

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ
ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**
**А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай мемлекеттік
университеті,
гуманитарлық-әлеуметтік факультеті,
философия кафедрасы**

ТОТИН Б.Қ.

ФИЛОСОФИЯ

ТҰЛҒАЛАР БЕЙНЕСІНДЕ

ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰРАЛЫ

2

Қостанай, 2013

УДК 122/129 (075)

ББК 87я7

Т 85

Құрастырушы-авторы:

Тотин Бірмағамбет Қойшыбайұлы — А.Байтұрсынұлы атындағы ҚМУ, философия кафедрасының аға оқытушысы

Рецензент-пікір жазушылар:

Қолдыбаев Сапар Әбдіганиұлы — А.Байтұрсынұлы атындағы ҚМУ, философия ғылымының докторы, профессор, философия кафедрасының меңгерушісі

Жақып Қалқаман Хасенұлы — ҚМПИ, философия ғылымының кандидаты, доцент

ISBN 978-601-227-119-5

Мұнда ежелгі Шығыс, антикалық грек-рим философиясынан бастау алып, қазіргі заманғы философияға дейінгі аралықты қамтитын тарихи дәуірлердің философиялық ақыл-ойлары (философиялық афоризмдері), айтылған ғылыми ұғымдары ескеріліп, олардың әрқайсысының мәндік сипаты анықталады. Түрлі тарихи кезеңдердегі — тұлғалардың, яғни философтардың өмір жолдары (өмірбаяндары) мен шығармашылығы, негізгі философиялық идеялары мен көзқарастары, олардың жалпы ғылымда қалдырған іздері (мұралары) мәселелері жайлы айтылады.

Аталмыш оқу құралы орта кәсіптік білімі бойынша және ЖОО-да оқып жатқан студенттерге, магистранттарға, оқытушыларға және де философиялық ғылым мәселелерімен қызыға айналасып жүрген баршаға арналған.

Философия (тұлғалар бейнесінде): оқу-әдістемелік құралы, — Қостанай: «Казтипография», 2013ж. 2-кітап. 2-басылым. 512-бет (фото-суреттерімен)

ISBN 978-601-227-119-5

УДК 122/129 (075)

ББК 87я7

Т 85

А.Байтұрсынұлы атындағы ҚМУ оқу-әдістемелік кеңесінің шешімімен
03.09.2010 ж., №1 хаттамаға сай жариялауға рұқсат етілген

© Тотин Б.Қ., 2013

© «Казтипография», 2013

МАЗМҰНЫ:

• КІРІСПЕ	4 – 5
1 - бөлім. Ежелгі Шығыстың философиясы:	6 - 10
§ 1. Ежелгі Үндінің философиясы	11 - 19
§ 2. Ежелгі Қытайдың философиясы	20 - 39
2 - бөлім. Антикалық грек-рим философиясы:	40- 41
§ 1. Сократқа дейінгі кезең	42 - 81
§ 2. Сократтан кейінгі классикалық кезең	82 - 117
3 - бөлім. Ортағасырлық кезеңнің философиясы:	118 - 120
§ 1. Орта ғасырдағы христиан философиясы	121 - 128
§ 2. Орта ғасырдағы мұсылман философиясы	129 – 156
4 - бөлім. Қайта Жаңғыру кезеңінің философиясы	157 - 183
5 - бөлім. Жаңа Дәуірдің философиясы:	184 - 185
§ 1. Ағылшынның материализмі	186 - 205
§ 2. Француздың материализмі	206 - 217
§ 3. Ағартушылық кезеңдегі философия	218 - 229
§ 4. Немістің классикалық философиясы	230 - 247
§ 5. Марксистік философия	248 - 256
6 - бөлім. Орыстың философиясы:	257 - 262
§ 1. Революциялық-демократиялық философия	263 - 269
§ 2. XIXғ.-XX ғ.басындағы діни философия	270 - 286
7 - бөлім. Қазақтың философиясы:	287 - 300
§ 1. XV-XVIII ғ.ғ. Ақын-Жыраулар философиясы	301- 322
§ 2. XIX ғ. Қазақ Ағартушылығы кезеңі	323 - 342
§ 3. XX ғ. басындағы қоғамдық-саяси ой-пікірлері	343 - 349
8 - бөлім. Қазіргі заманғы Қазақтың философиясы	350 – 361
9 - бөлім. XX-ғасырдағы Батыстың философиясы	362 - 465
10-бөлім. XX-ғасырдағы Шығыстың философиясы	466 – 511
• ҚОРЫТЫНДЫ	512

• КІРІСПЕ

Тәуелсіз Қазақ Елі ХХІ – ғасырға қадам басқан тұста, қоғамдық құрылыс пен дүниетаным өзгерген шақта, жалпы философиялық ойдың дамуына ұлттық көзқарас тұрғысынан, еркін оймен, тың серпіліспен, қайта қарауды заманның өзі талап етіп отыр. Ол үшін бірталай жұмыстарды істеу қажет, солардың ішіндегі ең маңызды деген саланың бірі – ФИЛОСОФИЯ деп аталатын таным, білім және ғылым саласы.

Философия тек адамның таза ақыл-ойы әрекетінің өнімі ғана емес, мамандардың шағын ғана тобының нәтижесі де емес, ол ұлттың рухани тәжірбиесінің көрінісі, әр алуан мәдениет туындыларынан көрінетін оның интеллектуалдық әлеуетінің көрінісі. Ол философиялық және тарихи білімнің синтезі бола отырып, тарихи айғақтар мен оқиғаларды сипаттауды емес, оның ішкі мәнін ашуды мақсат тұтады (Ғабитов Т. Философия.«Раритет», — Алматы: 2004.57-бет).

Кез келген қоғамның белгілі бір кезеңдегі даму бағыт-бағдарын немесе қоғамдық ілгерлеуді туғызатын қалың бұқара, сол бұқараның сеніміне ие болған, сол ілгерлеудің алғы шарттарын елестетіп, елдің, ердің есіне салатын саналы ұлдары, дәлірек айтқанда ұлт арасынан суырылып шыққан «қоғамның қаймағы сынды» тұлғалар айқындайды. Айталық, қазақтың философиясы Қорқыт-Ата, Асан-қайғы, Бұқар-жырау, Шоқан, Ыбырай, Абай, Ағын Қасымжанов, Жабайхан Әбілдин, Әбдімәлік Нысанбаев, Ғарифолла Есім, Аманкелді Айталы сияқты ұлттың, елдің тағдырын толғаған кемеңгерлер, дара философиялық тұлғалар арқылы дамыды және қалыптасу үстінде.

Философиялық ой біз үшін оны пайымдаған тұлғалар арқылы ғана мәнді, себебі білімді жинақтайтын нақты адамдар және олардың өзіндік ерекшеліктері, басқаға ұқсамайтын жеке қасиеттері көбірек болған сайын ғылым мен мәдениетке қосатын үлестері де маңызды және молая түседі. Философиялық тұлғалардың, К.Ясперстің сөзімен айтсақ, «философия кеңістігіндегі субстанциялардың» қайталанбас дүниесіне үңілу, жеке өмірі мен шығармашылығын талдау, тіпті кейбір биографиялық кезеңдеріне назар аудару танушы субъектінің тұлғалық қалыптасуына маңызды әсер етеді. Мысалы, Сократ, И.Кант, Л.Толстой, Абай, Шәкәрім және тағы басқа ойшылдардың ақиқатқа жету жолындағы адами және ғылыми тазалығы, философиялық ізденіске деген құштарлығы мен құрбандығы жастарға ой салып, олардың тұлғалық келбетінің қалыптасуына да оң әсер ететіні сөзсіз.

Философия тарихы біздің танымымызды тарихи тұлғалардың шығармалары, тағдыры, мінез-құлқы, өмір салты арқылы ашылатын өмірлік құндылықтармен толықтырады. Танушы субъект философияның көмегімен өз өмірін саналы түрде қайтадан, бұрынғыдан әлдеқайда жоғары деңгейде түсінуге жол табады. Осы ойымыздың мысалы ретінде тұлғаның өмірмәндік түсініктерінің қалыптасуындағы философияның рөлін айтсақ та жеткілікті.

Философия тарихын зерттеу тұлғаның бойында адамгершілік ережелерінің жетіліп-дамуының да ішкі қозғаушы күші бола алады. Жеке

философиялық тұлғалардың моральдық ілімдерін, олар теориялық деңгейде зерттеп қана қоймай, іс жүзінде ұстанған парыз, әділеттілік, мейірімділік, адалдық, өзіне ғана емес, басқаларға да қызмет ете білу, жан-жақты жетілгендікке ұмтылу және тағы басқа моральдық принциптерді танып-білу, оны өзіндік өмірлік тәжірибеде жүзеге асыруға, мақсаттық жүйеге айналдыруға талпыну – индивидтен бірте-бірте тұлғаның қалыптасуына қажетті құрылымдар (Нұрышева Г. Философия/ Лекциялар курсы. «Зиат-Пресс», —Алматы: 2006. 15-16 беттер).

Осы айтылған мәселелер ескеріле отырып, еліміздегі Т.Ғабитов, Д.Кішібеков, Ж.Алтай, С.Мырзалы, Т.Сәукетаев, Н.Иманқұл және Т.Бөрібаев сияқты тамаша философ-ғалымдарымыздың еңбектерін негізге ала отырып, аталмыш оқу құралын қызықты әрі тартымды етіп, түрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген тұлғалардың фото-суреттерін, олардың есте ұстар жеке тұстарын айшықты етіп қосымша белгілермен көрсете отырып, олардың өмір сүрген кезеңдерінен және өздері туралы мол мағлұмат беретін ғылыми тың деректерге толы әдебиеттермен таныстыра отырып он (10) бөлімнен тұратын «Философия» (тұлғалар бейнесінде) атты оқу-әдістемелік құрал құрастырылып-жазылды.

Аталған оқу-әдістемелік құралын студенттер өз беттерінше дайындық жұмысы барысында, реферат жұмысын жазуда, дәріс және семинар сабақтарына дайындалуда немесе туыстас басқа да қоғамдық пәндерді оқуда қосымша материал ретінде пайдалануларына болады.

1 - БӨЛІМ

ЕЖЕЛГІ ШЫҒЫСТЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫ

Ежелгі Шығыс философиясы б.д.д. X - ғасырынан басталады. Бұл қола дәуірінен темір дәуіріне көшу, рулық-тайпалық құрылымның ыдырауы, товар-ақша қатынастарының қалыптасуы, мемлекеттердің пайда болуы кезеңдері болатын. Сондай-ақ, ежелгі Шығыс философиясы соған дейін қалыптасқан мифологияны, одан соң діни көзқарасты сынаудан, ғылыми сананың қажеттігін сезінуден басталды.

Ежелгі Шығыс философияның қалыптасуы екі түрлі проблема төңірегінде жүргізілді. Бірі – Аспан, Көк, Ай, Күн, Жер, осылардың шығу тегі, олардың өзара байланысы, әлемдегі барлық тіршілікке әсері жайлы болса, екіншісі – адамгершілік, адамдық қатынас төңірегінде қалыптасқан. Бұл мәселелер әуел баста мифологиялық ұғымдар түрінде болды. Айталық, егер – дін тек сенуді ғана қажет етсе, мифология олардың себептерін ашуға тырысады. Ал, философия қашанда олардың ғылыми тұрғыда себептерін іздестіреді. Оны екі түрлі: материалистік және идеалистік көзқарастармен түсіндіруге болады.

Алғашқы Қытай философиясы Конфуций мен Дао данышпаны – Лао цзы төңірегінде топталды. Егер ертедегі Үндістанда барлық философиялық ағымдар ведизммен байланысты болса, Қытайда олар Конфуций төңірегінде қалыптасты. Мәселен, болмыс пен биболмыс, олардың мәні және арақатынасы жайында болды. Үнді философиясында Аспан мен Жерді – жұбайлар ретінде қараса, Қытай философиясында, осы пікірді негізге ала отырып, Аспан – ерлер, Жер – әйел рухы ретінде қарастырылады. Қытай философиясы бойынша түрсіз, түссіз, бейнеленбейтін, ретсіз әлемде екі рух пайда болды: олардың бірі – Аспан, бірі – Жер. Үнді философиясында ерте бастан-ақ болмыс пен биболмыс арасында байланыспен қатар, айырмашылық та бар екені айтылады. Биболмыс-асот – ретсіз космос әлемін бейнелейді. Ең жоғарғы Брахман – бұл мәңгі өзгермейтін, жойылмайтын болмыс, ешқашан тумаған, өлмейтін құбылыс. Ол әрі мәнді, әрі мәнсіз, табиғи нәрселерден аулақ.

Дәл осындай пікір Қытай философиясында да орын алған. Дао – мәнді, мәнсіз, түссіз, шексіз, мәңгі қозғалыстағы тіршілік атасы. Барлық тіршіліктегі болмыстар биболмыстан жаралған. Сөйтіп, болмыс биболмыстан тарайды. Даоның жүрмейтін жері жоқ. Шын данышпан білімді іздемейді, оны ойлап табады, біледі. Сөйтіп ежелгі Шығыс философтары көп нәрсені айтып қана қоймайды, оның себептерін іздейді. Брахман – дүниенің себептері деген Үнді философтарының пікірі де осыған ұқсас. Болмыс пен биболмыс, жекелік пен көпшілік, мәңгілік пен мезгіл, өзгеріс – ойды оятады, дінмен бірге күресте таным дамиды дейді.

Сонымен қатар ежелгі Шығыс философиясы мен мәдениетінде көтерілген мәселе – адам проблемасы. Адамдар мен құдайлар арасында белгілі бір заңдылық немесе байланыс бар деп есептеді олар. Жаратушы шектен тыс күш қана емес, ол сонымен қатар өкпешіл және кекшіл. Толып жатқан садақа, құдайы беру кәдесі содан шыққан. Үнді философиясы бойынша дүниеде мың басты, мың көзді, мың қолды, мың аяқты Пруш пайда болды. Ол алғашқы Рух – ғарыштың өзі. Оның ақылы – Ай, көзі – Күн, ерні

– От, өкпесі – Жел жасады. Перуш тек ғарыштың ғана емес, адам қоғамының да негізі. Оның аузынан – абыздар (брахмандар), қолынан – әскер (кшатрий), қабырғасынан – сауда (вайша), табанынан – қалған барлық адамдар (шудралар) дүниеге келді.

Қытайда бәрі ганыгудан (алғашқы адам) пайда болды делінеді. Оның демінен – жел, бұлттар, басынан – күн күркіреу, сол көзінен – Күн, оң көзінен – Ай, денесінен – дүниенің төрт бұрышы қалпынан – өзен-су, терінен – жауын, шық, көз жанарынан – найзағай пайда болған. Қытайда осылардың бәрінің негізі Тянь деп есептеген. Тянь (Аспан) – қазақтың Тәңір деген ұғымына ұқсас. Шығыста философияның негізін қалаушы – Конфуцийдің ойынша, әдет-ғұрып, тәртіп – ли. Ол болмаса – мемлекет, тәртіп, тазалық, әділеттік жоқ. Мемлекет, бір жағынан, адамдардың еркіндемеуі, екінші жағынан, сол адамдардың еркіндік күресінің тартысы (Кішібеков Д, Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай»,—Алматы: 2008). Міне, осылайша Шығыс философиясының қалыптасуына негіз болған Қытай және Үнді философиясы адамзат баласының келесі сатыларда (кезеңдерде) ақыл-ойының қалыптасып, бір жүйеге келуіне айтарлықтай қадам жасаған болатын.

ЗАРАТУШТРА

(шамамен б.д.д.628 – 551ж.ж.)

— зороастризмнің негізін қалаушы, абыз, осыдан үш мың жыл бұрынғы азиялық Ұлы Даладағы тұңғыш пайғамбарлардың бірі (гүлдену кезеңі - б.д.д.VІғ. - б.д.VІІ-ғ. аралығындағы ұлы Иран империясының тұсы).

Европаға Заратуштра есімі екі жарым ғасыр бұрын ғана белгілі болған. Ол Шығыс Иран, қазіргі Тегерандағы Рай деп аталатын елді-мекенде Радестегі жылқышылардың отбасында дүниеге келді. Кейбір ортағасырлық мұсылман тарихшыларының пікірінше, атап айтқанда Бируни, Казвини,

Иагут әл-Хамави, Балазури соңғы зорастрлік мәліметтерге сүйене отырып, Зорастр қазіргі Ирандық Азербайжанда, Атропатен деген жерде туған. Ал, басқа Лондон университетінің профессоры Мэри Бойс «ақиқатында Заратуштра Еділдің шығысынан басталатын Азиялық далада өмір сүрген» деп тұжырымдайды немесе Бал Гангадхар Тилак сияқты оқымыстылар Заратуштра қазіргі Ресей аумағындағы Оралдың оңтүстік бөктерінде тұран тайпаларының арасында дүниеге келген. Осы жерден әртүрлі жағдайларға байланысты, нақтырақ айтқанда қысым көргеннен кейін, қазіргі Иран жеріне көшіп кетуге мәжбүр болғанға ұқсайды, әрі сонда ел көсемі Виштаспа оған үлкен қамқорлық көрсетіп, оның көптеген дүниелерін өз саясатында пайдаланса керек. Жалпы, Заратуштра деген ат шамамен «көне түйеші» деген ұғым береді. Ол кезеңдерде от – өмірдің барлық жағын қамтитын нәрсе есебінде ерекше қадірленді. Оған арналған мереке жеті мерекенің ішінде ерекше көрініс тапты («Наурыз» мейрамы). Зорастрлық көзқарасты ол тараған аймақтардағы халықтар әулиелер діні есебінде қабылдады. Тәңірілік-зорастрлық ұғымдар қазақтардың да дәстүрінде, әдет-ғұрыптарында және наным-сенімдерінде сақталып қалған.

Заратустраның әкесі Порушаспа, оның анасының есімі Дугдова деп аталған. Оның отбасында: ересектері – Ратуштар және Рангуштар, кішілері – Нотарига және Ниветиш есімді аға-қарындастары болған. Заратустраның жұбайының есімі-Хвови. Жастайынан оның бойынан адам түсінбейтін бір қасиеттерді байқаған. Туғанында басқалар сияқты жыламаған ол, керісінше күлген. Оның күлкісі 2000-дай шайтанды (демонды) бір мезетте өлтірген. Осындай қасиеті бар оған көптеген жаман ниеттегі адамдар күндестікпен қараған. Оған бірнеше рет қастандық жасалса да, ондай әрекет ешбір нәтиже бермеген. Оған себеп, Заратуштра Құдыретті Күшті – Құдайдың қалауы еді.

Ол өмірінде үш рет үйленген адам. Алғашқыларының бірі Заратустрада екі бірдей бала сыйлады, оларды Урватат-нара және Хвара-

читра деп атаған. Өсе келе олар өздеріне жақын кәсіптерді таңдайды: бірі - малшы, әрі жер иеленуші болса, екіншісі – жауынгер болады. Басқа әйелдерінен төрт бала болады, соларының бірі: Исад-вастра есімді бала. Ол кейіннен Зорастрлік діннің жоғарғы абызы болады. Оның үш бірдей: Френи, Трити және ең кіші Поручиста есімді апалары болды.

Немістің атақты философы Фридрих Ницше «Заратуштра осылай деген» атты философиялық толғау жазу да тегін емес еді. Бұл Заратуштраның жалпы адамзат баласының алғашқы ұстазы болғандығын мойындау еді. Философ-жазушы Смағұл Елубайдың пікірі бойынша: «Адамзаттың алғашқы пайғамбары, соңғылықта өмірге Буддизм, Иудаизм, Христиан және Ислам діндерінің келуіне үлкен ықпал жасаған Заратуштра Ұлы Тұран жерінің перзенті».

Дүниетанымдық-философиялық көзқарастары:

Заратуштра адамзат тарихы үш кезеңнен тұрады дейді. Құдай дүниені жаратқан алғашқы балауса кезеңді – «жаралу» кезеңі. Адамзат тарихының екінші кезеңі дүниеге Сайтан араласқан кезең, яғни «араласу» кезеңі делінеді. Бұл кезеңде кесапат пен шарапат ұзақ та ұлы күреске шығады. Бұл жарық дүние үшін Құдай мен Сайтанның күресі еді. Заратуштра уағызы бойынша адамзат тарихының үшінші кезеңі – «ажырасу» деп аталады. Бұл кезеңде Құдай Сайтанды жеңіп, өзі жаратқан Дозақ отына өзі күйіп, қиянат, кесапат, жамандық, қылмыс атаулы із-түссіз жоғалған күннен басталмақ. Сөйтіп, Алла-тағалла жаратқан жарық дүние баяғы бейкүнә, таза, ұжмақ қалпына келмек. Сол болашақта, мәңгі ұжымақта өмір сүрмек үшін, бақытты болу үшін адам бұл фәниде Заратуштраның үш шартын орындауы керек: бірінші шарт – «шарапатты ойға беріл», екінші шарт – «шарапатты сөзге беріл» және үшінші шарт – «шарапатты ізге беріл».

Заратуштра қалайда адамзат тарихы үшін теңдесі жоқ жұмбақ тұлға.

Әдебиет:

1. Қазақ. ЖОО-арн.оқу құралы. /Қасымжанов А. Рухани тамырлар. Заратуштра туралы. «Білім», – Алматы: 1994. 92-95 бет
2. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия.«Парыз», –Астана: 2009.126
3. Бойс М. Зороастризм. Верования и обычаи. –Москва: 1986. 174-бет

ЕЖЕЛГІ ҮНДІНІҢ ФИЛОСОФИЯСЫ

Жалпы адамзат тарихында қола дәуірінен өту өндіргіш күштердің ширақ дамуына ғана әкеп соққан жоқ, сонымен қатар рулық, алғашқы қауымдық қоғамның ыдырап, құлдық қоғамның пайда болуына, ой еңбегінің дене еңбегінен бөлінуіне, адамның белсенді іс-әрекеті арқасында өзінің табиғат құдыреттері алдындағы әлсіздігі, бағыныштылығы сияқты құбылыстарды жоюда алғашқы қадам жасауына, сол табиғат құбылыстары туралы білімнің қалыптасуына, осы негізде абстракциялық ойлау қабілетінің өсуіне мүмкіндіктер туды. Сөйтіп, ғасырлар бойына қалыптасқан әдет-ғұрып, дәстүр, дүниетанымдық көзқарас күйзеліске ұшырап, олардың орнына қоғамда қалыптасқан жаңа жағдайларды түсіндіретін тың көзқарас кең өріс ала бастады. Бұл көзқарас қияли заңдылықтарға сүйенген мифологиялық дүниетаным мен жаңадан дүниеге келіп жатқан білім және ойлау қабілетінің арасындағы қайшылықтарды шешуге тырысты. Бірақ мұндай көзқарас әлі де болса философия емес еді. Себебі ежелгі шығыста өндірістік тәсілдің баяу қалыптасуы, философиялық ой-пікірдің сол кездегі жетістіктерімен нашар байланыста болуы Шығыс философиясының діни-мифологиялық көзқарастан, күнделікті әдептілік санадан толық арылуына мүмкіндік бермеді.

Дегенмен де, табиғат құбылыстары мен олардың арасындағы өзгерістерді сиқырлы, танылмайтын беймәлім күштердің құдыретінен деп ұғып, адамға ұқсас құдай бейнесін жасау – абстрактілі ойлау процесінің жетілгендігін көрсетіп, дүниетанымдық көзқараста философияның жеке бағыт болып қалыптасуына қажетті алғышарты болды.

Біздің жыл санауымыздан үш мың жыл бұрын Ежелгі Үнді жерінде қауымдық қоғам ыдырап, оның орнына құлдық қоғам қалыптаса бастады. Осыған орай, ежелгі үнді қоғамы төрт варнаға (кастаға) бөлінді: брахмандар (абыздар), кшатрийлер (әскербасылар), вайшылер (ауқатты шаруалар) және шудралар (құлдар). Әр варна тұйықталған әлеуметтік топ болды да, әрқайсысы қоғамда өзіне тиесілі орын алды және өздеріне ғана тән әртүрлі мамандықтары болды. Мысалы, брахмандардың үлесіне ой еңбегі, кшатрийлерге әскери қызмет, вайшылерге – ауылшаруашылық, қолөнер кәсібі, саудагерлік тисе, шудраларға қара жұмыс қана тиді. Ежелгі үнді қоғамының осы даму кезеңіне сай мифологиялық, философиялық көзқарастары да қалыптасты. Олар негізінен үнді мәдениетінің ескерткіші Ведаларда (веда - б.д.д.1500ж.) жинақталған. Ведалар төрт бөлімнен тұрады: 1-Самхит – құдайларға арналған гимндер жинағы, 2-Брахман – самхитті түсіндіретін әртүрлі мифологиялық әңгімелер, ритуалдар, т.б. 3-Араньякта (Орман кітабы) – брахманға тән ритуалдың орнына құдайларды іштей сыйлап-құрметтеу, олар туралы ойланып-толғану сияқты көзқарас. 4-Ведалардың ең соңғы сатысы «Упанишадта» дәстүрлі варналарды бір-біріне қарсы қоядан гөрі, олардың арасындағы айырмашылықты ең жоғары білім арқылы жоққа шығаруға болады деген идея уағыздалады. Упанишадтың басты тезисі Брахман туралы. Ғарыштың негізінде мәңгі мәнділік – Брахман жатыр. Ал одан барлық заттар дамып өскен. Олай болса, Брахман – бар әлемнің генетикалық, түпнегіздік бастамасы және олардың соңы. Брахман екі

түрлі болады. Біріншісі қозғалмайды, нақты өмір сүреді, бірақ жойылып кетуі мүмкін, ал екіншісі жойылмайды, өлмейді, қозғалыста болады және ақиқат. Бірінші брахман көп түрлі болса, екіншісі жалқы. Кейбір жағдайларды брахманмен қатар, синоним ретінде, атман ұғымы да қарастырылады. Атманның табиғаты бір жағынан дене сияқты болса, екінші жағынан рух сияқты. Рухты атман – тіршіліктің негізі, ал екеуі қосылып, барлық денелердің ішкі бастамасы, негізі және соңы болады. Атман тек бастама ғана емес, ол – саналы тіршілік иесі, әлемді жаратушы. Брахман және атманмен қатар тұрған ұғымдардың бірі – пуруша және «мен». Пуруша (еркек) ол – әлем, адам түріндегі әлем. Сондықтан атман бастапқыда пуруша түрінде болып, «мен әлемді жаратамын» деп: аспан суын, сәуленің бөлшектерін, өлімді, суды жаратты. Осыдан біз атманның саналы екенін түсінеміз. Упанишадта «менді» брахманмен, атманмен тең деп түсінгенде ғана, адам өзін Құдаймен, бүкіл әлеммен теңмін деп түсінеді. Ал «мен» бір бөлек, брахман, атман бір бөлек деп түсінетін болсақ, ол білімділікке жатпайды. Ал егер атманды танып-білсек, барлығын да білгеніміз. Жалпы білімділік, Упанишадта өте жоғары бағаланады. Мысалы, тікелей құрбандық шалу туралы білім өте құндырақ. Өмірдің ең басты мақсаты – тірі кезінде атман-брахманмен қосылып – бірігу. Өмір қиыншылығынан, құмарлығынан, үмітінен, қызғаншақтықтан тыныштық тауып, алдап-арбаусыз ой кешіп, атманды түсініп-білген адам нағыз брахман болып, Құдайға, әлемдік құрылымға айналады. Упанишадта жанның көшіп-қону идеясы – ең басты идеялардың бірі. Қайта-қайта айналып келетін жанның сансар тырнағынан құтылу үшін аскеттік өмір сүріп, ең жоғары білім алуы басты шарт болып саналады.

Ведалар негізінде қалыптасқан философиялық ілімдер сол ведалардың беделін мойындау-мойындамауына байланысты әртүрлі бағыттарға бөлінді: джайнизм, буддизм, даршандар, чарвактар-локаяттар, санкхья, т.б. (Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. «Раритет»,—Алматы: 2006, 7-9 беттер). Бұл аталмыш философиялық бағыттар кейін ғылымның одан әрі дамуына септігін тигізген философиялық мектептер ретінде өздерінің лайықты орындарын тапты.

ДЖИНА МАХАВИРА

(б.д.д.599ж. Кундапур, Вайшали қаласының маңы – б.д.д.527ж. Павапур)

— джайнизм және джайндік философияның негізін қалаушы.

Будда Гаутаманың замандасы, личчавтар тайпасының көсемі Сиддхартханың баласы. Ақсүйектер (раджакнязьдер) отбасынан шыққан, кшатрийлер кастасына жатады. Каноникалық жазбаларға сүйенетін болсақ, Махавира жастайынан жақсы білім алған әрі батыл, ержүрек ешкімге ұқсамайтын еді. Ата-анасы дүниеден өткен соң, бәрін тастап 30-жасында аскеттік өмірге бой ұрып, ұзақ сапарға аттанады. Сол кездері әртүрлі рухани практикада джайндық канондар айтқанындай көп нәрсенің көзін ашқан. Осыдан кейін ол өзінің ілімін қалыптастырды, кейін ілім ішкі қайшылықтарға қарамастан Үндістанда және басқа да елдерде әбден сіңісіп, бұл күндері аталмыш ілімді пір тұтатындардың саны – бірнеше миллионға жетіп отыр. Махавира (оны ізбасарлары «нирванаға сапар шекті» деп санайды) күн көтерілуіне бір жарым сағат қалғанда, Пава қаласының маңында (қазіргі Патна деп аталатын жерден қашық емес) қайтыс болды.

Философиялық шығармалары мен көзқарастары:

Джайнизмнің негізгі философиялық көзқарастары «Сиддханта» деп аталатын кітаптар жинағында келтірілген (б.д.д.ІІІ-ғ). Джайнизм («Джина» - жеңімпаз) - этикалық ілім. Джайнизм сансараға (жанның бір денеден екінші бір денеге көшіп жүруі), кармаға (әділ жаза заңдылығы) және мокшаға (жанды қасіреттен азат ету) сенеді. Джайнизмнің басты мақсаты – қасірет деп түсінген өмірден азат болу. Джайнизмнің ілімінше, карма заңын құдайларға құрбандық шалып өзіңе қаратуға болмайды. Жанның бұрынғы өмірде жасаған келеңсіз істерінің салдарын осы өмірде жеңуге болады. Ол үшін сансардан құтылу қажет.

Джайналықтар әлемді тіршілігі бар және тіршілігі жоқ деп екіге бөледі. Тіршілігі жоқ (аджива) әлем атомдардан (ану) тұратын материядан (пудгала) құралады. Олар бір-бірімен қосыла, бөліне алады. Оларға, сонымен қатар, кеңістік (акаша), уақыт (кала), орта және қозғалыс жатады.

Тіршіліктің жаны бар. Керек десеңіз, жердің де жаны бар. Жанның өзі әртүрлі болады. Егер ауа, су, жер, от, өсімдіктер тек қана сезіне алса, құстарға, жануарларға, адамдарға сезім мүшелері арқылы түйсіну тән. Жалпы алғанда, тіршілік мәңгі, бірақ ол материалдық денелер түрін қабылдаған көптеген жандарға бөлініп кетеді де, бір денеден екінші денеге ауысып отырады.

Джайнизм мокша тіршілік пен тіршілігі жоқтардың арасын толығымен алшақтатса, карма оларды біріктіреді, сөйтіп, мәңгі әлемдік процесс жүріп жатады. Карманың өзі көп түрлі болады. Оның бірі денеміздің табиғатын, бізді дүниеге әкелген жанұямызды айқындаса, екіншісі өмірдің ұзақтығын, үшіншісі тіршілік пен тіршілігі жоқтарды біріктірудің негізі болып есептелетін құштарлыққа, ләззаттануға қатынасты айқындайды. Ол сансарадан азат болу үшін «үш қазынаны» сақтау керек. Олар: дұрыс қылық, шынайы білім, дұрыс сенім. Дұрыс сенім-тиртханкалар деп аталатын 24-әулиенің іс-әрекетіне сену болса, дұрыс қылық-тазалықты, шындықты, сабырлықты, өзіне қаталдықты, салмақтылықты, т.б. сақтау. Ал шынайы білім-жанның шынайы мүшелері мен ақыл-ойға сүйенбей алған білімі. Мұндай танып-білу процесінде жан қарастырып отырған заттармен тікелей байланысады. Ал түйсіктер, ақыл-ой болса, мұндай байланысқа кедергі жасайды. Танымның үшінші түрі өз тарапынан үш сатыдан тұрады. Бірінші сатысында-жан алшақтағы және ұсақ заттарды түйсінеді, екінші сатысында-өз бойындағы адамдарға деген қызғанышты, жеккөрушілікті жеңген жан адамдардың қазіргі және өткен кездегі ойларын тікелей білуге мүмкіндік алады, ал үшінші сатысында азат болған жанға көрегендік қасиет, абсолюттік білім дариды.

Джайналардың пікірінше, әлем бірінің үстіне бірі орналасқан көп қабаттан тұрады. Төменгі екі қабатында әзәзіл (перілер), ортаншы қабатта жер, келесі қабатта құдайлар, ал ең жоғарғы қабатта құдайларға ұқсас джиндар орналасқан. Шындап келгенде, джайналардың пікірінше, құдай жоқ, оның бар екендігі туралы келтіріп жүрген дәлелдердің бәрі негізсіз, қате, сондықтан да құдайға емес, 24 тиртханкаларға (әулиелер) және джиндарға сену керек.

Джайнизм кейінірек келе дигамбар және шветамбар деген екі сектаға бөлініп кетті. Джайнизмге Үндістанда қазірдің өзінде де көптеген адамдар сенеді.

Философиялық афоризмдері:

- «Мен сізге және сіздің іліміңізге түпкілікті сену үшін, маған бір ғажайып көрсетіңізші». Ұстаз қапалана күлімсіреп, бір ғажайыпты көрсетеді. Сонда әлгі адам жалынғандағыдай қызулықпен оның аяғына жығылады: «Мен енді сізбен бірге боламын». Бірақ Ұстаз оған есікті көрсетеді: «Ал енді сен маған керек емессің» (Үнді даналығы).
- Үлкен ағаштар басқаларға көлеңке болып, өздері күн астында шыжып қалып қояды (Үнді даналығы).

Әдебиет:

1. Алтай Ж., *Философия тарихы. «Раритет»*, –А: 2006. 9-10 беттер.
2. *Ежелгі Шығыс философиясы. «Жазушы»*, –Алматы: 2005.
3. *Бессмертный лотос: Слово об Индии /Сост. А.Сенкевич*, — М: 1987
4. *Чаттерджи С.Датта Д. Индийская философия. –Москва: 1966.*

ГАУТАМА СИДДХАРТХА БУДДА

(б.д.д. 563ж.(немесе б.д.д.623ж.), Лумбини,
Непал – б.д.д. 483ж.(немесе б.д.д.543ж.),
Кушинагар, Үндістан)

— рухани оқытушы, аты аңызға айналған
буддизмнің негізін қалаушы,

Үнді субконтинентінің солтүстік-шығыс бөлігінде өмір сүрді, «Төрт ақиқат» ілімін құрастырушы. Ол Шакья патшалығының мұрагер ханзадасы болған. Балалық шағында өз жақындарының қамқорлығында болып, адам баласы қалауы мүмкін рахатқа бөленіп, өскен. Бірақ князьдік сарайдың сыртында Сиддхартха адамның қайғы-қасіретін, жоқшылықты, ауруларды, кәрілік пен өлімді көреді. Оларды көргенде бозбаланың жаны түршігетін және ол өмірдің мәні туралы көп ойланатын. Жиырма жасқа келгенде ол ешкімге айтпай, үйінен шығып, диуана монахқа айналады. Енді оны Шакьямуни, «Шакья руынан шыққан диуана» деп атайтын боған. Ол ең тәуір деген философтардан дәріс алып, орманда өмір сүрсе де, ақиқатқа жете алмайды. Бірнеше жыл өткен соң, ол ағаштың түбінде тынығып отырғанда, кенеттен нұрлы ақиқатқа көзі жетеді. Өмір мен өлімнің ақиқаты оған бірден, тұтастай күйде беріледі. Сол кезден бастап ол Буддаға, яғни оянған адамға, Ағарған – адамға айналады. Ол қырық жыл бойы өз ілімін Үндістанда дәріптеген және оған жүздеген, мыңдаған адамдар ерген. Оның философиясы ведалар мен упанишадалардың философиясын ығыстырып шығарды. **Гаутаманың нұрлануының негізінде оның «төрт игі ақиқатты» тануы жатыр**, біріншіден – дүниеде қайғы-қасірет бар, екіншіден – оның өз себептері бар, үшіншіден – азаптан арылудың мүмкіндіктері бар және төртіншіден, сол азаптардан құтылудың жолдары бар. Кейін, Гаутама қайтыс болып, екі жүз жыл өткен соң буддизм бірнеше бағыттарға ыдырайды. Оған буддалық ілімнің басты ережелеріндегі қайшылықтар себеп болды.

Философиялық көзқарастары:

Буддизм ілімі бойынша, өмір – қасірет. Адам қандай әлеуметтік сатыда тұрса да аурудан, кәріліктен, өлімнен құтыла алмайды. Оған құдайға шалған құрбандық та көмектесе алмайды. Қасіреттен құтылудың бірден-бір жолы – сансардан (жанның бір денеден бір денеге ауысып отыруы) толық азат болу. Ол үшін адам төрт түрлі ақиқатты білуі қажет: 1-өмір қасірет, Өмірге келу, кәрілік, ауру, өлім, жақсы көрген нәрсеннен айырылу, қажетіңе жете алмау, т.б. – осылардың бәрі – қасірет. 2-қасіреттің пайда болуы туралы ақиқат. 3-Қасіреттің пайда болу себебі өмірден ләззат алуға деген құштарлық екенін түсініп, аталған құштарлықтардан құтылу арқылы оны жеңуге болатындығына сену. 4-Құштарлықтан құтылу жолдарын білу.

Құштарлықтан құтылу оңай емес, ол үшін сегіз әдептілік қағиданы бұлжытпай орындау арқылы жанды таза ұстауға тырысу қажет. Олар: 1-Дұрыс жол-төрт ақиқатты дұрыс түсіну. 2-дұрыс шешім – төрт ақиқатқа өз өмірін өзгертуге бағытталған ерік-жігер. 3-Дұрыс сөз – өтірік айтпау, біреуді босқа жамандамау, балағат сөз айтпау. 4-Дұрыс іс-әрекет – ешқандай тіршілік иесіне жамандық жасамау, ұрлық-қарлықтан қашық болу. 5-Дұрыс тұрмыс қалпы – адал еңбек етуді әдетке айналдыру. 6-Дұрыс күш жұмсау – құмарлықпен, жаман оймен күресу. 7-дұрыс ой бағыты – бұл дүниенің жалған, алдамшы, уақытша екенін түсіну. 8-Дұрыс жинақтала білу – өз дененді сезінуден, ойлаудан, түйсінуден арылу.

Дұрыс жинақтала білудің өзі төрт сатыдан тұрады: 1 - ойды төрт ақиқатты түсініп, пайымдауға бағыштау. 2 - Осы төрт ақиқатқа сену. Ол біздің жанымыздың тыныштықта және қуанышта болуына мүмкіндік береді. 3 - Қуаныш-қайғыдан, өз дененді сезінуден арылу. 4 - Толық сабырлық және талғаусыздық жағдайға жету. Соңғы сатыны Будда «Нирвана» деп атайды. Нирвана – қайта тірілуден құтқару. Нирвана – мокшаның өзгерген түрі. Тек, нирвананың мокшадан айырмашылығы – мокша жанды қасіреттен о дүниеде азат етсе, нирвана бұл дүниеде азат етеді. Нирвана жағдайына жеткен адамды архат (қадірлі, құрметті, сыйлы адам) деп атайды. Нирвана, архат жағдайына жеткен адамды брахман деуге де болады. Олай болса, нирвана – ең жоғары ләззат. Кейін келе нирвана ұғымы адамның бойынан бүкіл әлемдік көрініске ауысады. Әлемдегі нирвана мәңгі, оны ешкім дүниеге әкелмейді және пайда болуының себебі жоқ. Әлемдік нирвананы сезім мүшелері арқылы қабылдау мүмкін емес, оны тек қана дұрыс жолмен жүрген, ақыл-ойы таза, күнделікті қызықтан алшақ адам танып-біле алады.

Б.д.д. III - ғасырда буддизм Үндістанның ресми идеологиясы болды. Кейінірек келе, ол дінге айналып, екі ағымға бөлініп кетті. Хинаяна – «кіші шеңбер» деп аталатын ағым алғашқы буддизмге жақынырақ болса, махаяна – «үлкен шеңбер» деп аталатын ағым – архаттан гөрі «бодхисатваны» пір тұтады. «бодхисатва» – архатқа жетпеген, бірақ толық білімге жетуге талпынып жүрген адам. Ол білгір адамнан гөрі дін уағыздаушы адамға көбірек ұқсайды.

Буддизмге сенушілер Үндістанның өзінен гөрі одан тыс мемлекеттерде көп кездеседі (Қытай, Жапония, Бирма, Цейлон, т.б.). Ал Үндістанның өзінде буддизмнің орнын брахманизм басады да, буддизмдегі Будда Вишну құдайдың бір көрінісі болып қалады.

Философиялық афоризмдері:

- Құмарлықтан артық от, ашудан артық бейнет, алдаудан өткен мұң, құштарлықтан артық телегей-теңіз жоқ.
- Денсаулық – ұлы жеңіс, қанағат – ұлы байлық, сенім – ең жақсы туыс.
- Өзіне лайық немесе өзінен асып түсерлік серік таппаған жолаушының сапарға жалғыз шыққаны жөн.
- Қара қарға секілді арсыз, содыр, жабысқақ, ақылсыз, бұзық адамға өмір сүру жеңіл. Ал, қарапайым, пәк, біртоға, салқынқанды, алды-артын болжағыш таза адамға өмір сүру қиынға түседі.

Әдебиет:

1. Лысенко В. Г. Будда как личность или личность в буддизме // Бог — человек — общество в традиционных культурах Востока. «Наука», — Москва: 1993.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. «Раритет», -Алматы: 2006. 10-12 беттер.
3. Ольденбург С.Ф., Владимирцов Б.Я., Щербатской Ф.И., Розенберг О.О. Жизнь Будды, индийского Учителя Жизни. Пять лекций по буддизму. «Агни»,— Самара: 1998.

Әлемдегі ең ежелгі философиялардың бірі ретінде Үнді философиясының мыңдаған жылдық тарихы бар. Үнді философиясының дүниеге келуі б.д.д. X - ғасырлар жатқызылып жүр, бірақ кейбір ғалымдар оның тарихын одан да ерте кезеңнен бастайды.

Үндістанның жайлы ауа-райы мен тамаша табиғаты адамнан көп еңбекті талап етпейді және жылына үш-төрт рет мол өнім алуға мүмкіндік береді. Жұмыстан қолы босаған адам руханиятқа көңіл бөліп, өзінің ішкі дүниесіне үңілуге, аңдауға мүмкіндік алады. Осыған байланысты үндістердің психикалық даму деңгейлері жоғары болатыны да заңды. Алайда касталарға бөлінудің қатаң жүйесі (жоғары және төменгі әлеуметтік топтарға жіктелу) миллиондаған халықтың арасында темірдей тәртіп орнатып, еркін өмір сүруге мүмкіндік бермеді.

Касталық жіктелістен көрініс табатын Үндістан халқының өзіндік тарихы мен ерекше әлеуметтік құрылысы оның философиялық және саяси-қоғамдық көзқарасының ерекше дамуына өз әсерін тигізген.

Шығыс, негізінен, медитациямен айналысып, адамның психикалық қуаты мен қабілетін дамытуға көңіл бөлген, ал Батыс адамнан тыс жатқан табиғатты игеріп, материалдық және физикалық күштерді дамытумен айналысқан.

Шығыстық адам өз ішіне бойлайтын, өзінің тереңі мен өзінің шынайы Меніне жетуге ұмтылса, батыстық адам – табиғатты жеңуге, оны ғылым мен техниканың арқасында билеуге ұмтылып, сол арқылы өзінің меншікті, адами «Менінің» салтанатын бекемдеуге тырысады.

Үнді философиясының әртүрлі мектептерін бағалауда алуан түрлі көзқарас болса да, біз соларға тән үнді мәдениетіне ортақ сипаттарды ғана аңғарамыз. Қысқасы, ондай ортақ сипатқа адамгершілік пен діни көзқарасты жатқызуға болады.

Философиялық даналықтың мақсаты – әншейін зиялы қызығушылықты қандыру ғана емес, негізінен, көрегендік, болжау, терең сәуегейлік тән ең тәуір деген өмірге қол жеткізу (Шығыс философиясы./«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы»,—Алматы: 2009. 10-бет). Жалпы, Үнді философиясындағы басты ерекшелік –адамгершілікке, руханилыққа баса назар аудару.

ЕЖЕЛГІ ҚЫТАЙДЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫ

Ежелгі Қытай философиясы б.д.д. VI-V ғасырларда пайда болды. Ежелгі Қытай қола дәуірінен темір дәуіріне өтуіне байланысты ауыл шаруашылығы мен қала тұрғындары еңбектерінің бөлінуіне, ақшалай-тауарлық қатынастардың қалыптасуына, ой және дене еңбектерінің бөлінуіне, әртүрлі сатыдағы әлеуметтік топтардың пайда болуына әкеліп соқтырды.

Ежелгі Қытай мемлекеті шын мәніндегі шығыстық деспотия болатын. Мемлекет басшысы әрі монах, әрі абыз және жалғыз ғана жер иесі болды. Әртүрлі рангтағы аристократия мемлекеттік қызметте болды. Олардан кейін әлеуметтік сатыда рубасылары, отбасы тұрды. Ал құлдар болса, олар мал сияқты әлеуметтік сатыдан тыс қалды.

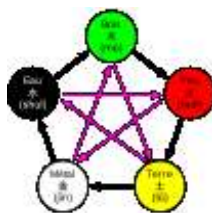
Заң болған жоқ, сондықтан әлеуметтік сатыда жоғары тұрғандардың өктемдігінен ешкім тыс қала алмады. Бірақ мемлекет басшысының (ван) алдында әртүрлі әлеуметтік сатылардың бәрі тең болды. Халық арасындағы қарым-қатынас күрделі, шым-шытырық ритуалдарға негізделді.

Мысалы, тірілердің өлгендерге, олардың рухына, табиғат құбылыстарына, жерге және аспанға деген қарым-қатынас негізінде қалыптасқан діни көзқарас, әдет-ғұрып, дәстүрлермен тығыз байланыстағы ритуалдар жоғары әлеуметтік сатыда тұрғандар мен төменгі сатылардағының арақатынасын нақтылап, айқындайды, т.б.

Қытайлардың сол кездегі дүниетанымдық көзқарастары «Бес кітап» (У цзин) аталатын кітаптарда шоғырланған. Бұл кітаптар өздерін білімді санайтын әр адамның көзқарастарын қалыптастыруда үлкен рөл атқарады.

Ежелгі Қытайда ғылымның да кейбір салалары пайда бола бастады. Мысалы, математика, астрономия, медицина. Осы ғылымдар саласындағы жетістіктер негізінде Ай мен Күннің тұтылу мезгілін анықтады, астрономиялық құбылыстар мен жердегі құбылыстардың байланысын айқындауға, күнтізбе, уақыт есептеу, т.б. тәсілін ойлап табуға мүмкіндік туды. Бірақ ғылым әлі де болса әлжуаз қалыпта еді. Бұл жағдай философиялық ілімдердің деңгейіне әсер етпей қойған жоқ.

Біздің дәуірімізге дейінгі үшінші ғасырдың аяғында пайда болған Ежелгі Қытай философиясы кейінірек негізгі алты философиялық бағытқа – мектептерге бөлінді. Олар: конфуцийшілдық, моизм, заң мектебі (легистер), даосизм, тұрпайы философтар (натурфилософия) және атаулар мектебі (Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. «Раритет», — Алматы: 2006. 12-13 беттер). Кейін, уақыт өте келе осы аталған философиялық бағыттар өзгерістерге ұшырап, алғашқы кездегі көптеген идеяларынан алшақтап кетті.

КУН-ФУ-ЦЗЫ (КОНФУЦИЙ)

(б.д.д. 551ж. 28 қыркүйек,
Цуйфу – 479ж. сонда)

— ежелгі қытай ойшылы. Кедейленген ақсүйек әскербасы отбасында дүниеге келген. Ата-анасынан ерте айырылған ол тек он бес жасында ғана білімге құштарлық танытады, ал елу жасында өз мектебін қалыптастырады.

Философиялық шығармалары:

«Әңгімелер мен пікірлер» (Лунь юй) деген еңбегі, ол 6 - кітаптан тұрады: И-цзин- «Өзгерістер кітабы», Юэ-Цзин - «Ән-күй, музыка кітабы, Шу-цзин - «Шежірелер кітабы», Ши-цзин - «Мадақтау кітабы», Ли-цзи немесе Чжоу ли - «Салт-дәстүр, әдет-ғұрып» және Чунь-Цю - «Көктем және күз»).

Философиялық көзқарастары:

Кун-фу-цзының ілімінше, ең жоғары жаратушы күш – Аспан, ол жерде әділеттілік болуын қадағалап отырады. Ал қоғамдағы теңсіздік, әртүрлі сатыдағы топтардың болуы ол әділеттілік. Олай болса, Аспан (Көк) осы теңсіздікті қорғайды. Кун-фу-цзы өзінің ілімін аспан денелерінің заңдылықтарын немесе бабалар рухын зерттеуге арнамайды. «Өмірдің не екенін білмей жатып, өлімнің, рухтың не екенін қайдан білеміз»- деуінің өзі осыған айғақ.

Керісінше, оның қарастыратын негізгі мәселесі – адамдар арасындағы қарым-қатынас, тәрбие мәселелері. Осыған орай, ол мынадай ұғымдарға көбірек көңіл бөледі: «тең орта», «адамгершілік» және «өзара сүйіспеншілік». Осы үш ұғым бірігіп, «дао» (дұрыс жол) құрайды. Әр адам осы даоның жолымен өмір сүруі қажет.

«Тең орта» адамдардың сабырсыздық пен сақтықтың арасындағы іс-әрекеті. Өмірде мұндай «ортаны» ұстап, іс-әрекет жасау оңай емес, себебі адамдардың көпшілігі сабырсыздық көрсетсе, бір тобы тым сақ келеді.

Ал адамгершіліктің негізі – «жэнь», «ата-анасын құрметтеу және үлкен ағаларын сыйлау», жалпы алғанда, үлкендерді сыйлау. Кім де кім шын жүректен адамгершілікке ұмтылса, ол ешуақытта жамандық жасамайды. Ал «өзара сүйіспеншілік» арқылы қарым-қатынас – конфуцийшылдық әдептілік туралы ілімнің негізгі өзекті ұғымы. Бұл әдептілік қағидасы, бір сөзбен айтқанда, «өзің қаламайтын нәрсені басқа біреуге жасама» дегенге сайып келеді. Аталған әдептілік қағидаларын «текті адамдар» (цзюнь-цзы) ғана басшылыққа алып, іс-әрекет жасайды.

Конфуцийшылдар өздерінің шығармаларының көбінде осы «текті адамдарға» қарапайым адамдарды қарсы қояды. «Текті адам» - заң мен

парызды басшылыққа алса, қарапайым адам қалай тиімді орналасып, пайда тапсам деп ойлайды. «Текті адамға» үлкен маңызды шаруалар тапсыруға болса, қарапайым адамға ондай тапсырма бере алмайсың, оларға тек қана ұсақ-түйектерді тапсыруға болады. «Текті адам» басқалармен келісімді жағдайда өмір сүрсе де, олардың артынан ермейді, өзінің жолын ұстайды, ал қарапайым адам жұртпен келісімді өмір сүрмесе де, солардың айтқанын істеп, артында жүруге дайын тұрады, т.б.

«Текті адам» тек қана этикалық ұғым емес, ол саяси ұғым да. Ол халықты басқарады. Ал басқарудың негізгі қайнар көзі – басшының өз басының әдептілік қасиеттерін өзінен төмен тұрғандарға мысал ретінде көрсету. Егер басшылар «дао» жолымен жүрсе, онда халық оларға қарсы келмейді.

Кун-фу-цзы барлық нәрсе өзгерісте болады, уақыт тоқтамай өтіп жатады десе де, қоғамдық өмірге келгенде, ондағы қалыптасқан жағдайлар қаз қалпында дамуы керек деп есептейді. Сондықтан билеуші – билеуші, шенеунік – шенеунік, әке – әке, ал бала – бала болып, аттарына байланысты емес, шын мәнінде қалулары керек. Ал оларда күтпеген жерде кездейсоқ өзгерістер бола қалса, ол тез арада өз қалпына келуі керек. Билеуші – әке, халқы – оның балалары. Осы тұрғыдан мемлекет басқарылуы керек. Демек, «білу – дегеніміз, табиғатты емес, адамдарды танып-білу» деп есептейді. Кейбір адамдарға «туа біткен білім» тән болғандықтан, олар басқалардан жоғарырақ тұрады. Олардан кейін білімді оқу арқылы алғандар тұрады. Оқу, білу таңдамалы түрде болуы керек. Оқығанда тек өмірде керекті, ең дұрыс деген қағидаларды білу керек, қалғандарынан аулақ болу қажет. Білу дегеніміз – тек қана өзіміз білмейтінді үйреніп, білу емес, сонымен қатар зерттеп отырған мәселелерді жан-жақты қарастыру тәсілі.

Конфуцийшілдық б.д.д. I - ғасырда мемлекеттік ілімге, ал IX - ғасырдан бастап Қытайдағы негізгі діни көзқарасқа айналды.

Философиялық афоризмдері:

- Басқаруды есім сөздерді түзетуден бастау керек... Сөз дұрыс жазылмаса, оның негізі жоғалады. Негізі болмаса, онда істеген ісіміз де жүзеге аспайды.
- Қарамағында мыңдаған әскери арба-жарақтары бар мемлекетті басқаруда ықыласты мейлінше осы іс-әрекетке шоғырлат та, (халықтың) сенімін ақта; шығысты үнемдей біл және адамдарды аяғын; халықты тиісті кезде пайдалан.
- Жас бүлдіршіндер үйде ата-аналарын құрметтеуі тиіс, түзде – үлкендерді сыйлауы, іс-әрекетте – сақ болуы, сөзінде – әділ, адамдарды шексіз сүйі, сөйтіп осылайша орындағандардың ынта-ықыласы басылмаса, оны вэнь - мәдениетті оқуға жұмсауы қажет-ақ.
- Егер бекзат кісі өзін салмақты ұстамаса, беделін пайдалана алмаса, онда оның білімдарлығы терең емес. Сенімділікке және адалдыққа ұмтыл; өзіңмен тең емеспен достаспа; қателіктерді жөндеуден тартынба.

- Адамдар сені біле бермейді деп, қайғырма. Өзің адамдарды білмейтініңе ренжі.
- Кімде-кім ескіні қайталай, одан жаңаны таба алса, ол жетекші болуға лайық.
- Ата-бабаларың еместердің рухына құрбандық шалу – жарамсақтық. Өз борышыңды өтердегі әрекетсіздік – қорқақтық.
- Адамды сүймейтін – адам! Мұнда қандай рәсім-салт ұстанбақ? Адамды сүймейтін адамда, қандай ән мен сән болмақ?.
- Садақтың жебесін атқанда теріні тесіп өткізу – басты шарт емес. Адамдардың күші бірдей емес қой. Бұрынғы аталар Жолының ұқтыраны осы.
- Адамсүйгіштікке берілген, зұлымдық жасауға ермеген.
- Жеке басының қамынан туындаған қимыл-әрекет күшті наразылық тудырады.
- Бекзат қайраткер тек әділеттікті ойлайды, ұсақ пенде пайданы ғана ойлайды.
- Дәмсіз тамақты жеу, су ішу, шынтақтап бүктеле ұйықтау – мұның бәрі де қанағаттанарлық күй. Маған тер төкпеген байлық пен атақ өтпелі бұлт сияқты.
- Халықты күштеп жұмыс істетуге болады, бірақ не үшін істеліп жатқанын күштеп түсіндіруге болмас.
- Егер сен оның орнында болмасаң, онда оның басқару ісіне араласпа.
- Оқыған кезде білімді ала алмай қалам ба деп қорық, ал оқуды бітірген соң білгенімді ұмытып қалам ба деп қорық.
- Табиғи қасиеттер адамдарды жақындатады, ал қабылдаған әдеттер – алыстатады.

Әдебиет:

1. Древнекитайская философия. Эпоха Хань. —Москва: 1990.
2. Кобзев А.И. Учение о символах и числах в китайской классической философии. —Москва: 1994.
3. Ежелгі Шығыс философиясы/ Кун Фу-цзы. «Әлемдік философиялық мұра», 20-томдық. «Жазушы», —Алматы: 2005. 293-бет.
4. Рубин В.А. Личность и власть в древнем Китае. —Москва: 1999.
5. Конфуцианство в Китае: проблемы теории и практики. —М: 1982.
6. Переломов Л.С. Конфуций: «Лунь юй». —Москва: 1998.

МО-ЦЗЫ (МО ДИ)

(б.д.д. 470 – 391ж.ж.)

— ежелгі ұлы қытай ойшылы.

Мо-цзы Конфуций дүниеден өткеннен кейін тура екі жылдан соң дүниеге келді. Чжаньго әулеті билік еткен тұста өмір кешкен ол елдегі ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі әлеуметтік тәртіптің ыдырай бастағанын көріп, Мо-цзы өзаратүсінік пен махаббат идеяларынан бастау алатын жаңа қоғамдық-саяси тәртіп орнату керегін түсінеді.

Моизм мектебі б.д.д. IV-IIIғ.ғ. аралығында дүниеге келді және оның гүлдену кезеңі б.д.д. IV - ғасырға келеді. Мектептің ең танымал өкілдері – Цинь Хуали, Мэн Шэн, Сюй Фань және Тянь Цзи. Мошылдар қатаң бағыныштылық тәртіпті сақтайтын ұйым құрған, оның мақсаты Мо-цзы идеяларының тазалығын сақтап, Аспан асты елінде тарату болған. Бұл мақсатқа жетудің ең басты құралы ретінде олар жеке үлгі көрсетуді және билеушілерді үгіттеуді таңдаған.

Шығармалары:

Моизмнің негізгі шығармасы – «Мо-цзы» трактаты.

Моизм ежелгі қытай философиясында конфуцийшілдікке алғашқы теориялық жауап ретінде белгілі. Хуайнань-цзының айтуынша, алғашқы кезде Мо-цзы конфуцийшілдікті жақтаған, бірақ кейін оны қатты сынға алған. Ежелгі Қытайдың басқа философиялық ағымдарымен салыстырғанда моизмнің екі ерекшелігі бар: теологияға жақындығы мен ұйымдастырушылық рәсімделуі, бұлар логикалық-әдіснамалық тақырыпқа деген қызығушылықпен қосылғанда оны схоластикалық реңкке бояйтын.

Даошылдық және конфуцийшілдік философиямен танысу барысында біз оның өткенді аңсауын байқадық. Даошылдар үшін бұл «даналығы асқан ойшылдар» өмір сүрген тарихи кезең, ал конфуцийшілдер үшін - Яо, Шунь және Юй сияқты есімдері аңызға айналған патшалардың заманы болатын. Мо-цзы мен оның ізбасарлары сол кезеңді Алтын ғасыр деп білген. Мо-цзы аталған патшалар мемлекеттік билік пен қоғамдық әділеттіліктің тізгінін бірдей ұстаған деп есептеген.

Философиялық көзқарастары:

Мо-цзы мемлекеттік билікті қалыптастырудың патриархтық жүйесімен келіспейді, онда мемлекеттік лауазымдар билеуші әулетке жақындарға, туыстарға үлестірілетін. Мо-цзы «дарынды құрметтеу» тезисін ұсынған, онда адамдар мемлекеттік қызметке әлеуметтік жағдайына емес, қабілеттеріне қарай алынатын. Сонда ғана әділеттік қағидасы салтанат құрады. Мо-цзының

айтуынша, шенеуніктердің текті болуы міндет емес, ал қарапайым адамдардың міндетті түрде тексіз болуы шарт емес.

«Аспан» категориясы конфуцийшілдіктегі сияқты моизмде де құдыретті саналады және оған антропоморфты қасиеттер телінеді. Ол, Мо-цзының пікірінше, бәрін көріп, бәрін естиді, оның сезімдері мен қалаулары болады, ол ізгілік пен әділдіктің ең жоғарғы үлгісі болады, ал «Аспанның бұйрығы» жақсылық пен жамандықты айырудың өлшемі болады. Аспан мен адамдардың арасын жалғаушы нәрсе «рухты көру» болады.

Мо-цзы ілімі Конфуцийдің ілімі сияқты, әлеуметтік философиядан гөрі этикаға жақын еді және оның негізгі қағидасы – «жалпыға бірдей махаббат пен өзара тиімділік» қағидасы болатын. Бұл қағида бойынша, әрбір адам іс-әрекеттерін «Аспан асты елінің пайдасымен» сәйкестендіріп, халықтың әлауқатына зиян келтіретін нәрселерден бас тартуы тиіс.

Мо-цзы идеяларының ішіндегі махаббат идеясы ерекше танымал, ежелгі заманнан бергі бүгінге шейін, Мо-цзының есімі аталса, дәл осы идея еске оралады. «Мо-цзы жалпыға бірдей махаббатты дәріптегенде, отбасынан бас тартады» деген пікірді айтқан екен Мэн-цзы (б.д.д.372-289ж.ж.).

Біздің барлық біліміміз екі нәрседен: сезімнен (у-лу) және ойлаудан (син) туындайды дейді. Танымда көп жағдай ат қоюға байланысты екенін айтады. Мәселен, жалпы, рулық атау, жеке атау бар - дейді олар. Жеке атаунақты затты басқалардан бөліп қарауға мүмкіндік береді. Мо-Цзылықтар янь (пікір айту) категориясын, былайша айтқанда, логикалық әдісті қолдады.

Мо-цзының саяси, адамгершілік және діни идеялары өзінің еңбектерінде көрініс тапты. Ол қоғамда орын алып отырған тәртіпсіздіктер адамдардың бір-біріне деген күндестіктерінен және олардың эгоизмдерінен болады деген қорытындыға келеді.

Философиялық афоризмдері:

- Ертеде адамдар пайда болғанда басқару мен жазалау болмаған-ды ... , содан Аспан астындағы тәртіпсіздік жануарлар арасындағы ығы-жығыдай еді. Адамдар былықтың себебі билікті басқарушының жоқтығынан екенін түсінді. Содан Аспан астындағы дана мен лайықтыны таңдады, сөйтіп оны Аспан астындағы іс-әрекеттерді басқаратын және тұтас бірдей әділеттілік орнататын көк аспанның ұлы етті ... ».
- Елдегі тәртіпті реттеу үшін жөнсіздіктің себебін білу керек. Егер тәртіпсіздіктің себебін біліп, оны болдырмай қойсаң, онда ел гүлденеді және тыныштыққа бөленеді; егер жөнсіздіктің түбірін таппасаң, онда елге тәртіп ендіру мүмкін емес ... ».
- Аспан астындағы адамдарды жек көретін зұлымдар жалпылама немесе жеке сүйіспеншіліктің қайсысына іш тартады? Жауап берейін: әрине, жеке сүйіспеншілікті. Сонымен, жеке сүйіспеншілікті қолдаушылар Аспан астында әрдайым таусылмас зұлымдық тудырады. Сондықтан жалқының жеке сүйіспеншілігіне ұрынбаған жөн ... ».
- Өткенге қарап болашақты танимыз, айқындыққа сүйеніп жасырыңды танимыз.

- Соғыстың қоқан-лоқы жолымен мемлекеттер арасындағы саяси айтыс-тартыстарды шешпек, сөйтіп құдырет пен атаққа бөленбек үміт – о да Аспан астындағылардың түрлі ауру-сырқаттарын емдеуге бір дәрі-дәрмекті, тіпті ол төрт-бес адамға ғана пайдалы болса да, күштеп ішкізушілікке ұқсайды.
- Егіншілер неге енді егіс өңіріне ерте барады да, кеш қайтады, егістікте керіліп созылмай, ондағы дәнді астықтан, бұрыштан көп өнім алу үшін жатпай-тұрмай тер төгеді, бақташылықта өз өнерін көрсетеді? Не болып қалды? Жауап берейін: Егер ол аянбай еңбек етпесе, онда міндетті түрде кедей болады. Егер де беріліп еңбек етсе, тоқ болады, тер төгіп жұмыс істемесе – аштыққа ұшырайды. Сондықтан ол жалқаулықтың жолын кеседі ... ».
- «Қазіргі адам – дейді Мо-цзы, хайуандарға ұқсамайды. Кім еңбекке күш салса, ол өмір сүреді, кім еңбектегі әрекетке сүйенбесе, ол өмір сүрмейді ... ».
- Соқыр «ақ мәрмәр», «қара көмір» сөздерін айтады және біледі, бірақ оларды түр-түсіне қарап тандай алмайды, сондықтан ол ақ мәрмәр мен қара көмірді атын білмегендіктен емес, сол заттарды көрсете және ажырата алмағандықтан білмейді.
- Луск әміршісі Мо-цзы ұстаздан сұрады: «Менде екі ұл бар; біреуі оқуды ұнатады, екіншісі байлықты төгуден тартынбайды. Екеуінің қайсысын мұрагер етіп қалдырған жөн?». Ұстаз Мо-цзы айтты: «Тіке жауап қайтарудың реті келмес. Мүмкін, оқуға талпыныс пен байлықты тарату сый-құрмет пен даңқ алу үшін істелініп жатқан шығар. Мысалыға, балықшының балық ұстаудағы ұстамды тұрысы мен шоғырланған кейпі балыққа пайда әкеле қоймас, сондай-ақ тышқанды ұстамақ уланған тұзақ жем оған деген ықыласты білдірмес. Сіз екі балаңыздың ниеті мен қимыл-әрекетінің нәтижесін талдап білерсіз деген үміттемін».

Әдебиет:

1. *Шығыс философиясы./«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы»,—Алматы: 2009. 193-196 беттер*
2. *Титаренко М.Л. «Древнекитайский философ Мо Ди, его школа и учение». «Наука», —Москва: 1985.*
3. *Спирин В. С. Четыре вида «тождества» в «Мо-цзы» и типы гексаграмм «И цзина» //Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XXIV. Ч.1. —Москва: 1991.*

МЭН ЦЗЫ (МЭН КЭ)

(шамамен б.д.д.372ж. Цзоу иелігінде
(қазіргі Шаньдун пров. Цюйфу қ.)
– 289ж.)

— атақты қытай ойшылы, Конфуцийдің (Конфуциандықтың) жолын қуушы.

Конфуцийдің қазасынан кейін оның ілімі сегіз тармаққа бөлініп кетті. Олардың ішіндегі ең негізгілері идеалистік бағыттағы Мэн-цзы мектебі мен материалистік бағыттағы Сюнь-цзы мектебі. Мэн-цзы Конфуций ілімдерін жинақтап, бір жүйеге түсірумен ғана

емес, сондай-ақ жаңа ойлармен толықтырып отырған.

Шығармалары:

Жоғарыда аталған идеялар «Мэн-цзы» атты еңбегінде көрініс тапқан.

Философиялық көзқарастары:

Оның пікірінше, таным процесінің негізі сезімдік қабылдауда емес, оның ақыл-ойында, парасатында. Мэн-цзы мораль және этика адамның туа біткен табиғатынан шығады. Этикалық-моральдық ұстанымдар адамның табиғатынан әрі жоғарғы күш иесі «Көк-Аспаннан» дегенді алға тартады. Ол бір жағынан адамның тұқым қуалаушылық жолымен келетін қасиеттерді де жоққа шығармайды.

Әлеуметтік-саяси көзқарастары:

Мэн-цзы өзінің әлеуметтік-саяси көзқарастарында жеке бір адамзатты алға жетелейтін тың ойлар да айтып кетті, ол көбіне билік басында отырған адамға да байланысты екенін баса айтады. Ал оған (мемлекет билеушісіне) бағыт-бағдар беріп отыратын қалың көпшілік, сондықтан билік басындағылар халықтың мұң-мұқтажымен санасулары керек немесе кез-келген мемлекеттік мүдде жалғыз адамның емес бүкіл қалың көпшіліктің мақсат-тілегі болуы керек. Өйтпеген жағдайда, халық мемлекет билеушісін биліктен аластатуға құқы бар. Мэн-цзы шашырап жатқан елді бір жерге біріктіруге шақырды.

Философиялық афоризмдері:

- Адамның оқуға деген қабілеті оның өз табиғатынан ізгі екендігімен түсіндіріледі.
- Адамның табиғаты тек жақсылықтан жаратылған.

Әдебиет:

1. Кішібеков Д. Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008.
2. Майоров В.М. Мэн-цзы /Под ред. акад.В.С.Мясникова.—Москва: 2005. С.275.

СЮНЬ-ЦЗЫ (СЮНЬ КУАН, СЮНЬ ЦИН)

(шамамен б.д.д. 313 ж., Чжао патшалығы
– б.д.д. 238ж. кейінгі, Чу патшалығы)

— конфуцийлік дәстүріндегі ұлы қытай ойшылы.

Ци Линьцзы патшалығының астанасы атақты Цзися философиялық академиясында және Цинь легистік патшалығында бірнеше рет болған (б.д.д. IIIғ. басында). Б.д.д. 255-238ж.ж. Чу патшалығындағы Ланьлин уездінің басқарушысы болып тағайындалады. Отставкаға кеткеннен кейін педагогикалық қызметпен айналысады.

Сюнь-цзы өзінің өмірінің соңғы жылдарында «жетілген ақыл иесі болуының орнына, керісінше есі ауысқан адам» болуға мәжбүр болады. Ертедегі Қытай философиясындағы тұрпайы материализм өкілі Сюнь-Цзы Конфуций ілімінің материалистік бағытын қолдады.

Шығармалары:

«Сюнь-цзы» атты трактат жазған.

Философиялық көзқарастары:

Ол Көк-Аспанды нақты заттар ретінде: жұлдыздар, күн мен ай, жыл мезгілдері жарық пен қараңғы, жел мен жауын деп түсінді. Аспан әлеміндегі түрлі құбылыстар белгілі заңдылықпен жүреді деді. Таным сезімнен басталады, ал сезімді тудыратын табиғи заңдылықтар. Сана (син) сезімді билейді. Адам табиғатында не жақсы, не жаман қасиеттер жоқ. Олар кейін пайда болады.

Сюнь-цзы адам мәнінің ерекшелігі туралы пайымдағанда, оның әлеуметтік мәнін айқын түйсінген. Ол былай деп жазады: «Адамның күші өгіздің күшінен кем, жүгіру қабілеті жылқыдан төмен, бірақ ол жылқыға да, өгізге де жұмыс істетеді. Неліктен бұлай? Оның жауабы: адамдарда бірге өмір сүру қабілеті бар, ал өгіз бен жылқыда ондай қабілет жоқ». Бұл қорытынды, біздіңше, классикалық қытай философиясында адам мәнін ұғынудағы маңызды саты болған. Батыстық философияда бұл идеяны дәл осындай айқын түрде Аристотель айтқан еді. Сюнь-цзының пікірінше, әлемде тұратын адамдардың бірге тұрмауы мүмкін де емес екен.

Сюнь-цзы адамдардың бірге тұруының, яғни қоғамның негіздерін түсінуге талпынған. Ол ешқандай мифологиялық бастауды іздемейді және ғылыми деуге тұрарлық түсіндіруді табуға талпынуы оның даусыз еңбегі еді. Бірақ Батыстағы қоғамдық келісімнің теоретиктері (Т.Гоббс, Ж.-Ж.Руссо және т.б.) қоғамды тарихи тұрғыда емес, сол кезеңнің буржуазиялық қоғамы ретінде қабылдайтыны сияқты, Сюнь-цзы да қоғам ретінде өз заманындағы

қытай қоғамына сыни көзбен қарамайды. Бұдан оның: «Адамдар ненің арқасында бірге тұра алады? Жауап беремін: міндеттерді өзара бөлісудің арқасында. Ондай бөлініс қалай мүмкін болады? Жауабым: парыз сезімінің арқасында. Сондықтан парыз сеніміне сай бөлініс жүргізілгенде, ол келісімге алып келеді; адамдардың арқасында келісім болса, ол бірлікке жетелейді; бірлік күштің молаюына, ал күштің көптігі құдыреттілікке жеткізеді; құдыреттілік заттарды жеңуге мүмкіндік береді.

Сюнь-цзы өзі өмір сүрген қоғамдағы еңбек бөлінісі мен оның негізіндегі әлеуметтік қызметтің бөлінісіне арқа сүйеген. Теңсіз бөліністің қажеттілігіне негізделіп, ол өз трактатында экономикалық мәселелерді де қарастырған.

Демек, Сюнь-цзы ілімін талдай келіп, мынадай қорытынды жасауға болады. Бұл ілімде этикалық бастау Конфуций немесе Мэн-цзы ілімдерімен салыстырғанда аса маңызды болмайды, өйткені бұл бастауды саяси және экономикалық бастаулар ығыстырған. Осының салдарынан адамгершіліктің маңызы жол-жора мен парыздан төмен болады. Бірақ Сюнь-цзының бекзат ер (цзюнь цзы) мен қарапайым адамның (сяо жэнь) өзара орын алмастыру мүмкіндігін жоққа шығармауына байланысты оның ілімін Конфуций мен Мэн-цзының ілімдерінен (Хань дәуірінің конфуцийшілдерін айтпағанда) әлдеқайда адамгершілік сипатта болады және оған адамның әуелгі зұлым табиғаты туралы қағидасы кедергі болмайды.

Сюнь-цзы Конфуций іліміне материалистік нышан енгізген. Әлемнің негізі материалдық күш (ци) және оның екі түрі болады (инь және ян). Әлем өзінің табиғи заңдылықтары арқылы өмір сүреді, көк тәңірі – әлемнің құрамдас бөлігі ғана, оны зерттеп, сырын ұқса адамдардың мақсат-мүдделеріне пайдалануға болады. Бақытты, бақытсыз болу, сау немесе ауру, бай немесе қайыршы болу адамдардың өзіне ғана байланысты. Бұл тұжырым Абайдың ауруды жаратқан Құдай, бірақ нақты адамды ауру қылған Құдай емес; байлық кедейлікті жаратқан Құдай: бірақ белгілі бір адамды бай немесе кедей қылған Құдай емес, адамның бақытты яки бақытсыз болмағы өзінен дейтін ойымен үндесіп жатыр.

Философиялық афоризмдері:

- Аспанастаның біріктіру, заттарды жақсарту керек, соның нәтижесінде халық өмір сүреді және өзінің өмір сүруіне қажетті заттарды ала алады, ал Аспанастандағы – пайда таба алады, адамдар барлық жағынан сөзсіз бағынады, алты ілім келмеске кетеді, ал он екі философ өз көзқарастарын өзгертеді – қолында билігі бар кеменгерлер осындай болады.
- Теңдікке жету үшін теңсіздік қажет.
- Әрбір адам әлденені дұрыс деп есептейді – бұл данаға да, ақымаққа да бірдей тән. Алайда олардың дұрыс деп есептейтіндері бір-бірінен бөлек; дана мен ақымақтың арасындағы айырмашылық та осында.
- Билеушінің міндеті – қайырымды болу, қарапайым адамдардың міндеті – қара жұмыспен айналысу. Қара жұмыс – игілікке қызмет ететін жұмыс. Қарапайым адамдардың еңбегі ол қайырымды билеушіге бағытталғанда ғана жинақталады.

- Адасу деп не аталуы мүмкін? Тілектермен ғана шектелу адасу болады, жеккөрушілікпен ғана шектелу – адасу, заттардың тек басталуын ғана көру – адасу, олардың ақырын ғана көру – адасу, тек ұзақтағыны ғана көру – адасу, жақындағыны ғана көру – адасу, кең ауқымнан ғана көру – адасу, кемшілікті ғана көру – адасу, көнеге қарай бойлай беру – адасу, бүгінмен ғана өмір сүру – адасу болады. Барлық заттар бір-бірінен ерекшеленеді, сондықтан оларға жақсылап қарасақ сөзсіз адасушылық туындайды. Бұл адамдардың ойлауындағы жалпы дерт.
- Ілім үйренуде кідіруге болмайды.
- Жүрек – тәннің билеушісі және даналықтың иесі. Ол тәнге бұйрық береді, оны қабылдамайды: ол өзі тыйым салады, қозғалуға, ұстауға, алуға, әрекет жасауға және тоқтауға мәжбүрлейді. Сондықтан ауызды ашпауға немесе үндемеуге мәжбүрлеуге болады; тәнді иілуге және тіктелуге мәжбүрлеуге болады; жүректі қорқытып, өз ниетін өзгертуге мәжбүрлеуге болмайды. Жүрек өзі дұрыс деп есептеген нәрсені ғана қабылдайды және өзі бұрыс деген нәрсені теріске шығарады.
- Тексеруге болмайтын сөздерге; бұрын болмаған іс-әрекеттерге; бұрын еш жерде естілмеген ойларға – осының барлығына кемеңгер адам сақтықпен қарайды.
- Адам өз табиғатынан керемет қасиеттер мен даналыққа ие болса да, ол сонда да дана ұстаз туып, барлық істе оның соңынан еруі керек, ол жақсы адамдардан дос тауып, олармен достасуы керек.
- Адамның сыпайы, көнгіш болуы оның табиғатына қайшы келеді.

Әдебиет:

1. *Шығыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы»,—Алматы: 2009. 215-216 беттер*
2. *Ежелгі Шығыс философиясы/ Сюнь-цзы. «Әлемдік философиялық мұра», 20-томдық. «Жазушы», —Алматы: 2005. 486-бет.*
3. *Феоктистов В. Философские трактаты Сюнь-Цзы. Исследования, перевод, размышления китаевода. «Наталис», —Москва: 2005. С-432.*

ДУН ЧЖУНШУ

(б.д.д.190ж. немесе 179ж
– б.д.д.120 немесе 104ж.)

— философ, мемлекет қызметкері, конфуцийшілікке мемлекеттік идеология сипатын берген «Хань дәуірінің Конфуцийі», «жаңа мәтіндер мектебінің» көшбасшыларының бірі.

Чиновник қызметіне алу үшін конфуциандық канондар бойынша емтихан алуды бірінші болып енгізген. Император мектебінде сабақ берген, Сыма Цяньнің ұстазы.

Философиялық шығармалары:

Дун Чжуншудың идеялық мұрасы 82-философиялық және әлеуметтік-саяси эсселер, оларды құрастырушылар «Чунь цю фань лу» (Көктемдер мен күздердің мол шықтары) деп атаған.

Философиялық көзқарастары:

Конфуцийшілдіктің шекарасында жоғары дәрежедегі натурфилософия жасады, онда даосизм мен иньян цзя идеяларын қолданды. Дун Чжуншу бойынша, әлемде барлығы «алғашқыбастаудан» (алғашқы себеп – юань, ұлы шектік – тай цзы) тәрізді пайда болады, ол «пневмадан» (ци) пайда болады және даоға бағынады. Даоның әрекеті қарама-қарсы күштер инь мен янның кезектесіп ауысуымен және «бір-бірін тудырып отыратын» «бес элементтің» (у син) айналымы арқылы іске асады. Бірінші рет инь ян және у син екілік және бестік классификациялық құрылымы бүкіл универсумды қамтитын біркелкі жүйеге біріктірілді.

Әдебиет:

1. Шығыс философиясы./«Мәдени мұра», ОҚ.«Жазушы»,—Алматы: 2009.
2. Быков Ф. С. Учение о первоэлементах в мировоззрении Дун Чжуншу // Китай, Япония. История и филология. —М., 1961.
3. Гране М. Китайская мысль. —М., 2004. С. 385—390.
4. Китайская философия. Энциклопедический словарь. —М., 1994
5. Дун Чжуншу. О небе и человеке. О познании./Антология мировой философии, т. 1, ч. 1. —М., 1969
6. История китайской философии. —М., 1989
7. Дун Чжуншу. Чунь цю фань лу. /Древнекитайская философия. Эпоха Хань. —М., 1990

ЛАО-ЦЗЫ (ЛИ ЭР, ЛАО ДАНЬ, ЛАО ЛАЙ-ЦЗЫ)

(б.д.д. VI - V ғ.ғ. Қытайдың оңтүстігіндегі
Чу патшалығы)

— ұлы қытай философы, «Қарт нәресте»
немесе «Дана қарт» деген атқа ие болған.

Шығармалары:

«Дао дэ цзин» философиялық трактаты.

Қазіргі ғылым Лао-цзының
тарихилығына күмән келтіреді, сонда да
ғылыми әдебиеттерде оны даосизмнің негізін
қалаушы деп есептейді. Сыма Цянның (б.д.д.

II-ғ.) («Ши цзи» кітабында) айтуына қарағанда, Лао-цзы Чу патшалығында
өмір сүрген. Чжоу патшалығының кітапханасының сақтаушы қызметкері
болып қызмет еткен, сол жерде Конфуциймен кездескен. Өз ілімінің Қытайда
іске асатынына сенбей күмәнданған Лао-цзы Батысқа саяхатқа аттанған.
Шекарада оның басшысы Инь Сидің сұрауы бойынша «Дао дэ цзин» кітабын
жазып қалдырған, онда өзінің ілімін баяндаған. Кейін Лао-цзы жеке тұлғасы
мифке айналдырылған. Хань династиясы кезінде ол «Аспан мен Жерден»
бұрын пайда болған дао ретінде қабылданады, даостардың жоғарғы Құдайы –
Лао-цзюнь («Қарт патша») ретінде сыйыну объектісіне айналды.

Философиялық көзқарастары:

Даосизм философиясында Дао барлық бар нәрсенің субстанциялық
заңдылығы, ғарыш, адам, қоғамның мезгілсіз болмыс заңы, тудырушы
бастау, формаға ие болған заттардың генетикалық алғышарты, жол, циклдік
уақыт принципі, әлемнің онтологиялық мәнімен бірігуге талпынған адамның
өмірлік жолы. Даоға игі күш – дэ тән. Даосизмнің жетекші
тұжырымдамаларына цзы жань (табиғилық) және у вэй (әрекетсіздік,
мақсатты әрекеттің жоқтығы) жатады. Даосизм ілімге сай өзімшілдік
ұстанымдар мен даодан бас тарту адамдардың адасуына ұшыратады, олар
әлемді өзіндік мәні болады деп түсіндірілетін жеке заттарға бөлшектей
бастайды. Даоның ешқандай шекарасы жоқ – дао әлемде барлығы
теңестірілген, біртұтастыққа біріктірілген. Барлық қайшылықтар
үйлесімділікке келтірілген, объект пен субъект бір-біріне қарсы қойылмаған.
Осыдан даосизм философиядағы релятивизм шығады (Чжуан цзы). Дао –
космоспен біріккен, ақиқатты аныған данышпан үшін өмір мен өлім туралы
қарама-қарсы түсінік жоқ. Даосизмде адам біркелкі психосоматикалық
тұтастық, руханилық (жан) мен материалдыққа (тән) бөлінбеген. Рухани
бастау – «рух» (шэнь) квазиматериалды субстанция «пневманың» (ци) нәзік
күйі ретінде түсіндіріледі. «Рух» денемен бірге өледі және әлемдік
«пневмаға» жайылып кетеді, ал дао - универсумы болса – мәңгі, сондықтан
оған ұқсас адамда мәңгі болуы тиіс. Мәңгілік даомен қосылған кезде іске
асады.

Даосизм тарихының түптамыры Шу патшалығындағы шамандық сенімдермен және магтар, сиқыршылар ілімдерімен байланысты болуы мүмкін. Б.д.д. III-IVғ.ғ. философиялық рефлексияның нәтижесінде алдыңғы ғасырда стихиялық түрде қалыптасқан түсінік негізінде ілім пайда болады. Оны ұстанғандар кейін б.д.д. I-IIғ.ғ. пайда болған «дао және дә» (даодэ цзя) мектебіне жатқызылады. Бұл ілімнің ескерткіштеріне аты жартылай аңызға айналған данышпан Лао-цзы жазды деген «дао дә цзин» және IV-IIIғ.ғ. философы Чжуан Чжоудың көзқарастары баяндалған «Чжуан—цзы» трактаттары жатады. Одан басқа Даосизмнің негізін қалаушыларға Ле Юйкоу (Лю Аньды) Хуайнань-цзы (б.д.д. IIғ.) жатқызуға болады. Діни-философиялық жүйе ретінде Даосизм б.д. Лао-цзы мен Чжуан-цзы ілімдерінің, натурфилософтар (иньян цзя), «рух» концепциясының, шамандар мен магтардың сенімдерінің, «өлмейтін қасиетті адамдар» (сянь, шэнь сян) туралы түсініктің синтезі нәтижесінде пайда болады. Даостар ілімін ежелде мифтік «Сары императорға» (Хуан ди) құпия ашылған кезде пайда болды деп есептейді. IIғ. Лао-цзы құдай аталып, «даоның денесі» ретінде қабылданады. Сол кезде институцияланған даошылдық бағыт — Тяньши (дао), яғни «аспан ұстаздарының жолы» пайда болады. Бірінші патриархы — Чжан Даолин. «Аспан ұстазы» титулы Чжан руында мұраға осы күнге дейін беріліп келеді. VII-VIIIғ.ғ. буддизмнің әсерімен даошылдық монахтық институт және монастырьлар пайда болды, ал діни практикада психотехникалық әдістер (медитация) басымдылыққа ие болды, негізгі зейін ішкі өзіндік жетілдіру жолдарына бағытталады. Даосизмнің әдебиетке, өнерге және т.б. қытай мәдениетінің аспектілеріне елеулі ықпалы болған. Даосизм дәстүрлі медицинаға әсері теория жүзінде де (адам денесінің Әлемнің құрылымына сәйкестігі, организмнің тіршілік етуі мен құрылымы туралы ілімдер), практика жүзінде де (инемен емдеу, фармакология) елеулі.

VIIғ. Даосизм Кореяға — Когуре мемлекетіне енді. Жапонияда синтоизмге де өз ықпалын тигізді. Қазіргі күні ҚХР-да даосизмді ұстанушылар Ассоциациясы бар. Даосизм Тайвань мен Гонгконгта өте танымал.

Философиялық афоризмдері:

- Аспан мен жер - мәңгілік. Аспан мен жер өздері үшін өмір сүрмегендіктен мәңгілік. Міне, неліктен олардың мәңгілік бола алатындығы осыдан.
- Ең жақсысы — бір нәрсені толтыруға талпынғаннан гөрі, ешнәрсе жасамау. Егер ылғи бір өткір нәрсені қолдана берсе, ол өзінің өткірлігін ұзақ уақыт сақтай алмайды. Егер зал алтын мен яшмаға толтырылған болса, оны сақтап қалуға ешкімнің шамасы келмейді. Егер байлар мен атақтылар дандайсынушылық танытса, олар өздеріне бақытсыздық шақырады. Ісі аяқталған кезде адам аулақ кетуі керек. Көктегі даоның заңы осындай.
- Бес бояу көруді нашарлатады. Бес дыбыс естуді нашарлатады. Бес дәм сезушілік дәмді нашарлатады. Жылдам жүріс пен аңшылық жүректі қобалжытады. Бағалы заттар адамды қылмыс жасауға итермелейді.

Сондықтан кемеңгер данышпан өмірді толымды етуге тырысады, бірақ оны әдемі заттарға ие болу үшін жасамайды. Ол соңғыдан бас тартады және алғашқымен шектеледі.

- Адам жердің заңдылықтарын ұстанады. Жер аспанның заңдылықтарын ұстанады. Аспан даоның заңдылықтарын ұстанады, ал дао өз-өзін ғана ұстанады.
- Білетіндер айтпайды, ал айтушылар білмейді.
- Ауырлық жеңілдіктің негізі болады. Тыныштық қозғалыстың негізі болады. Сондықтан кемеңгер данышпан күні бойы адымдап, ауыр жүгі бар арбадан алыстамайды. Ол тамаша өмір сүрсе де, ол өмірге терең бойламайды. Неліктен он мың арбаның иесі әлемге менсінбей қарайды? Елемеушілік оның негізін қиратады, ал асығыстық биліктен айырады.
- Адамдарды білетін адам – зерделі. Өзін білетін адам – білімді. Басқаларды жеңген мықты. Өзін жеңген құдыретті. Молшылықты білген бай. Кім қажырлықпен әрекеттенсе, сол жігерлі. Кім өз табиғатын жоғалтпаса, ұзақ өмір сүреді. Кімде-кім өлсе де ұмытылмаса, сол – мәңгі.
- Қарама-қарсыға ауысу – бұл даоның әрекеті, әлсіздік даоның қасиеті. Әлемде барлық заттар болмыстан туады, ал болмыс бейболмыстан туады.
- Не жақын – даңқ па, әлде өмір ме? Не қымбат – өмір ме, әлде байлық па? Нені бастан кешіру ауыр – ие болуды ма, әлде жоғалтуды ма? Кім көп қор жинаса, сол жоғалтады. Кім қалтасын көп толтырса, сол үлкен шығынға батады. Кім қанағаттылықты білсе, сол табысқа жетеді. Кім шектеуді білсе, сол қауіпке бой ұрмайды. Сол ұзақ өмір сүре алады.
- Егер мен білімді болсам, онда үлкен жолмен жүрер едім. Мен қорқатын жалғыз нәрсе – бұл тар соқпақтар. Үлкен жол өте түзу, бірақ халық соқпақтарды ұнатады, соны қалайды.

Әдебиет:

1. *Шығыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. —Алматы: 2009. 461-470б*
2. *Лукьянов А. Е. Лао-цзы и Конфуций: Философия Дао.—М: 2001. 384 с.*
3. *Маслов А.А. Загадки, тайны и коды «Дао дэ цзина». Ростов-на-Дону: 2005.*
4. *Ежелгі Шығыс философиясы/ Лао-цзы. «Әлемдік философиялық мұра», 20-томдық. «Жазушы», —Алматы: 2005. 219-бет.*
5. *Кобзев А. И. Лао-цзы и Будда. Инст.востоковед. РАН. — Москва: 2009. С.221-225*
6. *Дао-Дэ цзин: Книга о Пути жизни/ Сост.В.Малявина. «Феория», —Москва: 2010.*
7. *Лукьянов А. Е. Лаоцзы (философия раннего даосизма).—Москва: 1991.*
8. *Маслов А.А. Мистерия Дао. Мир «Дао дэ цзина». —Москва: 1996.*

ШАН ЯН (ГУНСУНЬ ЯН)

(б.д.д. 390ж. Вэй патшалығы – б.д.д. 338ж.)

— әйгілі қытай ойшылы, даосизм және конфуцийшілдік іліміне қайшы келетін философиялық-саяси легизм (фа-цзя, заңгерлер мектебінің) – ілімінің негізін қалаушылардың бірі.

Шан аймағының билеушісі. Вэй патшалығына қарасты елді-мекендегі ақсүйектер отбасынан шыққан. Гунсунь Ян б.д.д. 361 жылы отанынан кетіп, Цинь Сяо – гуну патшалығында (б.д.д.361-338ж.ж. ел билеген), патша жанындағы кеңесші

қызметіне тұрады. Б.д.д. 356 жылдан бастап патша билігін абсолютизациялауға бағытталған маңызды деген бірнеше саяси және экономикалық реформаларды жүзеге асырады. Ең алғаш рет Қытай тарихында жерге деген жекеменшікті орнатады. Осы еңбектері үшін ол Шан аймағына ие болып, оның билеушісі болады. Б.д.д.338 жылы Сяо-гун қайтыс болғаннан кейін және оның орнына Хуйвэнь-ванның келуіне байланысты (б.д.д.338-325ж.ж. елбилеуші), Шан Янға сатқындық жасаған деген айып тағылды. Ол Вэй патшалығына қашуға мәжбүр болады, кейін өзіне тиесілі Шан аймағында бас сауғалайды, сонда болған шайқаста қолға түсіп, жазаланады.

Легизм (латынш. «легис» – заңшылдық, қытайша «Фа-цзя – заң мектебі, заңшылдар) – ежелгі қытай философиясындағы негізгі алты мектептің бірі. Заң мектебінің негізін қалаушы ретінде дәстүрлі түрде ірі саяси қайраткерлер Гуань Чжун (б.д.д.VIII-VIIғ.ғ. аяғы), Цзы Чань (б.д.д.Vғ) және Ли Куй (б.д.д.Vғ), У Ци (б.д.д.IVғ) айтылады. Легизмнің басты теоретиктері – Шан Ян (б.д.д.IVғ), Шэнь Дао, Шэнь Бухай (б.д.д.IVғ) және Хань Фэй (б.д.д.IIIғ).

Әлеуметтік-саяси көзқарастары:

Біріншілердің көзқарастары «Шан цзюнь шу» («Шан аумағын басқарушының кітабы») кітабында, ал екіншілерінікі – «Хань Фэй-цзы» жазба ескерткішінде баяндалған. Легизм теориясына көп дәрежеде үлес қосқан Шан Ян (Гунсунь Ян, б.д.д.390-338ж.ж.). Легизмнің негізгі доктринасы – юридикалық заңның (фа) мемлекет пен қоғам өміріндегі шартсыз басшылығы туралы ілім. Заңды тек билеуші ғана шығарады. Легизм теоретиктері деспоттық мемлекеттің концепциясын жасады, ол билеушінің шексіз билігінің арқасында іске асатын болды. Шан Ян «егер барлық жерде заңды басшылыққа алатын болса, ел тәртіптен ләззат алады», - деп жазды. Оның заңының концепциясы біріншіден, билеушіге жан-тәнімен берілуге тәрбиелеудің негізі ретінде жазалау мен марапаттау жүйесін және екіншіден, тектердің рангын беру және қызметке тағайындау жүйесін қамтиды. Шан

Янның әлеуметтік теориясының маңызды элементі «халықты әлсіретудің» маңыздылығы, оны билеушінің ырқын бұлжытпай орындайтын құралға айналдыру болып табылады. «Халық ақымақ болса – оны басқару оңай». Яғни, халық пен билеуші антагонистік ара қатынаста ғана бола алады. Халыққа оқуға, ойлануға мүмкіндік бермеу керек, ол ауылшаруашылығымен айналысып, тек соғыс туралы ғана ойлануы керек. Ал мемлекет тек ауылшаруашылығы мен соғыс арқылы ғана байиды, күшейеді. Шан Янның бұл тезистерінің негізінде мораль, дәстүр, мәдениет адам табиғатымен - оның пайдаға деген туа біткен құлшынысымен сәйкес емес.

Шан Янның ілімі Хань Фэйдің «басқару өнері» ілімімен ұштасып, императорлық Қытайдың доктринасына айналды. Легизм үш кезеңнен тұрады – соның ең негізгісі, қысқа уақытқа қарамастан, б.д.д.221-207ж.ж. болды. Легизм Цинь империясының негізгі идеологиясына айналды. Легизмді басшылыққа ала отырып, Цинь Шихуан Қытайды біріктірді. Легизмнің басты идеологиялық қарсыласы – конфуцийшілдік болды. Цинь Шихуанның бұйрығымен конфуцийшілдерді қуғындау кезінде 460-конфуцийшіл жерге тірідей көміліп, қалғаны Ұлы Қытай қорғанын салуға жіберілді.

Философиялық афоризмдері:

- Жүзінде күлкісі жоқ адам дүкен ашып әлек болмасын (Қытай мақалы).
- Асықпаған ұзаққа шабар (Қытай мақалы).
- Кек алмас бұрын, сіз екі мола қазуыңыз керек (Қытай даналығы).
- Чинг-Чанг корольдің ваннасында мынадай сөздер ойылып жазылған: «Күн сайын өзінді жаңартып отыр және мұны үнемі жаса» (Қытай даналығы).
- Сен үш жолмен ақылдырақ бола аласың:
Тәжірибие жолымен – бұл ең қиын жол;
Еліктеу жолымен – бұл ең жеңіл жол;
Ойлану жолымен – бұл ең ізгі жол; (Қытай мақалы).
- Қарсыласыңды жеңу үшін, одан күшті болуға ұмтылма, оны өзіңнен әлсіз етсең жетеді (Қытай қолбасшыларының қағидасы).

Әдебиет:

1. Шығыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ.«Жазушы»,—Алматы: 2009. 470-471-бет.
2. «Книга Правителя области Шан», пер.Л.С.Переломова, НИЦ «Ладомир», —Москва: 1993
3. Удальцов С. Ф. «История политических и правовых учений (Древний Восток)» Издательский дом СПбГУ, СПб: 2007
4. Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. —Москва: 1981. С-334 .
5. Древнекитайская философия. 1-2 тт., —Москва: 1972-1973.
6. История китайской философии. —Москва: 1989.
7. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», — Алматы: 2008.

8. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской мысли.—Москва: 1989.
9. Древнекитайская философия. Эпоха Хань. —Москва: 1990.
- 10.Кобзев А.И. Учение о символах и числах в китайской классической философии. —Москва: 1994.
- 11.Рубин В.А. Личность и власть в древнем Китае. —Москва: 1999.
- 12.Кобзев А. И. Учение Ван Янмина и классическая китайская философия. —Москва: 1983.

Жалпы, Қытай философиясы дәстүрлі қытай тарихнамасы тарихи кезеңдерді билік еткен әулеттермен (династиялармен) байланыстырылады. Сол тарихнамаға сай, бірінші Ся әулеті болған (б.д.д.ІІІғ. - б.д.д.ХVІғ. ортасына дейін). Оны Шан-Инь әулеті (б.д.д.1766-1122ж.ж.), содан кейін Шан-Инь әулетін Чжоу династиясы (б.д.д.1122-247ж.ж.) алмастырды. Бұл дәуір үш кезеңге: Батыс Чжоу кезеңі (б.д.д.1122ж.-VІІғ., Шығыс Чжоу кезеңі, өз кезегінде ол екі кезеңге – Лего немесе Чуньцю (б.д.д.770-476ж.ж.) және үшінші Чжаньго кезеңі (б.д.д.475-221ж.ж.) деп бөлінеді. Чжоу дәуірін аз уақыт Цинь дәуірі алмастырды (б.д.д.221-206ж.ж.), оның орнына б.д.220ж. дейін өмір сүрген Хань дәуірі келеді. Осы дәуірде ежелгі Қытай тарихы аяқталып, қытайлық Ортағасыр басталады.

Өзіндік мәдениеті бар архаикалық, рулық қоғам жеке мүдделері бар таптарға, сословиеге бөлініп, мемлекет институты бар қоғамға қарай өткенде әуелгі философия (протофилософия) пайда болды.

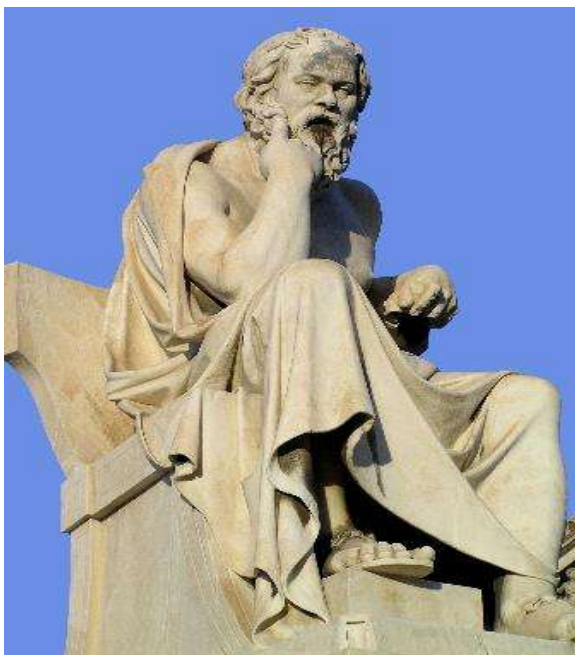
Әулеттен әулетке қарай мемлекеттік билік нығайып, алғашқы қауымдық рулық қатынастар мен тәртіптер жойыла бастайды. Сонымен бірге, Қытай дәстүрлі қоғамға, яғни дәстүр реттеуші күш болатын қоғамға жатады. Оны қытайлықтардың бақыт пен жарасымды үйлесім тән өткенге құрметпен қарауынан байқауға болады. Әрбір жаңа әулет өзінің алдында болған әулетті сол үйлесімді бұзды деп айыптайтын.

Дәстүрлі қытайлық сананың өткенді құрметтеуінің әуелгі Қытай философиясына да, тіпті, философиясының жалпы сипатына да әсері болды.

Әуелгі философия үшін өткен нәрсе, ең алдымен, қоғамдық дүниетанымның маңызды бөлігін құрайтын, жалпы дүниетаным мен әлем бейнесіне реңк беретін архаикалық көзқарас пен мифология еді. Алғашқы қауымдық Қытайды зерттеген ғалымдар Қытай мифінің сипатына, оның мәдениеттегі орнына ғана қатысты емес, жалпы оның бар болуына қатысты айтысады.

Қытайда мифологияның философияға Ежелгі Грекиядағы сияқты елеулі ықпалы болған жоқ, бірақ ондай ықпалдың болуын толық жоққа шығару да дұрыс емес. Өйткені, философия мен мифологияның және таза түрде өмір сүретін архаикалық мәдениеттің арасында әуелгі философия бар. (Шығыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы»,—Алматы: 2009. 126-127 беттер). Сондықтан ол кейінгі дәуірлерде өзінің заңды жалғасын тапты.

2 – БӨЛІМ

АНТИКАЛЫҚ ГРЕК-РИМ ФИЛОСОФИЯСЫ

Біздің дәуірімізге дейінгі VII-VI ғасырларда Эллада полистерінде (қала-мемлекеттерінде) қолөнер, сауда, ақшалай-заттық қатынастар жоғары қарқында дамып, осы себептердің негізінде өзіндік талап-мүдделері ерекшеленген әлеуметтік топтар пайда болды. Евпатридтердің билігінің орнына мемлекеттің тирандық, кейінірек келе құлдық демократия түрлері дүниеге келді. Азаматтардың қоғам сатысында алатын орны шығу тегіне байланысты болмай, олардың мүліктік жағдайларымен байланысты болды. Осы себептер ой еңбегі мен дене еңбегінің бөлінуіне, осы негізінде таза зиялылар қауымының пайда болуына, әртүрлі әлеуметтік топтардың талап-мүдделеріне сай саяси-әлеуметтік, философиялық көзқарастардың қоғамдық сана ретінде қалыптасуына әкеп соқтырды.

Сонымен қатар антика философиясының қалыптасуына Крит-микен, Гомерлік Грекия кезеңіндегі әдеби-діни-мифологиялық көзқарастар және күнделікті өмір тұрғысынан тұжырымдалған данышпандық ой-пікірлер (Жеті-Данышпан кезеңі) негізінде дамыған грек мәдениетінің сол кездегі Көне Шығыс мәдениетінің озық үлгілерін өз бойына сіңіру (мысалы, сол кездегі афро-азия елдерінде жақсы дамыған математика негізінде грек ғұламалары дедуктивтік тәсілді дамытты) арқасында қалыптасқан әлемнің субстанционалдық негізін іздеген, рационалданған көзқарастар зор әсер етті. Демек, антикалық дүниетанымдық көзқарас өз кезеңіндегі ғылыми жетістіктерге сүйене, өзінің логикалық, категориялық аппараттарын жетілдіре отырып, философияның көзқарастық және рационалдық жүйелік жақтарын тығыз байланыстыра қарастырып, кейінірек келе оның классикалық деңгейге дейін көтерілуіне мүмкіндік туғызды.

Б.д.д.VII-Vғ.ғ. антикалық рухани даму мифологиялық, діни көзқарастан ғылыми, философиялық көзқарасқа қарай бағытталды. Бұл кезеңді антикалық философия тарихында Сократқа дейінгі, ал б.д.д.V-IIIғ.ғ. ойшылдарының мәнділіктің генетикалық бастамасын, түпнегізін жалпы дүниетанымдық көзқарастың негізі етіп алып, оны өзінің категориялық аппараты тұрғысынан түсіндіріп, философиялық ойлауды биік деңгейге көтеруіне байланысты кезеңді Сократтан кейінгі немесе классикалық кезең деп екіге бөледі (Ж.Алтай, А.Қасабек, Қ.Мұхамбетәли. Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет»,—Алматы: 2006. 19-20 беттер). Бұл антикалық кезеңде өмір сүрген тұлғалардың философиялық ойлаудың биік деңгейіне жетуіне байланысты болды.

ФАЛЕС МИЛЕТСКИЙ

(б.д.д. 640/624 – 548/545ж.ж.
Милет, Кіші Азия)

— көнегрек философы әрі математигі. Европа ғылымының тарихы бастау алатын ионистік натурфилософияның өкілі және Милет (ионистік) мектебінің негізін қалаушы.

Оның есімі геометриялық теоремамен аталады. Оның бізге қалдырған мұрасы: дүниенің алғашқы бастамасы – су («архэ») деп білді.

Философиялық шығармалары:

«Бастама туралы», «Күн туралы», «Күн мен түннің теңесуі туралы», «Теңіз астрологиясы» деген еңбектер жазған, бірақ олар біздің заманымызға жетпеген.

Аристотель өзінің «Метафизика» деген еңбегінде заттардың генетикалық бастамасын іздеген, олардың сол бастамадан қалай пайда болғанын және содан қалай қайтып келетінін, басқаша айтқанда, денелердің өзгеруіне қарамастан, жалпы табиғаттың жойылмайтындығын мәселе етіп көтергендердің ішіндегі біріншісі Фалес болды деп көрсетеді.

Философиялық көзқарастары:

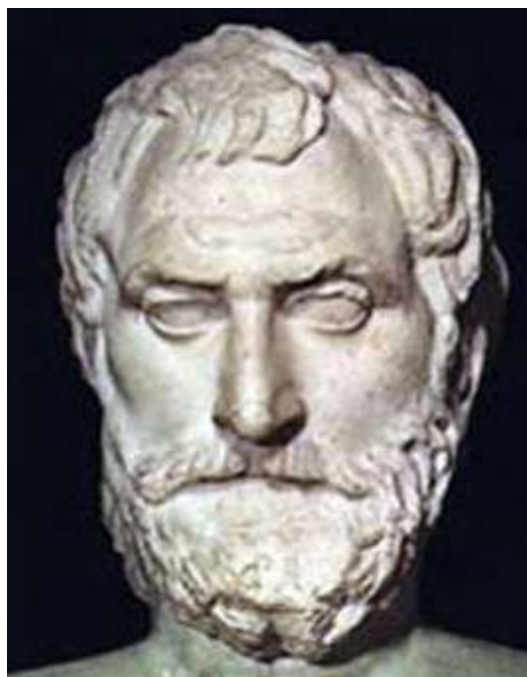
Фалестің ілімінше, барлық денелердің генетикалық бастамасы – су. Бұл жерде су – мұхит (нун), Абзулардың (Абсулардың) философиялық жиынтықталған ұғымы. Фалес, бір жағынан, барлық денелер суда қалқып жүреді десе, екінші жағынан, ол жай су емес, ол – «ақыл-ой», осы тұрғыдан ол Құдай тектес дейді. Ол әлемдегі барлық заттардың өмір сүруінің алғы шарты-мыс. Күн және басқа әлемдік денелер судың буымен қоректенеді. Әлем құдайға толы, құдайлар әлемдегі болып жатқан құбылыстардың, іс-әрекеттің негізгі күші, сонымен қатар сол денелердің өзіндік қозғалыстарының қайнар көзі ретінде – солардың жаны. Мысалы, магниттің жаны бар, себебі ол өзіне темірді тарта алады.

Фалес таным процесінде танып-білу бір бастамадан басталып, соның төңірегінде ой қозғалуы керектігіне баса көңіл аударады.

Фалестің философиялық көзқарасы тұрпайы, балаң болғанымен, табиғат құбылыстарын, олардың пайда болу, даму заңдылықтарын табиғи тұрғыдан танып-білуге ұмтылған алғашқы талпыныс болды. Оның ілімі өзінен кейінгі талай ғұламаларға сара жол сияқты бастама болып, философиялық ой-пікірдің одан әрі қарай дамуына үлкен үлес қосты.

Философиялық афоризмдері:

- Бәрінен көне – Құдай, өйткені ол ешкімнен тумаған.
- Бәрінен сұлу – Әлем, өйткені оны Құдай жаратқан.

- Бәрінен үлкен – Кеңістік, өйткені оған бәрі сыяды.
- Бәрінен жүйрік – ақыл, өйткені ол бәрінен озады.
- Бәріне күшті – Қажеттілік, өйткені ол бәріне билігін жүргізеді.
- Бәрінен данышпан – Уақыт, өйткені ол бәрінің сырын ашады.
- Бәріне ортақ – Үміт, өйткені ештеңесі жоқ адамның өзінде үміт бар.
- Не қиын? – Өзіңді-өзің тану қиын.
- Не оңай? – Өзгеге ақыл айту оңай.
- Кім бақытты? – тәні сау, жаны сезімтал болып, бойындағы барды дамыта білсе, сол бақытты.
- Ата-анана не көрсетсең, балаңнан соны күт.
- Нілдің жайылуы аңғардан қарсы соққан желдің ағысты бөгеуінен болады.
- Дұшпаныңның күні бұдан да төмен екенін көрсең, қасіретінді жеңуің оңай.
- Біреуді істеді деп кінәлаған қылықтан өзің бой тартсаң, ең баянды тірлік сол.
- Жақсылыққа үйрет, өзің де үйрен.
- Құдайдан істеген күнәң түгілі, ойлаған ойыңды да жасыра алмайсың.
- Үш нәрсе үшін тағдырыма ризамын: біріншіден, аң алмай адам боп туғаным үшін; екіншіден, әйел болмай еркек болғаным үшін; үшіншіден, жабайы болмай эллиндік болғаным үшін.
- Надандықтан өткен сорақылық жоқ.
- Ел билеу үшін әуелі өзіңді билеп ал.
- Ең дұрыс нәрсе не? – Табиғатпен үндестік, мөлшермен іс қылу, өйткені кейде артық рахаттың өзі де мезі қылады.
- Ең зиянды не? – Кемістік, өйткені ол жүрген жердің бәрі бүлінеді.
- Тәннің ләззаты – саулығында,
Жанның ләззаты – білімінде.

Әдебиет:

1. Диоген Лаэртский. *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*; пер. Гаспаров М.Л.; ред. тома Лосев А.Ф. «Мысль»,— Москва: 1986. — С. 61—68.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет»*, —Алматы: 2006. 20-бет.
3. Асмус В.Ф. *Античная философия. VIII*, — Москва: 1998. С. 10—13.
4. Сәукетаев Т. *Көне дүние кемеңгерлері/ Фалес. «Аударма»*, —Астана: 2007. 117-118 беттер
5. Лебедев А.В. *Демииург у Фалеса? (К реконструкции космогонии Фалеса Милетского) //Текст:семантика и структура.—М: 1983. С.51—66.*
6. Панченко Д.В. *Фалес: рождение философии и науки.// В кн.: Некоторые проблемы истории античной науки. — Л., 1989. — С.16*

КЛЕОБУЛ ЛИНДСКИЙ

(б.д.д. VI-ғасырдың бірінші жартысында)

— грек ойшылы, әйгілі жеті данышпанның бірі.

Диоген Лаэртций жүгінген Дуридін мәліметі бойынша, ол Родос аралындағы Линда шаһарында дүниеге келіп, кейіннен сол қаланың билеушісі болған. Әділ билігі, кең мінез, кемел парасатымен даңқы шығады. Клеобул билік құрған кезде елге құт-береке қонып, Линда барынша көркейеді.

Зорлық-зомбылық ауыздықталып, бұқара жұртшылық шынайы демократия мен бостандықтың шырын дәмін татады, яғни Клеобул өзінің осынау қайраткерлік тәжірибиесі арқылы дана басқарған ел озатының дүлей басқарса тозатынын дәлелдеп кеткен.

Ол томырық, дүмшелер сияқты достан жау іздемеген, қайта дұшпанды дос қылуға тырысып, бауырына тартқан. Сондықтан да өз елдерінде қағажу-қиянат көрген озық ойлы даналар, өнерпаздар айналып-үйіріліп соны пана тұтатын болған. Көбінесе ондайларды Клеобулдың өзі арнайы шақыртып алады екен. Мәселен, зұлым патша Писистраттың заманында басы сергелдеңге түсіп, шетте қуғында жүрген кемеңгер Солонға былай деп хат жолдағаны мәлім: «Сенің досың көп, барлық жерде үйің де бар екенін білемін. Бірақ тілімді алсаң, саған Линдадан артық жер жоқ, өйткені мұнда шын мәнінде халық билік құрады. Бұл арал теңіздің ортасында орналасқан, сондықтан Писистраттың құрығы саған жете қоймайды. Ал достарың болса, шартараптан келіп тұрады».

Клеобул сырт тұлғасы аса сымбатты әрі өте қайратты адам болыпты. Соған қарап замандастары оны Гераклдің тікелей ұрпағы деп аңыз таратқан. Жаксы даңқымен бірге жасасып келе жатқан көп игі істерінің бірі – оның сәулет өнеріне деген айрықша ықыласы. Мысалы, оның Данай іргетасын қалаған Афина храмын қалпына келтіруі әлі күнге дейін тарих жадында.

Философиялық шығармалары:

Клеобул көне Грек пен Мысыр философиясын терең меңгерген. Айналасына даналарды жинап қана қоймай, олармен өнер жарыстырған; талайдан ой оздырып, артына сөз қалдырған кемеңгер. Ақындыққа бой ұрып, өлең де жазған. Диогеннің айтуынша, ұзын-ырғасы үш мың жолдық өлең, жұмбақтары сақталыпты. Тіпті Мидас патшаның қабырындағы Гомерге таңылып жүрген өлеңді де Клеобул жазды деген дерек бар.

Клеобул жетпісті алқымдаған шағында, ел-жұрты әулие тұтып әлпештеген қадірлі қалпында пәниден өтеді. Оның қабырындағы құлыптаста мынадай өлең жолы айшықталған:

Дана өлді, жұрты сөзін
Дұғалықтай жаттайды.
Линда – Отаны сүртіп көзін,
Күңіреніп жоқтайды.

Философиялық афоризмдері:

- Дана адам – жалғандықтың жауы.
- Аз сөйлеп, көп тыңда.
- Өзің жек көргенді өзгеге тілеме.
- Мөлшер бәрінен маңызды.
- Тағдырдың сынынан абыроймен өте біл.
- Мазаққа ұшырағандарға күлме – өзіңе жау табасың.
- Бақ қонса - тасыма, қасірет көрсең – жасыма.
- Не нәрседе сабыр сақтап бел ортаны ұстасаң –
Өмірің тыныш, қор болмайсың ешқашан.
- Мас құлды жазалама, өзің масқара боласың.
- Досыңа да, дұшпаныңа да жаға біл:
Досыңның достығы артады,
Қасың пиғылынан қайтады.
- Үйден шығып бара жатқаннан: неге кетіп барасың деп сұра; қайтып
келгенде: не бітірдің деп сұра.
- Қыз баланы жасы – бойжеткен, ақылы – әйел боп ержеткен кезде ұзат.
- Өзіңе тең жар таңда – өкініші болмайды.
Тегі жоғарының туыстары билеп-төстеп қорлайды.
- Білімге асық бол, надандықтан қашық бол.
- Елдің көзінше әйеліңмен айналаспа, не онымен керіспе.
Біріншісі – есерлік,
Екіншісі – мінез емес кешерлік.
- Жақсылықтың досы бол, жамандықтың қасы бол.
- Жалғандықтан қаш.
- Жаулық іздеп жанталаспа.
- Мейлі үлкен, мейлі болсын кішкене,
Еш нәрсені зорлықпенен істеме.
- Әділетпен билік құрса Әмірің,
Рақат деп соны айтсаңшы, Тәңірім!

Әдебиет:

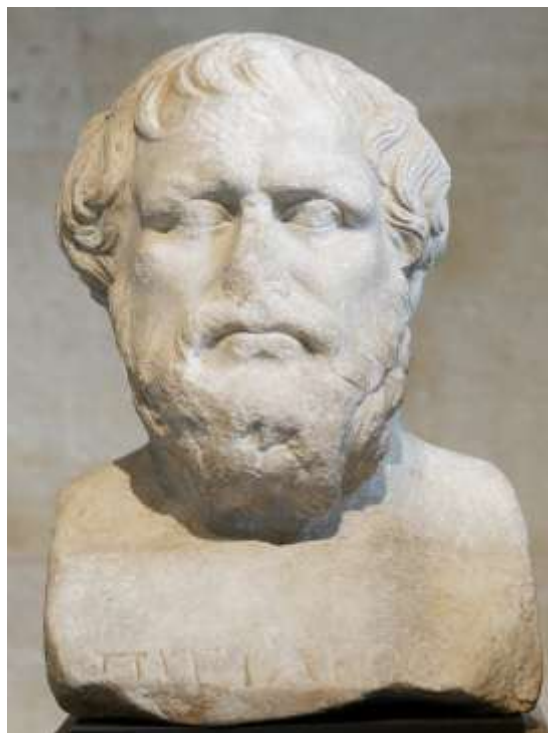
1. Диоген Лаэртский. *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*, Пер. М.Л.Гаспарова; Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф.Лосев; «Мысль», —Москва: 1986. с. 81-83.
2. Сәукетаев Т. *Көне дүние кемеңгерлері/ Клеобул. «Аударма»*, —Астана: 2007. 51-53 беттер.

ПИТТАК МИТИЛЕНСКИЙ

(б.д.д. 651 – 569 ж.ж.)

— әйгілі жеті данышпанның бірі.

Он жылдай Свиданы билеген. Афиндықтар мен митилендықтар Ахилентида аралына таласып бір-бірімен соғысқанда, Питтак митилендықтарды, ал олимпия жеңімпазы – бессайысшы Фринон афиндықтарды басқарады. Ол қарсыласын жекпе-жекке шақырып, қалқанына жасырған торды оңтайлы сәтте басына орап жібереді де, оны буындырып өлтіреді. Сөйтіп басшысынан айырылған афиндықтар жеңіліп, даулы жерді қайтарып алады.

Кейін биліктен кеткенде, митилендықтар қадірлеп оған еншіге жер бөліп береді. Сонда Питтак: «Жарты – бүтіннен үлкен» деп, ол жердің кішкентай бір бөлігін ғана алыпты. Сосикраттың айтуынша, ол онсыз да ақшам керегінен екі есе көп деп Крез патша берген пұлды алмай қойыпты. Бұлай дейтін себебі, Питтак артында баласы жоқ, қайтыс болған ағасының мұрагері екен. Оның Тиррей деген баласын Ким қаласында шаш алдырып отырғанда бір ұста балтамен шауып өлтіріпті. Қаланың азаматтары қылмыскерді тұтқындап, Питтактың алдына жібереді. Сонда Питтак оқиғаның қалай болғанын анықтап біледі де: «Өкінгеннен кешірген жақсы!» деп, оны қоя береді.

Билік жүргізген кезінде «Аралда шарап көп деп есі кеткенше ішпес үшін маскүнемге екі айып салынсын» деген заң шығарған.

Философиялық афоризмдері:

- Кісіні сынағың келсе – билік бер.
- Ойға алған ісінді жария қылма, орындалмаса – күлкіге қаласың.
- Не бұлыңғыр? – Болашақ.
- Не сенімді? – Жер.
- Не сенімсіз? – Теңіз.
- Ақылды пәлені болмай тұрып болжай біледі, батыр келген пәлені жеңе біледі.
- Біреудің сәтсіздігіне күлме, сондай болудан қорық.
- Ең жақсы не? – істеген ісінді жақсылап істе.

Әдебиет:

1. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов, Пер. М.Л.Гаспарова; «Мысль»,— Москва: 1986. С.77-79.
2. Сәукетаев Т. Көне дүние кемеңгерлері/ Питтак. «Аударма»,—А: 2007.

СОЛОН АФИНСКИЙ

(б.д.д. 638 – 559 ж.ж.)

— афиндік саясаткер, ұлы ойшыл, ақын әрі заңгер. Кезінде әйгілі жеті данышпанның бірі атанған.

Платон оны «жеті кемеңгердің ең данышпаны, бекзат ақын» деп бағалаған. 594 жылы афиндықтар Солонды архонт (билеуші, төбе би) ғып сайлап, жаңа мемлекеттік тәртіп орнатуға төтенше өкілеттік береді. Жұрттың бәрі бұл шешімді ризашылықпен қабылдайды: байлар оны ауқатты деп бағаласа, кедейлер адал адам деп оған үміт артады.

Солон қанша жерден игі жұмсақ болғанымен билік құрған кезінде онша осалдық танытпаған. Ықпалды деп алпауыт-шонжарлардың ығына жығылмайды, заң түзгенде осылар мені қолдап еді ғой деп сайлаушыларға да іш бұрмайды. Дұрыс тұрған нәрсені, түзеудің жөні осы екен деп, орынсыз өзгертуден бой тартады. Тек сендіру арқылы іске асыруға болатын шараларға жүгінеді. Тіпті күштеген күннің өзінде де қарсылық туғызбайтындай болғанын қалайды. Осыған байланысты ол «күштеумен заңды ұштастыра білдім» дейді.

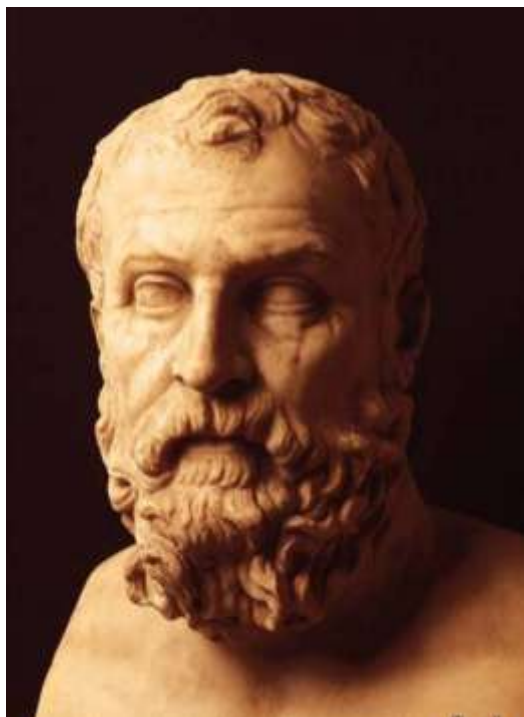
Солон сексен жасында Кипрде қайтыс болған. Өсиеті бойынша сүйегін өртеп, күлін туған жері – Саламинаға әкеп шашып жіберген.

Шығармалары:

Солонның басты еңбегі – шығарған заңдары, оған қоса көптеген үлгі, насихат тұрғысындағы ғақлия, бес мың жолдай элегиялық өлеңдер жазған. Солардың біразы қанатты сөзге айналып, қазір ұрпақтар аузында қалды.

Философиялық афоризмдері:

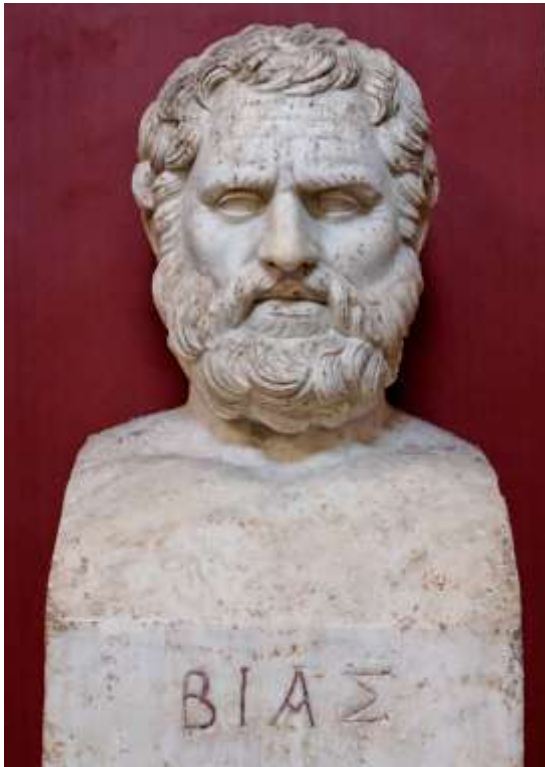
- Халқыма мен билікті қажетіне қарай бердім:
Ұжданына тимедім, артық ұхұқ та бермедім.
Байлығымен, айбынымен елден асқан ерлерді де ойладым –
Басқаларға қорлатып, басындырып қоймадым.
Ортасында тұрып алып қалқаныммен жасқадым,
Жол бермедім әділетсіз жеңуіне басқаның.
- Бай болғым келеді, бірақ адал байлықты қалаймын.
Арамнан жиған дүние түбіне жетті талайдың.
- Байлар көп жамылған кісі атын,
Ал жақсылар – мүсәпір.
Қалай айырбастаймыз кісілікті бір қапшық ақшаға:
Өйткені кісілік әрқашан өзімізде қалады,
Ал ақша – бүгін сенде, ертең кетер басқаға.
- Ұлы істе бәріне бірдей ұнау мүмкін емес.

- Сөз дегеніміз істің көрінісі.
- Кім бәрінен күшті, сол ғана патша.
- Өзгеден жауап талап ете отырып, өзін де есеп бер.
- Көпті қорқытқан көптен қорқуға тиіс.
- Заң қарақұрттың торы сияқты:
Әлсіздер шырматылып, түк шықпасын ұғады.
Ал күштілер бұзып-жарып шығады.
- Қылмысты қалай жоюға болады деп сұрағанда:
«Зәбір шеккенге де, шекпегенге де бірдей ауыр тиетіндей болсын!» депті.
- Өзгеге бұйырмас бұрын өзін бағынып үйрен.
- Қартайдым, бірақ ылғи да көп нәрсені үйренудемін.
- Солонның баласы өліп жылап отырғанда біреу:
«Бұған енді шара жоқ қой!» дейді. Сонда Солон: «Шара жоқ болған соң жылап отырмын!» депті.
- Мен күштеп мәжбүрлеуді заңмен ұштастырдым.
- «Әкесін өлтіргенді жазалау туралы неге заң шығармадыңыз?» деп сұрағанда: «Ондай заңның қажеті болмай-ақ қойсын!» деп жауап беріпті.
- Құдайды құрметте, ата-анаңды ардақта.
- Әрқашанда ақылың жетекші болсын.
- Халық билеген елде тұру мен үшін бәрінен қымбат.

Әдебиет:

1. Аристотель. Афинская полития. Пер. С.И.Радцига. В кн.: Аристотель. Политика. Афинская полития. «Мысль», —М: 1997, с. 271—343.
2. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Пер. М.Л.Гаспарова. «Мысль», —М: 1986, с. 68-75.
3. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. /Солон. Пер. С.И.Соболевского. 1-т. «Наука», —Москва: 1994. С.92—114.
4. Солон. Фрагменты. В кн.: Античная лирика. «Худ.лит.», —М: 1968.
5. Лецман Я.А. Достоверность античной традиции о Солоне. В кн.: Древний мир: сборник статей в честь академика В.В.Струве, «Вост.лит.», —Москва: 1962.
6. Суриков И. Е. Законодательные реформы Драконта и Солона: религия, право и формирование афинской гражданской общины. В сб.: Одиссей. Человек в истории. 2006. «Наука», —М: 2006, с. 201—220.
7. Эндрюс А. Рост Афинского государства. В кн.: Кембриджская история древнего мира. Т. III, ч. 3: Расширение греческого мира. «Ладомир», —Москва: 2007.
8. Сәукетаев Т. Көне дүние кемеңгерлері/ Солон. «Аударма»,—Астана: 2007. 100-112 беттер.

БИАНТ ПРИЕНСКИЙ

(б.д.д. VI – ғасыр)

— атақты ойшыл, қоғам қайраткері, көне Эллададағы атақты жеті данышпанның бірі. Тапқыр ой, шешендігімен, мәрттігімен өз заманында аты шыққан.

Бианттың туған жері Приенаға Кир патша шабуыл жасайды, қала қоршауда қалады. Үрейленген жұрт ең қажет қымбат мүліктерін алып, қаша бастайды. Тек Биант қана ештеңе алмайды. Жұрт таң қалып, түк алмағаның қалай деп сұрағанда, Биант: «Өзіме қажеттің бәрі өз бойымда» деп жауап берген екен.

Соғыс кезінде спартандар тұтқынға түсірген мессениялық қыздарды Биант құнын төлеп сатып алыпты. Өз баласындай асырап-бағып кейін көп тарту-таралғымен оларды отанына қайтарыпты. Біраз жыл өтіп, Афинада балықшылар су түбінен «Кемеңгерге» деген жазуы бар алтын тостаған тауып, қазылар алқасына әкелгенде, халық жиналысында әлгі қыздар өздері бастан кешкен тағдырды айтып, Биантты кемеңгер деп бағалайды. Қазылар тостағанды Биантқа жібереді. Бірақ Биант жазуды көріп, кемеңгер мен емес, Аполон деп, тостағанды қабылдамай қойыпты.

Алиатт патша Приена қаласын қоршаған кезде, Биант екі қашырды жемдеп, патшаның шатырына қарай айдап жібереді. Қашырды көрген патша «малдары мынадай семіз, қоршауда жатса да күйзелмейтін не деген бай ел!» деп қайран болады. Тілдеспекке елші жібереді. Биант құмды жота ғып үйіп, үстіне бидай себеді де елшіге көрсетеді. Астыңы көп екен деп ойлаған патша приеналықтармен бітімге келеді. Кейін патша Биантты өзіне шақырғанда ол: «Алиатт пиязға тойсын!» (көзінен ащы жасы ақсын) деп жауап қайтарыпты.

Замандастарының айтуынша, сот алдындағы сайыста оны жеңу мүмкін болмаған. Бірақ ол өзінің шешендік құдыретін тек игі мақсатқа, әділет жолына жұмсаған. Гиппонакт оны:

«Қазылыққа жүгінер тартыс туса бұл күнде,
Приеналық Биантты сөзден тосу мүмкін бе!» деп мадақтаған.

Философиялық афоризмдері:

- Кемеде жүзіп бара жатқандар тірінің де, өлінің де есебінде жоқ.
- Бақытсыздыққа төзе алмаған адам – бақытсыз.
- Ең жақсы ақылшы кім? – Уақыт.
- Ең тәтті не? – Үміт.
- Рақат іс не? – Тапқан табыс.
- Не қиын? – Басқа іс түскенде сабырмен төзу қиын.

- Нәрсізді байлығына бола мақтама.
- Жаман адам қайда да көп.
- Күшім жетіп алдым деме,
Құдай сәтін салды де.
- Іс бастауға асықпа, қолға алдың ба, тістей қат.
- Асықпай сөйле, аптыққан – ақымақтың белгісі.
- Күшке салма, сеніммен жүрегін жаулап ал.
- Құдай туралы айтқанда, оны бар деп қана айт.
- Жастықтан кәрілікке азық қып ақылды ғана ал, өйткені одан қайырлы байлық жоқ.
- Өмірді кесіп-пішкенде алдағы ғұмырың әрі аз, әрі көп қалғандай есепте.
- Достарыңнан гөрі қастарыңның арасындағы дауға билік айт, өйткені ондай істен кейін досыңның бірі қасқа, қасыңның бірі досқа айналады.
- Бітпес іске білек сыбанушы көп.
- Ақыл-парасатқа табын.
- Бір күні ылғи алаяқ зұлымдардың арасында кемемен жүзіп келе жатады. Кенет дауыл ұйытқып, жанындағылар улап-шулап құдайға жалбарына бастайды. Сонда Биант: «Жап ауыздарыңды! - деп айғай салыпты. – Өйтпесе құдай сендердің мұнда екендеріңді біліп қояды!».
- Алаяқтың бірі ізгілік деген не? - деп сұрайды. Биант үндемейді. Анау неге үндемейсің дейді. Сонда Биант: «Себебі сен өзіңе қатысы жоқ нәрсені сұрап тұрсың!» деп жауап беріпті.

Әдебиет:

1. Диоген Лаэртский. *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов* /пер. М.Л.Гаспарова, ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф.Лосев, АН СССР, Ин-т философии. — 2-е изд., испр. «Мысль»,—Москва: 1986.
2. Таранов П.С. *106 -философов (в двух томах).* «Таврия», — Симферополь: 1995.
3. Сәукетаев Т. *Көне дүние кемеңгерлері/ Биант.* «Аударма»,—Астана: 2007. 24-26 беттер

ПЕРИАНДР КОРИНФСКИЙ

(б.д.д. 629 – 586 ж.ж.)

— жеті кемеңгердің бірі атанған Периандр қырық жылдай Коринфті билеген екінші тиран.

Кипсел және Кратейдің баласы. Ол тұңғыш рет жеке күзет тәртібін енгізіп, өз жанына 200-қорғаушы ұстаған. Төңкеріс жасау арқылы Коринфті басып алып, шексіз билікке қол жеткізеді.

Тежеусіз билеп-төстеудің құпиясын ол өзінің досы Милеттің билеушісі Фрасибулдан біледі. Кеңес сұрап жіберген уәзірін Фрасибул қаланың шетіндегі егінге алып барады да ләм деп жақ ашпастан ең биік боп өсіп тұрған масақтарды таяқпен оңды-солды ұрып құлата бастайды. Уәзір түк түсінбей таңырқап, көргенін Периандрға айтып келеді.

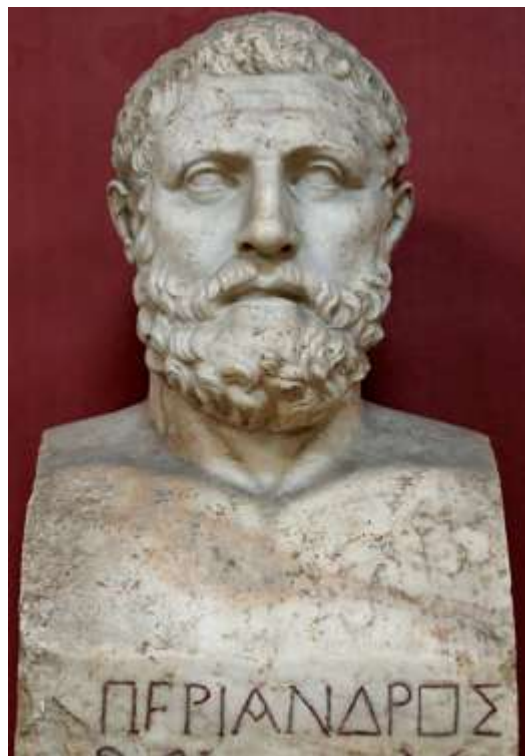
Периандр досының бұл жұмбағы – тыныш билік құрғың келсе, еліңнің бас көтерер ақылдысын құрт деген ишара екенін ұғады және солай етеді де. Аз уақыттың ішінде Коринфтегі ең көрнекті адамдарды өлтіргенін өлтіріп, қуғанын қуып тоз-тозын шығарады.

Оның кейбір қылықтары ақылға сыймайтын болған. Эфордың айтуынша, бірде Периандр Олимпийдегі жарыста күймесі озса, алтын мүсін құюға серт етеді. Күймесі озып келіп уәдесін орындауға алтыны жетпей қалса керек. Сонда Периандр қаладағы тойға келген әйелдерді көріп, үстеріндегі асыл киімдерін, алқа-жүзіктерін түгел сыпырып алдырыпты.

Периандр Гераклдің әулетінен шыққан. Эпидавардың билеушісі Проклдің қызына үйленіп, екі ұл сүйген. Үлкенінің есі шала, кішісі зейінді болады. Үшінші балаға жүкті боп жүрген әйелін ашу үстінде орындықпен ұрып өлтіреді. Кейін күндерінің өсегіне алданғанына опынып, оларды да тірідей отқа жағып жібереді.

Анасының өліміне қатты қайғырған ұлын үйінен қуып шығады, кімде-кім онымен сөйлессе, Апполон храмына айып төлейді деп қалаға жарлық таратады. Біраз уақыттан кейін жүдеп-жадаған ұлын көшеден көріп райынан қайтады да, үйге кел деп шақырады. Сонда баласы: «менімен сөйлескенің үшін Апполонға айып төле» депті.

Периандр сексен жасында дүниеден торығып, жалғыздықта өлген. Кейбіреулердің айтуынша, ол қабірін ешкімге білдірмеу үшін мынадай қулық ойлап тауыпты. Екі жігітке түн ішінде бір жолды нұсқап, кім бірінші жолықса, соны өлтіріп, көміп тастаңдар деп бұйрық береді. Іле-шала төрт кісіні шақырып, ана екеуін өлтіріп, көміп тастаңдар деп ізінен жібереді. Олардың артынан көзін жоюға бұйырып тағы бір топ адамды жұмсайды.

Содан кейін өзі әуелгі екі жігіттің алдынан қарсы шығады да, солардың қолынан қаза табады. Коринфтіктер бос табытты көміп, қабырдың басына былай деп жазған:

«Асау толқын аймалаған жағалауда Периандырдай асылды, даналықпен даңқы шыққан Коринфтің топырағы жасырды».

Периандрдың тұсында Коринф шаһары гүлдеп көркейеді, әдемі ғимараттар бой түзейді. Әр тараптан әйгілі ақындар кеп, билеушінің сарайында айлап жатып мейман болған, солардың ішінде Дионисидтің құрметіне арнап алғаш рет елұран шығарған Арион да ат басын тіреген.

Философиялық шығармалары:

Периандр ақындармен дос болып қана қоймай өзі де поэзияға бой ұрған. Ертедегі ойшылдардың өмірінен дерегі мол тамаша кітап жазып қалдырған атақты Диоген Лаэртсийдің дерегі бойынша, Периандр өлеңмен екі мыңға жуық ғақлия жазған. Оның жұмырлап сөзбен түйген асыл ойлары да даналық мәйегі ретінде бағаланбақ.

Философиялық афоризмдері:

- Ойлап істе – өкінбейсің.
- Отан үшін жан қиюға әзір бол.
- Қылығы үшін ғана емес, ниеті үшін де жазала.
- Бәріне себеп не? – Уақыт.
- Бостандық деген не? – Ар-ұждан тазалығы.
- Ең ұлы не? – Сергек ақыл.
- Сәтін күтіп іс қыл.
- Қасіретіңді көрсетпе, дұшпаның қуанбасын.
- Тыныш билегің келсе, найзаға емес, көптің сүйіспеншілігіне сүйен.
- Ашуыңды ауыздықта.
- Бәрінің атасы – ынта.
- Жаттыққан жалаң қолмен от көсейді.

Әдебиет:

1. Диоген Лаэртский. *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов* /пер. М.Л.Гаспарова, ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф.Лосев, АН СССР, Ин-т философии. — 2-е изд., испр. «Мысль», — Москва: 1986.
2. Таранов П.С. *106-философов (в двух томах)*. «Таврия», — Симферополь: 1995.
3. Сәукетаев Т. *Көне дүние кемеңгерлері /Периандр*. «Аударма»,— Астана: 2007. 53-55 беттер

ХИЛОН СПАРТАНСКИЙ

(шамамен б.д.д. VI – ғасырдың бірінші жартысында, б.д.д. 556/5ж.ж.)

— көне грек ойшылы әрі мемлекет қайраткері, әйгілі жеті данышпанның бірі атанып, өз заманында адамзат ақыл-ойының заңғарына көтерілген асқақ тұлға.

Лакедомондық атақты Дамагета әулетінде дүниеге келіп, ерте бастан мемлекет ісіне араласады. Ұзақ жыл Спартадағы жоғарғы биліктің бел ортасында жүріп, басқару жүйесінде әділдік, адамгершілік қағидаларының қалыптасуына зор ықпал етеді. Евфидем патшаның тұсында Хилон Спартадағы жоғарғы билік алқасының мүшесі, яғни эфор болады. Туған ағасы оған сен эфор болдың, мен неге болмаймын деп ренжігенде Хилон: «Мен қиянатқа төзе білемін» деп жауап беріпті.

Замандастары Хилонның биік парасатына, кісілігіне қылау түсірмеген бекзаттығына үнемі тәнті болған. Мансаптың бас айналдырар биігінде жүрсе де, мемлекеттік тәртіп пен ізгілік тізгінін тең ұстаған. Қартайған кезінде Хилонның өзі де: «Осы өмірімде заңға қайшы келген жерім жоқ» деп шүкіршілік еткен екен. Тек өзінің бір ғана әрекетіне шүбә келтіріпті. Бір жолы қылмысты болған бір досын өзі заң бойынша жазаға тартыпты да артынша екінші бір жолдасына жалынып, оны ақтаттырып жіберіпті. Сөйтіп ол заңның да ала жібін аттамаған, достыққа да адалдығын сақтап қалған.

Философиялық шығармалары:

Хилонның сан қырлы дарын иесі болғаны тарихи деректерден мәлім. Диоген Лаэртцийдің мәліметіне жүгінсек, оның өз заманында әйгілі ақын болғанын көреміз. Түрлі тақырыпта көптеген өлең жазған. Екі жүз жолдан астам элегиялық жыры сақталып кейінгі ұрпаққа жеткен.

Ал атақты Геродот оның аруақ қонған көріпкелділік қасиетін мысалға келтіреді. Көне грек жеріндегі діни наным бойынша Гиппократ Олимпия тауына апарып құрбан шалғанда, оның қазаны өз-өзінен қайнап кетіпті. Соны көрген Хилон Гиппократқа «үйленбе, үйленген болсаң, әйелінді таста, балаларыңнан бас тарт» деп кеңес беріпті. Бұл жерде данышпан Хилон тарих Писистрат сияқты жауызға толғатып жатқанын күні бұрын болжап білген болса керек. Айтқанындай, Гиппократтың кіндігінен жаралған Писистраттың кейін патша болып, Афинаға шексіз үстемдік жүргізгені, грек демократиясының атасы атанған кемеңгер Солонның өзін қуғынға ұшыратып, ізгілік мұраттарын аяусыз таптағаны тарихтан мәлім.

Сондай-ақ тағы бір мысал ретінде оның Кифер аралы туралы айтқан сәуегейлігін атауға болады. Лакедондықтардың иелігіндегі Кифер аралын көргенде Хилон: «Бұл аралдың болғанынан болмағаны жақсы еді, су астына

батып неге кетпейді!» деп басын шайқап күңіреніп қоя беріпті. Айтқаны айдай келіп, күндердің күнінде Кифер аралы Грекияның сорына айналады. Қуғында жүрген Спарта патшасы Демарат парсылар гректерге қарсы соғыс ашқан кезде Ксеркспен ымыраласып, оған әскерді Кифер аралына түсіруге кеңес береді. Парсы патшасы бұл ақылды тыңдағанда, Грекия жау табанында тапталары сөзсіз еді. Кейін Афинаның билеушісі Никий Пелопоннес соғысы кезінде Кифер аралын тартып алып, ұзақ уақыт онда өз бақылауын орнатып лакедомандықтарға қатты қысымшылық жасайды.

Гермиптін айтуынша, Хилон әбден жасы жетіп, қартайған шағында қайтыс болған. Писа қаласында жұдырықтасу сайысынан олимпия жеңімпазы атанған ұлын құттықтап тұрып, қартайған әлсіз жүрек зор қуанышқа шыдай алмай, көз жұмыпты. Олимпия салтанатына жиналған қара-құрым халық данышпанды құрметпен ең соңғы сапарға шығарып салады. Осы оқиғаға атақты Диоген Лаэртций мынадай өлең жолдарын арнаған:

Баһадүрлік бұл сайыста Хилон ұлы жеңіпті,
Соны көріп бақытты әке қуаныштан өліпті.
Қайғы жұтып өкінудің бар ма бұған керегі?
Тағдыр мұндай өлім берсе, арманым жоқ дер едім!

Хилонның қабіріндегі құлыптасқа былай деп қашалып жазылыпты:

Көк найзалы Спарта ұл өсірді қайырлы,
Даналардың данасы боп даңқы әлемге жайылды.

Философиялық афоризмдері:

- Хилоннан не нәрсе қиын деп сұрағанда: «Құпияны ішіңе сақтау қиын; бос уақытты орнымен жұмсау қиын; қиянатқа төзу қиын» деп жауап беріпті.
- Өзіңді-өзің таны, сонда Құдайды да, Дүниені де танып-білу оңай.
- Тіліңмен ақылдың алдын орама.
- Ашуыңды ауыздықтай біл.
- Басқаның қасіретіне күлме.
- Досыңның бар қасына,
Іс түскенде басына.
- Некенді қи, даңғаза той жасама,
Одан сенің берік болмас босаған.
- Аруаққа ғайбат айтпа.
- Әлің келмеске әлектенбе.
- Уақытты бағалай біл.
- Жол үстінде асықпа.
- Кәрінің ал батасын,
Сен де кәрі боласың.
- Көп сөйлеп қадіріңді қашырма,
Әсіресе дастарқанның басында.
- Айбат шегіп, бос даурықпа, жалынам,
Келеді ондай қатынның да қолынан.
- Жақыныңды жамандама, өзің болып тым адал,
Ол да сенің қоқысыңды тіміскілеп шығарар.

- Заңға мойын ұсын.
- Өзіңді-өзің сақта.
- Қолын сермеп сөйлейді екен кей кісі,
Бұл – әдепсіз есерліктің белгісі.
- Әуелі өз үйіңе дұрыс билік құрып үйрен.
- Өзі күшті адам өзгеге қайырымды болады.
Жұрт сенен қорықпасын, қадір тұтып сыйласын.
- Арам пайдадан адал шығын артық:
Ондай шығыннан бір-ақ рет өкінерсің;
Ал арам пайдадан қадіріңді біржолата кетіретсің.

Әдебиет:

1. Диоген Лаэртский. *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* /Пер. М.Л.Гаспарова; Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф.Лосев; АН СССР, Ин-т философии. — 2-е изд., испр. «Мысль», — Москва: 1986. С.75-77.
2. Сәукетаев Т. *Көне дүние кемеңгерлері/ Хилон. «Аударма»* —,Астана: 2007. 118-119 беттер

АНАХАРСИС СКИФСКИЙ

(б.д.д. VI-ғасыр, шамамен 605 – 545 ж.ж.)

— ақын, көне скифтер арасынан шыққан грек ойшылы, ақыл-парасатымен дүниеге даңқы шыққан данышпан.

Орталық Азия мен қазіргі Қазақ Елін мекендеген скифтердің шығыстан батысқа қоныс аударуы нәтижесінде Қара теңіздің солтүстік өңіріндегі скифтер мемлекеті пайда болды. Ал Қара теңіз жағалауы скифтері өз замандастары гректермен тығыз қарым-қатынас жасаған. Бұл аймақтағы тарихи байланыстар жөнінде бірсыпыра анық мәлімет беретін «Тарихта» Геродот

Скиф даласынан шыққан ғұлама Анахарсис туралы маңызды дерек қалдырған. Анахарсис Скиф жерінен Эллада еліне біздің заманымызға дейін 594 жылы келеді. Оның шыққан тегі туралы алғашқы деректі Геродот былайша береді: «Ариапифаның сенімді кісісі, тыңшысы Тимнен естуім бойынша, Анахарсис әке жағынан Скиф патшасы Идантирстің ағасы болып келеді. Спаргапифтен Лик, Ликтен Гнур, одан Анахарсис туған». Анахарсисінің басты мақсаты – Эллада еліне барып, мемлекет ісін, философия ғылымын игеру еді.

Анахарсис өз Отанында тамаша тәрбие алып, ана тілін жетік меңгергендігімен қатар грек тілін де жақсы білген. Ол өзінің скиф және эллин халықтарының өмір-тіршілігі, салт-санасы, әдет-ғұрпы, кәсібі туралы 800-ден астам еңбектері бар. Анахарсис Солон арқылы афиналықтардың салт-дәстүрімен, заңымен, мемлекет құрылысымен тереңірек танысады. Скиф данасы көне грек ойшылдарын, грек мәдениеті мен өнерін біліп қана қоймай, оларға сын көзбен қараған. Оның көзқарастарынан далалықтардың дәстүрлі дүниетанымы байқалады. Анахарсисінің даналық сөздерінің болмыс бітімі қазақтың белгілі шешен-билерінің сөздерімен қабысып жатыр. Эллин жерінде жүрсе де, тұрмыста скифтерше өмір сүреді.

Плутархтың «Жеті данышпанның сауығы» деген әңгімесінен Анахарсисінің эллиндер елінде өзінің ақылымен, адамгершілігімен, терең білімімен үлкен құрметке ие болғаны байқалады. Геродоттың баяндауына қарағанда, Анахарсис Эллада елінде оқып, білім алып, мемлекет ісіне үйреніп, еліне қайтады. Анахарсис туған Отанында оны көре алмаушылардың қолынан қаза табады. Геродот Анахарсисінің қайғылы өлімінің себебін скифтердің әдет-ғұрпымен байланыстырады. Афины билеушісі, Атақты реформатор Солонның төмендегі жалынды сөздері ұлы скиф данышпаны Анахарсиске арналады: «Афиналықтар, мен сендер үшін әділетті заң жасадым, оны өздерің үшін де, мемлекет үшін де өте пайдалы деп есептеймін. Ал мына жателдік азамат ... скиф бола тұра ақылға бай, дана.

Ол менің көзімді ашты, ойымды байытты, көптеген пікірлерімді басқаша байыптауға көмектесті, толып жатқан кеңес беріп, білім мен пайдалы іске үйретті. Сондықтан да бұл азаматты ел үшін де, мемлекет үшін де құтты деп санап, оның мүсінін мыстан құйып, ең бір құрметті жерге қалаулыларының мүсіндерімен қатар қойыңдар!».

Анахарсис – озық ақылымен өз ортасына өгей болған қасіретті тұлға. Оның қабірінің басындағы құлыптасқа «тілінді, нәпсінді, құлқыңды тый!» деп жазылған.

Философиялық афоризмдері:

- Бұл Элладада сайысқа нағыз майталмандар қатысып, ал оларға май басып шайқалғандар төрелік ететіні ғажап екен!
- Маскүнем болмау үшін не істеу керек деп сұрағанда: «Маскүнемнің жиіркенішті бейнесі көз алдында тұрсын!» деп жауап беріпті.
- Элладалықтардың қатыгездікке қарсы заң шығарып, ал сайыскерлерді бірін-бірі қан қылғаны үшін марапаттайтыны қызық!
- Элладалықтардың тойдың басында шарапты кішкентай тостағанмен ішіп, лықа тойып алған соң үлкен ыдыспен сіміретініне қайранмын!
- Кеме тақтайының қалыңдығы төрт елі екенін біліп ол: «кемедегілер ажалдан төрт елі жерде жүр» депті.
- Тірі көп пе, өлі көп пе деп сұрағанда: «Кемеде жүргендерді қайсысына жатқызамыз?» деп сауал қойыпты.
- Қандай кеме қауіпсіз деп сұрағанда: «Жағада тұрған кеме» деп жауап беріпті.
- «Көргенімнің ішіндегі ең ғажабы – элладалықтардың түтінді тауға қалдырып, отынды қалаға алып кететіні!» депті (көмір туралы).
- Элладалықтар сыбызғы тарту үшін әуелі шарап ішіп мас боп алады екен. Біреу скифтерде сыбызғы бар ма деп сұрағанда: «сыбызғы түгілі жүзім де жоқ!» депті.
- Афиндік біреу оны скиф деп кемсіткенде: «мен Отаным үшін ұяламын, ал сен үшін Отаның ұялады!» депті.
- Базар – бірін-бірі алдап, тонау үшін әдейі жасалынған жер.

Әдебиет:

1. Диоген Лаэртский. *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*/ Пер. М.Л.Гаспарова; Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф.Лосев; АН СССР, Ин-т философии. — 2-е изд., испр. «Мысль», — Москва: 1986. стр. 75-77.
2. Сәукетаев Т. *Көне дүние кемеңгерлері*/ Анахарсис. «Аударма», — Астана: 2007. 16-18 беттер

АНАКСИМАНДР МИЛЕТСКИЙ

(б.д.д.610 – 547/540ж.ж.)

— көнегрек философы, Милеттегі натурфилософия мектебінің өкілі, Фалестің шәкірті. Проза түрінде жазылған алғашқы грек ғылыми шығармаларының авторы.

Философиялық шығармалары:

«Табиғат туралы», б.д.д.547ж., «Жер картасы», «Глобус» және т.б.

«Заң» терминін алғаш рет қолданған ойшыл, табиғат және қоршаған ортаға деген қоғамдық тәжірибие ұғымын ұсынды. Алғашқы бастама, дүниенің негізі – топырақ («апейрон») мәңгі өлшеусіз, шексіз субстанция, барлығы одан пайда болады, оған айналады.

Философиялық көзқарастары:

Оның пікірінше дүние негізі су, немесе басқа бір зат емес, белгісіз, байыпталмайтын бастама – апейрон. Дүние пайда болып, жойылып жатады. Мәңгі өзгермейтін, жойылмайтын тек апейрон. Анаксимандр әлемнің түрлері көп болатынын болжамдады. Оның апейрон туралы пікірі қазіргі материяны философиялық тұрғыдан пайымдауға жақын келеді.

Анаксимандр Фалестің шәкірті ретінде ілімін одан әрі қарай жалғастырды. Симпликийдің айтуынша, Анаксимандрдың апейроны генетикалық бастама ретінде де, түпнегіз ретінде де таусылмайтын шексіз және төрт дүлей күштің (Жер, Су, Ауа және От) бір-бірімен араласып, ауысу процесінің негізі. Бірақ апейрон кеңістікте шексіз емес, сол төрт дүлей күштің негізі ретінде шексіз, көмескі және мәңгі. Ол ешуақытта қартаймайды, өлмейді және жойылмайды. Ол мәңгі белсенділікте және қозғалыста болады. Ол өзінің осы қасиетінің арқасында өзінен қарама-қарсы құбылыстар – ылғал мен құрғақтық, салқындық пен жылылық шығарады. Олар екі-екіден қосылып, Жер (құрғақтық пен салқындық), Су (ылғалдық пен салқындық), Ауа (ылғалдық пен жылылық), От (құрғақтық пен жылылық) түзейді. Осы төртеуі арақатынасқа түсіп, олардың ортасында ең ауыр Жер орналасады да, қалғандары оны Сумен, Ауамен, Жарықпен (От) қоршайды. Аспан Отының әсерімен судың біраз бөлігі буланады да, мұхиттардан Жер көріне бастайды, сөйтіп, құрлықтар пайда болады. Демек, апейрон Космостың генетикалық бастамасы ретінде ондағы денелерді дүниеге әкеледі. Аспан әлемі соғыс арбасы дөңгелегінің шеңбері сияқты үш сақинадан (шығыршық) тұрады. Бұл сақиналар көзге көрінбейді. Төменгі сақинаның көптеген тесіктері бар, сол тесіктер арқылы Аспандағы Оттар көрініп тұрады. Ортадағы сақинада бір ғана тесік бар, ол – Ай. Жоғары сақинада да бір тесік бар, ол – Күн. Тесіктер толық немесе аздап бітелулері

мүмкін, онда Күн мен Ай тұтылады. Сақиналар Жерді айналып жүреді, олармен қоса тесіктер де қозғалыста болады. Анаксимандр осылай жұлдыздардың, Күннің, Айдың қозғалыстарын түсіндіреді.

Анаксимандр ілімінше, тіршілік теңіз бен құрлықтың шекарасы Айда, аспан отының әсерімен пайда болды. Алғашқы тірі жәндіктер теңізде өмір сүреді, кейін олардың кейбіреулері өздерінің қабыршықтарын тастап, құрлыққа шығып, тіршілік етті, сөйтіп, жануарлар пайда болды. Ал адам теңіз жануарларының бір түрінің ішінде өсіп, өрбіп, ер жеткеннен кейін құрлыққа шығып өмір сүреді.

Анаксимандр ілімінің аңғалдығына қарамастан, онда табиғаттың даму заңдылықтарын табиғаттың өз логикасымен түсіндіру табиғаттану диалектикасының алғашқы қадамдары болды.

Философиялық афоризмдері:

- Бөлшек өзгереді. Бүтін өзгеріссіз қалады.
- Несі бар, балалар үшін әнді жақсы айтып үйренуге тура келеді.

Әдебиет:

1. Лебедев А.В. *Геометрический стиль и космология Анаксимандра // Культура и искусство античного мира. Материалы научной конференции, 1979. — Москва: 1980. — С. 104—113.*
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет», — Алматы: 2006. 20-21 беттер.*
3. Асмус В. Ф. *Античная философия. ВШ, — Москва: 1998, с. 11.*
4. Житомирский С.В. *Античная астрономия и орфизм. «Янус-К», — Москва: 2001.*
5. Идлис Г.М. *Революции в астрономии, физике и космологии. «Наука», — Москва: 1985.*
6. Сәукетаев Т. *Көне дүние кемеңгерлері/ Анаксимандр. «Аударма», — Астана: 2007. 15-16 беттер*
7. Лосев А. Ф. *История античной эстетики, Ранняя классика, «Ладомир», — Москва: 1994. — с. 312—317.*
8. Чайковский Ю.В. *Доплатонова астрономия и Коперник// Историко-астрономические исследования, вып. XXX. «Наука», — Москва: 2005. — с. 159—200.*

АНАКСИМЕН

(б.д.д. 585/560 – 525/502 ж.ж.)

— көнегрек философы, Милеттегі натурфилософия мектебінің өкілі, сақ-скиф арасынан шыққан, Гнур патшаның баласы, Савлия және Кадуит патшаларының ағасы болып келеді. Анахарсистің шәкірті. Анаксимандр ілімін ары қарай жалғастырушы. Алғашқы бастама – ауа деп білген.

Философиялық көзқарастары:

Ауа – шексіз (апейрон). Сөйтіп, оның апейроны түпнегізден Ауаның қасиетіне айналды. Ауа үнемі қозғалыста болады да, бірде қоюланып, бірде сұйылып, алуан түрлі заттар мен құбылыстарды түзеді. Ауа сұйылғанда алдымен Отқа, содан кейін эфирге айналса, қоюланғанда – желге, бұлтқа, Суға, Жерге және тасқа айналады. Ауаның сұйылуы жылылыққа байланысты да, қоюлануы салқынға байланысты.

Оның ілімінше, Жер және басқа аспан денелері Ауада қалқып жүреді. Жер қозғалмайды, ал басқа денелер Ауаның әсерінен ылғи да қозғалыста болады. Күн де – Жер, бірақ өзінің жылдам қозғалуының себебінен ыстық шоққа айналған.

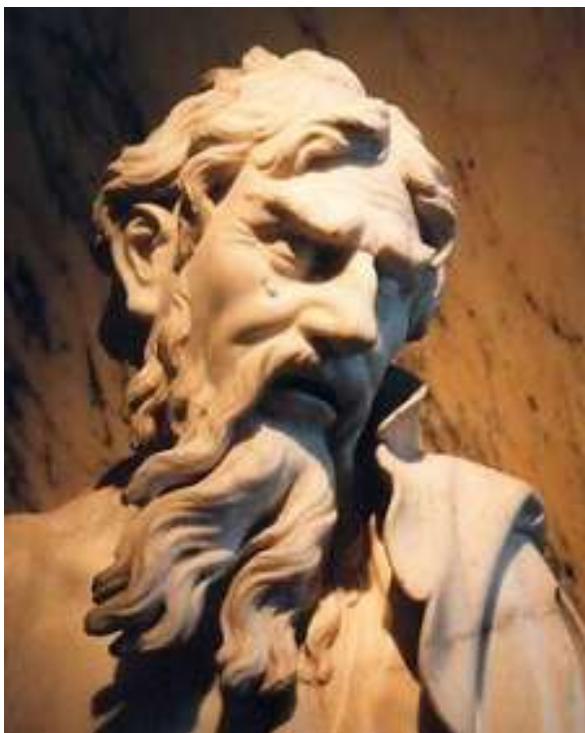
Ауа тек қана денелердің бастамасы емес, сонымен бірге жанның да бастамасы. Ал жан болса, ол – бізді біріктіретін бастама. Анаксимен құдайларды да Ауадан пайда болды деген пікір айтады. Басқаша айтқанда, құдайлар Ауаны жаратқан жоқ, керісінше, Ауа құдайларды жаратты. Олай болса, құдайлар материалдық түпнегіздің модификациясы ғана.

Қорыта айтқанда, Милет мектебінің өкілдері Фалес, Анаксимандр, Анаксимен барлық заттардың, денелердің генетикалық бастамасын, түпнегізін құдайлардың күдіретінен іздемейді, олардың өзіндік ішкі мазмұнынан іздейді. Генетикалық бастаманың, түпнегіздің табиғаты, бір жағынан, зат тәріздес болса, екінші жағынан, ақыл-ойдан да қашық емес, сондықтан ол құдайлармен пара-пар құбылыс.

Әдебиет:

1. Асмус В. Ф. *Античная философия. «ВШ»*,— Москва: 1998. 11—12.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет»*,—Алматы: 2006. 22-бет.
3. *Фрагменты ранних греческих философов, т. 1. «Наука»*,—Москва: 1989. 129—135.

ГЕРАКЛИТ ЭФЕССКИЙ

(б.д.д.544 – 483 ж.ж.)

— көнегрек сократқа дейінгі кезеңдегі философ, Милет мектебінде қалыптасқан философиялық дәстүрді ілгері дамытушы, Эфес қаласынан шыққан саяси қайраткер, ғұлама ойшыл.

Оны ілімдегі терең ойлары үшін «Тұңғиық» (немесе «Күңгірт») деп атаған. Алғаш рет диалектиканың тарихи немесе алғашқы бастамалық формасының негізін қалаушы. Диоген Лаэртцийдың айтуынша, Гераклит өзі әйгілі патшалар тұқымынан болса да (Эфес қаласының іргетасын қалаған

әйгілі Андрокльдің тікелей ұрпағы), отандастарына заң жазып беруден бас тартқан. Мемлекеттік істерден барған сайын қол үзе берген ол, өзіне тиіс тақты інісіне ұсынып, бос уақытында балалармен асық ойнауды ұнатқан. Ақыры, бүкіл адамзат атаулыдан безініп, биік тауларға шығып, тауда өсетін өсімдіктерді қорек етіп, жалғыз өмір кешкен. Міне, осындай қиын өмірді таңдап, Гераклит алпыс жасында шөмен (жалпақ тілмен айтқанда, сары су) ауруынан қайтыс болады.

Философиялық шығармалары:

«Табиғат туралы» деп келетін шығармасы бар (бұл еңбектің тек 130-дай фрагменттері сақталып, бізге жетті). Шығарма «Барлығы туралы», «Мемлекет туралы», «Құдайлар туралы» деп келетін үш бөлімнен тұрады.

Аңыз бойынша, Гераклит оны Эфес қаласының қорғаушысы Артемида ана-құдайының храмына сыйлаған. Бұл шығарма кейін көшіріп алудың арқасында бүкіл Элладаға кеңінен тарайды. Афинада оны Еврипид Сократқа оқытқан деген дерек бар. Гераклиттің көрегендігі жұртты таң қалдырған. Оны алмастай өткір сөздері жұмбаққа және терең ойларға толы.

Философиялық көзқарастары:

Гераклит заттардың түпнегіздік-генетикалық бастамасын От деп есептеген. От мәңгі және Құдай тектес. Әлемді Құдай да, адам да жаратқан жоқ, ол өз заңдылығымен бірде лапылдап жанып, бірде сөніп тұратын, әр уақытта болған, бар және болатын тірі От. Оттан Ғарыштың пайда болуын Гераклит Оттың жетіспеушілігінен болатын төмен қарай жол десе, Оттың молдығынан Ғарыштың кері Отқа айналуын, өзінің түпнегізіне қайтіп келуін жоғары қарай жоқ деп атаған. Сөйтіп, төмен-жоғары қарай мәңгі қозғалыстың нәтижесінде жалқыдан барлық заттар, керісінше, заттардан жалқы жаратылады. Әлемнің өзгеру тәртібі мен өлшемі, оның объективті заңы – логосқа байланысты. Логостың өзі От сияқты. Бірақ сезім үшін – От

сияқты болып көрінсе, ақыл-ой үшін, ол – Логос, объективті заңдылық. Логос тек қана Ғарышқа ғана тән заңдылық емес, ол адам жанына да тән. Адамның жанына тән Логос ылғалдың булануынан пайда болады, ал керісінше, жан өлгенде, ол суға айналады. Жан тек ылғалды ғана емес, сонымен бірге құрғақ та болуы мүмкін. Сонымен, жан қарама-қарсы екі құбылысты – ылғалды және құрғақ жаннан тұрады. Ылғалдық жаман жандарға тән. Мысалы, ылғалды жан маскүнемдерге, ауруларға, күнделікті ләззат іздеген адамдарда кездеседі. Ал құрғақ жан данышпан, ақылды адамдарда кездеседі. Жанның құрғақтығы – оның логосы. Мұндай логос Ғарышты билейтін объективтік логос сияқты шексіз, терең келеді. Сондықтан жанның шегіне жетемін деп талпынсақ, жан логостың тереңдігі соншама – оған жете алмайсың.

Қарама-қарсы құбылыстар тек жан логикасына ғана тән емес, ол жалпы ғарыштық құбылыс. Мысалы, теңіз суы балықтар үшін таза болса, адамдар үшін – арам, сондықтан балықтар ол сумен қоректеніп өмір сүрсе, адам оны ішсе, ауруға шалдығады. Сол сияқты, ең әдемі деген маймыл адаммен салыстырғанда ұсқынсыз болып келеді. Гераклиттің салқын жылынады, ыстық салқындайды немесе денсаулықтың қадірін ауырғанда білерсің деген пікірлері, жоғарыда көрсетілгендей, заттардың қарама-қарсылықта және үздіксіз өзгерісте болып тұратындығын көрсетеді. Осыдан келіп, ол барлық денелер өзен сияқты ағып жатады, ал бір өзенге екі рет түсуге болмайды деген қорытынды жасайды.

Гераклиттің пікірінше, қарама-қайшылықтар тепе-тең жағдайда болады, бірақ ол тепе-теңдік қарама-қарсылықтардың күресі арқылы бұзылады да, дүниеге жаңа заттардың пайда болуына мүмкіндік туады. Қарама-қарсылықтардың күресі – әлемде өзгерістердің болуының негізгі заңдылығы. Күрес – жалпыға бірдей, барлығы күрестің және қажеттіліктің арқасында пайда болады.

Осындай қарама-қарсылықтардың күресін Гераклит үндестік ретінде қарастырады. Бірақ мұндай үндестік көрінбейді, айқын емес, онысымен де ол өте күшті және әлемдегі барлық денелерге тән. Осындай үндестікте жамандық, ұсқынсыздық сияқты келеңсіз құбылыстар тұрақсыз келеді де, жақсылық, көркемдік сияқты абсолютті құбылыстармен араласып, жойылып кетеді. Бірақ бұларды көру мүмкін емес, оларды көру тек құдайларға тән. Сондықтан да адамдардың мынау әділеттілік, мынау әділетсіздік, мынау жаман, мынау жақсы дейтіндерінің бәрі құдай үшін әділетті, жақсы, көркем.

Осыдан келіп, Гераклит адамдар логоспен күнде кездесіп жатса да, оны танып біле алмайды деген қорытындыға келеді. Оның себептері әртүрлі. Бір жағынан, табиғаттың өзі сырын көп аша бермейді, екіншіден, адамдардың көпшілігі әбден тойынған, сондықтан олар табиғат сырын түсінуге талпынбайды. Оған қоса, осы көпшіліктің талап-мүддесін қорғаштаған халық ақындары да, ұстаздар да (Гомер, Гесиод, т.б.) табиғат сырын түсінуге мүмкіндік бермейді, себебі олардың жырлары, ілімдері логосты түсінуге бағытталмаған. Үшіншіден, көп білгендік те логосты түсінетіндей ақылға ақыл қоспайды. Данышпандықтың белгісі – дүниенің

бірлігін мойындап, логосты танып-білуге кедергі құбылыстардан өзін алшақ ұстап, сол дүниенің даму заңдылықтарына бағынуы.

Гераклит адамдар табиғатынан бір-бірімен тең десе де, шын мәнінде олардың тең еместігін мойындайды. Олардың теңсіздігі – талғам-мүдделерінің әртүрлілігінің салдары. Көп адамдар логос заңымен өмір сүрмейді, өз түсінігімен өмір сүреді. Ондай адамдар өз ынтызарлығының билігінде болады. Бірақ олар бір нәрсені түсінбейді. Мысалы, олардың барлық тілектері орындалса да, жағдайлары соншалықты жақсармас еді. Жалпы, адам мемлекеттік құрылымның да, табиғаттың да негізін қалайтын логос заңына мойынұсыну арқасында өз заңын тыныштыққа бөлеп, айқындайды, сөйтіп, бақытқа кенеледі.

Гераклиттің ілімі ежелгі грек, әсіресе стоиктер философиясына үлкен әсер етті, солардың арқасында бүкіл Батысқа тарады. Гегель, Лассаль, Ницше сияқты ғұламалардың еңбектерінде Гераклиттің көптеген идеялары одан әрі дамытылып, жалғастырылды. Гераклиттің іліміне марксистер де көп көңіл бөлді.

Философиялық афоризмдері:

- Саулықтың қадірін ауырғанда білетініміз сияқты, жақсылықты жамандық арқылы да, дем алуды шаршау арқылы білеміз.
- Халық заңды өзінің тірегі, өзін күзететін қабырға – дуал ретінде қорғауға тиіс.
- Өзара әңгімені әркім одан көп пайда көріп, көп білім алатындай етіп жүргізу керек.
- Шындық суайттар мен жалған куәгерлерді мұрттай ұшырады.
- Өзара әңгімені әркім одан көп пайда көріп, көп білім алатындай етіп жүргізу керек.
- Даналық, әдемілік, тағы басқа тұрғыдан алғанда ең данышпан адамның өзі құдаймен салыстырғанда маймылдай-ақ боп көрінеді.
- Өркөкіректің алауын өрттен бұрын өшір.
- Дананың ойы – баланың ойыны.
- Оттың өлгені – ауаның туғаны, ауаның өлгені – судың туғаны. Жердің өлгенінен су, судың өлгенінен – ауа, ауаның өлгенінен от пайда болады және керісінше.
- Мен ешкімнен дәріс алған емеспін, өзімді өзім зерттедім, өзімнен өзім үйрендім.
- Ашуды ауыздықтау қиын: ырқына көнгенің – ажалыңнан бұрын өлгенің.
- Көруге, естуге, дәмін татуға болатын нәрсені мәнді деп есептеймін.
- Даналықтың жалғыз-ақ мәні – барлық жерде бәрі мойындайтын дәйекті ойды танып-білу.
- Даналық, әдемілік, тағы басқа тұрғыдан алғанда ең данышпан адамның өзі құдаймен салыстырғанда маймылдай-ақ боп көрінеді.
- Қалай қақсап, бұл жұртқа қайтып ұрсам – Анық сөзді ұқпайды айтып тұрсаң!.
- Өзіміз тірі кезде, жанымыз – өлі, өзіміз өлгенде жанымыз тіріледі.

- Көп нәрсенің сырына жетіктер ғана философиямен айналыссын.
- Дана Биант бір қалыптан аспаған,
Сөзі асыл болсадағы басқадан.
- Күллі нәрсенің, бар болмыстың әкесі – соғыс.
- Эллиндіктердің бәрінен ақылды боп саналатын Гомер сияқты, жұрт көріп тұрғанын тани алмай шатасады. Гомерді бит сығып отырған балалар: ұстағанымызды жерге тастап жатырмыз, ұстамағанымыз өз үстімізде қалды деп алдаған ғой!.
- Даналықтың жалғыз-ақ мәні – барлық жерде бәрі мойындайтын дәйекті ойды танып-білу.
- Соқырдан көру деген немене деп сұрасаң, соқырлық деп жауап берер еді.
- Тындап отырып ұқпайтындар саңырау тақылеттес, оларды қасында отырса да жоқ деп есептеуге болады.
- Ой-сана – адамзаттың ұлы жетістігі, даналықтың мәні – ақиқатты айту һәм табиғаттың үніне құлақ түріп, соған сәйкес әрекет ету.
- Өзгергені – өлгені
- Өзін-өзі танып-білу, ойлау, адам атаулының бәріне тән қасиет.
- Маңызды мәселеде шалағай тұжырым жасама.
- Нәпсіні тыю – ашуды жеңуден де қиын.

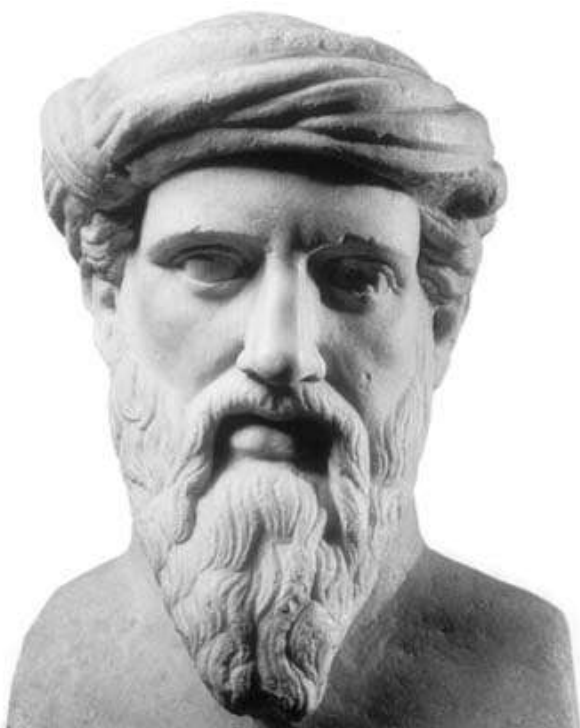
Әдебиет:

1. *Антикалық философия. 2-томдық. – Алматы: 2005. 566-бет.*
2. *Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет», — Алматы: 2006. 22-24 беттер.*
3. *Батыс философиясының антологиясы// Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан»,—Алматы: 2002. 7-б*
4. *Ахутин А.В. Античные начала философии. «Наука»,— СПб.: 2010.*
5. *Сәукетаев Т. Көне дүние кемеңгерлері/ Гераклит. «Аударма», —Астана: 2007. 31-32 беттер*

ПИФАГОР САМОССКИЙ

(б.д.д. 570 – 490 ж.ж.)

— «Философия» сөзін алғаш рет ғылымда қолданған Антика дәуірінің атақты философы және математигі, пифагорлік діни-философиялық мектепті құрушы.

Пифагор Самос аралында туып-өскенімен, кейінірек келе, әртүрлі жағдайларға байланысты, Египетте, Вавилонда (абыздардан дәріс алған), Үндістанда болып, ең соңында «Ұлы Элладаның» Критон қаласында өмір кешкен. Пифагордың әкесі Мнесарх зергер болған. Пифагордың анасының аты белгісіз. Көптеген

жазбалар бойынша туған бала өте әдемі болған және өсе келе өзінің ерекше қабілетімен көзге түскен.

Жас Пифагордың ұстаздарынан Гермодамант пен Ферекид Сиросскийді атауға болады (алайда Пифагордың алғашқы ұстаздары Гермодамант пен Ферекид екені нақты емес). Жас Пифагор күні бойы Гермодаманттың жанында жүріп, Гомердің жақсы әуендерді тыңдап өскен.

Гомердің әуендерін Пифагор жадында мәңгі сақтады. Пифагорды ойшыл деп мойындағаннан кейін жас талант әр күнін оқушылардың арасында Гомердің әуенімен бастаған. Ферекид Италия мектебінің негізін қалаған философ болған. Осылай, Гермодамант Пифагорды музыкаға, Ферекид ғылымға үйреткен. Ферекид Пифагорға табиғат сенің алғашқы да басты ұстазың деген. Жас Пифагорға өз қиялын іске асыру үшін Самостар болды, сондықтан ол Милетке сапар шегіп, онда басқа ғалым – Фалесті кездестірді. Фалес оған білім алу үшін Египетке бар деп кеңес берді. Пифагор оның кеңесін жөн көрді.

Пифагор б.з.д. 548 жылы үй – жай және тамақ табылатын Навкратис жеріне келді. Фараонның түсіндірме хатына қарамастан білгірлер Пифагорға өз құпияларын ашуға асықпай, оған қиын сынақтар қойды. Пифагор білімге деген құштарлығының арқасында сынақтардан оңай өтті. Ол кездегі Египет геометриясы жаратылыстану бағытындағы ғылым болғандықтан египеттік білгірлер оған көп нәрсені үйрете алмады. Білгірлер берген білімді меңгерген Пифагор өз Отанына Элладаға қашып кетті. Біраз жол жүрген Пифагорды үйіне қарай бет алып бара жатқан Вавилон билеушісі Камбиз тұтқынға алады.

Пифагордың Вавилондағы өмірі аса қиын болған жоқ. Вавилон математикасы Египеттікіне қарағанда аса дамыған болатын және Пифагордың үйренетіні де көп еді. Бірақ б.з.д. 530 жылдары Кир Орта Азиядағы тайпаларға қарсы жорыққа шығады. Қаладағы бұл жағдайды пайдаланып Пифагор Отанына қашып кетеді. Бұл кезде Самос аралығындағы билік Поликрат патшаның қолында еді. әрине Пифагор жартылай құл ретінде өмір сүруді ұнатпады, сондықтан ол Самостың жанындағы үңгірге кетіп қалады. Бірнеше айдан соң Пифагор Кротонға көшіп келеді. Кротонда Пифагор өздерін пифагорлықтар деп атаған адамдардан діни одақ құрады. Ол әрі діни бірлестік, саяси клуб және ғылыми одақ болған. Пифагордың кейбір әдеттері үлгі алуға лайықты.

... жиырма жыл өтті. Одақтың атағы бар әлемге тарады. Бір күні Пифагорға бай, бірақ жексұрын Килон одаққа бірігу үшін келеді. Пифагор Килонның бетін қайтарады. Килон Пифагордың үйінің өртенгенін пайдаланып, оған қарсы шығады. өрт кезінде пифагорлықтар өз өмірлерін қиып, ұстаздарын құтқарып алады. Қатты қайғырған Пифагор өз-өзіне қол жұмсайды.

Осы кезеңде оңтүстік Италия мен Сицилияда «Пифагоршылар мектебі» деп аталған одақ құрылып, онда қоғамдық өмірді діни-әдептілік тұрғыдан реформалау қажеттігі туралы ілім кең өріс алды. Пифагоршылар қоғамда анархияның етек алуына қарсы болып, құдайдың айтуымен жасалған мемлекеттік заңдарды сақтау керектігін уағыздады. Пифагоршылар өздері бірауыз болмағаны, осыған орай «ата жолын» қуушылар мен мемлекеттік билікке барлық халық қатысуы керек деген ағымдардың арасында тартыстар болғаны белгілі.

Пифагор және пифагоршылар туралы Аристотель былай дейді: «Олар математикамен шын мәнінде шұғылданған алғашқы ойшылдар. Пифагор тек қана математикамен айналысып қоймай, оның негізгі қағидаларын – сандарды жалпы әлемдік қағидаға айналдырған және сол сандардың арақатынастарын, олардың арасындағы прапорцияны әлемдік үйлесімділіктің бейнесі деген көзқарасты өзінің философиялық ілімінің өзегі етіп қабылдаған. Оның пікірінше, сандар – барлық заттардың, Ғарыштың негізі. Пифагордың Ғарыштың бастамасы, негізі деп отырған сандары жай күнделікті өмірде қолданып жүрген сандар емес, олар – Ғарыштың реттілігін, үйлесімділігін көрсететін сандар. Бұл үйлесімділікті біз аспан денелерінің бір сазды дыбысты белгілі бір интервалда шығаруынан білеміз. Бірақ ол дыбыстар үздіксіз шығып тұрғандықтан және олар бізге тұрақты әсер еткендіктен, біз оны қабылдай алмаймыз. Әр планета Жерді айнала жүріп, өздеріне тән дыбыс шығарады. Мысалы, Айдың дыбысы биік, ал Сатурнның дыбысы өте төмен, осы екі дыбыс қосылғанда үйлесімді мелодия пайда болады. Сандар тек денелерге тән бастама емес, олар әдептілікке де, рухани құбылыстарға да, жанға да тән. Жан дегеніміз – сандардың үйлесімділігі. Жан мәңгі өмір сүреді. Ол адам өлгеннен кейін жануарларға, өсімдіктерге ауысуы мүмкін. Бұл жерде біз Пифагорға Ежелгі Үндістандағы Веда ілімінің әсерін байқаймыз. «Ежелгі Үндістандағы философиялық көзқарастардағы

сияқты өмірдің негізгі мақсаты, - дейді Пифагор, - жанды тазарту. Оған құмарлықты жеңу, жастардың үлкендерді бұлжытпай тыңдауы, достық пен жолдастықты дәріптеу сияқты әдептілік қағидаларын сақтай отырып жетуге болады».

Философиялық көзқарастары:

Пифагоршылар Гераклит сияқты Ғарыш қарама-қайшылыққа толы дей отырып, олардың он жұбын атап көрсетті. Олар: шектілік және шексіздік, тақ және жұп, жалқы және жалпы, оң және теріс, еркек пен әйел, тыныштық пен қозғалыс, түзу мен қисық, жарық пен түнек, жақсы мен жаман, квадрат пен көпқырлылық. Осылардың ішіндегі ең маңыздысы – шектілік пен шексіздік. Шекті нәрселерді танып-білуге болса, шексіздікті танып-білу мүмкін емес. Шекті денелер геометрия арқылы бізге мәлім болса, шексіздік-танымның мүмкіндік шеңберінен тыс, сондықтан оны тек ойша шамалауға болады.

Қорыта айтқанда, Пифагор – философтардың ішінде бірінші болып өз ілімінде сан категориясын жан-жақты қарастырған және өз ілімін халық арасында үгіттеп таратқан (пифагоршылар одағы) ғұлама. Оның ілімдері кейінірек Платон философиясының қалыптасуына үлкен әсер етті.

Философиялық афоризмдері:

- Ұйықтар алдында өткен күнде өзіңнің не істеп, не тындырғаныңды ой елегінен бір өткізбей тұрып, көзіңді жұмушы болма.
- Алтын жалатқан қару сияқты, мақтаншақтардың да іші тысына сәйкес келмейді.
- Даналық бастауы: ойлануға үйрену, мылжыңдаудан жирену.
- Ең ақиқат не? – адамдардың ақымақ екендігі.
- Ең әуелі әр нәрсені өз атымен атап үйрен: бұл ғылым атаулының әліппесі һәм ең негізгісі.
- Пенде! Өзге хайуанның өзіңе нендей нәрсені істемеуін қаласаң, сен де оған сондай нәрсені істеме.
- Ақылға бағынбаған, құдайға табынбайды.
- Білімді даналыққа санама.
- Сенімді дос тапсаң, өзіңе-өзің серік бол.
- Аз сөйле, жазуың одан да аз болсын.
- Тыныш өлгің келсе, бір қалыпты өмір сүр.
- Шығармаларында ғана дана боп көрінетіндердің бірі болудан Құдай сақтан.
- Ештеңеге таңырқама, таңырқаудан құдайлар жаратылған.
- Атың өшпей ел аузында жүрсін десең, артыңа өнегелі ұрпақ, жақсы кітап қалдыр.
- Данышпан! Қарапайым жұрт арасында өмір сүруге міндетті болғандықтан, араласып кетпей су бетінде қалқып жүретін май сияқты бол.
- Тәніңді жаныңның табыты қылма.
- Өз үйінде әке бола алмаған қалаға әкім бола алмайды.
- Жұртты тануға үйрен: Құдайды танып-білуден гөрі, адамды танып-білу оңайырақ әрі мәндірек.

- Өз атыңызды өз қолыңмен өнде: құлдарыңа сеніп тапсырма. Өйткені, жер азат адамның алақанына ғана бас иеді.
- Әйелімен тіл табыспағанға дос болам деп жабыспа.
- Мүлік-дәулет, отауы болмағанның Отаны да болмайды.
- Жан-жануарды өлтіруден қаш – олардың қанын төгу адамдарды өз тұқымдастарының қанын шімірікпей төгетін жауыздыққа әкеп соқты.
- Табынар жалғыз тәңірің өзіңнің ар-ұжданың-ақ болсын.
- Құдайдан да көне деп сұраса: Қорқыныш пен Үміт деп жауап бер.
- Әуелі дана болуға тырыс, ал бос уақытың болғанда ғалым бола жатарсың.
- Шарапқа бөргіп алып, дүниеге бала әкелетін қасиетті іске кіріспе.
- Абыздардың айтуынша, құдайлар көп өтпей адамды жаратқанына өкініпті. Ал біз: адам құдайды жаратқанына өкінді деп нық сеніммен айта аламыз.
- Көз жасы кейін қабырыңа төгілсін десең, тірлігіңде балаларыңды жылатпа.
- Күші бірдей екі адамның ішіндегі күштірегі – әділі.
- Өмір театр тақылеттес: онда ең жақсы орынды көбіне-көп ақымақтар алып алады.
- Қасиетсізге құрмет қылу – ессіздіктің белгісі.
- Жәндікті өлтірген балаңды қатаң жазала, әйтпесе сөйте-сөйте кісі өлтіреді.
- Сөйлемес бұрын ойыңды тіліңнің астында ұстап пісіріп ал.
- Жұрт не десе о десін, өзің дұрыс санаған нәрсені ғана істе.
- Мақтауға тасымай, даттауға жасымай – бір қалыпты салқын қанды бол.
- Үндеме, әйтпесе үндемегеннен гөрі дұрысырақ нәрсені айт.
- Сенімді дос ізде өзіңе, оны тапсаң, құдайсыз-ақ күніңді көресің.
- Ақиқатқа ұмтыл, сонда ғана Құдайға жақындай түсесің.
- Ақиқатты боямасыз жалаңаш көрген абзал, ал өтірік әлем-жәлем қымтанып көз алдай берсін.
- Бәрінен бұрын өз басыңның қадірін түсірме.
- Ашу үстінде тіл мен қолыңа ерік берме.

Әдебиет:

1. Жмудь Л.Я. Пифагор и его школа. «Наука»,— Москва: 1990.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 24-26 беттер.
3. Сәукетаев Т. Көне дүние кемеңгерлері/ Пифагор. «Аударма», —Астана: 2007. 12-13 67-69 беттер
4. Жмудь Л.Я. Наука, философия и религия в раннем пифагореизме. — СПб: 1994. — 376 с.

КСЕНОФАН

(шамамен б.д.д.576 – 487ж.ж.)

— грек арасынан шыққан атақты философ, Элеат мектебінің негізін қалаушы және оның көрнекті өкілі.

Оның пікірінше, барлық заттардың негізі – Жер. Жер өзінің тамырларымен шексіздікке кетеді. Тіршіліктің шығуына Жермен қоса Судың да маңызы зор. Жанның өзі де Жермен Судан жаралған. Ал Судан бұлттар пайда болады да, бұлттардан аспан денелері жаралады.

Егер Милет мектебінің өкілдері космостың генетикалық бастамасын әрі түпнегізін физикалық қасиеттері бар Ауа, Су, От апейрон десе, Ксенофан олардан әрірек кетіп, Жер Космостың түпнегізі ретінде біртұтастық деп тұжырымдайды. Ол түпнегіздің шекті не шексіз екендігін, материалды немесе идеалды екендігін айқындамайды. Біртұтастық ретінде ол Құдаймен пара-пар. Құдай – барлық нәрселер, бірақ бұл барлық нәрселер көптүрлілікті көрсетпейді, ең жоғары біртұтастықты көрсетеді. Оның түпнегізі – ақыл-ой. Құдай адамдарды жаратпайды, керісінше, адамдар өз бейнесіне қарап, Құдайды жаратады. Егер жылқылар адамдар сияқты сурет сала білсе және өнердің түрлерін тудыра алатын болса, онда олар құдайларды өздері сияқты жылқы ретінде суреттер еді. Ксенофанның құдайы – таза ақыл-ой, ол материалды емес. Оның барлық күші – данышпандылығында. Ол гректердің бұрынғы құдайларындай бір орыннан екінші орынға қозғалып, дүниені кезіп жүрмейді, керісінше, ылғи да тыныштықта болады, қозғалмайды. Ол әлемді тек ақыл-оймен ғана басқарады, ешқандай да дене күшін жұмсамайды.

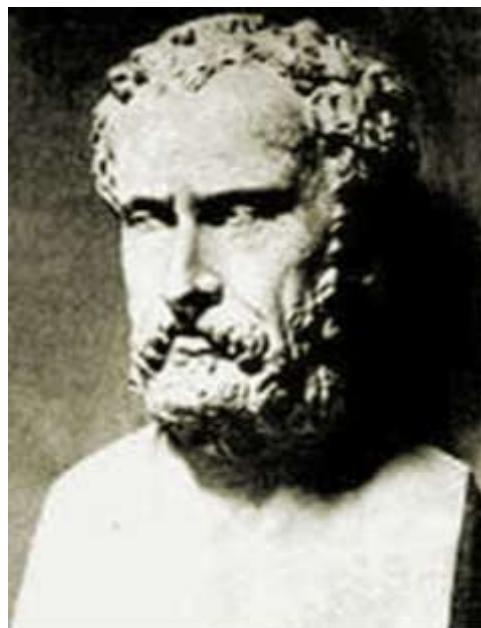
Философиялық көзқарастары:

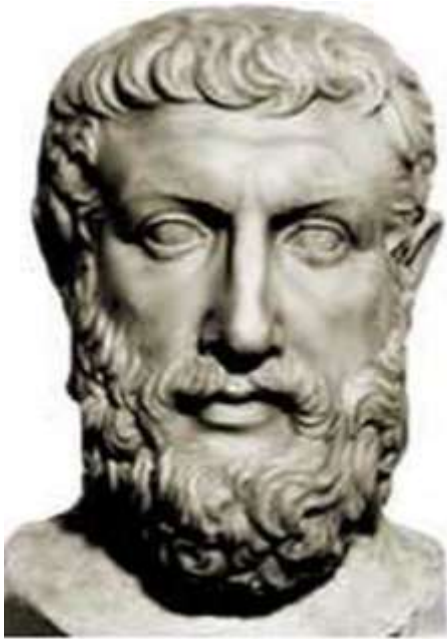
«Бірақ, – дейді Ксенофан, - Құдайдың, жалпыға ортақ табиғаттың нақты шындық екенін ешуақытта ешкім көрген де емес, білген де емес. Ал егер осы ақиқатты танып-білу жолында кімде-кім дұрыс бағыт алған болса, ол бәрібір ондай ақиқатты білмес еді. Себебі Құдайдың – жалпыға ортақ табиғаттың өмір сүруі дегеніміз – олардың бар сияқты болып көрінуі ғана».

Түйсіктер берген ақпараттар шындыққа жатпайды. Ақыл-ойдың өзі де кейде бізді алдайды. Ал ақиқат ақыл-ойдың қорытындысы емес, кездейсоқтықтың жемісі. Осыдан келіп, Ксенофан дүниені танып-білу мүмкіндігін емес, танып-білу мүмкіндігі туралы білімнің болуын жоққа шығарды.

Әдебиет:

1. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /Антикалық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 26-27 беттер.*

ПАРМЕНИД

(шамамен б.д.д.540 немесе
б.д.д.520 – шамамен б. д.д.450 ж.ж.)

— көнегрек философы және саяси қайраткері.

Аңыз бойынша, оның философиямен айналысуына Аминий деген пифагоршыл себепші болады. Парменидтің саясатқа да араласып, өз қаласының қоғамдық тірлігін реттеу үшін заң шығарғаны да мәлім. Болмыс және таным мәселелерімен айналысты, сондықтан оны «онтологияның атасы» деп те атайды. Ақиқат пен субъективтік пікірді бөліп көрсетті. Элей мектебінің негізін қалаушы.

Философиялық шығармалары:

«Ахиллес» болатын, бірақ ол бізге дейін жетпеген. Өзінің философиялық көзқарастарын «Табиғат туралы» поэмасында білдірді.

Парменидты фюсис философиясының шеңберінде табанды өзгеріс жасаған, оны жаңашыл философ деп атауға болады.

Парменидтің қарастырған мәселелері болмыс пен бейболмыстың арақатынастары, болмыстың ақыл-ойға қатынасы. Бұл екі мәселенің екеуін де тек ақыл-ой арқылы шешуге болады. Ақиқатқа тез жету үшін ақыл-ой көптеген тор мен тосқауылдарға тап болуы мүмкін. Бірінші күтіп тұрған тосқауыл – бейболмыстың бар екенін мойындау, ал мойындағаннан кейін, ол қажетті түрде бар болып шығады. Екіншісі – бір мезгілде болмыс пен бейболмысты бір-бірімен тепе-тең және тең емес деп жорамалдау. Бұл екі тосқауылдың екеуі де бізді ақиқатқа жеткізбейді. Себебі бір баста бірін бірі жоққа шығаратын екі тезис болуы мүмкін емес. Сондықтан не болмыс пен бейболмысты тепе-тең деп немесе олар тең емес деп жорамалдау керек. Ал бейболмыстың өзін бар деп санау да қайшылыққа әкеп соқтырады, себебі бейболмыс дегеніміздің өзі – болмыс. Бұл жерде Парменид кейінірек Аристотель ашқан ойлау қабілетінің ең басты заңы - қарама-қайшылық заңын ашуға жақын қалды.

Философиялық көзқарастары:

Парменидтің пікірінше, болмыс пен бейболмыс тең емес, басқаша айтқанда, болмыс нақты өмір сүреді де, бейболмыс деген жоқ нәрсе. Осы пікірін Парменид дәлелдеуге тырысады. Айта кететін бір жайт, Парменидке дейін философтар өз тезистерін дәлелдеуден гөрі метафорамен немесе ұқсастық тәсілін қолдану арқылы (салыстыру арқылы) негіздеуге тырысатын, ал Парменид бірінші болып өз тезисінің дұрыстығын дәлелдеуге көбірек көңіл бөлді.

Парменидтің ойынша, бейболмыстың болуы мүмкін емес, себебі оны танып-білуге және оны сөзбен жеткізуге болмайды. Басқаша айтқанда,

нақты өмір сүрмейтін нәрсені (бейболмысты) түсінуге де, ойлауға да болмайды. Енді бұл дәлелдің өзін дәлелдеу қажет. Осыдан келіп, Парменид болмыс пен ойлаудың арақатынасын қарастырады. Оның пікірінше, болмыс пен ойлау процесс ретінде де, олардың жемісі ретінде де тепе-тең. Бұл тезисті, заттар мен ойлаудың өз алдына жеке өмір сүретін құбылыстар екенін мойындай отырып, ой затталынған (яғни материалданған ойдың бір затты ойлауға бағытталуы) кезде ғана ой болады деп түсінуге, ал зат тек ойланылған кезде ғана зат болады деп түсінуге болатын сияқты. Осыдан келіп, Парменидше: егер бейболмыс нақты бар деген ой бар болатын болса, онда осы ойда ойланылатын бейболмыстың бар болғандығы, бірақ ол бейболмыс күйінде емес, болмыс күйінде өмір сүргендіктен, осыған дейін бейболмыс туралы ойлаған ойымыздың бәрі болмыс туралы ой болып шығады.

Бейболмыс болғандықтан, болмыс жалқы, біртұтас және қозғалмайды. Болмыстың өткен кезеңі де, болашағы да жоқ, ол өзгермейді. Сөйтіп, Парменид болмысты қалыптасудан, жалқыны көптүрліліктен бөліп алып, нағыз ақиқат дегеніміз осы дейді. Әлемнің физикалық қасиеттеріне тоқтала келіп, ол От (жарық) пен Жердің (тұңғиық, қараңғы) арақатынасын қарастырады. Афродита космостың орталығында тұрады да, әлемді сол жерден басқарады. Мысалы, ол жандардың қозғалысын реттеп, бірде оларды көрінетін әлемнен көрінбейтін әлемге жіберсе, енді керісінше жібереді. Бұл жерде көрінетін және көрінбейтін әлемді болмыс және бейболмыспен салыстыруға болмайды, себебі бұл екеуі де әлемнің бөлшектері ғана. Эросты алсақ, ол қарама-қарсылықтарды біріктіріп, бір-бірімен байланыстырады (мысалы, жарық пен қараңғы түнекті, жер мен отты, еркек пен әйелді, т.б.).

Әдебиет:

1. *Антикалық философия. 2-томдық.* — Алматы: 2005. 566–бет.
2. *Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/Антикалық философия, «Раритет», — Алматы: 2006. 27-28 беттер.*
3. *Ахутин А.В. Античные начала философии. «Наука», — СПб: 2007.*
4. *Доброхотов А.Л. Категория бытия у досократиков. — Москва: 1980.*
5. *Робинсон Т. Парменид на пути истинного знания бытия // Универсум платоновской мысли. Рационализм или философская религия? Эпистемология Платона. — СПб: 1997. — С. 49—62.*

ЗЕНОН ЭЛЕЙСКИЙ

(шамамен б.д.д. 490 – б.д.д.430 ж.ж.)

— көнегрек философы, Парменидтің шәкірті. Элейде туып-өскен. Философия ғылымында өзінің апорияларымен танымал.

Философиялық шығармалары:

«Философтарға қарсы», «Табиғат туралы», т.б. Бұл еңбектері толық сақталмаған, бізге тек фрагмент түрінде ғана жеткен.

Зенон Парменидтің болмыс туралы пікірін дәлелдеуге тырысады. Егер Парменид өз дәлелін болмыстан аяқтаса, Зенон керісінше, өз дәлелін көзге көрінетін, ақиқатқа жатпайтын әлемнен бастап, болмыс әлемін қарастырумен аяқтайды. Оның пікірінше, физикалық әлем қарама-қарсылыққа толы, сол себепті ол ақиқатқа жатпайды, нағыз біздің түйсінуімізден тыс жатқан әлем, ол – болмыс.

Философиялық көзқарастары:

Болмыстың жалқылығын және біртұтастығын Зенон өзінің атышулы тәсілі «эпихейрема» арқылы дәлелдемек болады. Бұл тәсілдің мәні – «тікелей дәлелдеу тәсілінің орнына, кері бұрмалап дәлелдеудің негізінде қарсыластарының пікірін абсурдтық жағдайға әкелу арқылы, оған өзінің бұрынғы айтқан пікіріне шексіз көп заттар өмір сүретін болса, онда олар шындығында қанша болса, тура сонша болулары керек (аз да емес, көп те емес). Ал енді олар қанша болса, сонша заттар болса, онда шексіз көп заттар өмір сүрсе, онда болмыс та сан жағынан шексіз».

Екінші эпихейремда былай делінеді: «Егер болмыс шексіз көп болса, онда ол үлкенді-кішілі болып бөлінулері керек. Үлкен болғанда, соншалықты шексіз үлкен, ал кіші болғанда, соншалықты мөлшерсіз кіші болуы мүмкін. Ал егер шексіз көп заттар бөлінбейтін болса, онда олардың мөлшерлері жоқ болғандығы. Себебі ол заттар шексіз кіші. Ал егер олар бөлінбейтін болса, онда олар таусылмайтын бөліктерден тұрады да, шексіз үлкен болады.

Дүниеде бар нәрсенің мөлшері болады, ал мөлшерлі нәрсенің денесі болады. Егер бөлшектері жоқ нәрселер өте мәнсіз құбылыс болса, онда сол бөлшектенбейтін және өте мәнсіз құбылыс – Парменид айтқан біртұтас, жалқы болмыс», - деп дәлелдейді Зенон.

Болмыстың қозғалмайтындығын Зенон өзінің «Дихотомия» (ортасынан қақ бөлу), «Ахиллес және тасбақа», «Жебе», «Стадион» деген апорияларына (шешілмейтін, лажсыз жағдайлар) сүйеніп дәлелдемек болады.

«Дихотомия» деген апориясының мазмұны мынадай: қозғалыс бастала алмайды, себебі қозғалыстағы зат жолының аяғына жеткенге дейін сол жолдың жартысын өтуі керек, бірақ сөйтіп шексіз кете береді. Басқаша айтқанда, бір нүктеден екінші нүктеге жету үшін саны шексіз нүктелерден өтуі керек, ол мүмкін емес. Бұл апорияның мағынасы мынада: шексіз кішкентай кескінділер нольге ұмтылады, бірақ өшпейді, оған жете алмайды.

Екінші апорияда желаяқ Ахиллес жайбасар тасбақаға жете алмайды, себебі Ахиллес тасбақа қозғалыс бастаған нүктесіне жеткенде, тасбақа өзінің жылдамдығы Ахиллестің жылдамдығынан қаншама аз болса да, өз жылдамдығына сәйкес жол жүріп, алғашқы нүктеден алыстайды, сөйтіп, шексіз кете береді. Мағынасы мынадай: шексіз азая беретін интервал нольге ұмтылады, бірақ оған жете алмайды.

Үшінші апория бойынша, ұшып келе жатқан жебе тыныштықта болады, себебі қозғалыстағы дене әр уақытта да өзіне пара-пар орын алады, басқаша айтқанда, сол орында әр моментте тыныштықта болады, сондықтан ол тіпті қозғалмайды. Себебі қозғалыс тыныштықтың қосындыларынан тұруы мүмкін емес. Төртінші апория да осыған ұқсас.

Бұл апориядан шығатын қорытынды: Зенон элеаттардың ойлау мен болмыстың тепе-теңдігі туралы тезистеріне сүйене отырып, түйсіне алатын әлемдегі заттардың қозғалысын емес, тек қана ойлау әлеміндегі қозғалысты жоққа шығарады. Басқаша айтқанда, Зенон қозғалыстың бар екеніне күмән келтірмейді, бірақ сол қозғалысты ақыл-ой арқылы бейнелеу қайшылықты сипатта болғандықтан, қозғалыс туралы сезім мүшелері берген мәліметтердің ақиқаттығына күмәнданады. Зенонның қойған біртұтастық пен шексіз көптік, қозғалыс пен тыныштық сияқты мәселелері ғасырлар бойы талай ғұламаларды ойландырып, олардың философиялық ізденістеріне ой түрткі болды.

Философиялық афоризмдері:

- Екі құлақ пен бір тіл көп тыңдап, аз сөйлеу үшін берілген.

Әдебиет:

1. Аристотель. Физика. Книга 6. В сборнике: Философы Греции. Основы основ: логика, физика, этика. «ЭКСМО-Пресс»; —Харьков: 1999.-1056.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 28-30 беттер.
3. Платон. Парменид. В сборнике: Платон, Сочинения в трёх томах, —Москва: 1968
4. Фрагменты ранних греческих философов. Часть I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. //Изд.подг. А.В.Лебедев. «Наука», —Москва: 1989. — 576 с.
5. Комарова В.Я. Учение Зенона Элейского: попытка реконструкции системы аргументов. —ЛГУ, —Л: 1988. 264 с.
6. Антикалық философия. 2-томдық. —Алматы: 2005. 566–бет.

Антик философиясы тарихындағы ерекше орынды *софистер* (Протогор, Горгий және т.б.) алады. Әдетте, оларды теориялық тұрғыда тұрлаусыз, ақиқатқа жету жолындағы шынайылықтың орнына жеке мүддені ойлаушылар деп және тағы да басқа күнәлармен айыптайды. Шындығында, софистика б.д.д. V- ғасырдың екінші жартысында Грекия өміріне объективті әлеуметтік, экономикалық, мәдени дамудың алғышарттарымен келген феномен болып табылады. Софистер өз заманының талабын дұрыс ұғып, оған форма мен дауыс берді. Олар аға ұрпақтың дәстүрлі құндылықтарымен қанағаттанбаған жастардың арасында үлкен табыс пен қолдауға ие болды. Оларды Сократпен қоса «грек ағартушылары» деп те атайды. Софистер дәстүрдің орнына рух еркіндігін жариялап, бұрынғы әлеуметтік кестені бұзып, оның орнына тәрбие мәселесін алдыңғы қатарға қойды. Бұл мәдениетті бұрынғыдай тек таңдаулылардың арасында ғана емес, қоғамның барлық қабатына кеңінен енгізуге жағдай жасады. Полистің тар шеңберін кеңейтіп, панэллинистік бастаудың негізін қалады. «Адам – бар нәрсенің өлшемі» деген Протогор аксиомасындағы релятивизм мен прагматизм Горгий нигилизіміне ұласқанымен қатар, сөз өзінің шынайылығынан гөрі нандыру мен сендірудің құралы дегенге саятын теориялық жаңалыққа да әкеледі. Сондықтан б.д.д.V-ғасырдағы Грекияда риторика немесе сендіру өнері «мемлекет қайраткерлерінің қолындағы нағыз штурвалға» (В.Йегер) айналды.

Софистер философиялық рефлексияны физис және космос мәселелерінен адам тақырыбына, оның қоғам мүшесі ретіндегі өміріне бұрғаны дүниетанымдағы төңкеріс болып табылады. Софистиканың қарастыратын басым тақырыптары этика, саясат, риторика, өнер, тіл, дін, тәрбие немесе басқаша айтқанда барлық мәдениетке қатысты мәселелер болды. Сондықтан да софистер антик философиясындағы гуманистік кезеңнің негізін қалаушылар болып саналады.

ПРОТАГОР

(б.д.д.шамамен V– ғасырдың
80-ші жылдары)

— гректердің арасынан шыққан ұлы ойшыл, ғылымда софизмнің қалыптасуына атсалысқан философтардың бірі ретінде танымал.

Философиялық шығармалары:

«Ғылымдар туралы», «Мемлекет туралы», «Құдайлар туралы», т.б. Протагор шығармалары бізге толық жетпеген.

Философиялық көзқарастары:

Протагор білімнің салыстырмалы екендігі туралы ілімін материяның абсолютті өзгермелі және тұрақсыздығы сияқты қасиеттеріне сүйеніп дәлелдемек болады. Егер табиғаттың өзі абсолютті

өзгерісте болатын болса, онда оны танып-білуге бағытталған субъектінің білімі де өзгермейді, тұрақсыз. Олай болса, өзгермелі, қарама-қарсы екі пікір айтуға болады және сол пікірлердің екеуі де дұрыс болуы ғажап емес. Мұндай жағдайда адам әбден шатасуы мүмкін, сондықтан ол осы екі қарама-қарсы пікірдің біреуін қабылдап, екіншісін теріс пікір ретінде жоққа шығаруы керек. Осыдан келіп, Протагор «Адам – барлық заттардың өлшемі» деген қағиданы ең негізгі қағида ретінде қабылдайды. Бұл қағида бойынша, маған заттар қалай болып көрінсе, мен үшін олар солай болып, ал саған қалай көрінсе, сен үшін солай болып қалады.

Білімнің салыстырмалы екендігін Протагор өздігінен ештеңе өмір сүрмейді және пайда болмайды, олар басқаларға қатынасы арқылы айқындалады деген пікір төңірегінде дәлелдемек болады. Сондықтан: «Жел салқын ба? Немесе жел дегеннің өзі бар ма деген сұрақтардың өзі дұрыс емес. Себебі біреулер үшін жел болуы мүмкін, ал басқа біреулер үшін ол болмауы мүмкін, біреулерді ол теңселтіп-құлатуы мүмкін, ал енді біреулер оны елемеулері мүмкін. Олай болса, түйсіну субъективті құбылыс, бұдан шығатын қорытынды: әркімнің өз түйсінуіне байланысты айтқан пікірлері – өздерінше ақиқат, тек соны дәлелдей білу керек. Демек, ешкімде де теріс пікір жоқ, бірақ сол көп пікірлердің ішінде біреуі ақиқат болуы немесе дұрысырақ болуы ғажап емес. Данышпандардың пікірлері басқа адамдардікінен гөрі дұрысырақ келетініне талас жоқ.

Пікір тандауда адамдар пайдалылық мөлшеріне сүйенуі керек. Ол жамандық пен жақсылықтың салыстырмалы болатындығын, ал объективті нақтылықта олардың жоқ екендігін көрсетеді. Олай болса, ненің жаман, ненің жақсы екенін өз пайдаңа байланысты шешуің керек».

«Рақымшылдық (адамгершілік, ізгілік) дегеніміз не, оған адамдарды үйретуге бола ма?» деген сұраққа Протагор былай деп жауап береді: «Ізгілікке, рақымшылыққа талпыну қабілеті барлық адамдарда бар, бірақ ізгіліктің, рақымшылықтың өзі туа біткеннен болмайды, сондықтан оған адамдарды оқыту, үйрету керек. Егер адамдар өздері соған талпынса, онда ізгілікті, рақымды адам болып шығады. Осыған байланысты мемлекет қоғамда ізгілік, рақымшылық сияқты қасиеттерді тәрбиелей алатын болғанда ғана қылмыскерлерді жазалауға болады, себебі жазалаудың өзі жамандықты болдырмау үшін қолданылатын шара ғой», - дейді Протагор.

Сократ та, Платон да, Аристотель де софистік ілімді, оның ішінде Протагордің ілімін сынға алып, софизм деген шын данышпандық емес, алдамшы данышпандық, ал софистер осының арқасында пайда тауып жүрген адамдар деп көрсетеді.

Әдебиет:

1. Асмус В.Ф. Античная философия. ВШ,— Москва: 1998. — С. 10—13.
2. Ахутин А.В. Античные начала философии. «Наука»,— СПб: 2010.
3. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет»,—Алматы: 2006. 30-31 беттер.
4. Антикалық философия. 2-томдық. —Алматы: 2005. 566 –бет.
5. Бейсенов Қ. Философия тарихы. — Алматы: 1992.
6. Ғабитов Т. Философия. «Раритет», — Алматы: 2004.
7. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Ілімі Философия. «Парыз», —Астана: 2009
8. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. —Москва: 1991.
9. Мир философии Ч.1. —Москва: 1991.
10. Спиркин А.Г. Философия. — Москва: 2004.
11. Фрагменты ранних греческих философов, т.1. «Наука»,—Москва: 1989. — С. 129—135.

ЭМПЕДОКЛ АКРАГАНТСКИЙ

(шамамен б.д.д. 490 – 430ж.ж.)

— көнегрек философы, дәрігер, мемлекет қайраткері, абыз. Оның философиялық еңбектері поэма түрінде жазылған.

Философиялық шығармалары:

«Табиғат туралы», «Тазарту» және т.б.

Әлемнің алғашқы бастамасы етіп дәстүрлі қалыптасқан «заттардың төрт тамырын» – жер, су, ауа және отты алған. Бұл бастамалар бір-біріне ауыспайды. Эмпедокл төрт алғашқы бастаманы төрт құдаймен теңестіріп қарайды. Олар: Зевс, Гера, Аид және Нестис (су құдайы). Ал қалған құдайлар осы тамыр – Құдайлардан жаратылады. Әлемдегі заттар осы төрт бастаманың бір-бірімен әртүрлі мөлшерде араласуынан пайда болады. Мысалы, сүйек – судың екі, жердің екі, оттың төрт бөліктерінің қосындысынан тұрады, нерв – судың екі, бір-бір жердің және оттың бөліктерінен тұрса, қанда төрт тамырдың төртеуі де тең орын алған. Төрт тамырдың қай-қайсысы да белсенді болмағандықтан, әлемдегі болып жатқан үздіксіз өзгерістер мен процестердің қозғаушы күші ретінде Эмпедокл бір-біріне қарама-қарсы екі бастаманың күресін алады. Біріншісі – Филия махаббат (сүйіспеншілік), ғашықтық күші ретінде «төрт тамырдың» қойнауын қорғап-сақтауға әрекеттеніп, бірлік пен жақсылықтың, әртектіліктерді біріктірудің, біртектілерді бөлудің ғарыштық себебі болса, екіншісі – Нейкос жек көру мен жаманшылық ретінде көпшілік пен жамандықтың әртектілерді бөлудің, біртектілерді біріктірудің ғарыштық себебі. Өзара күресте Филия мен Нейкос алма-кезек жеңіске жетеді. Олардың жеңіс кезеңдері ғарыштық циклдің төрт фазасына сәйкес келеді. Бірінші, үшінші фазаларда махаббат (сүйіспеншілік) жеңеді. Бұл фазаларда әлем шарға (сфайрос) ұқсайды да, төрт алғашқы бастама тепе-тең түр бір-бірімен араласқандықтан, бұл кезеңдерде заттар жеке-дара болып қалыптаспаған. Ал екінші, төртінші фазаларда жеккөрушілік пен махаббат тепе-тең болады. Бірақ бұл тепе-теңдік тұрақсыз, демек, олардың үздіксіз қозғалысының арқасында олардың дамуы бірлік пен жақсылықтан көпшілік пен жамандыққа (екінші фаза) және көпшілік пен жамандықтан бірлік пен жақсылыққа (төртінші фаза) бағытталады. Эмпедокл әлемді мәңгі қайталанып отыратын құбылыс деп санайды. Әлем өзінің тамырлары деңгейінде және «уақыт айналымы» шеңберінде өзгермейді де, ал жеке заттар деңгейінде және «уақыт айналымының» ішінде ылғи да өзгерісте болады. Ғарыштық махаббат пен жеккөрушілікті адам өзіне тән осы сияқты махаббат пен жек көрушілік арқылы танып-біле алады.

Философиялық көзқарастары:

Эмпедокл жанның көшіп-қонатынына сенеді. Өз жанының бұрынғы өміріндегі кім болғанын айта келіп, барлық денелерді ақылмен, оймен камтып отыратын «қасиетті ақыл» арқылы түсіндіруге тырысады, ал оның материалдық негізіне заттардың төрт тамыры терең араласқан. Әлемді толық танып-білу осы «қасиетті ақылға» тән, ал адам осы шексіз әлемнің өз жүрегі көрсеткен кішкене ғана бөлігін танып-біле алады.

Эмпедоклдың пікірінше, жанды денелер жансыз тіршіліктен пайда болады, бірақ олар тұтас күйінде емес, алдымен олардың жекелеген органдары пайда болып, олар қалай болса, солай өзара қосылады да, қоршаған ортаға бейімделмеген, ебедейсіз бөліктері өміршендігін көрсете алмай, өз орнын ортаға бейімделген жаңа организмдерге беруге мәжбүр болады. Сөйтіп, дүниеде өзіміз көргендей өсімдіктер мен жануарлар әлемі, тура осындай тәсілмен адам пайда болады. Сәуленің жылдамдығы туралы Эмпедокл тамаша болжам айтқан. Жер мен аспан әлемінің арасында сәуле белгілі бір уақыт аралығындағы үлкен жылдамдықпен қозғалып, жан-жаққа тарайды, сол себепті адамдар оны қабылдай алмайды. Эмпедокл – өзінің философиялық, физикалық, биологиялық қағидалары арқылы адамзат мәдениеті тарихында өзіндік із қалдырған ірі ойшыл.

Эмпедоклдың екі айтқан болжамы таң қалдырады. Бірі – Күннің тұтылуы Жер мен Күннің арасына айдың тура келіп, қабаттасуы. Екіншісі – сәуленің әлемде тарауы үшін уақыттың керектігі. Олай болса сәуленің таралу жылдамдығы болатыны.

Философиялық афоризмдері:

- Сезіміңе сенім артсаң – адастың.
Оймен барла – асулардан әрі астың.
- О, адамзат, азап сені қажытты-ау.
Қанды тырнақ қырқысқанды пешенеңе жазыпты-ау!.
- Ғылым ақыл-ойды кемелдендіреді.
- Ой дегеніміз – сезімнің өзі немесе соған ұқсас нәрсе.
- Біздің дене мүшелерімізге танымның мардымсыз мүмкіндігі ғана берілген.
- Ақымақтар! Егер әу баста жоқ нәрсе енді болады яғни әлдене жоғалады немесе мүлдем құрып кетеді деп ойласаңдар, ақылдарың шолақ болғаны.
- Біртұтас болмыс сапалық жағынан қарама-қарсы сипатта болуға тиіс.
- Махаббат пен өшпенділік! Екеуі де мәңгілік, жаратылған күннен бері бір-бірімен бітіспес жау. Олар бізге дейін де болған, бізден ейін де бола береді һәм олардың бірі күндердің күнінде жоғалады деп еш ойламаймын.
- Егер Махаббат пен Өшпенділік мүлдем құрып жоғалып кетсе, әлем қалай жаратылар еді!.
- Махаббат бәрін қосады.
Өшпенділік - талқандап, шашады.

- Құдай – алтау: төртеуінің ғұмыры шектеулі (от, су, ауа және топырақ), ал екеуі мәңгілік және олар бір-бірімен өмір бақи қырқысып өтеді (Өшпенділік һәм Махаббат).
- Барлық жерде ой-сана мен қажеттіліктің бір бөлшегі бар.
- Табиғат барлық нәрсеге ақыл берген: хайуанаттарда ғана емес, өсімдікте де ақыл бар.
- Қажетіне қарай дүниедегі барлық затқа Махаббат пен Өшпенділік кезек билік етіп, оларды қозғап отырады, аралық уақытта тыныштық орнайды.
- Әрбір зат өз бөлшектерінің белгілі бір арақатынасына қарай өмір сүреді.
- Мен бозбала да, толықсыған бойжеткен де, құс, балық, тіпті өсімдік те болдым.
- Жо-жоқ, біз ештеңе де сезбейміз, ештеңе де көрмейміз: барлық зат біз үшін жұмбақ, өйткені біз анықтап біле алатындай дүниеде бірде-бір зат жоқ.

Әдебиет:

1. Сёмушкин А.В. «Загадка» Эмпедокла //Историко-философский ежегодник -1988. «Наука», —Москва: 1988. С.22-37.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет»,—Алматы: 2006. 32-33 беттер.
3. Сәукетаев Т. Көне дүние кемеңгерлері/ Эмпедокл. «Аударма», —Астана: 2007. 145-147 беттер
4. Антикалық философия. 2-томдық.—Алматы: 2005. 566 –бет.

АНАКСАГОР

(шамамен б.д.д. 500 – 428 ж.ж.)

— көнегрек философы, математигі әрі астрономы, Афина философиялық мектебінің негізін қалаушы.

Шығармалары:

«Табиғат туралы» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Анаксагордың пікірінше, алғашқы бастама төртеу емес, сан жағынан шексіз көп және ол заттардың барлық жағдайын қамтиды. Бастама зат күйіндегі, су, алтын, т.б. емес, ол (бастама) – от, су, алтын, т.б. заттардың кішкентай, көрінбейтін, сезінуден тыс жатқан бөлшектері, оларды

Анаксагор «барлық заттардың тұқымы (ұрық)» - деп, ал Аристотель оны «гомеомерия» деп атаған. Гомеомерийдің әртүрлі өзіне тән сапалық қасиеттерін сақтайды. Мысалы, қанның тұқымы (ұрығы) қанға тән барлық сапамен, темірдің ұрығы – темірдің сапасымен, ағаштың ұрығы – ағаштың сапасымен, т.б. ерекшеленеді. Сапалар мәңгі және өзгермейді.

Заттардың ұрығы алғашқыда бір-бірімен тәртіпсіз орналасып, әлемде хаос болған. Кейін келе заттардың ұрығын тәртіпті қозғалысқа түсірген «Әлемдік нустің» (әлемдік ақыл) арқасында әрекетті бөлшектер бір-бірінен бөлініп, ал біртектілері қосылып, жекелеген сезімдік заттар пайда болады. Нус – жұқа, жеңіл зат, ол өзі жарататын заттар әлемінде тұратынына қарамастан, олармен араласпайды, себебі оның басқа заттармен қосылу мүмкіндігі жоқ. Ешқандай денелер басқаша жолмен пайда болмайды және жойылмайды, олар тек бар заттардың қосындысынан пайда болып, ал олардың бөлінуінің арқасында сол зат ретінде жойылып, бөлшектерге айналып, кейін олар қайтадан қосылып, басқа зат болып, т.б. сөйтіп шексіз дами береді. Мысалы, ауыр, дымқыл тығыз бөлшектер әлемнің ортасы. Онда жиналып, олардан Жер пайда болса, жеңіл, жылы, құрғақ бөлшектер ауыр бөлшектерден бөлініп, жоғары көтеріледі де, олардан Аспан әлемі пайда болады. Аспанда ылғи қозғалыста болатын тастар бар, сол қозғалыстың арқасында олар құламайды, егер Аспан өз қозғалысын тоқтатса, онда ол Жерге құлап түсер еді, ал Аспан өз қозғалысын бәсеңдеткенде, ондағы тастар Жерге құлап түсіп жатады. Ай да Жер сияқты, онда да жазықтық, тау-тасты жерлер бар, ол өзіне жарықты Күннен алады, ал Күн болса, ол балқыған темір мен жанып тұрған тастардан тұрады, аумағы жағынан Пелопонестен аз-ақ үлкен. «Тіршіліктің ұрығы» жоғарыдан (Аспаннан) Жерге жауын (жаңбыр) арқылы түседі. Тіршілік ұрығы гомеомерийдің бір бөлігі ғана.

Анаксагордың пікірінше, заттарды қарама-қарсы қасиеттерінен танып-білуге болады. Мысалы, салқын-жылу арқылы, тәтті-ащы, т.б. Бірақ сезім

мүшелері, соның ішінде түйсік бізге ақиқатты ашып бермейді, себебі гомеомерийді сезім мүшелері арқылы танып-білу мүмкін емес, оны тек ақыл-ой арқылы тани аламыз. Білім бізге бостандыққа жетуге мүмкіндік береді.

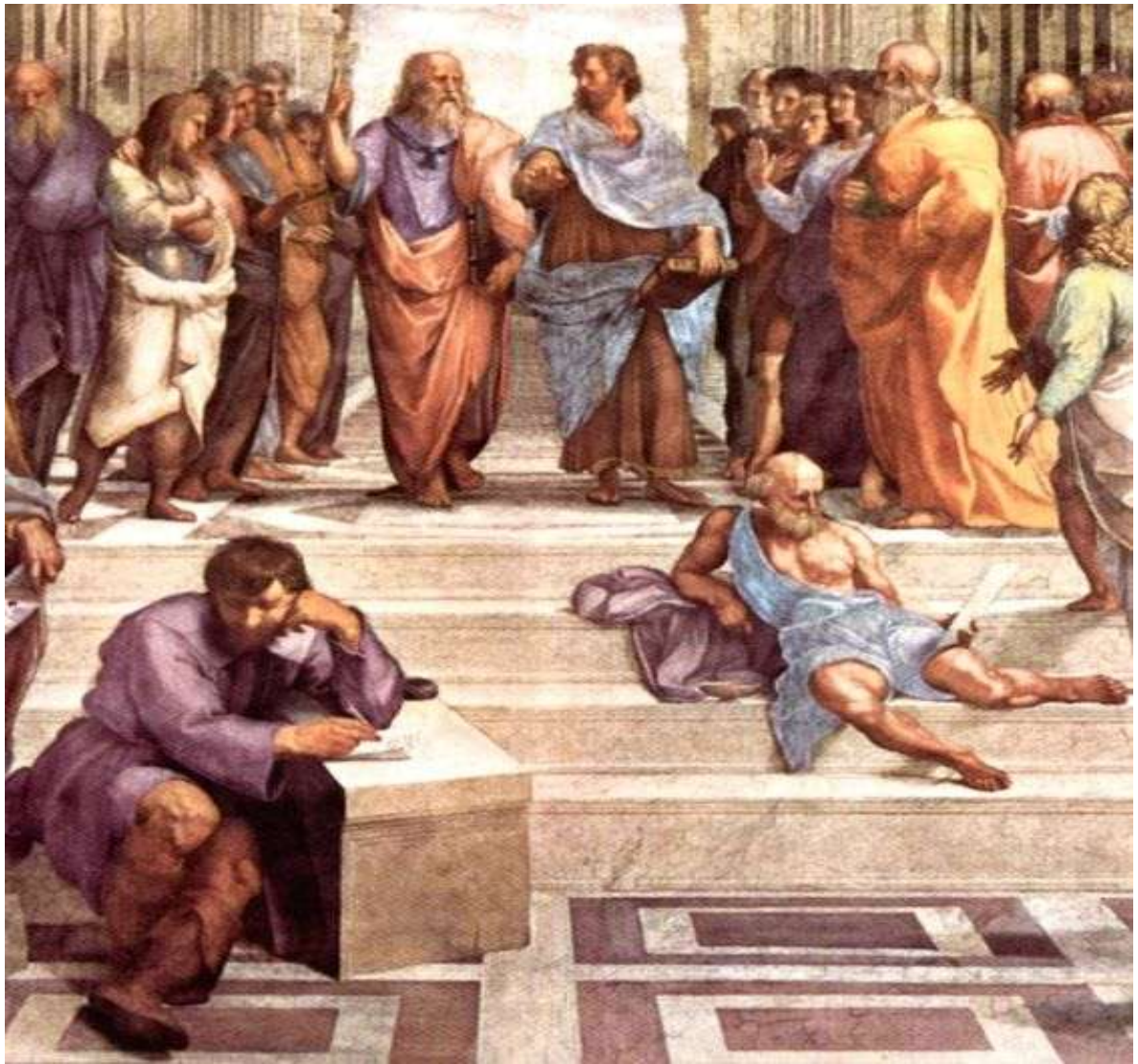
Философиялық афоризмдері:

- Барлық нәрсенің құрамында бәрінің бөлшегі бар.
- Адам қолы бар болғандықтан хайуанаттардың ішіндегі ең ақылдысы болып табылады.
- Күн дегеніміз – құдай емес, лаулап жанған алып жартас.
- Аспан дегеніміз толған тас, қатты айналым нәтижесінде бірін-бірі ұстап тұр. Егер қозғалыс сәл саябырласа, аспан жерге құлап түседі.
- Әрбір зат құрамында не басым болса, соның атымен аталады. Мысалы, заттың ішінде алтын көп болғандықтан бізге алтын сияқты боп көрінеді, бірақ оның құрамында бәрі де бар.
- Барлық зат бірге болған, Ақыл оларды бөліп, ретке келтірді.
- Эллиндіктер «жаратылу», «жойылу» деген сөздерді дұрыс қолданбайды. Өйткені, дүниеде ешқандай зат жаңадан пайда болып, не жойылмайды, бірақ әрқайсысы бар заттың араласуынан қосылып не бөлініп шығады.
- Сезінуіміздің әлсіздігінен ақиқатты танып-білуге дәрменсізбіз.
- Әрбір зат өзінше әрі үлкен, әрі кішкене.
- Үлкеннің де, кішінің де бөлшек саны бірдей.
- Тірі жан иесі сияқты табиғатта да ақыл-сана бар, әлемге билік құрып, тәртіпке келтіріп тұрған сол.
- Өсімдіктер де тірі жәндік. Олардың да сезімі бар, қайғырып, қуанады. Оны жапырақтардың қозғалысынан білуге болады.
- Жан мәңгілік.
- Адамның барлық әрекеті кездейсоқтықтан туындайды.
- Ақыл дегеніміз – Құдай, Құдай дегеніміз де – Ақыл.
- Сезім – алдамшы. Су бізге мөлдір сияқты елестейді, ал шын мәнінде ол қара: өйткені, ағаштың суынан шыққан түтін қара емес пе. Сондай-ақ, қар да бізге ақ боп көрінеді, ол судан пайда болады, ал қардай аппақ суды кім көріпті?
- Бос кеңістік деген атымен жоқ.

Әдебиет:

1. *Фрагменты ранних греческих философов. Часть-1: От эпических космогоний до возникновения атомистики. Изд. А.В.Лебедев. «Наука», —Москва: 1989.*
2. *Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 33-34 беттер.*
3. *Рожанский И.Д. Анаксагор. «Мысль», —Москва: 1983.*
4. *Сәукетаев Т. Көне дүние кемеңгерлері/ Анаксагор. «Аударма», —Астана: 2007. 12-13 беттер.*

СОКРАТТАН КЕЙІНГІ

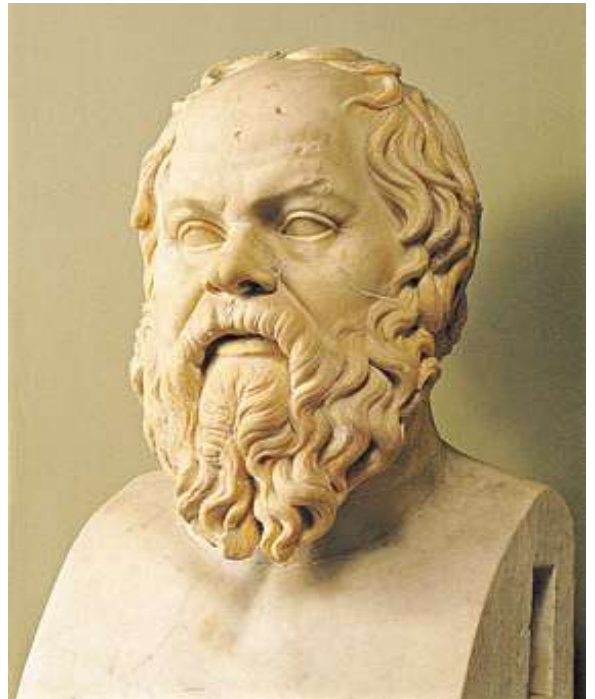
НЕМЕСЕ КЛАССИКАЛЫҚ КЕЗЕҢ

СОКРАТ

(б.д.д.469ж. Афины – б.д.д.399ж. сонда)

— көнегрек философы, Платонның ұстазы. Өзін құдайдың сүйген пендесі деп санады. Ол антикалық мағынадағы диалектиканың негізін салды.

Сократтық әдіс бойынша ақиқатқа жету – диалогтық, сұхбаттасу арқылы жүзеге асады. Ол ақиқатты анықтаудағы өз өнерін «майевтика» (кіндік-шеше) өнері деп атады. Бұл тәсіл сұрақ қойып, оған жауап алу арқылы адамның ақиқатқа өз бетінше жетуі, яғни ақиқатқа жете отырып

ұғымды анықтау. Сократ үшін философия дегеніміз нақты өнегелік, әдептілік, моральдік құбылыстарды қарастырып, олардың мәнін ашу. Ол этикалық реализмнің негізін салды.

Сондай-ақ, Сократ – гректер арасынан шыққан, объективтік идеализмнің негізін салушы. Ол Афиныдағы демократиялық құлдық құрылыстың ыдырау кезеңіне сай келді. Сократ үстемдік құрған құл иеленушілердің адамгершілікке жатпайтын сорақылықтарын, олардың сыйынған құдайларын сынады. Өйткені, бұл кезде Афиныдағы бұрын орнаған демократиялық тәртіп бұзылып, үстемдік құрғандар демократияны аяққа басқан, талай заңсыздық, опасыздық әрекет жасап, қылмысқа батқан кезең болатын. Белгілі моральдық принциптерді ұстаған Сократ бұл сұмдықтарды аямай әшкерелеп, жастарды адамгершілік тұрғысынан жаңаша тәрбиеледі.

Антика философиясының екінші кезеңі атақты ойшыл-философ Сократтың есімімен тығыз байланысты болғандықтан, «Сократтан кейінгі» немесе «классикалық кезең» деп аталады. Ол жазбаша еңбектер қалдырмаған, оның философиялық көзқарастары бізге Платон, Аристотельдердің еңбектері арқылы жетті.

Философиялық көзқарастары:

Сократ ауызша пікірталастырып, диалог арқылы өзінің қарсыластарын қарастырылып отырған мәселе туралы жаңа, тың білімге әкелуге тырысты. Бұл жолда ол мысқылдауды ақиқатқа жетудегі таным құралы етіп алады. Сократ қарапайым, түк білмейтін адам сияқты көрінеді де, қарсыласына олардың өздері жақсы білетін сұрақтарды қояды, қарсыласы ол сұрақтарға жауап бергеннен кейін, тағы да алдын-ала дайындалған сұрақтар қойылады, сөйтіп қарсыласы өзінің бастапқы айтқан пікіріне өзі қарсы пікір айта бастайды. Осы кезде Сократ мысқыл-кекесінмен қарсыласын менменшіл, өзім білем сияқты пікірінен толығымен арылтады да, енді онымен бірге өзі де

көтерілген мәселені айқындай түсуге, реті келсе, оған түсініктеме беруге тырысады. Сөйтіп, Сократ өзінің қарсыласын қойылған сұрақтарға жауап беру арқылы біртіндеп ақиқатқа жақындата түседі. Өзінің осы тәсілін ол майевтика (дүниеге келетін сәбиді қабылдау өнері деген мағынада) деп атайды. Майевтиканың мақсаты, қарастырып отырған мәселеге түсініктеме бере отырып, осы сияқты құбылыстардың бәрін қамтитын жалпы ұғымды қалыптастырмақ болады. Бұл ретте қарсыластары ол ұғымды қалай қалыптастыру керектігін түсінбегендіктен, ол «Мен өзімнің түк білмейтіндігімді білемін» деген қағиданы өз философиясының негізгі қағидаларының бірі етіп басшылыққа алды. Осыдан келіп, ол екінші қағиданы ұсынады, ол – «Өзіңді өзің танып-біл!». Өзіңді өзің тану деген – өзіңді қоғамдық, әдептілік тұлға ретінде қарастыру арқылы барлық адамдарға тән өнегелі негізгі қасиеттері төңірегінде этикалық ұғымдар қалыптастыру. Сократтың пікірінше, моральдық өлшемдер объективтік құбылыстар. Ал жақсылық пен жамандықтың арасындағы айырмашылық салыстырмалы емес, абсолютті бағытта болады. Сондықтан софистер сияқты бағыттылықты пайдалылықпен теңестіруге болмайды, керісінше, бағыттылық игілікке пар-пар. Жақсылық жасағанда, ол жақсылықтың не екенін білген дұрыс. Егер адамдар жақсылықтың да, жамандықтың да не екенін, олардың табиғатын түсініп-білетін болса, онда олар еш уақытта да жамандыққа бармас еді. Жамандықтың өзі жақсылықтың не екенін білмегендіктен болатын салдар. Сондықтан, адамдар баюға, жұмыс бабында жоғарылауға, мемлекеттік басқару ісіне араласуға, т.б. құмартпаулары керек, керісінше, «өз қамыңды өзің ойлап», өзіңді өзің өнегелілік, интеллектуалдық жағынан көтер, бұл ретте адамдарға философия көмек береді.

Өмірінің соңғы кезеңінде Сократқа жастарды бұзды, құдайларды жоққа шығарды деген кінә тағып, ол у ішіп өлуі керек деген үкім шығарады. Түрмеден қашып шығуға (ізбасарларының көмегімен) мүмкіндігі бола тұра, ол мемлекетте қабылданған және өмір сүріп тұрған заңды бұзбау керек деген пікірді желеу етіп, б.д.д. 399 жылы өзінің достарының, ізбасарларының алдында у ішіп өледі. Сократтың өмірі оның ілімінің қалай іске асқандығын көрсетіп берген ғажайып өмір болды. Сократтың: «Әр адамның өз пікірі болуы мүмкін, бірақ ақиқат олардың бәріне ортақ – ол біреу ғана» деген тұжырымы, сол сияқты ұғымдардың ауыспалылығы туралы (кейбір жағдайларда олардың бір-біріне ауысып отыратындығы туралы) идеялары өзінен кейінгі ойшылдарға үлкен әсер етіп, ұғымдар диалектикасы туралы ілімнің қалыптасуына және дамуына ойтүрткі болды.

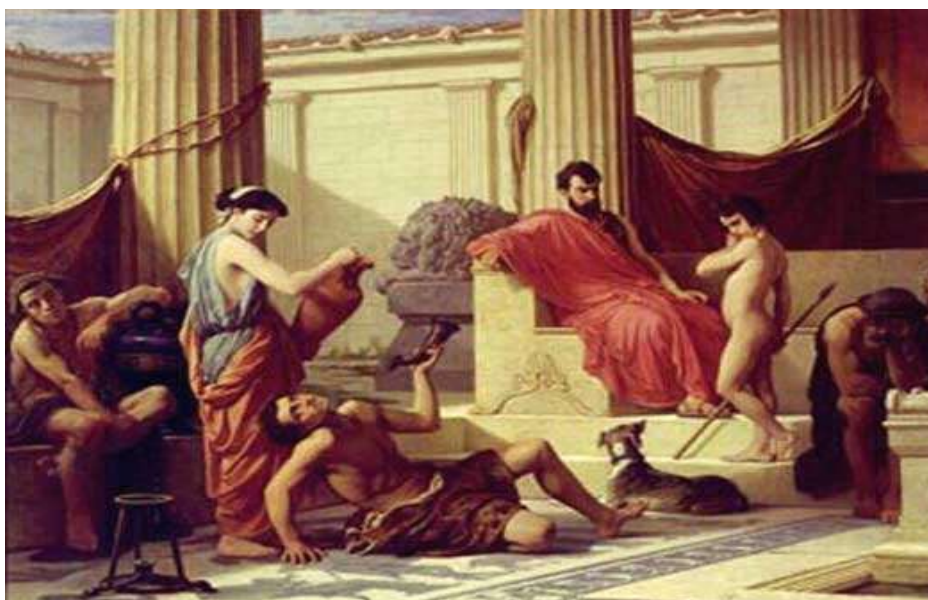
Рақымшылдық және бақыт туралы Сократтың ілімдері б.д.д.V-IVғ.ғ. кең етек алған екі философиялық мектептің – киниктер мен гедонизмнің этикалық ілімдерінің өзекті мәселесіне айналды.

Философиялық афоризмдері:

- Ой қуу дегеніміз – өлімге дайындалу.
- Ия мен олардан ақылдырақпын, өйткені өзімнің ештеңе білмейтінімді білемін, ал олар білмесе де бәрін білеміз деп ойлайды.
- Бар-жоғын сезбей-ақ ғұмыр кешуге болатын заттар қаншама десеңізші.

Әдебиет:

1. Кессиди Ф. Х. Сократ. «Алтейя», — СПб: 2001. — 352 с.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет», — Алматы: 2006. 34-36 беттер
3. Ксенофонт. Сократические сочинения. Изд. АСТ: «Ладомир», — Москва: 2003.
4. Эберт Теодор. Сократ как пифагореец и анамнезис в диалоге Платона «Федон». Перевод с нем. А.А.Россиуса. — СПб: 2005. — 160 с.
5. Софисты. Сократ. Платон. — Москва: 1969.
6. Шаймерденұлы Е. Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер) /Сократ. «Өлке», — Алматы: 2004.
7. Антикалық философия. Сократ. 2-томдық. — Алматы: 2005. 566 –б
8. Асмус В.Ф. Античная философия/ Сократ. ВШ, — Москва: 1998. — С. 10—13.

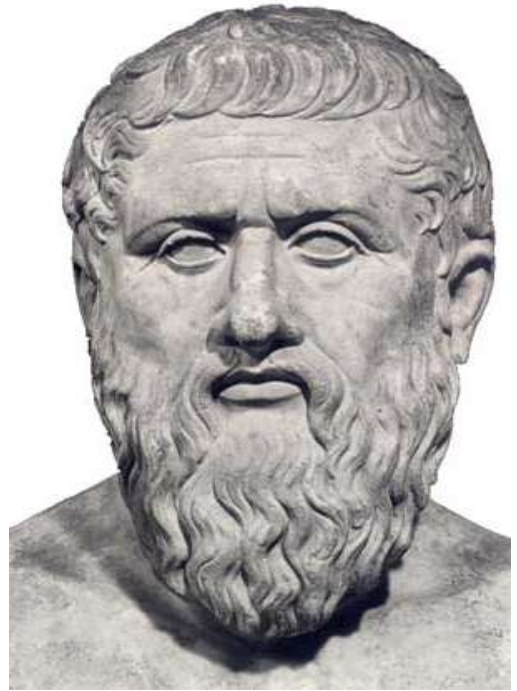

ПЛАТОН (АРИСТОКЛ)

(б.д.д.428 немесе 427 ж.ж., Афина (немесе Эгінде) – б.д.д.348 немесе б.д.д. 347 ж.ж.)

— көнегрек философы, Сократтың шәкірті, Аристотельдің ұстазы.

Афина мен Спарта арасындағы Пелопонес соғысы жүріп жатқан тұста өмір сүрген. Шын аты – Аристокл (денесі ірі болғандықтан «плато», яғни – дәу деп аталып кеткен). Адамзаттың ұлы ойшылы, диалектика, таным теориясы, педагогика, эстетика, өнер, мемлекет теориясы, объективтік идеализм философиясының негізін салды.

Философиялық шығармалары:

«Сократ апологиясы», «Софист», «Лакхес», «Кратил», «Той», «Федон», «Горгий», «Мемлекет», «Парменид», «Тимей», «Теэтет», «Заңдар» және т.б.

Сезімнен тұратын шындықты Платон нақты шындық емес, ол тек шындықтың көлеңкесі, шын өмір идеяда деп түсіндіреді. Таным дүниені білу емес, еске түсіру деп уағыздады.

Философиялық көзқарастары:

Платонның пікірінше, шын болмыс ақылмен ғана білуге болатын денесіз идеялар әлемі. Платонның болмысы Парменидтікіндей біртұтас болмыс емес, керісінше, өздеріне тән идеялары бар рухани көпшілік. Әр идея өз алдына мәңгі және өзгермейді, ол өзіне-өзі тән. Идеялардың саны көп, бірақ шексіз емес. Әлемде қаншама бір тектес, бір-біріне ұқсас заттар, құбылыстар, процестер, қатынастар, т.б. көп болса, соншама идеялар бар. Идеялар бір-бірімен тек қарым-қатынасты емес, сонымен бірге бір-біріне бағынышты немесе бірнеше түрлі идеялар бір ортақ идеяға бағынышты қатынастарды болады. Платон рухани әлемнің жеке-жеке идеялары туралы айтқанда, көбінесе «эйдос» деген ұғымды қолданады. Ежелгі грек тілінде идея да, эйдос да бір-біріне ұқсас мағына береді: түр, пішін, кейіп, тәсіл, т.б. Эйдостар сезімдік заттар үшін бір мезгілде әртүрлі міндет атқарады: 1-себептілік, 2-заттардың жаратылу кескіні үшін үлгі, 3-заттардың түпнегіз бейнелейтін ұғымы.

Материалдық денелер өзгермелі, құбылмалы, ал эйдостар (идеялар) мәңгі, өзгермейді, сондықтан Платон оларға қосымша тағы бір ұғым-«хораны» (материя) кіргізді. Хора-материя көрінбейтін, түрсіз, еленбейтін, өзіне-өзі тең құбылыс. Бірақ ол кез-келген түрді қабылдап, пішінделген (түрленген) материя болуға қабілетті. Оны денелі немесе денесіз деп айтуға болмайды. Платонның материясын танып-білуге болмайды, ол бейболмыстың бір түрі. Осыған қарамастан, материя – көп түрліліктің, жалқылықтың, заттанудың, өзгерістердің, туу мен өлімнің, табиғи

кажеттіліктің, жамандықтың және еріксіздіктің қайнар көзі. Материя мәңгі, ол өмірге идея (эйдостар) арқылы келмейді.

Платон материяның бұл түрінен физикалық материя түрін ажыратып қарастырады. Физикалық материя антикалық көзқарастарда қалыптасқан төрт түпнегіз: от, жер, су, ауа түрінде өмір сүреді. Сезімдік заттар – заттандырылған идеялар мен материяның туындылары.

Материалдық денелер өзгермелі: уақытша дүниеге келіп, мәңгі жоғалып жатады. Заттар идеялармен үш түрлі байланыста болады. Біріншіден, заттар өзінің идеяларына ұмтылады, сол идеяларға ұқсауға тырысады. Екіншіден, әрбір затта идеяның бөлшектері бар, сондықтан заттар өз идеялары сияқты болады. Бұл пікірді былай деп түсіндіруге болатын сияқты: егер заттар өз идеяларынан басқа болса, онда олардан бөлек және жоғары сатыда тұрған, заттар мен идеяларды біріктіретін тағы бір идея болуы керек. Мысалы, адам идеясы мен адамнан басқа, осы екеуін біріктіріп қамтитын үшінші адам идеясы болуы керек. Үшіншіден, сезімдік әлемдегі заттар ой идеяларымен бірігіп кетеді. Себебі заттар-идеялардың көлеңкесі, олардың бейнеленуі, ал идеялар – заттардың алғашқы түрлері, пішіндері. Өзінің осы ілімін түсіндіру үшін, Платон «үңгір» туралы аллегориясын келтіреді: адамның өмірі үңгірде өмір сүретін адамдардың қоршаған ортаны танып-білуімен өте ұқсас. Үңгірдегі адам заттардың өзін емес, тек олардың көлеңкесін ғана көріп, таниды және оларды табиғаттың шын құбылысы екен деп есептеп, үңгірден сыртқа шыққанда шынайы құбылыстарды көріп, оларды шын мәніндегі заттар ретінде мойындамайды, осы пікірдің қате екендігін түсіндіріп айтқан адамды жынды санап, өлтіруге дейін барады.

Платонның ілімі бойынша, идея мен материядан басқа үшінші бастама – әлемдік рух немесе космос рухы шығармашылық күштің, қозғалыстың, тіршіліктің, жанның, сананың және таным процесінің қайнар көзі ретінде идеялар әлемі мен заттар әлемін қосып, байланыстырады, ол заттарды идеяға ұқсауға, ал идеяларды заттарда болуға көндіреді. Осы екі әлемді біріктіріп, байланыстыру үшін, космостық рухтың өзі қарама-қайшылықта болуы керек. Шынында да, ол қарама-қарсы үш бөліктен тұрады: бірінші – өзіне өзі тең бөлік (идеялар әлемі), екіншісі – өзгермелі бөлік (материя) және үшіншісі – сол екеуінің қосындысынан тұратын бөлік (сезімдік заттар әлемі). Космосқа рух беретін – демиург. Ол космостың мәңгі бастамасы, себебі және жүйеге келтіруші. Әлемдердің пайда болу себебі - демиургтің жігері. Олай болса, космос–демиург жігерінің материя арқылы заттандырылуы және сол әлемнің тірі организмдерге айналуы. Космостың тіршілік иелерінікі сияқты ақылы мен жаны бар.

Космостық денелер материядан (от, жер, ауа, су) тұрады. Бұл түпнегіздер әртүрлі пішінді болғандықтан, өзара байланыса келіп, көп түрлі денелер құрайды және жоғарыда айтылғандай, өзіне-өзі тең бөлік (идеялар әлемі) пен өзгермелі бөлікті (материя) қосып, космос рухын дүниеге келтіреді. Космос рухы немесе әлемдік рух екі түрлі (ішкі және сыртқы) қозғалысты тудырады. Сыртқы қозғалыспен Күн, Ай планеталары қозғалады. Бұл – әлемдік рухтың бірінші қызметі.

Космос рухының екінші қызметі – танып-білу. Ол өзіне-өзі тең бөлігінің біріккен бөлігі арқылы заттар әлемін танып-біледі. Ал адамдардың денесі төрт түпнегіздің қосылуынан жаралғандықтан, өлгеннен кейін олар космосқа қайтып оралады. Дененің басты міндеті – жан орналасатын қорған болу ғана, сондықтан ол жанға тәуелді, оның құлы. Жан тіршіліктің (өмірдің) идеясы ретінде мәңгі. Дене өлгеннен кейін ыдырап, космосқа кері қайтса, жан аспанға он мың жылдан кейін (әлемдік бір жыл) ғана оралады. Жанның өзі әртүрлі болады. Бір түрі – философия арқылы тазарып, денесіз өмір сүретін жандар болса (бұл жандар қатарынан үш рет философтардың денесіне енуі мүмкін), екіншісі – өз өмірін қиянатсыз, бірақ философтардан бір саты төмен өмір сүрген адамдардың жандары және үшіншісі – күнәһар өмір сүрген адамдардың жаны.

Демииург жаратқан жандар аспанда болған кезінде идеялар әлемін көріп, танып-біледі, бірақ жерге түсіп, адамдардың денесіне орналасқанда көрген-білгеннің бәрін ұмытып қалады. Осыдан келіп, Платон таным процесін – ол жанның ұмытып қалған идеялар әлемін еске түсіруі деп қорытынды жасайды. Материалдық денелер идеялардың бейнесі болғандықтан, жан оларды көргенде ұмытып құалған идеялар әлемі туралы білгенін еске түсіреді. Жанның осы жолмен алған білімі нағыз ақиқатқа жатады. Аспан әлемінің гармониясын зерттейтін ғалымдар арқылы алған білім ақиқатқа жақын, себебі олар идеялар әлемі туралы тікелей білім бермесе де, соған жақындатады. Ал сезімдік денелер туралы күнделікті тәжірибиелер арқылы алған білім шындыққа жанаспайды, себебі ол болмыс (идеялар әлемі) туралы білім емес, олардың көлеңкесі туралы алынған білім. Осыдан келіп, Платонша, сезімдік танымның ақиқатты тану жолында ешқандай маңызы жоқ, себебі түйсіктер арқылы алған деректер заттардың өзіндегі құбылыстар туралы білім емес, тек адамдардың пікірінде ғана қалыптасқан ұғымдар. Ал заттардың көзге көрінбейтін шын мәнін (идеясын) тек ақыл-ойдың (жанның) күші арқылы білуге болады. Сондықтан шын ақиқатты түсіндіріп білу үшін, ол заттар әлемінен аластатылып, жанның идеялар әлемінде көрінгендерін есіне түсіруге мүмкіндік алуы керек. Бұл жолда оған Эрос көмектеседі, себебі ол адамдарды шығармашылыққа жетелейтін құдіретті күш.

Идеяны, эросты басшылыққа алған өмір өнегелілік идеясын (игілік, қайырымдылық) жүзеге асырады. Ол тек рухани махаббат (Платонша, махаббат дегеніміз осы) негізінде ғана мүмкін. Игілік (қайырымдылық) дегеніміз – жанның реттілігі мен гармониясы. Платонның түсінігінше, данышпандық, естелік және әдеттілік. Бұл игіліктер адамдардың бәріне бірдей дарымайды. Осы игіліктердің даруына қарай қоғамдағы әлеуметтік топтарды үш топқа бөлуге болады. Олар: игіліктердің төрт түрі дарыған философтар, сондықтан олар мемлекетті басқарулары керек, данышпандықтан басқа, қалған үш игілік дарыған әскербасылар, т.б. Ал игіліктің соңғы екеуі ғана дарығандар қолөнершілер, шаруалар, саудагерлер, т.б. Осы аталған әлеуметтік топтардың әрқайсысы мемлекетке пайдалы және өте қажет. Сондықтан мемлекет өз тарапынан азаматтарын игілік рухында

калыптастыруға, тәрбиелеуге жағдай жасауы керек. Идеалды мемлекетте жоғарыда аталған үш әлеуметтік топ бір-бірімен жарасып, әрқайсысы өз ісімен айналысады да, мемлекетте қайырымдылық (игілік) орнайды. Өзінің идеалды мемлекет идеясын жүзеге асыруға (Дионасияда, яғни қазіргі Сицилияда) тырысқан Платонның іс-әрекеті сәтсіз болды.

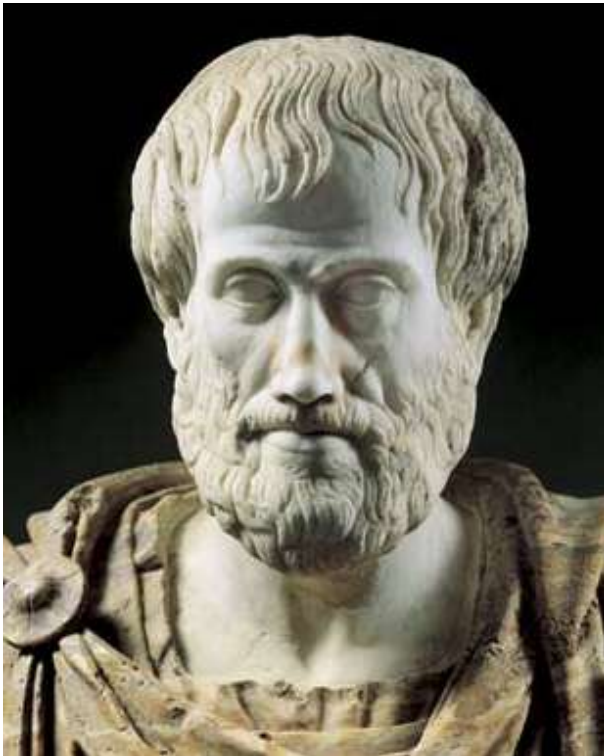
Платон – мәдениет тарихында өшпес із қалдырған ұлы ойшыл. Оның көптеген ой-пікірлері кейінгі ұрпақ философтарға үлкен ықпалын тигізіп, күні бүгінге дейін өміршеңдігін көрсетіп келеді.

Философиялық афоризмдері:

- Барлығынан надан қалмау үшін, барлығын білуге талаптанба.
- Жақсы басталған іс – жартысы біткен іс.
- Ақылсыздықты екі белгісінен білуге болады: ол өзіне пайдасы жоқ сөзді айтады, не біреудің ісіне жөнсіз араласады.
- Әсемдіктің жолы ауыр.
- Меніңше, әрбір есті адам өзінен жақсы кісінің қасынан табылуға тырысады.
- Басқа адамға да ашулануға мүмкіндік беріңіз. Егер сіз дауыс көтерсеңіз, оның да дауыс көтеруге құқығы бар.
- - Менің, - деді Агафон, - сенімен дауласуға шамам жоқ, Сократ. Сенің айтқаның болсын.
 - Жоқ, сүйікті Агафон, сенің ақиқатпен дауласуға шамаң жоқ, ал Сократпен айтысу – оңай шаруа.

Әдебиет:

1. *Софисты. Сократ. Платон.* — Москва: 1969.
2. *Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Антикалық философия, «Раритет», — Алматы: 2006. 41-44 беттер.*
3. *Спиркин А.Г. Философия.* — Москва: 2004.
4. *Асмус В.Ф. Платон. (Серия «Мыслители прошлого»). «Мысль», — Москва: 1969.*
5. *Антикалық философия. 2-томдық.* — Алматы: 2005. 566 –бет.
6. *Шаймерденұлы Е. Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер) /Платон. «Өлке», — Алматы: 2004.*
7. *Асмус В.Ф. Античная философия. ВШ,*— Москва: 1998. — С. 10—13.

АРИСТОТЕЛЬ

(б.д.д.384ж. Стагир, Халкидики жарт. аралы – 7 наурыз, б.д.д.322ж. Халкида, Эвбея аралы)

— көнегрек ойшылы. Оның лақап аттары: Стагирит – туған қаласының құрметіне, Никомах – әкесінің құрметіне, Перипатетик – мектебінің құрметіне сай аталған. Атақты қолбасшы Александр Македонскийдің ұстазы, Платонның шәкірті. Формальді қисын-логиканың авторы, психология, биология, саяси экономия, этика, эстетика, өнер теориясының және т.б. ғылымдардың негізін қалаушы.

Философиялық шығармалары:

«Органон», оның құрамында - «Категориялар», «Түсіндірмелер» (пікірлер), «Аналитикалар» - тұжырым туралы ілім (силлогизмдер, дәлелдеме туралы ілім), «Топика» - ықтималды дәлелдемелер және диалектика туралы, «Софистикалық дәлелдемелерді жалғандау», «Метафизика», «Физика», «Аспан туралы», «Жануарлардың түрлері», «Жан туралы», «Никомах этикасы», «Риторика», «Политика», «Афиндік полития», «Поэтика» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Аристотель білімі екі бірдей философиядан тұрады. «Екінші философия» – физиканың пәні материя мен үздіксіз қозғалыста және өзгерісте болатын сезімдік заттар болса, «Бірінші философия» – метафизиканың қарастыратын мәселелері: табиғи құбылыстардан тыс жатқан, өзгермейтін, мәңгі, қозғалмайтын мәнділік. Оны танып-білу табиғатты танып-білуден құндырақ, сондықтан философия физиканың алдында тұрады да, «Бірінші философия» деп аталынады.

«Бірінші философия», бір жақты қарасақ, дүниенің алғашқы бастамасы – құдайға байланысты мәселелерді қарастыратын болғандықтан, теология деп аталуы керек сияқты. Бірақ құдайдың өзі алғашқы бастамалардың бірі болғандықтан және философия мәнділіктердің алғашқы бастамаларын ғана қарастырмай, оның себептерін де зерттегендіктен, ол теологиядан әлдеқайда ауқымдырақ және тереңірек.

Өзінің ілімін Аристотель мәнділікті болмыс деп қарастырудан бастайды да, оны сол болмыстың өзіне тән категориялары арқылы түсіндіруге тырысады. Осы тұрғыдан мән категориясы – мәнділікті түсінудің кілті. Ол өзіне дейінгі ойшылдарға ұқсап мәнді материалдық зат (от, жер, су, ауа, атом) ретінде де, идея ретінде де қарастырмайды, оны өзіне тән әртүрлі көріністеріне байланысты тануға болады дейді. Мәннің көріністері: 1-

түпнегіз, субстракт, 2-болмыстың мәні, 3-болмыстың мәні мен түп-негізден тұратындар, 4-жалпыға бірдей әмбебап жалпылық, 5-жалпылық, 6-ерекшелік.

Мәннің бұл аталған көріністерінің ішінде біреуі ғана – «болмыстың мәні» мәнділік болады, ал қалғандары мәнділік бола алмайды. «Болмыстың мәні», түр (форма), «алғашқы мән» синоним ұғымдар. Аристотельдің пікірінше, форма – кез-келген жалпы бастама емес, жәй жалпылық қана, осы тұрғыдан алғанда, ол жалқылар мен жалпылар арасындағы ерекшеліктердің арқасында өмір сүрді. Форма сапа да, сан да, заттар арасындағы қатынастар да емес, ол – заттардың мәні, онсыз заттар өмір сүре алмайды. Сезімдік заттар көлемінде, оның мәні ретінде форма (түр) заттардан бөлек өмір сүрмейді. Қаншама ерекшеленген (топталған) заттар болса, соншама форма бар. Формалардың сатысымен көтеріле отырып, форманың ең жоғарғы түрі – материядан тыс өмір сүретін алғашқы қозғаушы күшке дейін жетеміз. Ондай форманы ешкім дүниеге әкелмейді, ол мәңгі.

Формамен қатар алғашқы бастамалардың қатарына «хюлэ» – материя да жатады. Материяның екі түрі бар. Біріншісі – түрсіз, бейтарап, екіншісі – заттарды материалдандыратын нәрсе. Материяның бірінші түрі мәңгі, бірақ өміршең емес, себебі өздігінен ештеңе тудыра алмайды. Анаксимандрдың апейроны сияқты белсенді де емес, қозғалыста да болмайды. Ал «екінші материя» өзіне «бірінші материяны» қабылдайды да, заттарды жасайтын материал (шікізат) ретінде формамен қосылып, сезімдік денелерді дүниеге әкеледі. Материя мәңгі болғанмен де, болмыс пен бейболмыстың ортасында екіұшты болып тұрғандықтан, заттардың уақытшалылығының, өзгермелілерінің қайнар көзі болып табылады. Материя мен форманы алғанда, басты рөл формаға беріледі, себебі шын нақтылық – заттардың нақтылығы емес, форманың нақтылығы. Әлемде болып жатқан құбылыстардың барлығы мақсаттылыққа (теология) байланысты өзгеріп, дамиды. Олай болса, мақсаттылық та алғашқы бастаманың бірі. Аристотельде мақсаттылық Платон айтқандай жалпы игілік атаулы емес, керісінше, нақты игілік, ол – нақты мүмкіндікті жүзеге асыру және оны тәмамдау.

Төртінші алғашқы бастама – қозғалыс. Мән мен форма қозғалғанда, ол әрекетшілдік қасиетке ие болып, заттар қозғалысының алғышарты болады. Бірақ әрекетшіліктің өзі сыртқы күшке тәуелді, оны қозғалысқа түсіретін – алғашқы қозғаушы күш. Форма да, мақсаттылық та, қозғалыс та осы алғашқы қозғаушы күшке тән. Бірақ ол материядан құр алақан, себебі материя тәуелсіз өмір сүреді. Бірақ материядан заттардың пайда болу мүмкіндігі ғана болса, форма-алғашқы қозғаушы күш ретінде нағыз шындық.

Аристотель қозғалысты әртүрлі категориялармен байланыстырып қарастырады. Мысалы, қозғалыс сапаға байланысты-сапалық өзгеріс, санаға байланысты – ұлғаю, кему, орынға байланысты – бір орыннан екінші орынға қозғалу, т.б. түрленеді. Аристотельде кеңістік деген категория жоқ, оны «орын» категориясы алмастырады. Кеңістік (бос кеңістік болмайды) денелер орналасқан орындардан тұрады. «Орын» қозғалыстағы денелермен тығыз байланысты, бірақ олармен бірге қозғалмайды.

Уақыт та қозғалыспен тығыз байланысты. Бірақ оның қозғалыстан айырмашылығы бір қалыпты болмайды, ол бірде тез қозғалса, бірде жай қозғалады. Сондықтан - дейді Аристотель, уақыт қозғалыстың мөлшері. Ал уақыттың өзі қозғалыспен өлшенетін болғандықтан, қозғалыс уақыттың мөлшері болып шығады. Уақыт өздігінен ештеңе туғызбайды, жоймайды да, бірақ барлық заттар, құбылыстар бір уақытта пайда болып, жойылып жатады.

Аристотельдің пікірінше, табиғи денелердің тіршілік жасау мүмкіндіктері бар (жасанды денелерде ондай мүмкіндік болмайды). Осы мүмкіндіктің жүзеге асырылуы энтелихия (жан) арқылы болады. Жанның үш түрі болады:

- 1- Өсімдіктер жаны-жанның алғашқы және жалпы мүмкіндігі. Бұл жанның басты қызметі - өзін-өзі ұдайы өндіру және қоректену.
- 2- Жануарлар жаны - олар заттардың сырт пішінін түйсіктері арқылы қабылдай алады.
- 3- Адамдар жаны – өсімдіктер мен жануарлар жандарына тән қасиеттерге қоса, ақыл-ойдың арқасында жалпылықты танып-біле алады.

Бірақ жалпыны білу үшін, алдымен жалқыны танып-білу керек. Себебі біздің сезім мүшелерімізге жалқы заттар әлемі әсер етеді де, біз оларды танымның әртүрлі сатылары арқылы танып-біле аламыз. Сезімдік танымның бірінші сатысында – адамдар жануарлар сияқты – сезімдік түйсіктерімізге әсер ететін заттар туралы алғашқы мағлұматтар аламыз, екінші сатысында-тәжірибиелік (эмпейриа) танымда – сезімдік түйсіктеріміздің қайталанған құбылыстарды есте сақтап қалуы арқасында оларды танып-білуімізге жол ашады. Үшінші сатысында - «өнер» (әңгіме көркемөнер, т.б. туралы емес) практикаға негізделген танымның ерекше сатысы – адамдар жеке заттарды танып қана қоймайды (тәжірибиедегідей), одан да тереңірек түсініп, кейбір заттарға тән ортақ қасиеттер мен себептерін танып-біледі.

Ал заттардың себептерін, болмыстың мәнін, әсіресе алғашқы бастамаларды және алғашқы қозғаушы күшті түсініп-білу – ол ақыл-ойдың қызметі. Ондай танып-білу тек философияға ғана тән. Аристотельдің пікірінше, адамдар – «қоғамдық жануарлар». Отбасының, қоғамның табиғи дамуының арқасында мемлекет пайда болады. Мемлекеттің табиғаттан айырмашылығы – онда көптеген әлеуметтік, т.б. да қатынастардың өріс алғандығы. Мемлекет басшысы қалыптасқан қоғамдық жағдайларға сай адамдарды басқаруы тиіс. Әсіресе, жастарды тәрбиелеу мәселесі басты мақсат болу керек.

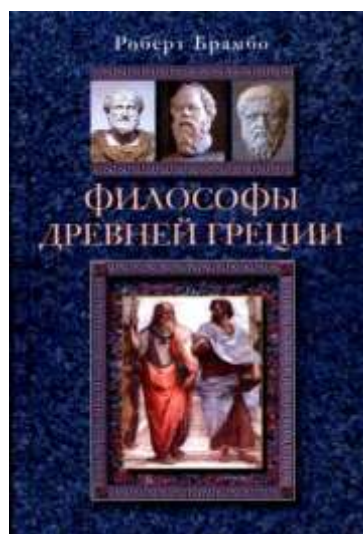
Философиялық афоризмдері:

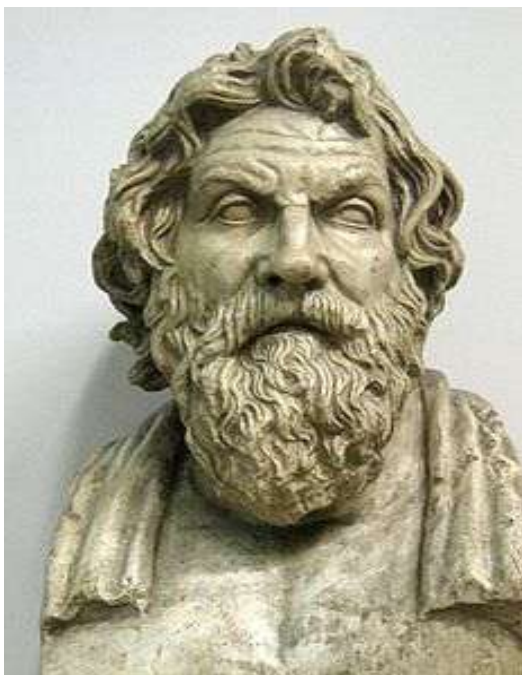
- Өмір – қимыл-қозғалысты талап етеді.
- Мас болу – өз еркіңмен жындану.
- Жаман істегенше, істің шағын бөлігін келістіріп орындаған артық.
- Платон – менің досым, алайда ақиқат одан қымбат.
- Достық – өмір үшін ең қажетті нәрсе, өйткені ешкім ешқашан да барлық басқа игілікке түгел ие бола тұрса да, дос-жарансыз өмірді қаламақ емес.

- Ерлік – аяулы қасиет, онымен адамдар қауіп-қатер үстінде тамаша істер істейді.
- Музыка арқылы біз өзімізді үлгілі өнегеге бейімдеп өркендете аламыз ... Музыканың моральдық мәні сол, біз оның әсерімен таза нәр аламыз, яғни шынайы сүйеміз, немесе жиренеміз ... Музыканың шын мәнінде біздің жан дүниемізді толқытып, көңілімізді көтеруге құдыреті әбден жетеді.
- Ырғақ пен әуенде әрқашан өмір шындығы болады. Онда адамдардың қайраты мен көркемділігі, ерлігі мен байсалдылығы және соларға тән барлық қайшылықтар, сонымен бірге адамдардың мінез-құлықтары да бейнеленеді.
- Данышпандар ызаланса білімін сапырады, ақымақтар ызаланса ауыздарынан ақ ит кіріп, көк ит шығады.
- Жолдан тайған жақсыдан өткен жаман болмайды.

Әдебиет:

1. Зубов В.П. *Аристотель: Человек. Наука. Судьба наследия.* («Научно-биографическая серия»). Эдиториал УРСС — Москва: 2009.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы/Антикалық философия, «Раритет», -Алматы: 2006. 44-47 беттер.*
3. Чанышев А.Н. *Аристотель. «Мысль», — Москва: 1981. — 200 с.*
4. Шаймерденұлы Е. *Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер) /Аристотель. «Өлке», -Алматы: 2004.*
5. Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. *Аристотель: Жизнь и смысл. (Серия «Люди. Время. Идеи»). «Дет. лит.», —Москва: 1982. 286 стр.*
6. Платон. *Аристотель. (Серия «Жизнь замечательных людей»). «Молодая гвардия»,— Москва: 1993; 2005.*

АНТИСФЕН

(б.д.д.444/435ж. Афина – б.д.д.370/360ж.)

— атақты грек арасынан шыққан философ, киниктер философиясының негізін қалаушы ретінде танымал.

Оның пікірінше, нақты өмір сүретін тек жеке заттар ғана, ал жалпы ұғымдар заттардың қандай зат екенін анықтайтын сөз ғана. Ал білім дегеніміз – ұғымдардың мазмұнын құрайтын пайымдаулар. Бірақ олардың мазмұнында заттардың мәнін көрсететін қасиеттер мен әртүрлі белгілерді теріп көрсетуге болмайды, себебі олар туралы дұрыс пайымдау субъекті мен предикат тепе-тең (товталогия) болған жағдайда ғана (математик дегеніміз математикадан сабақ беретін кісі дегендей) қалыптасады.

Философиялық көзқарастары:

Антисфен өзінің ұстазы Сократтың рақымшылдық, ізгілік, басқа туралы ілімін ілгері қарай жалғастырып, түкке тұрмайтын құндылығы жоқ байлық, денсаулық, т.б. сияқты игіліктермен салыстырғанда, рақымшылдықты ең құнды және жалғыз ғана игілік деп уағыздаған. Себебі адам өзінің негізгі мақсаты – бақытқа тек рақымшылдық арқылы жетуге болады. Рақымшыл болу үшін, ол туралы көп сөздің немесе білімнің қажеті жоқ, ол тек іс-әрекет арқылы ғана көрінеді. Жұрттың бәрі рақымшыл болуға қабілетті, бірақ оған өз құмарлығын шектей алатын адамдар ғана жете алады. Ондай адамдар тағдырға тәуелсіз, шын мәнінде ерікті рақымшыл данышпандар. Олардың идеалы – өздерін күнделікті қажет талап-тілектермен шектеп, табиғатпен үйлесімді өмір сүру. Ал шын мәніндегі, ең жоғары бақыт – бақыттымын деп өлу.

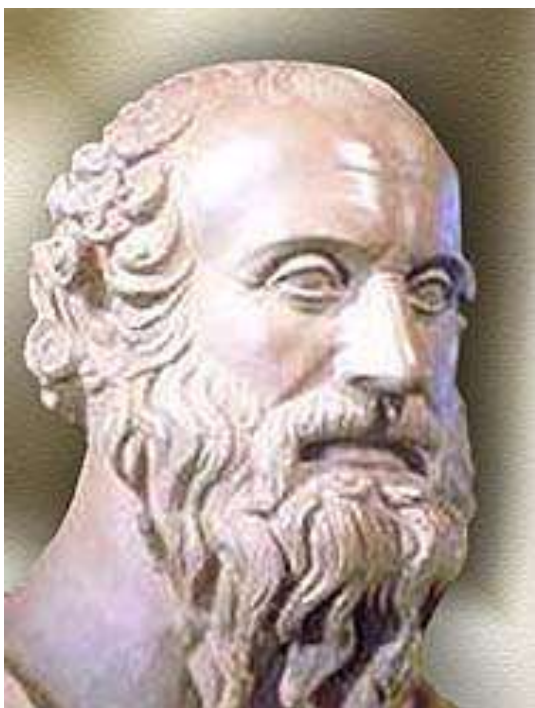
Киниктер мемлекеттік заң мен рақымшылдық заңдарын ажыратып, бөліп қарастырады. Мемлекеттік заң рақымшылыққа жеткізбейді. «Шынында да, дауыс беру арқылы топас адамдарды қолбасшы қылып сыйлайтын мемлекетті рақымшылыққа жеткізетін мемлекет деп айта аламыз ба?» - деп сауал қояды Антисфен.

Философиялық афоризмі:

- Әділ адамды туысыңнан артық көргейсің.

Әдебиет:

1. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /Антикалық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 36-бет.*

ДИОГЕН СИНОПСКИЙ

(шамамен б.д.д.412ж. Синоп –
10 маусым, б.д.д.323ж., Коринф)

— Антисфеннің шәкірті, Киниктер мектебінің негізін қалаушы, Александр Македонскийдің замандасы, Киниктік философиясының теоретигі мен практигі, әйгілі философ.

Оны замандастары әзілдеп «кинос» (ит) деп атаған. Бұл атау Афинадағы «Киносарг» – қырат немесе гимназияны білдіреді, мұнда Антисфен өзінің шәкірттеріне дәріс оқыған.

Өмірде материалдық тұрмыс қасиеттерін елемей, қоғамда қалыптасқан

әдет-дәстүрлерді мысқылдай отырып, нағыз данышпандық, рақымшылдық, бақытты іздеген – Диоген киниктердің ілімін өзінің негізгі қағидасы ретінде қабылдаған, осыған байланысты өзінің артынан көптеген анекдотқа ұқсас әңгімелер қалдырған ойшыл. Мысалы, ол туралы замандастары былай дейді: бірде базар алдында, бөшкеде отырған Диогеннен Ұлы Александр: «Сіздің қандай өтінішіңіз болса да орындауға әзірмін» деп сұрағанда, ол: «Күнді қалқаламаңыз» деп жауап беріпті. Ол өте кедей тұрғанына қарамастан, киниктердің түсінігінше, рақымшылыққа, бақытқа, шынайы бостандыққа жеткізбейтін адамдардың кемшіліктерін сынап, ләззатқа деген құмарлықты жек көрудің өзі ләззат екенін уағыздаған. Тапа-тал түсте қолына фонарь ұстап базар алаңында: «Халық – көп, адам аз екен» деген сөзі осы пікірді нақтылайтын сияқты.

Киниктер – «Киносарг» деп аталған гимназияның атымен аталып кеткен, (аудармасы – «көгерген ит») сократтық кезеңдегі Ежелгі Грекия философиялық мектептерінің бірі. Бұл мектептің әйгілі өкілдері: Антисфен, Диоген Синопский, Кратет. Ілімнің басты мақсаты: терең философиялық теория ізденісі емес, керісінше ерекше өмір сүруді, яғни қоғамнан тыс (жалғыздық, қаңғыбастық, кемтарлық) өмірді қалап, сол мұқтаждықтарды өз басынан өткізу, өзінде сынау. Қазіргі заманда киниктік өмір сүру салты, философиясына йога, дервиштер, хиппилер және т.б. өте жақын, ұқсас келеді.

Философиялық көзқарастары:

Киниктер философиясының негізін қалаушы – Антисфеннің пікірінше, нақты өмір сүретін тек жеке заттар ғана, ал жалпы ұғымдар заттардың қандай зат екенін анықтайтын сөз ғана. Ал білім дегеніміз – ұғымдардың мазмұнын құрайтын пайымдаулар. Бірақ олардың мазмұнында заттардың мәнін көрсететін қасиеттер мен әртүрлі белгілерді теріп көрсетуге болмайды, себебі олар туралы дұрыс пайымдау субъекті мен предикат тепе-тең (товталогия)

болған жағдайда ғана (математик дегеніміз математикадан сабақ беретін адам) қалыптасады. Киниктердің жеке заттар мен жалпы ұғымдар туралы пікірлері ортағасырдағы номиналистердің жалпы ұғымдар мен жеке заттар туралы идеяларымен ұштасып жатқанын байқаймыз.

Философиялық афоризмдері:

- Сараң ақшаны сөуге құмар, бірақ шексіз жақсы көреді.
- Ақшасы көп болу мен бай болу – екі түрлі нәрсе.
- Арыстан асыраған адамға құл болмайды, асыраған адам арыстанға құл болады, өйткені тағы жыртқыш адамға қорқыныш ұялатады, ал қорқыныш – құлға тән қасиет!.
- Бала өмірдің қарапайым мысалымен менен озды.
- Жақсы өмір сүруге талпынбасаң, несіне тірі жүрсің!.
- Бай болсаң – көңіл соққанда, кедей болсаң – пұл тапқанда.
- Егер сен басқаларға садақа берген болсаң, маған да бер, ал бермеген болсаң – менен баста!.
- Мегерліктің баласы болғаныңнан қойы болғаның артық.
- Дүниедегінің барлығы құдайдың билігінде.
- Данышпандар – құдайдың досы, ал достар үшін бар нәрсе ортақ; демек, данышпандар – әлемнің қожасы!.
- Күн де нәжіс төгілген шұңқырға түседі, бірақ одан былғанбайды ғой!.
- Ақылды мен ақымақтың арасы бір-ақ елі.

Әдебиет:

1. Диоген Лаэртский. *«О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов»*. «Мысль», —Москва: 1986.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы/Антикалық философия*, «Раритет», —Алматы: 2006. 37-бет.
3. *«Антология кинизма»*; под ред. И.М.Нахова. «Наука», —Москва: 1984.
4. Шаймерденұлы Е. *Ақиқат айнасы. Диоген. «Өлке»*, —Алматы: 2004.
5. Сәукетаев Т. *Көне дүние кемеңгерлері/ Диоген. «Аударма»*,—Астана: 2007. 38-бет

АРИСТИПП КИРЕНСКИЙ

(б.д.д.435 – 355ж.ж. Кирен)

— гедонистік философияның негізін қалаушы, ұлы ойшыл. Оның көзқарасының қалыптасуына Сократтың ілімімен қатар софизмнің де әсері болды.

Философиялық көзқарастары:

Оның пікірінше: «Танымның қайнар көзі – түйсік. Ал түйсік арқылы біз табиғаттың заңдылықтарын немесе оның қасиеттерін танып-біле алмаймыз, сондықтан табиғатты танып-білемін деп әуреге түсудің қажеті жоқ, керісінше, біз тек өзімізге тән субъективті қабілеттеріміздің

нәтижесін ғана тани аламыз». Осыдан келіп, Аристипп: «Тек өзіміз сезінген ләззат пен қасірет қана игілік, рақымшылық, - деген тұжырым жасайды. – Ләззат өткенге де, болашаққа да бағытталмайды, ол тек қазіргі нақтылық. Сондықтан қазір ғана ала алатын ләззатқа ұмтылу керек.

Ләззатқа жетудің бірден-бір жолы – өз еркіңмен қол жетпейтін немесе қасірет әкелетін құмарлықтардан бас тарту. Кез келген адам өзінің рухы мен тәнін рахаттануға, ләззат алуға бағыштап, өзін де, басқаларды да шаттыққа бөлеулері керек».

Сөйтіп, Аристипп рахатқа бөлену, бақыт сияқты субъективтік құбылыстарды адамдардың іс-әрекетінің негізгі өзегі (мотив) және мақсаты ретінде қарастырады. Осы өнегелілік бағытты басшылыққа алып іс-әрекет жасаған адам өз замандастарының алдында да, болашақ алдында да зор сыйға бөленетінін айта келіп, Аристипп мемлекетті, онда қалыптасқан заңдарды, т.б. рахатқа бөлену, бақытқа жету жолындағы құрал деп қарастырады.

Аристипп ізбасарлары: «Данышпандарға әдептілік қағидаларын сақтаудың қажеті жоқ, мысалы, данышпан өзін Отаны үшін құрбандыққа шалмайды, себебі «оның Отаны – бүкіл әлем» (Феодор) деген идеяларды өз ілімдерінің басты қағидаларының бірі етіп қабылдап, онда ең жоғары данышпандықтың белгісі жатыр деп есептеген.

Жалпы, киниктер материалдық игіліктерден бас тартып, аскеттік өмірді уағыздаса, гедонистік мектептің өкілдері өмірде өз түйсіктерінің мәліметтерін басшылыққа ала отырып, сезімдік қуаныштарға, ләззатқа берілу керектігін уағыздады. Ал ләззат, бақыт дегеніміз – минуттық сезімдік қуаныштардың жиынтығы, оларды қадірлеп, қастерлеп, мүмкіндігінше пайдалану керек. Өмір қайғы-қасіретке толы болғандықтан, өмірмен қатар өлім де тартымды. Тек қана байлыққа, даңққа құмарту – ақылсыздардың ісі, ал данышпан болса, оған өмірде не болып жатқанының бәрібір. Бай ма, кедей ме, ерікті ме, еріксіз бе, т.б.

Гедонистік философия – оның өкілдері өмірде өз түйсіктерінің мәліметтерін басшылыққа ала отырып, сезімдік қуаныштарға, ләззатқа берілу керектігін уағыздады. Ләззат, бақыт дегеніміз – минуттық сезімдік қуаныштардың жиынтығы, оларды қадірлеп, қастерлеп, мүмкіндігінше пайдалану керек. Өмір қайғы-қасіретке толы болғандықтан, өмірмен қатар өлім де тартымды. Тек қана байлыққа, даңққа құмарту – ақылсыздардың ісі, ал данышпан болса, оған өмірде не болып жатқанының бәрібір: бай ма, кедей ме, ерікті ме, еріксіз бе, т.б.

Философиялық афоризмдері:

- Аристипп Коринф аралына кемемен жүзіп келе жатқанда жолда дауылға тап болып, қатты зәресі ұшыпты. Қасында біреу: «Біз міне, қарапайым адам, былқ етпейміз, ал сендер философтар, неге мұнша қорқақсыңдар?» деп мысқылдапты. Сонда Аристипп: «Екеуміз де өз жанымызды ойлаймыз, бірақ жанымыздың бағасы бірдей емес қой» депті.
- Біреу философтарды ылғи да байлардың есік алдынан көретінін айтыпты, сонда Аристипп: «Дәрігер де науқастың үйіне келеді емес пе, оның үстіне кез-келген адам науқас емес, дәрігер болғысы келеді» депті.
- Бір күні Аристипп бірнеше баламен бірге кәнизактің үйіне кіргенде, баланың бірі қызарып кетіпті. Сонда Аристипп: «Кіру ұят емес, шығып кетуге дәтің жетпесе, сол ұят!» депті.
- Білімім көп деп мақтанған біреуге Аристипп былай депті: «Тамақты көп ішкен адамның денсаулығынан мықты емес. Сол секілді, көп оқыған емес, көп тоқыған адам – ғалым!».
- Бір күні Дионисий философиялық бірдеңе айт деп Аристипптен талап етеді. «Қызық екен! – дейді Аристипп, өзің менен қалай сөйлеуді үйреніп жүріп, маған қашан сайрау керек екенін үйретпексің!». Бұл сөзге ашуланған Дионисий оған үстелдің ең шетіне барып отыруға бұйырады. Сонда Аристипп: «Бұл орынға соншалық құрмет көрсеткің келе ме?» депті.
- Ақылды мен ақымақтың парқы қандай деп сұрағанда Аристипп: «Екеуін тыр-жалаңаш шешіндіріп, бөтен біреудің алдына жібер, сонда білесің!» депті.
- Аристипптен білімді мен білімсіздіктің айырмасы қандай деп сұрағанда: «Бас білмейтін асау мен үйретілген аттың айырмасы қандай болса, сондай» деп жауап беріпті.
- Достарымнан ақшаны өзім үшін алмаймын, қалай пайдалану керектігін үйрету үшін аламын.
- Жүзе білем деп мақтанған біреуге Аристипп: «Балықтың да қолынан келетін іске мақтануға қалай ұялмайсың!» депті.
- Дионисий неге келдің деп сұрағанда, Аристипп: «Ақыл қажет болғанда Сократқа барушы ем, ақша керек болған соң саған келдім» депті.
- Дионисий неге саған риза емес деп сұрағанда: «Өйткені басқаның бәрі Дионисийге риза емес» депті.

- Надан болғанша қайыршы бол: Қайыршының ақшасы жоқ, қолы қысқа, тарылған. Ал надандар адамдық кейіпінен айырылған.
- Сотта Аристиппті қорғап сөйлеп, жеңіп шыққан шешен: «Сократ саған не жақсылық жасады?» деп сұрайды. Сонда Аристипп: «Мені жақтап сөйлеген сөзіңнің бәрі соның арқасында шындық болды!» деп жауап беріпті.
- Сократ қалай өлді деп сұрағанда: «Мен қалай өлуді қалаған болсам, солай өлді» депті.
- Ақылды балаларды неге баулу керек деп сұрағанда: «Үлкейгенде өздеріне пайдасы тиетін іске баулу керек» деп жауап беріпті.
- Бірде теңізде жүзіп келе жатып, мінген кемесінің қарақшылардікі екенін біліпті. Аристипп дереу ақшасын ап санапты да: «Алтын үшін Аристипп өлгенше, Аристипп үшін алтын өлсін!» деп байқатпай теңізге тастай салыпты.
- Бір күні оны біреу боқтайды. Аристипп теріс бұрылып кетеді. Анау соңынан қуып жетіп «Неге кетіп барасың?» дейді. Аристипп сонда: «Сенің боқтауға хақың болғанда, менің тыңдамауға хақым жоқ па?» депті.

Әдебиет:

1. *Антикалық философия. 2-томдық*, —Алматы: 2005. 566 –бет.
2. *Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/Антикалық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 37-38 беттер.*
3. *Сәукетаев Т. Көне дүние кемеңгерлері/ Аристипп. «Аударма», — Астана: 2007. 21-23 беттер*
4. *Ахутин А.В. Античные начала философии. «Наука»,— СПб.: 2010.*
5. *Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009*
6. *История философии в кратком изложении. /Пер. И.И.Бугута. — Москва: 1991.*
7. *История философии: Энциклопедия. Интерпрессервис; Книжный Дом. — Мн.: 2002.*
8. *Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. —Москва: 1991.*
9. *Радугин А.А. Философия курс лекций. —Москва: 1995.*
6. *Фрагменты ранних греческих философов. Часть I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. //Изд.подг. А.В.Лебедев. «Наука», —Москва: 1989. — 576 с.*
7. *Кисиль В.Я., Рибери В.В. Галерея античных философов; в 2-х т.. — Москва: 2002.*

ДЕМОКРИТ АБДЕРСКИЙ

(б.д.д.460 – 370 ж.ж.)

— көнегрек философы, Левкипптің шәкірті, атомистиканың негізін қалаушылардың бірі әрі диалектикалық-материалистік философияда материализмнің негізін қалаушы болып саналады.

Философиялық шығармалары:

«Пифагор», «Планеталар туралы», «Табиғат туралы», «Ақыл-ой туралы», «Үлкен әлем құрылысы», «кіші әлем құрылысы» (70-тен астам шығармалар жазған) және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Демокриттің ілімі бойынша, дүниенің бастамасы – атомдар (шын болмыс) және бос кеңістік (бейболмыс). Болмыс пен бейболмыс бір-біріне қарама-қарсы құбылыстар. Егер болмыс өзіндік пішіні бар және ол өте тығыз болғандықтан, бөлшектенбейтін атомдардан тұратын болса, бейболмыс – өзіндік пішіні, түрі жоқ, шексіз бос кеңістіктерден тұрады. Болмыс – сансыз көп ұсақ бөлшектердің жиынтығы. Ұсақ бөлшектер – атомдардың негізгі қасиеттері: мәңгі бөлінбейді, өзгермейді, өзіне-өзі тең (ұсақ), қозғалмайды. Бұл қасиеттер – атомдардың ішкі мәні. Ал олардың сыртқы қасиеттеріне өзіндік пішін, түрлерінің және көлемінің болуы жатады. Атомдар шар, бұрыш, қармақ, ойма, т.б. тәріздес болады. Атомдарды бос кеңістік бөліп тұрады.

Атомдар бос кеңістікте өз табиғатына тән үздіксіз қозғалыста болады, бір-бірімен соқтығысқанда, өздерінің қозғалыс бағыттарын өзгертеді.

Атомдарда бояу түрлері, иіс, дыбыс, т.б. сияқты сезімдік қасиеттер жоқ. Бұл қасиеттер атомдар адам түйсіктерімен кездескенде ғана пайда болады. Демокрит – алғашқылардың бірі болып сезімдік қасиеттердің субъективті түрде болатындығын айтқан ойшыл.

Атомдар бос кеңістікте соқтығысып, бір-бірімен соқтығысып, бір-бірімен бірігіп және байланысып, заттар әлемін құрайды. Атомдар өзгермейтін мәңгі болса, олардан құралған заттар уақытша, өтпелі және өзгерісте болады. Денелердің пайда болуын Демокрит былай түсіндіреді. Бос кеңістіктегі атомдардың тығыздығы әртүрлі болғандықтан, оның бір бөлігінде тығыз орналасқан атомдар құйындатып қозғалысқа түседі де, ортасында ауыр салмақты атомдар, ал шетке таман жеңіл салмақты атомдар топтасып, әртүрлі денелер пайда болады. Мысалы, Жер мен Аспан ауыр салмақты атомдардан жаратылған. Ал Аспаннан – от, ауа және ауа құйындап қуып жүрген жұлдыздар пайда болады.

Тіршіліктің шығуын Демокрит табиғи заңдылықтардың салдары деп түсіндіреді. Бұл жерде жоғары күштердің де жандары бар. Жандар шыққан қайнар көзі бар тіршілікті тудырған – жылулық. Жандар әртүрлі болады. Космостың жаны жоғары деңгейде емес, одан гөрі жануарлардың жаны жылылықты көбірек қабылдағандықтан, әлдеқайда жоғарырақ. Ал адамның жаны болса, ол ең жоғары сатыда тұр, себебі онда жылумен қоса от та бар. Басқаша айтқанда, адам мен жануарлар жандарының айырмашылығы – біріне ақыл тән болса, екіншісінде ол жоқ. Ал жанның ақылдылығы мен ақылының жоқтығы оның өз бойына қабылдаған жылуының мөлшеріне байланысты. Олай болса, жан – атомдардың жиынтығы. Демокриттің ілімінде ақылды жан – «сана» ұғымымен синонимдес ұғым.

Өмір сүрудің қажетті жағдайы – дем алу. Жан атомдары дем алу арқылы қоршаған ортадан өздеріне керекті от атомдарын қабылдаса, дем шығарғанда, жанның кейбір атомдарды денеден шығады, оның толық шығып кетпеуіне қайтадан алған дем кедергі болады. Дем алмай, тек дем шығарылса, онда дене өледі, себебі жан атомдары деммен бірге денеден толығымен шығып кетеді. Денеден шыққан жан атомдары ауада шашырап кетеді. Сөйтіп, денемен бірге жан да өледі. Демокриттің пікірінше, шын мәнісіне өмір сүретін атомдар, бос кеңістік және олардан туындайтын заттардан басқа, адам ақыл-ойында да өмір сүретін құбылыстар бар. Олар – пікір арқылы қалыптасқан сезімдік қасиеттер (дәм, бояу түрлері, иіс т.б.). Бұл қасиеттер шындығында өмір сүрмейді, олар сезімдік заттарға тән емес, олар тек адамдардың пікірінде ғана бар құбылыстар.

Осы екі түрлі құбылыстың өмір сүруіне сәйкес танымның да екі түрі болады:

А) сезім мүшелері арқылы танып-білу. Олардың берген мәліметтері көмескі білім болғандықтан, олардың ақиқатты тануда ешқандай пайдасы жоқ.

Ә) ақыл-ой арқылы алған білімдеріміз заңды туылған білім болғандықтан, оның ақиқат туралы пайымдаулары дұрыс болады. Себебі дүниенің алғашқы бастамасы атом мен бос кеңістікті сезім мүшелері арқылы көріп-біле алмаймыз, ал олардың мәнін, табиғатын түсіну үшін ақыл зер салып ойлануы керек. Дей тұрғанмен де, Демокрит сезімдік танымды ақыл-ой танымына қарсы қоймайды. Ақыл-ой сезімдік таным арқылы алған ақпараттарын әрі қарай өрбітіп, қорытынды жасайды.

Жалпы таным процесінің ақиқатқа жетудегі қайшылықтарын, қиындықтарын түсінген Демокрит танымның субъектісі болу кез-келген адамның қолынан келмейді, ол тек данышпандарға ғана тән деп есептейді. Данышпандар сабырлылық, үйлесімділік, симметрия, алаңсыз тыныштық, қызықпаушылық, әділдік т.б. осы сияқты моральдық қағидаларға сүйеніп, философияға беріліп, елеусіз өмір сүруінің арқасында мәнділіктің мәнін, табиғатын дұрыс түсініп-білуге мүмкіндік алады. Егер барлық адамдар осы моральдық қағидаларды басшылыққа алып өмір сүретін болса, онда заңның қажеті болмайтынын айтады Демокрит. Заңды адамдар ойлап тапқан, ол тобырларды өз қолында ұстап тұру үшін қажет.

Демокрит қоғамның дамуы және мемлекет мәселелері туралы пікірлер айтқан: Адамдар аңға ұқсас кезінде аңдар сияқты өмір кешті (әрқайсысы жеке өмір кешті, бір-біріне көмектесуді білмеді, жеміс-жидек жеп қана күн көрді, т.б.), ал аң сияқты қалыптан мұқтаждықтың арқасында өркениетке өткенде, олар бір-біріне көмектесіп, бір жерде жинақталып, үңгірлерде, ағаштардың қуысында өмір сүрді. Бұл кезде олар патшасыз, әскербасыларсыз, бір-бірімен соғыспай, ұрлықсыз, қарапайым да еркін өмір кешті. Кейінірек келе, отты пайдалана алатын болды, қулық-сұмдықтар да көбейді, сонымен қатар өнер де пайда болды. Осы айтқан жағдайға адамдарды мұқтаждық пен өздерінің тәжірибиелері жеткізді. Адамдар әлімсақта сөйлей алмайтын-ды. Адамдардың бір-бірімен араласып, қарым-қатынасқа түсуінің арқасында түсініксіз дыбыс шығарудың орнына сөз арқылы қатынас орнады. Сөйтіп, тіл пайда болды. Тіл көп түрлі болып, адамдардың тұрған ортасына қарай қалыптасты.

Дін де тіл сияқты тарихи құбылыс. Алғашқы кезде дін болмаған, діннің шығуына себеп болған – адамдардың табиғаттың дүлей күштерінің себебін білмей қорыққандығы. Құдай деп жүргеніміз шын мәніндегі құдайлар емес, тек олар туралы қалыптасқан бейнелер ғана.

Философиялық афоризмдері:

- Жокқа күйінбей, барын бағалай білетіндер ақылды.
- Бақытсыздық ақымақты да тәубесіне келтіреді.
- Үнемі кешіге беретін болсаң, мақсатыма жетемін дегенді де ұмытқайсың.
- Жастар оңай бой ұрып кетер жамандық – желбастылық.
- ... борышқа әділ болу – ұлы іс.
- Кім көп еңбек етсе бақыт соған қонады.
- Еңбек үздіксіз үйренгендіктің арқасында жеңілдей түседі.
- Мінезі бірқалыпты адамдардың өмірі де жайма-шуақ болады.
- Арлы мен арсыздың кім екені істеген ісінен ғана емес, пікір-пиғылынан да көрінеді.
- ... өзінің құштарлықтарына билігін жүргізген адам да ер.
- Іші тар адам нақ бір сөз дұшпанына қастық қылғандай, өзін-өзі кейістікке ұшыратады.
- Күншілдік адамдар арасындағы ұрыс-керіске бастама болады.
- Әйтеуір сөйлей беру ештеңені тыңдағысы келмеу – мақтаншақтың белгісі.
- Оқып үйренбесең, өнерге де, даналыққа да қолың жетпейді.
- Арғы жағында ақыл болмаса, тек сыртқы сұлулық жануарларға да тән нәрсе.
- Өзінің ақыл-ойын артықша бағалайтын адамды үйреткісі келген кісі уақытты босқа шығындамайды.
- Ақымақтың аяғын шалғың келсе, алды-артына қаратпай мақтай бер.
- Табиғаты тазалар ғана әдемілікті танып, әсемдікке ұмтыла алады.
- Жағаң жайлауда болу деген жаның тыныш, ештеңеге үрейленбейтін кезің.

- Жолы болмағанның жанынан табылу – үлкен ізгілік.
- Жақсы адам жаманның жамандығын да бетіне баспайды.
- Шектен шыққан пайдакүнемдік барып тұрған жоқшылықтан да сорақы.
- Қателікке мән бермеу ұятсыздыққа апарып соғады.
- Міншілдер дос бола алмайды.
- Қызғаншақ адам өзін-өзі жауынан жаман күйдіреді.
- Әділетсіздіктің алдын алып, қорғана білу естіліктің белгісі болса, кекшілдік тасбауырлықтың белгісі.

Әдебиет:

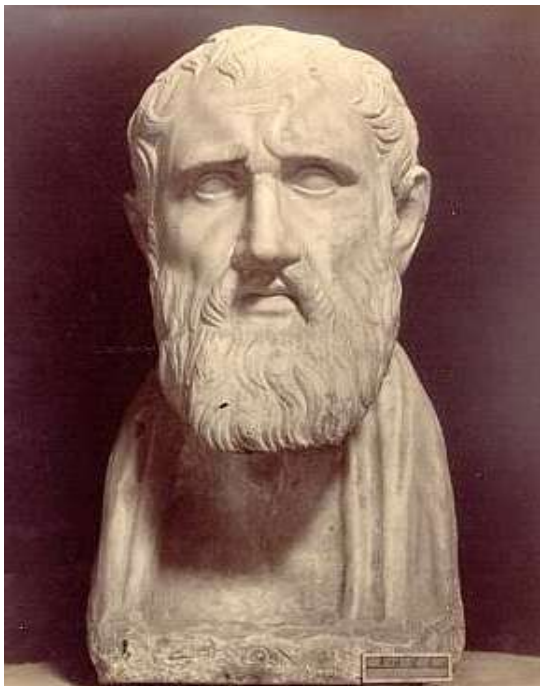
1. Асмус В. Ф. Демокрит. МГУ,— Москва: 1960.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Антикалық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 38-41 беттер.
3. Верлинский А.Л. Дата рождения Демокрита у Аполлодора и Фрасилла (Заметки о методах античной хронографии) //Сб. статей. — СПб., 1997. — С. 100—127.
4. Виц Б.Б. Демокрит. «Мысль»,— Москва: 1979.
5. Зубов В.П. Развитие атомистических представлений до начала XIX века. «Наука», — Москва: 1965.
6. Лысенко В.Г. Атомизм вайшешиков и атомизм Демокрита (Опыт сравнительного анализа) //Древняя Индия. Историко-культурные связи. — Москва: 1982. — С. 187—201.
7. Шаймерденұлы Е. Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер)/ Демокрит. «Өлке», — Алматы: 2004.
8. Антикалық философия. 2-томдық, —Алматы: 2005. 566 –бет.

ЭЛЛИНДІК ЖӘНЕ РИМДІК ФИЛОСОФИЯ

— антика философиясындағы эллиндік кезең б.д.д. шамамен VIғ. ортасынан б.д.V-IVғ.ғ. аралығын қамтиды. Ұлы Александр Македонский құрған мемлекет ыдырап, формалды түрде орталық Македонияға бағынған, шын мәнінде, өзін-өзі басқаратын көптеген кішігірім патшалыққа (Египет, Сирия, Кіші Азия, Грекия, т.б.) айналды. Ал б.д.д.IIғ. күннен-күнге мемлекеттік күші өсіп келе жатқан Рим Македонияны оның бағынышты аймақтарымен қоса өзіне бағындырып, Рим империясының отарына айналдырды. Бұл саяси өзгерістер сол кездегі философиялық концепциялардың мәні мен мазмұнына әсер етпей қойған жоқ. Сонымен қатар эллиндік және римдік философияға ежелгі грек және Шығыс халықтарының (әсіресе Кіші Азия) өте бай рухани байлықтарының әсері зор болғандығы белгілі. Әсіресе Шығыс халықтарына тән мистикалық әдет-ғұрыптар, астрология, гороскоп, т.б. да сенімдерін, Шығыстың кейбір құдайларын (Исида – Даметра, Кабела (Жер-Ана) – Афродита, Артемида, т.б.) өз құдайлары ретінде мойындап, оларға табыну сияқты діни сенімдері Грекия, рим халықтарының сол кездегі мәдениетінің өзектілерінің бірі болды. Діндегі сияқты, философияда да жеке тұлға мәселесі алдыңғы шепке шығып, жалпы этикалық проблема ретінде көптеген ойшылдардың еңбектерінде көрініс тапты. Б.д.д. IV-IIIғ.ғ. осы проблемаларға жауап іздеген негізгі екі философиялық ағым пайда болды. Олар стоиктер мен эпикуршылардың философиялық ілімдері еді (Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Эллиндік және римдік философия, «Раритет»,—Алматы: 2006. 48-бет). Сөйтіп, философия өзінше бір сипат алып, жаңа бір деңгейге көтерілді, бұл көбіне сол кезеңдерде өмір сүрген философиялық тұлғалардың еңбектерімен, ондағы тың идеялармен, көзқарастармен байланысты болды.

ЗЕНОН КИТИЙСКИЙ (ЗЕНОН-СТОИК)

(б.д.д. 346/336/333 – 264/262 ж.ж.)

— көнегрек философы. Киниктер мектебінің түлегі, б.д.д.300ж. бері — философиялық стоиктер мектебінің көшбасшысы.

Осы мектептің өкілдерін стоиктер деп атап кеткен. Басты өкілдері: Зенон, Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Стоиктердің пікірінше, әлем — біртұтас дене. Біртұтас денелі әлем құдаймен пара-пар деп қарастырады. Оны өзін жандандыратын тынысы (пневма) жайылған. «Пневма» — идеалды немесе абстракция емес, ол — материалды (ұсақ) бөлшек. Ол — әлемнің жаны, ақыл-ойы. Ал денелер — оның модификациясы. Әлемде болып жатқан өзгерістер қатал қажеттілік заңына бағынғандықтан, ол мақсаттылық жолымен дамиды, ал жеке заттар, заттардың бөлшектері, құбылыстардың өзгеруі, дамуы біртұтастыққа, оның жетілуіне тікелей байланысты. Стоиктер Гераклит сияқты әлем оттан жаралады және ол әлсін-әлсін қайтадан отқа айналады дей отырып, бұл құбылыстың себебі біртұтас әлемнің өзінің логос заңына бағынғандығында жатыр жатыр деп есептеген.

Біртұтас әлемге тән қажеттілік заңын стоиктер қоғамдық өмірге де таратады. Осыдан келіп, олар бостандық және адам өмірінің ең жоғары мақсаты сияқты мәселелерді өз ілімдерінің өзекті проблемалары деп санаған. Бостандық ұғымын стоиктер қажеттілік ұғымы арқылы түсіндіруге тырысады. Қажеттілік («тағдыр») талассыз айқын болатын заңдылық болғандықтан, бостандықтың болуы мүмкін емес. Адамдардың іс-әрекеттері бір-бірінен ерікті немесе еріксіз жасалғандығына қарап ажыратылмайды. Себебі олардың тек қажеттілікке байланысты болатындығы белгілі, керісінше, олар бір-бірінен болмай қоймайтын, заңды қажеттілікті өз еркімен немесе амалсыздан (зорлықпен) орындауларымен ажыратылады. Қажеттілік заңына байланысты тағдыр біреулерді алға жетелесе, оған қарсы болғандарды сүйрелейді.

Ал адамдар, бір жағынан, қоғамдық жандар, екінші жағынан, біртұтас әлемнің бір бөлігі болғандықтан, олардың өзін-өзі сақтауға талпынысы, айналып келгенде, мемлекеттік игілік үшін қамқорлық деңгейіне дейін, кейбір жағдайда әлемдік біртұтастық алдындағы өз міндетін түсінуге дейін көтереді. Осы себепті данышпандар өз игілігінен гөрі мемлекеттік игілікті жоғары қойып, қажет болған жағдайда, ойланбастан өз өмірін қиюға дейін

барады. Стоиктер білімнен данышпандықты жоғары қойып, білімді данышпандыққа жетудің бірден-бір жолы деп уағыздады.

Қандай да болсын әдептілік іс-әрекеттер өзін-өзі сақтауға бағытталғандықтан, жаман әдепсіздік іс-әрекеттер адамның өз табиғатын құртуға жетелесе, дұрыс, жақсы, әдепті іс-әрекеттер адамды тағдырға көнбеуге, ешқандай сырт күш алдында бас имеуге бастайды, сөйтіп, адам бақытының кепіліне айналды.

Әдебиет:

1. Ахутин А.В. *Античные начала философии*. «Наука», — СПб: 2010.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы/ Эллиндік және римдік философия*, «Раритет», — Алматы: 2006. 48-49 беттер.
3. Асмус В.Ф. *Античная философия*. «ВШ»,—Москва: 1998. С. 10—13.
4. *Батыс философиясының антологиясы*. «Сорос-Қазақстан», —Алматы: 2002.
5. Бейсенов Қ. *Философия тарихы*. —Алматы: 1992.
6. *Антикалық философия*. 2-томдық, —Алматы: 2005. 566-бет.

ЭПИКУР

(б.д.д. 342/341ж.ж. Самос –
б.д.д.271/270ж.ж. Афина)

— көнегрек философы, материалист.
Афинадағы эпикуреизмнің негізін қалаушы.

Философиялық шығармалары:

«Эпикурдің бағы», оның жазған 300-ге жуық еңбегінің тек аздаған бөліктері ғана сақталған. Оның философиясы үш бөліктен тұрады: табиғат пен ғарыш туралы ілім («Физика»), таным туралы ілім («каноника») және адам, оның мінез-құлқы туралы ілім («эстетика»).

Философиялық көзқарастары:

Оның пікірінше, атомдар – дүниенің алғашқы бастамасы. Оларға, Демокрит атаған қасиеттерден басқа, көлем, салмақ сияқты мәнді қасиеттер тән. Салмақтың арқасында атомдар еркін «құлайды» және жолдан ауытқиды. Осылай «өздігінен еркін ауытқитын атомдар» – қозғалыстың себебі және қайнар көзі. Солардың арқасында атомдар өзара байланысқа түсіп, жекелеген денелер пайда болады. Космоста сансыз көп жекелеген әлемдер бар.

Осы әлемдердің арасындағы бос кеңістікте мәңгі өлмейтін, бақытты құдайлар өмір сүреді. Олар әлем және адамдар жағдайын ойламайды. Өмірге келіп және одан кететіндер тек тіршілік иелері мен жан ғана. Жан жіңішке, жеңіл, домалақ және тынымсыз атомдардан тұрады. Табиғатты танып-білу басты мақсат емес. Бірақ табиғат туралы білім адамдарды соқыр сенім мен діннен босатуға және өлім алдындағы қорқынышты жеңуге мүмкіндік береді де, олардың бақытқа және шаттыққа кенелуіне жағдай туғызады.

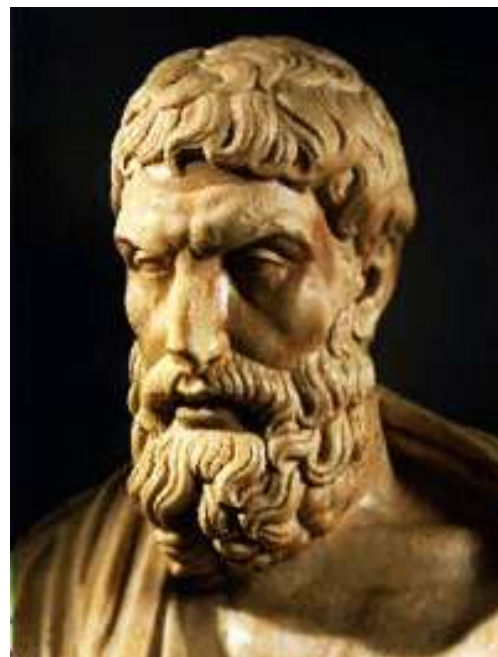
Бақыт пен шаттықтың мәні құмарлықта жатыр. Адам үшін құмарлықтың қайсысының болса да жамандығы жоқ, бірақ көп түрлі құмарлықтың ішінде рухани құмарлықтың орны ерекше, себебі ол басқалардай емес, өте тұрақты және сыртқы әсерлерге тәуелді емес. Адамдар ақылдың күшімен және ешқандай жаманшылық бұза алмайтын сабырлылық пен салмақтылықты сақтай отырып (атараксия) құмарына жетулері керек.

Негізгі идеясы:

— Эпикурдың этикалық ілімінің негізінде кейінірек эпикуреизм деген ілім және өмір сүру тәсілі кең өріс алды. Бұл ілімнің басты идеясы – өмірдегі құмарлықтардың ішінде материалдық қуаныштарға еш ойланбастан бірінші болып жол беру.

Философиялық афоризмі:

- Өзің істей алатын нәрсені құдайдан сұрап қайтесің.

Әдебиет:

1. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы/ Эллиндік және римдік философия*, «Раритет», —Алматы: 2006. 49-50 беттер
2. Гончарова Т.В. *Эпикур*. — 2-е изд., «КомКнига», — Москва: 2010. 336
3. Шахнович М.М. *Парадоксы теологии Эпикура*. —СПб: 2000

ЛУЦИЙ АННЕЙ СЕНЕКА

(б.д.д.5ж., Кордуба – б.д.65ж., Рим)

— атақты римдік стоик-философ, император Неронды тәрбиелеген, сол заманда мемлекет тіршілігіне ықпалы өте күшті болған ақын әрі қоғам қайраткері.

Нерон жағымсыз саясат жүргізе берген соң, Сенека саясаттан бас тартып өзіне қол жұмсаған.

Философиялық шығармалары:

«Утешение к Марции», «О гневе», «Утешение к Гельвии», «Утешение к

Полибию», «О кратковременности жизни», «О досуге», «Жанның тыныштығы туралы» немесе «Жанның жайлылығы туралы», «О провидении», «О стойкости мудреца», «Бақытты өмір жайлы» және т.б.

Философиялық, саяси-әлеуметтік көзқарастары:

Өз шығармаларында Сенека:

- ❖ қайырымдылық идеяларын дәріптеді;
- ❖ Қоғамдық өмірге араласпауға, өзіңмен өзің болуға, өзіңнің рухани дүниенмен шектелуге шақырды;
- ❖ тыныштық пен бейғамдықты қалады;
- ❖ адам мен адамзаттың қабілеттігіне, мүмкіндігіне шәк келтірмеді, мәдени және өркениеттік прогрестің болашағын болжады;
- ❖ мемлекетті басқару жүйесінде, қоғамдық өмірде философтар мен даналардың рөлін көрсетіп, қарабайыр, сауатсыз жұртты, «тобырды» менсінбеді;
- ❖ ең жоғары игілік деп әдептілік мұрат пен адам бақытын санады; философияны теориялық, абстракциялық жүйе жағынан емес, практикалық, мемлекетті басқару, қоғамы үрдістерді реттеу, адамдардың бақытқа жету жолдарын зерттеу жағынан бағалады.

Философиялық афоризмдері:

- Уақыттан басқаның бәрі бөтендікі, біздікі емес.
- Рухы әлсіз адамның қолынан бай болу келмейді.
- Зор дүние – зор құлдық.
- Кедей деген дүние-мүлкі аз адам емес, соны қалай көбейтсем екен деп жанталасып жүргендер.
- Байға қарағанда кедей көбірек күледі және атақсыздау келеді.
- Маған белгілі мағынада құл емес адамды көрсетші.
- Кеме қай портқа баратынын білмесе, желі оңынан тумайды.
- Нашар өнім алғаннан кейін де себу керек.
- Жек көрушіліктен қатты қорқатын адам басқара да алмайды.
- Егер әрі қарай өсу болмаса, батар күн де алыс емес.

- Ұлы істерге талаптанып, жолы болмағандардың өзін құрметтей біл.
- Екі жүздіге көрсетілген сенім оған опасыздық етуге мүмкіндік береді.
- Ұсақ қателіктерден ірі кемшіліктерге өту қиын емес.
- Есте ізгі істерге қарағанда, реніш ұзақ сақталады. Ізгілік тез ұмтылады, ал реніш, өкпе есте тайға таңба басқандай тұрып алады.

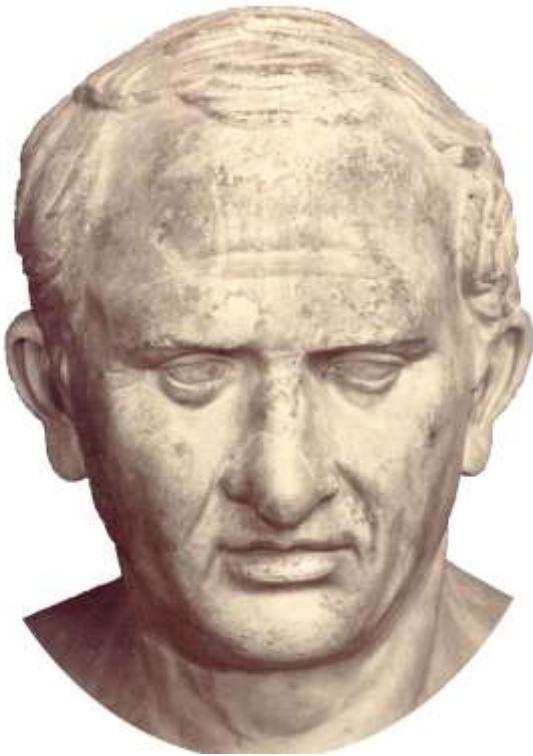
Әдебиет:

1. Краснов П.Л. Анней Сенека, его жизнь и философская деятельность. Серия «ЖЗЛ». — СПб: 1895. — 77 с.
2. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009. 37-38-беттер
3. Грималь П. Сенека, или Совесть империи. /Пер. с фр. (ЖЗЛ). «Молодая гвардия», — Москва: 2003.
4. Титаренко И.Н. Философия Луция Аннея Сенеки и ее связь с учением Ранней Стои. — Ростов-на-Дону: 2002

МАРК ТУЛЛИЙ ЦИЦЕРОН

(3 қаңтар б.д.д.106ж., Арпинум
– 7 желтоқсан б.д.д.43ж.,
Формия)

— көнеримдік саясаткер әрі философ, тамаша шешен-оратор.

Цицеронның ата-анасы байқуатты адамдар болды. Ол он бес жасында Римге оқуға аттанады. Қалың жұрттың алдында алғаш рет б.д.д. 81-80 жылдары сөз сөйлеп, елді тәнті етті. Оның бұл монологаы сол кездің билеушісі Сулланың қатігездіне қатысты болды. Ал б.д.д. 70 жылы сулландық алаяқ Верреске қарсы сот процесінде сөз сөйлеп, жеңіске

жетті. Саяси сахнаға шамамен б.д.д. 66 жылдары шықты. Б.д.д. 63 жылы Римнің бірінші сенаторы мен консул қызметін атқарды.

Бірінші триумвират орын алғаннан кейін Цицеронның рөлі қоғам арасында сәл төмендеді. Тіпті б.д.д. 58-57 жылдары қуғын сүргін де көрген еді. Цезарь мен Помпей арасындаға азаматтық соғыста екі тарапты татуластырғысы келіп, барынша тырысса да, ол әрекетінен ештеңе шықпады. Ақыры екі жақ бір-бірін қырып-жойып, түбі Цезарь жеңіске жетті. Бұдан кейін Цицерон саяси алаңнан алыстап, өзімен-өзі өмір сүруге талпынды. Алайда б.д.д. 44 жылы Цезарь өлтірілгеннен кейін, республикандықтардың көсемі, сенат басшысы болып қайта оралды.

Алайда тыныш өмір баста ұзақ тұрақтамады. Б.д.д. 43 жылы екінші триумвират басталды. Бұл қырғын көтерілісті бастаған – М.Антоний, Октавиан Август, Лепид деген кісілер еді. Ақыры осы алапаттың нәтижесінде дарынды оратор репрессияға ұшырап, алғашқылардың бірі болып өлтірілді. Бұл б.д.д. 43 жылдың 7 ақпаны еді (қазіргі Гаэта қаласының маңы).

Философиялық шығармалары:

Марк Туллийдің артынан түрлі үзінділерді есептемегенде, 58 саяси монологаы, риторикадан, саясаттан, практикалық философиядан, теориялық философиядан жалпы саны 19 трактаты қалды («Мемлекет туралы», «Заңдар туралы», «Тускуландық сұхбаттар», «Міндет пен парыз туралы», «Жамандық пен жақсылықтық шегі туралы», «Құдай туралы»). Сонымен қатар 800-ден аса хаттары мен қанатты сөздері сақталған.

Философиялық афоризмдері:

- Адам неғұрлым адал болса, соғұрлым басқаларды арамдыққа аз қияды.
- Даналыққа үйреніп қою жеткіліксіз, оны пайдалана білу керек.

- Надандық дегеніміз – ақылдың түні: айсыз және жұлдызсыз түн.
- Бір нәрсені үйренгісі келген адамдарға оларды үйретіп жүргендердің беделі жиі бөгет жасайды.
- Қағаз қызармайды.
- Дана адамдардың ісіне – ақыл, ортан қол кісілердің ісіне – тәжірибие, надандардікіне – қажеттілік, жануарлардікіне – табиғат түрткі болады.
- Ақылды адамға қателесу, ал ақымаққа – өз қателігін дұрыс деп дес бермеу тән.

Әдебиет:

1. Письма Марка Туллия Цицерона. /Пер. В.О.Горенштейна. В 3 т. переизд.: (Серия «Античная классика»). «Ладомир»,— М: 1994.
2. Цицерон. Философские трактаты. /Пер. М. И. Рижского. «Наука», — Москва: 1985. — 384 стр.
3. Цицерон. О пределах блага и зла. Парадоксы стоиков. /Пер. Н.А.Федорова, РГГУ— Москва: 2000. С.480
4. Цицерон. Топика. /Пер. А.Е.Кузнецова. «Директ-Медиа»,— М: 2002.
5. Цицерон. Учение академиков. /Пер. Н.А.Федорова, вступ. «Индрик», — Москва: 2004. — 320 стр.
6. Стрельникова И.П. «Риторика для Геренния». //Кузнецова Т. И., Стрельникова И.П. Ораторское искусство в древнем Риме. «Наука», — Москва: 1976. — Гл. 2. С. 62-91.
7. Альбрехт М. фон. История римской литературы. Т. 1. — М: 2003.
8. Утченко С.Л. Цицерон и его время. — Москва: 1973; 2-е изд.1986.
9. Звиревич В.Т. Цицерон. Философ и историк философии. Изд-во Урал.ун-та, — Свердловск: 1988. — 205 стр.
- 10.Грималь П. Цицерон. «Молодая гвардия»,— Москва: 1991.
- 11.Бобровникова Т.А. Цицерон: Интеллигент в дни революции. «Молодая гвардия»,— Москва: 2006.

МАРК АВРЕЛИЙ АНТОНИН

(26 сәуір 121ж., Рим – 17 наурыз 180ж., Виндобона)

— әйгілі римдік философ-стоик, Эпиктеттің ізбасары, Антониндер әулетінен шыққан 161–180ж.ж. рим императоры.

Философиялық шығармасы:

«Өзіме арналған» деп аталады.

Негізгі идеялары:

- ❖ Құдайға шын жүректен сыйластықпен қарау;
- ❖ Әлемнің бастамасы – Құдай деп тану;
- ❖ Құдайды барлық дүниені біріктіруші және барлығын жасаушы белсенді материалды-рухани күш деп

ұғыну;

- ❖ Қоғам өмірі болсын, мемлекет істері, әрбір жеке адам өмірі, оның бақыты, жетістігін Құдайдың құдыретінен көру;
- ❖ Жан мен парасатты бөліп қарастыру;
- ❖ Сырттан келген әсерлерге қарсылық көрсетпеу, тағдырға бойұсыну, көну;
- ❖ Адам өмірінің шектілігі, жалғандығы туралы ойлау, өмірді бағалау, оны мүмкіндігінше жақсы көру;
- ❖ Қоршаған дүние құбылыстарына пессимистік көзқараспен қарау;

Философиялық афоризмдері:

- Өзіңді-өзің қолпаштап әуре болмағайсың, қарапайым болсаң кем болмайсың.
- Жақсы адамды жанарынан танимын.
- Түзелгіш емес, түзу болғанға не жетсін.
- Ашушаң емес, мінезі жайлы және мейірбан адам ер келеді.
- Жақсылық үшін жан алғаннан сақтасын.
- Ағынан жарылған адалдық қанжардан да қауіпті.
- Әр қадамын әрі-бері салмақтап, есепшотқа қағумен күні өткен кісіден асқан мүсәпір жоқ.
- Өкініш те, ашу да – әлсіздіктің белгісі.
- Адалдық пен әділдікті сақтап өмір сүруден асқан құндылық жоқ.
- Шалағай көзқарасты қанағат тұтпа.
- Әр адамның бағасы оның ой-ниетінің құндылығымен анықталады. Бойыңа қарапайымдылықты, парасаттылықты, ар

тазалығын, байсалдылықты, кішіпейілділікті, әділдікті, тақуалықты, мейірбандықты, сүйіспеншілікті, тиісті істі орындаудағы табандылықты жинауға тырыс.

- Кез келген надандықтың ортақ кемшілігі – өзің білмейтіннің бәрін жоққа шығару.
- Алдым деп аспа, айырылдым деп саспа.
- Өзін сабырға жеңдірген адам, ашуға бой алдырған адамнан күштірек.
- Қолдан келмейтінге ұмтылу – көзсіздік.

Әдебиет:

1. *Размышления императора Марка Аврелия О том, что важно для самого себя.* /Пер. Л.Д.Урусова. -Москва: 1991.
2. *Марк Аврелий Антонин. Размышления.* /Пер. и прим. А.К.Гаврилова. Статьи А.И.Доватура, А.К.Гаврилова, Я.Унта. Комм. Я.Унта. (Серия «Литературные памятники») 2-е изд, испр. и доп. «Наука», —СПб.: 1993. 248 стр.
3. *Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз»,—Астана: 2009. 38-бет*
4. *Марк Аврелий. К себе самому.* /Пер. В.Б.Черниговского. «Алетейя-Новый акрополь», —Москва: 1998. 224 стр.
5. *Унт Я. «Размышления» Марк Аврелия как литературный и философский памятник //Марк Аврелий. Размышления. Пер. А.К.Гаврилова. —Ленинград: 1985.- С.93-114.*
6. *Шаймерденұлы Е. Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер)/ Марк Аврелий Антонин. «Өлке», —Алматы: 2004.*

ТИТ ЛУКРЕЦИЙ КАР

(шамамен б.д.д. 99 – б.д.55ж.ж.)

— римдік ақын әрі философ. Көрнекті атомистік материализмнің өкілі, Эпикур ілімін жалғастырушы.

Шығармалары:

«Заттардың табиғаты туралы» және т.б.

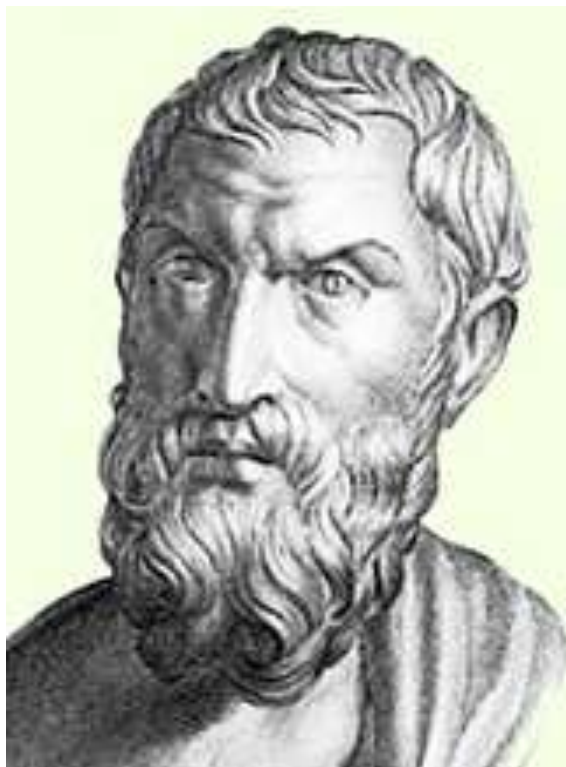
Философиялық көзқарастары:

Лукреций Эпикур сияқты атомдардың қозғалысы барысында ауытқуы материалдық денелерді қалыптастырады, ал олардың пайда болуы және өзгеріп, дамуы қатал себептілік заңына бағынады дейді. Бұл заңдылық адам тағдырына бейтараптықпен қарап, олардың қайғы-қасіреттерін көбейтеді. Осыған қарамастан, адамдар тағдырға мойынұсынбаулары, керісінше, қолдарынан келгенінше тағдырдың тәлкегінен тәуелсіз болуға ұмтылулары керек. Лукреций әлемдегі заттардың бәрі себептілік заңына бағынады десе, оларда себептілік заңынан басқа жасырын күштің бар екенін мойындайды. Бірақ ол, Құдайға байланысты емес, себебі Құдай жердегі өмірге араласпайды. Жалпы, Эпикур мен Лукреций Кардың табиғат құбылыстарын табиғи себептермен байланыстырып, адамдарды табиғаттың дүлей күштерінен қорықпауға, тіршілікте құмарыңнан шығып, қуанышты өмір сүруге шақырған ілімдері философия тарихында ерекше орын алды.

Лукреций Кар екі нәрсені баса айтады:

- ❖ Адам жанының мәңгі өмір сүрмейтіндігі;
- ❖ Құдайлардың адам өміріне араласа алмайтындығы.

Ол адам жаны да атомдардан тұрады деп түсіндірді.

Әдебиет:

1. Тит Лукреций Кар. О природе вещей. /Пер. Ф.А.Петровского, вступ. Ст. Т.В.Васильевой. Серия «Библиотека античной литературы. Рим». «Худ.лит.», —Москва: 1983. 384 стр.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Эллиндік және римдік философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 50-бет.
3. Антикалық философия. 2-томдық, —Алматы -2005. 566 –бет.

ПЛОТИН

(204/205ж. Ликополь, Мысыр, Рим империясы – 270ж. Минтурны, Кампания)

— неоплатонизмді бір жүйеге келтіріп, оны өзіндік философиялық бағыт ретінде қалыптасуына атсалысқан атақты ойшыл.

Философиялық көзқарастары:

Оның пікірінше, алғашқы мәнділік дегеніміз – даралық, бірақ ол ақыл-ой немесе ақыл-ой танымының қарастыруар объектісі емес. «Даралық» өзінің эманациясының (төгілу, тарау, шашылу) арқасында әлемдік рух – нусты бөліп шығарады. Ал нус – әлемдік жандар мен идеялар әлемінің ордасы, шын мәніндегі әлем (болмыс). Керісінше, сезімдік заттар әлемі – идеялар әлемінің иллюзорлық бейнесі. Әлемдік жандар жекеленген жандарға бөлінеді. Ал материя – эманацияның ең төменгі сатысы ретінде, өміршең емес «жауыз» (мейірімсіздік) ретінде, құдайдың алғашқы мәні – абсолютті жоққа шығарушы ретінде пайда болған бейболмыс. «Даралықтан» тарайтын адамдар жанының соңғы және ең жоғары мақсаты – «даралықпен» қайтадан қосылу. Бұл мақсатқа экстаздың арқасында жетуге болады. Ал танып-білу – экстазға жетудің дайындық сатысы.

Жалпы, Плотиннің көтерген мәселесі, бір жағынан, алғашқы даралық-құдай болмысынан ақыл-ой, әлемдік жан, жеке адамдардың жаны арқылы төмен қарай бейболмысқа (материяға) ұмтылған қозғалыс болса, екінші жағынан, адамдар жанының экстаз арқылы құдаймен қосылу үшін жоғары қозғалысы.

Әдебиет:

1. Гайденко П.П. Понятие времени в античной философии (Аристотель, Плотин, Августин)// *Время, истина, субстанция: от античной рациональности к средневековой.* —Москва: 1991.— С. 1-18.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ *Эллиндік және римдік философия, «Раритет»,* —Алматы: 2006. 51-бет.
3. Асмус В. Ф. *Античная философия. VIII.*— Москва: 1998. — С. 10—13.
4. *История философии: Энциклопедия.* Интерпрессервис; «Книжный дом»,— Мн.: 2002.
5. Спиркин А.Г. *Философия.*— Москва: 2004.
6. *Фрагменты ранних греческих философов. Ч.1.*—Москва: 1989.
7. *Плотин. Эннеады.* —Киев: 1995.

Жалпы, «антик философиясы» деген термин мың жылдан аса тарихы бар грек-рим философиясын білдіреді. «Антик» сөзінің латын тілінен аударғанда «көне» деген мағынаны білдіретінін ескерсек, бұл жалпы философиялық ой дамуының бастапқы кезеңін білдіретінін аңғарамыз. **Антик философиясының дамуының ғылымдағы жетілдірілген жүйесі** (Дж.Реале мен Д.Антисери қарастырған) **мынадай:**

Біріншіден, Б.д.д.VI және Vғ.ғ. аралығын қамтитын физис және космос мәселелерімен айналысқан натуралистік кезең. Мұның өкілдерінің қатарына-иониялықтар, пифагоршылдар, элеаттар, физик-плюралистер және физик-электиктер жатады.

Екіншіден, Адам болмысының мәнін айқындаумен тұңғыш айналысқан гуманистік кезең. Бұл кезеңнің басты өкілдері – софистер және әсіресе Сократ.

Үшіншіден, Сезімнен тыс әлемнің ашылуы және негізгі философиялық мәселелерді органикалық түрде қарастырған Платон мен Аристотельдің үлкен синтезі кезеңі.

Төртіншіден, А.Македонский жорықтары дәуіріндегі эллиндік мектептер мен пұтқа табынушылық заманы соңына дейін – кинизм, эпикуреизм, стоицизм, скептицизм және эклектицизм бағыттары кезеңі.

Бесіншіден, Антиктік пұтқа табынушылық дүниетаным ойының діни дәуірі- неоплатонизм және оның модификацияларының жандану кезеңі.

Алтыншыдан, Христиандық ойдың қалыптасуы және грек философиясының категориялары тұрғысында жаңа дін догмаларын рационалды қалыптастыру кезеңі.

Ежелгі Грекия дүниетанымның жаңа формасы – философияны қалыптастырған негізгі үш мәдени орталықтың бірі болып табылады. Оның қалыптасуы да Ерте Үнді және Ежелгі Қытай жерлерінде байқалған заңдылықтарға сай жүзеге асты. Бірақ эллиндік ақыл-ойдың дүниеге келтірген жемісінің шығыстық философиямен салыстырғанда өзіндік түбірлі ерекшеліктері болды. Философияның қалыптасуына алғышарт болған грек өмірі формалары қатарына, тағы да басқа халықтардағы сияқты мифология, дін, ғылыми білімнің бастапқы түрлері, әдеттік сана және тіршілік даналығы жатады.

Грек философиясы «физис» философтары немесе натурфилософтар болған милет мектебі өкілдерінен (Фалес, Анаксимандр және Анаксимен), Гераклиттен және Пифагордан басталады. Олар дүниедегі барлық заттардың түпнегізін іздеумен айналысты, нәтижесінде дүниетанымда төңкеріс басталып, философияның қалыптасуына әкеліп соқты (Ғабитов Т. Философия. «Раритет», —Алматы: 2004/ Антик философиясы. 18-19 беттер). Сонымен, егер философия –барлық ғылым атаулының көшбасшысы десек, ал антикалық философия – философия ғылымының көшбасшысы ретінде ең алдыңғы қатарында тұр.

3 –БӨЛІМ. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ФИЛОСОФИЯ:

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ХРИСТИАН ФИЛОСОФИЯСЫ

Күлиеленушілік қоғам күйреп, оның орнына Батыс Европа елдерінің қай-қайсысында да феодалдық қоғамдық қатынастар қалыптасып, христиан дінінің етек алуына байланысты, «шіркеу әкейлері» мен «пұтқа табынушылар» философиясының арасындағы мәмлеге келмес күрестің өрбу деңгейіне байланысты, **ортағасырлық философияны негізгі үш кезеңге бөліп қарастырады.**

Апологетика – (латын тілінен аударғанда «апологема» – қорғаймын, ақтаймын) – II-ші және III-ші ғ.ғ. пұттық политеизммен күресте христиандық догматика негіздерін қорғаған, уағыздаған ілім. Немесе б.д.ІІ-ғ. бастап алғашқы христиандық ойшылдардың ілімдерін жинақтаушы діни-философиялық бағыт. Басты өкілдері – Юстин Мученик (100-167ж.ж.), Тациан (ІІғ. жартысы), Тертуллиан Квинт Септимий Флоренс (160-222ж.ж.) және т.б. Олар өз ілімдерінде христиан діні ежелгі грек философиясы сияқты жалпы адамзат алдында тұрған маңызды да күрделі мәселелерді көтеріп, оларға ежелгі грек философтарынан гөрі тереңірек, ауқымды және ұтымдырақ жауап береді, сондықтан да оларды христиан дініне сенбейтін билеушілер мен ғалымдардың сынауы негізсіз деген пікірді басшылыққа ала отырып, жаңа грек философиясының орнын басатын христиандық діни философия жасауға бар күштерін салды. Барлық нақтылықтың денесі бар. Жалпы нақтылықтың уақыттық бастамасы жоқ (Тертуллин). Осы тұрғыдан апологеттер платоншылар мен гностиктердің тән және жан туралы ілімдерін сынға да алады. Апологеттердің христиан дінінің өнегелік қағидаларының артықшылығын ескере отырып, оны мемлекеттік дінге айналдыру қажет деген идеясы, құдайдың мәні мен табиғаты, әлемнің жаратылуы, адам табиғаты және өмір сүру мақсаты туралы көтерген мәселелері ортағасырлық философияның келесі сатысы – патристика, схоластика кезеңдерінде өз көріністерін тапты.

Патристика – (латын тілінен аударғанда – «падре/әкей») III–VIғ.ғ. шіркеу әкейлерінің діни-философиялық ілімдері немесе ертедегі христиан құдай сөзін сөйлеушілердің жалпы атауы. Басты өкілдері: Климент Александрийский, Амвросий, Майландский (340-397ж.ж.), Августин Блаженный (III–VIғ.ғ.) т.б. III–IVғ.ғ. жүйеленген бұл діни ілімде алғашқыда Христостың табиғаты туралы пікірлер (құдайлық немесе адамдық табиғаты туралы), ал 323ж. император Ұлы Константин христиандықты мемлекеттік дін ретінде қабылдағаннан кейін, саяси-шіркеулік мәселелер – алдыңғы қатарға шығып, шіркеу әкейлерінің көзқарастарында өз көріністерін тапты.

Схоластика (латын тілінен аударғанда – мектептік ілім) – ортағасырлық философияның схоластика деп аталған кезеңі Европа тарихында Рим империясының күйреуінен бастап, Қайта жаңғыру дәуіріне дейінгі 600-700 жылдай уақытты қамтиды. Бұл кезеңде егемендік алған көптеген Европа елдерінде (Италия, Франция, Англия, Германия және т.б.) феодалдық қарым-қатынастар қалыптасып, христиан діні қоғамдық өмірдің барлық салаларында өктемдік көрсетіп, шіркеудің сауаттылық, қолжазбалар сақтау ісінің ошағына айналған мезгілі болатын. Осындай мемлекеттік билік

қолдаған қатал діни үстемдік жағдайында философия өзінің бар ақыл-ой күшін христиан догматтарын негіздеуге жұмсап, дін ілімінің күніне айналған-ды.

Осы кезеңдегі философиялық ілім «схоластика» деген атқа ие болып, **негізгі үш кезеңнен өтті:** бірінші – **балауса схоластикалық кезең** (XI–XII ғ.ғ.). Ғылым, философия, теология (дін ілімі) әлі бір-бірімен біте қайнасып, ажырамаған, бірақ ақыл-ой әрекетінің жемісі мен құндылығын түсінуді, универсалилерге (жалпылық) байланысты пікірталас негізінде ақыл-ойға діни сенімнің үстемдігін жүргізуді және сол үстемдіктің «зандылығын» дәлелдеуді (Аристотельдің формальдық логикасы тұрғысынан) өзіне мақсат қойған схоластикалық тәсіл қалыптасты. Оның негізгі өкілдері - Рабан Мавр, Ноткер Немецкий, Гуго Сен-Викторский, Алкуин, Иоанн Скот Эриугена, Аделард Батаиский, Иоанн Росцелин, Пьер Абеляр, Гильберт Порретанский, Иоанн Сольсберийский, Бернард Шартрский, Амальрик Бенский, Пётр Дамиани, Ансельм Кентерберийский, Бонавентура, Беренгар Турский, Гийом Шамполийский, Давид Динанский, Пётр Ломбардский және т.б.

Екінші – **кемеліне жеткен схоластикалық кезең** (XIII-ғасыр). Аристотельдің еңбектері латын тілінде болса да, көпшілік арасына тарап, ғылым мен философияның теологиядан бөлініп (әл-Фараби мен ибн Рушдтың «екіұдай ақиқат» теориясы негізінде), философиялық-теологиялық ілімінің қалыптасып, кең етек алған кезең болды. Негізгі өкілдері: Ұлы Альберт, Фома Аквинский, Дунс Скот, Августин Блаженный, Аверроэс, Витело, Дитрих Фрейбергский, Ульрих Энгельберт, Винсент Бовелийский, Иоанн Жандунский, Роджер Бэкон, Роберт Гроссетест, Александр Гэльсский, Эгидий Римский, Роберт Кильвордби, Раймунд Луллий, Марсилий Падуанский және т.б.

Үшінші – **схоластиканың құлдырау кезеңі** (XIV–XV ғ.ғ.). Шынайы ғылыми және философиялық тез қарқында дамуының арқасында теологияның тек бедел мен атаққа бағынған, тәжірибиеден, өмірден алшақ, керенаулық сарыны басым мистикалық ілімге айналуына байланысты схоластика мүлде нәтижесіз тіл безеген ғылымсымақ ретінде қалыптасты. Негізгі өкілдері: Альберт Саксонский, Уолтер Берли, Николай Кузанский, Жан Буридан, Николай Орезмский, Пётр д'Альи, Уильям Оккам, Данте, Марсилий Ингенский, Лерэ, Франсуа және т.б.

Феодализм дәуірінде Батыс елдерінен Шығыс елдерінің едеуір **ерекшеліктері** болды. Орта ғасырда Батыс Европа елдерінде ғалымдарға қатаң шабуыл жасалды. Оларды инквизиторлар түрмеге отырғызды, тірідей отқа жақты, адам айтқысыз азапқа салды. Осының бәрі христиан діні атынан жүргізілді. Крест жорықтарын ұйымдастырды. Мақсаты – ислам дініне қарсылық көрсету еді. Өйткені, Шығыс елдерінде дамыған ғылымдар ислам елдері арқылы батыс елдеріне жетіп жатты.

АВРЕЛИЙ АВГУСТИН
(КИЕЛІ АВГУСТИН немесе ӘУЛИЕ
АВГУСТИН)

(13 қараша, 354ж. Тагаст, Нумидия –
28 тамыз, 430ж. Гиппон, Карфагеннен
қашық емес)

— Гиппон қаласының епископы (Солтүстік Африка, Рим империясы), патристика кезеңінің философы, христиандық құдайсөзінің білгірі (богослов) және саясаткер. Шіркеу-Церковь Әкейлерінің бірегейі, августинизмнің негізін қалаушы, бір сөзбен айтқанда оны ғылымда «Батыстың ұстазы» деп атайды.

Христиандық тарих философиясының көшбасшысы. XIII - ғасырға дейін Августиннің неоплатонизмі батысевропалық философияда және католиктік теологияда үстемдік етіп келді.

Философиялық шығармалары:

Оның белгілі теологиялық-философиялық еңбектері – «Тәубеге келу», «Құдайқаласы жөнінде (О граде Божием)», «Тәртіп туралы», «Академиктерге қарсы», «Әдемілік пен тиімділік туралы» деп аталады.

Августиннің көтерген басты мәселесі христиан дінінің артықшылығын дәлелдеу арқылы шіркеудің жанды билеуге құқықтығы және «ол – аспан мен жер арасын байланыстырушы» деген сияқты идеяларды дәлелдеу үшін, манихейлік, скептицизмдік және неоплатонизм қағидаларын басшылыққа алды. Оны осы ілімдердің кейбір элементтерін сақтай отырып, христиан дінінің жаңа бағытын қалыптастырғаны үшін, кейін августинизм деп аталып кеткен ағымның негізін қалаушы деп мойындалады.

Философиялық көзқарастары:

Августиннің ілімі бойынша, адам дүниеге келмей тұрып, т.б. оның іс-әрекеттері, қылықтары құдайдың ерік-жігерімен белгіленіп қойылған. Ол белгілі игілікке (адам оған ылайықты болмаса да) немесе азаптарға (жазықсыз болса да) бағытталған болуы мүмкін. Құдай әлемді жаратқанда, барлық заттардың түрлерінің бастамасын енгізіп, әрі қарай өздері дамитындай мүмкіндік береді. Адамзат тарихы да осы заңдылықтарға бағынады. Тарихтың дамуы негізінде адам санасының өзіне сенімділігі (бұл сенімнің негізі құдай) мен құдайға деген сүйіспеншіліктің танымдық күші жатыр. Осы түсінікті басшылыққа ала отырып, Августин адамзат тарихы бір-біріне қарсы екі патшалықтың күресінің нәтижесі деп тұжырымдайды. Олар: құдайға қарсы, күнделікті өмірдің қызығын күнттейтіндер мен құдайдың патшалығы арасындағы күрес. Августин құдай патшалығы дегенде, жердегі

оның өкілі Рим шіркеуін айтады. Шіркеу құдай патшалығы атынан сөйлейтін болғандықтан, оған жердегі пенделердің де бағынулары керек.

Августинизм теологиялық-философиялық бағыт ретінде Батыс Европа елдерінде XII - ғасырға дейін үстемдік етті, кейін христиандық аристотелизмнің негізін қалаушы Ұлы Альберт пен Фома Аквинскийдің ілімдерімен ығыстырылды.

Философиялық афоризмдері:

- Еркіндік еркін болғанымен мейірбан бола бермейді.
- Түсіну үшін сенуім керек.
- Құдайды ақылмен танып, оның жіберген аянын оқып, соған сүйену керек.
- Барлық нәрсені біліп, бірақ Сені білмеген адам бақытсыз; Ештеңені білмесе де, бірақ Сені білген адам бақытты.
- Адам еркін болуы мүмкін, бірақ оның барлық іс-қимылы Құдайдың бұйрығымен болады.
- Ең жоғары марапат – адам бақыты, ол дегеніміз өзін тану, ғалымдық, ақиқатты ұғыну.
- Өлімнен кейінгі үлкен сый – Құдай берген о дүниелік өмір.
- Жер бетіндегі патшалық – мемлекеттік ұжымдарда, билікте, армияда, бюрократияда, заңдарда, императорда шоғырланған.
- Қоғам өмірі, тарих барысы – екі қарама-қарсы – Жер бетіндегі патшалық пен Құдай патшалықтарымен күресі.

Әдебиет:

1. Майоров Г.Г. *Формирование средневековой философии. Латинская патристика.* «Мысль», —Москва: 1979. С. 181—340
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет»,— Алматы: 2006.53-бет.*
3. Попов И.В. *Труды по патрологии. Т. 2. Личность и учение Блаженного Августина.* —Сергиев Посад: 2005.
4. Герье В.Н. *Блаженный Августин.* —Москва: 2003.
5. *История философии: Энциклопедия.* Интерпрессервис; Книжный Дом. —Мн.: 2002.
6. Ляшенко В.П. *Философия.* —Москва: 2007.
7. Столяров А.А. *Свобода воли как проблема европейского морального сознания.* —Москва: 1999.
8. Марру А.И. *Св. Августин и августинизм.* —Москва: 1998.
9. Суини Майкл. *Лекции по средневековой философии.* — Москва: 2001.
10. Эриксен Т.Б. *Августин. Беспокойное сердце.* —Москва: 2003.
11. Бычков В.В. *Эстетика Аврелия Августина.* —Москва: 1984
12. Августин А. *Исповедь /Пер. с лат. М.Е.Сергеенко. Вступит. Статья А.А.Столярова. «Ренессанс», СП ИВО — Сид, — Москва: 1991. — 488*

ФОМА АКВИНСКИЙ
(ФОМА немесе ТОМАС АКВИНИ,
АКВИНАТ)

(1225, Роккасекка қамалы, Аквино маңы –
7 маусым 1274, Фоссануо, Рим маңы)

— итальяндық философ әрі теолог, ортодоксальді схоластика өкілі (оны бір жүйеге келтіруші), томизмнің негізін қалаушы, монах, доминикандық орденінің мүшесі; 1879 жылдан беделді католиктік діни философ,

Ол өз еңбектерінде христиандық сенім ілімін (көбіне, Августин Блаженный идеяларын) Аристотельдің философиясымен байланыстырды (оның ілімін христиандық-католиктік рухта өңдеді).

Философиялық шығармалары:

— «Теологияның жиынтығы», «Философияның жиынтығы» («Пұтшылдыққа қарсы») және т.б. Сондай-ақ, ол Інжілге, Аристотель шығармаларына түсіндірмелер жазды.

Ол Аристотельдің іліміне сүйене отырып, белсенді форма (реттілік принципі) мен тұрақсыз және қалыптаспаған материяның (болмыстың әлсіз түрі) арасындағы байланысты түсіндіру арқылы Иисус Христостың бойындағы құдайлық (идеялық) және адамдық (материалдық) қасиеттерін теориялық жолмен негіздеуге тырысады. Құдайдың арқасында қосылған алғашқы бастамалар – форма мен материя жеке заттар әлемін тудырады.

Адамның өзі де жан (түр қалыптастыратын принцип) мен дененің қосындысынан пайда болған. Жан «таза форма» ретінде күйреуі, жоғалуы мүмкін емес. Бірақ ол жерде тіршілік пайда болғанға дейін жеке өмір сүрмеген, оны құдай жаратқан.

Рух пен материяның табиғаты туралы пікірталас жалқылар мен жалпылардың (универсалийлер) табиғаты жөніндегі тартысқа айналды. Фома Аквинский Аристотельдің жалпы ұғымдар жалқылардың түр қалыптастыратын принципі ретінде жеке өмір сүреді деген іліміне сүйене отырып, универсалилер ақыл-ойдың жемісі болғанымен, санадан тыс, құдайдың ойында орын алғандықтан, өз алдына жеке-дара тіршілік етеді дей келіп, Ибн Сина сияқты универсалилердің үш түрлі өмір сүретіндігін көрсетеді. Олар: біріншіден, зат пайда болғанға дейін – Құдайдың ойында. Екіншіден, заттардың өзінде – олардың мәні ретінде және үшіншіден, заттардан кейін адамдардың ақыл-ойында – сол заттардың ұғымы, абстракциялық ойдың нәтижесі ретінде.

Заттардың мәні олардың түпнегізі – Құдайдың бойындағы жалпы идеялар болғандықтан, адамдардың мақсаты – соларды діни сенім арқылы

білуге ұмтылу. Ал философия болса, ол да діни догмалардың дұрыстығын, ақиқаттығын өзіне тиесілі бар беделімен дәлелдеуі керек.

Философиялық көзқарастары:

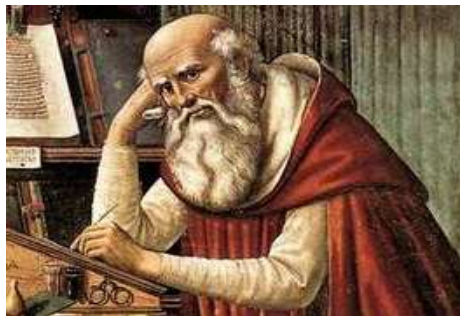
Аквинскийдің пікірінше, дін – Құдайдың табиғатын түсіндіретін ілім, сондықтан шіркеу оны уағыздаушы ретінде азаматтық қоғамнан жоғары тұрады. Демек, өкімет билігі құдайдан. Жердегі тіршілік о дүниедегі болашақ рухани өмірге дайындық болғандықтан, патшалық билік рухани (діни) билікке бағынуы керек. Рухани билікті жүргізетін: Аспанда – Христос, Жерде – Рим папасы. Аквинскийдің ілімі ХІХ-ғасырдың аяғында қалыптасқан қазіргі кездегі философияда өзіндік орны бар неотомизмнің теориялық және идеологиялық арқауы болып отыр.

Философиялық афоризмдері:

- Өзіндік мәнділікке ие адами парасатты жан тәнмен бірге өлмейді.
- Себеп: тіршіліктегінің бәрінің себебі бар, демек себептің себепшісі – Құдай.
- Бәрі материя мен формадан (идеядан) тұрады.
- Таным процесіне сенім мен парасат бірдей қатысады.
- Философия тек ақылмен танылатынды ғана түсіндіре алады.

Әдебиет:

1. Боргош Ю. Фома Аквинский. — Москва: 1975.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 55-бет.
3. Бородай Т.Ю. Вопрос о вечности мира и попытка его решения Фомой Аквинским // Интеллектуальные традиции античности и средних веков (Исследования и переводы). Кругъ, —Москва: 2010. С.107-121.
4. Гайденко В.П., Смирнов Г.А. Западноевропейская наука в средние века. «Наука», — Москва: 1989.
5. Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии. Латинская патристика. «Мысль», —Москва: 1979. С. 181—340
6. История философии: Энциклопедия. Интерпрессервис; Книжный Дом.— Мн.: 2002.

ИОАНН ДУНС СКОТ

(1265ж. Дунс, Шотландия – 1308ж. Кельн)

— шотланд схоласты, өз дәуірінің атақты ойшылдарының бірі.

Философиялық көзқарастары:

Аквинскийдің іліміне қарсы сын айтып, құдайдың да, адамның да ақыл-ойы оның ерік-жігеріне тәуелді, сондықтан да құдайдың жігері не істеймін десе де абсолютті ерікті, ал оның қалағанын істегеннің өзі – игілік. Құдай жігерінің арқасында әлемдегі жеке заттарды жаратқан. Ол тек жаратушы ғана емес, сонымен бірге сол заттардың рухани түпнегізі. Осындай рух адамда да бар. Адамның рухы (жаны) мәңгі, ал оның денесі кеңістік пен уақытта шектеулі. Рухтың негізгі мақсаты – танып-білу. Адамдар сезімдік түйсіктер арқылы заттардың қасиет сипаттарын таныса, ақыл-ой арқылы осы алынған деректер негізінде жалпылықтың (универсалий) мәнін түсінуге ұмтылады. Жалпы ұғымдар таза ақыл-ойдың туындысы емес, әр заттың мәні, түпнегіз. Олар әр уақытта болған және мәңгі бола береді. Тек адамдар таным процесі кезінде оларды заттардан бөліп алады да, жалпы ұғымын қалыптастырады. Ақыл – ойда да, сезімдік түйсіністер де өз алдына рухани түпнегізді танып-біле алмайды, себебі олар сезім мүшесіне әсер етпейді. Олай болса, таным процесінде белсенділік көрсететін сезім мүшелері де, сана да емес, тек жігер ғана. Себебі жігердің өзі жалпы рухтарға тән, ал рухтың жігері Құдайдың жігерінен нәр алады.

Скоттың пікірінше, философия қарастыратын негізгі мәселе болмыс болғандықтан, ол рухани түпнегізді танып-біле алмайды, ал діннің пәні рухани түпнегіз болғанымен де, бірақ оны нақты түрде дәлелдей алмайтынына қарамастан, оның айтқандарына күмәнданбай сену керек.

Дунс Скоттың ілімі скотизм деп аталған өзінің ізбасарлар мектебінің өкілдеріне үлкен әсер етті.

Әдебиет:

1. Столяров А.А. Номинализм Оккама /История философии. Запад-Россия-Восток. Книга первая. — М: 1995. — с.373-374.
2. Рассел Б. История западной философии. В 2-т.,Т2. —Москва: 1993.
3. Рассел Б. Мудрость запада. — Москва: 1998.
4. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет», —Алматы: 2006.56-бет.
5. Философиялық сөздік. —Алматы: 1996.

РОДЖЕР БЭЖОН

(1214ж. Илчестер, Долчестер графтігі,
Англия – 1292ж.)

— ортағасырлық философияның көптеген идеяларымен келіспей, өзіндік пікір айтып, таным процесінде тәжірибиенің беделін көтерген ойшылдардың бірі.

Философиялық шығармалары:

«Үлкен шығарма», «Кіші шығарма», «Үшінші шығарма», «Философияның компендиялары» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Ол философияны, табиғаттану ғылымдарын теологиядан бөлу керектігін уағыздап, ғылымдар ғимаратының іргетасы – тәжірибие, эксперимент және математика деп есептеді.

Ол өз кезеңіндегі ғұламаларды схоластикалық беделдің алдында бас июден гөрі тәжірибиеге жүгінуге, бос пікірталастықтан – экспериментке, керегі жоқ кітаптардан – табиғатты зерттеуге шақырады. Осы салада өзі де үлкен жетістіктерге жетті.

Білімнің қайнар көзі және негізгі құралы – тәжірибие, логикалық пікір және ғылыми бедел. Бірақ осы аталғандардың ішіндегі адамдарды ақиқатқа жеткізетін ғылыми құралдардың ең бастысы – тәжірибие. Себебі тәжірибие тәжірибие болғандықтан құндылыққа ие. Ал қалғандары осы тәжірибие арқылы дәлелденуі керек. Ал кей жағдайда тәжірибие де ақиқаттыққа жеткізе алмайды, мұндай жағдайда оған философия мен дін көмектеседі.

Осыдан келіп, ол философияның міндеті дінді қорғау деген тұжырым жасайды.

Әдебиет:

1. Гайденко В.П., Смирнов Г.А. *Западноевропейская наука в средние века.* «Наука», — Москва: 1989.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 56-57 бет.*
3. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. —Москва: 1991.
4. Майоров Г.Г. *Формирование средневековой философии. Латинская патристика.* «Мысль», —Москва: 1979. С. 181—340
5. *История философии: Энциклопедия. Интерпресссервис; Книжный Дом.* — Мн.: 2002.

УИЛЬЯМ ОККАМ

(шамамен 1285ж, Оккам, Суррей графтығы,
Оңтүстік Англия – 1349ж, Мюнхен)

— ағылшынның ортағасырлық
философы, номиналистік бағыттың көрнекті
өкілі,

Оккамдық францискандық монах,
номинализмді жақтаушылардың бірі,
томизмді (Фома Аквинскийді) номиналистік
тұрғыда сынға алды, яғни адам ерігін
парасаттан жоғары қойды.

Философиялық көзқарастары:

Оның пікірінше, әлем жеке заттар
мен мәндерден тұрады. Мәнділіктердің
негізгі анықтамаларының қасиеттері (трансценденталилері) өзінен бөлінбейді
және қажеттіліктің арқасында оның мәнінен тікелей туындайды.
Трансценденталилер категориялардан да, біртектес заттарды қамтитын
жалпы ұғымдардан да жоғары тұрады. Ал категориялар мен жалпы ұғымдар
заттардың таңбасы, белгілері ғана, олай болса, олар жеке-дара өмір сүре
алмайды, тек қана адам ақыл-ойында болады. Ақыл-ойдан тыс өмір сүретін
тек жалқылар болғандықтан, таным процесі заттарды, құбылыстарды
түйсіктер арқылы бейнелеуден басталады, сыртқы және ішкі тәжірибие
арқылы түйсініп-білуден тұрады. Ішкі тәжірибиеде адам жалқыларды
бейнелеудің нәтижесінде оларды түйсініп, интуитивті нақты білім алса,
сыртқы тәжірибиеде трансценденталилер туралы абстракциялы немесе
жалпылар туралы білім жинайды.

Олай болса, Оккамның пікірінше, философиялық ақиқат пен діни
ақиқат екі құбылыс. Ғылым мен философия үшін ең маңызды нәрсе –
интуиция мен білім арқылы ақиқаттығы дәлелденетін фактілер. Ал
дәлелдеудің өзі қарапайымдылыққа, түсініктілікке негізделуі шарт. Ал ақыл-
ой күшімен құдайды, оның бар екендігін бұлжытпай дәлелдейтін фактілер
болмағандықтан, оған сену ғана керек.

Оккамның ілімі Коперниктің аспан механикасы туралы ілімінің
қалыптасуына және ғылымдарда геометриялық тәсілдің үстемдік етуіне
ықпал жасады.

Әдебиет:

1. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 57-бет.*
2. Столяров А.А. *Номинализм Оккама /История философии. Запад-Россия-Восток. 1-книга. Философия древности и средневековья. Греко-латинский кабинет, —Москва: 1995. — с.373-374.*

Сонымен, орта ғасыр дәуірі Рим империясының құлауынан **(467ж.) басталып, XV-ғасырға (1492ж.) дейінгі кезеңді қамтиды.** Батысевропалық ортағасырлық ойлау үрдісі теоцентрлік тұрғыда болды, яғни барлық әлем, дүниені Құдай жаратты, ол бүткіл жаратылыстың иесі. Білімділіктің, зиялылықтың орталығы христиан дінінің шіркеуі болды. Шіркеу – мемлекет ішіндегі мемлекет, яғни көптеген мемлекеттік функцияларды атқарды. Философия теологияға қызмет етті.

Онтологиялық мәселе – жаратылу идеясы, креационизм болса, ал гносиологияда христиандық аян идеясы орын тапты.

Ортағасырлық теологиялық философияның көрнекті өкілдері: Тертуллиан Карфагенский (160-220), Аврелий Августин (354-430), Боэций (480-524), Ұлы Альберт (1193-1280), Фома Аквинский (1225-1274), Ансельм Кентерберийский (1033-1109), Николай Отрекурский (XIVғ.) және т.б..

Батысевропалық ортағасырлық философиясының негізгі идеялары мен сипаты:

- ❖ Абсолюттік тұлға қағидасы; Монотеизм;
- ❖ Теоцентризм (бүкіл дүние, адамзатты – Құдай жаратты, құдай философиялық ойлаудың негізгі тақырыбына айналды);
- ❖ Креационизм – Құдай дүниені жоқтан бар етті және мәңгі жаратуда;
- ❖ Провиденциализм – Құдай адам мен адамзатты құтқаруын, жарылқауын алдын ала біледі;
- ❖ Ғарышты, табиғатты, қоршаған дүние құбылыстарын зерттеуге көп көңіл бөлінбеді;
- ❖ Философияда екі дәстүрдің синтезі – антикалық философия мен христиандық аян ілімінің қабысуы,
- ❖ Мән мен тіршілік, ерік пен парасат, сенім мен білім арақатынасы;

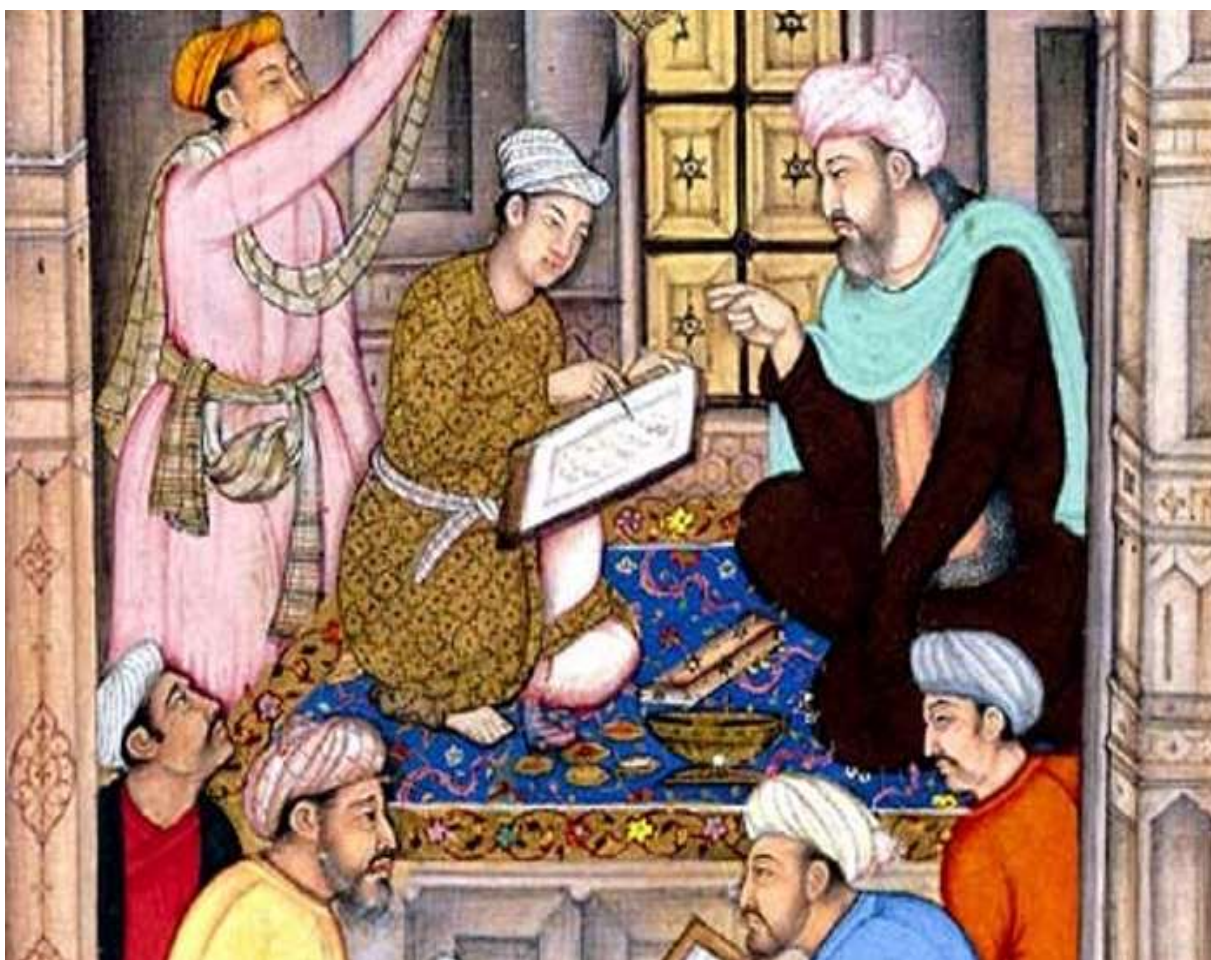
(Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Ілімі Философия. «Парыз»,—Астана: 2009. 39-40 беттер).

Батысевропалық ортағасырлық философияда қарастырылған мәселелер:

құдыреттілік мәселесі, өмір сүру мәселесі, универсалилер жөніндегі бәстесулер, логика, ақиқат мәселесі, екіұдайы ақиқат жөніндегі ілім, тұтастық және көптік мәселесі (экземпляризм), таным мәселесі (Бэконның әдісі бойынша), ойлау мәселесі және т.б. (Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет», —Алматы: 2006.54-бет). Міне, осылайша бұл кезең өзінің ерекшеліктерімен, жаңа идеяларымен, өздерінің философиялық көзқарастарымен ғылымның одан әрі дамуына тың леп алып келді.

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ МҰСЫЛМАН ФИЛОСОФИЯСЫ

Мұнда Қайта Жаңғыру (Ренесанс) Батыс елдерінен V-VI ғасыр ерте, яғни IX-XII ғасырларда басталды. Әсіресе, бұл Орта Азия мен Иран жеріне қатысты болды. Оның себебі, бұл жерлерді атақты Жібек жолы басып өтетін, Құрлықаралық Жібек жолы Шығыс пен Батыс елдері арасында сауда қатынасын күшейтіп, экономикасын дамытуға әсерін тигізді. Ол кезде кемінде бес жүз, әйтпесе мың, мың жарым түйеден тұратын керуендер ерсілі-қарсылы үздіксіз жүріп жататын. Олармен бірге түйе айдаушы болып елшілер, жыршылар, діншілдер, оқымыстылар, зергер-ұсталар сапар шегетін. Керуендер екі-үш күн үздіксіз жүрістен соң, көгалды, саялы, сулы жерге тоқтап, дем алатын болған. Ол орындар Керуен-сарай аталып, айналасында үйлер, дүкендер салынып, қалаларға айналған. Керуен-сарайларда жер-жерден келген адамдар (арабтар, қытайлар, парсылар, түркілер, венецияндықтар және т.б.) әңгіме-дүкен құрып, неше түрлі жаңалықтар, ертектер, діни ғылыми қағидалар айтқан.

Ол кезде Орта Азия мен таяу шығыста астрономия, математика, медицина ғылымдары тез дамыды. Өйткені, бұл ғылымдар оған дейін Қытай, Үнді елдерінде дамыған болатын. Бұл жағдай Орта Азия, Таяу Шығыс елдері ғылымдарына тікелей әсерін тигізді. Әрине, орта ғасырда бұл жерлерде де діни идеология үстемдік құрды.

Таяу Шығыстағы араб елдерінде *философия мынадай үш бағытта болды:*

- ❖ «таза ағайындар» ілімі;
- ❖ перипатетизм немесе материалистік бағыт.
- ❖ суфизм (софылық, IX-XII ғ.ғ);

(Кішібеков Д. Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай»,—Алматы: 2008). Жалпы, Шығыс философиясының өзіндік бір ерекшеліктерін ескере отырып, осы кезеңдегі философиялық тұлғалардың жазған еңбектерінің қалыптарына, өміршендігіне, даналығына тап боламыз. Сондықтан, Шығыс философиясының ажырамас бір тармағы болған – араб және түркітілдес ортағасырлық мұсылман философиясына тоқталдық.

ӘБУ-НАСЫР МҰХАММЕД ИБН МҰХАММЕД ИБН ҰЗЛАҒ ИБН ТАРХАН ӘЛ-ФАРАБИ АТ-ТҮРКИ

(870ж. Отырар қаласы (Қазақ Елі)
— 950ж. Дамаск, Сирия)

— қазақ жерінен шыққан әйгілі «Екінші-Ұстаз», әмбебап, математик, философ, музыка зерттеушісі, тарихшы, энциклопедист-ғалым.

Аристотель шығармалары сол кездің өзінде-ақ араб тіліне аударылып үлгерген-ді. Араб Шығысында Аристотельдің кейбір құнды ойлары бұрмаланып көрсетілді. Бірақ көп еңбектері тәржімаланбағандықтан ұлы

грек философиясының ойын түсіну қиын болды. Сондықтан да, көп тілдерді жетік білген ұлы ғалым жерлесіміз Аристотель шығармаларына араб тілінде түсіндірме жазуды ұйғарды. Сөйтіп, ол ұлы философтың мұраларын жаңсақ пікірлерден тазартып, өз қалпында дұрыс түсіндіре біліп, өзінің бірінші ұстазға деген ғылым саласындағы үлкен адамгершілік, азаматтық іс-әрекетін таныта білді. Сондықтан да, шығыс философтары оны «Әл Му'алим Әс-Сани» — «Екінші ұстаз» деп атаған.

Әл-Фарабидің түркі тайпасының дәулетті бір ортасынан шыққаны бізге мәлім, бұған дәлел оның толық аты жөнінде «Тархан» деген атаудың болуы. Әл-Фараби 870 жылы Сыр бойындағы Арыс өзені Сырға барып құятын өңірдегі, Фараб қаласында дүниеге келді.

Кеңінен мәлім екі дерек бар: 1218 жылы моңғолдар қаланы қиратты, бұл «Отырар апаты» деп аталды; оған соң 1405 жылғы ақпанда мұнда Әмір Темір қайтыс болды. Отырар жайында біздің қолымызда Ибн Хаукальдың, Абул Фиданың, қытай деректемелерінің мәліметтері бар. Отырар жөнінде Птоломейде де айтылған. Отырардағы кітапхана, ел ауыздағы аңызға қарағанда, кітабының саны жағынан атақты Александрия кітапханасынан кейінгі екінші орында болған.

Қазақ топырағынан шыққан ғалымдар Әбу-Насыр Әл-Фараби, Исхақ Әл-Оттари, Исмаил Әл-Шаухари, Жемал Әл-Түркістани, Әл-Сығнақи, Әл-Қыпшақи, Қадырғали Жалаири және басқалар жазған еңбектердің белгілі бір мәдени негізде дүниеге келуі әбден табиғи нәрсе. Осынау саңлақтардың ішінде жалпы әлемге әйгілі алып тұлға ретінде көзге көрінетін әл-Фарабидің орны ерекше.

Білімге, ізденуге деген құштарлықтың жетелеуімен ол, жас шағында, дүниедегі құбылыс біткеннің бәрі кісіге әрі ғажап, әрі таңсық көрінетін кезде саяхат жасап, сол замандағы мәдени әлемнің көптеген орталықтары: Хорасанда, Бағдадта, Дамаскіде (Шам), Алеппода, Каирда (Мысыр) болған.

Өз өмірінің көп жылдарын ол, Араб Халифатының саяси және мәдени орталығы болған, Бағдадта өткізді. Мұнда ол өз білімін әбден тиянақты меңгеріп, толықтырады, көрнекті ғалымдармен байланыс жасайды, сөйтіп өзінің білімдарлығы, ақылының алғырлығы және асқан байсалдылығы арқасында көп ұзамай олардың арасында үлкен абырой-беделге ие болды. Бірақ өресі тайыз, кертартпа хадисшілер оны жек көріп, күндей бастаған, әсіресе, олар Әл-Фарабидің бүкіл ойының негізгі мәніне қарсы шыққан, өйткені, оның дүниеге көзқарасы шынайы болмысты танып білуге, адам бақытын о дүниеден іздеп табуға мезгейтін еді. Ақыр соңында Әл-Фараби лажсыздан Бағдадтан кетеді. Өзінің «Фусул ал-мадани» («Мемлекет қайраткерінің нақыл сөздері») деген соңғы шығармасында ол: «Адам ғылымға түрліше тосқауыл жасайтын мемлекеттен кетіп, ғылыми өркен жайған елде тұруға тиіс», – дейді. Әл-Фараби Александриялық (Мысырлық) ғалымдар, яғни бір кезде Александриядан ығыстырылған несторианшыл христиандар тұратын Хоранға келіп қоныс тебеді. Өмірінің соңғы жылдарын Алеппо мен Дамаскіде өткізеді, мұнда ол Солтүстік Сирияның жетекшісі әрі саяси қайраткері Сейд Ад-Дуаль Хамданиге аса қадірлі болды. Әл-Фараби 950 жылы 80 жасында қайтыс болды.

Философиялық шығармалары:

«Ғылымдардың шығуы», «Ғылымдар энциклопедиясы немесе тізбегі», «Кемеңгерлік меруерті», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы», «Музыканың үлкен кітабы», «Философияны аңсап үйрену үшін алдан-ала не білу қажеттігі жайлы», «Ақылдың мәні туралы», «Әлеуметтік-этикалық трактаттар», «Философиялық трактаттар», «Құдыретті Платон мен Аристотель көзқарастарындағы ұқсастық», «Жан туралы», «Птоломейдің Алмагестіне түсініктеме» және т. б. 100-ден астам философиялық еңбектер жазған. Фараби ғылымның философиялық-логикалық іргетасын дұрыстап қайта қалап шықты. Ол музыка жайлы күрделі зерттеулер жүргізді. Фарабидің метафизика, тіл ғылымы, логика, психология, география, этика т.б. ғылымдар жайлы жазған еңбектерінің мәні ерекше зор.

Әл-Фараби философия саласы бойынша грек ойшылы Аристотельдің «Категориялар», «Метафизика», «Герменевтика», «Риторика», «Поэтика», бірінші және екінші «Аналитика», «Топикасы» мен 4 сопылық еңбектеріне түсініктемелер жазды. Ол еңбектері күні бүгінге дейін де мән-маңызын жоғалтқан жоқ. Сөйтіп, Фараби Шығыс пен Батыстың ғылымы мен ежелгі мәдениетін таныстыруда зор рөл атқарды.

Философиялық көзқарастары:

Философияда идеалист болғанымен құдайға сенсе де, әл-Фараби ғылыми жұмыстар жүргізіп, оны материализмнің пайдасына шешті. Ол дүниені алты бөлшектен тұрады, деді. Олар жәй бөлшектер, минералдар, өсімдіктер, жануарлар, адамдар, аспан денелері. Ол дүниені тануға болады, ал танымды тудыратын сезім мүшелері, деді.

«Мұсылман Ренессансы» деген атауға ие болған сол заманға тән белгілері оның шығармаларымен белгілі бір дәрежеде өз орнын алады. Әл-Фарабидің шығармаларында көне замандағы дәстүрдің және «Бірінші Ұстаз»

деп Шығыста аталып кеткен Аристотельдің тарих барысында қалдырған әсері, неоплатонизмнің, несторианшылдықтың әсері және исламның әсерімен Аристотель идеяларының өзгеруі айқын көрінеді. Әл-Фарабидің Аристотельге бас игені сөзсіз. Сол сияқты ол Аристотель идеяларының ең жақсылары мен бағалыларын әрдайым тандап ала бермейтіні де даусыз. Бірақ біз үшін ерекше бағалы жағы да сол – ол Аристотель ілімінің формальдық жағымен ғана шектелмейді, диалектика элементтеріне, мәселені қарама-қарсы қоюына белгілі дәрежеде көңіл бөледі, сыртқы дүние мен сезім мүшелері арқылы жүзеге асатын байланыс таным логикасының іргетасы болып табылатынын дәлелдейді.

Сондықтан да, XI ғасырда өмір сүрген Фарабидің ізін қуушы атақты Әбу Әли Ибн-Сина (980–1037) тек Әбу Насыр түсіндірмелері арқылы ғана Аристотель еңбектерінің ойын ұғып, қуанғанынан қайыршыларға садақа үлестіргені жайлы жазған екен.

Философиялық афоризмдері:

- Ар-ождан алдындағы адалдық – өз қадір-қасиетіңе, ізгі іс-әрекетіңе байланысты.
- Шыншылдық адалдықпен ағзалас.
- Өрге жүзген өнегелі ісімен,
Таңда адал дос өз теңіңнің ішінен.
- Тіршілікте құрыштай бол төзімді,
Сан мәрте ел алдаса да өзіңді.
Тағдырыңды еш уақытта жазғырма,
Кезде дағы әзәзілдер азғырған.
- Адам мақсатына өзін-өзі жетілдіру арқылы жетеді.
- Мінез-құлық міні – рухани кеселге жатады.
- Бейқамдық сәтсіздікке бастайды.
- Жүргендер көп достық атын малданып,
Қалмағайсың сен де бірде алданып.
- Өз бойында жоқ қасиеттерге құмар кісі көлгір келеді.
- Білімді болу деген – жаңалық ашуға қабілетті болу.
- Білім қуған жанның ойы күнделікті күйбіңнен көп алыста жатады.
- Шын білім – ақиқат, анық білім.
- Ғылым адам санасына болмысы бөлек, ерекше ұтырлы ұғымдарды орнықтыру арқылы ғана терең ұялайды.
- Ғылыммен айналыссам деген адамның ақыл-ойы – айқын, ерік-жігері – зор, тілек-мақсаты – ақиқат пен адалдыққа қызмет етуге талап жолында болуы шарт. Жәй ләззат іздеу, кәсіпқұмарлыққа ұқсас әрекет онда болмасқа керек.
- Мінез – жанның айнасы.
- Адамның басына қонған бақыттың тұрақты болуы жақсы мінез-құлыққа байланысты.
- Мінез бен ақыл жарасса – адамгершілік ұтады.
- Сұлу саз жан сергітеді.
- Тән ауырса, жан да ауырады.

- Тәрбиелеу – дегеніміз адамның бойына білімге негізделген этикалық құндылықтар мен өнер қуатын дарыту.
- Адамның тоқмашы не хатшы болып тұмайтыны тәрізді, қайырымдылық пен қайырымсыздық та жаратылыстан бойға бітпейді.
- Адамның тәндік жаратылысының дамуының негізгі көрсеткіші – деннің саулығы.
- Ізгі және қажетті шаруа атқарған адамның бәсі де жоғары болуы керек.
- Адам кез-келген жұмысқа жарамды бола бермейді.
- Өз ісіңнің білгірі һәм шебері атану үшін жақсы жұмыс істеп, жетік білуге ұмтылу керек.
- Қандай әрекет жасап, қандай іс істер болсаңыз да – игілігін көріп, рахатына бөленуді мақсат тұтқан жөн.
- Адамның жақсы әрекеттер жасауға да, жаман әрекеттер жасауға да туа бітті мүмкіндігі мен қабілет-қарымы жетеді.
- Дұрыс әрекет – мақсатқа жеткізер жолды дұрыс таңдаудан басталады.
- Ең тамаша әрекет – бақытқа қол жеткізетін еркіндік.
- Талпыныс тәжі – табандылық.
- Өнер біткеннің бәрі бірдей – бір адамның құшағына сыймайды.
- Поэтикалық шығармалардың қай-қайсысы да бір нәрсені қиялмен жақсы бейнелеп шығуға ғана арналады.
- Өнердің теориясын меңгеру – дегеніміз өнерге қатысты мәселелерді ақыл арқылы ұғыну және талғам қабілетін игеру.
- Бақыт, қуаныш және ләззат сезімдері асқан сұлу, ең әсем және аса көркем дүниелерді қолмен ұстағандай айқын және кемел дүниелер ретінде танып-білу арқылы ғана пайда болып, толық болмысқа ие болады.

Әдебиет:

1. Әбу Насыр әл-Фараби. 10-томдық шығармалар жинағы. ТОО «Лотос-Астана», —Астана: 2007-2009 .
2. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы/ Әбу Насыр әл-Фараби. «Өлке», —Алматы: 2009. 25-бет.
3. Әл-Фарабидің философиялық мұрасынан. /«Әлемдік философиялық мұра», 20-томдық, 4-том, әл-Фараби мен Ибн Сина философиясы. «Жазушы», —Алматы: 2005. 237-555 б.б.
Бурабаев М.С., Жолмухамедова Н.Х., Кенисарин А.М., Коянбаева Г.Р., Курмангалиева Г.К. Духовное наследие аль-Фараби: история и современность.— Алматы: 2001.
4. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010

ӘБУ РАЙХАН БИРУНИ

(4 қыркүйек 973ж, Кят қаласы, Хорезм
(Өзбекстан) – 9 желтоқсан 1048ж.)

— Хорезмнен шыққан ұлы ғалым, тарих, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минерология, фармакология және т.б. да салалардағы көптеген еңбектердің авторы.

Бируни өз заманында барлық ғылым салаларынан қанық болған. Оның туған жері Орта Азия (қазіргі – Өзбекстан Республикасының аумағы).

Философиялық шығармалары:

«Ертедегі ғылымдар хронологиясы», «Үндістанның жазба бейнесі» деген т.б. ірі еңбектердің авторы.

Философиялық көзқарастары:

Ол табиғаттың объективті өмір сүретінін, оның даму заңдылықтары екенін мойындады. Дүние ұдайы қозғалып, дамып отырады, оның барлық өзгерістері материяға байланысты, деді ол. Жан тәннің жемісі деген пікір айтты. Материя өзін-өзі тудырады деген ұғымға жүгінді.

Көзқарасы жағынан идеалист болғанымен әл-Бируни ғылымдарды салалап дамытуда өзінің материалист екенін айқын байқатты.

Әдебиет:

1. Спиркин А.Г. *Философия*. — Москва: 2004.
2. Ал-Бируни. *Об отношениях между металлами и драгоценными камнями по объёму*. В С.: *Из истории физико-математических наук на средневековом Востоке*. «Наука», —Москва: 1983, с. 141—160.
3. Бируни Абу Рейхан. *Индия*. Пер. А.Б.Халидова, Ю.Завадовского. «Ладомир», —Москва: 1995.
4. Булгаков П.Г. *Жизнь и труды Беруни*. «Фан», —Ташкент: 1972.
5. Матвиевская Г.П., Сираждинов С.Х. *Абу Райхан Беруни и его математические труды*. «Знание», —Москва: 1978.
6. Матвиевская Г.П. *Очерки истории тригонометрии*. «Фан», —Ташкент: 1990.
7. Розенфельд Б.А., Рожанская М.М., Соколовская З.К. *Абу-р-Райхан Ал-Бируни, 973—1048*. «Наука», —Москва: 1973.
8. Тимофеев И.В. *Бируни*. «Молодая гвардия», —Москва: 1986.
9. Шарипов А. *Великий мыслитель Абу Райхан Бируни*. «Фан», —Ташкент: 1972.

ӘБУ ЮСУФ ЯКУБ ИБН ЫСҚАҚ ИБН САББАХ ӘЛ-КИНДИ

(шамамен 801ж, Басра, Ирак
– 873ж, Бағдат, Ирак)

— Басрадан шыққан атақты арабтың математигі, философ, ғалым және астролог,

Бағдаттағы «Ақылдылар үйінде» қызмет еткен. Әл-Мутаваккил халифтің билігі тұсында (847 жылдан) қуғында болған. Әл-Кинди метафизика, логика, этика, математика, астрология, медицина, метеорология, оптика, музыка салалары бойынша 250-ге тарта трактаттардың еңбектердің авторы. Шығыс перипатетигі

өзінің түпнегіз (прасубстанция) туралы ілімінде мына категорияларды қарастырды: форма, материя, қозғалыс, кеңістік, уақыт. Ол дүниені ақылмен тануға болатынын, ақиқатты білімге жетудің ғылыми танымдық үш сатысын көрсетті: логикалық-математикалық, жаратылыстану-ғылымилық және метафизикалық (философиялық).

Әл-Киндидің философия және жаратылыстану ғылымдары саласындағы көптеген жаңа тұжырымдары мен қағидалары келешек ғылым үшін де жетекшілік рөл атқарды. Атап айтқанда, оның септілік байланысы, танымның үш сатысы туралы ілімі араб философиясы үшін сараптаудың үлгісі есепті болды.

Философиялық көзқарастары:

Әл-Киндидің пайымдауынша, танымның бірінші сатысына логика мен математика, екінші сатысына жаратылыстану ғылымдары, үшінші сатысына философияны жатқызады. Демек, философияның нақтылы ғылымдарға өте жақын екендігін, олармен тығыз байланыста болып, арқа сүйейтіндігін көре біліп, дұрыс айтқан.

Шығыс перипатетизімінің тарихында ақыл-ойдың төрт түрін атап көрсеткен концепция үлкен рөл атқарды. Оларды мәңгі әрекетшіл «белсенді ақыл-ой», «бейжай, енжар ақыл-ой», «жол-жөнекей қосылған ақыл-ой», «жарияшыл ақыл-ой» деп сұрыптайды. Ал Аристотельдің он категориясының орнына әл-Кинди бес категорияны рухани түпнегіз етіп алуды ұсынады. Олар: материя, форма, қозғалыс, кеңістік және уақыт.

Өзінің ғылыми ізденістерін әл-Кинди астрологиямен — болашақты болжау ісімен ұштастыруға ұмтылған. Оның бұл әрекеті — ислам дініне келісе бермейтін кейбір пайымдаулары исламның кейбір жақтаушыларына ұнамай, олар әл-Киндидің біраз кітаптарын өртеп жіберді. Сондықтан да оның көптеген шығармалары бізге жетпеді. Әсіресе, оларды қатты ашуландырып, өшіктірген нәрсе әл-Киндидің Құранға сенімсіздікпен қараған кейбір ойлары болды.

Әдебиет:

1. Әл-Кинди /«Әлемдік философиялық мұра», 20-томдық, 5-том. Ортағасырлық діни философия. «Жазушы»,—Алматы: 2005. 257-287б.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет», —Алматы: 2006.60-61 бет
Матвиевская Г.П., Розенфельд Б.А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII—XVII вв.). В 3 т. «Наука», —Москва: 1983.
3. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010
4. Смирнов А.В. Логика смысла. Теория и ее приложение к анализу классической арабской философии и культуры. —Москва: 2001.
5. Коплстон Ф.Ч. История философии Средние века.—М: 2003.154-бет
6. Философский энциклопедический словарь. —Москва: 1989.257-бет.

ӘБУ ӘЛИ ХУСЕЙН ИБН АБДАЛЛАХ ИБН СИНА (АВИЦЕННА)

(16 тамыз, 980ж. Бұхараның жанындағы
Афшана (Тәжікстан) – 18 маусым,
1037ж.)

– энциклопедист-ғалым, философ,
дәрігер, астроном, ақын әрі саяси
қайраткер.

Ибн Сина өзінен кейін зор
шығармашылық мұра қалдырып кетті:
ертедегі деректерге қарасақ, ол 456 жуық
еңбек жазды, бірақ бізге дейін оның 240
кітабы ғана жетті, ол еңбектер поэзия мен
философиядан бастап, геология және
астрономиямен аяқталып, білімнің

барлық саласына арналған. Үлкен атаққа Ибн Сина дәрігер, ғалым және
фармацевт ретінде ие болды. Ол бар болғаны 57 жыл өмір сүрсе де, оның
өмірі мен дарыны осы уақытқа дейін аңызға айналып келеді. Оның өзі жазған
(ол оның алғашқы 30 жылын қамтиды) және оның шәкірті Джурджани
жалғастырған өмірбаяны сақталған. Иран мемлекетіндегі Исфахан атты
қалада философия және медицина саласы бойынша дәріс алып, өз білімін
жетілдіреді.

Философиялық шығармалары:

18-томнан тұратын «Айығу кітабын» жазды.

Ол ғасырлар бойы Шығыс пен Батыс дәрігерлері үшін баға жетпес
көзіне айналған еді. Ибн Синаның философиялық шығармасы – он сегіз
бөлімнен тұратын «Айығу кітабы» логиканы, физиканы, математиканы және
философияны қамтыған. Арабтар әлемінде Ибн Синаның аты аса құрметпен
аталды. Оны бірде «Философтардың патшасы» деп атаса, енді бірде оны
«Дәрігерлердің атасы» деп атады.

Философиялық көзқарастары:

Философияда Фараби бағытын жалғастырғанымен, Ибн Сина араб
перипатетизмінің негізін қалаушы болды. Оның болмыс туралы ілімі
материяны мәңгі жаратылыстан тыс құбылыс ретінде қарастырды. Алайда
бұл қағиданы діни көзқарастармен байланыстыруға мәжбүр болған. Мысалы,
ол Құдайдың бар екендігіне шүбә келтірмейді. Дүние шындықтың мүмкіндігі
ғана екенін айтады. Ол уақыттан тысқары Құдайдың жағдай туғызуына
байланысты шындыққа айналады. Адамның рухын Ибн Сина дененің
бейзаттық формасы ретінде қарастырады. Денелердің қайта тірілуі мүмкін
емес дейді.

Ибн Сина жалпы ұғымдар (универсалилер) мәселесін өте қызық
жағдайда шешкен. Оның ілімі бойынша, жалпы ұғымдар үш ұдай өмір
сүреді: біріншіден, заттарға дейін, құдыреттің ақыл-ойында, екіншіден,

заттың өзінде, себебі ол сол заттың мәні және үшіншіден, заттан кейін адамдардың санасында.

Таным теориясында Ибн Сина әл-Фарабидің жолын қуып, оны одан әрі дамытуға атсалысады. Дегенмен, кейбір мистикалық тұжырымдарға бай негізгі тәсілдердің бірі ретінде ол Құдай шапағатын мойындап, ұсынады. Жалпы алғанда, Ибн Сина философиясы – Аристотельді исламның негізгі қағидаларымен ұштастыра отырып, оларды өзара ынтымақтастырмақ болған ілім. Ол әл-Фарабиден кейінгі философия тарихында өзіндік із қалдырған араб тілді мұсылман философиясының ірі өкілдерінің бірі.

Жас Ибн Сина сол кездегі атақты дәрігер Абу Сахлем Масихимен танысып, ғылыми хат жазысып тұрды, ортағасырлық Шығыстағы ғалым-энциклопедист Абу Райхан Бирунимен қақтығысып қалатын. Он жеті жасқа қараған кезде, Ибн Сина дәрігер ретінде Бұхарада үлкен атаққа ие болып, Бұхарадағы эмир сарайына шақырылды. Нух ибн Мансур ұзақ уақыт бойы ауырды, оны емдеген сарай маңындағы дәрігерлер оған ешнәрсемен көмектесе алмады. Ибн Сина аз уақыт ішінде басқарушыны емдеп шығарды, ол эмирдің жеке дәрігері болып сайланды, сарай кітапханасын пайдалануға рұқсат алды, ол Таяу Шығыстағы ең жақсы және бай кітапхана еді. Мүмкін, дәл сол Бұхара кітапханасында оның медицина бойынша қорытынды еңбегін жасау идеясы туындаған шығар. Бірақ ол кезде ғалымның ойлағанының бәрі орындала бермейтін. 900-ші жылдардың соңында Бұхара соңғы тыныш күндерін бастан өткізеді. Мемлекет жан-жаққа бөлініп, қарахандықтар, түркі көшпелі тайпалары астананы жаулап алды. Қала тоналып, кітапхана жанып кетті... 1002 жылы әкесі қайтыс болған соң, Ибн Сина Хорезмнің астанасы Гурганджыға (қазір Үргеніш) көшіп келеді. Жергілікті басқарушы шах сарайындағы Мамун Академиясына пікір таластыру үшін келген ғалымдарға жақтау көрсетті. Ибн Синаның соңынан Хорезмге Бируни мен Масихи келді. Біраз жыл ғалымдар тыныштық тауып, ғылыммен шұғылдануға мүмкіндік алды. Көрші Газна мемлекетінің сұлтаны Махмуд басқарушы Хорезмнің бай жерін басып алғысы келді, 1008 жылы ғалымдарды оның астанасына қоныс аударуын талап етті. Ибн Сина мен дәрігер Масихи сұлтанға барудан бас тартып, түнде қарақұм құмы арқылы қашып кетті. Аңыз бойынша үшінші күн жол жүріп келе жатқанда, дауылға тап болып, адасып, сусыз және тамақсыз қалады. Масихи шөл далада өледі. Ибн Сина оны көмеді де, өзі әзер дегенде құтылып шығады. Сұлтан Махмуд Газневи барлық қалаларға Ибн Синаның сыртқы түрін суреттеп адамдар жібереді. Кімде-кім данышпан дәрігердің тұрақтаған жерін көрсетсе, үлкен сый алатын болды. Сол кезден бастап Ибн Синаның өмірі Иранның түрлі қалаларында бітпес қаңғырумен өтті. Ғалым Хамадан және Исфаханда өмір сүрді, онда ғылыми шығармашылықпен айналысты, нысана қызметімен шұғылданып, сондағы эмирлердің сарай маңындағы дәрігері болды. Ибн Сина басынан өткізген жағдайлар қиын болды. Бірнеше рет қуғынға ұшырап, абақтыға жабылды. Үйін тонаған кезде, ғалымның көптеген еңбектері жоғалып кетті. Кейбір жұмыстарын Ибн Сина ұзақ жол жүрген кезде, ат үстінде отырып жазды. Өзінің күш-жігері және ғажап жадысы арқылы, қажетті әдебиетті пайдалану

мүмкіндігінен айрылса да, Ибн Сина ғылыми, әдеби және дәрігерлік қызметін тоқтатпады. Өмірдің қиын соқпақтары денсаулығына әсер етіп, 1037 жылы 18 маусымда қайтыс болды. «Өлімнің түйінін анықтауға» талаптану, құпияны ашу, ауруды жеңіп шығу, адамдардың өмірін жеңілдету үшін, барлық мүмкін болатын нәрселерді жасау, Ибн Синамен алға басты, ол өзінің медицина бойынша басты еңбегі «Китабуль-Канун фит-тыбб» (Дәрігерлік ғылымның ережесі) жазып шықты. Бес томдық энциклопедия «Дәрігерлік ғылымның ережесі» Ибн Синаға дүниежүзілік атақ әперді, медицина тарихында атағы жайылған кітап болды. Еңбек оның мазмұны мен дәл құрылымымен ерекшеленді.

«Дәрігерлік ғылымның ережесі» грек, үнді және ортаазиялық медицина білімін және тәжірибесін талдау және жүйелеуді ғана көрсеткен жоқ. Ибн Синаның қызметі дәрігерлік тактикаға жаңаша болып енгізілді. Бұрын медицина ғылымына белгісіз жаңа мәліметтерді «Ереженің» әрбір бетінен кездестіретін болды. Ибн Сина көрінбейтін жұқпалы аурулардың қоздырушысы туралы ғылыми болжамды алға тартты, бұлар ауа және су арқылы тарайтын, 800 жыл өткеннен соң ғана француз Пастер ғалымның қоздырушы микроб туралы бұл жұмбағын дәлелдеді. Ибн Сина тамыр туралы оқуды шығарды, оған әлі бір нәрсе қосу қиын болды. «Тамыр толқын тәріздес немесе ұршық тәріздес, екі соғу, ұзақ, дірілмен, қысқа, аз, баяу, құмырсқаның илеуіндей болуы мүмкін. Тамыр сонымен қоса жұмсақ, аласа, ара тәріздес, жуан, бос, қызу, күйгелек болады» - деп айтылған «Ережеде». Ибн Сина бірінші болып чума, холера (оба), сары ауру туралы жазды, олардың шығу себептерін, нышандарын талдап шықты, мұндай ауыр ауруларды, менингит сияқты, асқазан жарасы, диабет және көптеген басқа аурулардың емдеу әдістерін талдап қарастырды. Ол көздің бұлшық еттерінің құрылысын анық түсіндіріп берді. Бәрі оған дейін көз фонарик тәрізді, ерекше сәуле шығарады деп ойлайтын: бұл сәулелер затқа шағылысып, кері кетеді және кескін береді. Ибн Сина көздің бұлағы хрусталь деген пікірді теріске шығарды, заттың кескінделуі көз торы арқылы көрінеді. «Дәрігерлік ғылымның ережесінде» Ибн Сина ерекше назарды баланы тәрбиелеу мен тамақтандыруға, физикалық жаттығулар мен дұрыс тамақтануға аударады. Ибн Синаның еңбегінің соншалықты жоғары болғаны, ол «Ережені» жазып біткен соң, ол дүние жүзінің барлық елдерінде медицина энциклопедиясы болды. XII - ғасырдың өзінде араб тілінен латын тіліне аударылып, көптеген қолжазбамен тарады. XV- ғасырда кітап басып шығаруды ойлап тапқан соң, бірінші басылымның бірі болып «Ереже» басылып шықты. Еуропада жиі басылып шығуы жағынан Библиямен бәсекелесті, ал ол бар болғаны 40 рет басылып шықты. XVII - ғасырдың соңына дейін «Дәрігерлік ғылымның ережесі» студент-дәрігерлер үшін және Еуропада дәрігер үшін жетекші болуда, Шығыс елдерінде де негізі оқулық болып қалды.

Философиялық афоризмдері:

- Дене құрылысының үйлесімін бірқалыпты ұстау дегеніміз – тағам мен сусынды талғау, дәрет тәртібін мұқияттау, киім мен ауа тазалығын сақтау, дене мен рух бірлестігін естен шығармау, ұйқы тәртібін бұзбау.
- Дене шынықтыру жаттығуларымен шұғылдансаң, дәріге пысықырып та қарамайсың.
- Өз бақытын бағалай білмеген адам бақытсыздыққа ұшырайды.
- Қимыл көптеген дәрінің орнын басу мүмкін, бірақ бірде-бір дәрі қимылдың орнын баса алмайды.
- Медицина – саулықты сақтау, науқасты кеселден айықтыру үшін адам тәнін зерттейтін ғылым.
- Дәрігерде үш қару бар, олар: сөз, өсімдік, пышақ.
- Егер ұзақ өмір сүргің келсе ... онда ұнтақталған грек жаңғағы аралас балды үзбей жей бер.
- Дене шынықтыру жаттығулары әр адамның жасына, әл-ауқатына сәйкес әрқилы болуы қажет. Орта жастағыларға салт атпен қыдыру тиімді болса, күш-қуаты кеміген кекселерге жаяу жүрген пайдалы. Сондай-ақ бозбалаға қолайлы тағам қарттарға зияны болуы ықтимал.

Әдебиет:

1. *Ибн Синаның философиялық мұрасынан /«Әлемдік философиялық мұра». 20-томдық, 4-том. Әл-Фараби мен Ибн Сина философиясы.- «Жазушы», —Алматы: 2005. 237-55 б.б.*
2. *Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет»,—Алматы: 2006. 71-72 бет*
3. *Шаймерденұлы Е. Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер) /Ибн-Сина. «Өлке», —Алматы: 2004.*
4. *Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алм: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010*
5. *Қазіргі мұсылман философиясы. /«Әлемдік философиялық мұра», 20-томдық, 19-том. «Жазушы», —Алматы: 2009.*
6. *Ибн Сина. Избранные философские произведения. «Наука»,—М: 1980.*
7. *Сагадеев А.В. Ибн Сина. —Москва: 1980.*

ӘБУ–БӘКІР МҰХАММЕД ИБН ЗӘКӘРИЯ ӘЛ-РАЗИ

(865ж., Тегран маңындағы Рея, –
925ж. немесе 934ж., сонда Иран)

– ирандық энциклопедист-ғалым,
дәрігер әрі философ; рационалист және
еркін ойлаушы (вольнодумец).

Алғашқыда Рейде, сосын Бағдатта
емханада жетекшілік етті. Рази антикалық
ғылыммен, соның ішінде медицина және
философиясымен де әбден қанық еді;
Оның еңбектері Еуропада латын тіліне тек
X-XIII ғасырларда ғана аударылды.

Шығармалары:

Жалпы көлемі 184-жұмыс жазды,
біздің заманымызға дейін жеткені - 61. Әл-Разидің шығармашылық мұрасы
философия, этика, теология, логика, астрономия, физика, алхимия, медицина
(«әл-хави», яғни «медицина жөніндегі құнды кітап» және 10-томдық
«Мансұрға арналған медициналық кітап») мәселелеріне қатысты
туындылармен айқындалады. Оның онтология мен гносеология мәселелері
бойынша идеялары ғылымда ерекше бір қызығушылық тудырды.

Философиялық көзқарастары:

Ол онтологияда бес мәңгі бастау туралы идеяны негіздейді: жаратушы,
жалпы рух, праматерия, абсолюттік кеңістік және абсолюттік уақыт, міне,
осылар әлем өмір сүруінің қажетті алғышарттары болып табылады.

Әл-Разидің пікірінше жан мен тән бір-бірімен ажырамас байланыста.
Және адам ақыл-ойға ие болғандықтан табиғи құбылыстарды танып-білуге
қабілетті. Адам тірі мақұлық ретінде білімнің қуанышын сезінуге құштар.
Адамдар арасында ақиқатқа жетуге қабілеттілері философтар болып
табылады.

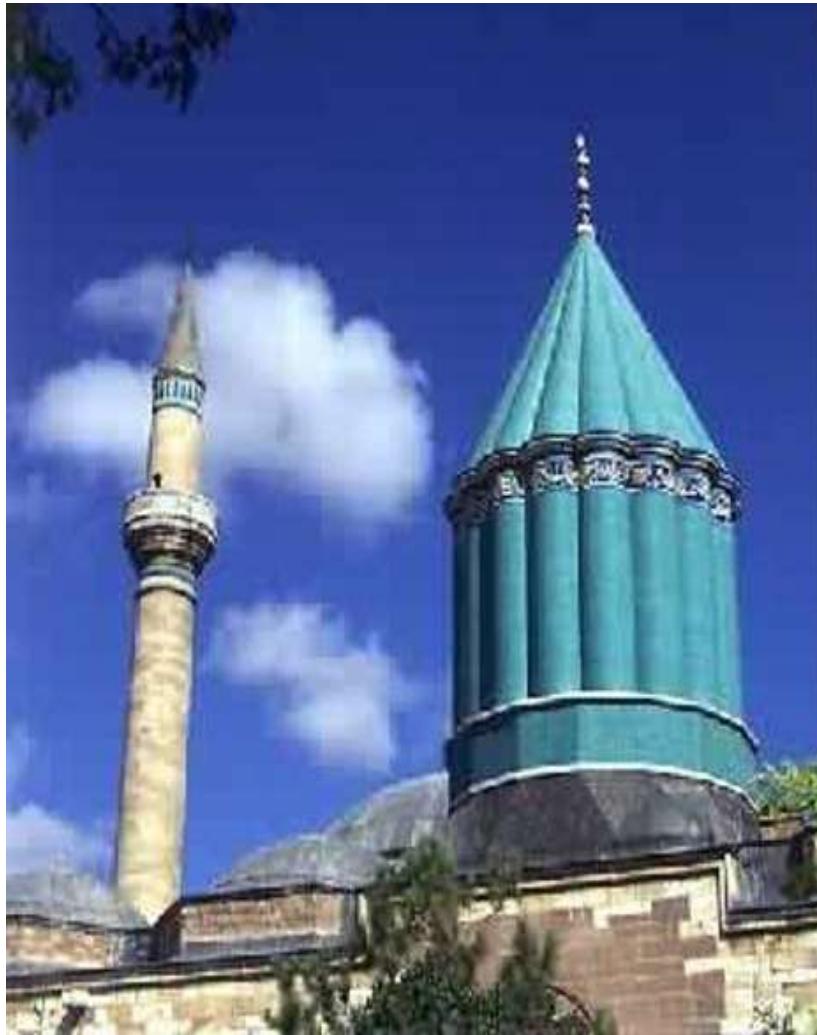
Разидің ойынша философ жаратушыға ұқсас болуға тиіс, ол адамдарға
әділетті және олардың қателіктеріне кешірімді болуы тиіс, себебі әркім
ақиқатқа әртүрлі жолмен жетеді және шамасы келгенше жақындауға
тырысады.

Әл-Рази өзінің пайымдау үдерісінде Алланың рөлін тек бастапқы
түпнегізге ғана теліп, оның функциясын барынша азайтады, ал материалдық
әлем өзінің қозғалысында салыстырмалы түрде жаратушыдан тәуелсіз және
дербес.

Әл-Рази өз онтологиясының кейбір жағдайларында материяны өзінің
атрибууттарымен қоса (кеңістік пен уақыт) жаратушымен тең бір қатарға
қояды. Әл-Рази ғылымның жақтаушысы болып, дінді сынайды. Ойшылдың
пайымдауынша, дін дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар арасында өмір сүреді,
алдауға негізделеді, шыдамсыздық пен мағынасыз соғыстарға әкеледі.

Әдебиет:

1. *Философия: ЖОО-арн.оқулық. /Құраст.Т.Ғабитов. (Мұсылман әлемінің философиясы –әл-Рази). «Раритет», —Алматы: 2004. 38-39 б*
2. *Всеобщая история химии. Возникновение и развитие химии с древнейших времен до XVII века. «Наука», —Москва: 1980. 399 с.*
3. *Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010*

ӘБУ ХАМИТ МҰХАММЕД ИБН МҰХАММЕД АТ-ТУСИ ӘЛ-ҒАЗАЛИ

(1058ж. Тус, Иран – 19 желтоқсан,
1111ж. Тус, Иран)

— мұсылман дүниесінде беделі мықты, Мұхаммед пайғамбардан кейінгі екінші мұсылман деген атаққа ие болған ойшыл.

Мұсылмандық Шығыс жұртының әлеуметтік-тарихи дамуы Ибн-Сина кезеңінен соң құлдырай бастады, бірақ мұсылмандық оқу орындары көбейді. Солардың бірінде, селжұқ сұлтаны Мелик шахтың уәзірі Низам әл Мүлік Бағдатта ашқан теологиялық академияда әл Ғазали ұстаздық етті әрі онда басшылық жасады. Ол үнемі ізденіс-күдік процесін басынан кешті, ақиқатқа Августин Аврелий секілді қиын жолмен жетті, фикх-мұсылмандық құқықтан дәріс бергенімен, өмірінің соңында таза сопылық жолына түсті.

Шығармалары:

Әл-Фараби мен ибн-Синаны көп зерттеген әл-Ғазали өзінің пікірлерін «Философтарды терістеу» еңбегінде баяндады.

Философиялық көзқарастары:

Әл-Ғазалиді ғылым мен философияны мүлдем теріске шығарушы деп санауға болмайды. Мысалы, ол математика, физика, медицина, логиканың практикалық пайдасын мойындайды, бірақ белгілі бір шекара болуы қажет, ғылыми тұжырымдарды теологиялық сұрақтарды шешу үшін пайдалану дұрыс емес, себебі философтардың бәріне сенбеу және құдайсыздық тән дейді. Әл-Ғазали философтарды үш категорияға бөледі:

- ❖ Дахриттер – Эмпедокл, Анаксагор, Демокрит және тағы басқа ежелгі философтар. Олар жаратушыны мойындамайды, дүниені мәңгілік деп есептейді;
- ❖ Жаратылыстанушылар – бәрін табиғи себептер арқылы түсіндіреді, о дүниені жоққа шығарады;
- ❖ Метафизиктер – Сократ, Платон, әл-Фараби, ибн-Сина-«философ-мұсылмандар».

Әл-Ғазалидің пікірінше, олардың үш қателігі бар: біріншіден- дүниені мәңгілік деп есептейді; екіншіден- олар Алла тек универсалды нәрсені ғана біледі, жеке нәрсені білмейді деп Алланың мүмкіндігіне шек қояды; үшіншіден- таза рух мәңгілігі қайта тірілту, жазалауды жоққа шығарады.

Әл-Ғазали себептіліктің объективті сипатын мойындамайды, заттардың арасын байланыстыратын Алла деп есептейді. Адам Алла алдында дәрменсіз

деген әл-Ғазали таза өмір сүремін деген адам сопылық жолына түсуі қажет деп қорытынылайды және өзінің сопылыққа жету тәжірибиесін баяндайды:

«..Маған кімде-кім тақуалық өмір сүрсе және дүние қызығынан бойын аулақ ұстаса, сол ғана о дүниеде масайраудан үмітті екені, ..күйбің тіршілік мекенін тастап, мәңгілік мекеніне бет бұрып және өзіңнің бар ынтанды ұлы мәртебелі Аллаға аударып, жалған дүниемен қосақтаған жіпті ұзу қажет екендігі, оны жасауға құрмет пен байлықтан бас тартқандар, жалған күйбің және онымен байланыстан бойын аулақ салғандар ғана жете алатыны аян болды. Сонда мен өз жанарымды өз жағдайыма аудардым. Байқасам, менің өзім жан-жағымнан шырмап алған жалған байланысқа белшемнен батып тұрмын. Өзімнің қызметіме және ондағы ең жақсы, ізгі дегенге: лекция оқу мен дәріс беруіме көзімді тігіп едім, мені өзін о дүниеге сапар шегуге даярлаған адам үшін не маңызы, не пайдасы жоқ ғылымдардың еліктіріп келгенін көрдім. Өзімнің ұстаздық қызметімде жетсем деген мақсаттарым туралы одан әрі ойлана келіп, мен осы мақсаттарға қатысты ойларымның тұтасымен жалғыз Аллаға арналмағанын, құрмет пен даңққа жету болғанын білдім. Мен өзімнің жар жағасында тұрғаныма және жағдайымды түзетуге шұғыл кіріспесем, сөзсіз тамұққа баратыныма көзім жетті. ...Ұзақ ойландым. ...Он жыл.

.... мәртебелі жасаған Алла жолымен жүрушілер дәл осы сопылар екені, олардың тұрмыс-салты ең жақсы тұрмыс-салты екені, олардың жолы- ең дұрыс жол екендігі мен үшін мейлінше айқын болды.

... Сопылардың барлық hareketтері, барлық құпия және жария ойлары – пайғамбар хұзырынан құйылған нұрдан, ал жер бетінде адамдар өз бағытын түзейтін пайғамбар нұрынан өзге еш сәуле жоқ».

Осылайша пайымдаған әл-Ғазалидің ойынша, Алланы білмеу – у, жүрекке зиян ауру. Алланы білу – у-ға қарсы ем, жүрекке дәрі. Адам пайғамбарлардың айтқанымен жүруі керек, олар құдайы қасиеттерге ақыл-ойдың көмегімен емес, Алланың нұры арқылы жеткен. Ақыл-ой пайғамбарлықтан, даналық сенімнен әлсіз деп қорытқан Ғазали дінді философиядан жоғары қояды.

Әдебиет:

1. Есім Ғ. *Фалсафа тарихы /Әл-Ғазали. Адасудан арылдырушы,* —Алматы: 2000. 132-133 беттер.
2. Нұрышева Г. *Философия: Лекциялар курсы. ОҚ. «Зият-Пресс»,* —Алматы: 2006. 49-50 беттер.
3. Абу Хамид ал-Газали. *Воскрешение наук о вере. Избранные главы. Перевод В.В. Наумкина. «Наука», —Москва: 1980.*
4. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алм: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010
5. Аль-Газали Абу Хамид. *«Весы деяний» и другие сочинения. Ансар 2004.*
6. Керимов Г.М. *Газали и суфизм. —Баку: 1969*

ӘБУ АБДОЛЛА (немесе ӘБУ ЖАФАР) МҰХАММЕД ИБН МҰСА ИБН ӘЛ-ХОРЕЗМИ

(шамамен 783ж. – шамамен 850ж.
Хорезм (Өзбекстан))

— ортағасырлық Ұлы ғалым – математик (алгебралық тәсіл «әл-джебрді» ойлап тапты), астроном (жұлдызшы), тарихшы, жағрапияшы.

Бұл ғалымның өмірі туралы мәліметтер өте аз сақталған. Әл-Хорезми есімі оның туған елін көрсетеді – ортаазиялық Хорезм мемлекеті (қазіргі – Өзбекстан аумағы), ал ғалымның тағы бір лақап аты - әл-Маджуси – оның ата-тегінде зороастриялық абыз-жәдігөйлер (арабша «маджус») бар екендігін көрсетеді.

Әл-Мамүн (813-833) халифінің кезеңінде Әл-Хорезми Бағдаттағы Академия іспеттес «Даналық үйі» кітапханасын басқарды. Әл-Васике (842-847) тұсында Әл-Хорезми хазарларға экспедицияны басқарды. Әл-Хорезми жайында сақталған соңғы мәлімет 847 жылға сәйкес келеді.

Шығармалары:

Оларға арифметика бойынша ең алғаш позициялық қағидаларға негізделген нұсқау жазылды. Сонымен қатар, оның алгебра және күнтізбе жайында трактаттары сақталды. Мұхаммед әйгілі «әл-жебр уәл-мұқабала кітабы» — «Қалпына келтіру және қарсы қою туралы кітап» кітабын (сызықты және С еллек теңдеулерді шешуге арналған) жазды, оның атынан «алгебра» атауы шықты. Оның алгебра бойынша трактатында геометрия, тригонометриялық кестелер және қалалардың ені мен ұзындығы жайында тараулар бар.

Әл-Хорезми өзінің ұрпаққа өлмес мұра етіп қалдырған төмендегідей тоғыз ірі көлемді шығармалардың авторы болып саналады:

1. Үндістан арифметикасы туралы кітап - Көне Үндістан есептерінің және амалдарының талдануына арналған;
2. Алгебра (Ал-джабр) және алмукабаланың есептеулері туралы қысқаша кітап - Алгебра ғылымының негізгі қағидалары мен амалдарын жинақтауға арналған;
3. Астрономиялық таблицалар (зидж) – Жұлдызнамалық еңбек, яғни аспан денелерінің, ғаламшарлардың қозғалысын зерттеуге арналған ;
4. Жер шары бейнесінің кітабы – Планетамыздың жағрапиясы, яғни Жер бедерін, елдер мен өзен, көлдерді, таулар мен шөлдердің орналасуын

анықтап, картаға түсіруге бағытталған; анықтап, картаға түсіруге бағытталған;

5. Астролябияның көмегімен жасалатын зерттеу әдістері туралы кітап;
6. Күн сағаттары туралы кітап;
7. Еврейлер дәуірінің (пайғамбарлар дәуірі) сипаты және оның мейрамдары туралы трактат;
8. Тарих кітабы – адамзат тарихына арналған туынды.

Әл-Хорезми нұсқауы арифметиканың дамуына өте маңызды рөл атқарды. Автордың есімі латындалған түрінде *Algorismus* және *Algorithmus* ортағасырлық Еуропада бүкіл ондық арифметика жүйесін білдіретін болды.

Әдебиет:

1. Степанянц М.Т. *Восточная философия: Вводный курс. /Избранные тексты.* —Москва: 1997.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет», —Алматы: 2006.*
3. Григорян С.Н. *Из истории философии Средней Азии и Ирана.* —Москва: 1960.
4. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. *Іліми Философия. «Парыз», — Астана: 2009.*
5. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010
6. Кішібеков Д. Сыдықов Ұ. *Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008*
7. Чанышев А.Н. *Курс лекции по древней и средневековой философии.* —Москва: 1991

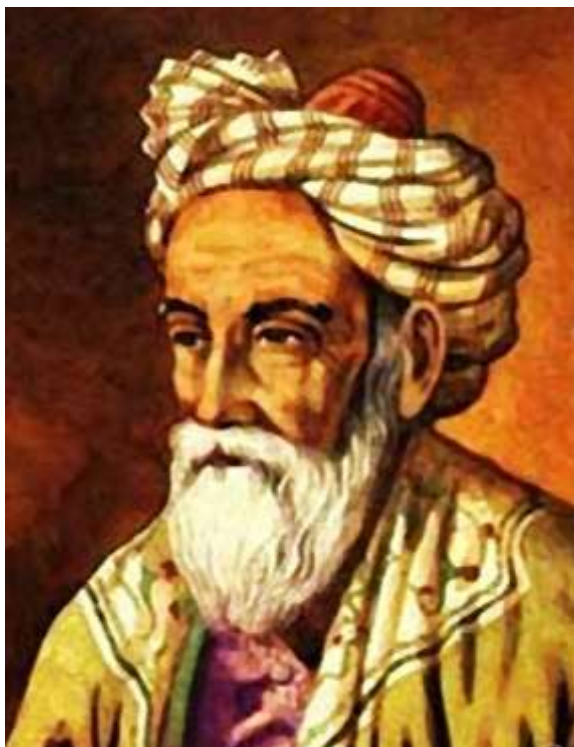

ӘБУ-Л-ФАТХ ОМАР ИБН ИБРАХИМ ӘЛ-ХАЙЯМ

(шамамен 1048ж. Хорасанның
Нишапур қаласы, қазіргі – Иран
аумағы, сонда қайтыс болған)

— парсы математигі,
астрономы, ақын, философы.

Жас кезінде жақсы отбасының
тәрбиесінде болған, әрі өлеңге
құмартып өскен, оның кейбір өлеңдері
осы күнге дейін жеткен. Нишапурда
жұмыс атқарған кезінде, сол кездегі
оқымыстылармен бірлесіп сол
замандағы күнтізбеге өзгерістер
енгізген.

Шығармалары:

«Алгебра мәселелерінің дәлелі» атты кітап.

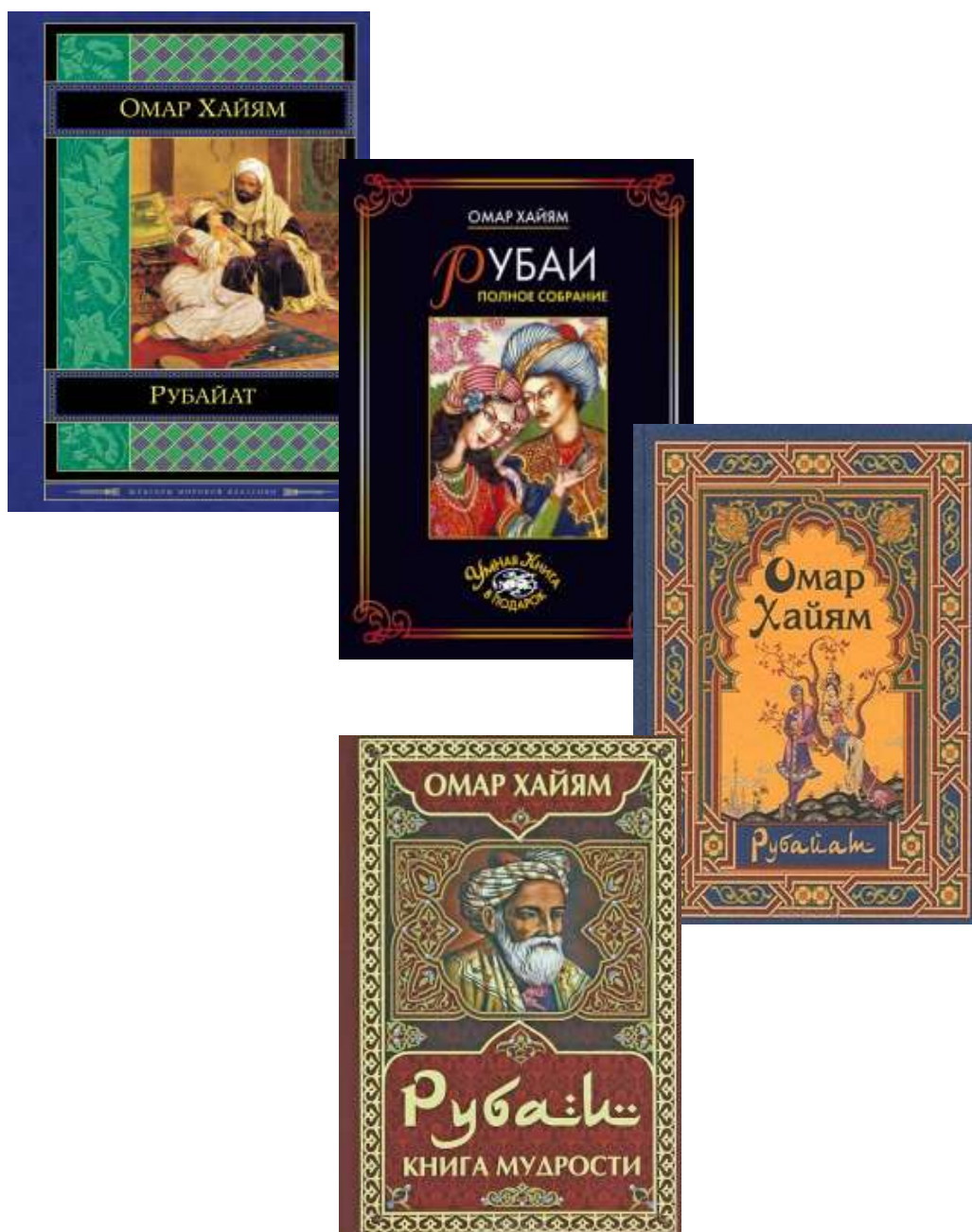
Бұл кітаптың арабша қолжазбасы мен латынша аударма нұсқасы сақталған, әрі қазір көптеген шет тілдеріне аударлып басылды. Осы кітапта алгебраға «теңдеу шешетін ғылым» деген анықтама берген, бұл анықтама ХІХ-ғасырдың соңына дейін сақталып келді. Кітапта тағыда тұңғыш - С е өзі ашқан конустық қисықтардың көмегімен үшінші дәрежелі теңдеуді шешудің әдісі берілді, бұл алгебра мен геометрияны біріктірген керемет әдіс еді. Ол тағыда екімүшеліктердің жаймасын, тарқату әдісін да зеріттеген. Евклидтің кітабын аударып және оған түініктеме берген. Оның «Евклидтің геометрияның бастамалары кітабындағы қиын формулаларға түсініктеме» атты кітабы шығыс математикасының дамуына ерекше рөл атқарған.

Философиялық афоризмдері:

- Бөтенге шексіз сеніп қалудан сақтан, дос деп құрмет тұтып жүрген адамыңның өзі сені сатып кетуі мүмкін.
- Қолыңда жоққа қам жеме,
Барыңнан босан, бауырым.
- Өмір сүрудің екі заңын білген адам бақытты болар. Бірі – не болса соны жей бермей, азығына талғаммен қарайтын жан; бірі – кім болса, сонымен дос болмай, айналасындағы достарын жөнімен таңдай білетін адам.
- Адамның санасы қаншалықты төмен болса, ол мұрнын соншалықты аспанға шүйіреді.
- Жұрттың бәріне бірдей дос боламын дегендер ешкімге де дос бола алмайды.

Әдебиет:

1. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана (VII - XII в.в.) —Москва: 1960.115-бет.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет», —Алматы: 2006.
3. Кішібеков Д. Сыдықов Ұ.Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008.
4. Философия и религия на зарубежном Востоке. —Москва: 1985.
5. Степанянц М.Т. Восточная философия. -19 т. —Москва: 1997.
6. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010

МУХИЙДИН МҰХАММЕД ИБН ӘЛИ ИБН МҰХАММЕД ИБН АРАБИ ӘЛ-ХАТИМИ АТ-ТАН ӘЛ- АНДАЛУСИ

(Мурсия, 28 шілде 1165ж. – Дамаск,
Сирия, 10 қараша 1240ж.)

— Испаниядан шыққан суфизмнің ірі өкілі әрі теоретигі. Ғылымда «Ұлы ұстаз» (аш-шайх әл-акбар) деген атымен танымал.

Философиялық көзқарастары:

Онтологиялық қырынан алғанда әдеп – бұл универсалды нақтылық (логос).

Онда феноменалды болмыстың дифференциалды емес және потенциалды жағдайларындағы барлық түрі сақталған. «Адамда әлемдегі барлық мәнділік потенциалды түрде жинақталады», одан ғарыштың бүкіл алуан түрлілігі туындайды. Адам-логос – бұл әлемнің алуан түрлілігі өріс алатын монада. Екінші тұғыр – ғарыш. Ғарыштың өзі жетілген адамның бір келбеті ретінде қарастырылады. Адамның өзі – әлемдегі барлық нәрселер ішіндегі ең жетілгені және ол Ғаламның көшірмесі сияқты жетілген адамның ерекшелігі сонда, дәл осы адамнан абсолют өзін тани алады, дәл адамда ғана құдайдың барлық қырлары синтезделеді. Адам эзотериялық білім арқылы ғана құдаймен Тұтастыққа қол жеткізеді және Тұтастықпен сүйіспеншілік экстазында қосылады. Сонымен адам гнозисте (танымда) Тұтастықпен өзінің субстанционалды бірлігіне қол жеткізеді, әлемдік үдерістермен үйлесе отырып, Ғаламның жалпы ырғағына енеді, әлемдік бүтіндіктің бір бөлшегіне айналады. Дәл осы жағдайда ғана адам толық еркіндікке жетеді. Ибн Араби төзімділікті уағыздайды. Ол діннің адамдарға үстемдік ету мақсатында қолданылуына қарсы шығып, бүкіл діндер мен наным-сенімдер теңдігін жариялады. Бұл идея гнозис принципінен келіп шығады, өйткені гностик өзгелерін теріске шығара отырып, бір ғана наным-сеніммен өзін шектемейді, себебі әрбір құдыретті нәрседен ол құдайды көре алады. Құдай өзін әртүрлі формада көрсетеді және барлығында да оның құдыретті қуаты мен сұлулығы көріне алады. Ибн Арабидің плюрализмі барлық діндердің тең құқылығын, әрбір адамның жеке сеніміне құқықтылығын мойындауға мүмкіндік береді. Ибн Арабидің тұжырымдауынша құдайға барудың жолы әр түрлі, бірақ оның бәрі ақыры соңында Тұтастықты мойындауға әкеледі. Әралуандылық пен айырмашылықты көре білу және осы айырмашылықтан Тұтастықты аңғарып, оған құштар болу – міне, осы әдепке тән қасиет. Егер құдайға деген сүйіспеншілік жетілген нағыз, шынайы болса, онда бұл құштарлықтың нәтижесінде Құдаймен бірігуге адамның қолы жетеді. Ибн Арабидің

пікірінше, сүйіспеншілік ғашықтық себебі және қозғаушы күші болып табылады, онсыз ешнәрсе де өмір сүрмес еді.

Әдебиет:

1. *Философия: ЖОО-арн.оқулық. /Құраст.Т.Ғабитов. (Мұсылман әлемінің философиясы -ибн Араби). «Раритет», —Алматы: 2004. 41-б.*
2. *Кныш А.Д. Мировоззрение Ибн Араби. //Религии мира.—Москва: 1984.*
3. *Смирнов А.В. Великий шейх суфизма (опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби). «Наука», —Москва: 1993.*
4. *Смирнов А.В. Философия Николая Кузанского и Ибн Араби: два типа рационализации мистицизма // Бог, человек, общество в традиционных культурах Востока. «Наука»,—Москва: 1993, с.156-175.*
5. *Смирнов А.В. Путь к Истине: Ибн Араби и Николай Бердяев (о двух типах мистического философствования) —Москва: 2000, 402-434 б.*
6. *Смирнов А.В. Основания этики в философии Ибн Араби (вместо Введения) //Средневековая арабская философия: проблемы и решения. «Вост.лит.», —Москва: 1998, 296-319б.*
7. *Воробьев Д.А. Время-вечность в учении ал-Халладжа и Ибн Араби. Историко-философский ежегодник—2000. —Москва: 2001.366—377б.*
8. *Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010*

ӘБІЛ УӘЛИД МҰХАММЕД ИБН АХМЕТ ИБН РУШД (АВЕРРОЭС)

(1126ж, Кордова, Испания –
10 желтоқсан, 1198ж, Марракеш,
Марокко)

— атақты батысараб философы,
мемлекеттік қайраткер, дәрігер, ғалым,
тамаша шешен-оратор, шығыс
перипатетизмінің өкілі.

Ғылымда қосұдайылық ақиқат
туралы ілімімен танымал. Оның
замандастары былай деген екен:
«Аристотель табиғатты түсіндірсе, ал
Аверроэс Аристотельді түсіндірген».

Ол Аристотель ілімін жалғастырды.

Философиялық шығармалары:

«Философия мен діннің арасындағы байланысқа қатысты шешім
шығаратын пайымдау», «Медицинаның жалпы ұстанымдары туралы кітап»,
«Теріске шығаруды теріске шығару», «Логика жөніндегі трактаттар», «Уақыт
проблемасы», «Философия мәселелері», астрономия жөніндегі трактаттары
(барлығы 70-трактат), Платон мен Аристотель еңбектеріне жасалған кең
көлемді түсініктемелер (жалпы саны -18) және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Ибн Рушдтың метафизикасы барлық Мәнділіктің, материя мен қозғалыс
мәңгілігінің бірінші себебі ретіндегі құдай идеясына негізделді. Ибн Рушд
Ибн Синаны оны жеке жанның өлмейтіндігі туралы ілімі үшін сынады. О
дүниелік өмірде қайта тірілу туралы ережені теріске шығарды.

Қосұдайылық ақиқат туралы ілімінің келелі мәселелер жиынтығы- сенім
мен зерде проблемасы. Ибн Рушд таным тек рационалистік мәнмәтінде ғана
жүзеге асырылады деп есептеді. Алайда, сенім құрандық ақиқат негіздерін
тану рационалдық тәсілде де, сондай-ақнышандық-аллегориялық тәсілде де
жүзеге асуы мүмкін. Ақиқаттың қосұдайылығы туралы ілімі Ибн Рушдтың
герменевтикалық ілімі болып табылады.

Ортағасырдағы түсіндіру ретіндегі герменевтика классикалық емес
философияның бағыты ретінде философиялық герменевтикадан
ерекшеленеді.

Ибн Рушдтың тұғырнамасында түсінік берілетін, автор бейнесіне
«көндігу» әрекеті байқалады, бірақ та философ бұдан кейінгі жерде
Аристотель мәтіндерін өзінен өзі кетудің мүмкін еместігін тамаша түсіне
отырып өз тарихи уақыты мен өз Мені тұрғысынан түсінуге келеді.

Ибн Рушд Қасиетті жазуларды оқуда терең танымдық қабілеттерді
калыптастыру үшін ежелгі грек мәтіндерін түсіндіру қажет деп есептеді.

Негізін салушы Ибн Рушд болып есептелетін, Ашылулар ақиқаты мен философия ақиқатының маңыздылығын анықтайтын қосұдайылық ақиқат теориясы іс жүзінде дүниені Қасиетті мәтіндер мен философия нышандарында түсіну бірлігінің герменевтикалық тұғырнамасын білдіреді.

Мұсылман философтар тек қана Қасиетті мәтіндерді ғана емес, сондай-ақ ежелгі грек философиялық мәтіндерін де формальды түсіндіруге қарсы шықты. Олар көптеген мутакаллимдер мәтіндерді сөзбе-сөз қуалауды абсолюттік мақсатқа айналдырып, Қасиетті жазулардың шынайы мағынасынан аулақ әкетеді деп ұйғарды, мұнымен бір уақытта көптеген ғалымдар да антикалық мәтіндердегі формальды логикалық құрылыстарға көп еліктей отырып, философиялық шығармалардың мағынасын бұрмалады. Сондықтан да мұсылмандық философтар болмыс мағынасын түсінуде бірлік пайда болатын білім мен сенімнің нақ бастамасын іздеуге әрекеттенді. Ақиқат білімнің бұл бастамасына герменевтика әкелуі тиіс болды.

Ибн Рушд сопылықты да оның Құдаймен бірігіп кету теориясы үшін сынады, адам бар болғаны адам болып қалады деп есептеді.

Алайда, Ибн Рушд ешқашан да философиялық емес ілімдердің барып тұрған сыншысы болған жоқ. Оның сыны әрқашан да төзімділік ұстанымдарына құрылды, мұнымен бірге ол өзінің дәлелдері мен дәлелдеулеріне сенімді болды. Сондай-ақ мемлекеттің әлеуметтік-саяси доктринасына, юриспруденция мен білім беруге де елеулі үлес қосты. Білім беруді адамның кемелденуіндегі мәңгі үздіксіз үдеріс ретінде түсінді.

Ол жалпы, дүниені үздіксіз өзгерістегі процесс деп қарады. Ол мынадай үш түрлі қорытынды жасады:

- ❖ - материалдық дүние мәңгі;
- ❖ - барлық құбылыстар себепті байланыста;
- әрбір жеке зат өледі, адам өлмейді деген пікірді ол жоққа шығарды.

Әдебиет:

1. *Шығыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы»,—Алматы: 2009. 316-324 беттер*
2. *Ефремова Н.В. О единстве философии и религии согласно Ибн-Рушду // Вера и знание в контексте диалога культур. Сравн. филос. —М: 2008.*
3. *Ибн Рушд/ «Әлемдік философиялық мұра», 20-томдық, 5-том. Ортағасырлық діни философия. —Алматы: 2005. 439-495 б.б.*
4. *Ибн Рушд. Рассуждение, выносящее решение относительно связи между философией и религией //Антология мировой философии. Т.1., Ч.2., «Мысль», —Москва: 1969.*
5. *Сагадеев А.В. Ибн Рушд(Аверроэс). —Москва: 1993.*
6. *Ибн-Рушд. Терістеуді терістеу /Опровержение опровержения (фрагменты). Перевод А.И.Рубина и А.В.Сагадеева //Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX—XIV вв. —Москва: 1961, с. 399—554.*

ӘБУ ЗЕЙД ӘБДРАХМАН ИБН МҰХАММЕД ИБН ХАЛДУН ӘЛ- ХАДРАМИ ӘЛ-ӘШБИЛИ

(27 мамыр, 1332ж, Тунис – 17 наурыз,
1406ж, Каир; 732 – 808 хиджра ж.)

— араб-мұсылман философы, кәсіпқой тарихшы, әлеуметтік ойшыл, қоғамдық және мемлекеттік қайраткер.

Елші, Мысырда жоғары қазы болды. Әке-шешесі андалусиялықтар. Тунисте Құран, хадистер, құқық, грамматика, пиитика және т.б. оқыған, Феседе Әбу-Инан сұлтанның жанында қызмет еткен. Өзінің кейбір көзқарастарына байланысты кейін Испанияға кетуге мәжбүр болады (1362); Кейінгі жылдары Ибн-Халдун ел билеушілерінің хатшысы (хат жазушысы) болып қызмет етеді.

1382 жылы ол Каирде тұрады, сонда профессорлық дәрежеге ие болады, содан кейін маликиттердің жоғарғы кадиі болып сайланады (шариғат соты). Әділдікті әрдайым өзінің өмірлік қағидаты еткен оның жаулары да аз болмады, оны кейбір қаскүнемдер өзін айыпты етсе, енді бірде оның ар тазалығына еш шүбә келтірмегендер қайтадан осы лауазым бойынша жұмысқа шақыртты. Ақсақ-Темір (Тамерлан) мысырлық сұлтанаттың иелігіндегі Сирияға басып кіргенде, Ибн-Халдун, Ибн-Арабшахтың айтуына қарағанда, өзінің билеушілерінің басы-қасында болып, өзінің ақылдылығымен көзге түсіп, атақты қолбасшы Темірланның көңілінен шықса керек және ол дереу Каирға өзінің бұрынғы қызметіне (жоғарғы кадийлік) жіберіледі (1400).

Философиялық шығармалары:

«Өмірбаян», «Мухассалдың мәні», «Үлкен тарих», «Муккадима» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Ибн Халдун өз іліміндегі экономикалық теориясында жеке меншік проблемасын әзірледі, материалдық ынталандыру қажет деп есептеді, салық салу проблемалары бойынша өте маңызды жобалар әзірледі.

Әсіресе Ибн Халдунның өркениет туралы теориясына қосқан үлесі өте маңызды. Өркениеттердің құлдырау және құру себептерін аша отырып, Ибн Халдун өркениет құриды, ал мәдениет қалады деген қорытындыға келеді. Өркениет қандай да бір қоғам дамуының жоғары сатысы болып табылады, бірақ одан соң, заңды түрде, гүлденуден кейін күйреу басталады. Ибн Халдун мәдениет пен өркениеттің қатынасын тарихи жағынан бір-біріне жағдай жасайтындар ретінде қарастырады.

Ибн Халдун әділетсіздік өркениеттердің күйреуіне әкеледі деп есептейді.

Ибн Халдун өркениеттерді жіктей отырып, асабийаның әртүрлі деңгейлерін көрсетеді. Мысалы, ең жоғарысы - бәдәуилерде, көшпелілерде. Көшпелілер мәдениетінде асабийа экономикалық, әлеуметтік, аумақтық, тарихи жағдайларға ғана емес, сондай-ақ көшпелінің өнегелілік қасиеттеріне (мурувва) қарай өте жоғары дамуға қол жеткізеді. Ең жоғары өркениет-исламдық өркениет. Әділеттілік туралы Құдайлық заңдарға негізделген, ислам мемлекетін басқаруға енгізілген ислам ұстанымдары мұсылман мәдениетінің бұрын болып көрмеген гүлденуге қол жеткізуіне мүмкіндік береді.

Ол мемлекеттердің құлдырау себептерін ашып көрсете отырып, сыбайлас-жемқорлық тәртіпті адамдардың ынтымақтастық сезімін жоққа шығарады деп есептеді. Бюрократтық аппараттың сыбайлас жемқорлығы және «дәулеттілердің билігі» еңбек өнімділігінің төмендеуіне, халықтың наразылығына, қоғам берекесінің кетуіне, мемлекеттің ішкі және сыртқы қарыздарына әкеп соғады.

Ол «билікті қолдарына толық шоғырландыруға қол жеткізген билеуші тап уақыт өте келе өсе түседі және өз қажеттіліктерін арттыра түседі, бұл оның қоғамдық ресурстардың сарқылуына, шаруашылық белсенділіктің құлдырауына, халықтың кедейленуі мен азғындауына, қуаттылықты жоғалтуға барабар бейімделу қабілетін төмендетеді. Бұндай жағдайларда сыртқы бәсекелестері мен өз халқының алдында қуаты мен берекесін көрсету әрекеттері, сыбайластарды сатып алу режимінің күйреуі мен биліктің алмасуын кейінгіге қалдыра алады, бірақ бөгет бола алмайды» деп есептейді.

Халдунның саяси және экономикалық сценарийі асабийа баяғыдан тек жекелеген адамдарға ғана асабийа болып табылатыны қоғамның заманауи модельдерінен айқын көрінуде. Заманауи тарихи-әлеуметтанушылық ілімде оның теориясы мемлекеттер дамуының болашағын көру үшін өте өзекті.

Ибн Халдун асабийа ынтымақтастық, топтасқандық, әріптестік ретінде әділеттілік, жауапкершілік ұстанымдарында құрылуы тиіс, әйтпесе мемлекет бұзылуға «дайын» болады деп есептеді.

Әдебиет:

1. Шығыс философиясы./«Мәдени мұра» сер., ОҚ. «Жазушы», —Алматы: 2009. 326-330 бет
2. Бациева С.М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима». «Наука», —Москва: 1965, 66-бет.
3. Ибн Халдун /«Әлемдік философиялық мұра». 20-т, 5-том. Ортағасырлық діни философия. «Жазушы», —Алм.: 2005. 525-557 б.
4. Игнатенко А.А. Ибн Хальдун. — Москва: 1980.
5. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана (VII - XII в.в.). —Москва: 1960. 115-бет.
6. Философия и религия на зарубежном Востоке.—Москва: 1985.
7. Степанянц М.Т. Восточная философия.—Москва: 1997.

Мұсылмандық зерттеумен айналысқан тарихи-философиялық және мәдениеттанымдық еңбектерге қарағанда ислам әлемінің данышпандары ерте грек ғылымы, философиясымен қатар Алдыңғы Азия, Орталық Азия және Шығыс мәдениеті мен философиясын қабылдай отырып, философиялық дәстүрлерді одан әрі жалғастырды. Егер ортағасырлық Батыс Европада христиандық дінді идеологияландыру, философиялық интоксикациялау және негіздеу үдерісі жүріп өтсе, ал мұсылман аймағында, әсіресе VII-X ғасырларда философия мен ғылым өзінің гүлденген кезеңін бастан кешірді. Бұл кезеңде ғылымның мынадай салалары қарқынды дамыды: тригонометрия, алгебра, оптика, психология, астрономия, химия, география, зоология, ботаника, медицина. Арнайы білім салаларының дамуына әл-Фараби, әл-Хорезми, әл-Бируни, ибн Сина, Омар Хайям және т.б. ойшылдар өздерінің үлестерін қосты.

Мұсылман әлемінің философтары мен ғалымдары Батыстың ғылымы мен философиясы қалыптасуына дүниетанымдық және теориялық зор ықпалын тигізді. Батыс мұсылмандық Шығыс арқылы алғаш рет антик мәдени мұрасымен, сонымен бірге Шығыс мәдениетінің озық жетістіктерімен танысты. Бұл ғылыми, теориялық жетістіктер мен философиялық жаңашылдықтарды, прогресшіл рационалистік философия мен ғылыми шығармаларды мұсылман әлемінің ойшылдары араб тілінде жазғанымен, олардың көбі этникалық шығу тегі жағынан араб емес, түркілер және парсылар болды.

Осылай, Батыс әлемі Шығыспен рухани диалогы нәтижесінде ерте грек дүниесімен қатар, шығармашылық және жаңашылдық идеялар мен концепцияларға толы шығыстық мәдениеттің есігін ашты (Ғабитов Т. Философия. «Раритет», —Алматы: 2004 /Мұсылман әлемінің философиясы. 33-бет). Қорыта келгенде, ортағасырлық мұсылман философиялық тұлғалары мен ғалымдарының көзқарастары Шығыс пен Батыс философиясының ілгері дамуына айтарлықтай өз әсерін тигізді.

4 – БӨЛІМ

ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУ КЕЗЕҢІНІҢ ФИЛОСОФИЯСЫ

XV ғасырда басталған бұл дәуірге Шығыс пен Батысты сауда жолымен байланыстырып келген Жібек жолы Шыңғысхан басқыншылары Орта Азия, Таяу Шығыс, Шығыс Европа елдерін жаулап алған соң өз маңызын жойып, Батыстың Шығысқа жол іздестіруі және жаңа географиялық ашылымдарға байланысты су жолдарының дамуына себеп болды. Сол іздестіру нәтижесінде Америка ашылды, оңтүстік Африка арқылы Үндістанға, Қытайға су жолы ашылып, ірі теңіз саяхатшылары қайтадан Батыс пен Шығыс арасындағы сауда жолын жандандырды. Соған сәйкес, енді сауда жолдары сөнген Орта Азия мен Таяу Шығыс орнына Португалия, Испания, кейін Нидерланды мен Англия дамыған ірі елдерге айналды. Бұл елдерде бұрынғы ғасырлар бойы замоктарда орналасқан феодалдық ыдыраушылық орнына бір орталыққа бағындырылған корольдік үкіметтер келді. Алыстағы әр елдермен араласу – ол елдердің тілін, мәдениетін білуді қажет етті. Шығыс пен батыс байланысы мәдениеттің, ғылымның дамуына жеткізді. Жан-жақты білімді адамдар дүниеге келді. Осы дәуірде олар орта ғасырлық діни ұғымдар мен схоластикаға негізделген идеология шеңберін бұзып, ертедегі грек-рим мәдениетіне бет бұрды.

Соған сәйкес ғылым өкілдері инквизиция жасаған сұмдық азаптарға карамастан табандылық пен ерлік көрсетіп, жаңалықтар ашты. Мәселен, протестантизм дінінің бастаушысы Кальвин испандық дәрігер Серветті адам денесінде қан айналымы болтынын ашқаны үшін, тірідей екі сағат шығғырып өлтіртті. Сондай-ақ инквизиция Джордано Бруноны Рим алаңында тірідей өртеп өлтірді. Өлер алдында Джордано былай деп өсиет қалдырды: «Мейлі мені өртеп өлтірсін, бірақ менің өлімім адам баласын жарқын болашаққа апаратын жолдарға бөгет бола алмайды». Николай Коперник өлім табытына жатар алдында: «Бәрібір жер айналып тұр» деген екен. Бұл кезде ғалымдар Жер Күнді айналып қозғалатын гелио-центрлік жаңалық ашты. Пантеистік, Натурфилософиялық бағыттың негізін Николай Кузанский салды. Ол философияның негізгі мәселесін идеалистік тұрғыдан шешті. Дүниенің бәрін, адамды да Құдай жаратты, деді, бірақ пантеистік пікірді дамыта отырып, сайып келгенде, ол Жаратушының рөлін жоққа шығарды. Өйткені, пантеизм құдайды табиғатпен алмастырды. Ол кеңістіктің шегі бар, дүниенің жаратылған уақыты бар деген схоластикалық діни пікірге күмән келтірді, дүниенің шексіздігін ауғыздады. Таным алдымен сезімнен басталады, одан соң оны ойлаумен толықтырады. Бұл екі процесс ұдайы бірлікте, ақыл (Интеллект) бәрінен жоғары тұрады деп есептеді (Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008).

Сондай-ақ, Қайта Жаңғыру кезеңінің философиясында реформациялық бағыт та кең өріс алып, бірнеше тұлғалар тарих сахнасына шықты.. Олар (М.Лютер, Ж.Кальвин, У.Цвингли және Т.Мюнцер) шіркеулік идеологияны, дінге сенушілер мен Шіркеу арасындағы қатынасты қайта қарастыру, өзгертуді мақсат етті. Оған басты себеп: феодализм дағдарысы, сауда-өндірістің дамуы, феодалдық ыдыраудың әлсіреуі және европа мемлекеттерінің қалыптасуы.

НИКОЛАЙ КУЗАНСКИЙ (КРЕБС)

(1401ж., Мозелдегі Куза – 11 тамыз,
1464ж., Тоди, Умбрия)

— кардинал, XV ғасырдағы ірі неміс ойшылы, философ, теолог, ғалым, математик, шіркеулік - саяси қайраткер. Діндар, пантеизм өкілі, жалпы қайта жаңғыру заманының диалектигі.

Философиялық шығармалары:

«Ғалымдық білімсіздік», «Ғалымдық білімсіздік апологиясы», «Мүмкіндіктің болмысы туралы», «Жер шарының айналуы туралы», «Құдайдың көріпкелділігі туралы» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Кузанскийдің пікірінше, әлем карама-қарсы заттардан тұрады және олар, математикадағы теңдеудің екі жағындағы мүшелерінің бір-біріне өте алатыны сияқты, бір-біріне ауысып отырады. Ауысқан карама-қарсылықтардың теңесуі тек Құдайға ғана тән.

Жалпы алғанда, материалдық денелер Құдай жаратқаннан кейін өз заңдылықтары бойынша дамып, өзгеріп отыратын болғандықтан, оларды танып-білуге болады. Бұл ретте адамдарға математикалық тәсіл мен тәжірибие көмектеседі. Кез келген теориялар мен концепцияларды тәжірибиеде дәлелдеуге, не болмаса теріске шығаруға болады. Адамдар да заттар сияқты микрокосмосқа жатады және ол құдайдың көрінісі болып табылады. Бірақ өзінің ақыл-ойының, іс-әрекеттерінің арқасында Құдаймен қатар тұрады.

Осыдан келіп: «адам дегеніміз – оның ақыл-ойы» деп тұжырымдайды. Ақыл-ойды табиғаттың заңдылықтарын білу арқылы үздіксіз толықтырып отыру қажет.

Әдебиет:

1. Тажуригина З.А. Философия Николая Кузанского. /Под ред. В.В.Соколова.—Изд. 2-е, стереотипное. Книжный дом «ЛИБРОКОМ», — Москва: 2010. — 152
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәли Қ.. Философия тарихы /Қайта Дәуірлеу философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006. 117-118 бет.
3. История культуры стран Западной Европы в Эпоху Возрождения// Под.ред. Л.М.Брагиной. ВШ, —Москва: 2001.
4. Еремеева А.И., Цицин Ф.А. История астрономии (основные этапы развития астрономической картины мира). Изд. МГУ—,Москва: 1989.
5. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. ВШ,—Москва: 1980. 301-328 беттер

ДЖОВАННИ ПИКО ДЕЛЛА МИРАНДОЛА

(24 ақпан 1463ж, Мирандола,
Модена маңы – 17 қараша 1494ж,
Флоренцияның жанында)

— Қайта Жаңғыру кезеңінде өмір сүрген итальяндық ойшыл, алғашқы гуманизм бағытының өкілі.

Философиялық шығармалары:

— өзіне белгілі барлық діни және философиялық ілімдерді біріктіріп эклектикалық «900 тезистер» деген кітап жазды. «Гептапл» (жеті күндік жаратылу) деген де шығармасы болды.

Негізгі идеялары:

- ❖ Үш дүниенің иерархиясы:
 - періштелік – аспандық – жердегі;
- ❖ Адамды қоршаған дүниеден бөле қарастырды (адам ғарыштың «төртінші дүниесі»);
- ❖ Адамның еркіндікті таңдау мүмкіндігін мойындау;
- ❖ Барлық философиялық ілімдерді біріктіріп «алтын ортасын» табу;

Әдебиет:

1. Горфункель А.Х. *Философия эпохи Возрождения. ВШ*,—Москва: 1980. 91-99 бет.
2. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. *Іліми Философия. /Қайта өрлеу заманы философиясының жалпы сипаты. Джованни Пико дела Мирандолла «Парыз», —Астана: 2009. 52-бет.*
3. Баткин Л.М. *К истолкованию итальянского Возрождения: антропология Марсилио Фичино и Пико дела Мирандолы //Из истории ренессансного искусства Запада. —Москва: 1980. С.31-70.*

ДЕЗИДЕРИЙ ЭРАЗМ РОТТЕРДАМСКИЙ

(28 қазан, 1466, Гауда, Роттердам
маңында – 12 шілде, 1536, Базель)

— нидерландтық философ-гуманист.

Философиялық шығармалары:

«Ақымақтықты мадақтау», «Аспанға жіберілмеген Юлий», «Мақалдар» және т.б.

Католик шіркеуіне бағытталған христиандық гуманизм бағытының өкілі, жас кезінде Нидерланды монастрінде монах болып, XV-ғасырдың соңында Лондонда өмір сүрді. Көне грек тілінде жазылған көптеген еңбектерді латын тіліне аударды.

Өз ілімін «Христ философиясы» деп атады, ол алғашқы христиандықтың идеялары мен идеалдарын қайтадан дамытуға бағытталған. Роттердамский адамның Інжіл (Библия) уағыздарына сүйене отырып, өзін сол жоғары деңгейге көтере алатынына сенімді, тек оны толық меңгеру керек, дінге сенушінің кейпіне өтірік ену дұрыс емес дейді. Бірақ Роттердамский Інжілді халықтың арасында таратушы ғана емес, рационализмді насихаттаушы, ал бұл діни ілімнің қағидаларына қайшы келіп отырды. Осы ерекшелік оның «Ақымақтықты мадақтау» («Похвала глупости») еңбегінен байқалады.

Философиялық көзқарастары:

Адамдардың басым көпшілігі ақымақтар, сондықтан адам қоғамы ақымақтыққа толы, бәрін жасайтын ақымақтар және ақымақтардың арасында. Ақымақтық көпшіліктік, ұйымдық сипатқа ие. Оның көріністерінің ең қайғылысы- соғыс, ол христиандар ұмтылуға тиіс ізгілікті жоқ етіп отырады. Осының бәрі адамдардың кім, қандай дәрежеге ие екеніне карамастан, ақымақтық ауруына душар болып отырғанын дәлелдейді, бұлардың арасында карольдер мен папалар да бар. Эразм бұл қағиданы Христосқа байланысты да қолданады: «Христиандық сенім ақымақтықтың бір түрі секілді, құдайға ақымақтардың ұнайтыны кездейсоқ емес». Ол дінбасыларды «маса толы батпаққа» және улы өсімдікке теңейді, ақымақтық даналықтан күшті деп есептейді.

Эразм Роттердамский ақымақтықты даналықтан күшті деп пайымдайды. Себебі, сезімдік адам тәнімен байланысты, сондықтан ол адамның басында жиналған ақыл-ойдан күрделі, яғни, адамға адамгершілікті сақтау қиынырақ. Өмір иррационалды. Адамның бақыты оның адаспауында емес, керісінше, адасуында, даналыққа ақымақтықты кішкене болса да араластырып

отыруында. Бақыт заттың өзіне емес, адамдардың ол туралы пікіріне байланысты. Сол себепті адам өмірі күрделі, түсініксіз, ештеңені білу мүмкін емес. Тек «табиғат қана адаспайды», ол адамдарды ақымақтықтан құтқарады, ғажайып, керемет күш жоқ, ол тек табиғаттың өзі, бірақ табиғатты да танып-білу мүмкін емес.

Адам өмірін бастайтын да, аяқтайтын да – Құдай, бірақ екі ортадағы өмір ағымында адамға еркіндік қажет. Бұл еркіндік белгілі бір мөлшерде: ерікті ақыл-ой реттеп отыруы қажет. Шамадан, мөлшерден көп ештеңе болмауы керек. Роттердамскийдің өзі де осы принципке сүйенді. Тілі ащы болса да, сақ болды.

Философиялық афоризмдері:

- Жастықтағы күнәміздің сазайын қартайғанда тартамыз.
- ... кез-келген заттың екі жағы бар: өлімнің артында өмір, өмір – өлім, әдемі – ұсқынсыз, байлық – кедейлік, білімдік – надандық....
- Кітапханама қайда болса, менің отаным – сонда.
- Адамзаттың ұлы дүниелерін қисын емес, адамдардың ессіздігі тудырған.

Әдебиет:

1. Горфункель А.Х. *Философия эпохи Возрождения. VIII*, —Москва: 1980. — С. 301-328.
2. Нұрышева Г. *Философия. /Лекциялар курсы. Қайта Өркендеу дәуірі философиясы, Э.Роттердамский. «Зиат-Пресс», —А: 2006. 57-58 бет*
3. Хёйзинга Йохан. *Культура Нидерландов в XVII-веке. Эразм. Избранные письма. Рисунки. /Сост., пер. с нидерл. И предисл. Д.Сильвестрова; Коммент. Д.Харитоновича. Изд-во Ивана Лимбаха, — СПб: 2009. — 680 с*
4. Коджастирова Г.М. *История образования и педагогической мысли: таблицы, схемы, опорные конспекты. — Москва: 2003. — С. 48.*

ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКА

(20 шілде 1304ж, Ареццо – 19 шілде 1374ж, Аркуа, Падуи маңы)

— италиялық ақын, ойшыл, алғашқы гуманист, ғалым, қоғам қайраткері. Петрарка қайта өркендеу дәуірі әдебиеті өкілдерінің бірі.

Петрарка бастауыш білімді латын тілінде алған, кейін Монпельедегі құқық мектебінде, Болонья университетінде оқып, 1326 жылы діни дәреже алған. Авиньондағы Клара шіркеуінде сүйіктісі Лаураны кездестірген (1327).

Философиялық шығармалары:

Петрарка шығармаларында махаббат лирикасы ерекше орын алды. «Канцоньере» («Өлеңдер жинағы») атты 2-бөлімді жинағында «Мадонна Лаураның өліміне» (1327–74) арнаған туындылары жарияланды. Куртуаздық лирика дәстүрінде жазылған жинаққа 317 - сонет, 29 - канцон, 9 - сикстин, 7 - баллада, 4 - мадригал, махаббат, философиялық, саяси тақырыптарға арналған үндеулер енді. Оның бұл жинағы ұзақ уақыт бойына еуропа лирикасының көшбасшысы болып келді. Петрарка өз заманында классикалық көне мәдениетті жаңғыртушы, сөз өнерін мадақтаушы ретінде танылса, он алтыншы ғасырдан тек поэзияда ғана емес, эстетика пен сыншыл ой төңірегінде де петраркизм дәуірі басталды. Сципион Африканскийдің жорықтары туралы жазылған «Африка» (1338–42) атты эпикалық поэмасы Рим мен Карфаген арасындағы соғысты суреттеді. Вергилийге еліктеп жазған 12-эклогтан тұратын «Буколиктер» (1346–57) еңбегі жарық көрді. Петрарка еуропа әдебиетінде алғаш хат үлгісіндегі трактаттар жазды. Әулие Августинмен диалог түрінде құрылған «Дүниенің келеңсіздігі туралы» (1342–43) философиялық трактатында өзін-өзі байқау, тексеру көрініс тапқан. «Салтанат» (1354) Лаураға жолдаған аллегор. арнау болса, автобиогр. прозаның үлгісі «Ұрпаққа хат» (1374), «Проза туралы трактаттар» (1346–74), т.б. туындыларынан көрінеді.

Негізгі идеялары:

- ❖ Адам өмірге бір-ақ рет келеді, өмір – жайсаң;
- ❖ Адам Құдай үшін емес, өзі үшін өмір сүруі керек;
- ❖ Адам табиғи, әрі рухани тұрғыда еркін болуы тиіс;
- ❖ Адам өз-өзіне, өз күшіне сүйене отырып, бақытқа жете алады;
- ❖ О дүниелік өмір жоқ, адам тек адамзат жадында мәңгілікте қалады;
- ❖ Адамның ішкі дүниесі мен сырт бейнесінің сұлулығының гармониясы;

Әдебиет:

1. Романчук А. Роль Франческо Петрарки в формировании образа сомневающегося интеллигента //Франческо Петрарка и европейская культура. «Наука»,— Москва: 2007. — С. 92—96
2. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. ВШ,—Москва: 1980.
3. Франческо Петрарка: Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке /Сост. В.Т.Данченко. — Москва: 1986.
4. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия./Қайта өрлеу заманы философиясының жалпы сипаты. Франческо Петрарка. «Парыз», —Астана: 2009. 51-бет
5. Петрарка в русской литературе /Сост.: В.Т.Данченко; Автор вступ. статьи И.А.Пильщиков; Отв. ред. Ю.Г.Фридриштейн. Рудомино,— Москва: 2006. — Т. 1. — 246 с.
6. Петрарка в русской литературе / Сост.: В.Т.Данченко; Отв. ред. Ю.Г.Фридриштейн. Рудомино,— Москва: 2006. — Т. 2. — 447 с.
7. Абрамсон М.Л. От Данте к Альберти /Отв. ред. член-корр. АН СССР З.В.Удальцова. Академия наук СССР. «Наука»,—Москва: 1979. — С. 88—110. — 184 с

ЛОРЕНЦО ВАЛЛА

(1407ж, Рим немесе Пьяченца
– 1457ж, Рим, Папа өңірі)

— итальяндық гуманист, тарихи-филологиялық сынның көшбасшысы, тарихи эрудиттер мектебінің өкілі. Өзінің еңбектеріндегі басты идеяларды эпикуреизм рухында топтастырды.

Философиялық шығармалары:

«Ақиқаттық игілік тұрғысындағы ләззаттану туралы» деген трактаттың авторы. Сондай-ақ, орыс және басқа да еуропа тілдерінде жарыққа шыққан «Об истинном и ложном благе» (1519),

«О подложности Константинова дара», «О монашеском обете», «История деяний Фердинанда», «О подложности Константинова дара» және «Константинов дар», «О красотах латинского языка» (1544) деген еңбектердің де авторы.

Философиялық көзқарастары:

Біріншіден – шіркеуді терістеді, схоластиканы жасандылығы үшін сынады;
Екіншіден – адам мүмкіншілігі мен парасатына сенді;
Үшіншіден – адам мәселесін жете зерттеді, оны әлем орталығы деп санады;
Төртіншіден – әйел мен ер адамдар еркіндігін жақтады;
Бесіншіден – белсенді іс-әрекетке, күреске, дүниені өзгертуге шақырды;
Алтыншыдан – аскетизмді теріске шығарды;

Әдебиет:

1. Лоренцо Валла. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. Перевод с латинского В.А.Андрюшко, Н.В.Ревякиной, И.Х.Черняка //Памятники философской мысли. «Наука», —Москва: 1989
2. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. /Қайта өрлеу заманы философиясының жалпы сипаты. Лоренцо Валла, «Парыз», —Астана: 2009. 51-бет
3. История философии: Энциклопедия. Интерпрессервис; Книжный Дом. — Мн.: 2002.
4. Соколов В.В. Европейская философия XV-XVIII вв. —Москва: 1996.
5. Хоментовская А.И. Лоренцо Валла — великий итальянский гуманист. —Москва-Ленинград: 1964.
6. История культуры стран Западной Европы в Эпоху Возрождения //Под.ред. Л.М.Брагиной. ВШ, —Москва: 2001.
7. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. ВШ, —М: 1980.

МИШЕЛЬ ЭЙКЕМ ДЕ МОНТЕНЬ

(28 ақпан, 1533, Сен-Мишель-де-Монтеньдегі Монтень қамалы
– 13 қыркүйек, 1592, Бордо)

— атақты француз жазушысы және Қайта Жаңғыру кезеңіндегі философ.

Философиялық шығармалары:

«Тәжірибиелер» (1580), «Мен не білемін?» атты еңбектердің авторы.

«Тәжірибиелер» — бұл абстрактылы философиялық еңбек емес, адамға күнделікті қажет, практикалық туынды. Монтеньді Аристотель мен Платон философиясы қызықтырмайды, Аристотельді ол тіпті «схоластикалық ғылымның құдайы» деп атайды, негізінен скептиктерді жоғары бағалайды. Адамды табиғаттың бөлшегі ретінде қарастырған Монтень күнделікті болмыс, күйбің тіршілікті (адамның киім кию мәнері, өзін қоғамдық жерде ұстай білу өнері, балалар тәрбиесі және тағы басқаларды суреттей отырып, философияны өмірмен байланыстырып байқайды, өмірге қатысы жоқ, бос, көпірме пікірталастарға әуестігі үшін философияны сынға алады: «менің ойымша, философияның бізге парасат пен ақымақтықтың, қаталдық пен кешірімділіктің, адалдық пен арамдықтың бірлігі табиғатқа жат, қарсы деп үйретуі баланың ойыны секілді». Антика философтарының негізгі кемшіліктері қарапайым адамның күнделікті өмірінен алыстығында екендігін түсіне білген Монтень өз өмірінің жақсы-жаман жақтарын сараптай отырып, адам үшін ең бастысы — философиялық ілімдер дамытатын ақыл-ойға жүгініп қана қоймай, өз табиғатының сұраныстарын да тыңдай білуі екенін көрсетті: «біз бөтен ойлар мен білімдерді сақтап қана қоямыз. Оларды өз меншігімізге айналдыруымыз қажет. Әйтпесе, біз от іздеп көршісіне барып, бөтен үйдің отына жылынып, өз үйінде от жағуды ұмытып кеткен адамға ұқсаймыз».

Философиялық көзқарастары:

Монтень адам өмірінің мақсаты — табиғатқа сеніп, жалпылық заңы бойынша бірқалыпты өмір сүру деп есептейді. Табиғи заңдарға сәйкес өмір сүру ғылымы өте қиын, бірақ адамдық міндетті орындағаннан артық ештеңе жоқ, адам өз табиғатына қарсы келмеуі керек. Өлімді қарсы ала білуді де Монтень осы тұрғыдан үйретеді. Оның ойынша, өлімнен қашып құтылу мүмкін емес, өлім — табиғат заңдылығы, бір өмірдің орнына екіншісі келеді, өмір сүргісі келетін басқа адамдарға да орын босатқан жөн, яғни өлімге философиялық тұрғыдан қарау керек. Монтень бұл мәселе жөнінде Цицеронның «пәлсапа соғу — өлімге үйрену деген сөз» деген қағидасын мойындайды.

Біздің ойымызша, Монтень философиясы адамға аса пайдалы. Көп адамға түсініксіздеу, қарама-қарсы пікірлерге толы (Монтень жазғандарын қайта-қайта түзетіп, толықтырып отырған) «Тәжірибелерден» өмірге қажетті құнды кеңестер алуға болады. Шынында да, адамға ақыл-ойдың жетегіне еріп, көкке ұмтылудың қажеті жоқ. Адам табиғатпен үйлесімді, өз мүмкіндігін бағалап өмір сүрсе жеткілікті.

Монтеньнің қағидалары: «Мен болсам құдай сыйлаған өмірді сүйемін .. табиғат мен үшін жасаған нәрселерді шын жүрегіммен, алғыс айта отырып қабылдаймын, оның сыйына қуанамын, ардақтаймын ...»

«Әрбір адам – қайталанбас, ерекше құбылыс».

«Әрбір адам өзін мүлдем өзгерте алады».

«Ал мен не білемін?»

«Надандықтан құтылғың келсе, оны мойындау керек?».

Философиялық афоризмдері:

- Білуге құштарлықтан асқан табиғи құштарлық жоқ.
- Басқаларға орын босатудан қорықпа, бір кездері біреулер сен үшін де солай жасады ғой.
- Кітап оқудан артқан ермек жоқ және одан гөрі ұзақ рахат та жоқ.
- Аз білетінінді ұғыну үшін көп оқып үйрену керек.
- Қасиет біткеннің ішіндегі ең қажеттісі – өзінді-өзің ұстай білу.
- Ақымақтар ғана айтқанынан қайтпайды.
- Көптің соңынан құлақкесті құлша ере беретіндердің өз бағыт-бағдары, мақсат-мүддесі болмайды.
- Алдауға да адам аяғы баспаған алап қолайлы.
- Пифагордың ізбасарлары жақсылық нақты және шектеулі, ал жамандық, керісінше, жадағай һәм шексіз деп санайды.
- Жалғандық шындық тәрізді бірбет болса, біздің жағдайымыз жаман болмас еді ғой.
- Мен керегінен асырмай сөйлеген жанды кездестірмеппін, өміріміздің жартысын сөзге жұмсайтынымыз да содан болар.
- Мақсатқа жеткізетін жол біреу болғанымен, сан соқтырып адастыратыны – мың сан.

Әдебиет:

1. Нұрышева Г. *Философия. /Лекциялар курсы. Қайта Өркендеу дәуірінің философиясы. М.Монтень. «Зиат-Пресс»,—Алматы: 2006. 58-59 бет.*
2. Горфункель А.Х. *Философия эпохи Возрождения. ВШ,—Москва: 1980. — С. 301*
3. *История культуры стран Западной Европы в Эпоху Возрождения //Под.ред. Л.М.Брагиной. ВШ, —Москва: 2001.*
4. Соколов В.В. *Европейская философия XV-XVIII в.в.—Москва: 1996.*

ЛЕОНАРДО ДИ СЕР ПЬЕРО ДА ВИНЧИ

(15 сәуір, 1452ж, Анкиано селосы, Винчи қалашығының маңында, Флоренциядан қашық емес – 2 мамыр, 1519ж, Кло-Люсэ замок-қамалы, Амбуаза маңы, Турень, Франция)

— ұлы итальян суретшісі (мүсінші, сәулетші), гидротехник, мелиоратор, механик, геолог, палеонтолог, ботаник, оптик және ғалым (анатом, математик, физик, сынақшы), Жоғарғы Қайта Жаңғыру кезеңіндегі ірі өнер қайраткерлерінің бірі, итальяндық Ренессанс кезеңіндегі идеал.

Ол өз уақытында бірнеше ғасырды жақындатты. Тәжірбиелік, эксперименталды әдісті қолданды.

Философиялық шығармалары:

«Құдай – қажеттілік кепілі», «Адам - табиғаттың ұлы құралы» деген еңбектер жазды.

Да Винчидің философиясы беделділіктің әсерінен бас тартып, тәжірибиеге, адамның ақыл-ойының күшіне сену негізінде табиғаттың бірлігін, адамзат мәдениетінің өміршеңдігін дәріптеумен ерекшеленеді.

Ол осы тұрғыдан ортағасырлық схоластиканы сынға алып, оны софистика сияқты пайдасы жоқ ілім деп санады. Жалпы алғанда, да Винчи «философиялық тас» іздестірудің өзі пайда бермейтін іс, себебі табиғат Құдайдың заңдылығына емес, өзінің қажеттілік заңына бағынады да, үздіксіз өзгерісте, даму үстінде деп тұжырымдайды. Мысалы, белгілі бір жағдайда су буға, бу мұзға, мұз қайтадан суға айналады.

Философиялық көзқарастары:

Да Винчи әл-Фараби мен ибн Рушдтың «екі ұдайы ақиқат» теорияларына қарсы болды. Оның ойынша, діни ақиқат деген жоқ, себебі Құдайдың өзі жоқ, шын ақиқат – тек ғылыми ақиқат қана. Ғылымда табысқа жетудің бірден-бір жолы – математика тәсілі мен тәжірибие. Жалпы ғылыми жетістіктердің құндылығы олардың практикада қолданылуға мүмкіндігінің болуымен айқындалады.

Осы тұрғыдан ол механикаға (теория мен практиканың бірлігі ретінде) аса зор көңіл бөліп, өзі осы айтылған қағидалар негізінде көптеген инженерлік идеяларды жүзеге асыруға тырысты (парашют, ұшатын қанат, тоқыма станогі, т.б.).

Да Винчи алғашқылардың бірі болып сурет өнері саласында сынның мазмұны туралы пікір айтып, эстетикалық талғамның қалыптасуына үлкен әсер етті.

Философиялық афоризмдері:

- ... қарт кездің керегі даналық екенін ұққың келсе, жас шағында да сол қартайған кезің керексіз қылмайтындай етіп іс жаса.
- Сен өзіңе қартайған кезде тап болатын кінәраттың бәрінің жылдар бойы орнын толтыратын есеңді жастық шағында қармап қал.
- Жамандықты жазаламаған адам – оның дем берушісі.
- Кім көп еңбек етсе бақыт соған қонады.
- Жақсы айтылған сөз, қай тілде айтылса да жаттық етпейді.
- Табандылық – кез-келген кедергіні жеңеді.
- Қателеріңді көрсеткен қарсыласың оларды жасырғысы келген досыңнан көп пайдалы.

Әдебиет:

1. *Волынский А.Л. Жизнь Леонардо да Винчи. «Алгоритм»,— Москва: 1997. 525 с.*
2. *Кэмп М. Леонардо. /Пер. с англ. К.И.Панас. АСТ:Астрель, — Москва: 2006. — 286 с.*
3. *Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Қайта Дәуірлеу философиясы, «Раритет»,—Алматы: 2006.118-бет.*
4. *Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы/ де Винчи. «Өлке»,—Алматы: 2009.*
5. *Николл Ч. Леонардо да Винчи. Полёт разума /Пер. с англ. Т.Новиковой. «Эксмо»,—Москва: 2006. — 768 с.*
6. *Сеайль Г. Леонардо да Винчи как художник и учёный (1452—1519): Опыт психологической биографии /Пер. с фр. «Комкнига»,— Москва: 2007. — 344 с.*
7. *Цёльнер Ф. Леонардо да Винчи 1452—1519. «Артродник», — Москва: 2008. — 96 с.*
8. *Джессика Тайш, Треиси Барр Леонардо да Винчи. «Вильямс», — Москва: 2006. — С. 304.*
9. *История культуры стран Западной Европы в Эпоху Возрождения //Под.ред. Л.М.Брагиной. ВШ, —Москва: 2001.*
10. *Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. ВШ,—Москва: 1980. — С. 301-328.*

ДАНТЬЕ АЛИГЬЕРИ (ДУРАНТЕ ДЕЛЪИ АЛИГЬЕРИ)

(26 маусым 1265ж Флоренция
– 13 қыркүйек 1321ж. Равенна)

— итальяндық ақын, итальяндық
әдеби тілдің негізін қалаушылардың бірі.
«Комедияны» кұрастырушы.
Ортағасырдың соңғы және сонымен
бірге Жаңа заманның бірінші ақыны.

Философиялық шығармалары:

Дантьенің ұлы шығармасына тәнті
болған ұрпағы кейіннен оны (XVIғ.)
«Құдыретті комедия» («Тамұқ»,
«Күнәдан тазару», «Ұжмақ» — деген 3-

бөлімнен тұрады) деп атады. Ол (1307-1321) кейіннен әлемге әйгілі шығарма
болды. Онда ортағасырға тән сюжетті алып, өзінің қуатты көркемдік
қиялымен оқырманды тамұқтан, күнәдан тазаруына жол ашады және
ұжмақтан өткізеді. Аңқау кейбір замандастары ол «о дүниеде болып келген-
мыс» деп ұққан. Тамұққа, терең жер астына, күнәһар адамдар, кісі
өлтіргендер, өзіне қол салғандар түседі де, мәңгілік рухани және дене азабын
тартады. Күнәдан тазару жолына түскендер тауға шығып, күнәдан тазарған
соң, ұжмаққа кіреді. Күнәдан тазарып, ұжмаққа барғанша көп азапты
жолдардан өтеді. Ал ұжмаққа кіргендер өмірін мәңгі-бақи рахатта өткізеді.

Философиялық көзқарастары:

Біріншіден — христиандықты дәріптеді, бірақ оның қайшылықтары мен
догматтарын астарлап сынға алды;

Екіншіден — адамды мадақтады;

Үшіншіден — адамды Құдай жаратты дегеннен алшақ тұрды;

Төртіншіден — адамды Құдайлық және табиғи бастамалардың
гармониялық үйлесімдігі деп ұғынды;

Бесіншіден — адамның бақытты болашағына сенді, адам табиғатының
ізгіліктігін дәріптеді;

Әдебиет:

1. Голенищев-Кутузов И.Н. Творчество Данте и мировая культура.
/Под ред. акад. В.М.Жирмунского. «Наука»,—Москва: 1971.
2. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. /Қайта өрлеу заманы
философиясының жалпы сипаты. «Парыз», —Астана: 2009. 52-бет
3. Доброхотов А.Л. Данте Алигьери. «Мысль», —Москва: 1990.
4. Рабинович В.Л. «Божественная Комедия» и миф о философском камне
//Дантовские чтения. —Москва: 1985.

НИКОЛЛО МАКИАВЕЛЛИ

(3 мамыр, 1469ж, Флоренция
– 21 маусым, 1527ж, сонда)

— итальяндық ойшыл, жазушы, тарихшы, саяси қайраткер (Флоренцияда мемлекеттік хатшы қызметін атқарған). Мемлекеттік биліктің күшті болуын жақтаған.

Философиялық шығармалары:

«Мемлекет билеушісі» (1532), «Билеуші және Тит Ливидің бірінші декадасы туралы пікірлер», «Олардың принциптері» және т.б. Ол Тит Ливидің шығармалары негізінде саяси іс-әрекет тәртібін жүйелеп, христиандыққа дейінгі Рим империясының этикасы мен күшін дәріптейді.

Қоғамдық-саяси көзқарастары:

Мемлекеттің қайсысы болса да, римдіктердің күші мен ұлылығы сияқты қасиетке ие болуы үшін, өз іс-әрекеттерінде дұрыс деп тапқан тиісті шараларды қолданулары қажет. Ал бұл жолда әдептілік қағидалары мен азаматтық бостандық ығыстырылып, ескерілмей қалса, онда тұрған ештеңе де жоқ, билеуші оған көңіл бөлмеуі керек.

Макиавеллидің бұл ілімі «макиавеллизм» деп аталып кеткен, саясатта өз мақсатына қалай жетсең де дұрыс деген қағиданың қалыптасуына әкеліп соқты.

Әдебиет:

1. Горфункель А.Х. *Философия эпохи Возрождения. ВШ*,—Москва: 1980. — С. 301-328.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы. /Қайта Дәуірлеу философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006.119-бет.*
3. Попова И.Ф. «Правила императоров» танского Тай-цзуна и «Государь» Н.Макиавелли //Восток-Запад. Историко-литературный альманах 2003—2004. /Под редакцией акад. В.С.Мясникова. —Москва: 2005. С.191-203.
4. Макиавелли в России: Восприятие на рубеже веков. /Сост. Э.Г.Азгальдов, И.А.Быстрова; Под ред. В.Т.Данченко, В.А.Скороденко, Ю.Г.Фридриштейна; Науч. Консультант -П.Д.Баренбойм. «Рудомино», —Москва. 1996. – 144 с.
5. История культуры стран Западной Европы в Эпоху Возрождения //Под.ред. Л.М.Брагиной. ВШ, —Москва: 2001.

НИКОЛАЙ КОПЕРНИК

(19 ақпан, 1473ж, Торунь – 24 мамыр,
1543ж, Фромборк)

— поляк арасынан шыққан астроном, математик, экономист, каноншы. Ғылыми революцияның бастамасы болған әлемнің гелиоцентристік жүйесін алғаш айтқан.

Астрономиялық зерттеулерге сүйеніп, болмыстың мына бейнесін көрсетті: Жер Әлемнің орталығы емес (геоцентризмді теріске шығарды), Жер Күнді айналады (гелиоцентризм), барлық ғарыштық денелер өз траекториясымен қозғалады, ғарыш шексіз, ғарыштағы құбылыстарды табиғат заңдылықтарымен түсіндіруге болады.

Өркендеу дәуірінде астрономия жақсы дамыды; оның себебі теңіз саласының дамуы болды.

Философиялық шығармалары:

Астрономия ғылымын тереңдеп зерттеген Коперниктің басты еңбегі – «Аспан сфераларының айналуы».

Негізгі идеясы:

Аристотель – Птолемей теориясын терістеу немесе дүниенің гелиоцентристік жүйесін ашу: Жер дүниенің қозғалмайтын орталығы емес, ол өзінің осымен айналады; Дүниенің ортасы – Күн, Жер осы Күнді айналады; Ай Жердің серігі;

Коперник ашқан жаңалықтар дүниенің жаңа бейнесін қалыптастыруға деген талпыныс еді:

«Дүние шексіз, ол жер субстанциясы және аспан субстанциясы болып бөлінбейді, яғни, жер мен аспанды теологиялық қарама-қарсы қою деген жоқ».

«Жер аспан денелерінің біреуі ғана, қозғалыс заңдылықтары Жер үшін де, басқа планеталар үшін де бірдей. Қозғалыс планеталардың бәрінің қалыпты жағдайы».

Әдебиет:

1. Гребеников Е.А. Николай Коперник. «Наука»,—Москва: 1982.
2. Нұрышева Г. Философия. /Лекциялар курсы. Қайта Өркендеу дәуірінің философиясы. Н.Коперник. «Зиат-Пресс»,—Алматы: 2006. 60-бет.
3. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. ВШ,—Москва: 1980
4. Чайковский Ю.В. Доплатонова астрономия и Коперник. //Историко-астрономические исследования, вып. XXX. «Наука»,—Москва: 2005. — с. 159—200.

ДЖОРДАНО (ФИЛИППО) БРУНО

(1548ж., Неаполь маңындағы Нола
– 17 ақпан, 1600ж, Рим)

— итальяндық доминикандық-монах, философ әрі ақын, пантеизм өкілі.

Философиялық шығармалары:

«6 - диалог», «Идеялардың көлеңкесі туралы», «Себептілік, бастама және біртұтастық туралы», «Әлемнің және заттардың шексіздігі туралы» және т.б. да еңбектері кейінгі дәуірлерде өз жақтастарын, пікірлестерін тауып, өзінің заңды жалғасын тапты.

Философиялық көзқарастары:

Бруноның пікірінше, табиғаттан тыс ешқандай күш жоқ. Ол кеңістікте де, уақытта да шексіз, ал қозғалыс оның өмір сүру тәсілі. Табиғат өз заңдылығымен дамиды. Әлем мен Құдай бір. Әлем – универсум (әмбебап бастама), жалғыз ғана мәнділік. Сондықтан ол мәңгі және өзгермейді. Ал әлемге кіретін денелер сансыз көп, олар үздіксіз қарапайым және өзгерісте болады. Барлық заттар өшпейтін, мәңгі, қозғалыста, бөлшектерден тұрады. Оларды Бруно монада деп атайды. Монаданың материалдық денелерге ғана емес, психикаға да қатысы бар. Ал психикалық құбылыс барлық заттарға тән болғандықтан, әлемде жансыз денелер жоқ. Осыдан келіп, Бруно әлемде шексіз және сансыз көп тіршілік түрлері болуы әбден ықтимал деген тұжырым жасайды. Бруноның көзқарасынан жүйеленген түрде қолданылған Демокрит пен Гераклит ілімдерінің ықпалын байқаймыз.

Әдебиет:

1. Джордано Бруно. Избранное. «Агни», — Самара: 2000.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Қайта Дәуірлеу философиясы, «Раритет», — Алматы: 2006.119-120 беттер.
3. Йейтс Ф. Джордано Бруно и герметическая традиция. Новое литературное обозрение,—Москва: 2000.
4. Кузнецов Б.Г. Дж.Бруно и генезис классической науки., «Наука», —Москва: 1970.
5. Ордине Нуччо. Граница тени. Литература, философия и живопись у Джордано Бруно. /Пер. с итал. А.А.Россиуса.—Спб: 2008.-407 с.
6. Книга 100 великих казней: Джордано Бруно. 171—176 бет, издательство «ВЕЧЕ», —Москва: 2000.

ГАЛИЛЕО ГАЛИЛЕЙ

(15 ақпан, 1564ж, Пиза – 8 қаңтар,
1642ж, Арчетри)

— итальяндық физик, механик,
астроном, философ және математик.

Шығармалары:

«Ғылымның жаңа екі саласына байланысты
математикалық дәлелдемелер мен
пайымдаулар», «Табиғат туралы кітап», т.б.

Ол ең алғаш рет аспан әлемін
зерттеуге арналған телескопты пайдаланды
және ғылымда бірқатар астрономиялық
жаңалықтарды ашты. Галилей –
экспериментальді физиканың негізін
қалаушы. Өзінің тәжірибие-эксперименттерінің арқасында Аристотельдің
ойқорытындыдан тұратын метафизикасын жоққа шығарып, классикалық
механиканың тұғырталасын қалады.

Философиялық көзқарастары:

Галилейдің ғылымда ашқан екі жаңалығы: біріншісі – қатты және
серпілмелі заттардың сыртқы күштерге қарсылығы, екіншісі – денелердің
кұлау заңдылықтары – оның философиялық көзқарасының қалыптасуына
үлкен әсер етті. Оның пікірінше, философия алфавит әріптерінен басқаша
әріптермен жазылған табиғат туралы кітабын оқуы керек. Табиғаттың кітабы
үшбұрыш, квадрат, дөңгелек, шар, т.б. тәріздес. Оларды оқу үшін
схоластикалық ойланып-толғанудың қажеті жоқ, керісінше, таза тәжірибиеге
сүйенген математикалық тәсіл керек. Ғылыми-зерттеу жұмысында ешқандай
беделді мойындамау керек, тек күмәндану ғана оны ілгері дамытады. Теория,
концепцияларды бақылау, эксперимент негізінде, индуктивтік тәсілді
қолданып тұжырымдауға болады. Тек механикалық әдіс қана әлемдегі
кұбылыстарды және олардың мәнін түсініп-білуге мүмкіндік беретіндіктен,
бос схоластикалық ойлауға әкелетін дедуктивтік (жалпыдан жалқыға)
тәсілдің өміршендігі жоқ.

Ол Коперник пен Бруно сияқты Жер өз осімен Күнді айналып жүреді
және ол Күн жүйесіндегі көптеген планеталардың бірі ғана, ал Күн жүйесі
сияқты жұлдыздар жүйесі әлемде сансыз көп және олардың көпшілігінде
жердегідей тіршіліктің болуы ғажап емес деген пікір айтқан.

Әдебиет:

1. Галилео Галилей. Избранные труды в двух томах. «Наука»,— М: 1964.
2. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. VIII,— Москва: 1980

ТОМАС МОР

(7 ақпан, 1478ж, Лондон
– 6 шілде, 1535ж, Лондон)

— ағылшын ойшылы, жазушы. Католик Шіркеуінің әулиесі. Утопистік социализмнің негізін салды.

Атақты философ Эразм Роттердамскийдің досы. Латын тілін жақсы меңгерген, заң мектептерінде білім алып, мұғалімдік және адвокаттық қызметтер атқарған. Оның еңбегін бағалаған қоғамдастары оны парламент палатасына сайлады. Батыл саяси көзқарастары үшін 1535 жылдың 6 шілдесінде жазаға тартылды

(ел-жұртының алдында басы кесілді).

Философиялық шығармалары:

«Утопия» (Утопия – грекше «орны жоқ орын», «Жерұйық» дегенді білдіреді).

Мордың «Утопия» еңбегі мемлекеттің ең жақсы құрылымы туралы пайымдауға арналған. «Утопияның» бірінші бөлімінде Мор Англиядағы капитал қорының қалыптасуының алғашқы кезеңдерін суреттейді: қоғам мүшелерінің барлық мүшелері баюды ғана көздейді және мемлекет атын жамылып, өз құлқынының қамын ойлайтын байлар мемлекеттің сорына айналады.

Кітаптың екінші бөлімінде осындай мемлекетке қарама-қарсы мемлекет туралы баяндалады. Бұл бөлімнің мазмұнын Інжілдің, Платонның «Мемлекет» еңбегінің, Эразм Роттердамскийдің христиандық гуманизімінің әсері сезіледі.

Философиялық көзқарастары:

Қоғамдық өмір – Мор индивидуализмге қарсы, жеке меншік болмауы тиіс, қоғамда өмір сүріп отырған адамдардың бәрі тең.

Мемлекет басшысы – терең ойлы философ, кіршіксіз таза адам болуы қажет, «Жақсы нәрсе де, жаман нәрсе де басшыдан тарайды». Осындай адам – қиялдағы аралды жаулап алып, өз Утопиясын құрған Утоп.

Қоғамда ақша жоқ, алтын тек қажетсіз нәрселерді жасауға ғана, басқа елдермен қарым-қатынаста және соғыста қолданылады.

Ой еңбегі мен дене еңбегі: Мор дене еңбегін жоғары бағалайды, ол адамдардың бәрі үшін міндетті, ауыл шаруашылығы еңбегіне қоғамның әрбір мүшесі кемінде екі жылын арнауы тиіс, себебі еңбек өмірлік қажеттілік қана емес, моральдық қажеттілік. Ол алты сағатқа созылатын еркін ой. Ой еңбегі Платондағыдай дәріптелмейді, бірақ онымен айналысатын ең дарынды адамдар. Утопиялықтар еңбектен шаршап, зорықпайды, қолдары босағанда өздерін рухани дамытады.

Дін: Утоп дінді Христос дүниеге келерден 144 жыл бұрын тағайындады. Мор жалғыз Жаратушы Құдай бар, жан мәңгілік деп тұжырымдайды. Сонымен қатар, әр түрлі наным-сенім болуы мүмкін, адамдар бір-бірінің сенімін, атеистерді де сыйлауы керек деп есептейді. Дінді сақтаушы – сайланатын дінбасылар, олар өте таза, адамгершілікті интеллектуалдылықтан да жоғары қояды.

Әдебиет:

1. Чиколони Л.С. Диалоги Лукина и «Утопия» Мора в издании Джунти (1519) // Средние века. Вып.50. — Москва: 1987. С. 237—252.
2. Нұрышева Г. Философия. /Лекциялар курсы. Қайта Өркендеу дәуірінің философиясы. Т.Мор. «Зиат-Пресс», — Алматы: 2006. 61-62 беттер.
3. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. ВШ,—Москва: 1980. — С. 301-328.
4. Кудрявцев О.Ф. Гуманистические представления о справедливости и равенстве в «Утопии» Томаса Мора. //История социалистических учений. —Москва: 1987. — С. 197—214.

ТОММАЗО КАМПАНЕЛЛА

(5 қыркүйек, 1568ж. – 21 мамыр,
1639ж, Париж)

— итальяндық философ және жазушы, алғашқы утопиялық социализм өкілдерінің бірі.

Ол философия, жаратылыстану мәселелерін әлеуметтік мәселелермен байланыстыра білген, Испания монархиясына қарсы күрескен, сол үшін отыз жылдай түрмеде отырған монах.

Философиялық шығармалары:

«Күн қаласы», «Галилей апологиясы», «Метафизика», т.б. «Күн қаласында» оның тұрғындары – солярыйлер

әлеуметтік әділеттілікті орнықтырып, өмір мен мектептің рахатын көреді.

Кампанелла гилозоизм (барлық нәрсенің жаны бар деген түсінік) идеясын универсумға қолданады: «Әлем – үлкен тірі мақұлық, біз оның ішінде құрттар секілді өмір сүреміз, теңіз – жердің тері».

Философиялық көзқарастары:

«Күн қаласы» еңбегінде қоғамды қалай өзгерту туралы ойларын баяндайды. Тапробану аралындағы (шамамен Цейлон, қазіргі Шри-Ланка) бақытты қоғам туралы Генуя теңізшісі әңгімелейді. Бұл аралда адамдар қоғамдастыққа бірігіп, Құдайға емес, адамның ақыл-ойына бағынатын мемлекет құрады. Мұнда жеке меншік жоқ, еңбек жақсы ұйымдастырылған, адамдар төрт сағат қана жұмыс жасайды, бай, кедей болып бөлінбейді.

Мемлекетті басқарушы – Платонның мемлекетіндегідей аристократия, бірақ философтар емес, маман аристократтар, қабілетті болып жаратылған, туғаннан жолы болғыш адамдар. Олардың ең ақылдысы – Метафизик немесе Күн деп аталады.

Ол мемлекет басшысы, барлық ғылымдардан жан-жақты хабардар. Оның үш көмекшісі бар: Күш-Қуат – әскери істерді, Даналық – ғылымдарды басқарады, Махаббат – тамақ, бала тәрбиелеумен айналысады. Олардың да көмекшілері бар (Грамматика, Логика, Физика, Саясат, Этика, Экономика, Астролог, Астроном, т.б.)

Елді басқару ісімен қырық адам айналысады, бірақ айына екі рет халық жиналысында басшылар ауыстырылып отырады, олардың өздері де талантты адамдарға өз орындарын босатуы тиіс. Басшылық әділ жүзеге асырылуы тиіс, ағайыншылық деген болуы керек.

Балалар жеті жасынан бастап ғылымдарды зерттей бастайды және ой еңбегін дене еңбегімен ұштастырады. Дін философияға, білімге тәуелді, ең басты дінбасы – Метафизик.

Әдебиет:

1. Штекли А.Э. «Город Солнца»: утопия и наука. — Москва: 1978.
2. История философии в кратком изложении. «Мысль»,—Москва: 1994. — 590
3. Нұрышева Г. Философия. /Лекциялар курсы. Қайта Өркендеу дәуірінің философиясы. Т.Кампанелла. «Зиат-Пресс»,—Алматы: 2006. 62-63 б.
4. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. ВШ,—Москва: 1980. — С. 301-328.
5. Радугин А.А. Философия курс лекций. —Москва: 1995.
6. Соколов В.В.Европейская философия XV-XVIII в.в. —Москва: 1996.
7. Спиркин А.Г. Философия. —Москва: 2004.
8. Чанышев А.Н. Курс лекции по древней и средневековой философии. — Москва: 1991.
9. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 3: Новое время (От Леонардо до Канта) /Реале Дж., Антисери Д. ТОО ТК «Петрополис», — СПб: 1996. — 713 Чиколини Л.С. «Политические афоризмы» Кампанеллы //История социалистических учений. — Москва: 1987. — С. 172—196.
10. Антология мировой философии: Возрождение. Харвест: АСТ,— Минск; —Москва: 2001. — 927 с.

МАРТИН ЛЮТЕР

(10 қараша 1483ж, Айслебен, Саксония
–18 ақпан 1546ж, сонда)

— неміс ойшылы және қоғам қайраткері, Германиядағы бюргерлік реформалаудың басшысы (алғаш рет Библияны неміс тіліне аударған), немістің протестантизмнің (лютерандық) негізін салушы, жалпы немістік әдеби тілді құрастырушылардың бірі әрі теология докторы.

Ол 1517 жылы 31 қазанда Германиядағы Виттенбергтік замоктың шіркеу есігіне индульгенцияға қарсы бағытталған 95 – тезисті қағып қойды. Бұл католицизмге қарсы идеологиялық, тіпті

кейбір елдерде қарулы күреске бағытталды.

Философиялық шығармалары:

«Лекции о Послании к Римлянам» (1515–1516), «95-тезисов об индульгенциях» (1517), «К христианскому дворянству немецкой нации» (1520), «О вавилонском пленении церкви» (1520), «Письмо Мюльпфурту» (1520), «Открытое письмо папе Льву-X» (1520), «О свободе христианина» (1520), «Против проклятой буллы Антихриста», «О рабстве воли» (1525), «Большой и малый Катехизис» (1529), «Похвала музыке» (1538), «О евреях и их лжи» (1543) және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Лютерге XIV- ғасырдағы мистиктердің идеялары жақын; «адамның ішкі жан дүниесінің» құдаймен бірлігі туралы» ілімді Лютер «сеніммен ақтау» іліміне аударған: бірлік – сенімі, рухты сақтаудың шарты; игі істер – сақтануға жеткілікті жол емес, тек сенімді көрсетудің жемісі ғана деп санаған.

Негізгі идеялары:

- Құдай мен сенушілердің қауышуы тікелей өтуі керек;
- Құдай мен сенушілер арасында католиктік шіркеу сияқты дәнекер болмау керек;
- Діни ырымды азайту (жеңілдету) керек;
- Шіркеу демократиялы, ал ырымдар – адамға түсінікті болуы керек;
- Рим папасы мен католиктік діндарлардың мемлекет саясатына ықпалын азайту керек;
- Мемлекеттік институттар мен зайырлы биліктің беделін көтеру керек;
- Құдайға құлшылық ету ісі – дін иелері иемденіп алған тек кәсіп қана емес, ол христиандардың бүкіл өмірлерінің уәзипасы;
- Мәдениет пен білім ошағын католиктік догмалардан тазарту керек;

Әдебиет:

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Философия. /Жалпы ред.басқ. э.э.д., проф.Е.Арын. «ЭКО» ҒӨФ, —Павлодар: 2006.
2. Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520—1526. — Харьков: 1994.
3. Лютер М. Избранные произведения. — СПб: 1997.
4. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. /Қайта өрлеу заманы философиясының жалпы сипаты. Мартин Лютер. «Парыз», — Астана: 2009. 53-бет.
5. Лютер М. 95-тезисов. Роза мира, — СПб: 2002.
6. Мартин Лютер - реформатор, проповедник, педагог /Ольга Курило. — РОУ. —Москва: 2010. 238 с
7. Лютер, Мартин //Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). — СПб: 1890—1907.
8. Порозовская Б.Д. Мартин Лютер. Его жизнь и реформаторская деятельность. — СПб: 1997.
9. Гобри И. Лютер /Предисл. А.П.Левандовского. (ЖЗЛ, вып.786), «Молодая гвардия»,— Москва: 2000.

ЖАН КАЛЬВИН

(10 шілде 1509ж – 27 мамыр 1564ж)

— француз Құдай-сөзінің білгірі (богослов), шіркеу реформаторы, кальвинизмнің негізін қалаушы. Мартин Лютердің ізбасары, оның идеяларын бір жүйеге келтіріп жалғастырушы.

Философиялық шығармалары:

«О христианской философии» (1533), «Сон душ» (1534), «Наставление в христианской вере» (1536), «Катехизис» (1537), «Послания к Римлянам» және «Небольшой трактат о Святом причастии» (1539).

Негізгі идеялары:

- Протестантизм идеясының негізі – алдын ала білу (жазмыш, тағдыр) идеясы;
- Құдай адамдарды құтқаратынын немесе құтқармайтынын алдын ала анықтап қойған;
- Адамдар өздерінің құтқарылатынынан үмітін үзбеу керек;
- Адамның жер бетіндегі өмірінің мәні – кәсіпке (мамандыққа) ие болу;
- Кәсіп (профессия) – бұл тек күнкөріс қана емес, сонымен қатар ол Құдайға құлшылық ету орны;
- Өз ісіне ынтамен, жауапкершілікпен қарау – құтылудың жолы;
- Жұмысындағы жетістік – Құдайдың мейірімінің белгісі;
- Жұмыстан тыс жерде қарапайым, аскет бол;

Діни-саяси көзқарастары.

- Кальвин Лютердің идеяларын бір жүйеге келтірумен, әрі өзінің теориялық діни-философиялық ілімімен бірге протестантизмді практикада, іс жүзінде жүзеге асырды;
- Женевада протестандық қозғалысты басқарды;
- Женевада католиктік Шіркеу мен Рим Папасының билігін (Кальвиннің өзі «Женевалық Папа» деген атқа ие болды) жойды, реформаланған (кальвинистік) Шіркеуді ресми түрде мойындаттырды;
- Зайырлы билікті кальвинистік Шіркеуге бағындырды;
- Тек Шіркеуде ғана емес, сонымен бірге қалада да реформа жүргізді: католиктік мерекелерге, ырымдарға, жылтырақ киінуге, думан-сауыққа, әшекей-бұйымдарға тыйым салды; азаттарды аскетизм, пуританизм, өз жұмысына ұқыпты қарау рухында тәрбиелеу мақсатымен тұрғындарға қатаң пасторлық бақылау қойды.

Әдебиет:

1. Кальвин Жан //Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). — СПб: 1890—1907.
2. Жан Кальвин. Наставление в христианской вере. Полный текст
Виппер Р. Ю. Церковь и государство в Женеве в эпоху кальвинизма. — СПб: 1893.
3. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. /Қайта өрлеу заманы философиясының жалпы сипаты. Жан Кальвин. «Парыз», — Астана: 2009. 54-бет.
4. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. //Вебер М. Избранные произведения. —Москва: 1991. — С. 61—272.
5. Павленков Ф., Овчинников В. Биографическая библиотека Ф.Павленкова: ЖЗЛ: В 3 т. «Олма»,— Москва: 2006

Қайта Жаңғыру кезеңінің философиясы үш кезеңнен тұрады:

- Гуманистік немесе антропоцентристік кезең (XIV- ғасырдың ортасынан – XV - ғасырдың ортасына дейін);
- Онтологиялық мәселелер шешілген неоплатонизм кезеңі (XVғ.орт. - XVIғ. бірінші үштігіне дейін);
- Натурфилософиялық кезең (XVI- ғасырдың II-ші жартысынан бастап XVII - ғасырдың басына дейін);

Қайта Жаңғыру кезеңі философиясының ерекшеліктері:

1. Қайта Жаңғыру философиясында да басты орынға Құдай ие, бірақ философиялық талдау объектісі – Адам, ол космостық болмыстың негізгі звеносы. Орта ғасыр философиясы адамды күнәһар, құдайдың құлы ретінде қарастырса, бұл кездегі философия адамды жоғары қойды, оның еркіндігін дәріптеуге ұмтылды;
2. Қайта Жаңғыру философиясы жаратылыстану саласындағы жетістіктермен, географиялық жаңалықтармен, медицина, математика, табиғат туралы ғылымдармен тығыз байланыста дамыды;
3. Осы ғылымдардың жетістіктері негізінде философия дүниені жаңа, пантеистік бейнесін жасауға тырысты, табиғат пен құдай бірлігі, табиғат пен адамның құдайы сипаты идеяларын негіздеуге ұмтылды;
4. Философиялық ой өнермен тығыз бірлікте дамыды. Адамның өзінің табиғи негізіне оралуы идеясы Қайта Жаңғыру дәуірінің өнерінде көрініс тапты. Адамның күші Құдаймен тең, ол бәрін де игере алады. Ренессанс адамы – шығармашылықпен айналысатын, қолынан келмейтіні жоқ адам. Ол бәріне қабілетті, дене сұлулығына да, ой сұлулығына да жете алады. Адам – дүниедегі ең әдемі, ең әсем Тіршілік етуші (существо). Осы эстетикалық негіз Қайта Жаңғыру философиясына ерекше мазмұн берді, Әсемдік, Адамның Әсемдігі асқақтатылды. Тән мен жанның сұлулығы Леонардо да Винчи, Микеланджело, Рембрант шығармаларында суреттелді, олар әлі күнге дейін аса құнды, теңдессіз, баға жетпес дүниелер болып есептеледі;
5. Ренессанс философиясына гуманизм – адамның тұлға ретіндегі құндылығын, оның еркіндікке, бақытқа және дамуға ие болу құқын мойындайтын көзқарас тән. Гуманизм антика мен орта ғасырларда да болғанымен, қоғамдық қозғалыс ретінде Қайта Жаңғыру кезеңінде қалыптасты. Ерекшелігі – гуманистік философия кәсіби философиядан тыс қалыптасты. Ақын-жазушылар, ғалымдар, ритор, педагог, дипломат, саясаткер, т.б. білімді адамдар гуманистер қауымдастығын құрып, жаңа гуманистер мәдениетін жасауға талпынды. Олар өздеріне «философ» деген атақ беріп, философияға жаңа мазмұн берді, бұрынғы философтарды философ деп санамады; (Нұрышева Г. Философия/ Лекциялар курсы. Қайта Өркендеу дәуірінің философиясы. «Зиат-Пресс», —Алматы: 2006. 54-55 бет).

5 – БӨЛІМ

ЖАҢА ДӘУІР ФИЛОСОФИЯСЫ

XV-XVIII ғасырларда Батыс Европа елдерінде феодалдық өндіріс әдісі төңірегінде жаңа капиталистік өндіріс әдісі қалыптаса бастады. Осыған дейінгі үшінші сословие арасынан өз алдына ерекшеленіп феодалдық өкіметке наразыларды топтандырып бастаушы тап ретінде **буржуазия** дүниеге келді.

Ол феодалдық құрылысты құлатып, жаңа өндірістік қатынстарды орнатуды мақсат етті, ал бұл мақсатты іске асыру үшін буржуазиялық революция жасамақшы болды. Айталық, XV-ғасырда Нидерланды, XVII-ғасырда Ағылшын, XVIII-ғасырда Франция революциялары бірінің бастамасын бірі жалғастырды. Германияда шаруалар, Францияда жалаңаяқтар көтерілістері соның жаңа жаршылары болды.

Дүниеге келген тап – буржуазия ғылым табыстарына сүйенуді қажет етті, схоластиканы қатты сынға алды. Ең алдымен олар схоластиканың басты кемшілігі тәжірибеден бас тартып, бақылау, эксперименттерге сүйінбейтін шыдамсыздықпен жасалған догмалық топшылауларға негізделген, жалған тұрлаусыз әдісінде деп есептеді. Бұл жаңа тап материализмге сүйенді.

Бірақ ол **метафизикалық материализм** болатын.

Ал метафизикалық материализмге үш күрделі кемшілік тән болды:

- ❖ ол механика ілімдеріне негізделді, яғни дүниедегі барлық өзгерістерді механика заңдарымен дәлелдеуге тырысты;
- ❖ дүниені қатып қалған, қозғалмайтын, өзгермейтін құбылыс деп қарады. Оны ұдайы дамудағы процесс екенін мойындамады;
- ❖ қоғам өмірін ғылыми тұрғыдан түсіндіре алмады, сондықтан ол идеалистік көзқараста қала берді (Кішібеков Д. Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008).

Нақтырақ айтқанда, Дж.Беркли сияқты басқа да идеалистік көзқарастағы философиялық тұлғалардың материалистік көзқарастағы ойшылдарға қанша кедергілер жасағанымен, оның әрі қарай ойдағыдай дамуына ешбір кедергі жасай алмады.

Жаңа заман философиясының өзге де көрнекті тұлғалары: Джон Толанд, Энтони Коллинз, Бернард Мандевиль, Фрэнсис Хатчесон, Энтони Шефтбери, Дэвид Гартли, Христиан Вольф, Леже Мари Дешан, Иоганн Гердер және т.б. болды.

АҒЫЛШЫННЫҢ МАТЕРИАЛИЗМІ

ФРЭНСИС БЭКОН

(22 қаңтар, 1561ж. Лондон
– 9 сәуір, 1626ж. Хайгейт)

— ағылшын философы, тарихшы, саяси қайраткер, эмпиризмнің негізін қалаушы (индуктивтік әдісті қолданды).

Кембридж университетін бітірді, дипломатиялық қызметте болды, 1584 жылы парламентке сайланды. 1617 жылдан баспа лорд-сақтандырушысы, сосын — лорд-канцлер; Ақсүйектер отбасында дүниеге келген, кейіннен Веруламдық барон және Сент-Олбандық виконт. Король Яков I оған Верлуам деген жердегі үлкен қорғанды сыйға тартып, «Верлуам лорды» деген атақ

береді. Алайда саясатта тұрақтылық болмағаннан кейін, бұл саладан кетуге мәжбүр болды. Кейін, оның философиямен айналысуына жол ашылады. Оның нақыл сөзі – «Білім-Күш».

Философиялық шығармалары:

«Адамгершіл және саяси тәлімдер немесе тәжірибиелер» (1597), «Ғылымдарды арттыру және оның қадір-қасиеті туралы» (1615, 1623), «Табиғатты талқылаудың 12-қағидасы – ойлар және бақылаулар», «Ежелгілердің даналығы туралы», «Аспан туралы», «Себептер мен бастаулар туралы», «Желдердің тарихы», «Өмір мен өлім тарихы», «7-Генрихтың тарихы», «Жаңа Атлантида» (1627), «Жаңа Органон» және т.б.

Фрэнсис Бэконның шығармаларының ерекшеліктері – ол білімнің өмірге деген қажеттіліктен пайда болатындығын асыра көрсетілуі. Ол әсіресе табиғатты зерттеудің қажеттігіне көп көңіл бөледі, ал оның негізгі жолы – тәжірибелік зерттеулер. «Не іс-әрекетте пайдалы болса, ғылымда да ақиқатты», ғылымның жетістіктері мен жемістері – оның ақиқаттығының көрінісі», - дейді ұлы ойшыл.

Бэконның пікірінше, табиғаттың сырын, заңдылықтарын білген адам оларды өз қажетіне жарата алады, ал табиғатты материяны қарастыру арқылы түсінуге болады. Материяның қасиеттері көп, солардың ішіндегі негізгісі – қозғалыс. Қозғалыс – материяның кеңістіктегі орын ауыстыру ғылымдары тәсілмен қабылдап білуге болатын денелер ғана, ал рух, жан, т.б. ғылыми тұрғыдан танып-білуге болмайтын болғандықтан – нақты шындыққа жатпайды. Табиғатты танып-білу негізінде мәдени өмірді мақсаттылықпен өзгерту – адамзаттың негізгі мақсаттарының бірі. Бұл жолда адамдар әр нәрсеге сеніп, табынушылық жалған эксперимент екенін түсінулері керек. Бэконның түсінігінше, зерттелетін заттардың қасиеттері еш уақытта өзгермейді және олар

бір-бірімен байланыста болмайды. Дін мен ғылым бір-біріне кедергі жасамай, әрқайсысы өз жолымен ақиқатқа жетулеріне болады.

Тәжірибені талдай келе, Фрэнсис Бэкон оны екіге бөледі. Олар – жемісті тәжірибе мен сәулелі тәжірибе. Бірінші өмірге пайдалы нәтижелер әкелсе, екінші табиғаттың терең сырларын ашуға көмектеседі. Сәулелі тәжірибелер өмірге дереу пайда әкелмегенімен, жемісті тәжірибелерді жүргізуге көмек береді, басқаша жағдайда олар сарқылып қалар еді.

Ғылымның дамуына сондай үлкен мән берген ғалым, оны сала-салаға бөлу мәселесіне (классификацияға) көп көңіл бөленді. Оның ойынша, адамның жан дүниесіндегі үш қабілеті ғылымды топтастырудың негізінде жатуы қажет. Олар: 1. Есте сақтау; 2. Қиял; 3. Ақыл-ой. Есте сақтау қасиетіне сай ғалым – тарих, қиялға – поэзия, ақыл-ойға – философия.

Тарих ғылымын Фрэнсис Бэкон екіге бөледі. Олар – жаратылыстану тарихы, екіншісі – азаматтық тарих.

Қиялға негізделген поэзия дүниені шынайы бейнелемей, керісінше, адамның жүрегінен, сезімінен шығатын талаптар тұрғысынан көрсетеді.

Ал енді философияға келер болсақ, оның пәні үш мәселені қамтиды. Олар – Құдай, Табиғат және Адам мәселелері. Өз заманындағы түсініктері сай, Фрэнсис Бэкон Құдай мәселесін «қос ақиқат» тұжырымы арқылы қарайды. Философия саласында Құдайды ақыл-оймен танып-білу мүмкін емес. Сондықтан ол теологияның шеңберінде сенім арқылы қаралуы керек.

Ал табиғат философиясына келер болсақ, Фрэнсис Бэкон оны да екіге бөледі. Олар – теоретикалық және практикалық философия. Теоретикалық философия сәулелі тәжірибелерге сүйеніп, табиғатта бұрын-сонды болмаған жаңа заттар мен құбылыстарды тудырады.

Адам мәселесі де екіге бөлінеді: Табиғат туындысы ретінде оны философиялық антропология, ал қоғамның мүшесі ретінде азаматтық философия зерттейді.

Таным мәселелері:

Фрэнсис Бэконның ойынша, ғылым салаларында ғасырлар бойы қалыптасып, адамның дүние тануына кеселін тигізетін нәрселер бар. Ең алдымен оларды сыртқы шығарып әшкерелеу қажет. Сонда ғана жаңа әдістерге жол ашылып, зерттеулердің тиімділігі артады. Сол ғылымдағы кедергілерді Фрэнсис Бэкон «идолдар», я болмаса «елестер» дейді. Олар – төртеу.

Бірінші елес – тектік идолдар. Олар адамның жаратылысынан, жалпы табиғатынан шығады. Оны біз қазіргі тілмен «антропоморфизациялау» деп айтар едік. Ол сонау көне заманда пайда болған мифологияға келіп тіреледі. Адам табиғаттағы сырлы құбылыстарды танып-білуге бағытталған кезде, оларды «өзіне ұқсатып» түсіндіруге тырысады. Текті елестер ең тұрақты, оларды толығынан жою мүмкін емес. Фрэнсис Бэконның бұл айтқан ойларын растау үшін мынандай мысал келтірейік. Адамдардың мыңдаған жылдар бойы арман еткен басқа Дүниелердегі ақыл-оймен, рухпен кездесу қиялы XX ғасырда ғарыштан ұшып келген тарелкалар жөніндегі неше түрлі аңыздарды тудырды. Ол қазіргі заманның тудырған мифтері бойынша, ұшып келген тарелкалардың

ішінен шыққан пенделер нақ жердегі адамдар сияқты екі аяқты, қолды, екі көзді, тек олардың түсі көкшіл екен т.с.с.

Әрине, кең ғарыштың кеңістігінде басқа жұлдыздар аясындағы планеталарда өмір және сол өмірдің биік ғажап шыңы – рух пайда болуы мүмкін. Бірақ ол рухтың иесі тек адам сияқты болуы тіпті қажетті емес. Бірақ адам оны өзіне ұқсатып көргісі келеді... Ал бізге ең жақын орналасқан жұлдыздың қашықтығы 5 сәулелік жыл екенін ескерсек (яғни секундына 360 мың км. Жылдамдықпен ұдайы 5 жыл ұшу қажет!!!) және А.Эйнштейннің салыстырмалы теориясына сай ондай жылдамдықтың шеңберінде заттың салмағы күрт өсіп, кеңістіктегі алатын орны қысқарып, уақыт бауласса, онда қайсыбір тіршілік түрі мұндай қашықтықты өте алмайтындығына көзіміз жетеді. Сонымен ғылыми тұрғыдан қарағанда, «тарелка мифінің» орынсыз екенін көруге болады. Міне, бұл – Фрэнсис Бэконның айтқан тектік идолдарының бүгінгі таңдағы бір көрінісі ғана.

Екінші елес – ол үңгір идолы. «Әрбір адам белгілі бір отбасында, белгілі бір жерде дүниеге келіп, тәрбиеленеді, ересек адамға айналады. Біреу адам түгіл құдай да ұмытқан ауылда, екіншісі аудан орталығында, үшіншісі астанада, ия болмаса үлкен қалада туып-тәрбиеленеді. Біреу кедей, екінші ауқатты отбасында өсіп-өнеді, көбінесе соған сәйкес білім алуға, өмірде өз орнын табуға мүмкіндіктер ашылады. Ол адамның болашақ тағдырына өзінің зор ықпалын тигізбей қоймайды. Ол сол өзін қалыптастырған «үңгірден» дүниеге қарайды, ал оның өзі «табиғаттың сәулесін әлсіретіп бұрмалайды», - дейді ұлы ойшыл. Ал бұл елестен құтылу жолы – дүниеден алған жеке тәжірибені жалпыхалықтық тәжірибемен ұштастыру болмақ.

Үшінші – алаң, ия болмаса базар елестері. Олар қарапайым адамдар жиналған жерлерде пайда болады. Оның қайнар көзі – зат пен соны көрсететін, бейнелейтін сөзді толығынан теңеу. Ал шынына келсек, сөз – затқа қойылған ат қана. Сөз көбіне заттың не екенін емес, оның адамдарға деген маңызын ғана көресетеді, - дейді ұлы ойшыл. Егер сөзді затқа теңесек, онда көбіне біз «жалған даналық» жолына түсіп кетеміз. Бұл елеске берген сыннан біз схоластикалық философияға қарсы бағытталған Фрэнсис Бэконның көзқарасын болжаймыз.

Төртінші, соңғы елес – ол театрлар идолы. Олардың дүниеге келу себебі – тарихтағы өмір сүрген даналарға, ұлы тұлғаларға толығынан сену, солардың уақытында жасаған ғылыми тұжырымдамаларын «соңғы өзгермейтін мәңгі ақиқат» ретінде түсіну. Мысалы, белгілі бір мәселе бойынша Аристотель былай деп айтқан, ал сіз Аристотельден де ақылдысыз ба? – деген дау-дамайдан сол адамның «театр елесінің» шеңберінде екенін байқаймыз. «Ақиқат беделдің емес, тек өз заманындағы уақыттың қызы», - деп қорытады Фрэнсис Бэкон. Жаңада ғана келмеске кеткен Кеңес заманының негізгі елесі осы «театр елесі» болды емес пе? Тек беделділердің аттары ғана өзгерген жоқ па? Олар К.Маркс, Ф.Энгельс, т.с.с. болды. Бүгінгі таңдағы қоғамды демократизациялау, көппікірлік принципке көшу бұл елестің өмірден кетуіне себеп болуда.

Сонымен жоғарыда көрсетілген идолдар қандай күшті болғанмен, ғылым жолына түскен адам өзінің ақыл-ойын, дүниесезімін олардан тазарту керек деп қорытады ұлы ойшыл.

Философиялық көзқарастары:

Ғылым жолын неше түрлі елестерден тазалағаннан кейін, Фрэнсис Бэконның алдында жаңа зерттеу жолдарын жасау мәселесі пайда болды. Ол үшін ең алдымен сол кездегі философиядағы абстрактілі – схоластикалық әдістерді сынау қажет болды. Олар – нәтижесіз. Белгілі бір жалпы ұғымдарға негізделген Табиғаттың нәзік сырлары көп тұжырымдардан анағұрлым терең», - дейді Фрэнсис Бэкон.

Әрине, ойшыл жалпы ұғымдар керек емес деп оларды толығынан теріске шығарды деген пікірден біз аулақпыз. Әңгіме сол жалпы ұғымдардың қалай шығарылғанында. Егер олар кездейсоқтық деректерді жалпылаудың негізінде пайда болса, онда олардан шығарылған тұжырымдар бізді жалған жолға түсіреді, адастырады.

Жалпы ұғымдар тәжірибеден шығуы керек. Бірақ біз оны әрқашан сынап, ой елегінен өткізіп отыруымыз қажет. Ғалым адам жолында жатқанның бәрін жинай беретін құмырсқаға (сол кездегі алхимиктер), сонымен қатар бәрін өз ішінен шығарып, өзінің торын тоқитын өрмекшіге (сол кездегі схоластар) ұқсамауы керек. Ол әрбір гүлге қонып, оның нәрін жинап, оларды қайта өңдеп балға айналдыратын араға ұқсас болуы қажет, - деп қорытады Фрэнсис Бэкон.

Жекеден жалпылыққа өрлеуді – индуктивті әдістемені – алғаш рет Фрэнсис Бэкон дүниеге келтірді десек, онда ол шындыққа лайықты болмас еді. Өз заманында ұлы Аристотель жалқыдан жалпыға көшу әдістемесін жасаған болатын. Орта ғасырларда да бұл әдістеме мүлде ұмыт болған жоқ-ты.

Фрэнсис Бэконның бұл әдістемеге енгізген негізгі жаңалығы – тек қана белгілі бір ұғымды дәлелдейтін деректерді ғана емес, сонымен қатар оған қайшы келетіндерді де зерттеу, олардың себебін табу болды.

Жалқыдан жалпыға жету жолында үш кесте жасау керек. Олар: *tabula presentiae* – деректердің болу кестесі, екінші – *tabula absentiae* – деректердің болмаған кестесі, үшінші – *tabula graduum* – деректердің азды-көпті болуының деңгейін көрсететін кесте. Зерттеу жолында бұл кестелер толтырылғаннан кейін, соларды салыстыру арқылы белгілі бір ұғымдарды тудыруға мүмкіндік пайда болады.

Сонымен Фрэнсис Бэкон – жаңа дәуірдегі қалыптасып жатқан тәжірибелік ғылымның дамуына зор әсерін тигізген ұлы тұлға.

Философиялық афоризмдері:

- Жар басында тұру қиын, кері де қайта алмайсың: екінің бірі – құлайсың не батасың.
- Тамақты тарта жесең санаңды ашар,
Көп жесең – ұйқы басар.
- Кітап – заманалар толқынында тербеліп, үстіндегі қымбат қазынасын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келе жатқан ой кемесі.
- Аз-аздап бетін ашып қоя салатын да, аяғына жеткенше бас алмастан оқып шығатын да кітаптар бар, бірақ көңілді үйіріп, көкірекке тоқуға татырлықтай кітаптар некен-саяқ болады.
- Білім мен құдыреттілік – екеуі бір нәрсе.

- Жоғары лауазым адамды үш мырзаның малайына айналдырады: ол мемлекетке және мемлекет басшысына қызмет етеді, жұрт өзі туралы не ойлайды екен деп алаңдап бас қатырып жүреді, оның үстіне өзіне тапсырылған істің жайын ойлаудан қолы босамайды. Сөйтіп, ол өзіне де, ісіне де, тіпті, уақытына да ие бола алмай қалады.
- Шектен шығудан асқан арсыздық жоқ.
- Өзімшілдер өздеріне жұмыртқа пісіріп алу үшін сенің үйіңді өртеп жіберуден тайынбайды.
- Махаббат пен қызғаныштан асқан құштарлық жоқ.
- Оқу – адамды білімді болуға, әңгімелесу – тапқырлыққа, естігенді жазып отыру – дәлдікке тәрбиелейді.
- Адам тану – бір бөлек, істі білу – бір бөлек.
- Қаталдық қорқытады, дөрекілік жеккөрінішті етеді.
- Тұйықтық – әлсіздердің үйшігі.
- Қу адамдар білімпаздықты жек көреді, ақкөңілдер оған таң қалады, ақылдылар оны пайдаланады.
- Томаға тұйықтықтың үш түрі бар. Біріншісінде – адам өзінің кім екенін білдіртпей, ұстамдылық пен үнсіздік сақтайды; екіншісінде – ол белгілер мен шаралардың көмегімен өзі туралы жалған түсінік беретін жалтарушылықты ұсынады; үшіншісі – екіжүзділік, ол өзінің кім екенін білдірмеуге тырысып, әдейі жасанды қылық жасайды.
- Адамның ақыл-ойы тойымсыз. Ол тоқтай да, тыныштықта тұра да алмайды, ол үнемі алға ұмтылыста болады.
- Ең күйініштісі ақиқат, ең ұнамды адасудан әлдеқайда артық.

Әдебиет:

1. Сапрыкин Д.Л. Имперский проект Френсиса Бэкона. «Индрик», —Москва: 2001
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. /Жаңа Заман философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006. 121-бет.
3. Кішібеков Д. Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008.
4. Батмер Г. Новый рационализм. —Москва: 1987.
5. Батыс философиясының антологиясы. //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан»,—Алматы: 2002.
6. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009
7. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /Фрэнсис Бэкон. «Өлке», —Алматы: 2009.
8. Субботин А.Л. Фрэнсис Бэкон. «Мысль», —Москва: 1974. 175 с.

ТОМАС ГОББС

(5 сәуір, 1588ж, Малмсбери –
4 желтоқсан, 1679ж, Хардуик)

— ағылшын материалист-философы,
қоғамдық келісім теориясының авторы.

Дін уағыздаушының отбасында
дүниеге келген. Он бес жасында
Оксфорд университетіне түседі,
ақсүйектер отбасында тәрбиеші болып
қызмет етеді. П.Гассендимен,
Р.Декартпен (1548)
танысады.

Философиялық шығармалары:

«Левиафан», «Жаратылыстық
саясаттың элементтері» (1640),
«Азаматтық туралы» (1640), «Дене

туралы» (1655), «Адам туралы» (1658), «Бегемот», т.б.

Философиялық көзқарастары:

Гоббс Бэконның ілімін жалғастырушы, әрі механикалық тәсіл арқылы
әлемдік құбылыстармен қатар, таным процесінде қоғамдық құбылыстарды да
қарастырып, жүйеленген механикалық көзқарастың негізін қалаушы.
Гоббстың пікірінше, объективтік шындық дегеніміз – денелер жиынтығы.
Материя мен дене синонимдер. Бейзаттық құбылыстар болмайды.

Денелер кеңістікте көсіледі және салыстырмалы қозғалыста болады.
Олар түйсіктер арқылы қабылданып, санамызда ұғымдар қалыптастырады.
Материя, денелер өздерінің геометриялық сипаттары арқылы ажыратылады
(ұзын-қысқа, жоғары-төмен, үшбұрыш, шар, квадрат, т.б.). Сондықтан
геометрия – ең басты ғылыми ойлау тәсілі. Ойлау дегеніміздің өзі – есептеу,
математикалық амалдардың жиынтығы (қосу, алу, көбейту, бөлу, т.б.).

Барлық денелер, әлем себептілікке байланысты болғандықтан, жігер де
себептілікке бағынышты. Ал жігер мен бостандық адам табиғатының
нәтижесі болғандықтан, қажеттілікке байланысты еркін бола алады. Алғашқы
қауым кезінде адамның табиғаты өзін-өзі сақтау, ләззатқа ұмтылу сияқты
эгоизмге негізделген қажеттіліктен туатын еді де, қалыптасқан әлеуметтік
жағдайға қарап өз іс-әрекетін ерікті түрде тандайтын. Ал әрқайсысының
еріктері бір-біріне қарама-қайшы келгендіктен, сол кездегі адамдардың
табиғи көрінісі барлығының барлығына қарсы күресі болатын Мұндай
«соқтығыстық» қатынас ұзаққа баруы мүмкін емес еді, сондықтан адамдар
өзара келісім жасауарқылы мемлекетке біріккенжәне билеушіге өз
еріктерімен бағынған. Олай болса, мемлекет – жасанды дене (левиафан).

Сөйтіп, адамдар өзін-өзі қорғауға және адамша өмір сүруге үмкіндік
алған. Билеушінің айтқанын екі етпей орындау керек, себебі ол қоғамдық
талап-сұраныстарды түсініп, білгендіктен дұрыс айтады, ал оның

қарсыластары халықтың мұң-мұқтажын білмегендіктен теріс жолға бастайды. Қоғамдық заң – азаматтардың ар-ождандары.

Әдебиет:

1. Мееровский Б.В. Гоббс. «Мысль»,— Москва: 1975. — 208 с.
2. Мележик И.Н. Понятие, происхождение и природа государства в политическом учении Т.Гоббса. //Актуальные проблемы истории политических и правовых учений. — Москва: 1990. — С. 104-122.
3. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. /Жаңа Заман философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006. 122-бет.
4. Батыс философиясының антологиясы. //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан», —Алматы: 2002.
5. Михаленко Ю.П. Гоббс и Фукидид (о месте Гоббса в позднем английском Возрождении).— Москва: 1986. — С. 104—124.
6. Гоббс Т. Сочинения. В 2 т. /Под общ. Ред. В.В.Соколова /Т. Гоббс. «Мысль», —Москва: 1989 – 1991.
7. Гоббс Т. О гражданине /Т. Гоббс. «Попурри», —Мн.: 2001.

БЕНЕДИКТ (БАРУХ) СПИНОЗА

(24 қараша, 1632ж, Амстердам
– 21 ақпан, 1677ж, Гаага)

— нидерландық философ. Жаңа дәуірдегі философиядағы басты тұлғалардың бірі, рационалист, пантеизм және натурализм өкілі. Математик, оптик, аспапшы сондай-ақ, ол - физик те.

Ол өз шығармаларын геометриялық әдіспен, яғни дефинция – анықтама - аксиома түрінде жазды. Амстердамда еврейлердің діни училищесінде оқиды, Ван ден Энден ұстазының ықпалында болады. Жас кезінен Дж.Бруно, Ф.Бэкон, Т.Гоббс шығармаларын құныға оқиды.

Спиноза көзқарасын еврей діни қауымдастығы қабылдамай, оны қудалауға ұшыратады. Ауылдық жерге қашып барып, сонда күнін көреді, шығармашылық жұмысын жалғастырады.

Философиялық шығармалары:

«Геометрияда қолданылатын әдіспен жазылған этика», «Құдай, адам және оның бақыты туралы» (1658-1659), «Діни саяси трактат» (1670-аяқсыз қалған), «Саяси трактат», «Ақыл-парасатты жетілдіру туралы трактат» (аяқсыз қалған), «Декарт философиясының принциптері», «Этика» және т.б.

«Этика» - Спинозаның ең басты шығармасы. Ол философ қайтыс болғаннан кейін ғана жарық көрген. Мұнда оның метафизикасының басты мәселелері қарастырылып, өз шешімін тапқан. «Этиканы» Спиноза геометриялық әдіспен құрастырып, дәлелді түрде мазмұндаған.

Спинозаның ілімі бойынша, барлық материалдық денелер мен құбылыстарды біріктіретін ұғым – ол субстанция (түпнегіз). Құдай, табиғат, әлем, түпнегіз біртектес, бір реттегі түсініктер, синонимдер. Түпнегізге сансыз көп атрибуттар (ең басты қасиеттер) тән. Солардың ішіндегі ең маңыздылары – кеңістікте көсілу мен ойлау. Түпнегізді ешкім (Құдай да, табиғат та) жаратпайды, ол өзінің өзінен пайда болуына себепкер. Түпнегіздің атрибуттары модустарды дүниеге әкеледі. Олардың өздері екі түрлі болады. Біріншісі – түпнегіздің атрибуттарынан тікелей туындаған модустар. Бұлардың өзі атрибуттарының табиғатына қарай: кеңістікте көсілу атрибутынан – қозғалыс және тыныштық модустары, ойлау атрибутынан – ақыл-ой және жігер модустары болып бөлінеді. Екіншісі – әлемдегі жеке денелер модустары. Әлем түпнегізбен пара-пар болғандықтан, бұл модустар – түпнегіздің (әлемнің) жеке денелер арқылы көрінуі. Әлем универсум (әмбебап жалпы ұғым) ретінде мәңгі және өзгермейді. Ал оған кіретін жеке денелер үздіксіз өзгерісте, қозғалыста болады. Өзгермейтін, қозғалмайтын

әлеммен үздіксіз өзгерісте, қозғалыста болатын жеке денелердің арасындағы байланыс қозғалыс модустары арқылы жүзеге асады. Түпнегіздің ойлау атрибутының модустары (тіршілік, рух, жан) барлық жеке денелер мен құбылыстарды қамтиды.

Осы модустардың әрқайсысы өздеріне лайық жеке денелерде әртүрлі болып кездеседі. Егер жануарларда – жан, адамдарда – жан, рух, ақыл-ой, жігер модустары болса, басқа заттарда тіршілік модусы ғана болады. Бұл жерде Спиноза тіршілік деп жеке денелердің пайда болған кезінен өлгенге дейінгі өмір сүруін айтады. Спинозаның әлемдегі барлық денелерді басынан бастап жанды заттар ретінде қарастыруы философияда гилозоистік көзқарастың жанданып, одан әрі қарай дамуына үлкен әсер етті.

Спинозаның ілімі бойынша, тек денелер ғана модустар емес, сонымен бірге идеялар да модустар. Олай болса, адамдар өз мүмкіндіктерін және табиғаттың заңдылықтарын, сырын неғұрлым көбірек білсе, соғырлым ол өзі үшін әдептілік қағидаларын белгілеп, пайдасыз іс-әрекеттерден аулақ болып, Құдайдың мәнін түсінуге жақындар еді. Ал Құдайды жақсырақ түсінген сайын, оны көбірек сүйеміз. Осындай Құдайға деген сүйіспеншілік те біздің игілігіміз. Адамдар өзін туғаннан еріктімін деп есептейді, шындығында олар ерікті емес. Өйткені олардың іс-әрекеттері себептілікке бағынады. Бұл заңдылықты білмегеннен кейін, олар өздерін еріктіміз деп ойлайды.

Табиғаттың, адамның өмірінің себептілік заңдылығына бағынышты екенін түсіну үшін, ойлаудың математикалық тәсілі ғана бізді ақиқатқа жеткізеді.

Философиялық көзқарастары:

Жалпы алғанда, таным процесі үш сатыдан тұрады: біріншісі – сезімдік таным. Бұл сатыда біз шынайы білім ала алмаймыз, себебі түйсіктер арқылы алған ақпараттар көп жағдайларда көңіл-күйге байланысты болады. Екіншісі – рационалдық таным, басқаша айтқанда, ақыл-ой арқылы келетін таным. Танымның бұл сатысында да біз ақиқатқа жете алмаймыз. Үшіншісі – интуиция немесе заттар мен құбылыстардың мәнін іштей түсіну. Бұл сатыда заттардың мәнін түсініп-білу арқылы, олардың түпнегізін (Құдайды) білуге мүмкіндік аламыз.

Сөйтіп, Құдайдың (түпнегіздің, табиғаттың, әлемнің) мәнін, мазмұнын, табиғатын түсіну тек математикалық тәсілді қолданған ғылымдардың ісі, ал дінге келетін болсақ, оның Құдай туралы айтқан пікірлері қате. Жалпы алғанда, діннің шығуына екі түрлі себептер әсер еткен. Олар: біріншіден, адамдардың табиғаттың өзінен табиғаттағы құбылыстардың себептерін түсіндіре алмауы және екіншіден, олардың табиғаттың дүлей күштерінің алдындағы қорқынышы.

Бірақ, Спинозаның пікірінше, дін халықты уыстан шығармай ұстап тұру және қоғамда тәртіп орнату үшін қажет.

Спиноза ілімінің атеистік идеялары XVIII-ғасырдағы француз ағартушыларының еңбектерінде өз жалғасын тапса, оның дедуктивтік тәсілі мен таным процесіндегі кейбір соңғы идеялары (интуиция, т.б.) Шеллингтің, Канттың, Гегельдің философияларында даму үстінде болды.

Философиялық афоризмдері:

- Күнделікті өмірімізде кездесетіннің бәрі де өтеді-кетеді ...
- Уақытында істеу – уақыттан ұту деген сөз. Дер кезінде жасалмағанның бәрі желге ұшады.
- Күнделікті өмірде кездесетіннің бәрі өткінші әрі мәнсіз.
- Жалған деп жүргеніңнің ақиқатқа айналуы да жиі кездеседі.
- Егер кімде-кім бәрін заңмен реттеймін десе, ол жөнсіздіктерді жоюдың орнына көбейтіп алуы ықтимал.
- Надандық – аргумент емес.
- Түсіну – келісушіліктің басы.
- Нәрсе көпшіліктің оны мойындамағанынан ақиқат болмай қалмайды.
- Мүлтіксіз әділдік ең ізгі адамдарда ғана кездеседі. Тіпті өзін шыншыл санайтын адамдардың өздері күн сайын түрлі асырып-жасырып айтумен күнәға батады. Асырып айту әркімде дерлік кездесетін қасиет.
- Бақыттың да, бақытсыздықтың да түбірі бір, атап айтқанда өзіміздің қатты ұнататын нәрсемізде болғандықтан зұлымдық пайда болған.

Әдебиет:

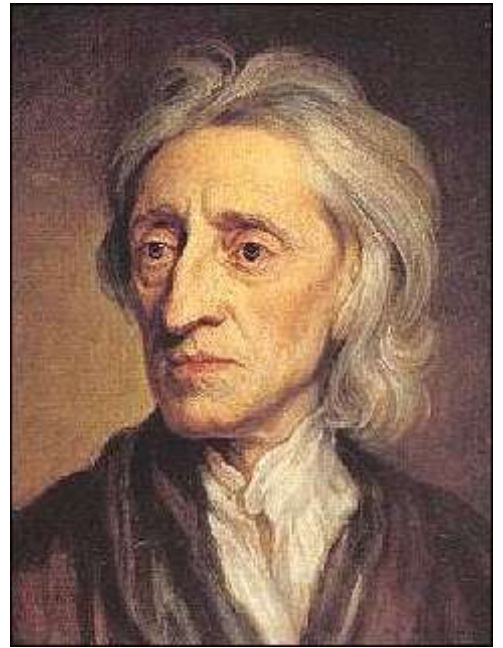
1. Соколов В.В. Спиноза. —Изд. 3-е, стереотипное. Книжный дом «ЛИБРОКОМ», — Москва: 2009. — 224 с.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Жаңа Заман философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006. 127-128 беттер.
3. Батыс философиясының антологиясы. //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан»,—Алматы: 2002. 93-б.
4. Фишер К. История новой философии: Бенедикт Спиноза. АСТ, Транзиткнига, — Москва: 2005. — 557с.
5. Бельский М.С. Спиноза. —Москва: 1964.
6. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /Бенедикт Спиноза. «Өлке», —Алматы: 2009.
7. Коников И.А. Материализм Спинозы. —Москва: 1971.
8. Соколов В.В. Спиноза. —Изд. 3-е, стереотипное. Книжный дом «ЛИБРОКОМ»,— Москва: 2009. — 224 с.

ДЖОН ЛОКК

(29 тамыз, 1632ж, Рингтон, Сомерсет,
Англия – 28 қазан, 1704ж, Эссекс, Англия)

— британдық педагог әрі философ,
эмпиризм және либерализмнің өкілі.

Сенсуализмнің тарауына атсалысушы
(яғни, барлық білімдердің шығу тегі сезімдік
қабылдаудан болады дейтін принциптің
негізін салды). Оның идеялары
эпистемология және саяси философияның
қалыптасуына орасан зор әсер етті. Ол аты
шыққан беделді Ағартушылық
ойшылдарының және либерализм
теоретиктерінің арасында аса танымал болды. Локктың хаттары Вольтер мен
Руссо шығармаларына, сондай-ақ көптеген ағартушы шотланд ойшылдары
мен американдық революционерлерінің еңбектеріне ықпал етті. Тіпті
американдық тәуелсіздік Декларациясында да өзінің ізін қалдырды.

Философиялық шығармалары:

«Ақыл-парасат туралы тәжірибие» (1690), «Төзімділік туралы хаттар»
(1690-1693), «Үкімет туралы екі трактат», «Түсінікті пайдалану туралы»
(аяқталмаған), «Сенім төзімділігі туралы хаттар» (1685-1692), «Христианның
парасаттылығы» (1695), «Мемлекеттік басқару туралы екі трактат» (1690)
және т.б.

Таным концепциясын психологиялық теория тұрғысынан негіздеп,
психологияның ғылым ретінде қалыптасуына жол ашты. Егер Бэкон білім
тәжірибеден шығады десе, Локк оған қосымша тәжірибиенің өзі сезімдік
түйсінулер арқылы қалыптасқан дейді. Локктың таным теориясы негізінен
үш қағидадан тұрады: біріншіден, адамда «туа біткен идеялардың» болуы
мүмкін емес, себебі идеялардың өзі тәжірибие арқылы пайда болады.
Екіншіден, адамның дүниеге келген кездегі ақыл-ойы ештеңе жазылмаған
таза тақта немесе «ақ қағаз» сияқты, ол тек тәжірибие арқылы мазмұнға
толады. Үшіншіден, ақыл-ойда тек сезімдік түйсіктер арқылы қабылданған
мәліметтерден басқа ештеңе жоқ, себебі дүниеге шығатын терезе – түйсік.

Сезімдік түйсінудің өзі сыртқы түйсіну және ішкі рефлексия (өзін-өзі
бақылау) деп екіге бөлінеді. Сыртқы түйсінудің қайнар көзі сезім мүшелеріне
әсер ететін материалдық денелер болса, ішкі рефлексияның негізі – адамның
өз көңіл-күйін іштей сезінуі, қиналуы немесе мақұлдауы.

Психиканың қалай қалыптасатынын түсіндіру мақсатында Локк
идеялардың екі түрін қарастырады. Олар: біріншісі – сапалы идеяларға
денелердің түр, сан, орын, қозғалыс, тыныштық, т.б. сол сияқты қасиеттері
жатады, біз оларды шындығында қандай болса, тура сол күйінде
қабылдаймыз. Ал екінші сапалы идеяларға денелердің иіс, бояу, дәм, т.б. сол
сияқты қасиеттері жатады, оларды біз субъективтік тұрғыдан қабылдаймыз.

Осы екі сапалы идеялардың түйсіктерге әсер етуі арқасында біздің санамызда екі түрлі ұғымдар мен пайымдаулар, ұғымдар қалыптасады. Олар тек тәжірибие арқылы қалыптасады да, ой белсенділігін талап етеді. Осы негізде ғылымдар дамиды. Ал екіншісі – сыртқы денелердің түйсіктерге әсер етуінен, не болмаса рефлексия арқылы пайда болған қарапайым ұғымдар, пайымдаулар. Мысалы: «көк» ұғымы – көру түйсігі, ал «қозғалыс» ұғымы – көру және сезіну түйсіктері арқылы пайда болған. Мұндай ұғымдар енжар болу себепті ой белсенділігін талап етпейді. «Бірінші» және «екінші» сапалы идеялар адамның көңіл-күйіне байланысты әртүрлі қабылдануы мүмкін.

Ақиқат дегеніміз, Локктың пікірінше, идеялардың өзара сәйкес келуі (ұғымдардың, пайымдаулардың «бірінші», «екінші» идеяларға) және көпшіліктің өзара келісімі.

Философиялық көзқарастары:

Адамның қуанышын тудыратын және күшін өсіретін істің барлығы – игілік, оған қарама-қарсы іс-әрекет – бақытсыздық. Ең жоғары заң, адамды қуанышқа бөлейтін болғандықтан, ең басты игілік болады. Локк мемлекет туралы ілімінде халықтың егемендігі негізінде қалыптасқан конституциялық монархияны жақтайды. Мемлекет билікті бөлу (заң шығару, атқарушы және сот биліктері) арқылы әлеуметтік топтарға бостандық және құқықтық теңдікті сақтауға кепілдік жасауы тиіс. Жалпы, Локктың ілімдері механикалық-метафизикалық философияның ірге тасын қалап, ғылыми зерттеудің индуктивтік және геометриялық тәсілдерін әмбебап (универсалдық) тәсілдер дәрежесіне дейін көтеріп, өзінен кейінгі ғұлама ойшылдарға үлкен әсер етті.

Философиялық афоризмдері:

- Көкейдегі ойды айқын түсіндіретін нәрсе – адамның еңбек әрекеті.
- Көп білем десең,
Аздан бастап үйрен.
- Тәрбиешіге үйреткеннен бұйрық беру әлдеқайда жеңіл.
- Жұртқа іскер адамнан гөрі ізетті адам көбірек ұнайды.
- Аярлығын жасырардай айлакер болу қиын.
- Дөрекі адамның бірінші белгісі – өзгелерге ненің ұнап, ненің ұнамайтындығын ойлап, бас қатырып жатпайды.
- Қорқыныш дегеніміз – жайсыздықты күтіп мазасыздану жағдайы.
- Айлакерлік – маймыл тектес даналық.
- Өзінің қалауынсыз ешкімді де бай немесе бақытты ете алмайсыз.
- Халық тағдыры үшін жамандық жасау арқылы жақсылыққа жетуден асқан бақытсыздық жоқ.

Әдебиет:

1. Фишер К. История новой философии: Джон Локк. АСТ, Транзиткнига, — Москва: 2005. — 557с.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. /Жаңа Заман философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006. 122-124 беттер.

ГОТФРИД ВИЛЬГЕЛЬМ ФОН ЛЕЙБНИЦ

(21 маусым (1 шілде), 1646ж, Лейпциг,
Германия – 14 қараша, 1716ж, Ганновер,
Германия)

— неміс философы, математик, заңгер-
юрист, дипломат.

Ол дифференциалдық және
интегралдық теңдеулерді ойлап тапты. 1666
жылы құқықтан диссертациялық жұмысын
қорғайды, 1668-1672 жылдары
министрлікте, 1672-1676 жылдары Парижде
дипломатиялық қызметте болады. Декарт,
Паскаль шығармаларымен кеңінен
танысады, Ньютон, Левенгук

жаңалықтарын тереңірек талдайды. Берлинде ғылыми қоғам (1670) құрады,
неміс Академиясының президенті болып, Лондон мен Париж академиясының
мүшелігіне сайланады, Санкт-Петербург академиясының негізін қалауға
атсалысады. Идеалистердің басты өкілі – Готфрид Вильгельм Лейбниц І-
Петр мен үш рет кездесіп, Ресейге білім берудің, мемлекеттік басқарудың
жобаларын жасап берген.

Философиялық шығармалары:

«Метафизика туралы ойлар» (1686), «Адам парасаты туралы жаңа
тәжірбиелер» (1705), «Теодицея» (Париж, 1710), «Монадология» (1714, тек
19-ғасырда жарық көреді), т.б.

Монада туралы ілім – Монадологияның негізін салды (монада гр.т. ауд
– «бір», «тұтастық» деген сөзін білдіреді). Лейбниц барлық заттарға күш
беретін, оларды қозғайтын рухани күш – монада, яғни рухани атом деген
пікірді негіздеді. Әрбір жеке монада – әрі жан, әрі дене, дейді. Сана –
монаданың сыртқы көрінісі. Ол логикаға математика символдарын енгізуді
ұсынды, соның ішінде бастыларының бірі – математикалық модель. Сондай-
ақ ол формальды логиканың төртінші заңы – жеткілікті негіз заңын ашты.

Лейбництің ілімі бойынша, құдай өзінің өзінің ішкі даму заңдылығына
сәйкес түпнегіздерді (субстанция) дүниеге келтірді. Ал барлық
мәнділіктердің, соның ішінде материяның да, түпнегізі – ұсақ денелі, шамалы
болса да, саналы монадалар. Олар табиғаттың нағыз атомдары. Монаданың
негізгі қасиеттері: біріншіден, барлық мәнділіктің түпнегізі ретінде ол
қарапайым және бөлінбейді, екіншіден, олардың өз алдына бөлек және
әрекетшіл мүмкіндігі бар.

Монадалар кеңістікке көсілмейді. Олай болса, монадалар физикалық
немесе геометриялық тұрғыдан қарастыратындай денелер қатарына
жатпайды, олар тек «философиялық нүкте» ғана, басқаша айтқанда,
әрекетшіл күштің түпнегізі. Монадалар табиғи жолмен жоғалмайды,

өшпейді, бірақ басқа күштің (Құдайдың) әсерімен пайда болуы да, өшуі де мүмкін. Алғашқы монада – Құдай, ал қалғандары – оның сәулелері. Біздің денелер, заттар, құбылыстар деп жүргеніміз – шындығында монадалар жиынтығы, ал кеңістік пен уақыт – монадалар күшінің көрінісі.

Монадалар күшінің әрекеттілігі оның «еске алу» қабілетінде жинақталған. Монадалардың әртүрлілігі олардың «еске алу» қабілеттерінің әртүрлілігіне байланысты. Монадалар өздерінің «еске алу» қабілеттерінің даму сатыларына қарай бірнеше түрлерге бөлінеді: біріншіден, «еске алу» қабілеті бейсаналық күйіндегі қарапайым, ұйқыда жатқан монадалар, оларға минералдар мен өсімдіктер жатады. Екіншіден, «Еске алу» қабілеті түйсіктер мен ес күйіне айналған, жанданған монадалар, оларға жануарлар жатады. Үшіншіден, «Еске алу» қабілеттері айқын да анық рухқа, жанға айналған монадалар, олар – адамның жандары. Төртіншіден, шын мәнінде саналы, объективті «еске алу» қабілеті бар монада – Құдай.

Әр монаданың «еске алу» қабілетінің даму заңдылығы тек өзімен шектеледі. Басқаша айтқанда, еш нәрсе оған сырттан кірмейді және одан сыртқа шықпайды. Мысалы, минералдар мен өсімдіктер жануарларға, жануарлар адамға, ал адам Құдайға айнала алмайды, әрқайсысы өз деңгейінде қалады.

Лейбництің таным процесі туралы іліміне келсек, ол сезімдік түйсіну мен рационалдық танымдардың өзара қатынасын екі түрлі ақиқаттың табиғатын айқындаудан шығарады. Бірінші түрі, ақыл-ой ақиқаты немесе кездейсоқтық ақиқаты деп аталады. Бірінші түрлі ақиқат – деп логика мен математиканың қағидалары. Оларды сезімдік түйсіну арқылы танып-білуге, дұрыстығын дәлелдеуге болмайды. Сондықтан бұл ақиқатқа жетудің бірден-бір жолы – Аристотельдің логикалық заңдарына сүйеніп танып-білу. Ал фактілер ақиқатына келер болсақ, олар табиғатынан кездейсоқтық мәнде болатындықтан, оларды аталған логика заңдары арқылы түсіндіріп білу өте қиын, сондықтан олардың дұрыстығын, ақиқаттығын дәлелдеу үшін «жеткілікті негіздеу» заңын қолдану керек. Сөйтіп, Лейбниц логиканың төртінші заңын ашты.

Философиялық көзқарастары:

Лейбництің адам және қоғам туралы пікірлері өзіндік ерекшелігімен көрінеді. Оның пікірінше, «Мен» («жеке тұлға») – модус емес, өз алдына бөлек монада. Сондықтан да ол – қайталанбайтын, дараланған, өзіндік қасиеті бар адам. Бірақ, «жеке адам» өзін тек тұтастықпен байланысты екенін түсінеді. Сөйтіп, әрбір жеке адам өз алдына бөлек, белсенді және ерікті түрде өз мүддесімен сәйкес келетін қоғам (тұтастық) мүддесіне қызмет етеді. Ал қоғам (тұтастық) болса, ол – монад-адамдардың біріккен «хоры», онда жеке адамдар өзінің ерекше қасиеттерін дамыту арқылы басқалардың игілігін дамытады, сөйтіп қоғамның өркендеуіне өз үлесін қосады.

Лейбництің ілімі Дидроның, Робинзонның, неміс классикалық философиясының қалыптасуына зор әсер етті. Әсіресе, олар Лейбництің монадалардың әмбебаптық байланысы, олардың өзара бір-біріне ауысуы, т.б.

идеяларын әрі қарай дамытып, өзіндік ерекшеліктері бар философиялық қағидаларды дүниеге әкелді.

Философиялық афоризмдері:

- Өзінің қалаған қадамын жасай алатын еркіндік әр адамның бойында бар.
- Моральдік қажеттіліктер еркіндіктің аяғын көп тұсай қоймайды.
- Мен өз дұшпанымнан бір нәрсе біліп алатыныма сенімді болсам, оны тыңдау үшін жиырма миль жерге дейін еріп баруға ерінбес едім.
- Ақылдыларға қажеттіден артық күш жұмсамау тән.

Әдебиет:

1. Нарский И.С. Готфрид Лейбниц. «Мысль»,— Москва: 1972 — 239 с.
2. Сретенский Н.Н. Лейбниц и Декарт. Критика Лейбницем общих начал философии Декарта: Очерк по истории философии /Послел. Е.Малышкина, Д.Куницына. «Наука», —СПб: 2007.-183 с.
3. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. /Жаңа Заман философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006.128-130 беттер.
4. Погребынский И.Б. Готфрид Вильгельм Лейбниц. —Москва: 1971.
5. Герье В. И. Лейбниц и его век: Отношения Лейбница к России и Петру Великому. «Наука», —СПб: 2008
6. Альманах «Философский век». «Лейбниц и Россия». —СПб: 1996.
7. Фишер К. История новой философии: Готфрид Вильгельм Лейбниц: Его жизнь, сочинения и учение. АСТ, Транзиткнига, —Москва: 2005. — 734 с.
8. Белл Э.Т. Творцы математики. «Просвещение», —Москва: 1979.
9. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /Г.Лейбниц. «Өлке», —Алматы: 2009.
- 10.Хал Хеллман Великие противостояния в науке. Десять самых захватывающих диспутов – Глава 3. Ньютон против Лейбница: Битва титанов. «Диалектика»,— Москва: 2007. — С. 320.

ДЖОРДЖ БЕРКЛИ

(12 наурыз, 1685ж. Томастаун, Килкенни графтігі, Ирландия – 12 қаңтар, 1753ж.)

— ағылшын философы, епископ, субъективтік идеализм өкілі, өзінің спиритуалистік философиядағы жүйесімен танымал; Ирландиядағы Клойндық епископ.

Философиялық шығармалары:

«Адам білімінің принциптері туралы трактат», «Танымның бастамасы туралы трактат», «Жаңа теория тәжірбиесі», Алсифрон, Сейрис және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Берклидің ілімі бойынша, «жалпы материя» деген бос сөз. «Үшбұрыш» деген жалпы ұғымның дүниеде болмайтыны сияқты, «жалпы материя» да болмайды. Ал жеке материалдық денелер Құдайдың ойында идея ретінде өмір сүреді. Олай болса, шынайы өмір сүретін заттар емес, рухтың, жанның және «меннің» түп негіздері. Адамдар үшін нағыз объективтік шындық – біздің санамыздағы құдіреттің белгісі – «еске алу». Демек, жеке денелердің өмір сүруі дегеніміз – олардың түйсіктер арқылы қабылдануы арқасында «меннің» идеяларына айнала алуы. Қозғалыс деп жүргеніміз – Құдайдың үздіксіз белсенділігі. Кеңістік пен уақыт та – сезімдік «еске алудың» бір түрлері. Мысалы, уақыт – түйсіктердің бірінің соңынан бірінің ауысып отыру дәйектілігі. «Меннің» жойылуымен бірге бұл аталған құбылыстар мен денелердің жойылмайтын себептері – өзіндік «меннен» басқа «бөтен мендердің» болуы.

Таным процесінде Беркли басты ролді «тікелей сезімге» береді. Ол – сезімдік тәжірибиенің нәтижесі, ал сезімдік тәжірибиенің өзі санамыздағы құдыреттің белгісі – «еске алудың» жиынтығы. Демек, біздің танып-біліп жүргеніміз нақты денелердің өзі емес, түйсіктердің жиынтығы ғана екен.

Басты идеялары:

- ❖ Материя ұғымының өзі жалған.
- ❖ Идея дегеніміз тек түйсіктер.
- ❖ Бар болу идеясы – қабылдау қабілеті.
- ❖ Жеке заттар, жеке түйсіктер бар, бірақ бірінғай материя атымен жоқ.
- ❖ Материализм – философияны тұйыққа апаратын бағыт, материалистер идеяға қатынаста алынатын жеке заттардың алғашқылығын дәлелдей алмайды.
- ❖ Керісінше, идеяның алғашқылығын дәлелдеу оңай кез-келген затты жасау алдында, ол алғашқыда адам ойында болады, сол сияқты жасампаз Құдай санасында бүкіл қоршаған дүние бейнеленген.
- ❖ Ең айқын шындық – адам санасы.

- ❖ Адам өлген соң оның санасы да, жаны да жоғалады.
- ❖ Идеяның алғашқы болуының бірден бір дәлелі – Құдайдың барлығы.
- ❖ Құдай мәңгі, өлмейді; ал дүние тұрақсыз, Құдайға тәуелді.

Философиялық афоризмі:

- Шынайы ақпарат кез келген тексеруден қысылмай-қымтырылмай өтеді.

Әдебиет:

1. Беркли Дж. Три разговора между Гиласом и Филонусом. Третий разговор //Беркли Дж. Сочинение. «Мысль»,— Москва: 1978. — С. 326.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Жаңа Заман философиясы, «Раритет»,—Алматы: 2006. 124-бет.
3. Блонский П.П. Проблема реальности у Беркли. Книжный дом «ЛИБРОКОМ», — Москва: 2009. — 160 с.
4. Гайдамака В.П. Проблема духовной субстанции у Д. Беркли //История зарубежной философии и современность. /Под ред. проф. А.С.Богомолова. изд-во Московского университета, — Москва: 1980. — С. 21-28.

ДЭВИД ЮМ

(7 мамыр (ескі стиль бойынша 26 сәуір),
1711ж. Эдинбург, Шотландия – 25 тамыз,
1776ж, сонда)

— шотландтық философ, субъективтік идеалист, тарихшы әрі публицисі, эмпиризм және агностицизм өкілі, Шотландтық Ағартушылық бағыттағы ірі қайраткерлердің бірі.

Философиялық шығармалары:

«Адам табиғаты туралы трактат» (1740), «Саяси тақырыпқа эссе» (1752), «Таным туралы», «Аффектілер туралы» (1739), «Мораль туралы» (1740), «Адамдық таным туралы ізденіс» (1748), «Мораль принциптері туралы ізденіс» (1751), «Жаратылыстану діні туралы сұхбаттар» (1751), сегіз томдық «Англия тарихы» (1754), «Жаратылыс дінінің тарихы» (1757) және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Юм ешқандай түпнегізді (субстанцияны) мойындамайды. Себебі ол шын мәніндегі түпнегіз емес, идея ғана. Ал идеяны тудыру үшін объективтік шындықта өздеріне сәйкес келетін заттардың болуы міндет емес. Түпнегіз идеясы сезім мүшелері мен тәжірибие арқылы алынған деректерді көбейту, азайту, байланыстыру сияқты ой күшінің қабілеті арқасында қалыптасады. Мысалы, Құдай идеясы адамдарға тән ақыл, данышпандылық, қайырымдылық, көрегендік т.б. сол сияқты қасиеттерді жиынтықтап, оларды адамның өзінен алыстатып, табиғатта жоқ құбылысқа телуінен пайда болған. Ал жан немесе «мен» ұғымы – үздіксіз өзгеріп отыратын «еске алу» мен сезім әсерінің бірлігі. Тәжірибиенің өзі, Юмнің түсінігінше, себептері белгісіз және түсінуге болмайтын «әсерлердің үздіксіз қимылы». Ал фактілердің себептері мен салдарын қайталанып қойылған тәжірибие және өз алдына дербестенген «ойлауға әдеттену» арқылы танып-білуге болады. Бұл жерде «ойлауға әдеттену» - өзіне себептілік инстинктінің көмегі арқасында, себептілік заңы ретінде өмір сүретін құбылыс. Демек, Юм объективті себептілікті жоққа шығара отырып, сезім «әсерлерінен» туындаған идеяларды субъективті себептілік ретінде мойындайды. Себептілік заңы тек қана жүргізіліп жатқан тәжірибие шеңберінде үстемдік ете алады, ал оны тәжірибиелік деректерден трансценденттік идеяларға (құдай, «мәңгі өмір», т.б.) таратуға болмайды. Таным процесінің ең басты мақсаты – тәжірибие арқылы айқындалған табиғи құбылыстардың себептерін жиынтықтап, олардан туындайтын көптеген салдарды сан жағынан аз жалпы себептерге бағындыру.

Адамдардың іс-әрекетінің негізінде себептілік жатыр. Бұл себептіліктер біздің табиғи қалыптасуларымыз, сұраныстарымыз және

құмарлығымыздың негізінде қалыптасады. Ал ақыл-ой себептіліктің негізі бола алмайды, демек, ол ешқандай іс-әрекет туғызбайды. Ол тек қана ақиқат пен жалғандық, табиғилық пен жасандылық туралы ой сараптап, олардың орталарын ажырата білуге үйретеді.

Юм – осы уақытқа дейін айтып келгендей «агностик», «скептик» емес, биологиялық-антропологиялық тұрғыдан философиялық-рационалистік бағытқа қарсы шыққан реалист.

Басты идеялары:

- ❖ Болмыс пен рух қатынасы мәселесінің шешімі жоқ.
- ❖ Адам санасы идеяға бейімделген.
- ❖ Тәжірибиелік таным негізі – қабылдау.
- ❖ Таным процесінде біз түйсіктің қайнар көзімен емес, оның мазмұнымен кездесеміз, сондықтан біз дүниенің объективті бар немесе жоқ екенін нақты дәлелдей алмаймыз.
- ❖ Адамның өзі шоғырланған идея (адам өмірі дегеніміз оның идеалды күштері – тәжірибие, білім, сезімдерінің өсу процесі).
- ❖ Адам екі идеалды бастамадан тұрады: «сыртқы тәжірибиемен әсерлену», яғни қабылданған білім мен тәжірибие; «ішкі тәжірибиемен әсерлену», яғни аффектер, құлшыныстар.

Әдебиет:

1. Нарский И.С. Давид Юм. «Мысль»,— Москва: 1973. — 180 с.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. /Жаңа Заман философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006. 124-125 беттер.
3. Батин В.Н. Категория счастья в этике Юма. //XXV-Герценовские чтения. Научный атеизм, этика, эстетика. — Ленинград: 1972.
4. Батыс философиясының антологиясы. //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. Фонд Сорос-Казахстан, —Алматы: 2002.
5. Михаленко Ю.П. Философия Давида Юма- теоретическая основа английского позитивизма XX века. — Москва: 1962.

ФРАНЦУЗДЫҢ МАТЕРИАЛИЗМІ

Бұл материализм XVII ғасырдағы ағылшын материализмі сияқты механикалық, метафизикалық материализмге жатады. Сондықтан негізгі сипаттары ортақ. Әрине, одан бір ғасыр кейін және Франция жағдайында дүниеге келгендіктен айырмашылықтары да бар. Француз материалистері көпшілікке тікелей әсер ету үшін философиялық ой-пікірлерін салондарда айтып, ой тартыстарын тудырып, энциклопедиялық еңбектер жазып, ауызша да, жазбаша түрде де кең таратты. Негізінде олар дінді, оның уағыздаушыларын қатты сынға алды, сатиралық сөздермен мазақ етті. Бірақ қоғамдық түсіндіруде олар идеалистік шеңберден шыға алмады (Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008).

Энциклопедистер ілімі – атақты француз «Энциклопедиясын» шығару барысында сол кездегі табиғаттану ғылымдарының жетістіктеріне сүйенген бір топ ойшыл ғұламалардың дүниетанымдық көзқарастары дүниеге келді. Негізгі өкілдері мен олардың еңбектері: Дени Дидро «Рамо жиені», Ламетри «Адам-машина», Гольбах «Табиғат жүйесі», Гельвеций «Адам туралы», т.б.

Энциклопедистердің пікірінше, әлемнің түпнегізі – табиғат, материя. Оның негізгі қасиеттері: кеңістікте көсілу, салмақ, бірлік, түр (форма), қозғалыс.

Материяның кейбір түрлеріне белсенділік тән болса, кейбіреулеріне енжарлық тән. Белсенділігінің арқасында материя, ешқандай сыртқы күштің әсерінсіз, өзінен өзі туындайды және өз дамуының себебі өзінде.

Кеңістік пен уақыт бір-бірімен тығыз байланысты және олар материяның негізгі қасиеттері. Ал қозғалыс болса, ол материяның өмір сүру тәсілі. Денелер үздіксіз қозғалыста болады, тыныштықтың өзі де қозғалыстың бір түрі. Бірақ олар қозғалысты механикалық қозғалыс (орын ауыстыру) тұрғысынан қарастырады. Сезімдік түйсіну барлық денелерге тән. Олай болса, табиғаттың өзінде түйсіктерге ұқсас қасиет бар. Ал, сана, сезімдік түйсіктері бар денелер, негізінде, жоғары дәрежеде ұйымдасқан материяның түрінде болады (Гольбах).

Дүниеде себепсіз ештеңе болмайды, керек десеңіз, кездейсоқтықтың өзі де себептіліктің бір түрі. Өзгеріс, даму – жай ғана көбею, пайда болу, жеделдету, бәсеңдету. Адамдар мен қоғамдар солай дамиды. Сайып келгенде, дүниедегі өзгерістердің барлығы таза механикалық заңдылықтарға бағынады. Мысалы, жануарлар, адамдардың өздері де, жаны бар машиналар.

Адам табиғаттың бөлігі болғандықтан, олардың өздеріне тән табиғи құқықтары бар. Олар – өмір сүру, меншік иесі болу, бостандық құқықтары. Адамдардың бұл аталған табиғи құқықтары феодалдық қоғам тұсында жүзеге асырылмай келді, себебі онда билеушілердің мінез-құлықтары нашарлап, адамгершіліктері төмендеп кеткен. Сондықтан халықтың табиғи құқықтарын жүзеге асыру үшін мемлекетті басқару тәсілін өзгертіп, жетілдіру және заңдарды реттеу керек. Ол үшін билеушілерді ағарту керек. «Әлемді пікір билейтін» болғандықтан, мемлекет басқаруда ұлы адамдардың (патшалар, қолбасшылар, ғұламалар және т.б.) рөлі өте жоғары. Демек, билеушілер

ақылды, жанашыр, әділетті болса, халықтың жағдайы жақсарады, өздерінің табиғи құқықтарына жетуге мүмкіндік алады.

Таным процесі туралы айта келіп, энциклопедистер мынадай ойларды алға тартады: қоршаған орта туралы деректер түйсік арқылы қабылданады да, ақыл-ой арқылы қорытылып, жаңа тұжырымдарға айналады. Бірақ адамның санасы заттарды тура сол күйінде қабылдамайды, бұл ретте адамның көңіл-күйі, т.б. субъективтік қасиеттері үлкен рөл атқарады. Олай болса, адамдар ақиқатқа жету үшін (ақиқат – дегеніміз заттар туралы ұғымдардың сол заттарға сәйкес келуі) тиімді әдістер іздейді, ал олар адамдар ақыл-ойының белсенділігін арттырады. Демек, ақиқатты танып-білу – философияның міндеті (Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. /Жаңа Заман философиясы.«Раритет», —Алматы: 2006.132-бет).

Дегенмен, сол кездегі философиялық тұлғалар Франциядағы саяси-әлеуметтік құрылыспен аяусыз күресті.

ЖЮЛЬЕН ОФРЕ ДЕ ЛАМЕТРИ

(25 желтоқсан, 1709ж, Сен-Мало,
Бретань –11 қараша, 1751ж, Берлин)

— француз дәрігері әрі материалист-философы.

Ол алғашқыда құдайсөзінің білгірі-богослов болса, содан кейін Бургаведегі Лейденде медицина саласында қызмет етті.

Философиялық шығармалары:

«Жан туралы трактат», «Адам-машина» және тағы басқа да ғылымда қызығушылық тудырған еңбектер жазды.

Философиялық көзқарастары:

Бұл философия өкілдерінің бірі Жюльен Офре де Ламетри Рене Декарт физикасын қолдаушы болған өзінің «Адам-машина» деген еңбегінде тіршілік процестерін тәжірибе арқылы зерттеуді талап етті.

Әрбір материяда өзінің созылымдылығын қатар сезімдік сезіну сияқты қасиеттер бар деді. Ол Спиноза уағыздаған барлық материя ойлай алады деген пікірді сынады. Сезіну тек ұйымдасқан денелерде ғана байқалады, деді. Ол органикалық емес, органикалық, жануар адам – бәрі бір-бірімен тығыз байланыста болады және органикалық өмір - органикалық емес дүниеден, өсімдік – органикалық дүниеден дегенді айтты.

Бірақ ол адамды машина деп қарады. Оның жоғары дамыған рухани интеллект екенін байқамады.

Философиялық афоризмдері:

- Тәрбие көрмеген адам қандай қабілеті күшті, ақылды болса да, оны құны болмайды.
- Дүниені толық тануға болады, таным көзі – сезім мүшелері.
- Материяның өз бітімі болғандықтан Құдайдың қажеті жоқ.
- Жеке меншік – адам еркіндігінің кепілдігі.

Әдебиет:

1. Ламетри Ж.О. Человек-растение. //Ламетри Ж.О. Сочинения. «Мысль», —Москва: 1976
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. /Жаңа Заман философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006.
3. Отрывки из произведения Ламетри в книге «Французские просветители XVIII в. о религии», —Москва: 1960;
4. Богуславский В.М. Ламетри. «Мысль»,— Москва: 1977. — 160 с.

ДЕНИ ДИДРО

(5 қазан, 1713ж, Лангр – 31 шілде,
1784ж, Париж)

— француз жазушысы,
ағартушы-философ (материалист)
және драматург,

Атақты 25-томдық француздың
«Ғылым, өнер және кәсіп
Энциклопедиясының» бас редакторы.

1773-1774 жылдар аралығында
Ресейге келіп, мұнда ол Ресей Ғылым
академиясына толық мүше болып
сайланды. Онда Ресейдің ғылым,
мәдениет, право саласын сынады.

Философиялық шығармалары:

«Жиен Рамо», «Табиғатты түсіндіру
туралы ойлар» (1754), «Соқырлар туралы көзі көретіндерге өсиет хат»,
«Даламбер мен Дидро әңгімесі» (1769), «Философиялық принциптер»,
«Материя және қозғалыс туралы» т.б.

Философиялық көзқарастары:

Дүниенің барлық негізі материяда деп білді Дидро. Дуалистік пікірді
сынай келіп, ол жан мен дене бірлікте деп қарады. Дүниеде мәңгі қозғалыста
болатын материядан басқа ешнәрсе жоқ. Уақыт пен кеңістік – деп жазды
Дидро, - материяның өмір сүруінің объективтік формасы. «Мен тіпті
абстракция ретінде де уақыт пен кеңістікті өмір сүруден бөліп ала алмаймын.
Олай болса бұл екі қасиет өмір сүруге тән, мәнді». Қозғалыс материядан
бөлінбейді, олай болса материя әлсіз, дәрменсіз деген ұғымға философ
келіспейтінін айтты. Материя мен қозғалыс жайлы философиялық ойларын
да ол «Қозғалыс – ұзындық, енділік, тереңдік сияқты нақты қасиет», -деп
жазды. Осыдан келіп, дүниеде абсолюттік тыныштық болмайтынын айтты.
«Даламбер мен Дидро әңгімесі» деген еңбегінде дүниенің сан түрлерін,
сондай-ақ олардың бір-біріне ауысатынын (трансформация идеясы) дәлелдеді.
Таным теориясына келетін болсақ, Дидро материалистік сенсуализмді
қолдады. «Біз сезімдік, еститін қасиетпен жабдықталған аспапсыз», - деген
пікірді айтты Д.Дидро. Сондай-ақ ол субъективтік идеализмді сынап, оны
жақтаушыларды ой соқырлары деп есептеді. Қоғамдық саладағы ой-пікірі
негізделді. Қоғамдағы қалыптасқан мінез-құлық шығарылған заң мен басқару
түріне байланысты, деді. Сондықтан Дидро «жақсы» заңдар, «саналы»
басқару әдісін орнатуға шақырды.

Философиялық афоризмдері:

- Неғұрлым көбірек жұрттың бақытты болуына септігін тигізген адам
ғана ең бақытты адам.
- Ғұмыр қысқарған сайын күн ұзара береді.

- Істемек нәрсенді алдын-ала білу батылдық беріп, жеңілдік келтіреді.
- Кітап оқудан тиылсақ, ой ойлаудан да тиылар едік.
- Табиғат кейде нәрсіз, ал өнер ешқашан нәрсіз болмауы тиіс.
- Дұрыс талғам, жақсы ниетсіз мүмкін емес.
- Бал жасай алмасаң, бал шырынын жинағаныңнан не пайда.
- Адал адам, ақылды адам дүниеден ерте өтуі мүмкін, тек надандар мен қатыгездер ғана дер кезінде өледі.
- Асқазан шұрылдап жатқанда ар мен ұяттың дауысы естілмейді.
- Ақшаға құмарлық алдымен нағыз таланттардың, отаншылдық пен жақсылықтың түбіне жетеді.
- Аюды би билеуге үйретуге болады, бірақ би билеп жүрген аюдан бақытсыз аң жоқ.
- Тек үлкен құштарлықтар ғана адам жанын ұлы істерге жігерлендіре алады. Оларсыз адамгершілік өмірде де, шығармашылықта да мән қалмас еді.
- Бақыт құсын қуыңыз, бірақ оны ешқашан қолыңызға қондырмаңыз, әйтпесе сіз оның өз тілегіңізге сәйкес келмейтініне көзіңіз жеткен соң, зерігудің құрбаны болуыңыз мүмкін.
- Ақылды адамға ақымақтың кейпін қабылдау қаншалықты қиын болмайтыны сияқты, ақымақтықты ақылдылықтың бейнесіне жасыру соншалықты жеңіл.
- Заттың қандай болу керектігін білу ақылды адамды сипаттайды; заттың іс жүзінде қандай екенін білу тәжірибиелі адамды көрсетеді; оларды қалай жақсыға өзгертуді білу данышпан адамды білдіреді.
- Тирандыққа, азғындыққа, құлдық ұрушылыққа және қайырымдылықтың қауқарсыздығына қарамастан, барлық жерде өзінің принциптеріне сәйкес өмір сүріп, дүниеден өтетін ізгі адамдар табылады. Бірақ, мойындау керек, олар сирек кездеседі.
- Адал, ақылды адамдар тым ерте дүние салуы мүмкін, ал ақымақ, зұлымдарға келсек, олар әрқашан өз уақытында өледі.
- Адамдар жарамсақ өтірікті шелектеп ішіп, өздеріне ұнамсыз шындықты тамшылап қабылдайды.
- Тілек – ерліктен туады дейді, бірақ дұрысы керісінше, ерік – тілектен туындайды.
- Есте сақтау қабілеті күшті адамдарда үлкен ақыл болмайды.
- Мен әркімге өзінше ойлануға еркіндік беремін; бастысы менің өзімше ойлануыма мүрсат берсін.

Әдебиет:

1. Длугач Т.Б. Дени Дидро. «Мысль»,— Москва: 1975.
2. Потемкина Л.Я. «Монахиня» Дидро и пути становления французского социального романа в 20-50-х годах XVIII века. «Мысль», — М: 1961.
3. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /Дени Дидро. «Өлке», —Алматы: 2009.

КЛОД АДРИАН ГЕЛЬВЕЦИЙ

(31 қаңтар, 1715ж, Париж –
26 желтоқсан, 1771ж, Париж)

— француз әдебиеттанушысы, утилитарлық бағыттағы материалист-философ; Ағартушылық кезеңіндегі француз буржуазиясының идеологы.

Ол Парижде дүниеге келіп, иезуиттік колледжде оқыды.

Философиялық шығармалары:

«Ақыл туралы» (1758), «Адам, оның ойлау қабілеті мен тәрбиесі жөнінде» (1773) және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Гельвеций материалистік көзқарасты жақтап, ойлау, ақыл

қабілетті физикалық сезімталдық пен естен туындайды деп жазды. Адам тәнінде екі түрлі қабілет бар деп есептеді ол, бірі – сыртқы дүниенің жасайтын әсерін қабылдау оны сезімталдық, дейді. Екіншісі – бізге тигізілген сыртқы әсерді бойымызға сақтай білу – оны «С», дейді. Оны ұзартылған, әлсіреген әсер деп түсінді. Ой – жаңа идея мен комбинациялар жиынтығы. Ой түрлі сезімдерден туған күрделі қорытынды екенін білмей, оны сезімдердің жәй жиынтығы дегені оның қателігі еді. Екінші жағынан, Гельвеций ақыл табиғаттың берген сыйы емес, тәрбиенің нәтижесі деп түсіндірді. Адамның мінез-құлқы туа бітпейді, ол өмір сүру барысында қалыптасады деп жазды. Сондықтан адамдар дүниеге келгенде белгілі бір ақыл бір мінезбен тумайды. Тәжірибеде дәлелденгендей адамдардың ақылы мен мінезі билік түріне байланысты өзгереді, түрлі өкімет бір халықтың өзін кезекпен не көтеріңкі, не тұрақты, не тұрақсыз, не батыл, не сақ етеді.

Гельвеций дін шіркеуді сынады. Қоғамдық құрылыс сипаты қоғамдық заңдарға байланысты, соңғысы адамдар пікіріне, олардың қоғамдық құрылысына байланысты деді. Олай болса Гельвеций объективтік жағдай пікірге байланысты, сондай-ақ пікір объективтік жағдайға байланысты деген идеалистік шеңберден шыға алмады.

Философиялық афоризмдері:

- Адам өзін-өзі бақытсызбын деп төмендете берсе, шынымен-ақ бақытсыз болады.
- Адам бақытты болуы үшін оған бір нәрсе жетпей тұруы керек.
- Өз атамекенінді сүю бүкіл әлемді сүюіңе бөгет болмайды.
- Иілген ағаш икемге келмейді.
- Ақиқатты жақтаушылардың аузын қанша жаптым дегенмен, көзге көрінбейтін жақтастарының бәрін жойып жіберу мүмкін емес.
- Адамдарды қорқыныш пен бақытсыздық қатыгез етеді.

- Ойға алғанымыздың барлығы бірдей орындала берсе, жанымыз жұмыссыздықтан жалығып өлер еді.
- Күштіні ұнатпағанмен жек көрмейді.
- Қызғаншақтық шекпенінің астында жеккөрушілік, өсек, сатқындық пен айла-шарғы ере жүреді.
- Қолынан ештеңе келіп жарытпайтын адамның бар арманы – өзінен артық адамды көзге ілмеу.
- Озбырлық бар жерде жағымпаздық та жалғаса жүреді.
- Қатыгез қашан да үрейленуден, әлсіздіктен және қорқақтықтан туады.
- Торығу – жан-жарасы. Оның қайнар көзі өзіңе-өзің сенбеуде жатыр.
- Бақытыңның басты жауы не деп ойлайсың? Әрине, өркөкіректік пен қызғаншақтық.
- Адамдарды алдауға емес, үйретуге келген кісі олардың өз тілінде сөйлеуі керек.
- Біліксіздік ақылды да аздырады.
- Күшті сөйлей бастағанда әлсіздің үні өшеді.
- Ақиқаттың жолы ауыр, қашан да кеш мойындалады.
- Таң қалуға бір мезет те жеткілікті, ал таңқаларлық іс тындыруға кейде ғасыр да жетпей қалады.
- Қазіргі көп қошемет, көбіне, келешек ұрпақтар алғысынан айырады.
- Деспот басқаратын елді жалғандық жайлайды, онда маскалар ғана жүреді, адамның беті көрінбейді.
- Адамдар бақытының мәнісі – олардың істелуі тиіс нәрсені істеуді ұнатуында.
- Егер ағашты ұзақ иіп ұстаса, ол өзінің серпінділігін жоғалтады.
- Адамдарға ұнағың келе ме? Олардың ақылын бағалай біл.
- Адасудың мыңдаған түрі бар. Ақиқат керісінше, жалғыз да қарапайым.
- Бір мезгілде әрі әділ, әрі құдыретті болу мүмкін емес дерлік.
- Бұл дүниенің күштілерінің арасында әділетсіздік істемеген адам жоқ.
- Білімді адамдар сирек, ал риясыз адамдар одан да аз.
- Ақиқат уақытша адасудың көлеңкесінде қалуы мүмкін, бірақ ерте ме, кеш пе оның сәулесі түнекті түріп шығады.

Әдебиет:

1. Момджян Х.Н. *Философия Гельвеция.* —Москва: 1955;
2. Плеханов Г.В. *Очерки по истории материализма. Избр. философские сочинения, т. 2,* —Москва: 1956;
3. Шаймерденұлы Е. *Ақыл-ой антологиясы. /Клод Гельвеций. «Өлке»,* —Алматы: 2009.
4. Силин М.А., К.А.Гельвеций —выдающийся французский философ-материалист XVIII в., —Москва: 1958;

ПОЛЬ АНРИ ГОЛЬБАХ (ПАУЛЬ ДИТРИХ ТИРИ)

(8 желтоқсан, 1723ж, Эдельсхайм
– 21 маусым, 1789ж, Париж)

— неміс ортасынан шыққан француз философы, жазушы, энциклопедист, ағартушы,

Философиялық көзқарастары:

Ол табиғатта кездейсоқтық болмайды, табиғат бәрінің себепшісі. Адам табиғаты жағынан не кеңпейілді, не іші тар болып тумайды, оны солай ететін объективтік дүние дейді.

Сондықтан сол замандағы феодалдық қатынстарды сынға алады. Дүниені материалистік тұрғыдан қарау

керек. Табиғаттан тыс рухани күш бар деп сену қиял деп қорытты ол. Сөйтіп Гольбах теология мен идеализмге қарсы шықты. Материя мен қозғалыс мәңгі. «Материяның өмір сүруі - деп жазды, ол – факт, қозғалыстың өмір сүруі де дәл осындай – факт». Бірақ, ол механикалық детерминизмді жақтады. Мәселен, ол дүние бір жақты дамиды деді. Кездейсоқтықты ол мойындамады. Тағы да ол, «фанатиктің өтіндегі удың көбеюі, басқыншының жүрегіндегі қанның қызуы, кейбір монархтың асқазанының қорыта алмауы, кейбір әйелдердің кесапаттығы – соғыс ашуға, миллиондаған адамдарды қырғынға айдап, камалдарды бұзуға, қалаларды күл-талқан етіп, халықтарды қайыршылық пен қайғыға душар етуге, аштық пен жұқпалы ауруларды туғызып, ұзақ ғасырлар бойы түңілу мен жоқшылық көруге себепкер бола алады» деп жазды.

«Шындықты тану дегеніміз – табиғатты материалистік тұрғыдан түсіну» - деді Гольбах. Ал «саналық – дегеніміз идея мен заттардың бірлігі» деп жазды ол. Ойлау сезімнен туады деген пікір айтты. Діннің пайда болу себептеріне тоқтала келіп, Гольбах оның себебі надандық деп түсіндірді. «Надандық, үрей ауыр тұрмыстағы адамдарды Құдай туралы ойлауға мәжбүр етті» - деп жазды. «Қалта құдайшылдығы» деген кітабында Гольбах дін туралы өте өткір сын-пікірлер айтып, схоластиканы сынап, еркін ойдың үлгісін көрсетті.

Әдебиет:

1. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. *Философия. «Қарасай»*, — Алматы: 2008.
2. Поль Анри Гольбах. *Избранные произведения в двух томах. (Философское наследие, Т. 2)*—Москва: 1963. С.715

РЕНЕ ДЕКАРТ

(31 наурыз, 1596ж, Лаэ (Турень провинциясы), қазіргі Декарт (Эндр және Луара департаменті) – 11 ақпан, 1650ж, Стокгольм)

— француз математигі, философ, физик және физиолог, аналитикалық геометрия және қазіргі заманғы алгебралық рәміз-символикаларды құрастырушы, философиядағы радикалдық күмәндану әдісінің, физикадағы механицизмнің, предтеча рефлексологиядағы ағымның авторы.

Иезуиттік колледжін бітіргесін, Голландия армиясында еркін офицер ретінде қызмет етіп, Голландия, Германия, Швейцария, Венгрия, Италия елдерінде болады. Декарт көзқарасына тән екі қағида – ақиқатқа жетер жолда барлық адамға қызмет етпек болды, әлеуметтік реформаторлық өзгеріс жасауға талпынбады.

Философиялық шығармалары:

«Ақыл-парасатты басшылыққа алу ережелері» (1628-1629), «Дүние туралы трактат» (1630-1633), үш бөлімнен – «Диоптрика», «Метеорлар», «Геометриядан» тұратын «Метод туралы пайымдау» (1637), «Бірінші философия туралы ойлар» (1641), «Метафизикалық ойлар» (1641), «Философияның бастамалары» (1644), «Жанның құмарлықтары» (1649), т.б.

Декарттың философиясы өз бастамасын «күмәндану» қағидасынан алады. Ол дәстүрлі қалыптасқан пікірлерге де, сезімдік танымның ақиқаттығына да күмәнданады. Нағыз шындық – «күмәндануды» ойлаудың қабілеті деп мойындау. Оның «Мен ойлаймын, олай болса, өмір сүремін» деген қағидасы төмендегідей тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, ол танымның негізін объективті шындықтан іздемейді, керісінше, таным процесінің өзінен табуға ұмтылады, екіншіден, бұл қағида оны мәнділіктің субстанциясы (түпнегізі) бар екенін мойындауға итермелейді.

Философиялық көзқарастары:

Декарттың пікірінше, бір мезгілде, бір-біріне тәуелсіз, бірақ байланысты рухани түпнегізбен (Құдай) қатар материалдық түпнегіз де (табиғат) өмір сүреді. Рухани түпнегіздің ажырамас ең басты атрибуты (қасиеті) ойлау болса, материалдық түпнегіздің атрибуты – кеңістікте көсілуі.

Барлық заттар корпускул (материя ұғымына пара-пар) деп аталатынұсақ бөлшектерден тұрады. Олар түрлеріне, көлеміне қарай ажыратылады. Корпускулдар кеңістікте және үздіксіз қозғалыста болады. Олардың жалпы сандары және қозғалыс түрлері универсумда бірқалыпты

болады. Әлемдегі барлық заттар механика заңына сәйкес қозғалыста болатын корпускулдардан пайда болған. Ал рухани түпнегіздің атрибуты: ойлау мен материалдық түпнегіздің атрибуты – кеңістікте көсілудің бір мезгілде әсер етуі негізінде адамдар пайда болады да, ол ақыл-ой, сөйлеу сияқты қасиеттерімен басқа жануарлардан ерекшеленеді. Осы себептен адамдардың қимыл-әрекеттерін көп жағдайда механика заңдылығы тұрғысынан түсіндіру өте қиынға соғады.

Жалпы алғанда, жансыз денелердің, өсімдіктердің, жануарлардың, адамдардың арасында өте алмайтындай кедергі жоқ, себебі олардың табиғатын, мәнін механика, математикалық есептеулер арқылы түсініп-білуге болады. Демек, танымның негізгі тәсілі геометриялық дедуктивтік, аксиоматикалық тәсіл болуы керек.

Таным процесінде ең басты рөлді Декарт рационалдық (ақыл-ой) танымға береді де, ол арқылы адамдар сезімдік түйсінулер бере алмайтын табиғаттың сыры мен мәнін ашуға мүмкіндік алады деп тұжырымдайды. Декарт әрі қарай өз ойын жалғастырып, ақыл-ой сезімдік түйсінуге мұқтаж емес, себебі рационалдық таным заттарды, құбылыстарды «туа біткен идеяларға» сүйеніп танып-біле алады дейді. Бұл идеялардың табиғаты туралы Декарт: «Бұл идеяларды мен өзіме өзім бере алмаймын, себебі олар өздерінде жетілдірілген нақтылықты жиынтықтаған, ал мен қалыптастырған идеялар, ондай шындықтан туындамағандықтан, туа біткен идеялардың деңгейінде жете алмайды. «Туа біткен идеялардың» себебі рухани түпнегіздің (Құдайдың) өзі болғандықтан, олар айқын және анық, ал олардың негізінде алынған білім де айқын және анық, басқаша айтқанда, ақиқат болады. Олай болса, оларды тәжірибие арқылы тексерудің қажеттігі жоқ. «Туа біткен идеялардың» табиғатына үндес келетін математика болғандықтан, математикалық тәсіл ғалымдардың ең жоғарғы зерттеу тәсілі болу керек.

Декарттың философиясы артында өзіндік із қалдырған, соны идеяларымен кейінгі философиялық ағымдарға ықпал етіп, адамдарды басқаша ойлау арқылы қазіргі техниканы жасауға мүмкіндік туғызды.

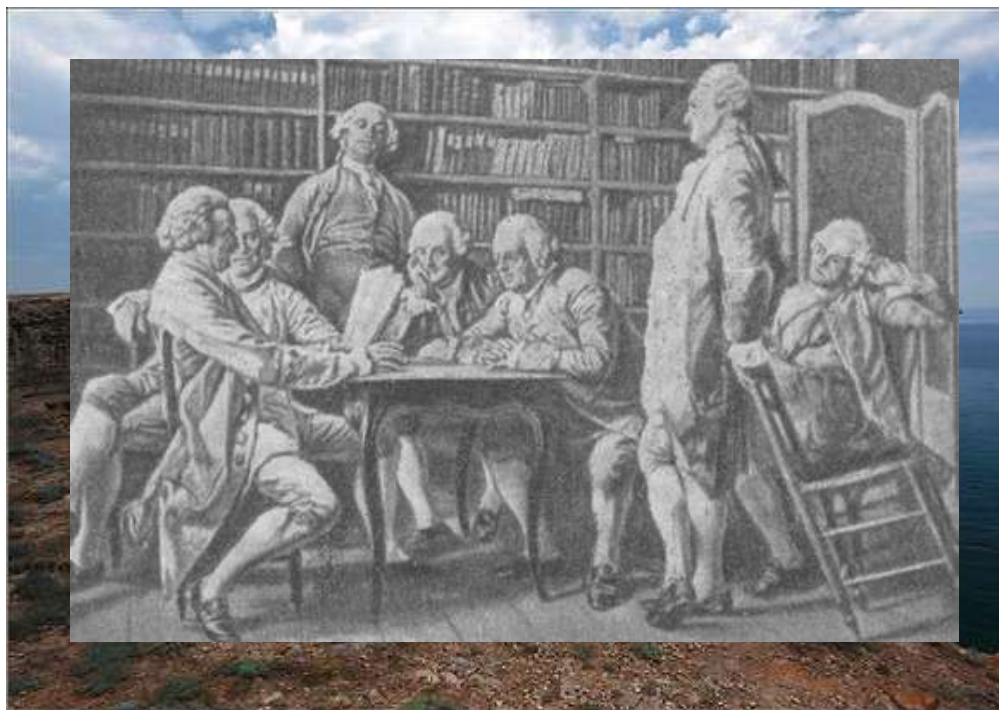
Философиялық афоризмдері:

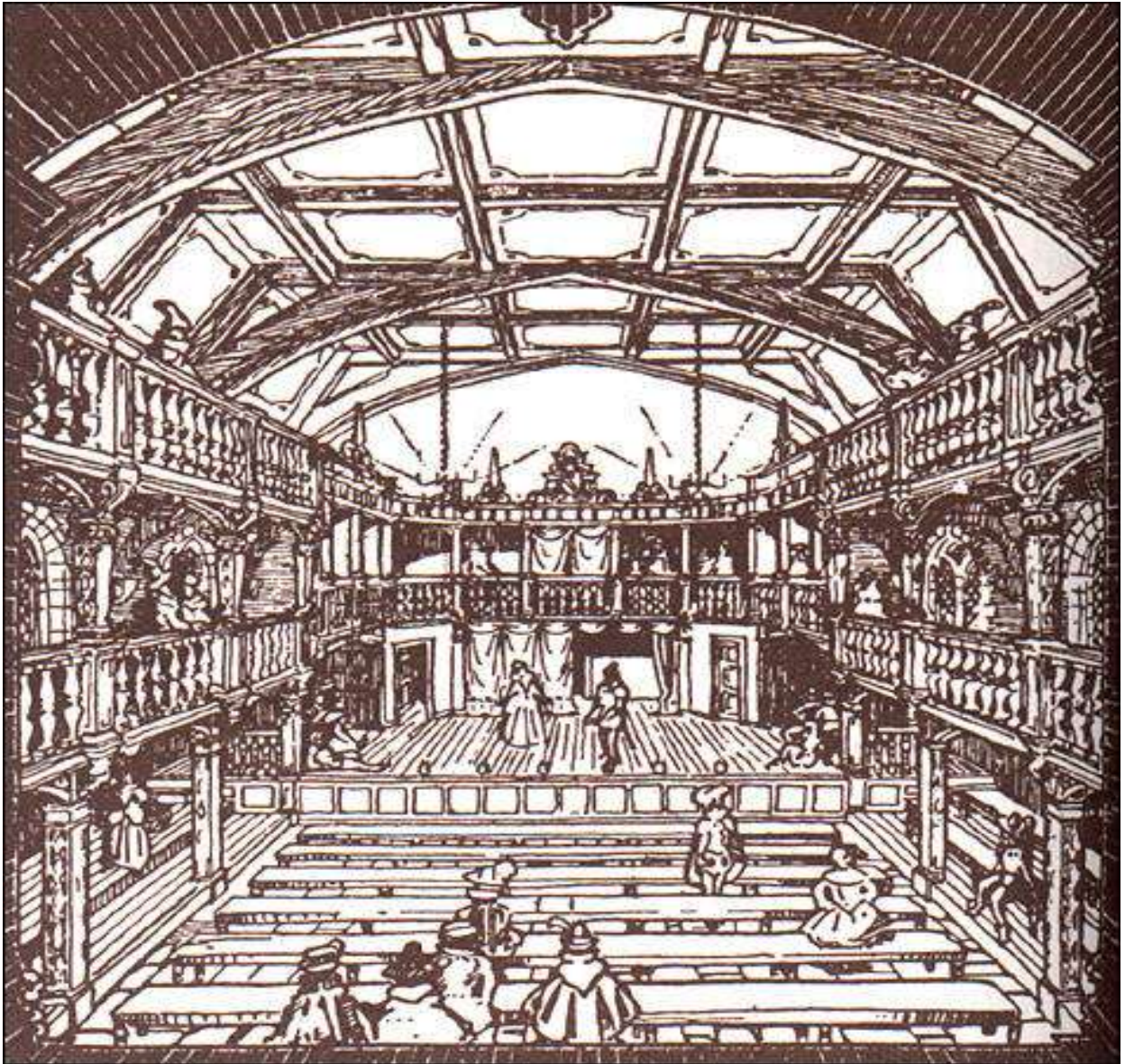
- Егер ақылыңыз дұрыс жұмыс істесін десеңіз, өз деміңізді бақылап отырыңыз.
- Жақсы кітапты оқу өткен ғасырдағы кемеңгерлермен ауызба-ауыз сөйлескенмен бірдей және олар өздерінің ең озық ақыл-ойларын алдымызға жайып салады.
- Әсемпаз таңдану үшін ғана аса сирек кездесетін нәрсені іздейді, ал білімге құштар – таңдай қағудан безіну үшін соларды танып, білейін деп іздестіреді.
- Түзу жолмен баяу қозғалатындар бұралаң жолмен жүргендерден едәуір ұзақ жүреді.
- Біздің пікіріміздің қайшылығы біреу екіншіден ақылдырақ болғаннан емес, біздің өз ойларымызды түрлі жолмен бағыттап, мәселені түрлі қырынан қарастырғаннан болады ... Ал ақылға немесе парасатты

ойлауға келсек, ол бізді адам етіп, жануарлардан ерекшелеп тұрған жалғыз қабілет болғандықтан, мен оның әркімде бар екеніне сенгім келер еді.

Әдебиет:

1. Асмус В.Ф. Декарт. ВШ— Москва: 2006. — 335 с.
2. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008.
3. Декарт Р. Рассуждение о методе с приложениями: Диоптрика, Метеоры. —Москва: 2008
4. История математики под редакцией А.П.Юшкевича в трёх томах. Т-2: Математика XVII столетия. «Наука», —Москва: 1970
5. Катасонов В.Н. Метафизическая математика XVII в. «Наука», —Москва: 1993.
6. Кирсанов В. С. Научная революция XVII века. «Наука»,—Москва: 1987.
7. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /Рене Декарт. «Өлке», —Алматы: 2009.
8. Ляткер Я.А. Декарт. «Мысль», —Москва: 1975.
9. Матвиевская Г.П. Рене Декарт, 1596—1650. «Наука»,— Москва: 1976.
10. Бессмертие философских идей Декарта (Материалы Международной конференции, посвященной 400-летию со дня рождения Рене Декарта) /Ответственный редактор Мотрошилова Н.В. ЦОП Института философии РАН, — Москва: 1997. — 181 с

АҒАРТУШЫЛЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ ФИЛОСОФИЯ

XVIII-ғасыр өзінің Ағартушыларын туғызды. Ағартушылық философия – антитеологиялық, антифеодалистік, қалыптаса бастаған буржуазиялық философия. Ол ағартушылық қызметпен бірге 1789-1794ж.ж. Ұлы француз революциясы идеологиясын дүниеге әкелді. Олар- П.Гассенди, Ф.Вольтер, Жан-Жак Руссо, Э.Кондильяк, Г.Э.Лессинг, И.В.Гете, т.б. Олардың пайда болуына ең алдымен капиталистік қоғамның қалыптасуы, соған сәйкес жаратылыстану ғылымдарының, математиканың, физиканың, механиканың, физиологияның, медицинаның, т.б. адам санасына материалистік ұғымдарды ұялату себепші болды. Бірақ оған үстемдік құрған діни идеологияға қарсы күрес Англиядағы, Франциядағы, Германиядағы ағартушылық істен басталды. Олар діни соқыр сенімге қарсы тұрып, ғылымның еркін дамуын, еркін ой болуын жақтады. Олардың **басты мәселелерінің бірі** – адам тағдыры, оны рухани қыспақтан босату, саяси еркіндік, гуманизм мәселелері еді.

Ағартушылық кезеңдегі **философия үш бағытқа бөлінді:**

1-бағыт: деистік («део» немесе «тео» - Құдай дегенді білдіреді) философиясының мәні – Құдайлық тұлға идеясын теріске шығарады; Құдай мен Табиғаттың барабарлық идеясын (пантеизмді) мойындамады; Құдай дүниені жаратқаннан кейін, басқа дүниеде болып жатқан өзгерістерге, процестерге араласпайды деп түсінді; Өкілдері – Ф.Вольтер, Ш.Л.Монтескье. Ж.-Ж.Руссо және Э.Кондильяк болды.

2-бағыт: атеистік-материалистік бағыт, ол Ұлы француз революциясының қарсаңында қатты даму үстінде болды; олар – ешқандай да тылсым күш (Құдай) жоқ; материядан тәуелсіз идея болмақ емес, жан да мәңгі емес; абсолютизмді құлату керек, жеке меншік пен мемлекетті жою керек деп санады; Мысалы, Ж.Ламетри – утилитаризмді қолдады, яғни адам өмірінің мәні – жеке бастың бақыты; жеке меншік – адам еркіндігінің кепілдігі; немесе, мемлекет мұраты – «зайырлы абсолютизм» деп есептеді. Өкілдері – Ж.Мелье, Ж.Ламетри, Д.Дидро және К.Гельвеций.

3-бағыт: утопиялық-социалистік (коммунистік) – бұл идея қарапайым халық санасында күшті қолдау тапты, әмбебаптық теңдік тұрғыда ұғынылған, әділеттілік идея салтанат құрған, қоғамдық меншікке негізделген жаңа қоғам құру арман болатын. Мысалы, олардың пікірінше, іс жүзінде коммунизм орнамайды, өйткені адам табиғаты солай, ол байи берсем, ала берсем дейді, сондықтан жеке меншік, тапқа бөлінушілік мәңгі, адам өзінің сорлылығынан биік көтеріле алмайды. Ал, Фурьенің ойы – идеалды қоғам – «гармония қоғамы», ол жаппай еңбек ету міндеттілігіне, экономиканың жоғары деңгейіне, махаббат пен әдептілік еркіндігіне, байлықты теңдей бөлуге, Құдайға құлшылыққа негізделген қоғам орнату болды. Өкілдері – Г.Мабли, Ф. Бабеф, К.Сен-Симон және Ф.Фурье болды.

МАРИ АРУЭ ФРАНСУА ВОЛЬТЕР

(21 қараша, 1694ж, Париж
– 30 мамыр, 1778ж, сонда)

— XVIII ғасырдағы француз ағартушы-философтарының арасындағы ірі тұлға, ақын, прозаик, сатирик, тарихшы, публицист, құқық қорғаушы; вольтерьяндықтың негізін қалаушы. Деист.

Философиялық шығармалары:

«Философиялық хаттар», «Кандид», «Метафизика туралы трактат», «Ньютон философиясының негіздері», «Тарих философиясы», «Философиялық повестер мен әңгімелер», «Эстетика» және тағы басқа

да ғылыми маңызы бар деген құнды еңбектер жазды.

Философиялық көзқарастары:

Вольтердің өткір де шыншыл шығармалары арқылы ағартушылық идеясы толық қалыптасып, барлық еуропа елдерінде тарады. Өз шығармаларында Вольтер феодализмнің келеңсіз жақтарын және діннің қағидалары мен уағыздарын келеке етіп, сынға алды. Дегенмен де, ол Құдайдың бар екенін мойындайды, бірақ ол жоқты бар ете алмайды, ол тек табиғаттың алғашқы қозғаушы күші ғана. Табиғат, қоғам әрі қарай өз заңдылықтарымен дамиды. Вольтер Құдайдың әртүрлі қасиеттерін негіздеуге тырысатын дінді де, оған қарсы атеистік ілімді де жақтамайды. Олардың біріншісін дәлелсіз болғандықтан мойындамаса, екіншісіне қоғамдық тәртіпті бұзады деп қарсы болады.

Адамзат тарихы, Вольтердің пікірінше, адамзаттың прогресс (үдеу) пен білімділік үшін күрес тарихы. Өркениетті адам табиғатпен алғашқы қауым адамымен салыстырғанда әлдеқайда үйлесімді өмір сүреді. Осы тұрғыдан ол адамзат үшін мәдениеттің құндылығын баса көрсетті: «Мемлекетті басқарудың ең тиімді түрі – ағартушылық монархия. Ол ерікті қоғамның қалыптасуына жағдай жасауы керек. Сол кезде ғана ерікті қоғамның басты табиғи талаптары – сөз, баспасөз, ар-ұждан бостандықтары шын мәнінде жүзеге асады. Қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік – заңды құбылыс, ал адамдар тек қана заң алдында тең болулары керек».

Жалпы алғанда, Вольтер – тарихқа, әсіресе мәдениет және философия тарихына ерекше көңіл бөліп, осы ғылымдардың дамуына себепкер болған және ағартушылық идеяны қағида ретінде қабылдап, уағыздаған ойшыл.

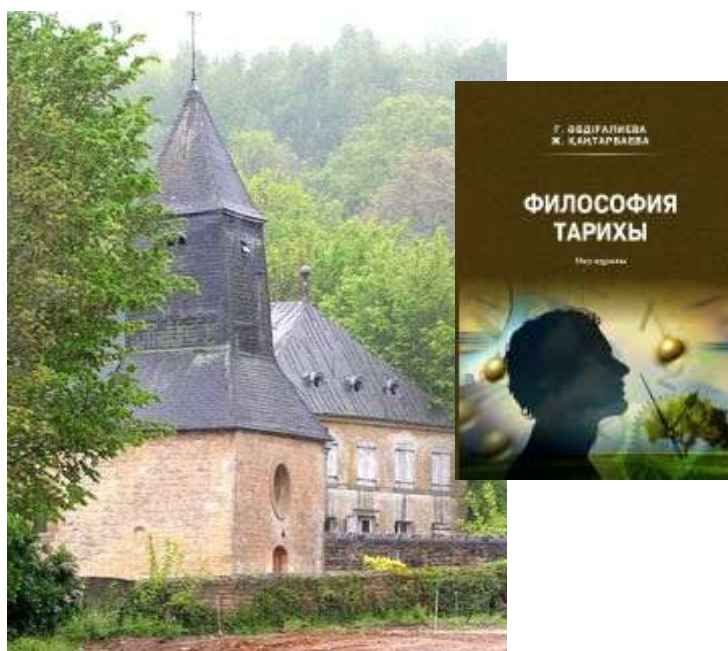
Философиялық афоризмдері:

- Өз қалағанымды жасай алатындай мүмкіндігім болса – ол менің еркін екендігімнің белгісі. Бірақ менің қалауым – менің қажеттіліктерімнің көрінісі ғана.
- Кім-кімнің ақылына жасы сай келмесе, ол өмір бойы сор кешпек.

- Ешқашан да үлкен қиыншылықтарсыз үлкен істер болмайды.
- Жұмыс бізді үш түрлі зор қырсықтан: зерігуден, кемшіліктен және мұқтаждықтан құтқарады.
- Еңбек рухани және эстетикалық дамудың ең таңдаулысы.
- Махаббат – құштарлық атаулының ең күштісі, өйткені ол ақыл-ойды да, жүректі де, тәнді де қатар жаулап алады.
- Махаббаттың оянғанын жігіттің жасқаншақтығынан, қыздың батылдануынан байқауға болады.
- Жазушының оқуға арзистын ғана туындысын басу керек. Бұл аяулы ереже кітаптың санын азайтқанмен, оқушылардың талғамын арттыра түскен болар еді.
- Жақсы кітапты алғаш оқығанда жаңа дос тапқандай боласың. Осы кітапты қайталап оқу – ескі досыңды тағы да кездестіргенмен бірдей.
- Табандылық дегеніміз – ақыл ерлігінің қолданылуы, ол қайраттылықты білдіреді. Қыңырлық, керісінше, соқырлық. Адамдар өз тіршілігінде тәртіпке айналып кеткен кейбір қылықтарының ұят екенін сезінбейтін болып кетеді.

Әдебиет:

1. Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К. *Буржуазная философия середины XIX — начала XX века: Учеб. Пособие для филос. Фак. Ун-тов. VIII — Москва: 1988.*
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы. /Жаңа Заман философиясы. «Раритет», — Алматы: 2006.130-131 беттер.*
3. Шаймерденұлы Е. *Ақыл-ой антологиясы. /М.Вольтер. «Өлке», — Алматы: 2009.*

ШАРЛЬ-ЛУИ ДЕ СЕКОНДА БАРОН ЛА БРЭД И ДЕ МОНТЕСКЬЕ

(18 қаңтар, 1689ж. Ла-Бред Жиронда,
Франция – 10 ақпан, 1755ж. Париж)

— француз жазушысы, құқықтанушы
әрі философ, деизм және механикалық
материализм өкілі.

Философиялық шығармалары:

«Фарсылық хаттар» романының,
«Римдіктердің ұлылығы мен күйреуінің
себептері туралы пікірлер»,
«Энциклопедии, или Толкового словаря
наук, искусств и ремёсел» мақалаларының
авторы.

Философиялық көзқарастары:

Монтескье әр халықтың және елдің заңдарын, саяси өмірін табиғи
және тарихи жағдайлардың ерекшеліктерінен деп түсіндіреді.

Заңдар табиғи және қоғамдық болып екіге бөлінеді. Табиғи заңдарға
әр елдің табиғат ерекшеліктеріне байланысты (ауа-райы, жер-реңі, т.б.)
қалыптасқан психологиялық мінез-құлықтар жатады. Бұл заңдылықтар –
мәңгі, өзгермейді. Осы заңдар негізінде өзгермелі қоғамдық заңдар
қалыптасады. Мемлекеттік басқару ісі билеуші бекіткен қоғамдық заңдар
бойынша жүзеге асырылуы тиіс. Билеу түрінің өзі мемлекеттің жер көлемінің
үлкен-кішісіне қарай әртүрлі болуы мүмкін. Осыған орай Монтескье үлкен
мемлекеттер үшін – деспоттық, орта көлемді елдер үшін – монархиялық, ал
шағын көлемді елдер үшін демократиялық билеудің түрлері тиімді деп
есептейді. Оның пікірінше, билік бөлініп: заң шығарушы, атқарушы және сот
биліктері дербес, бір-біріне тікелей бағынбайтын болып қызмет атқарулары
керек.

Монтескьенің саяси-әлеуметтік ілімдері қоғам дамуының қозғаушы
күштерін айқындауға, қоғамдағы болашақ реформалардың тиімді жолдарын
қалыптастыруға негізделгендіктен, оның біршама ойлары кейінгі
ойшылдарға, саясатшыларға зор әсер етті.

Философиялық афоризмдері:

- Балалардың бойында атамекенге деген сүйіспеншілік сезімін оятудың
ең жақсы құралы – бұл сезімнің олардың әкелерінің бойында болуы.
- Адамдар да өсімдік тәрізді, жақсы күтілмесе, жайнап өспейді.
- Кітапты оқуды жақсы көру дегеніміз – тіршілікте болмай тұрмайтын
жабырқау сағаттарды таптырмайтын рахатқа бөлеу деген сөз.
- Бостандық дегеніміз заң бойынша рұқсат етілгеннің бәрін жасау құқы.
- Бай адамның жақсы азамат болуы қиынның қиыны.
- Билік құмар адам мемлекет мүддесінен гөрі өз пайдасын көбірек
ойлайды.

- Платон өзінің парызын орындағаны үшін сыйлық алушыларды өлім жазасына кесу керек деп талап еткен.
- Жолдан таюдың екі түрі бар: біреуі –халықтың заңды орындамауы, екіншісі – заңның халықты бұзуы: соңғысын емдеу қиын, өйткені дәрінің өзі дімкәс қой.
- Адамдар жалпы үміт пен қорқынышқа тым әуес келеді.
- Қарама-қайшылық кемшіліктің ғана емес, артықшылықтың ғана белгісі.
- Награда үлестіру іріп-шірудің бір белгісі десе де болады. Ең нашар императорлар ең көп награда таратушылар ретінде аты шыққан.
- Деспот билік құрған жерде жақсы ойлар да, жаман ойлар да бірдей зиянды. Өйткені, онда бірдеңені сөз етудің өзі басқару қағидатына қайшы келеді.
- Еркін елде көбіне кімнің, нені, қай саққа жүгіртіп, қалай сөз етіп жүргенінде ешкімнің ісі болмайды. Әйтеуір ауыздарына құм құйылмаса болды. Өйткені, олардың емін-еркін сөйлеуі сол сөздердің жамандыққа жетелеуіне жол бермейтін жақсы ахуал туғызады.
- Заң аясында және әділдік туы астында жүзеге асырылатын озбырлықтан асқан қатал жөнсіздік жоқ.
- Дүниеде бар нәрсенің бәрінің өз заңдылығы бар.
- Меніңше, бірге жиналған жерде ең ұлы адамдар да топастанып қалады және данышпандар көп болған жерде даналық та аз болады.
- Айтары жоқ адам үндемей отыра алса.
- Халық өзі қалыптасқан кезде құлдырамайды: ол озық адамдар азғындық жолына түскенде құрып кетеді.
- Әрбір идея оның алдындағысынан пайда болып, өз кезегінде кейінгісіне түрткі болады ..., міне, сондықтан көңіл әрдайым жаңаны іздеп, ешқашан қол жеткенді місе тұтпайды.
- Дүниедегі ең ұлы нәрсе – бұл өзінді ұстай білу.

Әдебиет:

1. Ақназаров Х.З. *Философия тархынан дәріскер курсы.* —Алматы: 1992.
2. Рассел Б. *История западной философии. В 2-м., Т-2—*.Москва: 1993
3. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы. /Жаңа Заман философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006. 131-бет.*
4. Рассел Б. *Мудрость Запада.* —Москва: 1998.
5. Шаймерденұлы Е. *Ақыл-ой антологиясы. /Ш.Монтескье. «Өлке», —Алматы: 2009.*
6. Реале Д. Антисери Д. *Западная философия от истоков до наших дней. Т-3.новое время.* —Спб: 1996

ЖАН-ЖАК РУССО

(28 маусым, 1712ж, Женева – 2 шілде, 1778ж, Париж маңындағы Эрменонвиль)

— француз жазушысы, ағартушы, ойшыл, композитор.

Ол осы күнге дейін ұстанып отырған, айталық Швейцариядағы сияқты мемлекеттің халықты басшылыққа алудағы тікелей билік ету формасын қарастырды. Француз ағартушылық ағымының шеңберінен шыға алмаса да, оның негізгі идеяларымен келіспейтіндігін көрсеткен философ-жазушы.

Философиялық шығармалары:

«Теңсіздіктің себептері туралы», «Қоғамдық келісім туралы», «Эмил немесе тәрбие туралы» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Егер Вольтер адамзат тарихын оның прогресс пен білімділік үшін күрес тарихы десе, Руссо мәдениеттің прогресімен қатар өнегеліктің құлдырауы сәйкес келіп отырады дейді. Себебі қоғам неғұрлым ары қарай дамыған сайын, теңсіздік тереңдей түседі. Ал теңсіздік, өз тарапынан керенаулықтың, жалқаулықтың, тоқмейілсудің қайнар көзі болғандықтан, ол адамгершіліктің, мінез-құлықтың азғындауына әкеп соқтырады.

Теңсіздік мәңгі әлеуметтік құбылыс емес, алғашқы қауымдық қоғамда теңсіздік болмаған, себебі онда меншік болған жоқ, сондықтан барлық мәселе адамгершілік тұрғысынан шешілді. Ал кейінірек өндірістік құралдардың жетілуі және жоғары сатыға көтерілуі жеке меншіктің, ал ол теңсіздіктің пайда болуына себепкер болды.

Әлеуметтік теңсіздікті жоюдың бірден-бір жолы, Руссоның айтуынша, бәсеке бостандығы арқылы адамдардың табиғи құқықтарының (өмір сүруге, ерікті болуға, меншік иесі болуға) қанағаттандырылуына мүмкіндік беретін жағдайлар жасау.

Адам туғанда бас бостандығы бос болып туады, бірақ өз еркімен «қоғамдық келісімге» бой ұрғаннан кейін, олар өздерінің жекелеген жігер-еркін біріккен, «ортақ жігер-ерікке» шоғырландырылады. Сөйтіп, мемлекет пайда болады. Мемлекеттің негізгі міндеті – бейбітшілік пен әділеттілікті сақтау.

Руссоның теңсіздік, «қоғамдық келісім» туралы пікірлері көп елдің саяси, рухани өмірінде мемлекеттік құқық, тәрбие т.б. әлеуметтік құбылыстардың қалыптасуына үлкен әсер етті.

Философиялық афоризмдері:

- Ең ұлы жақсылықтар мен игі жеңістер атамекенге деген сүйіспеншіліктің арқасында жасалған.
- Жастық шақ – ерлік жасар кезең.
- Барлық істе дерлік ең қиыны – басталуы.
- Ең зор ізгі ерліктерді Отанға деген сүйіспеншілік туғызған.
- Екі жүзді адамның жау болғанынан да дос болғаны қауіпті.
- Батырлықты ұятсыздықпен және алаңғасарлықпен шатастырмау қажет.
- Адам білмегендіктен адаспайды,
Білгішсінем деп адасады.
- ... мелодия тек қана еліктірмейді, ол сөйлейді, оның тілі өткір, от-жалынға толы жай, қарапайым сөзге қарағанда, әлде қайда күштірек деуге болады.
- Жоғары өкімет билігінің қайнар көзі – қашан да халық қана; халықтың еркінен тыс билік жүргізуге ешкімнің де, ешбір мекеменің де қақы жоқ.
- Адасуға мындаған, ақиқатқа – бір ғана жол апарар.

Әдебиет:

1. Златопольская А.А. и др. Руссо Ж.-Ж. Издательство: Русской Христианской гуманитарной академии. —Москва: 2005. — 798 с.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. /Жаңа Заман философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006.132-бет.
3. Батыс философиясының антологиясы. //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. Фонд Сорос-Казахстан, —Алматы: 2002.
4. Бейсенов Қ. Философия тарихы. —Алматы: 1992.
5. Дворцов А.Т. Жан Жак Руссо. «Наука», —Москва: 1980. 112 с.
6. Занадворова Т.Л. Сентиментализм Ж.-Ж.Руссо. —Челябинск, 1983.
7. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /Ж.-Ж.Руссо. «Өлке», —Алматы: 2009.
8. Занин С.В. Общественный идеал Жан-Жака Руссо и французское Просвещение XVIII века . «Мир», — СПб: 2007 . — 535 с.
9. Длугач Т.Б. Три портрета эпохи Просвещения. Монтескье. Вольтер. Руссо (от концепции просвещенного абсолютизма к теориям гражданского общества). Изд-во Института философии РАН (ИФРАН), —Москва: 2006 . — 249

ЭТЕНЬ БОННО ДЕ КОНДИЛЬЯК

(30 қыркүйек 1715ж, Гренобль, Франция
– 3 тамыз 1780ж. Лаи-ан-Валь, Франция)

— аббат, француз философы.

Оның ағасы – белгілі Мабли аббат, әрі ол атақты д'Аламбердің туысы болып келеді. Біраз уақыт энциклопедистердің ортасында да болды, 1768 жылы ол француз академиясының мүшесі болып сайланды.

Философиялық шығармалары:

«Опыт о происхождении человеческих знаний», 1746), «Трактат о системах», 1749), «Трактат об ощущениях», 1754) және «Трактат о животных», 1755).

Өз өмірінің соңында логикадан еңбек жазып қалдырды («Язык исчислений»), кейін ғана ол жарыққа шықты. Инфант дон Фердинанд Людовик XV–нің немересін тәрбиелеуде, Кондильяк алтытомдық «Курс занятий по обучению принца Пармского» атты еңбек жазды, онда тіл білімі, әдебиет, риторика, философия тарихынан көптеген мағлұматтар бар.

Философиялық көзқарастары:

– Ол көбіне таным мәселесіне көп көңіл бөлді:

- ❖ дүниені танып-білуге болады;
- ❖ адам қоршаған дүниені өзінің таным қабілетіне, яғни сезімі, ақылына сай тани алады;
- ❖ қоршаған дүние – барлық білім көзі; таным негізінде сезімдік қабылдау жатыр;
- ❖ сезімдік қабылдау болмай, рационалдық таным өзінше дербес бола алмайды; т.с.с. деп санады.

Әдебиет:

1. Кондильяк Э. Б. Сочинения в 3-х томах. /Пер. с фр.; общ. ред. и примеч. В.М.Богуславского. «Наука», — Москва: 1980—1983.
2. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. /XVIII-ғ.француз ағартушылық философиясы. Этьенн Кондильяк. «Парыз», —Астана: 2009. 67-бет.
3. Реале Д.Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т-3.новое время. —Спб: 1996
4. Батыс философиясының антологиясы. //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. Фонд Сорос-Казахстан, — Алматы: 2002.
5. Рассел Б. Мудрость Запада. —Москва: 1998.

ЖАН МЕЛЬЕ

(15 маусым 1664ж. – 17 маусым 1729ж)

— француз арасынан шыққан философ-материалист, атеист, утопистік коммунист, өзі католик шіркеуінің діндары (священник).

Философиялық көзқарастары:

- ❖ Ешқандай да тылсым күш (Құдай) жоқ;
- ❖ Материядан тәуелсіз идея болмақ емес, жан да мәңгі емес;
- ❖ Дүние ерекше субстанция – материядан тұрады;
- ❖ Материя барлық мәнділіктің, заттар мен құбылыстардың себепшісі, ол мәңгі, жаратылған жоқ, материя

ұдайы қозғалыста болады;

- ❖ Материя жай бөлшектерден құралған, олардың комбинациясынан заттар құралады;
- ❖ Таным – материяның өзін-өзі бейнелеуі;
- ❖ Білім көзі – сезім;

Әлеуметтік-саяси көзқарастары:

- Әлеуметтік антогонизмнің себептері – жеке меншік, ол дене еңбегін жақтырмайтын адамның «жаман қасиетінен» туындайды;
- Абсолютизмді құлату керек, жеке меншік пен мемлекетті жою керек;

Әдебиет:

1. Поршнев Б.Ф. Мелье. —Москва: 1964.
2. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. /XVIII-ғ.француз ағартушылық философиясы. Жан Мелье. «Парыз», —Аст.: 2009.67-б.

ГАБРИЭЛЬ БОННО ДЕ МАБЛИ

(14 наурыз 1709ж, Гренобль
– 2 сәуір 1785ж, Париж)

— аббат, философ, жазушы, тарихшы, француз ағартушысы және әлеуметтік-утопистік бағыттың көрнекті өкілі. Мабли Кондильяктің ағасы және Д'Аламбердің туысы болып келеді.

Философиялық шығармалары:

«Публичное право Европы» (1748), «О правах и обязанностях гражданина» (1758, опубл. 1789), «Беседы Фокиона об отношении морали к политике» (1763), «Сомнения, предложенные философам-экономистам о естественном и необходимом порядке политических обществ» (1768), «О законодательстве, или принципы законов» (1776), «Принципах дипломатии» (1757), «Об изучении истории» (1783), «О действии и влиянии страстей в обществе», «О политических болезнях и о врачевании их» және т.б. халықаралық құқық, әлеуметтік-саяси, тарихи еңбектердің авторы.

Негізгі ұстанған идеялары:

- ❖ Материализмді де, деизмді де қабылдамады;
- ❖ Материалистер, атеистер, деистер қоршаған дүние мен адамға жалаң, механикалық көзқараспен қарайды, ал мораль, рухани дүниеге көңіл бөлмейді;
- ❖ Декарттың дуалистік метафизикасын қолдады;

Әлеуметтік-саяси көзқарастары:

- Адам табиғатының өзі оның бірігуіне, қоғамда өмір сүруіне жетелейді;
- Философияның басты міндеті мораль мен әдептілікті зерделеу, осы мақсатта мемлекет қолдайтын дін де қызмет етуі тиіс;
- Алғашқы қауымдық құрылысты адамзаттың «алтын ғасыры» деп санады;
- «адамзаттың алтын ғасыры», алғашқы қауымдық коммунизмнің жойылуы және қоғамдағы бақытсыздық пен қайшылықтың себебі жеке меншік пен адамдардың тапқа бөлінуі болды;
- Бірақ іс жүзінде коммунизм орнамайды, өйткені адам табиғаты солай, ол байи берсем, ала берсем дейді, сондықтан жеке меншік, тапқа бөлінушілік мәңгі, адам өзінің сорлылығынан биік көтеріле алмайды;

Әдебиет:

1. Волгин В.П. Развитие общественной мысли во Франции. — М: 1977.

Қорыта айтқанда, француз ағартушылары – (XVIII-ғасыр, Ф.А.Вольтер, Ш.Л.Монтескье, Ж.-Ж.Руссо және т.б.) өздері қойған: қоғам мен табиғаттың арақатынасы, қоғамның қозғаушы күші, теңсіздіктің себептері, т.б. сол сияқты сұрақтарға терең де қанағаттанарлықтай жауап бермесе де, өздерінен кейінгі, әсіресе неміс ойшылдарын осы қойған сұрақтарға басқа қағидалар негізінде болса да, жауап іздеуге итермелейді. Мысалы, француз ағартушылары адамды табиғаттың және қоғамдық өмірдің жемісі деп қарап, ал қоғамдық өмірдің өзі адамдардың материалдық (өрескел саудагерлік мағынасында) іс-әрекетінің нәтижесі деген тұжырымға келсе, неміс ойшылдары бұл идеядан бас тартып, қоғамның да, адамның да табиғаты рухани іс-әрекет негізінде қалыптасады дейді. Француз ағартушылары қоғам дамуының өзегін саналылықтың, білімділіктің өсуімен байланыстырып, «әлемді пікір билейді» десе, неміс ойшылдары, әсіресе Гегель бұл идеяны әрі қарай дамытып, пікірлер идеялар әлемін билеп қана қоймайды, оны дүниеге келтіреді дейді.

Француз ағартушылары: адам туғанда басы болса, етікті болып туады, бірақ ол ылғи да шынжыр тұсаудан шыға алмағанына қарамастан, ең жоғары құндылық, барлық мәдени жетістіктерді жаратушы десе, неміс ойшылдары, әсіресе Кант бұл пікірді жалғастырып: жеке тұлға – қоғам дамуының өзіндік мақсаты, ал мәдениет – оның өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру құралы, сондықтан барлық әлеуметтік және әдептілік-этикалық қатынастарды жетілдіру қажет деп, ал Шиллер «Әлемді әдемілік (көркемдік) құтқарады» дейді. Бұл жерде Шиллер бұл тезисті деспотизм күйрегенге дейін, сол деспотизм өнердің, эстетиканың әсерімен «адамның өзінде» күйреуі керек деген мағынада қолданып отыр (Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Жаңа Заман философиясы.«Раритет», —Алматы: 2006. 133-134 беттер). Адамның ақыл-ой бостандығы үшін күресте Ағартушылық деп аталатын кең ауқымды философиялық ағымды тудырған ұлы тұлғалардың еңбектері кейінгі кезеңдерде де өзінің жалғасын тапты.

НЕМІСТІҢ КЛАССИКАЛЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫ

XVII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың бірінші жартысы неміс топырағында да философия кеңінен дамыған ерекше кезең болды. Ол кезеңді Ф.Энгельс «немістің классикалық философиясы» деп атады. Ол кезеңді бастап берген – И.Кант болса, оны Л.Фейербах философиясы аяқтады, ал шырқау шегі Г.Гегель философиясы еді. Ол кезеңнің өкілдері болғандар: И.Фихте, Ф.Шеллинг, байқап отырғанымыздай, философтар да ғалымдар сияқты, басқа да мәдениет өкілдері секілді тарихта жоғарыда айтылғандай топтанып, шоғырланып кездеседі. Ол тегін емес. Әрине, оған себеп - объективтік жағдай.

Философтар да тарихи қажеттіліктен дүниеге келеді. Соның бір дәлелі – классикалық XVII - XVIII ғасырлардағы ағылшын, француз жағдайлармен салыстырғанда. XIX ғасырлардағы Германия әлі нағыз ортағасырлық, феодалдық ел болатын. Революциялық жағдай бұл кезде әлі туындамаған еді. Сондықтан неміс арасынан шыққан философиялық тұлғалар жалпы философиялық мәселелермен айналысты. Олар дворяндар емес, жай қала халқынан (бюргер) шықты. Олар өз заманының білімді адамдары қатарында болды (Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008). Сөйтіп, олар философия ғылымының болашақта жаңа қарқынмен дамып, қалыптасуына үлкен үлестерін қосты.

ИММАНУИЛ КАНТ

(22 сәуір, 1724ж, Кёнигсберг,
Пруссия – 12 ақпан, 1804ж, сонда)

— неміс философы, неміс классикалық философиясының көшбасшысы, Ағартушылық және Романтизм кезеңдерінің бел ортасындағы философ.

Философиялық шығармалары:

«Әлемнің әмбебаптық табиғи тарихы мен теориясы», «Практикалық ақыл-ойды сынау», «Таза ақыл-ой шеңберіндегі дін» және т.б.

Әдетте, Кантты «сыни кезеңге дейінгі» және «сыни кезеңдегі» деп екіге бөліп қарайды.

Сыни кезеңге дейінгі Канттың Күн жүйесінің аса зор газ тектес тұмандықтан пайда болғандығы туралы идеясы тек астрономияға ғана қосқан үлесі емес, жалпы дүниетанымдық методологиялық маңызы бар жаңалық болды. Біріншіден, қозғалыс – материяның өзіне тән тартылыс және серпіліс сияқты қарама-қарсы күштердің арқасында, ешқандай да сыртқы күштің әсерінсіз пайда болған құбылыс. Қозғалыс пен тыныштықты салыстырмалы түрде түсінуге болады. Екіншіден, осы күштердің әсерінен әртүрлі әлемдер жүйесі қалыптасып, күйреп, одан шашыраған бөлшектерден қайтадан жаңа денелер пайда болып жатады. Сөйтіп, әлем ылғи да даму үстінде болады. Үшіншіден, әлем құрылымына енетін үлкенді-кішілі жүйеленген денелер өзара сатыланған бағыныштылықта болады. Өзіне кішігірім жүйелерді бағындырған үлкен жүйе өзінен де ауқымды басқа жүйеге кіреді, сөйтіп шексіз кете береді. Демек, әлемдегі денелер жүйесі өзара әмбебаптық байланыста болады. Сыни кезеңдегі Канттың пікірінше, философияның болмыс, әдептілік және дін туралы мәселелерін қарастырмастан бұрын, адамның танып-білу мүмкіндігінің шекарасын белгілеп алуымыз керек.

Таным процесі күнделікті тәжірибеден, сезімдік түйсінуден басталады. Бірақ олар бізге «өзіндік заттар» туралы емес, олардың көріністері (феномендері) туралы деректер береді. Мысалы, қазір қар жауып тұр. Осы секілді деректерде ылғи да кездейсоқтық элементі басым болады да, бізге толық білім берілмейді (қазір қар жауып тұр, шамалы уақыттан кейін тоқтауы мүмкін). Мұндай білімдер жекелеген тәжірибиеге сүйенгендіктен, апостериорлы бағытта болады. Ал шынайы әмбебаптық және қажетті білімдер осындай фактілерге негізделе алмайды. Олай болса, шынайы білім тәжірибиеге қатысы жоқ, әуел бастан-ақ адам санасында априорлы (тәжірибиеге дейінгі) қалыптасқан сезім мен ақыл-ойдың түрлеріне байланысты болуы керек. Сезімдік түйсінудің априорлы сыртқы түрі –

кеңістік пен ішкі түрі – уақыт түйсіктің көп түрлі «материяларын» реттеп отырса, ақыл-ойдың априолы түрлі категориялары реттелген материяларды заңдылықтар жүйесіне келтіреді. Олай болса, танып-білетін субъект заттарды зерттегенде дайын «туа біткен идеяны» пайдаланбайды, керісінше, ол тек танымдық «құралдарды» ғана пайдаланады.

Жалпы алғанда, таным процесі, Канттың пікірінше, үш сатыдан өтеді. Олар: сезімдік түйсіну, сараптаушы парасат және таза ақыл-ой.

Сезімдік түйсіну сатысында біздің сезім мүшелерімізге «өзіндік заттардың» көріністері әсер етеді де, осы деректер негізінде түйсіктердің бей-берекет жиынтығы пайда болады. Олар сезімдік түйсінудің априорлы түрлері – кеңістік пен уақыттың арқасында белгілі бір жүйеге келіп, реттеледі.

Танымның келесі – сараптаушы парасат сатысынааприорлы категориялар: себептілік, сапа, сан, қажеттілік, т.б. арқасында жаңа ғана реттелген түйсіктер жиынтығы қорытындыланып, тұжырымдалып, өзіне тиесілі заңдылыққа бағынып, жаңа білім пайда болады.

Кант таным процесінің осы екі сатысының негізінде алынған білімді трансценденталдық білім деп атайды. Трансценденталдық таным дегеніміз – таным процесінің заттың өзіне емес, априорлы танып-білу мүмкіндігінің осы затты қандай деңгейге дейін біле алатындығы.

Танымның үшінші сатысы – трансценденттік танымда таза ақыл-ой заттардың көрініс әлемімен шектеліп қалмай, олардың ар жағында не бар екенін білуге, басқаша айтқанда, «өзіндік заттардың» табиғатын, мәнін түсінуге ұмтылады да, шешілмес қайшылықтарға (антиномияларға) тап болады. Айталық, рух өле ме, өлмей ме, әлем қалай пайда болды, Құдай бар ма, жоқ па, т.б. да осы сияқты сұрақтар антиномияларға толы. Осы мәселелерді көтеріп, оған жауап беріп жүрген схоластикалық, онтологиялық, рационалистік, діни, т.б. ілімдер жалған ғылымға жатпайды. Себебі бұл аталған идеялардың не дұрыс, не теріс екендігін теория жолымен дәлелдеу мүмкін емес, олай болса, «өзіндік заттарға» тән оның ішкі заңдылығын, мәнін біз танып-біле алмаймыз, сондықтан оған талпыну – бос әурешілік.

Керісінше, таза ақыл-ой адамның ерік-жігерін, практикалық іс-әрекетін айқындауға мүмкіндік береді. Айталық, адам тұлға ретінде табиғат заңдылықтарынан төмен тұрғандықтан, сыртқы әлемнің әсерінен шыға алмайды, сол себепті ол ерікті де емес, ал даралық қасиеттерінің ерекшеліктеріне, өзінің ылғи да танып-білуге ұмтылу қабілетіне қарасақ, ол өзінің практикалық ақыл-ойына сүйеніп, ерікті іс-әрекет жасайды. Бұл жағдайда адам барша жұртқа бірдей әдептілік заңы – әдептілік императивін басшылыққа алады. Әдептілік императиві бойынша, игіліктерге, бақытқа жетуге ұмтылу немесе сүйіспеншілік, жақсы көру сияқты қылықтар адамның іс-әрекетін әдепті қылмайды, керісінше, қоғамда қалыптасқан әдептілік заңдарын сыйлап, өз міндетінді өтесең, сол өнегелі іс болып саналады. Мұндай этикалық міндеттілік адамдарға теория жүзінде емес, практика жүзінде әдептілік бостандығы тұрғысынан іс-әрекет жасауға сенім туғызады. Сөйтіп, адамның ар-ождан өлшемдері адамгершіліктің ең жоғары қағидасы – әдептілік императивінің талаптарына сай келеді.

Әдептілік діни жатсынуға тәуелді емес, себебі ол өз заңына сүйеніп, өзінше өмір сүреді. Ал дін – Құдайды ең жоғары идеал немесе Құдай алдындағы парыз ретінде түсінетін біздің барлық міндеттілігіміздің жиынтығы. Осыдан келіп, Кант: «құдайға жағамыз деп сақтап жүрген діни институттардың тіпті де қажеті жоқ, тек әдептілік императиві негізінде тақуалы өмір сүрсең болғаны» деген тұжырым жасайды.

Философиялық көзқарастары:

Әдептілік императиві тұрғысынан Кант құқық, мемлекет, саясат мәселелерін де қарастырады. Оның пікірінше, қоғамдық өмірде әлеуметтік қарама-қайшылық елеулі орын алады. Ал осындай қоғамда әркім өзінше шексіз бостандыққа ұмтылғандықтан, олардың бостандықтары бір-бірімен қарама-қайшылыққа түседі де, әр азаматқа тән табиғи қасиеттерінің дамуына мүмкіндік туады. Осы негізде қалыптасқан мәдени өркендеу кейбір жеке адамдарға қайғы-қасірет, жамандық әкелуіне қарамастан, жалпы адамзат үшін ілгері басып, үдей түсуі қажет, онсыз прогресс болмайды. Ал мемлекет болса, қолына шоғырланған билікке сүйеніп, адамдардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасай бермейді. Сондықтан мемлекеттік билікті әдептілік императиві негізінде қалыптасқан құқық арқылы шектеу керек. Осының арқасында мемлекет дами келе, онда құқықтық, азаматтық қоғамның қалыптасуына жағдай жасайды.

Канттың бірбеткей міндеттілік этикасының кейбір пікірлері ХІХ-шы және ХХ-ғасырлар философиясының дамуына зор әсер етті. Ал ХІХ-шы ғасырдың ортасынан бастап Францияда, Германияда Кант ілімін жаңартып, дамытқан ілімдер пайда болды.

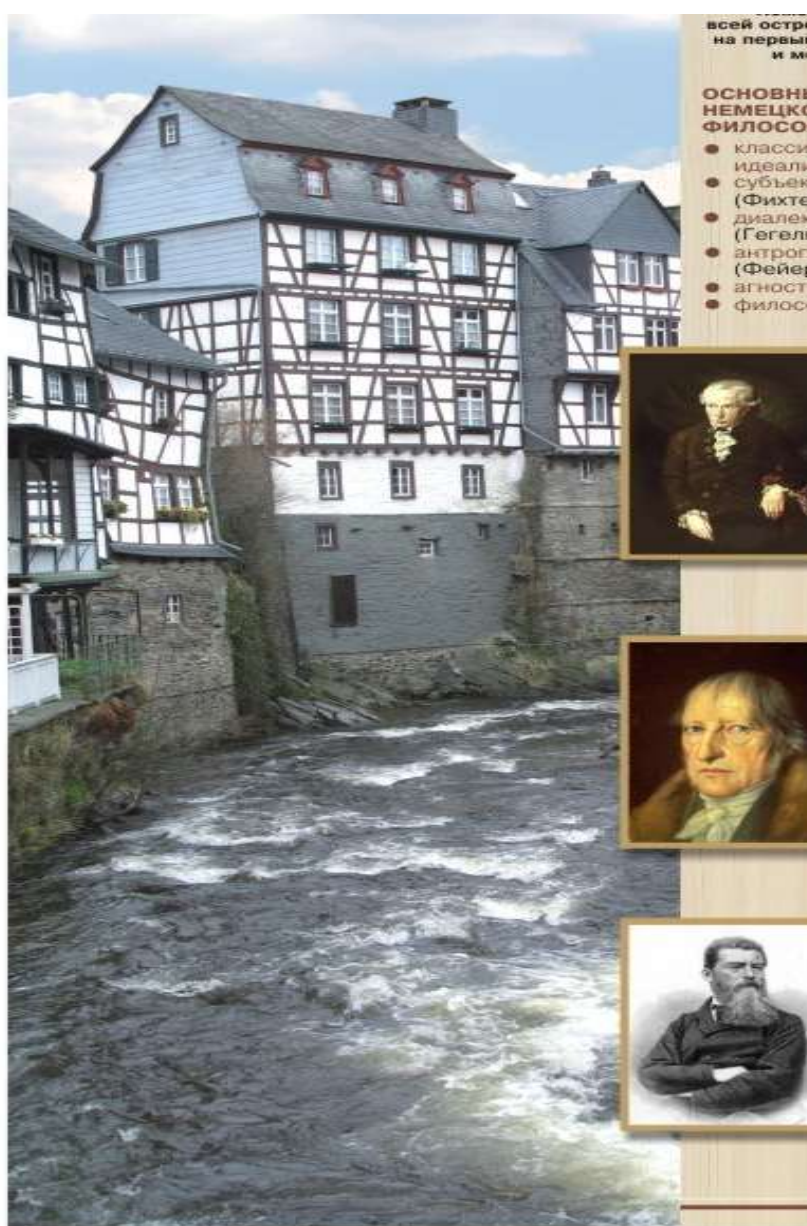
Философиялық афоризмдері:

- Халық өз тілінен айырылған кезде харекетінен де айырылады.
- Мінез – принцип бойынша әрекет етуге қабілеттілік.
- Әділдік жоғалған кезде адамдар өмірін мәнді ететіндей ештеңе қалмайды.
- Сұлулық – жалпы жұрттың ешқандай ұғым түсініксіз рахатына айналған нәрсе.
- Жалғандық, даңққұмарлық, жұлымырлық, билікқұмарлық! Бұлар болмаса адам бойындағы ең ізгі табиғи қасиеттер де ұйқысынан оянбас еді.
- Мемлекет құзырындағы күш біткеннің ішінде ақшаның күшінен асқан сенімдісі жоқ.

Әдебиет:

1. Иммануил Кант. *Лекции по этике. «Республика»*,— М: 2000. — 431 с.
2. Иммануил Кант. *Критика чистого разума. /Пер. с нем. Н.Лосского сверен и отредактирован Ц.Г.Арзаканяном. Эксмо— М.: 2007. —736 с*
3. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /Неміс классикалық философиясы, «Раритет»,—Алматы: 2006. 135-138 б*
4. Иммануил Кант. *Критика чистого разума. Эксмо,— М; Мидгард, —СПб: 2007.*

5. Асмус В.Ф. Иммануил Кант. ВШ—Москва: 2005. — 439 с.
6. Ойзерман Т.И. Кант и Гегель. «Канон+» РООИ «Реабилитация», —Москва: 2008.
7. Сулова Л.А. Философия И.Канта (Мет.анализ): УП., ВШ —Москва: 1988. — 224 с.
8. Шульц И. Разъясняющее изложение «Критики чистого разума». Книжный дом «ЛИБРОКОМ», —Москва: 2010. — 152 с.
9. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /И.Кант. «Өлке», —Алматы: 2009.
10. 100 этюдов о Канте. Современные тетради, —Москва: 2005. 271 с.
11. Кузнецов В.Н. Немецкая классическая философия: Учеб.. — 2-е изд., испр. И доп. ВШ— Москва: 2003.

ИОГАНН ГОТЛИБ ФИХТЕ

(19 мамыр, 1762ж, Бишофсверда
– 27 қаңтар, 1814ж, Берлин)

— неміс философы. Субъективтік идеализмнің негізін қалаушылардың бірі және неміс классикалық философиясы өкілдерінің бірі.

Философиялық ілімдер ғылымдар теориясы (ғылымдар туралы ілім) ретінде қандай да болмасын білімнің негізін көрсетулері керек деген пікірді өз ілімінің басты қағидасы етіп алған ойшыл.

Философиялық шығармалары:

«Ғылым туралы ілім» (1794ж.),
«Адамның міндеті» (1800ж.), т.б.

Фихте «өзіндік затты» танып-білуге болмайды деген пікірді мойындамайды және оны сынға алады. Оның пікірінше, алғашқы бастама барлығын қамтитын, анықтаушы нақтылық – абсолюттік «Мен». «Мен» өзінің дамып отыратын іс-әрекетінің арқасында өзінің алғашқы бастама кезеңіндегі (сана – субъект) ақыл-ойдың нақтылығына қарама-қарсы жағдай – «басқа Менге» (табиғат-объект), одан кейін өз дамуының үшінші сатысы– екеуінің өзара қарым-қатынасына айналады. Бұл жердегі «Мен» - рух, жігер, әдептілік, сенім ұғымдары, «басқа Мен» - табиғат және материя ұғымдары болса, олардың өзара қатынастары синтез – бұрмалаушылыққа қарсы күресіп жатқан адамның жігерін көрсететін ұғым. «Басқа Мен» (табиғат-объект) нақты өмір сүріп қана қоймай, «Менге» әсер етіп, кейбір жағдайларда оның іс-әрекетін де айқындайды. «Басқа Меннің» (табиғаттың,объектінің) әсерімен болған іс-әрекетті біз танып-біле алмаймыз, бірақ бұл «әсерді» тікелей сезінеміз. Сөйтіп, теориялық іс-әрекеттің негізінде бисаналық іс-әрекеттің жатқандығын көреміз. Ал «Меннің» іс-әрекеті деп Фихте субъектінің «әдептілік мінез-құлқын» айтады. Демек, адамның іс-әрекетінің мақсаты – әдептілік заңдары мен парызынды орындау. Бұл мақсатты жүзеге асыруда қоршаған ортамен тығыз байланысты адамның тән табиғатынан туындайтын оның табиғи қабілеттері қарсы болады. «Менге» қарсы тұрып, оны іс-әрекетке итермелейтін «басқа Мен» дегеніміз, айналып келгенде, осы.

Фихтенің «басқа Мені», табиғаты, объектісі Канттың «өзіндік заты» сияқты санадан тыс өмір сүрмейді, ол – сананың ерекше қызметінің қажетті туындысы. Бұл қызметтің ерекшелігі: санада осы қызмет жүріп жатқанда, адамда ол туралы саналы ойлау қабілеті болмайды. Сондықтан да қарапайым күнделікті сана ол туралы ештеңе білмейді.

Сол себепті сананың осы ерекше қызметін қарапайым сана біздің түйсігіміздің мазмұны, бізге табиғаттан берілген деп ойлайды. Қарапайым сананың бұл қателігін тек философиялық ойлау ғана түзете алады. Шын мәнінде, түйсігіміздегі мағлұматтар «Меннің» (сананың) іс-әрекетінен туындаған «елестету» ғана. Демек, «Меннің» (сананың) бұл іс-әрекеті бірінші де, «басқа Мен» мен «басқа Меннің» ажыраспас бірлігін байқап «көруге» болады. Бұл қабілетті Фихте «интеллектуалды интуиция» деп атайды.

Фихтенің пікірінше, әрекетшіл «Мен» әр уақытта да өзінің қарама-қарсысының әсерімен қозғалысқа және іс-әрекетке түседі. «Меннің» себепсіз іс-әрекеті – оның қызметі мен алдындағы мақсатының өзара қармақайшылықтарын қайта-қайта қалпына келтіру процесі. Басқаша айтқанда, бір кедергіден өтіп, оны жойған кезде, екіншісі пайда болады, сөйтіп шексіз кете береді. Өзінің осы тәсілін Фихте «антитетикалық» тәсіл деп атаған. Бұл тәсілдің ерекшелігі: антитезис тезистен шығарылмайды (диалектикалық тәсілдегідей), керісінше, антитезис қарама-қарсылық ретінде тезиспен қатар қойылып, содан кейін барып олар бірігеді. «Антитетикалық» тәсілді қолдану арқылы Фихте теория негізінен (түйсік, бақылау, қиялдау, елестету, ойлау тағы басқаша қарастыру негізінде) практикалық ақыл-ойдың негізгі мазмұнына, қабілетіне қарай ой түзейді. Осының арқасында субъект рет-ретімен теориялық іс-әрекеттің ең төменгі сатысынан жоғарғы сатысына дейін көтеріледі де, бұл деңгейде ол ойлау объектісін өзінің ақыл-ойының белсенділігінің нәтижесі екенін түсініп-біледі. Сөйтіп, «ғылым туралы ілім» тәсілі адамзат ақыл-ойының даму жолымен сәйкес келгендіктен, айналып келгенде, өзінше байланысқан адамзат рухының тарихы болып шығады.

Фихтенің «практикалық философиясының» (этика, құқық және мемлекет туралы ілім, т.б.) негізгі ұғымы – «бостандық» ұғымы. Ол «бостандық» ұғымын «қажеттілік» ұғымына қарсы қою арқылы түсіндіруге тырысады. Спиноза сияқты, Фихте де адам жігері– оның қандай да болмасын рухани іс-әрекеті себептілікке бағынады деп есептеген. Бірақ осындай жалпыға бірдей қажеттілік бостандықтың болу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Ал бостандық дегеніміз – қажеттілікті жою емес, керісінше, жеке адамдардың, адамзаттың заңдар мен мақсаттарға өз еркімен бағынуы. Басқаша айтқанда, бостандық дегеніміз – қажеттілікті танып-білуге негізделген іс-әрекет. Өнегелілік және құқықтық мәселелерге тоқтала келе, Фихте этиканы адамның ішкі дүниесіне бағытталған бостандық деп, ал құқықты адамдар арасындағы сыртқы қатынастарды реттейтін әлеуметтік құбылыс деп санайды. Демек, құқық әділеттілік заңдарына емес, адамдар арасындағы өзара қатынастарға сүйенеді. Ал өзара қатынастардың, келісімдердің негізі болып қоғамда үстемдік етіп тұрған заңдарға әркімнің бағынуы саналады.

Философиялық көзқарастары:

Фихте мемлекеттік билікті бөлу идеясын қолдамайды. Жалпы адамзат меншік иелері және меншігі жоқтар болып екіге бөлінеді. Мемлекет дегеніміз – меншік иелерінің ұйымы. Демек, мемлекет азаматтардан басқалардың құқығын мойындауды талап ету үшін, өзінің олардың әрқайсысын меншік

иесіне айналдыратындай ұйымдастыру қабілеті болуы керек. Кейінгі еңбектерінде Фихте мемлекет пен құқықты адамзаттың әдепті өмір сүруінің бастапқы, бірақ қажетті даму сатысы екенін, ал қоғамда әдептілік заңдары толық жеңгенде, құқық пен мемлекеттің керегі болмайтыны жайлы пікір айтады. Фихтенің осы пікірлері өзінен кейінгі ойшылдарға үлкен әсер етті.

Иоганн Готлив Фихте – И.Канттың шәкірті. Оның басты еңбегі – «Әрқилы жаңалықты сынау тәжірибесі». Ол субъективтік идеалист. Фихтенің пікірінше, нақты өмір сүретін тек біздің санамыз. Материалдық дүние, болмыс, табиғат тек біздің санамызда, біздің сезімімізде, елесімізде, ұғымымызда болады. Оның пікірінше, практикалық істен сана бұрын басталады. Сана іштен туады. Фихтенің тағы бір пікірі-дөңгелектер туралы ілім. Қандай да бір шындық болмасын, ол «меннің» жемісі, дейді философ. Бірақ «меннің» екі түрі бар: жекелік «мен» және абсолюттік «мен». Бұл екеуі тығыз байланыста. Егер «мен» «мен емеске» бағынышсыз болса, онда субъект теориялық болады да, ал егер керісінше болса, онда ол практикалық болады. Ал 1800 жылдан кейін ол «мен еместі» «менге» біржолата бағындырады. Сондықтан ол И.Кантты, яғни «мен еместі», былайша айтқанда, санадан тыс «өзіндік затты» мойындағаны үшін сынады. Идеалистік бағыттың өкілі Ф.Шеллингке Фихтенің әсері зор болды. Бірақ ол Фихтеден бас тартты.

Философиялық афоризмі:

- Барлығын еркін еткісі келген адам ғана ерікті.

Әдебиет:

1. Ойзерман Т.И. *Философия Фихте. «Знание»*,— Москва: 1962. — 48 с.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы. /Неміс классикалық философиясы, «Раритет»*, —Алматы: 2006. 138-140 бет
3. *Батыс философиясының антологиясы //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. Фонд Сорос-Казахстан*, —Алматы: 2002.
4. Бур М. *Фихте. /Пер. с нем. «Мысль»*,— Москва: 1965. — 168 с.
5. Гайденко П.П. *Философия Фихте и современность. «Мысль»*, — Москва: 1979.
6. Гайденко П.П. *Парадоксы свободы в учении Фихте*. — Москва: 1990.
7. Коплстон Ф. *От Фихте до Ницше. /Пер. с англ., вступ. Ст. и примеч. д.ф.н. -В.В.Васильева. «Республика»*,— Москва: 2004. — 542 с.
8. Кузнецов В.Н. *Немецкая классическая философия: Учеб.— 2-е изд., испр. И доп. ВШ— Москва: 2003.*

ФРИДРИХ ВИЛЬГЕЛЬМ ЙОЗЕФ ФОН ШЕЛЛИНГ

(27 қаңтар, 1775ж. – 20 тамыз, 1854ж.)

— немістің классикалық философы. Йендік романтиктерге жақын болды.

Жаңа дәуірдегі идеализмнің көрнекті өкілі. Канттың, Спинозаның, Фихтенің ілімдерінің кейбір идеяларын дамыта отырып, өзінің табиғи күштер иерархиясының спекулятивтік натурфилософиясы ілімін қалыптастырды.

Философиялық шығармалары:

«Трансценденталдық идеализмнің жүйесі», «Адам бостандығының мәні туралы» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Шеллингтің пікірінше, материя – дегеніміз рухани зат. Бірақ санасы жоқ табиғат адам санасының пайда болуынан бұрын өмір сүрген. Санасы жоқ табиғаттан саналы адамға айналу процесі көптеген бірінен бірі жоғары даму сатыларынан өтеді. Табиғаттың даму себептерін, оның өзіндегі шындығында да өмір сүретін, қарама-қайшылықтарды табу арқылы түсініп, зерттеп білуге болады.

Шеллинг табиғат дамуын кейбір жағдайда диалектикалық тұрғыдан қарастырғанына қарамастан, оларды шын мәнінде механикалық қозғалыс немесе механикалық даму деп есептеген. Өзінің осы натурфилософиялық ілімін Шеллинг трансценденталдық философия ілімімен толықтырады. Бұл ілім бойынша, субъективтілік – алғашқы бастама, қайнар көз, абсолют ретінде барлық мәнділіктің, нақтылықтың жалғыз ғана негізі. Бірақ әңгіме сезінудің, немесе ақыл-ойдың субъективтілігі туралы емес, керісінше, танымның ерекше құралы – ақыл-ойдың заттарды тікелей бақылауы туралы болып отыр.

Шеллинг өзінің осы таным тәсілін «Интеллектуалды интуиция» деп атаған. Эмпирикалық нақтылық заттарында бірде табиғат заттары, бірде рух көрініс табады. Демек, олар бір-бірімен тепе-тең (тождество) жағдайда болады. Табиғат пен рухтың тепе-теңдік идеясы Шеллинг философиясының басты және негізгі проблемасы болып табылады. Бұл мәселені түсіну үшін, алдымен, абсолюттік ақыл-ой дегеніміз не екенін түсініп алуымыз керек. Абсолюттік ақыл-ойда субъект пен объект бір-бірімен ажырамастай бірлікте. Себебі субъектіде объектіні ойлайтын да, объект ретінде субъектіге байланысты өмір сүретін де – сол абсолюттік ақыл-ойдың өзі. Осындай абсолютте барлық қарама-қайшылық (субъект пен объектінің, табиғат пен

рухтың, т.б.) жойылып, идеалдылық пен нақтылық тепе-теңдігіне айналады. Демек, ақыл-ойдың санасы дегеніміз – Құдайдың өзіндік санасы, себебі Құдайдың өзі – ақыл-ой. Басқаша айтқанда, Шеллинг Құдайды жеке тұлға ретінде қарастырады. Жеке тұлға Құдай мен жеке тұлға адамның айырмашылығы: Құдай жеке тұлға, бостандық ретінде шексіз болса, адамда бұл аталған құбылыстар шектеулі. Жалпы әлемдік нақтылық не табиғат, не рух ретінде көрінеді. Олай болса, табиғат патшалығы мен рух (тарих) патшалығы бірінен кейін бірі орналасқан қатар (даму) түзейді, ал олардың жеке сатылары «потенция» (мүмкіндік) деп аталады. Осы жеке сатылардың – потенциялардың бір-біріне туыскандық қатынастары, олардың ортақ түрі абсолютке байланысты. Демек, потенциялар (жеке сатылар) бір-бірінен туындамайды, керісінше, оларды өзінен абсолют шығарып, өзінің толық ашылғандығын көрсетеді.

Өзінің соңғы шығармасында Шеллинг дін тарихын метафизика тұрғысынан қарастырып, дінге және мистикаға бет бұрып, «кездейсоқ жағдайда ақиқатты философия тұрғысынан ашу» ілімін жұрт алдында насихаттауға талпынады. Сөйтіп, ол рационализмнің шектен шыққан түрінен мистика мен иррационализмге бет бұрып, өзінен кейін қалыптасқан иррационалистік философиялық бағыттың негізін қалаушы болады.

Әдебиет:

1. Кузнецов В.Н. *Немецкая классическая философия: Учеб.* — 2-е изд., испр. И доп. (гл. III «Шеллинг»). «ВШ»,— Москва: 2003. — С. 159-214
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы. /Неміс классикалық философиясы, «Раритет»,—Алматы: 2006.140-141 бет*
3. *Батыс философиясының антологиясы. //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. Фонд Сорос-Казахстан,—Алматы: 2002.*
4. Лазарев В.В.Шеллинг. «Мысль»,—Москва: 1976.—199 с.
5. Овсянников М.Ф. *Эстетическая концепция Шеллинга и немецкий романтизм //Шеллинг Ф.В. Философия искусства. «Мысль»,— Москва: 1966. — С. 19-43.*
6. Каменский З.А. *Русская философия начала XIX века и Шеллинг. —Москва: 1980.- 326 с.*

ГЕОРГ ВИЛЬГЕЛЬМ ФРИДРИХ ГЕГЕЛЬ

(27 тамыз, 1770ж, Штутгарт
– 14 қараша, 1831ж, Берлин)

— неміс философы, неміс классикалық философиясының және романтизм философиясының жасаушысы. Диалектикалық идеализмнің универсальді жүйесін және диалектикалық логиканы (диалектикалық әдісін) құрды.

Философиялық шығармалары:

«Рух феноменологиясы» (1807), «Құқық философиясы» (1821), «Дін философиясы», «Философия ғылымының энциклопедиясы»

(1816), «Табиғаттың философиясы», «Рухтың философиясы», «Тарих философиясы», «Лекции по эстетике», «Лекции по истории философии», «Логика ғылымы» (1812-1816) және тағы басқа да ғылыми еңбектердің авторы.

Философиялық көзқарастары:

Гегель өз философиясының бастамасы етіп абсолют идеясын алды. Абсолют – Құдай барлық заттарда бар, бірақ тек таза ақыл-ойда ғана өзіне өзі тең болады. Абсолюттік идея – нағыз шындық, болмыс және барлық материалдық денелердің түп-негізі және мәні. Оның негізгі атрибуттарының бірі – әмбебап жалпылық. Ол тұрақты және мәңгі. Абсолюттік идеяға әрекетшілдік тән, себебі ол – таза ақыл-ой, ақыл-ой әрекетшіл болмаса, өмір сүре алмайды. Осы қасиетінің арқасында ол жай ақыл-ой болып қалмайды, материалдық денелерге айналады. Бұл процесс төменде көрсетілгендей жүзеге асады: рух өзінен табиғат туралы таза ойын босатып, заттандырады және сол заттандырылған табиғаттың өзінде өзінің басқа болмысы ретінде сақталады. Сөйтіп, ол өзінің диалектикалық мәнін көрсетеді. Таза ақыл-ой дамуының диалектикасы табиғаттың, қоғамның, адамның ойлау қабілетінің жалпы заңы болып табылады. Осыдан келіп, Гегель табиғаттың, қоғамның, адам ақыл-ойының әртүрлі даму кезеңі абсолюттік идеяның әртүрлі даму сатысына саяды деген тұжырым жасайды. Даму процесі, Гегельдің пікірінше, белгілі бір кестемен жүзеге асады: тезис (нақтылану), антитезис (нақтылануды теріске шығару) және синтез (терістеуді терістеу). Айталық, материалдық денелердің пайда болуы тезис болса, олардың күйреуі – антитезис, ал күйреп бара жатқан денелердің өзінің кейбір элементтерін сақтай отырып, басқа бір материалдық денелерге айналуы синтез болады. Табиғат пен қоғам дамуының қайнар көзі – абсолюттік идеяның өзіндік дамуы.

Дамудың белгілі бір сатысына жеткенде, өзін-өзі заттандырған абсолюттік идея ұйқыдан оянып, табиғаттағы өзін философия, ғылымдар арқылы танып-білуге бел байлайды. Бұл процесс абсолюттік идеяның мақсаттылыққа құштарлығын көрсетеді. Өйткені абсолюттік идеяның әуел бастан-ақ негізгі мақсаты – ақиқатқа жету, ал ақиқаттың өзі абсолюттік идеяның өзі болғандықтан, бұл мақсатын жалпы дүниежүзілік тарихтың даму процесіндегі адамдардың іс-әрекеті негізінде жүзеге асырады. Демек, таным процесі дегеніміз – антропологиялық адамдарға «таза ақыл-ой санасының енуі» (феноменология дегеніміз осы) арқасында адамдар танып-білуші – субъектіге айналып, объектіні (өзінің басқа түрін) тануға ұмтылады да, өзімен (абсолюттік идея субъект ретінде) табиғаттың (абсолюттік идея объект ретінде) арасында ешқандай айырмашылықтың жоқ екенін байқайды. Ал объект табиғат үстіндегі жамылғысын ысырып тастап, өзінің ақылды екенін түсініп, ақиқат тілімен сөйлей бастайды. Сөйтіп, танып-білуші рух та, танылуға тиісті рух та өзгереді. Бір жағынан, танылған заңдылықтар, қасиеттер объектіні абсолюттік идеяның бұрынғы, «өзінде болған» кезінен басқаша қылып өзгертсе, екінші жағынан, танымның өзі байып, жаңа сатыға көтеріледі.

Гегельдің пікірінше, сезімдік тәжірибие арқылы кездейсоқ, бір-бірімен байланыссыз нақты құбылыстарды ғана танып-біле аламыз. Ал заттарға тән жалпылықты, мәнді біз тек ақыл-ой күші арқылы ғана білеміз. Онда да, адамдардың емес, олардан тыс, объективті рухтың, басқаша айтқанда, жалпы рухани тәжірибиенің арқасында ғана біле аламыз. Себебі жеке адамның өсіп-дамуы – жалпы адамзат тарихының рухани дамуы белгілі заңдылықтарға (таза ақыл-ойдың логикасына) сәйкес өрбіп отыратындықтан, оны жеке адамдар танып-біле алмайды. Адамзат тарихы, оның заңдылықтары дегеніміз – қоғамның ілгері қарай дамуы негізінде жеке тұлғалардың ең жоғары принципі – бостандық идеясына үздіксіз ұмтылуы. Олай болса, дүниежүзілік тарихтың даму бағытын айқындап, оны жетелейтін ұлы тұлғалар емес, бостандық идеясы. Гегельдің бұл концепциясы бойынша, бостандық сәулесі бозарып келе жатқанда тарих басталады. Ол алғаш рет Шығыста көрінді, бірақ бұл әлі де болса бостандық сәулесі емес еді, ол тек оның бастамасы, оны сезіну ғана. Себебі азиаттық деспотияда бір адамның (деспоттың) ғана бостандығы болатын, ал қалған адамдардың ерік-жігерлері, бостандықтары сол деспоттың ерік-жігеріне, бостандығына бағынышты еді. Бұл – бостандық идеясының бірінші сатысы.

Бостандықтың екінші сатысында әлемдік рух Шығыстан Эллада жағына қарай ауысады. Ежелгі Грекияда бостандықты құндылық ретінде саналы түрде түсініп, соған ұмтылу және бостандыққа, ерікті адамға табыну ерекше орын алады. Бірақ бұл кезде тек құл иеленушілер ғана бостандыққа ие болды да, құлдарда бостандық болмады. Басқаша айтқанда, біреулерінің бостандығы екіншісін одан айырудың арқасында ғана мүмкіндік алды. Шындап келгенде, мұндай бостандық басқалардың бостандығын жаншудың жамылғысы еді. Сондықтан олардың бостандығы көп ұзаққа бармады.

Бостандықтың үшінші сатысы – герман халықтарының арасында христиан дінінің таралуынан басталады. Әлемдік Рух Германия шекарасын өткеннен бастап өзін үйдегідей сезінді. Себебі Германияда адам бостандықтан бостандыққа ие, ал рухтың бостандығы оның табиғатының негізгі қасиеті болып саналады деген қағида мойындалады. Бірақ дейді Гегель, бұл басты қағида әзірше сана арқылы түсінілуде, ал оны жүзеге асыру тарих деп аталатын ұзақ уақытты талап етеді. Сайып келгенде, Гегельдің түсінігінше, тарих «кездейсоқтықтың құрбаны» емес, оны таза ақыл-ойда болған белгілі бір жоспармен әлемдік рух басқарады. Осыдан келіп, философияның негізгі міндеті – осы жоспарды біліп, тарихтың ішкі логикасын анықтау. Ұлы жеке тұлғалар өз уақытының жасырын шындығын алғашқылардың бірі болып, білгендіктердің арқасында ұлы болады. Ал халық жүйеленбеген қара тобыр. Ол өз мақсатын, мәнін тек мемлекетте ғана табады. Мемлекет – «Құдайдың қоғамдық әлемдегі іс-қимылы», саналы түрде жүзеге асатын Рух. Басқаша айтсақ, «таза ақыл-ой» өзін қоғамда мемлекет арқылы жүзеге асырады. Сондықтан мемлекет – «бостандылықтың нақтылығы», өзін-өзі қалайтын бостандық. Адамның құндылығы, оның барлық рухани нақтылығы тек мемлекетке байланысты ғана өмір сүреді.

Адам өмірі өз билігінде емес, себебі ол мемлекет меншігі, сондықтан мемлекет кез-келген уақытта оның өмірін өзіне қайырып ала алады. Мемлекет түрлерінің ішіндегі құндысы – конституциялық монархия. Монархия – ұлт бірлігінің символы, халықтың ерік-жігерінің бейнесі. Мемлекетті билеуде монархтың жеке басының қасиеттері ешқандай рөл атқармайды. Одан гөрі, көптеген көмекші шенеуніктерге сүйенген бюрократиялық сатылап басқару тәсілінің дұрыс істеп тұрғаны әлдеқайда маңыздырақ. Осы тұрғыдан алғанда, Гегельдің бұл ілімі жалпы тоталитарлық басқару жүйесінің қалыптасуына тікелей әсер етті ме деп қаласың. Гегель түсінігінше, «жеке адамдардың бостандығы дегеніміз – жеке меншіктің бостандығы. Меншіктің мөлшері – жеке тұлға өлшемінің куәсі, оның еңбегінің, талантының салдары. Сондықтан меншікті теңестіруге болмайды. Жеке меншік міндетті түрде «аластату» сияқты қоғамдық құбылысты тудырады, оны біз Германияда қалыптасқан қоғамда өздері өсірген тұқымдарына, тіккен маталарына, салған суреттеріне ие бола алмай, билік жүргізе алмай жүрген шаруалардан, жұмысшылар мен суретшілерден көре аламыз. Олай болатын себебі – олардың өздері шығарған өнімдері билік-төстейтіндердің меншігі».

Мұндай тығырықтан шығуға бола ма? Гегельдің пікірінше, бостандыққа ие болу да, каналу да әр адамның, халықтың ерік-жігеріне байланысты. Егер олар бостандық үшін күреске шығып, өз құқығын қорғауға ұмтылса – ол өз еріктері. Жалпы алғанда, философ тек әлемдік Рухтың ішкі логикасының қозғалысын ғана танып-білуге тырысады, ол ешқандай да тығырықтан шығу жолын көрсетпейді.

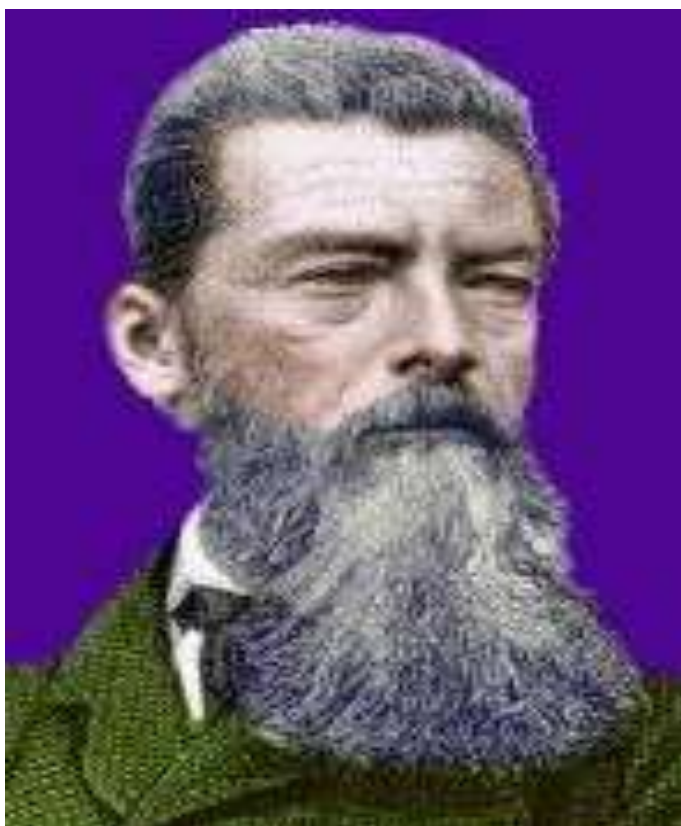
Гегельдің ілімі XIX-XX ғасырлар философиясына үлкен әсер етіп, осы кезеңге дейін өз маңызын жойған емес.

Философиялық афоризмдері:

- Өз еркі жоқ адамға басқалар да бодан болып көрінеді.
- Адамның ісі қандай болса, өзі де сондай.
- Білімділіктің ең басты факторы туған тілінде сөйлеу мен оны сыйлаудан басталады.
- Махаббаттың шын мәні өз басыңның қамын ойлаудан бас тартуда, сол арқылы өзіңді-өзің билеуде.

Әдебиет:

1. Быкова М.Ф. *Мистерия логики и тайна субъективности: О замысле феноменологии и логики у Гегеля.* — Москва: 1996. — 238 с.
2. Гайм Рудольф. *Гегель и его время. Лекции о первоначальном возникновении, развитии, сущности и достоинстве философии Гегеля. Перевод с немецкого П.Л.Соляникова.* — СПб: 2006. — 392 с.
3. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы. /Неміс классикалық философиясы, «Раритет», — Алматы: 2006.141-144 бет*
4. Гулыга А.В. *Гегель.* — Москва: 1970. — 272 с.
5. Ильин И.А. *Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека.* «Наука»,— СПб: 1994.
6. *Батыс философиясының антологиясы. //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. Фонд Сорос-Казахстан, — Алматы: 2002.*
7. Кожев А. *Введение в чтение Гегеля.* «Наука»,— СПб: 2003.
8. Мотрошилова Н. В. *Зачем нужен Гегель? (К вопросу об истолковании Хайдеггером гегелевской философии).* //Философия Мартина Хайдеггера и современность. — Москва: 1991. — С.161-166.
9. Овсянников М.Ф. *Гегель.* —Москва: 1971. — 223 с
- 10.Шаймерденұлы Е. *Ақыл-ой антологиясы. /Г.Гегель. «Өлке», —А: 2009.*
- 11.Ойзерман Т.И. *Кант и Гегель. «Канон+» РООИ «Реабилитация»,— Москва: 2008.*
- 12.Труфанов С.Н. *«Наука логики» Гегеля в доступном изложении: учебное пособие. «Парус»,— Самара: 1999. — 187 с.*
13. *Философия Гегеля и современность.* — Москва: 1973. — 431 с.
- 14.Кузнецов В.Н. *Немецкая классическая философия: Учеб.— 2-е изд., испр. И доп. ВШ,— Москва: 2003.*

ЛЮДВИГ АНДРЕАС ФОН ФЕЙЕРБАХ

(28 шілде, 1804ж, Ландсхут,
Бавария – 13 қыркүйек, 1872ж,
Нюрнберг, Бавария, Герман
империясы)

— атақты немістің
классикалық философы,
материалист, қылмыстық құқық
бойынша маман-криминологтың
баласы.

Философиялық шығармалары:
«Христиан дінінің мәні», «Діннің
мәні», «Гегельге қарсы сын»,
«Болашақ философиясының
негізгі қағидалары»,
«Предварительные тезисы к
реформе философии» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Фейербах Гегельдің қарама-қайшылықтар бірлігі қағидасын, оның диалектикасын жоғары бағалап, жас гегельяншылар қатарында болды. Кейін келе, ол Гегель бірлікті идеалды түрде ғана түсінеді, ал оның диалектикасы өмір шындығынан тыс жатыр деп сынға алып, идеализмді діннің рационалданған түрі, сондықтан философияның бірден-бір міндеті дінге қарсы күресу деп тұжырымдады.

Құдай – адамға тән қасиеттерді, мәнді одан бөліп алып, жеке өз алдына мән ретінде қалыптасқан ұғым. Шындап келгенде, Құдай деп жүргеніміз адамның өзі. Ал адамның өзі физиологиялық және психологиялық бірліктен тұрады. Оны ажыратып, бөліп қарау тек абстракцияда ғана мүмкін. Сондықтан Кант пен Гегельдің адамды рухани құбылыс ретінде қараулары негізсіз. Жан мен тән, рух пен дене бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды. Тән өлгенде жан да өз өмірін тоқтатады. Адамның мәні – ақыл-ой, жігер, жүрек (жан мағынасында) және физиологиялық процестерге жатпайтын өзіндік ерекшеліктері бар дененің ұйымдасу қабілетімен тығыз байланысты. Адам – табиғаттың ең жоғары нәтижесі, сондықтан оны табиғаттан бөліп қарауға болмайды. Демек, жаңа философияның негізгі міндеті – табиғатты зерттеп, оның адамға тигізер әсері негізінде адамның осы өмірдегі мән-мағынасын түсіну. О дүниеде жақсы өмір жоқ болғандықтан, адамдар бірігіп, осы дүниеде қалай жақсы өмір сүруге болатынын, оның жолдарын іздестіру керек. Осындай жақсылыққа апаратын жол, Құдайға жалбарынуды уағыздайтын діннің орнына, адамдардың бір-біріне сенімін арттыратын сүйіспеншілік діні деп есептейді Фейербах.

Фейербах Канттың таным тұжырымдамасын сынға ала отырып, адам ақыл-ойы объективті нақтылықты дұрыс бейнелейді деп сенеді. Таным процесінде басты рөлді сезім атқарады, ал ойлаудың қызметі – сезім берген деректерді басқа деректермен байланыстыру.

Людвиг Фейербах – классикалық неміс философиясының соңғы өкілі. Фейербах Германиядағы жүз жылға созылған идеалистік, діни көзқарастың түндігін батыл сыпырып тастап, өзін ашықтан-ашық материалистпін деп жариялады. Ол дүниенің материядан тұратынын мойындап, табиғаттың санадан тыс, оған бағынышсыз екенін дәлелдеді. Ол рух дене арасының алшақтығын жойды. Фейербах болмысты – бастауыш, сананы – баяндауыш деп түсіндірді. Табиғат денелерден, материядан, сезімдіктен тұрады, деп жазды Фейербах. Табиғат мәңгі және шексіз. Сана соның тек көшірмесі, ал спихолог – идеалист, сол көшірмені түпнұсқа ретінде түсіндіреді деп жазды Фейербах. Бірақ, ол антропологиялық материализмді қуаттады. Өйткені, ол барлық материализмді тұрпайы деп түсінді. Сондықтан одан өзін аулақ ұстамақ болды. «Шындық идеализмге емес, материализмде де емес, шындық тек антропология», - деп жазды Фейербах. Бірақ, ол өзінің антропологиялық материализмінің нағыз метафизикалық материализм екенін байқамады.

Философиялық афоризмдері:

- Бақытқа ұмтылыс жоқ жерде, жалпы ұмтылыстың өзі де болмайды.
- Адам тек өз күшіне сенген жағдайда ғана дегеніне жете алады.
- Дүние тек бейшара кісіге сұрықсыз, дүние тек жеңілтек адамға бос.

Әдебиет:

1. Любути́н К. Н. Фейербах: философская антропология. — Свердловск: 1988. — 127 с.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. /Неміс классикалық философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006. 144-145 бет
3. Быховский Б. Э. Людвиг Фейербах. «Мысль»— Москва: 1967. — 240 с.
4. Батыс философиясының антологиясы. //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. Фонд Сорос-Казахстан, —Алматы: 2002.
5. Кушаков Ю.В. Историко-философская концепция Л.Фейербаха: Теория, методология, конкретные результаты. «Вища школа»,— Киев: 1981. — 166 с.
6. Чупров А.С. Проблема смерти и бессмертия в философии Людвига Андреаса Фейербаха. //Немецкая философия второй половины XVIII—конца XIX вв. — Екатеринбург; —Нижевартовск: 1990. — С. 145-160.
7. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /Л.Фейербах. «Өлке», — Алматы: 2009.
8. Кузнецов В.Н. Немецкая классическая философия: Учеб.. — 2-е изд., испр. И доп. ВШ — Москва: 2003.

Сонымен, біз жаңа дәуір философиясына қысқаша шолу жасай отырып, бұл дәуір ойшылдарының көзқарасында, әсіресе, таным теориясында бір жақты ойлаудың пайымдық негізі кең өріс алғанын байқаймыз. Мұның өзі қоғамдағы жаңа өндірістік қатынастардың, өнеркәсіп орындарының дамуына, солардың негізінде ғылым мен техниканың өріс ала бастауына байланысты болды. Екінші жағынан, ойлау процесі жаңа заман тудырған шиеленіскен қайшылықтарды шеше алмай, пайымның тар өрістілігін көрсетті.

Сондай-ақ жаңа замандағы дүниеге деген көзқарастың зерделік ойлау процесі негізінде дамығаны сөзсіз. Өйткені бұл дәуірде адам жаңа жерді, елді-мекенді, табиғаттың сырларын ашумен ғана шектелген жоқ, ол өзінің қызметі арқылы ең алдымен өзін-өзі ашты. Осы заманның көптеген ойшыл-философтары дүниені және адамды тану процесінде ғылыми әдіспен, пайыммен ғана шектеліп қоймай, зерденің терең мағыналы ойлау жүйесімен қаруланып, соны пайдалана білді. Осы тұрғыдан біз ұлы Гегельдің «жаңа дәуір философиясы, ғылымы, көзқарасы тек пайымдық дәрежеде қалды» деген идеясын толығымен қолдау қиын. Жоғарыда айтылғандай, жаңа заман ойшылдарының біразы пайымдық ойлаудың ықпалында болса, ал Декарт, Спиноза, Лейбниц сияқты философтар зерденің дүниетанымындағы рөлін анықтай отырып, сонымен қатар диалектика сияқты жалпы әдістің пайда болуына жол ашты.

Алайда жаңа дәуірдің таным теориясындағы эмпиризм мен рационализмнің арасындағы күрес, олардың бір-бірімен бітіспейтін екі көзқарасы пайым мен зерденің өзара тіл табысуына үлкен бөгет жасады. Бұдан кейінгі даму ойлау процесіндегі пайым мен зерде сияқты әрі әдіс, әрі көзқарастық рөл атқаратын процестердің бірлікте болуын талап етті. Оның үстіне XVII-ғасырдың аяғы мен XVIII-ғасырдың басында белең алған шиеленіскен тарихи-әлеуметтік қоғамдық қарым-қатынастар бір-бірінен алшақ кеткен ойлау жүйесін адамдардың материалдық, заттық, практикалық қызметін түсіну арқылы біріктіруді күн тәртібіне қойды. Сондықтан осы мәселелерді шешуге ең алдымен классикалық неміс философиясы белсене атсалысты (Батыс философиясы/ Жаңа дәуір философиясы. ОҚ. «Жазушы», —Алматы: 2009. 148-149 беттер). Өткен кезеңдердің саяси-философиялық көзқарастарының өздеріне қажетті деген ілімдерін одан әрі қарай дамыта отырып және сол кездегі ғылыми жетістіктерге сүйене отырып Жаңа Дәуір философиясы тұлғалары, соның ішінде неміс классикалық философия өкілдері де ғылымда өздерінің мәңгі өшпестей мұраларын кейінгілерге қалдырып кетті.

МАРКСИСТІК ФІЛОСОФІЯ

Бұл – бүкіл философия тарихындағы ерекше кезең (XIX - ғасырдың 30-40 жылдары), атап айтқанда адамзат ой-өрісінің жүйеленген, топталған, жіктелген, ғылыми ерекшеленген кезеңі болды. Бұл кезең Карл Маркс пен Фридрих Энгельстің есімдерімен аталады. Әрине, басқа да философтар сияқты, екі алып ой иесінің дүниеге келуі де кездейсоқ емес.

Ең алдымен бұл Батыс Еуропа елдерінде капитализм дүниеге келген кезең болатын. Капитализммен бірге тарихта *пролетариат* пайда болды. Ол алғашқы кезде стихиялы күреске шықты. Оларды ұйымдастыру, саналы етіп дайындау, теориялық жағынан қаруландыру қажет болды. Бұл бір.

Екіншіден, жаратылыстану ғылымындағы ашылған үш үлкен жаңалық: а) клетка теориясы; б) энергияның сақталу және өзгеру заңы; в) Ч.Дарвиннің эволюциялық ілімі-дүниеге диалектикалық логика тұрғысынан қарауға мүмкіндік берді.

Үшіншіден, теориялық алғышарттардың әсері болды. Бұған ең алдымен адам баласының әлеуметтік теңдік болуын көксегені жатады. Осыған орай социализм туралы түрлі теориялық ілімдер пайда болды.

К.Маркс пен Ф.Энгельс осы жағдайлардың бәрін ой елегінен өткізіп, талдап, екшей келіп, жаңа ғылыми теорияның негізін жасады. Ол үшін олар Гегель мен Фейербахтың философиясын, Адам Смит пен Давид Рикардоның саяси экономиясын, Сен-Симон, Фурье, Оуэннің социализм туралы утопистік теориясын зерттеді, сөйтіп, олардың кемшіліктерін көрсетіп қана қоймай, социализм туралы ғылыми теория жасап, оны ілгері дамытты, философияда жаңа көзқарас туғызды. Социализмді утопиядан ғылымға айналдырған К.Маркстің екі ғылыми жаңалығы болатын. Олар тарихты материалистік тұрғыдан түсіну және қосымша құн құпиясы. Философияда К.Маркс пен Э.Энгельстің *ашқан жаңалықтары мынадай еді:*

Бұрынғы философия өкілдері тек үстем таптардың мүддесін қорғады. Демокрит, Лукреций Кар, ағылшын және француз материалистері Ф.Бэкон Дж.Локк, Р.Декарт, П.Гольбах, Д.Дидро, К.Гельвеций, Ж.Ламетри, неміс философтары Л.Фейербах, т.ю идеалистерді қоса алғанда олардың бәрі прогреске ұмтылғанмен үстем таптың көзқарастарын жақтады. Ал еңбекші бұқараның жоғын жоқтап, мұнын мұндайтын ешкім болмады. Әсіресе, бұл капитализм тұсында мейлінше қажет болды. Бұған 1831 жылғы Лион қаласындағы Франция жұмысшыларының, Германиядағы Силезия тоқымашыларының көтерілісі, сондай-ақ, Англиядағы 1838-1842 жылдардағы чартистер қозғалысы дәлел бола алады. Стихиялық көтеріліске шыққан жұмысшыларға теориялық қару қажет болды. Бұл қозғалыстар әлемде жаңа тап- пролетариат пайда болғанын, оның бұрынғы езілген таптардан мүлде басқа шешуші күш екенін байқатты. Әрине, К.Маркс пен Ф.Энгельстің дәл осы кезеңде саяси аренаға шықпаса бұл жаңа теория дүниеге келмес еді деуге болмайды. Әрбір философиялық кезеңдер біріне – бір ізашар болып отырған. Сол арқылы олар күрделі сипат алып, дамып отырған. Философияда көптеген дүниетанымдық мәселелерді қайталануы жиі кездеседі. Бірақ олар әр дәірдің даму дәрежесіне, алға қойылған мәселесіне сәйкес жаңаша шешіліп отырады.

К.Маркске дейінгі философия көп жағдайда ақиқатқа сырттай, меңзей қарайтын философия болатын-ды. Олар табиғатты тек баяндап қана қоятын. Ол туралы К.Маркс өзінің «Фейербах туралы тезистерінде» айқын дәлелдеп берді. Осыған орай К.Маркстің ең алған көтерген мәселесі мынадай:

француз материалистері айтқандай, адамдар объективті жағдай мен тәрбиенің жемісі болса, онда өзгерген адамдар өзгерген жағдайын жаңа тәрбиенің нәтижесі деп түсіну қажет. Сондықтан К.Маркс пен Ф.Энгельс ең бірінші бірігіп жазған «Қасиетті әулет» деген еңбегінде теорияны шындық өмірден, материалдық практикадан алшақтатқаны үшін идеализмге қатаң күрес ашты. Мәселен, Л.Фейербах христиан дінін сынады, бірақ ол сынды адамзат қоғамын сынауға айналдыра алмады.

Әрине, XVII ғасырдағы ағылшын XVIII ғасырдағы француз материалистері буржуазиялық революцияның идеологиялық алғышартын жасады. Бірақ олар азаматтық қоғамды, былайша айтқанда таптық антагонизмсіз тапсыз негізделген қоғамды мақсат еткен еді. Олар антагонизмсіз тапсыз қоғам орнатуды мақсат етпеді. Бұларға керісінше К.Маркс пен Ф.Энгельс қоғамды революциялық тұрғыдан қайта құру теориясын жасады. К.Маркс өзінің «Гегельдің право философиясына сын жөнінде» деген еңбегіне жазған кіріспесінде: басты мақсат – осы дүниенің ақиқаттығын айту – деп, түсіндіре келіп, көкті сынауды жерді сынауға, дінді сынауды құқықты сынауға, теологияны сынауды саясатты сынауға айналдыру болуға тиіс деп тұжырымдады. Адамға жат болып қалыптасқан неміс тәртібін сынай келіп, К.Маркс: «Сынау қаруы, әрине, қару мен сынаудың орнын баса алмайды. Материалдық күш материалдық күштен төңкерілуі қажет бірақ тоерия да бұқараны билеп алғаннан бастап материалдық күшке айналады» - деп жазды.

Сондықтан да, оның ойынша, «философия пролетариаттан өзінің материалдық қаруын тапқан болса, пролетариат философиядан өзінің рухани қаруын тапты». К.Маркс пен Ф.Энгельс философияны практикаға қарсы қоюды ғана жойған жоқ, сонымен қатар олар табиғат пен қоғам туралы философиялық ғылымдардың қарсылықтарын да жойды (Кішібеков Д., Сыдықов Ұ.Философия. «Қарасай»,—Алматы: 2008). Жалпы, марксистік философия әлемдік тарихтың дамуына пәрменді әсер етіп, өзіндік ізін қалдырды.

КАРЛ ГЕНРИХ МАРКС

(5 мамыр, 1818ж, Трир, Пруссия
– 14 наурыз, 1883ж, Лондон,
Ұлыбритания)

— неміс философы, социолог, экономист, саяси журналист, қоғам қайраткері.

Ол Бонн, кейін Берлин университетінің заң факультетінде білім алды. Бұл жерде ол, негізінен, философия мен тарихты зерттеді. Әуелгіде ол Гегель философиясының ықпалында болды. 1841 жылы сол тұрғыда «Различие между натурфилософией Демокрита и натурфилософией Эпикура» деген

тақырыпта докторлық диссертациясын жазып, қорғады. 1841 жылдан бастап ол үлкен ықпалы болған Л.Фейербахтың философиясымен таныса бастайды. Ол Фейербахтың материализм мен атеизмін қабылдаған. Бірақ Фейербахтың соңынан жай ғана ермей, 1844 жылдың аяғына қарай өзінің философиялық дүниетанымын қалыптастырды. Ол 1845 жылдан бастап, оны 1883 жылы қайтыс болғанға дейін дамытумен айналысты.

Ол философияда диалектикалық және тарихи материализмді, экономикада – табыс құны теориясын, саясатта – таптық күрес теориясын қалыптастырды. Бұл бағыттар кейін коммунистік және социалистік қозғалыстардың негізіне айналып, «марксизм» деген атауға ие болды. Көптеген философия тарихшылары К.Марксті де гегельдік философияның жалғастырушысы деп есептейді. Гегель ойлап тапқан диалектикалық үдеріс ретіндегі әлем туралы көзқарасын сақтай отырып, Маркс онымен салыстырғанда идеяларды емес, материалдық өмір дамуын мойындайды. Егер Гегель тарихта мәдени-тарихи факторға баса назар аударса, ал Маркс материалдық-экономикалық фактор маңызының басымдылығын мойындайды.

Шығармалары:

«Экономическо-философские рукописи 1844 года», «Нищета философии» (1847ж.), үштомдық «Капитал» (бірінші басылымы 1867ж., екінші толықтырылған басылымы 1872ж.) және Ф.Энгельспен бірлесіп «Коммунистік партияның манифесі» (1848ж.), «Неміс идеологиясы» (1845-46ж.ж.), «Святое семейство» (1845ж.) және т.б. жазды.

Қоғамдық-саяси көзқарастары:

Маркстің философияның дамуына қосқан үлесі тек рухани фактордан экономиканың басымдылығын, қосымша құн құпиясын, тауар-ақша қатынастары жүйесіндегі адамды қанау мен эксплуатациялау механизімін ашуында ғана емес, бөлектенудің экономикалық формаларын да

айқындауында еді. Л.Фейербахтың діни бөлектену туралы идеясымен келісіп және оны қабылдай отырып, К.Маркс оны капитализмдегі жалпы бөлектенудің бір қыры деп санады. К.Маркстің пікірінше, капитализм жағдайындағы бөлектенудің ең жалпылама формасы экономикалық бөлектену болып табылады. Бөлектенудің бұл формасын тек революциялар мен онан кейінгі әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар арқылы ғана алып тастауға болады. Нәтижесінде, заттану мен бөлектену алынып тасталғаннан соң әрбір адам өзін еркін, саналы және шығармашылық қалыпқа айналдырады. Адам өзін-өзі өмірқамының субъекті ретінде саналы түрде сезініп, белсенділігі артады, өзін толық көрсетуге қабілеті ұлғаяды. Жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларда социум және адам «рационалді басқарылатын адамға» айналады. Маркстік философияның тағы бір жаңалығы еңбекті эпистемологиялық ұғым ретінде негіздеуінде. Еңбектің арқасында және соның нәтижесінде адамдар ойлауға, тануға қабілетті болады, ал таным үдерісінің өзі белсенді шығармашылыққа айналады.

Философиялық афоризмдері:

- Жеке қобызшы өзін-өзі басқарады, ал оркестр дирижерлік еткенді қажетсінеді.
- Егер адамның мінезін жағдайлар жасайтын болса, демек онда жағдайларды адамгершілік түрге келтіру керек.
- Ең алынуы қиын қамал – адамдардың бас сүйегі.
- Адамды білгің келсе, оған билік бер (мақал).

Әдебиет:

1. Рокмор Т. Маркс после марксизма: Философия Карла Маркса. «Канон+» РООИ «Реабилитация», —Москва: 2011. — 400 с.
2. Ғабитов Т. Философия. /XVIIIғ. аяғы- XIXғ. неміс философиясы. «Раритет», —Алматы: 53-бет.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. Изд. 2, тома 1-39 (из 50-ти). Изд. Политической литературы, — Москва: 1955—1981
4. Воспоминания о К. Марксе и Ф. Энгельсе. Ч. 2. /Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — 3-е изд., доп. Политиздат,—Москва: 1988.
5. Батыс философиясы. /К.Маркс пен Ф.Энгельстің философиясы. ОҚ. «Жазушы», —Алматы: 2009. 203, 214-бет
6. Воспоминание К.Марксе и Ф.Энгельсе. —3-е изд., доп. Политиздат. —Москва: 1988.
7. К.Маркс. Биография. Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 2е изд., Политиздат, —Москва: 1973.

ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС

(28 қараша, 1820ж, Бармен, қазіргі
Вупперталь – 5 тамыз, 1895ж, Лондон)

— неміс философы, марксизмнің негізін қалаушылардың бірі, Карл Маркстың досы, әрі жақын әріптесі.

Маркстің еңбек адам санасы қалыптасуы мен дамуының материалдық негізі деген, сондай-ақ, адамзат қоғамы дамуындағы экономиканың басымдығы туралы идеялары Ф.Энгельстің еңбектерінде жалғасын тапты.

Шығармалары:

«Анти-Дюринг» (1876-1878ж.ж.), «Табиғат диалектикасы» (1873ж.) «Маймылдың адамға айналу үдерісіндегі еңбектің рөлі», «Отбасының, жеке меншіктің және мемлекеттің шығу тегі» (1884ж.) және т.б.

Ф.Энгельс өзінің осы соңғы еңбегінде қоғамдағы отбасы мен әйел статусының меншік формалары мен өндіріс тәсілдері эволюциясы ықпалымен тарихи даму барысында өзгерістерге ұшырағанын дәлелдеуге тырысады. Ф.Энгельс отбасы мен неке формаларының эволюциясы қандай жолмен жүзеге асатынын, әйелдер эксплуатациясы мен маргиналдануының күшейгенін жан-жақты ашып берді. Ф.Энгельс экономика негізіндегі гендерлік рөлдердің (еркек және әйел) айырмашылығы туралы пікірталас қалыптасуына ықпал етіп, әйел статусы мен оның эмансипациясы, дәстүрлі неке институтының өзгерісі мен әйелдердің еркектерге бағыныштылығын жою туралы мәселелерді көтерді.

Ф.Энгельс сондай-ақ табиғат диалектикасы, болмыс субстанциясы ретіндегі материя туралы идеяларды, материя қозғалысы формаларының классификациясын, материя атрибуттары ретіндегі уақыт пен кеңістік туралы жағдайды, әлемнің материалдық тұтастығы туралы идеяларды жасап шығарды («Анти-Дюринг», «Табиғат диалектикасы»). Ф.Энгельстің пікірінше, диалектика – бұл табиғаттың, қоғамның және адамзат ойлауының жалпы байланысы мен дамуы туралы ілім. Диалектикалық даму – бұл материалдық үдерістердің, қоғамдық жүйелердің, сондай-ақ, теориялық идеялар өзгерісінің күрделі, қайшылықты, үдемелі үдерісі. Сонымен, бүкіл әлем – бұл өзгерістер мен алмасулардың үнемі және шексіз үдерісі, ал осы өзгерістердің қайнар көзі қарама-қайшылықтардың күресі болып табылады. Ф.Энгельс «Анти-Дюрингте» диалектикалық дамудың жалпы заңдары сипаттамасына арнайы тоқталады: қарама-қайшылықтардың бірлігі мен күресі заңы, сандық мөлшерден сапаға көшу заңдылығы, терістеу заңы.

Егер қарама-қайшылықтардың бірлігі мен күресі өзгерудің өзіндік қозғалысы механизмін ашса, саннан сапаға өту заңы жаңаның қалыптасу

механизмін сипаттаса, ал соңғысы, яғни терістеу заңы даму бағытын сипаттайды. Бұл заңдар тұрғысында даму бағыты бар, үдемелі, қайшылықты, секіrmелі және кері қайтпайтын сипаттағы жаңа түзілімдер үдерісі ретінде, өзіндік даму ретінде көрінеді. Сонымен, Энгельстің ойы бойынша диалектика оның қандай екендігіне (онтология), қалай ол танылатындығына және санада бейнелену формасына (таным теориясы мен диалектикалық логика) қарай даму туралы ілім болып табылады. Диалектика философияның үш бөлімінің тұтастығы болып табылады: онтология, гносеология және диалектикалық логика. Диалектикалық логиканың өзі дамушы теориялық ойлау заңдары туралы ілім. Ал теориялық ойлау адамның практикалық әрекетін идеалды – шығармашылық және сыни тұрғыда қайта қалпына келтіру болып табылады. Осылай адам практика жүзінде «нені» және «қалай» өндіретінін білуге қабілетті. Қозғаушы күштерге, негіздерге, шарттарға теориялық талдау жасау негізінде және практикалық әрекет арқылы әлемді түбірімен өзгертуге болады. Осылайша, табиғатты, қоғам мен ойлауды теориялық философиялық талдау Энгельсті адамзат қауымдастығы өмірінде экономика басым рөл атқарады деген ойға әкелді, ал сана мен оның мазмұнына талдау алғаш рет адамзат әрекетінің заттанған формаларын игеру арқылы жүргізілді.

Философиялық көзқарастары:

Егер Маркс қоғамда әлеуметтік қайта құру жолымен адам санасын өзгертіп, «әлеуметтік психоаналитик» (Э.Фромм) ретінде көрінсе, ал Энгельс табиғат пен қоғам философиясын белсенді-шығармашылық және теориялық ойлаудың материалдық негізі ретінде дәлелдеуге тырысты. Бұл теориялық ойлау өзінің материалдық-табиғи негіздерін ішкі логикамен ұғынған жағдайда әлеуметтік қайта құрылымдар жасауға қабілетті. Сонымен, К.Маркс пен Ф.Энгельстің қоғам, табиғат және теориялық ойлау заңдылықтарын ашуы, қоғамдық дамуы барысындағы экономика басымдылығын түсіндіруі, индивид санасының заттай практикалық әрекетке тікелей бағыныштылығын дәлелдеуі және тағы басқа идеялары батыстық әлемнің көптеген ойшылдарына жақтаушылық жағынан болсын, даттаушылық жағынан болсын, өзінің теориялық-идеялық ықпалын тигізді.

Философиялық афоризмдері:

- Мәжбүрлеудің кез келген түріне қарсылық жасау адамгершілік парызға жатады.
- Кісі оның не істеп жатқанымен ғана емес, сондай-ақ оның мұны қалай істеп жатқанымен сипатталады.

Әдебиет:

1. *Ғабитов Т. Философия. /XVIII-XIX ғ.ғ. неміс философиясы.—А: 2004.*
2. *Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. Изд. 2, тома 1-39 (из 50-ти). Изд. Политической литературы, —Москва: 1981*
3. *Воспоминания о К.Марксе и Ф.Энгельсе. Ч.2. /Политиздат —М: 1988.*

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧ УЛЬЯНОВ ЛЕНИН

(22 сәуір, 1870ж. – 21 қаңтар, 1924ж.)

— көрнекті ресейлік төңкерісшіл, шешен-оратор, философ, марксист, ленинизмнің негізін қалаушы, большевиктер партиясы көкейтесті құрылтайшылардың бірі,

РСФСР мен ССРО орнатушысы, Совет Үкіметін басқарушысы (1917ж. қарашаның 8 (е.м. қазанның 26) бастап РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы, 1922 желтоқсанның 30 бастап ССРО Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы).

Қоғамдық-саяси көзқарастары:

Ол капитализмге өту диалектикасын аша келіп, Ресейдің нақты жағдайларына сәйкес пролетариаттың тап күресінің бес түрін атап көрсетті: буржуазиялық қарсылығын басу, азамат соғысы, ұсақ буржуазияны бейтараптандыру, буржуазиялық мамандары пайдалану және жаңа адамдар тәрбиелеу.

Социализм таптарды жояды дей келіп, Ленин тап жөніндегі өзінің тұжырымдамасын жасады. Барлық таптық, антагонистік қоғамдарда Маркс пен Ленин ілімі бойынша қандай бір іс болса да ол мәселе таптық көзқарас тұрғысынан, езілген таптар мүддесі тұрғысынан шешілуге тиіс болды.

Ол принцип Совет Одағы тарихында кең орын алды. Еңбекке, саясатта, тұрмыста, мәдениетте – бәрінде де кімнің мүддесін қорғайтынына: еңбекшілер мүддесі үшін болса, оған бір баға, ал үстем тап мүддесін қорғайтын болса, басқа баға беріліп, өзгеше қорытынды жасалды. Кезінде бұл принцип дұрыс болғанымен, кейін өз кемшіліктері де орын алды. Көп жағдайда мәселелер күрт, метафизикалық әдіспен шешілді.

Қорытып айтқанда, В.И.Лениннің философияға қосқан үлесі: империализмге берген анықтамасы, лениндік социалистік революция теориясы – таптарға берген анықтама, пролетариат диктатурасына берілген анықтама – саясат пен экономика диалектикасы, т.б. Осы мәселелердің қайсысында болса да, Ленин марксизмді дамытты. Бұл теория тұрғысынан алып қарағанда, мақсат оны – догматизм мен схоластикадан тазартып сақтап, марксизмді шынайы творчестволықпен дамыту, өмірде, практикада шеберлікпен қолдану.

Жалпы, «Марксизм–ленинизм бұл – ғылым емес, тек – идеология» (Т.Ойзерман) деген пікір де бар.

Әдебиет:

1. Николай Валентинов (Вольский). *Малознакомый Ленин*. — Париж: ИМКА-Пресс, — Москва: 1974.

Сонымен, К.Маркс және марксизм ең бірінші кезекте философия тарихы, әлеуметтік философия және адам туралы философиялық ілім мәселелерімен айналысты. Ол диалектиканың гегельдік нұсқасын жоғары бағалады. Оның ішінде тек идеалистік элементтер оны қанағаттандырмады. Осы ретте ол қайта пайымдады, кей жағдайда капитализмнің экономикалық шындығын зерттей отырып, бұл диалектиканы дамытты. Гегель сияқты ол да, жалғыз-ақ абстрактіліктен нақтылыққа қарай шығу тәсілін танымның ғылыми тәсілі деп есептеді (әрине, идеалистік қабаттан ада). Бірақ Гегельде диалектика тек танымның логикасы ғана емес, сонымен бірге шындықтың әмбебап объективтік логикасы. Маркс бұған көңіл аудармады. Бұл кемшілікті Ф.Энгельс жөндеуге тырысты.

Жалпы, К.Маркс пен Ф.Энгельс өздерінің ілімдерін ұзақ уақыт жасап, оны қарсыластарынан қорғап келді. Бірақ олардың да жақтастары мен шәкірттері шығатын уақыт келеді. Дегенмен, олардың теориялық дайындық деңгейлері аса биік болмады. Сондықтан олар ілімді жеңіл-желпі түсінді, ал оны насихаттауда шәкірттер тіпті бұрмалауға жол берді. Бұл әсіресе тарихты материалистік тұрғыдан түсінуге байланысты. Солай бола тұрса да, олар өздерін марксистерміз деп атады (Батыс философиясы. /К.Маркс пен Ф.Энгельстің философиясы. ОҚ. «Жазушы», —Алматы: 2009. 213-214-бет). Олар философия ғылымында танымал тұлғалар ретінде қала береді.

ОРЫСТЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫ

Орыстың философиясының қалыптасуының бастапқы кезеңі – XI-XVII ғ.ғ., өзінің пайда болған кезінен ол әлемдік философиямен байланыстылығымен сипатталады, бірақ сонымен қатар оның төлтумалылығын да теріске шығаруға болмайды. Ол Киев Русінде пайда болады және 988 жылы Русьтің шоқынуынан басталған христиандандыру үдерісімен байланысты болды. Өзінің пайда болуында ол, бір жағынан, славяндық пұтқа табынушылық дүниетанымының бірқатар белгілері мен бейнелерін қабылдаса, екінші жағынан, христиандықты қабылдау нәтижесінде Византиямен байланыс орнатып, сол арқылы антик философиясының көптеген идеяларын бойына сіңірді. Мұнан өзге Византиямен қатынас Ресейге шығыстық христиандық философия тұжырымдамаларының бекітілуіне ықпал етті. Оның үстіне орыс философиясы IX - ғасырда Кирилл мен Мефодий қалыптастырған өзінің жеке жазба тілін әуел бастан қолданды.

Философиялық білім дүниетанымдық функциямен қатар данышпандық қызметті де атқарды, ал Ертедегі Русьтің рухани өмірі монастырларда (ғибадатханаларда) шоғырланғандықтан, бұл философиялық ілімнің сипатына өз әсерін тигізді. Жалпы алғанда, философиялық және тарихи ой христиандық принципке негізделді.

Адамзат пен орыстардың тағдырларын философиялық пайымдауда әуел бастан-ақ патриотизм мен тарихи тереңдік орын алады. Орыс философиясындағы ой «орыс идеясы» ағымында қалыптасты. Ресейдің ерекше тағдыры мен орны туралы идея XVI - ғасырда қалыптасып, орыстың ұлттық өзіндік санасының алғашқы идеологиялық құралы болды. Орыс философиялық ойындағы қызықты ізденістер XVI - XVIII ғасырлар бойында (әсіресе, М.Ломоносов пен А.Радищевтің еңбектерінде) өз жалғасын тапты және екі үрдістің карама-қайшылығы негізінде өтті. Мұның алғашқысы орыс ойының төлтумалылығына басты назар аударып, бұл төлтумалылықты орыстың рухани өмірі өмірімен байланыстырылады. Екінші үрдіс Ресейге европалық мәдениеттің даму үдерісін таңуға тырысты.

Бұл екі үрдістің айқын теориялық және қоғамдық-саяси тұрғыда қалыптасуы XIX - ғасырдың 40-60 жылдары болды. Осыған байланысты орыс философиялық ойында екі бағыт қалыптасты: біріншісін-славянофильдер, екіншісін- батысшылдар білдірді.

Орыс идеясы мұнан әрі қарай отандық философияның XIX - ғасыры мен XX - ғасырдың бас кезеңдерінде қалыптасты. Бұл кезеңдегі оның негізін салушылар П.Я.Чаадаев, Ф.М.Достоевский, Н.И.Бердяевтар болды. «Орыс идеясы» әлем халықтарын бүтіндей біртұтастыққа біріктіретін жалпыадамзаттық идеяның терең көрінісі болды. Бұл идея бойынша тек Ресей ғана христиандық негізінде бүкіл адамзаттық өркениеттік қозғалыстың басында болуы тиіс (Ғабитов Т.Философия. «Раритет»,—Алматы: 2004. Орыс философиясы. 57-58 беттер).

МИХАИЛ ВАСИЛЬЕВИЧ ЛОМОНОСОВ

(8 (19) қараша, 1711ж, Мишанинская деревнясы, Ресей – 4 (15) сәуір, 1765ж, Санкт-Петербург, Ресей империясы)

— әлемдік деңгейдегі алғаш орыстан шыққан ғалым, энциклопедист, географ, астроном, металлург, геолог, ақын, суретші, тарихшы, қазіргі заманғы орыс тілінің негізін қалады, химик, физик әрі философ-материалист.

Шығармалары:

«Корпускулярлық философиясы» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

М.В.Ломоносов Ресей патшасының төңірегін жайлап, Ғылым академиясын билеп алған немістерден аластатып, тазартып, Ресей ғылымын дамытуда, физика, химия, лингвистика, басқа да ғылымдардың дараланып, ілгері басуына, дүниежүзілік деңгейге жақындауына үлесін қосты. Әсіресе, оның 1748 жылғы Л.Эйлерге жазған хатында зат пен қозғалыстың сақталу заңын табиғаттың ешуақытта жойылмайтын, жалпы заңдылығы (оның XVII-XVIII ғасырлардағы философиялық ой мен жаратылыстану жетістіктерін қорытындылауы, әдіс мәселесін жете зерттеуі, дін ілімінен ғылымның тәуелсіздігі үшін күресі, табиғат пен табиғат заңдарының материалистік түсіндірмесі, материя қозғалысы мен заттардың сақталу заңының ғылыми-экспериментальдік және философиялық дәлелдемесі, материя қозғалысының мәңгілігі және алғашқы қозғау салудың терістелу мәселелері және М.В.Ломоносовтың таным теориясы мен «екінші сапалылықтың» субъективті-идеалистік түсіндірмесі мен деизм материалистик көзқарастардың көрініс табу түрі есебіндегі еңбектері) деп қарады. Бұл материяның ешқашан жойылмайтындығы туралы пікір болатын. Осыдан келіп, әрбір, зат материядан тұрады деген ұғым туындайды.

Философиялық афоризмдері:

- Толассыз еңбек тосқауылды бұзып өтеді.
- Орыс тілі осы тілде сөйлейтін жердің кеңдігінен ғана емес, өзінің табиғи бай да байсалдылық қасиеттерімен Европадағы тілдердің қайсысынан да асып түспесе, кем түспейді.
- Егер белгілі бір ойды өз ана тілімізде дәл бере алмасаң, мұны тіліміздің оралымсыздығынан көрмей, өзіміздің дәрменсіздігімізден көруіміз қажет.
- Жағымпаздың тілінен бал, демінен зәр тамады.
- Ғылым – жастар азығы.
- Ғылым халыққа пайдасын тигізсе ғана пайдалы.

Әдебиет:

1. Серман И.З. Неизданный конспект М.В.Ломоносова «Трактата о возвышенном» Псевдо-Лонгина в переводе Н.Буало// XVIII век.—Сб. 22. —СПб: 2002. — С. 333—346.
2. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /М.Ломоносов. «Өлке», —Алматы: 2009.
3. Лебедев Е. М.В.Ломоносов. — Ростов-на-Дону: 1997
4. Ломоносов и российская культура. —Северодвинск: 1996
5. Павлова Г.Е., Федоров А.С. Михаил Васильевич Ломоносов. «Наука», —Москва: 1986
6. Чудинов И.А. Богатырь науки и искусства (молодым о М.В.Ломоносове): Учеб. Пособие. МИУ, —Архангельск: 2001

АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ РАДИЩЕВ

(20 (31) тамыз, 1749ж. Мәскеу – 12 (24)
қыркүйек, 1802ж. Санкт-Петербург)

— орыс философы, ақын-жазушы.
Метафизикалық материализмнің өкілі.

А.Н.Радищев өзі дворяндар әулетінен шықса да, шаруалардың басыбайлы құқығына қарсы алғаш батыл пікір айтқан адам. Ол Ресейде патшаның жеке билеуін революция арқылы қиратып, саяси-әлеуметтік реформа жасауға шақырды.

А.Н.Радищев алғашқы дворяндардан шыққан революционер еді. Сібірден қайтып оралған соң император І-Александрдың тапсыруымен ол 1801-1802 жылдары оның жобасын жасауға қатыстырылды. Бірақ сол кезде де өзінің бұрынғы идеаларын өткізбек болып тырысып, ақыр-соңында Сібірге қайтадан жер аударылу қаупі төнгендіктен, у ішіп өлді.

Шығармалары:

«Петербургдан Мәскеуге саяхат» («Путешествие из Петербурга в Москву»)
«О человеке, о его смертности и бессмертии» атақты трактатын және тағы басқа да танымал еңбектер жазып қалдырды.

Өзінің басты еңбегінде Ресейде шаруаларды басыбайлықтан құтқарудың бағдарламасы жасалды. Бірақ сол кітабы үшін патша үкіметінің шешімімен А.Н.Радищев Сібірге мәңгілікке жер аударылған болатын.

Философиялық және саяси көзқарастары:

Оның табиғатқа деген материалистік көзқарасы, адам туралы ілімі, өлім мен мәңгілік мәселесі, таным теориясындағы материалистік сенсуализмнің негізделуі, парасаттық пен сезімдіктің арақатынасы және Александр Николаевич Радищевтің тұлға мен адамзат қоғамы түсіндірмесі бүгінгі философия ғылымында өз орны бар.

Философиялық афоризмдері:

- Дене қимылындағы жаттығулар дене қуатын қалай нығайтса, ойлап жаттығу да ақыл қуатын солай нығайтады.
- Күлкі мазақтан да, зорлықтан да, аурудан да, түрмеде шіруден де, тіпті өлімнен де қорықпандар. Асқан долы асау, бірақ қуаңы аз толқындар арасында үйірілген тас сияқты бой бермей, санаңды берік ұста.
- Адам өз танымында биікке көтерілген сайын оған алыс жатқан көкжиектер көрінеді.

Әдебиет:

1. Радищев А.Н. Избранные философские и общественно-политические произведения. К 150-летию со дня смерти. 1802—1952. /Под общ. Ред. и со вступит. Статьей И.Я.Щипанова. Госполитиздат, —Москва: 1952.
2. Радищев А.Н. Путешествие из Петербурга в Москву. /Вступит. Статья Д.Благого. «Дет. лит.», —Москва: 1971. — 239
3. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008.
4. Русская философия: Словарь. /Под общ. ред. М.А.Маслина. «Республика», —Москва: 1995.
5. История философии в кратком изложении. /Пер.И.И.Бугута. — Москва: 1991.
6. Замалеев А.Ф. Курс истории русской философии. —Москва: 1995.
7. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /А.Радищев. «Өлке», —Алматы: 2009.
8. Шеметов А.И. Прорыв: Повесть об Александре Радищеве. Политиздат, —Москва: 1978. — 511 с.

РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ФИЛОСОФИЯ

XIX ғасырда Ресейдің жағдайы бұрынғыдан да ауыр болды. Соған байланысты қоғамда қайшылықтар күшейді. Басыбайлылық (Крепостнойлық право) Ресейге үлкен тұсау болды.

Саяси өмірге келетін болсақ, ең алдымен ауызға алатынымыз – ресми халықшылдық теориясы. Бұл теория екі бағытта уағыздалды. Солардың бірі – **славянофилдер**.

Олардың саяси-қоғамдық көзқарастары:

Славянофильдердің айтуынша «соборшылдықты» православиелік «шіркеулік қоршаудағылар» ғана, яғни православиелік қауым мүшелері ғана игере алады, ал «бөтендер мен дінсіздер» оны қабылдай алмайды. Ауылшаруашылық қауымын славянофильдер асыра дәріптейді. Қауымның экономикалық әрекеті жеке және қоғамдық мүдделердің үйлесімді бірлігін білдіреді. Селолық қауымның басты артықшылығы өз мүшелерін тәрбиелейтін рухани адамгершілік принциптерден көрінеді: ортақ мүддені сақтауға дайын болу, патриотизм. Славянофильдердің пікірінше, қауым мүшелері бойында бұл қасиеттердің пайда болуы ертедегі діни дәстүрлерді бейсаналы инстинкті түрде сақтау жолымен жүзеге асады. Қауым өмірдің әлеуметтік ұйымдасуының ең жақсы формасы деген принципіалды тұжырымға негізделе отырып, славянофильдер қауымдық принципті барлығын қамтитындай етуге, яғни оны қала өмірінің ортасына да енгізуге тырысты. Қауымдық құрылым сонымен қатар мемлекеттік өмірдің негізін құрауы тиіс, олардың пікірінше ол «Ресейдің тұрпайы әкімшілігін» алмастыруға қабілетті.

Славянофильдердің тұжырымдауынша, ресейлік қоғамда «қауымдық принциптің» таралуына байланысты «соборшылдық рух» беки түседі. Әлеуметтік қатынастардың негізгі принципі «барлығының мүддесі үшін өзінен бас тарту» болып табылады. Осының арқасында діни және әлеуметтік талпыныстар біртұтас ағымға құйылады. Нәтижесінде, славянофильдер «халықтық қауымдық бастаудың шіркеулік қауыммен жандануы» деп анықтайтын ішкі тарих міндет атқарылатын болады (Ғабитов Т.Философия. «Раритет», —Алматы: 2004. /Орыс философиясы. 61-62 беттер).

Славянофилдердің қатарында – А.С.Хомяков, ағайынды Аксаковтар, И.В.Киреевский Ю.Ф.Самарин т.б. болды. Олар – орыстар құдайшыл, патшашыл, діншіл, төзімді, көнбіс, сондықтан да Ресей сол патриархалдық жағдайда мәңгі қала бермекші дегенді алға тартты.

С.Т.Аксаков
(1791—1859)

И.В.Киреевский
(1806-1856)

Н.Я.Данилёвский
(1822-1885)

Ю.Ф.Самарин
(1819-1876)

А.С.Хомяков
(1804-1860)

Ф.И.Тютчев
(1803-1873)

В.И.Даль
(1801-1872)

А.Н.Островский
(1823-1886)

Екінші бағыт – *батысшылар* (Западники) деп аталды. Олар -В.П.Боткин, П.В.Анненков, Б.Н.Чечерин, К.Д.Кавелин, А.В.Дружинин, т.б. Ресейді батыс Европа сияқты буржуазиялық жолдармен дамытуға шақырды.

П.Я.Чаадаев
(1794-1856)

Г.Р.Державин
(1743-1816)

Н.П.Огарев
(1813-1877)

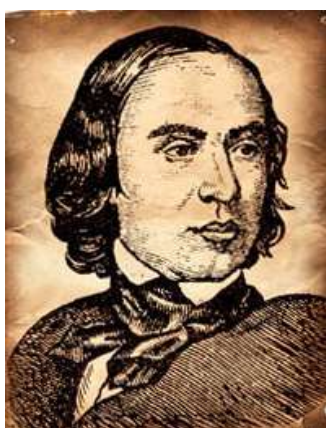
В.Г. Кавелин
(1818-1885)

К.Д.Белинский
(1811-1848)

И.И.Панаев
(1812-1862)

Т.Н.Грановский
(1813-1855)

В.П.Боткин
(1832-1889)

И.С.Тургенев
(1818-1883)

XVIII-XIX ғасырларда орыстардың ілгері дамуына кедергі болған **үш жауы болды**: шаруалардың басыбайлығы (крепостнойлық право), шіркеу және патша өкіметі. Сондықтан орыстың алдыңғы қатарлы ойшылдары бұл үшеуіне де қарсы шықты. Ол ресми **халықшылдық теориясы** (Народничество) деп аталды.

**Николай Гаврилович
Чернышевский**
(1828-1881)

**Александр Иванович
Герцен**
(1812-1870)

**Николай Александрович
Добролюбов**
(1836-1861)

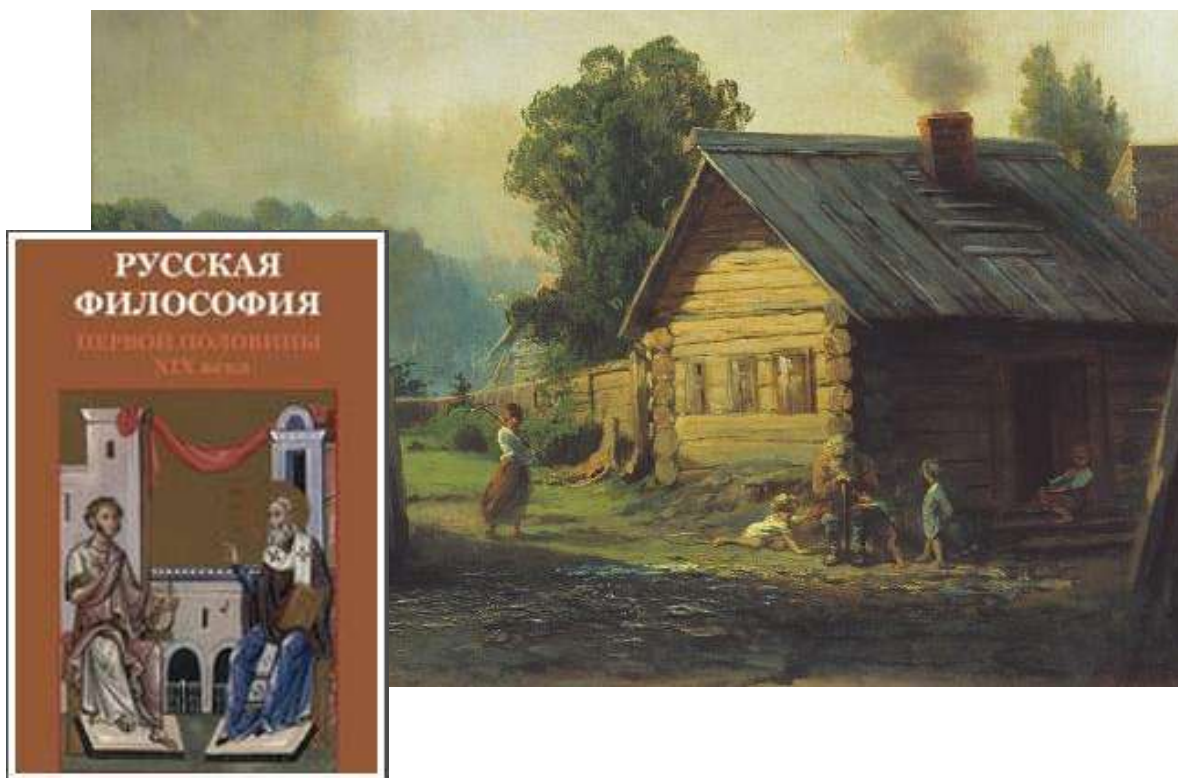
Философиялық афоризмдері:

- Адамның ілгерлеу талабы неғұрлым биік болса, оның қабілеті, таланты соғұрлым тез, өмірлі болып дамиды (Н.Г.Чернышевский).
- Ойдың алғырлығы, қайраттың іскерлігі бәрінен де мәндірек (Н.Г.Чернышевский).
- Жас ұрпақ ... келешектің қожасы (В.Г.Белинский).
- ... бүкіл ақыл-ой болмысының негіздері балаң жастық шақта қаланады (А.И.Герцен).
- Денсаулық дегеніміз тек дененің сыртқы бүтіндігі ғана деп қарау ағаттық, жалпы алғанда оны организмнің жан-жақты дамуы мен бүкіл дене қызметтерінің жүзеге дұрыс асырылуы деп ұққан жөн (Н.Л.Добролюбов).
- Адам бойындағы әсемдік пен сұлулықты, организм мен денсаулықты ұштастыра дамыту жөніндегі түсініктен бөліп қарау ақылға сыймайды (Н.Г.Чернышевский).
- Бас ауырса, барша дене сорлайды (Н.А.Добролюбов).
- Қыстан жүдеп шыққан адамды әрлендіретін және қанша ішсе де тәбетін қайтармайтын қымыздың орнына жүретін сусынды ойлап таба қою, сірә, қиын шығар (А.И.Даль).
- Еңбек қана адам жанын жарқындылық пен жарастылыққа, өзіне-өзі ризалық сезіміне бөлеп, бақытты ете алады (В.Г.Белинский).
- Әрекетсіздіктен асқан азап жоқ,
Сұлулық символы еңбекте (А.И.Герцен).
- Іс мақсатына қарай бағаланады, ұлы мақсаты бар іс ұлы іс деп аталады (Н.Г.Чернышевский).
- Адам ынтамен жұмыс істейтін болса, онда жұмыс анағұрлым жеңіл және нәтижелі болады (Н.А.Добролюбов).
- Сөз ойдың көрінісі: ой бұлдыр болса, сөз де бұлдыр (В.Г.Белинский).
- Анық сөйлей білмесең, анық айта да алмайсың, сөйлеудегі дәлсіздік, шатастырушылық ойдың шиеленісуінен келіп шығады (Н.Г.Чернышевский).
- Неғұрлым аз зәбір көріп өскен бала өз намысын жақсы түсінген азамат болып өседі (Н.Г.Чернышевский).
- Адамның қызметі биік идеямен рухтанбаса, жеміссіз де түкке тұрғыссыз (Н.Г.Чернышевский).
- Табиғи дүниенің бәрі сұлу (Н.Г.Чернышевский).

Әдебиет:

1. Лобанов М.П. Сергей Тимофеевич Аксаков. «Мол. Гвардия»,—М: 2005
2. Машинский С.И. С. Т. Аксаков. Жизнь и творчество. —Москва: 1973
3. Водолазов Г.Г. От Чернышевского к Плеханову. —Москва: 1969.
4. Арсланов Р.А. Кавелин: человек и мыслитель. — Москва: 2000
5. История философии в кратком изложении. /И.И.Бугута —М: 1991.
6. Ляшенко В.П. Философия. —Москва: 2007.

7. Немировская Л. *Философия. Курс лекций.* —Москва: 1995.
8. *Русская философия: Словарь.* /Под общ. ред. М.А.Маслина. «Республика», —Москва: 1995.
9. Тарасов Б.Н. Чаадаев. «Молодая гвардия», —Москва:1990.
- 10.Зеньковский В.В. *История русской философии.* В 2-т. —Спб: 1991.
- 11.Левандовский А.А. Т.Н.Грановский в русском общественном движении. —МГУ, —Москва: 1989. — 253 с.
- 12.Левандовский А.А. *Время Грановского: У истоков формирования русской интеллигенции.* «Молодая гвардия», —Москва: 1990.
- 13.Лазебник Л.Б., Востриков Г.П., Дроздов В.Н. Доктор Сергей Петрович Боткин. «Анахарсис», — Москва: 2003. — 73 с.
- 14.Союз философии и медицины. /Под ред. Н.Н.Блохиной, А.Н.Калягина. РИО ГОУ ВПО ИГМУ Росздрава, —Иркутск: 2009. — 112 с.
- 15.Тютчев Ф.И. *Полное собрание сочинений. Письма: В 6-т.* /Издательский центр «Классика», —Москва: 2005. — 3504 с.
- 16.Шаймерденұлы Е. *Ақыл-ой антологиясы.* «Өлке», —Алматы: 2009.
- 17.Лобанов М.П. Островский. «Молодая гвардия», —Москва: 1979. — 382
- 18.Огарев Н.П. *В воспоминаниях современников* /Редкол.: В.Вацуро, Н.Гей, Г.Елизаветина и др. «Худож. лит.», —Москва: 1989. — 543 с

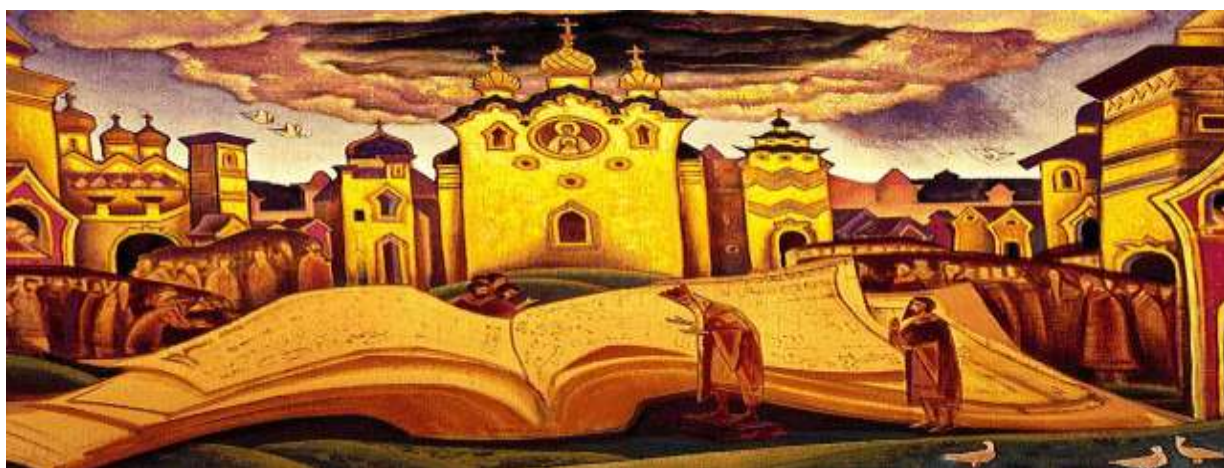
XIX-ғ. – XX-ғ. БАСЫНДАҒЫ ДІНИ ФИЛОСОФИЯ

XX-ғасырдың бас кезіндегі қоғамдық-саяси ойдың ең басты бағыттарының бірі діни философия болды. Бұл бағыттың өкілдері – Николай Бердяевтің, Сергей Булгаковтың, Павел Флоренскийдің және т.б. ойшылдардың есімдері әлемге белгілі. Олардың шығармашылығына XIX - ғасырдағы орыс философиясының дәстүрлерімен қатар (славянофильдерден бастап Федор Достоевский мен Владимир Соловьевқа дейін), әр түрлі мистикалық және пессимистік көңіл-күйлерге толы сол дәуірдің өзі де үлкен ықпалын тигізді.

Орыстың діни философиясында сыртқы әлемнің танымдылығы туралы көзқарас кеңінен таралған. Бұл көзқарас өзінің шеткі формасында, дәлірек айтқанда объекті сол күйінде интуитивті тікелей пайымдау ілімі формасында көрінеді.

Орыстың діни философиясындағы бүтіндік танымға ұмтылу мен нақтылықты терең сезіну сезімдік тәжірбиенің бар әралуандығымен қатар, болмыс құрылысына терең енуге мүмкіндік беретін тылсымдық тәжірбиеге де сенумен тығыз үйлеседі. Орыстың діншіл философтары жоғары құндылықтарды бізге ашып беретін адамгершілік және эстетикалық тәжірбиелерге, интеллектуалдық интуицияға сенумен қатар, ең алдымен адамның Құдаймен және оның патшалығымен байланыс орнатуға мүмкіндік беретін мистикалық діни тәжірбиеге де сенеді.

Орыс философтарының пікірінше, философияның басты міндеті тәжірбиенің барлық алуан түріне сүйенетін бүтін тұтастық ретіндегі әлем туралы теорияны жасап шығару болып табылады. Бұл мәселені шешуде діни тәжірбие бізге ең маңызды деген мәліметтерді бере алады. Тек соның арқасында ғана біз өзіміздің дүниетанымымызды барынша толықтырып, ғаламдық өмір сүрудің құпия мәнін аша аламыз. Бұл тәжірбиені назарға алған философия міндетті түрде діни философияға айналады. Христиан діні діни тәжірбие саласындағы ең жоғарғы және ең толық жетістіктермен ерекшеленеді (Ғабитов Т. Философия./ Орыс философиясы. «Раритет», — Алматы: 2004. 62-63 бет). Жалпы, орыс арасынан шыққан әйгілі философиялық тұлғалар философия ғылымында өздерінің лайықты орындарын тапты.

ФЕДОР МИХАЙЛОВИЧ ДОСТОЕВСКИЙ

(30 қазан/11 қараша, 1821ж. Мәскеу, Ресей империясы тұсында – 28 қаңтар/9 ақпан, 1881ж. Санкт-Петербург, Ресей империясы)

— орыс жазушысы, философ. Экзистенциализм және философиялық антропологияның қалыптасуына ықпал етті.

Шығармалары:

«Қылмыс пен жаза», «Накұрыс», «Ағайынды Қарамазовтар» және т.б.

Өзінің шығармаларында ол Ф.Ницшенің және И.Кант философиясының ықпалында болды. Оның шығармаларының желісі - адамның ішкі дүниесі, психологиялық күйзелістері. Мәселен, И.Кант философиясындағы «антиномизмді» ұғымын кеңінен пайдаланып, полифония көзқарасын ұстанды. Айталық, ол адам психологиясындағы әділдік пен зұлымдық, тазалық пен арамдық, жақсылық пен жамандық қарама-қарсылықтарын өмірден алып, өз кейіпкерлері арқылы көрсете білді. Сондай-ақ әлеуметтік зұлымдық тамыры адам антропологиясында деп білді. Бір жағынан, адам құндылығы оның азаттығында болса, екінші жағынан, оның ішкі имандылығында деп санады. Ішкі имандылығы жоқ адам бар азаттықты бағаламайды, ондай азаттық тіпті «шектен тыс жоғары адамды» да бұзады, ірітеді деп білді ол. Оның мақсаты христиан дініне негізделген, құдайға сенген қоғам құру болды. Ол мұны жердегі жұмақ немесе «орыс социализмі» деп түсінді.

Философиялық көзқарастары:

Ол философ болмағанымен немесе таза философиялық шығармалар жазбағанымен, оның философиясы – ол қалыптастырған әдеби кейіпкерлерінің ойы және қылықтары. Оның шығармаларының философиялылығы соншалық, тіпті әдеби-көркем жанр шеңберінен шығып кетеді. Жазушы шығармаларында адам тағдыры мен мәнінің әлем және Құдаймен терең байланыстылығы туралы идеясын көтереді. Достоевский бойынша еркіндіктің «шынайы жолы» – бұл Құдай-адамға жеткізетін жол, Құдайдың жолымен жүру. Ол үшін Құдай адамгершіліктің барлық кепілінің негізі болып табылады. Достоевскийді үрейлендіретін нәрсе – бір нәрестенің болса да көз жасына құрылған әлем мен адамдар әрекетін жарқын болашақтың атымен ақтап алуға бола ма деген мәселе. Оның жауабы дайын – ешқандай да жоғары мақсат бейкүнә сәбидің қайғысы мен зорлықты ақтай алмайды. Бұл жолмен Құдай мен Әлемді келісімге келтіру мүмкін емес. Достоевскийдің ойынша, Ресейдің жоғары ұлттық миссиясы халықтарды

христиандық тұрғыда біріктіру болып табылады. Ресейде Достоевский діни философияның бүкіл кейінгі дамуына үлкен ықпалын тигізді. Оның көзқарастары Батыста экзистенциализмнің, яғни әлемдегі адамның өмір сүруін негізгі мәселе ретінде қарастыратын философияның қайнар көзінің бірін құрады (Ғабитов Т. Философия. «Раритет», -Алматы: 2004./Орыс философиясы. 65-66 бет).

Философиялық афоризмдері:

- Біз неғұрлым ұлтжанды болсақ, солғұрлым европалық (бүкіл адамзаттық) бола түсеміз.
- Егер басқа адам бақытсыз болса, саған да бақытты болуға жол жоқ.
- Күлкі ең алдымен шынайылықты талап етеді.
- Адам жақсы күледі екен – демек, жақсы болғаны.
- Еш нәрсе істемеуге болатын кездің қандай екені миыма кірмейді.
- Махаббаттың күштілігі соншалықты, ол біздің өзімізді де қайта жарата алады.
- Өзіңнің бауырларың мен өзіңнің Отаныңды қорғап немесе тіпті өз Отаныңның мүддесін қорғап өміріңді құрбан етуден асқан асыл мұрат жоқ.
- Кейбіреуінің достарының ішінде болғанынан да жауларының ішінде болғаны пайдалырақ.
- Бостандық дегеніміз өзіңді-өзің ешнәрседен қыспау емес, өзіңді өзің билей алу.

Әдебиет:

1. Дунаев М.М. Федор Михайлович Достоевский (1821—1881) //Православие и рус.лит.: [В 6 ч.]. «Христ. лит.»,—Москва: 1997. С. 28
2. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /Ф.Достоевский. —Алм: 2009.
3. Мелетинский Е.М. Заметки о творчестве Достоевского. РГГУ, —Москва: 2001. С.190
4. Роман Ф.М.Достоевского «Идиот»: «Наследие», —Москва: 2001. 560 с
5. Касаткина Т.А. О творческой природе слова: Онтологичность слова в творчестве Ф.М.Достоевского как основа «реализма в высшем смысле». ИМЛИ РАН, —Москва: 2004. 480 с.
6. Тихомиров Б.Н. «Лазарь! гряди вон»: Роман Ф.М.Достоевского «Преступление и наказание» в современном прочтении: «Серебряный век», —СПб: 2005. 472 с.
7. Яковлев Л. Достоевский: призраки, фобии, химеры (заметки читателя). «Каравелла», —Харьков: 2006. — 244 с.
8. Ветловская В.Е. Роман Ф.М.Достоевского «Братья Карамазовы». Издательство «Пушкинский Дом», —СПб: 2007. 640 с.
9. Богданов Н., Роговой А. Родословие Достоевских. В поисках утерянных звеньев., —Москва: 2008.
10. Джон Максвелл Кутзее. «Осень в Петербурге» (так называется это произведение в русском переводе, в оригинале роман озаглавлен «Мастер из Петербурга»). Эксмо, —Москва: 2010.

ВЛАДИМИР СЕРГЕЕВИЧ СОЛОВЬЕВ

(16 қаңтар (28 қаңтар), 1853ж, Мәскеу –
31 шілде (13 тамыз), 1900ж, Мәскеу
губерниясы, Узкое елді-мекені, Ресей
империясы)

— орыс философиясының
либералдық бағытының көрнекті өкілі,
орыстың діни философы, ақын, сыншы.
Оның философиясы діни философиялық
дәстүрдің бүкіл рухы мен кейпін
білдіреді. Көптеген ірі философтар
өздерін В.С.Соловьевтің ізбасарлары
ретінде санайды.

Философиялық шығармалары:

«Батыс философиясының дағдарысы», «Біртұтастық білімнің
философиялық бастамалары», «Құдайлы - адамилық туралы оқулар» (1877-
1878), «Тианақсыздық бастауларды сынау» (1880), «Ізгілікті ақтау» (1897-
1899), «Теократия тарихы мен болашағы», «Платонның өмір драмасы», «Үш
әңгіме», «Смысл любви» (1892-1894) т.б.

В.С.Соловьев христиан дінін платонизммен, классикалық неміс
философиясын (әсіресе, Ф.Шеллинг философиясын) және ғылыми
эмпиризмді біріктірмек болды. Бұл шын мәнінде мүмкін емес,
метафизикалық әдіс болатын. «Жер бетінде шындық бола ма, әлде болмай
ма?» - деген сұрауды ол христиан діні тұрғысынан шешпек болды.
Әлеуметтік мәселелерге тоқтала келіп, елдің тыныштығын сақтау үшін Рим
папасы мен орыс патшасы арасында одақ жасалуын жақтады. Ол христиан
дінін, материалдық өмірді уақыт пен кеңістіктің қиратуынан құтқарып,
тозбайтын ғарыш сұлулығына айналдыруды мақсат етті. В.С.Соловьевтің
пікірінше, жетілдірілген жыныстық махаббат адам бүтіндігі мен дүниені
сақтап, мәңгі өлместікке жеткізеді. Осылардың бәрі философиядағы туып
келе жатқан революциялық-демократиялық қозғалысқа, материалистік,
атеистік пікірлерге қарсы бағытталған іс-қимыл еді.

В.С.Соловьев адамның діни және әлеуметтік өмірі сұраныстарын
біртұтастыққа байланыстыратын бүтіндей дүниетанымдық жүйені құруға
тырысты. Соловьевтің ойы бойынша мұндай дүниетаным негізі христиандық
болып табылады. Соловьевке дейінгі және кейінгі діни ойшылдар да бұл
идеяны айтқанымен, бұл дүниетанымның негізі ретінде тек бір христиандық
концессияны ғана (православие, католицизм немесе протестантизм) қалап
алды. Соловьев тәсілінің ерекшелігі, ол барлық христиандық концессияларды
біріктіруді жақтады. Сондықтан оның ілімі тар бағытта емес,
концессияаралық сипат алды. Соловьевтің тағы бір маңызды ерекшелігі,

христиандық дүниетанымға жаратылыстанудың соңғы жаңа жетістіктерін енгізіп, ғылым мен дінді синтездеуге ұмтылуымен сипатталады.

Философиялық көзқарастары:

Соловьев философиясының негізгі идеясы – жалпы тұтастық идеясы. Бұл идеяны дайындауда славянофильдердің соборшылдық идеясына сүйенгенмен, оған жалпы қамтушы, ғарыштық мағына береді. Болмыстың төменгі және жоғарғы деңгейлері өзара байланысты, өйткені төменгі үнемі жоғарыға тартылып отырса, ал әрбір жоғары өзіне төменгіні «енгізеді». Соловьевте жалпы тұтастық, «құдайдың қасиетті Үштігі барлық құдіретті жаратылыстармен, оның ішінде бастысы адаммен тығыз байланысты» деген тұжырымынан көрінеді. Жалпы тұтастықтың негізгі принципі: «Құдайда барлығы біртұтас». Жалпы тұтастық – бұл ең алдымен жаратушы мен жаратылыс тұтастығы.

Қоршаған әлем тек бір құдіретті суреткердің шығармашылық еркінен туындайтын жетілген туынды ретінде қарастырыла алмайды. Құдайды дұрыс түсіну үшін оның абсолюттік мәнін ұғыну аз, сонымен қатар оның ішкі қайшылығын да қабылдау қажет. «Барлығы болу үшін абсолюттік көп нәрсені талап етеді». Бұл – қоршаған әлем туралы Соловьевтің пікірі.

Соловьев болмыстың диалектикалық тәсілін қолдады. Оның пікірінше шындықты қатып қалған формасында қарастыруға болмайды. Барлық тіршіліктің ең жалпы белгісі өзгерістердің алмасуымен сипатталады. Болмыстың үздіксіз динамикасын негіздеу үшін ол белсенді идеялармен қатар әлемдегі барлық субъекті түрінде көрінетін әлемдік жан деген белсенді бастауды енгізеді. Бірақ ол өз алдына дербес әрекет етпейді, бұл әрекет құдайдың құдыретін керек етеді. Бұл құдырет Құдайдың әлемдік жанға, оның барлық әрекетін анықтаушы форма ретіндегі жалпы тұтастық идеясын беруінен көрінеді.

Соловьев жүйесіндегі бұл мәңгілік идеясы София – даналық атауын алды. София – Соловьев жүйесіндегі негізгі ұғым. Сондықтан оның ілімі софиология деп аталады. София ұғымын енгізгенде Соловьев бұл әлемнің тек Құдайдың ғана жаратылысы емес екендігін айтқысы келеді. Әлемнің негізі мен мәні Құдайға, әлемге және адамға жалпылық беретін жаратушы мен жаратылыс арасын байланыстырушы буын ретінде қарастырылатын «Әлемдік жан» – София болып табылады.

Құдайдың, әлемнің және адамның жақындасу тетігі Соловьевтің философиялық ілімінде құдайадам концепциясы арқылы ашылады. Құдайадамның нақты және толысқан үлгісі ретінде христиандық догмат бойынша әрі толық адам болып саналатын Иисус Христос болып табылады. Оның бейнесі әрбір индивидтің ұмтылуы тиіс идеалы ғана емес, бүкіл тарихи үдеріс дамуының жоғарғы мақсаты болып табылады.

Соловьевтің тарихы, Софиясы осы мақсатқа негізделеді. Бүкіл тарихи үдерістің мақсаты мен мәні адамзаттың рухтануы, адам мен құдайдың бірігуі, құдайадамның кейпіне ену болып табылады.

Соловьевтің ойынша тек Иисус Христос бейнесіндегі құдіреттілік пен адамзаттылықтың бірігуі, яғни «құдыретті сөз» арқылы бірігу жеткіліксіз.

Бұл бірігу практикалық тұрғыда, онда тек жекелеген адамдарда («әулиелерде») ғана емес, бүкіл адамзаттық деңгейде жүзеге асуы тиіс. Құдайадамға алып баратын жолдағы бастапқы алғышарт христиандыққа бет бұру, яғни христиан дінін қабылдау. Құдайдың шапағатына ие бола алмаған адамдар қара күш ретінде сипатталады. Христос адамға жалпы моральдық құндылықтарды ашып берді, адамгершілікті жетілдіруге жағдай жасап берді. Христос іліміне құлақ түре отырып, адам өз бойында киелі рухты сезінеді. Бұл үдеріс адамзат өмірінің барлық кезеңдерін қамтиды. Адамзатты біріктіруші бастау ретінде Құдай адам кейпіне енген кезде бейбітшілік пен әділеттілік, ақиқат пен жақсылық салтанат құрады.

Соловьевте адамгершілік философиясы сүйіспеншілік философиясына көшеді. Жоғары сүйіспеншілікпен салыстырғанда барлығы төменгі деңгейде, сондықтан тек сүйіспеншілік қана мәңгілікті қажет етеді. Құдыретті сүйіспеншілік арқылы жеке индивидуалдылық бекітіледі.

Құдыретті әлем туралы Соловьевтің ойы мынадай: Киелі құдыретті әлем – бұл ең нағыз шындық әлем, бұл әлем бүкіл дүниенің ұмтылатын идеалды тұтастығы. Құдаймен сәйкес келетін ақиқаттың өзі. Шынайы болмысқа заттай болмыс қарсы келеді. Әлемдік үдерістің міндеті табиғи болмысты идеялардың жалпы тұтастығына және шынайы, құдыретті болмысқа сәйкес келтірумен сипатталады.

Соловьевтің ұлттық өзіндік сананың «орыс идеясы» сияқты феноменін дамытуға үлкен үлес қосқандығын айта кету керек. Орыс философиялық ойының төлтумалылығын көрсететін идея ретіндегі «орыс идеясы» туралы жоғарыда айтылды. Және бұл төлтумалылық Христиандықпен байланыстырылады. Соловьевтің тұжырымдауынша, орыс идеясы мен Ресейдің парызы әлеуметтік Үштікті (киелі Үштікпен ұқсас) – шіркеудің, мемлекеттің және қоғамның органикалық тұтастығын жүзеге асырумен сипатталады. Христиандық Ресей Христің өзіне еліктей отырып, «Ғаламдық шіркеуді» өзіне бағындыруы тиіс. «Орыс идеясының» бұл бейнесінде Соловьев Ресейдің бүкіл тарихының өн бойындағы бұл концепцияны бір мазмұнға біріктіреді: «Қасиетті Русь» идеясы («Мәскеу- үшінші Рим» концепциясы), «Ұлы Русь» идеясы (Ұлы Петрдің реформаларымен байланысты) және «Еркін Русь» идеясы (негізін декабристер қалаған).

Философиялық афоризмі:

- Шын патриоттың адамгершілік парызы – адамзаттың ішінде жүріп халқына, халқының арасында жүріп адамзатқа қызмет ету.

Әдебиет:

1. Соловьев В.С. Избранное. «Советская Россия», –Москва: 1990.
2. Ғабитов Т. Философия. /Орыс ф-сы. «Раритет», —А: 2004. 66-69 бет.
3. Нұрышева Г. Философия. /Лекциялар курсы. /ХІХ-ғ. соңы мен XXғ.бас. орыс философиясы. В.С.Соловьев. «Зиат-Пресс», —А-2006. 106-108б.
4. Лосев А.Ф. Владимир Соловьев и его время. «Прогресс», —М: 1990.

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ

(28 тамыз (9 қыркүйек), 1828ж, Ресей империясы, Тула губерниясы, Ясная Поляна – 7 (20) қараша, 1910ж, Ресей империясы, Тамбов губерниясы, Астапово станциясы)

— атақты орыс жазушылары мен ойшылдарының арасындағы әлемдік деңгейдегі биік тұлға, граф. Севастополді қорғау шайқасына қатысушы. Ағартушы, публицист, діни ағымдағы ойшыл, оның беделді көзқарастары жаңа адамгершілік-имандылық бағыттағы — толстовстваның пайда болуына әкелді. Императорлық ғылым Академиясының корреспондент-

мүшесі (1873), сөз қорын сақтау бойынша (изыщная словесность) құрметті академик (1900).

Шығармалары:

Л.Н.Толстой «Соғыс және Әлем», «Анна Каренина» сияқты еңбектерді жазды, оның «Царство Божие внутри вас» еңбегінде жазып-көрсеткен күш көрсетпеу идеясы кейін Махатма Ганди және Мартин Лютер Кинг сияқты қоғам қайраткерлерінің істеріне айтарлықтай ықпал етті.

Жазушы философиясының басты мәселелері – адамның руханилығы мен адамгершілігі мәселелерін талдады және бұл тақырыпты өзін қатты мазалаған, өмірінің соңына дейін санасы мен жанына тыныштық бермеген экзистенциалдық мәсел адам өмірінің мәні контекстінде қарастырды. Өз өмірінің негізгі кезеңдеріне шолу жасай отырып, өмірінің мәні туралы сұраққа жауап іздеуге тырысқан Л.Толстой өз жанының күйзелісі арқылы бізге осы мәселенің бүкіл трагедиялық сипатын жеткізеді. Адамзат тарихынан өшпес орын алған тұлға, керемет классикалық дүниелердің авторы ретінде өзін әлемге танытқан ұлы жазушы «Не үшін өмір сүрдім?» деп қиналады, сұрағына жауап таба алмай аласұрады, ғылыми-философиялық тілмен айтсақ, гиперрефлексияға ұшырайды. Өзінің бұл жағдайын жазушы өте дәл суреттейді: «...сұрақтарға жауап бере алмай қор болдым. Өмірім тоқтады. Мен дем ала алмадым, тамақ іше де, ұйықтай да алмадым. Өмір мені тойдырды, одан құтылғым келді. Өзімді өлтіргім келді деп айта алмаймын, бірақ мен өмірден қаштым».

Жазушыны таңдандырған бір нәрсе – осы мазасыз өмірмәндік қиналыстың оның бақытты өмір сүруіне қажетті нәрсенің бәрі жеткілікті кезеңде – сүйікті әйелі, тамаша балалары, бай имениесі бар, ортасына сыйлы,

рухани күшті, дені сау, әлі 50 - жасқа толмаған кезеңде мазалауы. Философиялық тұрғыдан талдасақ, ол заңды құбылыс. Гиперрефлексия ой еңбегімен айналысушы адамдарға көбірек тән, сондықтан да Толстой секілді ғұламаның жан күйзелісі түсінікті. Бұл жазушының рухани дүниесінің тереңдігін көрсететін өзін-өзі танып, білу қызметінің ерекшелігінің дәлелі. Мұндай адам өмірінің мәні мәселесінің тұңғығына бойлаған сайын өзіне көңілі толмаушылық пен мазасыздық күшейе түседі, шым-шытырық ойлар мен түсініктер әлемінде шарқ ұрған жан тығырыққа тіреліп, өмірдің шекаралық жағдайына душар болады. Ол адам үшін қауіпті, себебі тұлға қалыптасқан құндылықтар бағытынан адаса бастайды, күнделікті практикалық қызметке деген қабілеті төмендейді. Осы кезде адамға даналыққа, парасатқа негізделген философия ғылымының көмегі қажет. Әрине, философия өмірдің мәні мәселесін түбегейлі шешіп береді деуге болмайды, бірақ философия құбылысты түсінуге, оған белгілі бір көзқарас қалыптастыруға көмектесіп, өмірге деген жаңа талпыныс, күш береді.

Л.Толстойдың өзі өмірмәндік мәселені сенім категориясы арқылы шешеді: «Менің ойымша, өмірдің мәні – сенім. Сенім адамға күш береді». Сенім категориясын қалыптасқан пікір бойынша діни сеніммен шектеуге болмайды. Толстой өз шығармаларында сенім категориясының бай мазмұнын көрсетеді, өмірмәндік мәселені дін, руханилық, адамгершілік мәселелерімен байланысты қарастырады. Жазушы туындыларының негізгі желісі де осы, яғни Л.Толстой үшін өмірдің мәні сенімде.

Философиялық көзқарастары:

Л.Н.Толстойдың қайшылықты өмір жолы, оның патриотизмі және халықтар достығы үшін күресі, оның философиясының объективтік-идеалистік мәні, тарихи прогрестің қозғаушы күші туралы мәселесі және Отан тақырыбындағы халықтың алатын орны, «Жексенбі» және публицистикалық шығармаларында ресми діннің догмалары жоралғыларын өткір сынауы, ғылыми социализмге жаулық қатынасы және «Өнер деген не» трактаты және эстетикалық көзқарастары әлемдік философия ғылымында айшықты орны бар жаңалық болып қала береді.

Қалай десек те, Л.Толстойдың өмірдің мәні туралы философиялық ойлары саналы адамды ойландырмай қоймайды, себебі ол адамды қазіргі қоғамда жетіспей жатқан мәңгілік құндылықтар Мейірімділік, Махаббат, Руханилыққа, бір сөзбен айтсақ, Адамгершілікке шақырады.

Философиялық афоризмдері:

- Ашумен басталған іс абыройсыз аяқталады.
- Басқа адамның әрқашан да жаман жағын емес, жақсы жағын ізде.
- Ақылыңа азықты көп беруге тырыс.
- Өзіңнің борышыңды орындауға тырыс, сонда сен өзіңнің неге тұратыныңды дереу біліп аласың.
- Өмірде шүбәсіз бір-ақ бақыт бар, ол өзгелер үшін өміріңді арнау.
- Бақыт ... өзіңнің рухани және дене күшіңнің қоғамдық өмірге жұмсалғандығын толық сезіне білу.

- Адам бақытты болуға тиісті, ал бағы жанбаса, оған сол адамның өзі ғана кінәлі.
- Еңбек етпесең не қорлықта қаласың, не ұрлыққа барасың.
- Дене еңбегі ой еңбегінің қасиетін арттыра түскенімен қоймай, оны мадаққа бөлейді.
- Бір күнімді ғана жұмыссыз өткізсем, мен өзімді өзім өлтірер едім.
- Бірдеңе істейді екенсің, оны жақсы істе. Егер қолыңнан келмесе, немесе жақсы істегің келмесе, онда істемей-ақ қой.
- Адам игілігі – өмірде, өмір – еңбекте.
- Өзіңнің де, өзгенің де сөзіне сенбе, ісіне сен.
- Тіл – миллиондаған ұрпақ жасаған жанды зат.
- Тіл – ұлттың жаны. Тіл – идеяның, сезімнің, ойдың жанды көрінісі.
- Халық сөзі қандай әсем. Соншама көркем, жан тебіренерлік, зор мағыналы.
- Ұят – адам өміріндегі сенімді жол басшы.
- Жұрттан ұялған жақсы, ал өзіңнен ұялу бәрінен де жақсы.
- Қарапайымдылық – моральдық сұлулықтың басты шарты.
- Қарапайымдылық, жақсылық пен ақиқат жоқ жерде ұлылық та жоқ.
- Арман – жарық жұлдыз, онсыз айқын бағдар жоқ, бағдар болмаған соң, алға басу да жоқ, тірлік те жоқ.
- Барлық өмірің үшін мақсатың болсын, шағын мақсатты жоғары мақсатқа құрбан ете отырып, өміріңнің кезеңі, белгілі мақсаты үшін, жыл үшін, ай үшін, апта үшін, күн үшін, сағат, минут үшін мақсатың болсын.
- Зат неғұрлым салмақсыз бос болса, соғұрлым орынды көп алады ... Мақтаншақ та сондай.
- Адам өзіне-өзі неғұрлым көп мәз болса, оның бойында мәз боларлық нәрсе соғұрлым аз болады.
- Күн сайын әлемнің ең дана адамдарымен тілдесуден қымбат не болуы мүмкін.
- Құнды сөз құнарлы ойдан туады.
- Сөз көмескілігі – ой пікір көмескілігінің айнымас белгісі.
- Өз өмірін қиудан тартынбайтын аяулысы болмаса, адамның күні қараң.
- Ұялу – жақсы сезім, ең жақсысы – өзіңнен өзің ұялу.

Әдебиет:

1. *Русская философия: Словарь. /Под общ. ред. М.А.Маслина. «Республика»,—Москва: 1995.*
2. *Нұрышева Г. Философия. /Лекциялар курсы. /XIX-ғ. соңы мен XXғ.бас. Орыс философиясы. Л.Н.Толстой. «Зиат-Пресс»,—А: 2006. 102-104б.*
3. *Немировская Л. Философия. Курс лекций. —Москва: 1995.*
4. *Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы/ Л.Толстой. «Өлке»,—А: 2009.*
5. *Замалеев А.Ф. Курс истории русской философии. —Москва:1995.*

ПАВЕЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ ФЛОРЕНСКИЙ

(22 қаңтар, 1882ж, Евлах, Елизаветпольск губерниясы, Ресей империясы – 8 желтоқсан, 1937ж, Левашовода жерленген, Санкт-Петербург жанында)

— орыстың православиялық священнигі, құдайсөзінің білгірі (богослов), ақын, діни философ, энциклопедист-ғалым, «орыстың Леонардо да Винчиі».

Біртұтастық білім, болмыстың бірлігі мен гармониясын, бүткілбірлік метафизикасын зерделеп софиологияны оның бір тармағы ретінде қарастырды.

Философиялық шығармалары:

«Сенім қазығы және ақиқат тұжырымы», «Идеализм мағынасы», «Есімдер», «Иконотас», «Православиялық теодиция тәжірбиесі» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Болмыстың бүтіндігін, тұтастығын, үйлесімділігін негіздеуге тырыса отырып, ол жалпы тұтастықтың метафизикасын (Соловьевтің ізінше) дайындайды. Флоренскийдің ойы «барлық жаратылыс тұтастығы құдайда» деген тұжырымға сүйене отырып, ғарыштан оның негізі Абсолютке қарай «өрлейді». Бұл тұтастықты түсіндіру үшін ол софиологияға бет бұрды. София – «Құдай жаратқандардың идеалды анықтамаларының тұтастығы», «Киелі түпбейнелердің бейбіт жиыны» – ғарыш болмысы үйлесімділігінің түбірі болып табылады. София тұғыры мәселесі ортодоксалды православиелік дінтанушылар тарапынан сынға ұшырады, өйткені Үштіктегі төртінші тұғыр туралы мәселе туындайтын еді. Флоренский көзқарасынан тағы бір күмән туындайды: егер София жаратылыс «түбірі» болса, зұлымдық пен қасірет қайдан шығады?

Флоренский символизм идеяларына көп көңіл аудара отырып, бұл мәселеге лингвистика, өнертану, икона метафизика салаларындағы зерттеулерін арнайды.

Православиелік дінтанушылар Булгаков пен Флоренский діни антиинтеллектуализм методологиясын негіздеуде антиномизм принципіне арқа сүйейді. Құдайдың үш бейнелі тұтастығы, Флоренскийдің пікірінше, бұл – қайшылық. Антиномизм Булгаковтың пікірінше адамзат ақыл-күйінің жеткіліксіздігі. Құдай табиғатын, киелі құпияның өмір сүруін танып, білудің мүмкін еместігі – бүкіл христиандық иррационализмнің басты принциптерінің бірі.

Әдебиет:

1. Кедров К. Бессмертие по Флоренскому. /В книгах: «Параллельные миры». АиФпринт, —М: 2002; «Метакод», АиФпринт, —М: 2005.
2. Обратная перспектива //Флоренский П. А., священник. Соч в 4-х тт. — Т.3(1). «Мысль», — Москва: 1999. — С.46
3. Габитов Т. Философия. /Орыс философиясы. «Раритет»,—Алматы: 2004. 72-73 беттер
4. Флоренский Павел. Иконостас. — СПб: 2006. — 192с.
5. Философский энциклопедический словарь. 2 издание. «Советская энциклопедия». —Москва: 1989
6. Акулинин В.Н. Философия всеединства: от В.С.Соловьёва к П.А.Флоренскому. «Наука»,— Новосибирск: 1990
7. Прот. Георгий Флоровский. Пути русского богословия. Париж. 1937 — Репринт: По заказу Вильнюсского православного епархиального управления. —Вильнюс: 1991
8. Лосский Н.О. История русской философии. ВШ, — Москва: 1991
9. Игумен Андроник (Трубачёв). История создания цикла «У водоразделов мысли» — Священник Павел Флоренский. Сочинения в четырёх томах. Том 3 (1) (Философское наследие. Т. 128). «Мысль», —Москва: 1999

НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ БЕРДЯЕВ

(6 (18) наурыз, 1874ж, Киев –
23 наурыз, 1948ж, Париж маңындағы
Кламар)

— XX-ғасырдағы орыстан шыққан діни ағымдағы философ, оны «орыстың Гегелі» деп те атайды (экзистенциализм өкілі).

Кезінде күрделі рухани эволюцияны басынан кешкен (марксизмнен бастап персонализмге дейін). 1922 жылы Советтік Ресейден қуылды, алдымен Берлинде (Германияда), одан кейін 1925 жылдан Парижде (Францияда) өмір сүрді. Оның философиясының мәні – болмыс мәнін субъект, яғни адам

арқылы тану. Бердяевтің ойынша, қоғамды әлеуметтік қайта құру үшін техникалық қайта құру емес, рухани жаңғыру қажет.

Философиялық шығармалары:

«Өзіндіктаным» (Париж, 1949), «Новое религиозное сознание и общественность» (СПб, 1907), «Духовный кризис интеллигенции» (СПб, 1910), «Шығармашылық мағынасы» (Москва, 1916), «Еркін рух философиясы» (СПб, 1911), «Адам тағылымы туралы» (Париж, 1931), «Мирозерцание Достоевского» (Прага, 1923), «Ресей тағдыры», «Теңсіздік философиясы», «Тарих мағынасы», «Орыс коммунизмінің шығу тегі мен мәні» (Париж, 1955), «Мен және объектілер әлемі» (Париж, 1934) және т.б.

«Еркіндік философиясында» Н.А.Бердяев христиандық онтологияның негізін қалап, сол кездегі батыс Европалық философияны болмысты жоғалтқаны үшін сынайды. Оның ойынша, ақиқат танымға тек ақиқат болмыста ғана қол жеткізуге болады. Сондықтан ең алдымен болмыстың өзін түзету қажет. Философиялық күйзелістен шығу үшін ол философияны дінге жақындату керек дейді, өйткені, оның ойынша, «дін философияның өмірлік негізі» болып табылады.

«Шығармашылық философиясының» басты идеясы шығармашылықты еркіндікпен байланыстыру, шығармашылықты еркіндіктен туындыру, өйткені Н.А.Бердяев үшін еркіндік болмыстың «негізсіз негізі» болып табылады. Сондықтан философияның басты міндеті де, мақсаты да еркіндікті тану және еркіндіктен тану болып табылады. Осы мағынасында ол философияны ғылымға қарсы қойып, ғылымды қажеттілікке қарастырады. Нақты мағынасындағы шығармашылық тек еркіндік арқылы жол табады.

Философиялық көзқарастары:

Бердяев философиясының мәні – болмыс мәнін субъект, яғни адам арқылы тану. Оның философиясының бастапқы нүктесі еркіндіктің болмыстан басымдылығы болып табылады. Онымен бір қатарда шығармашылық, тұлға, рух, Құдай ұғымдары тұрады. Адамдағы болмыс адам арқылы ашылады. Ол Құдай бейнесіне ұқсас жаратылған микрокосмос болғандықтан шексіз және шығармашыл жан болып табылады. Адамдағы шексіздік құдайға тән құдыреттілікпен, ал шолақтық-табиғи қырымен байланысты. Бұл жағдайда Құдайдың өзі табиғи күш емес, әлемнің мәні мен ақиқаты ретінде түсіндіріледі. Сондықтан, Бердяевтің пікірінше, Құдайсыз адам жеткілікті толысқан жан деп есептелмейді. Құдай жоқ болса, онда мән де, жоғары ақиқат та, мақсат та жоқ. Онда бұл үмітсіздік пен бейшаралық. Осылайша, Бердяев Құдайды теріске шығарып, адамды Құдайға айналдыратын гуманизмге қарсы шығады.

Бердяевтің ойынша, қоғамды әлеуметтікқайта құру үшін техникалық қайта құру емес, рухани жаңғыру қажет. Ресей үшін бұл «орыс идеясын» бекітумен байланысты, оның бұл көзқарасы көбінесе Соловьев көзқарастарымен сәйкес келеді. Орыс идеясының басты қасиеті, Бердяев бойынша, бүкіл қоғамның өн бойын қамтитындіни миссиандық болып табылады. «Орыс идеясының» мәні – Құдай патшалығын жерде орнату.

Бердяев марксизмді революциялық тұрғыда насихаттаудан діни философияға дейінгі үлкен жолдан өтті. Еркіндік, рух, тұлға, шығармашылықты ол зұлымдық, қасірет, құлдық үстемдік ететін объектілер әлеміне, қажеттілікке қарсы қояды. Тарихтың мәніне, оның айтуынша, тарихи уақыттан тыс еркін рух әлемінде мистикалық жолмен жетуге болады. Бердяев өзінің негізгі идеяларын алғаш рет «Шығармашылық мәні» еңбегінде жариялап, кейін онан әрі дамытады. Бұл еркіндік идеясы, шығармашылық пен объективация, тұлға идеясы және соңғысы тарихтың «метатарихи», эсхатологиялық (ақырзамандық) мәні идеялары еді. Бердяев құрған нақтылықтың дуалистік картинасында бір жағынан рух (Құдай), еркіндік, ноумен, субъект (тұлға, «мен»), екінші жағынан эмпирикалық әлем, қажеттілік, феномен, объект бір-біріне қарсы қойылады. Бұл екі әлем де бір-бірінен өзінсіз өмір сүре алмайды (платонизм іліміне сәйкес келеді), бір-бірімен өзара әрекетке түседі: рух пен еркіндік ноуменалдық әлемнен феноменалдық әлемге өтіп, сонда әрекет етеді. Әлемдегі рух әрекетінің нәтижесі әрқашан да өлі өнімдер, объектілер формасында болады және субъекттен бөлініп, эмпирияның барлық шектеулеріне – кеңістік-уақыттық, себеп-салдарлық байланыс, формальді логика заңдарына бағынышты болады. Бердяев объективация деп атаған бұл еркіндіктің қажеттілікке құлауы қасіреттің, құлдықтың, зұлымдықтың болмыстық түбірін білдіреді. Алайда әлемде объективацияға өзге бастау – шығармашылық қарсы тұрады. Шығармашылықпен айналыса отырып, субъект бұл әлемді өзіне тартып алады, оны еркіндік пен рухты қабылдауға дайын өзінің ішкі өміріне енгізеді және осы әрекетімен оны өзгерте отырып, объективациядан азат етеді. Шығармашылық акт – рухтың объектілер әлеміне басып кіруі. Оның

нәтижелері объективация саласында қайта пайда болғанымен, өзі бұл салаға жатпағандықтан еркін болып саналады. Шығармашылық – объективацияны игеру жолы, ал бұл игеру әлемдік тарихтың мәні мен мақсатын құрайды. Алайда, эмпирияның, кеңістік-уақыттық болмыстың шеңберінде игерудің жүзеге асуы мүмкін емес. Уақыттың өзі өткенді, қазіргіні және болашақты сәйкес келтіре алмағандықтан объективацияның салдары болып табылады. Объективациядан азат әлемді Бердяевте інжілдік Құдай патшалығымен біріктіріле отырып, еркін рух әлемі, өзге «эон» ретінде тарихтан тыс жатады. Бұл метатарихи эон болмыстың белгілі бір «эсхатологиялық» қалпында мәңгі өмір сүреді және бұл дүниедегі әлеммен кез-келген уақытта, кез-келген жерде қақтығыса алады. Шығармашылық акт осындай қақтығыс болып табылады, оның барысында әлемде, тарихта олардың ақыры мен мәні ұшқын түрінде көрінеді. Оның мәні тұрғысынан алғанда тарих үздіксіз емес, дискретті, ол «арасында үзілісі бар, шығармашылық үдеріс». Тарихтың мұндай картинасы барлық эволюциялық және теологиялық үлгілерді, үдеріс теориясын, сонымен қатар Бердяев «қате ілім» деп сипаттаған Құдайдың көріпкелдігі доктринасын да теріске шығарады. Құдай әлемге Өзін ашады, бірақ оны басқармайды. Бердяев филосо – бұл тұлға философиясы, персонализм. Тұлға – бұл эмпирикалық индивидуалдылық емес, объективацияға бағынбайтын шығармашыл және еркін адам. Өзге адамдарға шығу және олармен бірігу, Бердяев бойынша, тұлғаның ішкі әлемінің ажырамас бөлігі ретінде оған тән қасиет: «қоғам – тұлғаның бөлігі» («Адамның құлдығы мен еркіндігі туралы»). Бұл еркін ішкі әлеуметтіліктің іске асуын Бердяев «соборшылдық» деп атайды және оны топтар, партиялар, ұлттар, шіркеулер сияқты тұлғаны ұжымдық, әлеуметтік институттардың тұлғасыз-универсалды құрылымына қарай алып кететін күштеп әлеуметтендіруге қарсы қояды. Осыдан Бердяевтің әлеуметтік және құқықтық позициясы аңғарылады: «Құқықтың мемлекеттен үстемдігін және еркіндік пен тұлға абыройының максимум мүмкіндіктерін беретін салыстырмалы формаларды бекіту керек» («Эсхатологиялық метафизика тәжірибиелері»).

Бердяев дінге сене отырып, сонымен қатар заттанған діни формаларға – догматтарға, шіркеу ұйымдарына, тарихи христиандыққа объективациядан жеңілгендіктен сын көзбен қарады: оны шығармашылық тұрғыда игеру Құдай мен адам туралы бұлжымайтын аяндық түріндегі «эсхатологиялық христиандықтың» рухани мәнін айқындауы тиіс.

Николай Бердяев философиясының гуманистік бағытта екендігін ескеру қажет, өйткені оның барлық ойы тек бір ғана объектке – адамға, оның абыройы мен еркіндігіне бағытталған.

Философиялық афоризмдері:

- Еркіндік дегеніміз – ең алдымен, тең болмауға қақылы болу.
- Демократия патшалығы дегеніміз – мемлекеттің жаңа бір түрі емес, ол – өзгеше рух.
- Ұлттың рухы қашан да жеке тұлғаларды сапалы іріктеп, саналы пайдаланудан көрінеді.

Әдебиет:

1. Ғабитов Т. Философия. /Орыс философиясы. «Раритет», — Алматы: 2004. 69-72 беттер
2. Батыс философиясының антологиясы. //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан»,—Алматы: 2002 .379б
3. Семёнов Ю. О русской религиозной философии конца XIX— нач.ХХв. — Москва: 2004. С.412
4. Королькова Е.А. Смысл аскезы в философии Н.А.Бердяева. —М: 2000
5. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /Н.Бердяев. «Өлке», —Алматы: 2009.
6. Нұрышева Г. Философия. /Лекциялар курсы. /ХІХ-ғ. соңы мен ХХғ.бас. орыс философиясы. Н.А.Бердяев. «Зиат-Пресс», —Алматы-2006. 109-112 беттер.

Сонымен, XIX-XX ғасырлардағы орыс философиясының ерекшелігі Ресей төлтумалылығына деген көзқарастың қалыптасуымен және бұл төлтумалықтың критерийі ретінде діндарлылық таңдалуымен сипатталады. Ресейдегі философиялық үдеріс жеке автономиялық үдеріс емес, ресейлік мәдениет өмір сүруінің бір қыры, сондықтан бұл бүтін үдерістің рухани қайнар көзі Православие болып табылады. Ол өзінің барлық қырлары жиынтығында – сенім ретінде және Шіркеу ретінде, ілім ретінде және институт ретінде, өмірлік және рухани үрдіс ретінде көрінеді.

Орыс философиясы салыстырмалы түрде жас. Ол еуропалық және әлемдік философияның озық дәстүрлерін бойына сіңірді. Өз мазмұнында ол бүкіл әлемге де, жеке адамға да арналады және әлемді өзгерту мен жетілдірумен қатар (батысеуропалық дәстүрге тән), адамның өзін де жетілдіруге (шығыстық дәстүрге тән) бағытталады. Сонымен қатар ол философиялық идеялардың тарихи дамуының бүкіл драматизімін, пікірлердің, мектептер мен бағыттардың қарама-қарсылығын өн бойына жинаған өте дара және төлтума философия болып табылады. Бұл жерде бір-бірімен көрші орналасқан батысшылдар мен славянофильдер, консерватизм мен революциялық демократизм, материализм мен идеализм, діни философия мен атеизм өзара сұхбатқа түседі. Оның тарихы мен бүтін мазмұнынан ешқандай үзінділерді алып тастауға болмайды – бұл тек оның мазмұнын кедейлендіруге әкеп соғады.

Орыстың философиясы – бұл әлемдік мәдениеттің ажырамас бір бөлігі. Философиялық таным үшін де, жалпы мәдени даму үшін де оның маңызы бар (Ғабитов Т. Философия. /Орыс философиясы. «Раритет»,—Алматы: 2004. 73-74 беттер). Орыс философиясының тарихында XIX-ғасырдағы революцияшыл демократтардың материализмі мен диалектикалық ой-пікірлері қандай болса, XIX - ортасы мен XX - ғасырдың басындағы діни философиялық тұлғалар да ерекше орын алады.

7 - БӨЛІМ

ҮҮҮН

ҚАЗАҚТЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫ

Жалпы, қазаққа сырт көздің берген бағасы мынадай: «Қазақ – ойлана білетін, дарынды да ақылды». Ел арасында «Қазақ – болашағын алдын ала болжап қоятын, ал тасадағысын байқай бермейтін халық» деген де пікір бар. Немесе, «Жолдасың қазақ болса, жолдан адаспайсың» (Өзбек мақалы) - дейді. Бұл біздің философиядан алыс кетпегенімізді білдіреді.

Қазақтың ерте замандағы философиялық ой-пікірлері бізге мифтік аңыз, қиял-ғажайып ертегілері, мақал-мәтелдері, жаңылтпаштары, ұлағатты сөздері түрінде жетті. Өткен замандарда өмір тіршілігінің көбін табиғат құшағында, күндіз-түні мал соңында өткізген қазақ қауымы, айналасын қоршаған жаратылыс дүниесі және оның сан-алуан құрылыстары – Аспан мен Жер, Ай мен Күн, Күн мен Түн, Қараңғы мен Жарық, Адам мен Табиғат, Жан мен Тән, Өмір мен Өлім, Жақсылық пен Жамандық, Бақ пен Сор сияқты сан алуан мәселелер жөнінде түрлі аңыз, қиял-ғажайып ертегілер, өлең-жыр, мақал-мәтел және толғаулар ойлап шығарып, түрліше болжамдарды айтқан.

Қазақтардың ең алғашқы дүниеге көзқарасы мифологиялық, яғни адам мен ғарыштың біртұтастығы идеясы болды. Оларда Ғарыш пен Жердің Ғайыптан пайда болғаны туралы, Күннің, Айдың және басқа да аспан шырақтарының қайдан шыққаны туралы айтылған (Иманкүл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. /Ортағасырлық қазақ философиясы. «Парыз», —Астана: 2009. 127-бет).

Ерте замандағы қазақтың ұғымында: жер жүзіндегі барлық жаратылыстың түпкі тегі төрт нәрседен – Топырақ, Су, От және Ауадан жаратылған. Барлық болмыстың өмір сүру тетігі: жарық пен қараңғылыққа байланысты деп білген. Олардың ойынша: Жарық-жылудың, күннің, өмірдің, жақсылықтың және өмірдің нышаны. Ал, Қараңғылық – суықтың, түннің, өлімнің, жамандықтың, сор-қырсықтың нышаны. Бұларды бір-біріне қарама-қарсы күштер деп есептеген.

Бұрынғы замандағы қазақтың санасында: жаратылыс дүниесі адамдардың тұрмыс-тіршілігіне ұқсатып топшыланған. Олардың ойлауынша, әлемдегі барлық нәрсе және тіршілік жоқтан бар болып, кішкенедең үлкейіп, бір-бірінен туып, өсіп-өрбіп отырған. Ерте замандағы қазақтың «жасаған», «жаратқан» деп сыйынатын «иелері» де бейне бір асқан шебер өнерпаз «ұста адам» бейнесінде болған. Қазақтың жер мен аспан алғаш жаралғанда тым кішкене екен. Алғашында «әуе айнадай, жер тебінгідей» ғана болыпты. Ол кезде бүкіл әлем қаратүнек тұман ішінде тұрған. Кейін ұзақ замандардың өтуімен, жер мен аспан бірте-бірте үлкейіп, бұлардың арасынан күн мен ай туып, қараңғы мен жарық айырылып, адамзат, жан-жануардың тіршілігі пайда болған екен дейді.

Қазақтың көне дәстүрі бойынша, Жер – адамзат, жан-жануар, ағаш шөптің анасы. Аспан – жарық, жылу беріп, жаңбыр жаудырып есіркеуші – атасы есептелген. Сондықтан, ерте кездегі қазақтар Көк-Тәңірге, Жер-Анаға табынған.

Қазақтың ұғымында: Көк Аспан – бейне қазақтардың киіз үйі сияқты, барлық өмірге пана болған көк күмбез, Аспан әлеміндегі жұлдыздар – осы көк күмбезге жағылған шырақтар, олардың ойынша: аспандағы

жұлдыздардың адам өмірімен тығыз байланысы бар. Әрбір адамның өмірін жаратып, тағдырын белгілейтін бір жұлдызы болады. Ол жұлдыз жоғарласа, бұл адамның бағы көтеріледі, егер сол жұлдыз төмендесе, бұл адамның бағы қайтады. Жұлдызы оңынан туса, барлық іс сәтті болады, жұлдызы солынан туса, қырсық шалады, ол жұлдыз жерге түссе, бұл адам өледі де, оның жаны көкке ұшады дейді. Қазақтар: ісі оңалған адамды «жұлдызы оңынан туды» дейді, аспандағы аққан жұлдызды көргенде: «менің жұлдызым жоғары», «сақтай гөр, жасаған» деп сыйынады. Олардың ұғымынша: адамдардың жұлдыздары әр түрлі, біреуі топырақ, біреуі су, біреуі от, кейбіреуі ауа сияқты болып келеді, бұл сол адамның мінездемесін, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды белгілейді. Мысалы, жұлдызы су сипатты адам жұлдызы от сияқты адаммен жараса алмайды. Қазақтар жараса алмаған ерлі-зайыптыларды көргенде «бұлардың жұлдыздары жараспады» дейді, өмірінде бір-біріне өш болып өткен адамдарды «бұлардың бір-біріне жұлдыздары қарсы» дейтін болған.

Сонымен бірге, фетишизм, тотемизм, анимизм элементтері, адамдардың құдайлық күштермен «қарым-қатынасындағы» аралық міндеттер қоғамдағы ерекше топтың – шамандардың қолында болды.

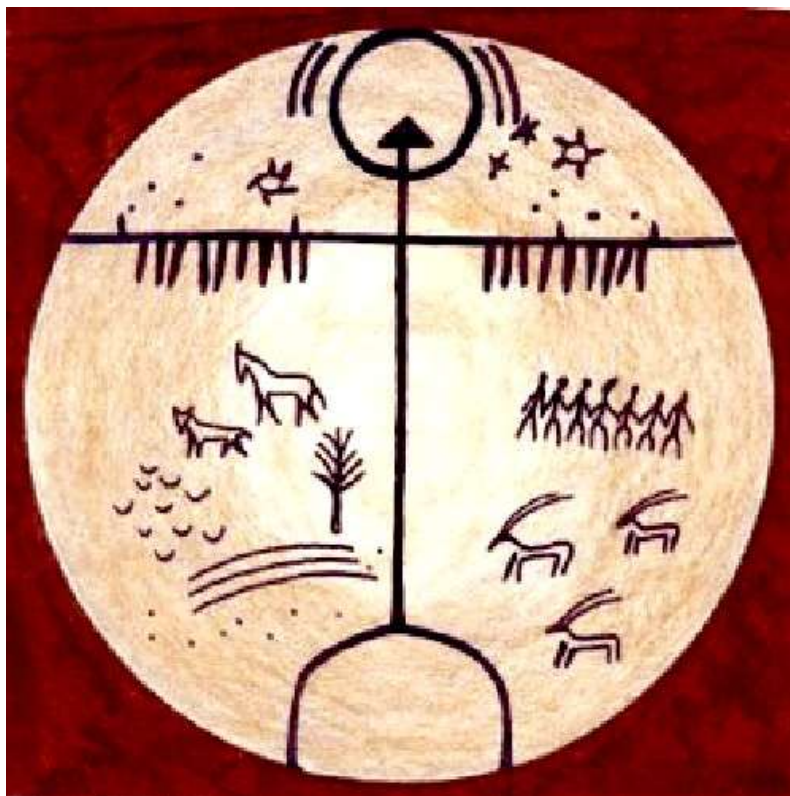
Ертедегі қазақи түркілер арасында әр түрлі діндер таралған, олардың ішінде ең әйгілілері – отқа табыну, жануарларға табыну, өсімдіктерге табыну. Екіншіліктің пірі – Дикан баба, желдің пірі – Жалаңаш-Ата, жылқыға – Қамбар-ата немесе жылқышы-ата, қойға – Шопан-ата, түйеге – Ойсылқара, сиырға – Зеңгі-баба, ешкіге Сексек-ата қамқоршы деп саналған. Қыдыр-ата алуан түркі игілік, молшылық, байлық, бақыт әкелуші. Жоғарғы құдай – Тәңірі-Көк идеясы көптеген түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың ата-бабаларының да дүниеге көзқарасында пайда болған. Бұл көзқарастың негізі Көкке (Тәңірі) және Жер-Суға сиыну болды. Құдырет деп есептелген бұл қос күштің негізгісі – Көк болды. Өзінің мәні жөнінен бұдан кейін тұрған әйел тәңірісі – Ұмай отбасы мен бала-шағаны қорғаушы болған. Тоныкөк ескерткішінде: «Көк, Ұмай, қасиетті Жер-Су, міне, бізге жеңіс сыйлаған осылар деп ойлау керек!» - деп жазылған. Тағы бір жерінде: «Жоғарыда зеңгір көк, төменде қара жер жаралғанда, олардың екеуінің арасында адам баласы пайда болған. Адам баласына менің ата-бабаларым үстемдік құрған!».

Міне, бұлар ислам дініне кіруден бұрынғы ұғымдар еді. Ислам дініне кірген соң, ұғымдардың көбі ислам философиясына бағынып кетті, оның сарқыншақтары аңыз-ертегілерде там-тұмдап сақталып келеді. VIII-ғасырда (бір деректерде 714ж., басқа бір деректе 776-780ж.ж.) қазақтар ислам дінін қабылдады. Ислам Қазақ Елінде христиан дінін де, будда дінін де, зороастра дінін де, жергілікті діндерді де біртіндеп ығыстырып шығарды. Сөйтіп, қазақтар политеизмнен монотеизмге өтті.

Сонымен бірге, қазақ пен оның тілі (қыпшақ тілі) қалыптасуының этникалық-генетикалық және этникалық-лингвистикалық процесінің қалыптасуының да маңызы зор болды. Қазақ эпикалық жырлары – «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер-Сайын», «Ер-Тарғын», «Қамбар-батыр» және т.б. философиялық ой кешулер шындала бастады. Бізге дейін жеткен авторы

мәлім поэзияның ең ертедегі үлгісінің мерзімі XIII-XV - ғасырлар деп белгіленеді. Бұлар – деректемелерде Ұлы жыршы деп аталатын Кетбұға (XIIIғ.), Қотан (XIVғ.) ақындар мен жырау жырларының үзінділері (ИманқұлН., Бөрібаев Т. Іліми Философия. /Ортағасырлық қазақ философиясы. «Парыз»,—Астана: 2009. 128-бет).

Қоғамның дамуына, экономиканың өркендеуіне, ой еңбегі мен дене еңбегінің бөлінуіне байланысты, қазақтың арасынан өз философиялық ой-пікір қайраткерлері шықты. Бұлар негізінен қазақтың кемеңгер ойшыл, ақын-жыраулары еді. Қазақ философиясында, философиялық ой-пікір саласында жарыққа шыққан кемеңгер ойшыл қайраткерлері философия ғылымының маңызды деген мәселелері жөнінде өз көзқарастарын ортаға салды. Олар философияның өрістеуіне өздерінің елеулі үлестерін қосты (Мыңжани Н. Қазақтың көне тарихы/ Қазақтың ертедегі философиялық ой-пікірлері. «Жазушы»,—Алматы: 1994. 112-бет). Жалпы, қазақ арасынан шыққан философиялық тұлғалар аз болмаған, олар әлі де зерттелу үстінде.

ҚОРҚЫТ-АТА

(VIII – ғасыр, Сыр бойындағы Жанкент)

— ұлы ойшыл, жыршы, ақын, күйші, бақсылардың қамқоршысы, қобыз атасы. Оғыз тайпасынан шыққан, қыпшақтың жиені.

Түркі дәстүрін, салтын, әдетін, сенімдерін қоғамдық мінездемесін ертегілерінде айтқан, оны бүгінге дейін әдемілеп жеткізген ұлы өнерпаз.

Қорқыт-Ата ертегілері мен дастандары-түркі мифологиясының қайнар көзі. Сонымен бірге ол туралы көптеген аңыздар сақталған. Ел аузындағы аңыздарда Қорқыт ата мәңгі өлмейтін өмір іздеуші, мәңгілік өмір үшін қайтпас күрескер сипатында айтылады. Бірақ ол өмірінің соңында өлмейтін нәрсе жоқ екен деген пікірге келеді. Енді Қорқыт-ата мәңгілік өмірді қобыз сарынынан іздейді екен. Ұлы күйшіге өзі іздеген мәңгілік өмір оның өнерінде сияқты көрінеді. Ол күйлерін толласыз тартып, дүниеден өтеді.

Шығармалары:

Өзі өлгенмен артында күйлері, ұлғатты сөздері қалды. Ал әдебиет тарихында деректі түрде «Қорқыт-Ата» кітабы бар. Қорқыт-ата кітабы осы күнге дейін Германияда (Дрезден қаласында) он екі жырдан тұратын қолжазба күйінде және Италияда (Ватикан кітапханасында) алты жырдан тұратын қолжазба күйінде сақталып келеді. Қорқыт ата кітабын VIII ғасырларда және одан да бұрын туған аңыздардың жинағы деуге болады. Оларды жыр түрінде жазған – Қорқыт-ата. Онда философиялық дүниетанымның негізінде өлім мен өмір туралы далалық мәдениет құндылықтарын паш ететін өміршеңдік идеялар жатыр, сондай-ақ онда қазақтың құрылуына тікелей қатысы бар, тарихта белгілі оғыз тайпаларының тағдырына байланысты оқиғалар да баяндалады. Жалпы, «Қайда барсаң да – Қорқыттың көрі» афоризімінің астарында – пессимистік дәрменсіздік емес, қайта реалистік көзқарасқа негізделген өміршең оптимизм бар.

Қорыта айтқанда, Қорқыт ата кітабы - әр түрлі жырлардың жинағы болса да, ерлік жасау мен ізгілік көрсетуді біртұтас өріп отырады. Қорқыт ата кітабында тәрбиелік құнары мол қанатты сөздер көптеп ұшырасады.

«Қорқыт-ата кітабы» әдеби ескерткішінен (IX-Xғғ.) Қорқыт-атаның Оғыз мемлекетінде билік құрған оғыз тайпасынан шыққандығын білуге болады. Оны Ш.Ш.Уәлиханов қазақтың алғашқы шаманы, алғашқы ақыны деп атайды. Қорқыт жайындағы аңыз әңгімелер Ә.Науаи арқылы белгілі болып, түркі халықтары, әсіресе қазақтар арасында кең тарады. Аңыздарда Қорқыт қобыз жасаған. Ол қобыздың музыкалақ дыбысталуынан үшкіру, ауа, сиқыр өткізген.

Философиялық көзқарастары:

Қорқыт қайда барса да, өзінің желмаясына мініп, ел кезіп жүреді. Қайда барса да, алдынан екі адам кездесіп, көр қазып жатады. Қорқыт оларға: «бұл кімнің көрі» деп сауал қойса, олар: «Қорқыттың көрі», - деп жауап қатады. Ақыры, ол суда ажал жоқ деп Сырдарияға кілем төсеп, қалған ғұмырын су үстіне өткізбек болады. Бірде Қорқыт қалғып кеткенде, оны жылан шағып өлтіріпті дейді. «Қайда барса да Қорқыттың көрі» дегенде, Қорқыттың өз басының ғана емес, сол өз заманындағы аталық қоғам арасындағы қайшылықтар, әділетсіздіктер Қорқытты осындай пессимизмге алып келді деп түсінуіміз керек. Яғни, адам өмірін мәңгілік жасау аңсары өзекті идея іспетті. Бұл өте бір философиялық астарлары бар ұғым. Адам өлген соң қайта өмір сүреді деп ойлаған болса, бақыстар Қорқытты дүниеге өлмей, тірі кетті деген. «Өлі десем - өлі емес, тірі десем - тірі емес» деген сөз осыдан қалған.

Сонда ата-баба күшіне сыйынған Қорқыт «пендеге өлім парыз» дейтін ислам идеясымен келіспегендігін көрсетеді. Қорқыттың өлімге қарсы күресуі, одан құтылудың жолдарын іздеп:

«Көкке ұшқан құс жылайды,
Көп жасаған қарт жылайды,
Аспандағы ай жылайды,
Алты жасар бала жылайды», -

деп айтуынан біз өлімге дауа іздеген Қорқыт философиясын танимыз.

Қорқыттың пайымдауынша, адамдар адамилық қасиеттерін сақтап қалу керек. Адам үшін ең қауіптісі – адамилықты жоғалту. Сол аңыздарда Қорқыт жер-жаһанды кезіп, «басқа елден әркімге өз елінде жақсы» деген ой түйіндегенін байқауға болады. Оның айнымас досы сиқырлы Желмаясы болды.

Философиялық афоризмдері:

- Өлгендер қайтып келмейді, шыққан жан қайтып енбейді.
- Ажал жетпей – өлмек жоқ.
- Алыс жолды көзбен көр, көкейге түй.
- Қанша тасып-тулағанмен, су теңізді толтыра алмайды.
- Қанша қалың жауғанмен,
Қар көктемде қалмайды,
Гүл жайнаған шалғын да,
Қара күзге қалмайды.
- Құстың қонар жерін – су білер, малдың барар жерін ну білер.
- Топырақ тау болмайды.
- Айтар сөзді ойлап айт.
- Ат аяғы – ақсауық, ақын тілі – қақсауық.
- Ескі киімнің биті ащы, жетім баланың тілі ащы.
- Көк шүйгінін киік білер.
- Жайылымның жақсысын жылқы менен құлан білер.
- Сүрлеу сырын түйе білер.
- Іннің аузын түлкі білер.

- Керуеннің түнгі жүрісін торғай білер.
- Ердің батқанын ат білер.
- Ауыр жүктің михнатын тұғыр емес, тұлпар білер.
- Саз орайын бөкен білер.
- Қапелімде бас ауырғанын ми білер.
- Ер жомартын, кісі ақылын жырау білер.
- Бас аман болса – бөрік табылады.
- Ауырған жерін ауру біледі.
- Қанша байлық жисаң да, бұйырғанынан артық жей алмайсың.
- Шіріген мақтадан – мата шықпайды, ежелгі дұшпаннан – дос шықпайды.
- Көп қорқытады, терең батырады.
- Қыз анадан үйренбей өнеге алмас,
Ұл атадан үйренбей сапар шекпес.
- Ұл ақылды хош көрмес – ата үлгісін көрмесе,
Қыз жарылқап ас бермес – ана үлгісін көрмесе.
- Ұл – атаның сыры, екі көзінің нұры.
- Түбі жат бала туғандай болмас: ішер, жер, киер де кетер, бірақ «көрдім» демес.
- Дүние-мал шашылмай, «мырза» деген атақ жоқ.
- Жалған сөздің – болғанынан болмағаны игі.
- Жалғыз жігіт қол болмас.
- Ат арытпай жол болмас.
- Ер жомартын, кісі ақылын жырау білер.
- Ұлдың күні күн емес – атадан мал қалмаса,
Ата малы пұл емес – баста ақыл болмаса.
- Дәулетті ұл – ошақтың қоры,
Дәулетсіз ұл – атаның қоры.
- Сауыттың қасиеті – қылышпен ұрғанда, аттың қасиеті – жаудан алып шыққанда көрінер.
- Тебегеннің таңын – сүзеген айырады.
- Ат жемейтін ащы шөптің – шыққанынан шықпағаны игі,
Адам ішпес ащы судың – аққанынан ақпағаны игі.

Әдебиет:

1. *Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. /«Қазақ халқының философиялық мұрасы», 20-томдық. I-том. «Аударма»,—Аст.: 2005.- 42.-50, 439-б.б.*
2. *Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. «Раритет»,—Алматы: 2006. 75-76 беттер*
3. *Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге дейін. «Өлке»,—Алматы: 2009. 21-24 беттер.*
4. *Өмірәлиев Қ. VIII-XII ғ.ғ. көне түрік әдеби ескерткіштері. —А: 1985.78-бет*
5. *Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз»,—Астана: 2009.*

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН (ЖҮСІП «ХАС ХАЖЫБ» БАЛАСАҒҰНИ)

(1015ж. Баласағұн, қазіргі Қырғыз Республикасы, Тоқмақ – ? ж. Қашқар)

— Орталық Азияның белгілі философ-ақыны.

Туған жері Жетісу жеріндегі Баласағұн (Баласағұн) қаласы. Бұрын бұл қаланы «Күз Орда» деп те атаған. Жүсіптің әкесі де ақын, өнерпаз кісі болған.

Қарахан мемлекетінің астанасы Баласағұн қаласында хан сарайында өлең айтып, күй шерткен. Кейін ол бұл іске баласын да тартып, Жүсіп әкесімен бірге хан сарайында қызмет еткен.

Осында жүріп қоғамдық және жаратылыстану ғылымдарынан білім алды.

Шығармалары:

«Құтадғу білік» (Құтты білік) атты дидактикалық поэмасы.

Бұл еңбегін Қарахан мемлекетінің сол кездегі билеушісі Табғаш Арслан хан Боғратегінге тарту етіп, бұған қоса оның арғы тегіне арнап «Дәрдә Хұсайын» (Хұсайынның қасіреті) деген күй шығарған. Хан оның бұл еңбегін жоғары бағалап, оған «Хас Хажыб» деген атақ берген. Жүсіп Баласағұн аты жөніне «Хас Хажыбтың» тіркелуінің мәнісі де осында. «Хас Хажыб» араб сөзі, ханның ең жақын, ең сенімді кеңесшісі деген мағынаны білдіреді.

Ақынның «Құтты білік» поэмасынан басқа жазған көптеген рубайлары да болған. Мысалы, Наманган қолжазбаларының ішінен оның 600 жолдан астам рубайлары табылған. Олардың да поэзиялық көркемдігі жоғары, философиялық толғамдары терең.

Жүсіп Баласағұн (Қашқар) қаласында жерленіп мазар салынған.

Философиялық афоризмдері:

- Күншілдік – көп болып емдейтін дерт.
- Қызғаныш қайда болса – ұрыс-керіс те сонда.
- Шарап деген – білім мен ақылға жау, шараптың шатағы сол – ұрыс пен дау.
- Көк езу – жаман пиғыл, нәмәрт кісі, адамның қадірлісі – жомарт кісі.
- Жамандық – алтын басынды аяққа сүйрейді.
- Көз – жіті, құлақ сақ, көңіл – кең болуы керек.
- Ақ көңілділік – адам ойының тазалығының белгісі.
- Қайғы басса – ағаш атқа жайдақ мінерсің.
- Қайғыру бар, сәтті бар – ащымен бірге тәтті бар.

- Уайым жоқ – сөзің тегін кетпесе, өкініш жоқ – күнің босқа өтпесе.
- Рахат іздесең – бейнетінен қорықпа, қуаныш іздесең – қайғысынан қашпа.
- Қатты тәртіп көрсе бала бүгінде – өнерімен қуантады түбінде.
- Кейін өзің қалмау үшін табаға – жөнге салып, ие болғын балаға.
- Өнер-білім берем десең басынан – бер оқуға балаларды жасынан.
- Сұлу әйел алған – өмір бойы қарауыл болып өтеді, бай әйел алған – өмір бойы құл болып өтеді.
- Аз жақсылық жасағанға да – көп рахмет айту парыз.
- Жақсы мінез адамға азық та, киім де тауып береді.
- Құрсақта біткен мінез – қара жерге бірге енеді, сүтпен біткен мінезді – өлгенше өзгерте алмайсың.
- Үш тағанның бірі қисайса – қалғандары да құлайды.
- Дос табу оңай – сақтауы қиын, жауласу оңай – тоқтауы қиын.
- Көңіліңе қарай – дос таңда, күшіңе қарай – жүк таңда.
- Қолдаушың көп болса – мақтауға сөз табылар.
- Үй сатып алсаң – көршіңе қара, жер сатып алсаң – суына қара.
- Ағайынмен – сыйлас, үлкен мен кішіге – күле қара.
- Дүниеге жаям десең атыңды – жолаушыға қызмет қыл татымды.
- Жай халықсыз болмайды іс те, ештеме – жайлап сөйлес, жөнсіз билеп – төстеме.
- Басшысы – қадірлі болса, қарамағындағылары – мәзірлі болады.
- Ханмен қоңсы отырма, таситын судың бойына қонба, қамалға таяп барма!
- Бек қызыққа құмар болса – қалған елдің күні қараң.
- Қажыға барам десең – мал жи, қазы болам десең – ар қи.
- Қылыш ел шауып, қазына құрайды, қалам – қазына тауып, қайыр сұрайды.
- Өз пайдаңды ойлама – ел пайдасын ойла: өз пайдаң соның ішінде.
- Жақсының – тілегі таусылмайды, жаманның – мұңы бітпейді.
- Жақсы-жақсы тілек тілейді, жаман – күнде қарғап сілейді.
- Тілі мен нәпсісін тия білген – қасиетті бойына жия білер.
- Бақыттың да басы айналар кез келер – мінезі айнып, құлқы сонда өзгерер.
- Алтын-күміс жиған адам бай емес – сөз жиған адам бай.

Әдебиет:

1. Юсуф Хас-Хаджиб Баласагунский. Наука быть счастливым. /«Худ.лит», —М: 1971. — 158 с.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәли Қ. Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет», —Алматы: 2006.79-бет.
3. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание/ Пер. Иванова. «Наука», —М: 1983.
4. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы /«Өлке», —А: 2009. 29-42б.
5. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. —Алматы: 2006.
6. Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. /«Қазақ халқының философиялық мұрасы», 20-томдық. 5-том. «Аударма», —Астана: 2005.-199-229 б.б.

МАХМУД ҚАШҚАРИ (МАХМУТ ИБН ӘЛ ХҮСЕЙН ИБН МҮХЕММЕД ҚАШҚАРИ)

(1029ж. Шу бойындағы Барысхан,
қазіргі Қырғыз Республикасы –
Ыстықкөл маңы)

— түркі ғалымы, өз заманының аса білімдар филологы, тарихшысы, этнографы, географы әрі философы ретінде танылады.

Шығармалары:

әйгілі «Диуани лұғат-ат-түрк» («Түркі сөздерінің жинағы») атты еңбектің авторы.

Махмұдтың әкесі белгілі қолбасшы, Барсханның әмірі болған. Ол кейін Қарахан әулеті билеген мемлекеттің мәдени саяси орталықтарының бірі Қашқарға ауысқан. Махмұд осында дәріс алған, ұзақ жылдар тұрған. Оның аты жөніне қай жерден шыққанын көрсететін дәстүрмен «Қашқариді» тіркеуінің мәнісі де содан.

Ол Қашқарда алған білімін одан әрі толықтыру мақсатымен, Бұқара, Нишапур, Бағдад қалаларында болады, түркі тілінің сыртында араб, парсы, тілдерін жетік меңгереді.

Махмұд Қашқари түркінің тұңғыш тіл маманы, түркі тілінің оқулығын жасаған, грамматикасын түзеп, жалпы түркі әлемінің тіл өнерінің өрісін кеңейтіп, өркенін өсірген ғұлама. Түркология тарихында ол тұңғыш тарихи салыстырмалы әдісті қолданып, түркі тілдері тарихи диалектологиясының негізін салды. Оның осы тілдерді салыстырмалы түрде зерттеу тәсілі бүкіл Шығыс тілшілеріне ортақ зерттеу тәсілі ретінде өзінше бір мектеп болып қалыптасты.

Түркі жұртының бай тарихы, географиялық жағдайы, әдебиеті мен өнері, этнологиялық ерекшеліктері «Диуани лұғат-ат-түркте» нақты тарихи деректілік сипатпен танылған. Ол көптеген ұлыстардың, тайпалардың тіл ерекшеліктерін саралап, түркі тілінің бітімін ежіктей түсіндіреді, тұрмыс салтын, әдет ғұрпын баяндайды, сол кездегі бір қатар қаламгерлердің, ғұламалардың, тарихи адамдардың аттары мен өмірбаяндық деректерін, түркі халықтарының байырғы жырларын, мақал мәтелдерін береді. Сонымен қатар ол көне дәуірдегі түркінің әлемдік қартасын жасап, онда Барсхан, Баласағұн, Тараз, Екіөгіз, Қашқардан бастап, түркі дүниесінің ежелгі шаһарларын, елді мекендерін түгел дерлік көрсетеді. Бұл ретте оны түркі жұртының тұңғыш энциклопедиялық анықтамалығы десе де болады.

Философиялық афоризмдері:

- Қара бұлтты – жел ашар, хан есігін – пара ашар.
- Өгіздің сирағы болғанша, бұзаудың басы болған жақсы.
- Аңшы – қанша айла білсе, аю – сонша соқпақ біледі.
- Екі бура сүйкенсе – ортасында сона өлер.
- Күл үрлегеннен – шоқ үрлеген жақсы.
- «Қаш-қаштан» хабар келсе – қасындағыны да көрмей қаларсың.
- Құрғақ қасық ауызға жақпас, бос сөз құлаққа жақпас.
- Есек айтар: «бас аман болса – теңізден де су ішерміз» деп.
- Зорлық есіктен сығаласа – әдеп түндіктен қашар.
- Екпейінше – өнбес, талпынбайынша – жетпес.
- Тау мен тау – қауышпас, адам мен адам – қауышар.
- Бала су төгер – үлкеннің жамбасы сынар.
- Әкесі ащы алма жесе – баласының тісі сырқырар.
- Жасауы мол келіннің күйеуі жуас келеді.
- Іс -ыңғайына, саудагер – пайдасына.
- Жібек жамау – жібекке, жүн жамау – жүнге.
- Бидайдың арқасында бидайық су ішер.
- Екі қошқардың басы бір қазанда қайнамас.
- Далада бөрі ұлыса – үйдегі иттің бүйірі солқылдар.
- Жақсы адамның сүйегі қурағанмен – аты қалар.
- Жаны кедей адамның құлқыны бір тоймайды.
- Ауыр күн де өтеді – оған сабыр-шыдам қыл.
- Жағасындағыны жалаған – алақандағысынан айырылады.
- От – түтінсіз болмас, жігіт – мінсіз болмас.
- Жоғалтқанды – жоқтама, жоққа – өкінбе.
- Атаның тоны балаға жараса – бала атасын танымас.
- Пышақ қанша өткір болғанмен өз сабын өзі жона алмайды.
- Айтар сөзге тұщынғаның –ноқтаға басты ұсынғаның.
- Жылқы кісінескенше, адам – сөйлескенше.
- «Ағайын» десе – шақ қарадық,
«Қайын» десе – жалт қарадық.
- Ұран көтерілсе – ру жиылар,
Жау келсе – жамиғат жиылар.
- Тәрбие басы – тіл.

Әдебиет:

1. Махмұт Қашқари. *Түбі бір түркі тілі.* —Алматы: 1993. -38, 74, 82-б.б.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәли Қ. *Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 94-бет*
3. Шаймерденұлы Е. *Ақыл-ой антологиясы. /Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге дейін. «Өлке», —Алматы: 2009. 43 – 50 беттер.*
4. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. *Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009.*
5. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. *Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008.*

ҚОЖА АХМЕТ ИАССАУИ

(1103ж. қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Сайрам – 1167ж.)

— ұлы ойшыл, ақын, діни қайраткер. Қазақ жерінде дүниеге келген, сопылық-мистикалық ағымның негізін қалаушы. Түркі халықтарының, соның ішінде қазақтың, байырғы мәдениетінің тарихында айрықша орыны бар ұлы тұлға.

Шығармалары:

149 - хикметтен тұратын «Диуани-Хикмет» («Даналық кітабы») атты діни-философиялық еңбегі бар.

Өз аты Ахмет, есімінің алдындағы «қожа» мұсылман дінін

таратып, уағыздаушылық қызметіне орай берілген атау, ал соңындағы «Иассауи» ақынның қай жерден шыққандығын көрсетеді. Бірақ нақтылық үшін айтсақ, Иассы қаласы оның туған жері емес, жастайынан жетім қалып, ағайын туыстарының қолына келіп, бала кезнен өскен жері. Ақынның туған жері қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Сайрам ауданы. Әкесі Ибрахим мұсылманша сауаты бар, сөз қадірін білетін білікті адам болған. Шешесінің аты – Қарашаш.

Ата-анасынан ерте айырылған ол атақты түркі шейхы Арыстан баб және Жүсіп Хамадани деген шейхтардан тәлім-тәрбие, білім, бата алады. Білімін Бұхарадан жалғастырады. Өзінің ұстазы қайтыс болған соң көп ұзамай туған қаласына оқымысты адам, сопы ретінде қайтып оралады.

Ахметтің әкесі діндар, құдай жолын ұстаған атақты шайкылардың бірі болған секілді. Бұлай дейтін себебіміз, ақынның 149-хикметінде оның шыққан тегі туралы төмендегі сыр шертеді:

... Ысқақ баба жұрыны, шейх Ибраһим Құлыны,

Машайықтар ұлығы – шейхым Ахмет Ясауи.

...Иасы оның арасы, жатыр гауһар парасы,

Машайықтар сарасы – шейхым Ахмед Ясауи.

Ахмет Бұқар қаласында Юсуф Хамаданидан діни білім алғаннан кейін, Түркістанға келіп, сол кезде Орталық Азияда кең тараған сопылық, діни-тақуалық идеялардың ірі насихатшысына айналады.

Философиялық көзқарастары:

Төрт тармақты өлеңмен жазылған бұл шығармасында ақын өзінің бала күнінен пайғамбар жасына келгенге дейін өмір жолын баяндайды, тіршілікте тартқан азабын, көрген қайғысын айтады, бұхара халыққа үстемдік жүргізуші

хандардың, бектердің, қазылардың жіберген кемшіліктерін, жасаған қиянаттарын сынайды, бұл фәнидің жалғандығын білдіреді.

«Диуани Хикматтан» түркі халықтарына, соның ішінде қазаққа, ертедегі мәдениетіне, әдебиетіне, тарихына, этнографиясына, экономикасына қатысты бағалы деректер табуға болады.

Ол әрі ақын, әрі ғалым, ислам дініне берілген адам. Софылық өз заманындағы қоғамдық-әлеуметтік теңсіздікті, дүниеқоңыз болып арын сатқан, билікке таласқан әкімдердің зорлық-зомбылығына, харам іс-әрекеттеріне наразылықтан өмірден безіп, диуаналық өмір сүрген адамдардың діни бағыты. 1083 жылдары дүниеге келген Иассауи 63 жасқа шыққанда дүниеден безіп, қалған өмірін жер астында өткізген.

Оның қалың ел арасында беделі сонша, оны халық әулие тұтқан. Сондықтан да Иассауи құрметіне арнап XIV ғасырдың аяқ кезінде бүкіл Орта Азия сәулет өнерінің керемет туындысы, Қожа Ахмет Иассауи ескерткіш-мавзолейін салдырды.

Философиялық афоризмдері:

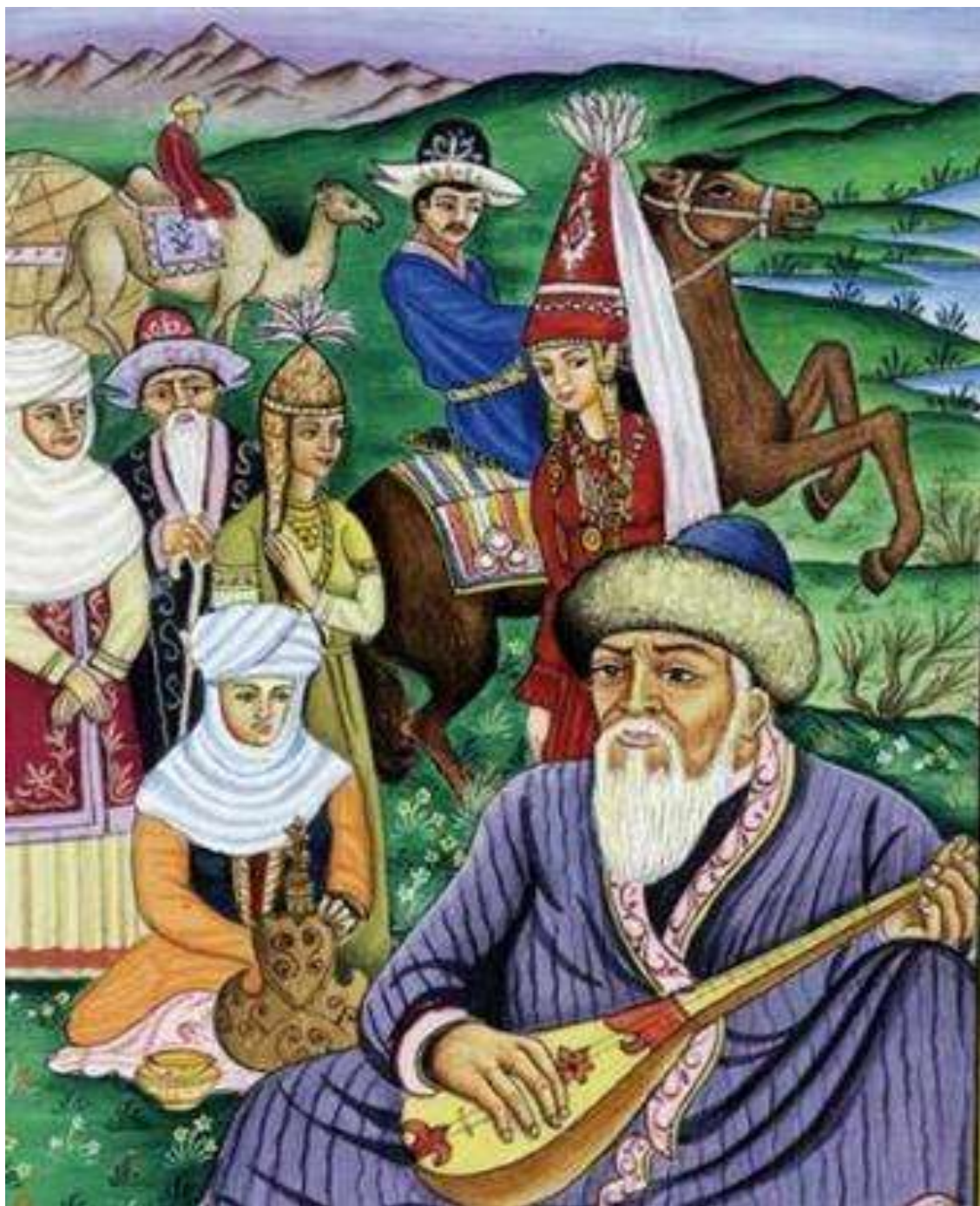
- Қам көңілдің қайғысына дауа бол,
Жолда шаршап шалдыққанға сая бол.
- Құран ұстап оңдырмас жалған ғалым.
- Тасжүрекке құдай назар салмайды.
- Өзі, сөзі тазаны қолдайды Жаппар-Аллам.
- Ғашық патша да, ғашық пақыр да жауласа алмас.
- Кімді көрсем қызмет қылып құлы болдым.
- Сөз де надандардың көңіліне жол таба алмайды.
- Көзі жанып тұрмағанның ғашық болдым дегені бекер.
- Нәпсінді тиғың келсе – қорлыққа да көнуге тура келеді.
- Іші қулыққа толының, көкірегінде ары жоқтың жүрегі дірілдемейді.
- Имансыздар өздерін өлмейтіндей көреді.
- Имансыздың көңіл көрнегі ешқашан толмайды.
- Аштан өлер болсаң да – нәмартқа міндет артпағын.
- Құл Қожахмет, наданға сөз айтпағын,
Өзіңнің асыл сөзіңді арсымас пұлға сатпағын.
- Алланы айтып тәуба қыл, алланы ойла.
- Жақсыдан ғибрат ала бергеннің ісі оңға басады.
- Ғашықтық оты жан мен тәнді бірдей өртейді.
- Құштарлықсыз жаратқанды да тани алмайсың.
- Шынайы ынтызарлық – ғашықтың бақыты.
- Құштарлықсыз хақ тағаланың жүзін көре алмайсың.
- Дүниеқоңыздың ішіне шайтан кіреді.
- Ақ көңіліңмен алла дегенінді тәңірі біледі.
- Нақақ жалаға қол қойған қазы, имамдар өздері шығарған үкімдердің астында қалады.
- Арам жеген әкімдер, параға құныққандар өкініш отына өртенеді.
- Таңдап тәтті жегендер де, атлас-камқа кигендер де, алтын таққа мінгендер де бір күні жермен-жексен болады.

- Парықсыздар өздері жақсы-жаманның не екенін білмей жатып мәнсіз біреулерді жер-көкке сиғызбай мақтайды.
- Жарым ақыл жарлылар өзгелерді иландыру үшін әулиелердің терме-нақылдарын теріс пайдаланады.
- Жамандыққа жақсылықпен жауап бер: бұл – пайғамбарымыздың өнегесі.
- Махаббат дәмін татпаған, жар сүйіп, қызығын көрмеген, үйін ойлап дүние таппаған, ойсыз-қамсыз шайтандыққа бой алдырғаннан иман қашады.
- Ақырзаман адамдары үйлерін өрнектеуге, күйкі тірлікті күйттеуге әуес келер.

Әдебиет:

1. *Орта ғасырдағы түркі ойшылдары /«Қазақ халқының философиялық мұрасы», 20-томдық, 5-том. «Аударма», —Алматы: 2005*
2. *Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Ортағасырлық философия, «Раритет», —Алматы: 2006. 85-бет.*
3. *Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы/ Қожа Ахмед Йасауи. «Өлке», —Алматы: 2009. 51-бет.*
4. *Смирнов А.В. Великий шейх суфизма. —Москва: 1993.*
5. *Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. —Москва: 1987.*
6. *Бертельс Е. Суфизм и суфийская литература. — Москва: 1965.*
7. *Иассауи Диуани Хикмет. «Мұраттас», —Алматы: 1993. -325 бет.*
8. *Ислам философиясы. /«Қазақ халқының философиялық мұрасы», 20-томдық, 4-том. «Аударма», —Астана: 2005. 115-179 б.*

XV-XVIII ғ.ғ. АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ФИЛОСОФИЯСЫ

Қазақ философиясында өзінің лайықты орны бар кезеңдер:

1-кезең: XV-XVIII ғасырлар аралығы:

Қазтуған-жырау Сүйіншіұлы (XVғ.), Асан-Қайғы Сәбитұлы (1361-1469), Аймадет Доспамбет-жырау (1490-1523), Жиымбет-жырау Бортоғашұлы (XVIғ.), Шалкиіз Тіленшіұлы (1465-1560), Ақтамберді-жырау Сарыұлы (1675-1768), Тәтіқара-ақын (XVIIIғ.), Бұқар-жырау Қалқаманұлы (1685-1777), Шал-Тілеуке Құлекеұлы (1748-1819) және т.б.). Жалпы, қазақ ақын-жырауларының шығармалары терең мағыналы философиялық ойларға толы, сондықтан төл мұраларымыздың бай қазынасы болып табылады.

Кейін, зар-заман ақындарының поэзиясы мен әлеуметтік философиясында өз рухани жалғастығын тапты:

2-кезең: XIX-XX ғасырлар аралығы:

Махамбет Өтемісұлы (1804-1846), Шернияз Жарлығасұлы (1806-1867), Жанақ Сағындықұлы (1770-1846), Шөже Қаржаубайұлы (1808-1895), Сүйінбай Аронұлы (1815-1898), т.б. «Зар-заман поэзиясы» өкілдері – Дулат Бабатайұлы (1802-1874), Шортанбай Қанайұлы (1819-1881), Мұрат Мөңкеұлы (1843-1906), т.б. Қазақтың әдебиеті мен мәдениетінде, тарихы мен өнерінде «ақтаңдақ» тұстар кездеседі. Халық жадында жүрген, көптен бері айтылмай, ашылмай жүрген сол «ақтаңдақтардың» бірі – зар-заман поэзиясы, оның өкілдерінің әлеуметтік-дүниетанымдық көзқарастары. Белгілі бір тарихи кезеңдерде өмір сүрген әрбір тұлға немесе ақын – өз дәуірінің, өз қоғамының перзенті. Сондықтан да ол өз заманының әлеуметтік күйін, тұрмыс-тіршілігін толғайды. Сол өмір сүрген кезеңіне, зердесіне қарай, өз көзқарасы тұрғысынан қарайды.

XX-ғасырдың бірінші жартысында:

қазақ философиясында өзіндік ерекшеліктерімен, рухани тың ізденістерімен көзге түскен, бірақ совет заманында көзден таса болған ағым, бұл – *діни азартушылар* еді: Ақмолла Мұхамедиярұлы, Нұржан Наушабайұлы, Әбубәкір Кердері, Шәді Жәңгірұлы, Мақыш Қалтайұлы және т.б. да ақын-ойшылдар дінді уағыздаушылар емес, дінді ілім ретінде, тиянақты білім алатын жолдардың бірі деп қарастырды (Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009. 131-132 беттер).

Жалпы, қазақ арасынан шыққан ақын-жырауларының дүниетанымы, олардың философиялық көзқарастары төл философиямыздың қалыптасуына рухани негіз бола алды.

АСАН-ҚАЙҒЫ (АСАН немесе ХАСАН СӘБИТҰЛЫ)

(1361ж. Еділ бойы – 1370ж.
Сарыарқа-Ұлытау)

— қазақ арасынан шыққан атақты ақын, философ, хан кеңесшісі.

Тарихи аңыздарға қарағанда Асанның әкесі саятшы болған. Революциядан бұрын жасаған қазақ тарихшыларының еңбектеріне қарағанда, Асан Алтын-Орда ханы Ұлұғ-Мұхаммедтің ықпалды биі әрі кеңесшісі. XV-ғасырдың ортасында Қазақ-Хандығы құрылған тұста, Шу

алқабында 1456 жылы Жәнібек ханның кеңесшісі болған.

Басты идеясы:

Оның «Жерұйық» іздеу идеясы – баршаға жайлы һәм әділетті қоғам орнату жөніндегі адамзаттық аңсармен үндес әлеуметтік-саяси әрі философиялық ұлы идея. Асан ойларының енді бір өзегі – адам мен қоғам, табиғат пен тіршілік тақырыбы. Ел билеушіге қарата айтылған сөздерінде өмірдің ащы шындығын ашық жайып салады.

Философиялық шығармалары:

Асанқайғы жырлары мен ол туралы айтылатын аңыз-әңгімелері мен оның «Ел айырылған», «Асанқайғы», «Желмаяның жүрісі», «Зар» сияқты күйлері де сақталған.

Асанқайғы өз толғауларында, шешендік сөздерінде хандық мемлекетті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажеттігін насихаттайды. Жәнібек ханды табысқа масаттанбауға, елдің түбегейлі болашағын ойлауға шақырады. Сол кездегі қоғамның әдет-ғұрып, мінез-құлық (мораль философиясы) мәселелерін көтереді. Өзінің ғұмырын туыстас руларды бір орталықты, қуатты мемлекет етіп ұйыстыру жолына арнайды (ағартушылық көзқарастары). Біздің заманымызға жеткен толғауларынан Асанның қилы кезең табиғатын жыға танығаны, тіпті Алтын-Орданың орнында пайда болған хандықтардың бәрінің құрып бітетініне дейін болжай алғаны көрінеді.

Асанқайғының халық жадында сақталып қалған, айтылып келе жатқан «Жерұйықты» іздеуі утопиялық шығарма емес. Бұл Қазақ-Хандығының (мемлекетінің) тұңғыш рет тарих сахнасына шығуына байланысты туған жағдай.

«Асан ұзын аққан Ертісті көргенде: «Мына шіркіннің баласы тойдым деп қарап отырмас, қарным ашты деп жылап отырмас. Сиырдың мүйізі, доңыздың құлағы шығып тұрған жер екен» депті.

...Шідерлі деген өзенді көргенде: «Мына шіркіннің топырағы асыл екен. Алты ай мініп арықтаған ат бір айда майға бітетін жер екен. Бос жылқы шідерлеп қойғандай тоқтайтын, жылқының өрісі екен..» депті.

...Ұзын аққан Сыр бойын көргенде: «Басы байтақ, аяғы тайпақ қоныс екен. Қаратауды жайласам, Сырдың бойын қыстасам, қоныс болуға сонда дұрыс екен..» депті.

Асанқайғы бүкіл алты алаштың (қазақтың) жер-суын, қонысын көрсем, бұларға жағдай туғызсам, көп заман өмірін далада өткізіпті. Жүрген жерінде жақсы қонысқа да баға беріпті.

Философиялық көзқарастары:

Асанқайғы өз заманында қоғамдық өмірге үңіле қарап, халықтың тартып отырған ауыр азабын, аш-жалаңаштық, жұт-апат, өзара қырқысқан жаугершілік, әлеуметтік теңсіздікті көріп қайғырады, өз кезіндегі қоғамдық өмірге наразы болады. Олардың мекен еткен қоныстарын жақтырмайды.

Адам баласы ежелден бақытты өмірді, бейбіт тіршілікті, берекелі тұрмысты аңсаған, армандаған, іздеген. Қайткенде адам бақытты болады, қай жерде қандай жағдайда ол өзін бақытты сезінеді, міне, мұндай сұрақтар әр заманның данышпанын да, қарапайым жұртын да толғандырған. Шығыста әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Батыста Сен-Симон мен Фурье, Компанелла тәрізді ұлы ойшылдар адамгершілік, рақымдылық пен берекелік проблемаларын сөз еткен өздерінің шығармаларында идеал қала мен патшалықты, ондағы қайғы-мұңсыз адамдарды суреттеп, утопиялық ойдың озық үлгісін тудырады... Асақайғы туралы шығармалардың басым көпшілігі әлеуметтік-утопиялық эпсана болып келеді.

Философиялық афоризмдері:

- Бұ заманда не ғаріп – ақ қалалы боз ғаріп, жақсыларға айтпаған асыл шырын сөз ғаріп.
- Әділдіктің белгісі – біле тұра бұрмаса, ақылдының белгісі – өткен істі кумаса.
- Есенінде-тірінде бір болыңыз бәріңіз.
- Атадан алтау тудым деп – асқынып жауап айтпаңыз, Атамның малы көп-ті деп – атты басқа тартпаңыз.
- Ғылымның қандай пайдасы – білместі жолға салмаса.
- Ердің құны сөз емес есебін тапқан сабазға, Мойнын бұрып сөз айтпас көңілі қалған аразға.
- Еділ бол да, Жайық бол – ешкімменен ұрыспа, Жолдасыңа жау тисе – жаныңды аяп тырыспа.
- Құйрығы жоқ, жалы жоқ, Құлан қайтіп күн көрер?! Аяғы жоқ, қолы жоқ, Жылан қайтіп күн көрер.
- Көлде жүрген қоңыр қаз қыр қадірін не білсін, қырда жүрген дуадақ қадірін не білсін, санасы жоқ жамандар ел қадірін не білсін.
- Ойыл деген – ойың-ды, отын тапсаң – тойың-ды.

- Көшіп-қонып көрмеген – жер қадірін не білсін, көшсе қона білмеген, қонса көше білмеген, ақылыңа көнбеген –жұрт қадірін не білсін?!
- Ашу – дұшпан: артынан түсіп кетсең қайтесің түбі бір терең қуысқа.
- Қилы-қилы заман болмай ма – суда жүрген ақ шортан қарағай басын шалмай ма?!
- Ақың болса біреуде, айыбын тап та ала бер: ерегесіп ұрыспа, сенікі жөн болса да, атың шықпас дұрысқа.
- Мінезі жаман адамға – енді қайтіп жуыспа, Тәуір көрер адаммен – жалған намыс қуыспа.
- Арғымағың жамандап – тұлпар қайдан табарсың, Тұйғыныңды жамандап – сұңқар қайдан табарсың.
- Көлдiң суын жамандап – Еділ қайдан табарсың, Әкіміңді жамандап – әділ қайдан табарсың, Өз барыңды жамандап – асыл қайдан табарсың.
- Ақ тоныңды жамандап – атлас қайдан табарсың, Өз басыңды зорайтып – теңдес қайдан табарсың.
- Адам әзіз айтар деп – көңіліңді салмағын, Нәпсі алдаушы дұшпанның өсиетін алмағын.
- Есті көрсең кем деме – бәрі тұйғын табылмас, Жамандағанға жат болмас бірге туған қарындас.
- Бақыт қонған ерлердің әрбір ісі оң болар, Дәулеті күнге артылып, не қылса да мол болар.
- Күнінде өзім болдым деп – кең пейілге таласпа, Артық үшін айтысып – достарыңмен санаспа.
- Ғылымым жұрттан асты деп кеңессіз іс бастама, Жеңемін деп біреуді өтірік сөз қостама.
- Қадірін жеңге білмесе – бой жеткенмен қыз ғаріп, Замандасы қалмаған қария болар – шын ғаріп.
- Ата жұрты, бұқара өз қолында болмаса, Қанша жақсы болса да, қайратты туған ер ғаріп.
- Надандықтың белгісі – тілін алмау білгеннің.
- Шамаңша шалқып жүре бер – қабірге әзір қоймаса, Артыңда қалар атақ жоқ – тіріде даңқың болмаса.

Әдебиет:

1. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы. «Раритет»*, —Алматы: 2006.107-115 беттер
2. Шаймерденұлы Е. *Ақыл-ой антологиясы. /Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге дейін. Асанқайғы. «Өлке»*, —Алматы: 2009. 92-б
3. *Казахская ССР: краткая энциклопедия. /Гл. ред. Р.Н.Нурғалиев. Гл. ред. Казахской советской энциклопедии*, —Алма-Ата: 1991.

ҚАЗТУҒАН СҮЙІНІШҰЛЫ

(XV-XVI ғасырлар, Еділдің Ақтұма-Бозан сағалары, қазіргі Ресей, Астрахань обл., Красный Яр қаласының маңы)

— ұлы жырау, ойшыл, өз заманының батыры, әрі ақыны, әрі күйші, әрі шешен.

Сегіз қырлы бір сырлы. Мұның бәрі өзі туралы бір толғам жырдан айқын көрініп тұр: «Бұдырайған екі шекелі, Мұздай үлкен көбелі, Қары ұнымы сұлтандайын жүрісті, Адырнасы шайы окқа кірісті, Айдаса қойдың көсемі, Сөйлесе қызыл тілдің шешені, Ұстаса қашағанның ұзын құйрығы, Қалайылаған

касты орданың сырығы, Билер отты би соңы, Би ұлының кенжесі, Буыршының бұта шайнар азуы, Бидайдың көл жайқаған жалғызы, Бұлт болған айды ашқан, Мұнар болған күнді ашқан, Мұсылман мен кәуірдің Арасын бұзып өтіп дінді ашқан – Сүйінішұлы Қазтуған!!!»

Алтын-Орданың шаңырағы құлап, Еуразияның Ұлы Даласын көктей көшкен көшпелілер басынан құсы ұшқан кезде сұңқылдап тұрып жоқтау айтқан әйгілі тұлғалардың бірі Сүйінішұлы Қазтуған жырау өткенін қимай, бүгінгіне риза болмай, болашағына секеммен қарап өткен жырау. Өткенің қимайтыны, Шыңғыс ханның шаңды жорығынан кейін бірер ғасырдың аясында түркі тайпалары қайтадан ес жиып, еңсе көтеріп, қайтадан тұтастанудың нышанын танытып, алтын үзікті Орданың айбары алыс жақынға мойын бұрғыза бастап еді. Қазтуғанның өкінетіні сол айбар, сол береке көз алдында күйреп, кеше ғана сүттей ұйып, отырған елден береке қашып, быж-тыж болғаны. Осынау алмағайып кезеңде Алтын-Орданың қос бағасындай болған, кіндігі бір ноғай мен қазақтың қақ бөлінуі Қазтуған сияқты эпикалық қарымдағы тұлғаның жүрегін қақыратып өткендей. Бүтін кезіндегі бақытын баянды ете алмаған соң қай бір үшбаққа жетер деп, болашаққа секем ала қарайтыны сондықтан.

«Ноғайлы–Қазақ жұртының, Кейінгі туған балалары-ай ... Жолдасын жолай тіздеген, Өзіне тиген дұшпанын, Қарт бурадай іздеген, Мен қарға бойлы Қазтуған, Қайғыланып асып барамын, Ноғайлы-Қазақ елінен!»

Қазақ пен ноғайдың айрылысқанын, ата қоныстың артта қалғанын Қазтуғанның көзі көріп отырса да, көңілі сенбейді, жан жүрегі бұл сұмдықты мойындамайды. Осынау тарихи оқиға Қазтуғанның бүкіл өмірінің мазмұнына айналған сияқты. Сүйінішұлы Қазтуған XV- ғасыр аясында сексен жасқа жақындап ғұмыр кешкен адам.

Қазтуғанның ат жалын тартып мініп, ата жолын қуып, ел ісіне араласқан ортасы Дешті Қыпшақтың кіндік мекені – Еділ мен Жайық арасы, Каспий

алыбы, Нарын, Қабыршақты, Қарсау деген жерлер. Қазтуған даланың бағы мен сорын пешенесіне балаған елбасыларының үмбетінен шыққан. Оның тепсініп сөйлеп, таусылып айтып, тебірене күй төгуінде осындай гәп бар.

Философиялық афоризмдері:

- Азамат ердің баласы жабыққанын білдірмес – жамандар мазақ қылар деп.
- Арғымақтың баласы арыған сайын тың жортар – арқадан қосым ауар деп.
- Буыршынның бұта шайнар азуы, бидайықтың көл шаймаған жалбызы.
- Ойласа – ойдың көсемі, сөйлесе – қызыл тілдің шешені, ұстаса – қашағанның ұзын құрығы, қиып алған жас орманның сырығы.
- Бұлт басқан айды ашқан, мұнар басқан күнді ашқан.
- Ақ дария толқын күшейтер – құйрығын күн шалмаған балығым арқамда ойран салар деп.
- Жабағылы жас тайлақ жардай атан болған жер, жатып қалған бір тоқты жайылып мың қой болған жер.
- Атамыз біздің Сүйініш – күйеу болып барған жұрт, анамыз біздің Бозтуған – келіншек болып түскен жұрт.
- Балығы – тайдай тулаған, бақасы – қойдай шулаған.
- Шырмауығы – шөккен түйе таптырмас, балығы – көлге жылқы жаптырмас.

Әдебиет:

1. Сегизбаев О. *Казахская философия XV-начала XX вв.* —Алматы: 1996.
2. Шаймерденұлы Е. *Ақыл-ой антологиясы. /Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге дейін. Қазтуған Сүйінішұлы. «Өлке», —Алматы: 2009. 98- бет.*
3. Даналардан шыққан сөз (Нақылдар жинағы).«Мектеп»,—Алм.: 1987
4. Қазақ даласының ойшылдары IX-XIIғ. Қорқыт, Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, М.Қашқари, Қ.А.Иассауи. —Алматы: 1995.
5. Қазақ. /Бас ред.Ә.Нысанбаев. Құрастыр.Ү.Сұбханбердина және т.б. —Алматы: 1998.
6. Нурланова К. *Человек и мир: казахская национальная идея.* —Алматы: 1994.
7. Нұрмұратов С. *Ұлттық болмыс пен ұлттық сана: Оқу құралы.* —Алматы: 1996.
8. *Философиялық сөздік.*— Алматы: 1996.

ЖИРЕНШЕ-ШЕШЕН

(XV- ғасыр, Жетісу)

– қазақтың ақыл-парасатымен, тапқырлығымен аңызға айналған Ұлы Дала данышпаны, ділмәр шешені.

Аңыз-әңгімелердің дерегі бойынша ол тарихта болған, әз Жәнібек ханның тұсында өмір сүрген кісі, бірақ тарихи шығармаларда Жәнібек ханның төңірегінде ондай адам болды деген дерек кездеспейді. Дегенмен, қазақтың әйгілі шипагер ғалымы, елдің әлеуметтік саяси өміріне жүйрік тарихшысы Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы «Шипагерлік баян» кітабында өзі туралы былай дейді: «Өтейбойдақ

Тілеуқабылдың ұлымын. Ата тегім - Ұлы жүз Зарман, Зарман ішінде Албан. Мекенім – Жетісу. Ауылымда құрбы-құрдас, таныс-білістерім аз емес. Жанымда Жиренше шешен, Жәнібек ханның қарашасымын. Жылым -иіртеқ, сексен беске келдім. Бойым ұзын, қара торы, қоңқақ мұрын, кең иықты, қап сақалды, ұзын қасты, кем сөзді жанмын».

Жиренше шешен есімі, ақыл, парасаттың үлгісі ретінде қазақ ауыз әдебиетінен берік орын алған. Ол туралы ертегілер, әңгімелер қазақ фольклорында шамамен XV ғасырдан басталады. Онда шешендік сөздіктің үлгілерімен қатар, тұрмыс-салт ертегілері де бар. Жиренше шешен дербес Қазақ хандығын құру үшін ханға көмектескен, оған пайдалы кеңестер айтып, халық бұқарасының атынан сөйлеген. Оның атынан айтылып, халық жадында сақталған аңыз-әңгімелер мен шешендік сөздер көп. Олардың көпшілігі XV-XVI ғасырлардан басталатын халық шығармасына немесе әлденеше адамның, бірнеше буынның өңдеп, өзгертуімен ортақ мұраға айналып кеткен. Ол туралы өзге халықтардың шығармаларында да сөз болады. Түркі-Моңғол, Үнді-Еуропа, түркі тілдес халықтардың біразының фольклорында оның есімі кездеседі. Мысалы қарақалпақта Жиренше шешен, қырғызда Жээрәнче чээчэн, түрікменде ақылды да тапқыр, әділ Ийкренче туралы аңыздар бар. Жиренше шешен атымен байланысты әңгімелердің ішінде ең көп тарағаны оның көркіне ақылы сай, дана қыз Қарашашқа үйленгені. Жалпы зерттеулер Жиренше шешеннің атына қатысты **аңыз әңгімелерді үш топқа бөледі:**

Біріншісі – Жиренше шешенді Жәнібек ханның ақылшысы әрі досы етіп көрсететін әңгімелер. Мұнда Қазақ хандығын құрысуға белсене қатысқан Жәнібек ханға деген ел ілтипатының әсері айқын аңғарылады.

Екіншісі – Жиренше шешенді әлеуметтік теңсіздікке қарсы күресуші етіп көрсететін әңгімелер. Мұнда ол ханды әшкерелеуші, ханның зорлығына өзінің ақыл-парасатын қарсы қоюшы, тапқыр ақыл иесі ретінде бейнеленеді.

Үшіншісі – Жиренше шешеннің көпшілік арасындағы күнделікті қақтығыстарда айтатын тапқыр әзіл-қалжың сөздері.

Осы шығармалардың арқасында Жиренше есімі ұмыт болмай, ғасырдан ғасыр асып, бүгінгі ұрпаққа жетіп отыр. Ел ауызындағы Жиренше шешен аңызын қолжазбасына түсірген ақын, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы Мәшһүр Жүсіп Көпеев болды. Ол: «Міне, жігіттер, бір ауызды сөздің түбін, төркінін білемін деп іздегендіктен қалыңсыз бір ханның қызын алды. Өз ханнының сатусыз, пұлсыз уәзірлігін алды. «Жігіттікте жаннан кеш те, іс қыласың, өлесің, өлмесең, кісі боласың!» деп бұрынғының айтқаны осы!» деп, Жиренше шешен туралы өз пікірін білдіреді.

Философиялық афоризмдері:

- Атты мен жаяудың сәлемі жараспас.
- Басқа пәле – тілден.
- Қайран менің өз үйім – кең сарайдай боз үйім.
- Өтірік пен шынның арасы – төрт-ақ елі.
- Көзбен көрген – шын, құлақпен естіген – өтірік.
- Жылқы – малдың патшасы, түйе – малдың қасқасы.
- «Тесік тамақ» - тесік тау.
- Қадірлі болғысы келген кісіге үш серік керек: бақ, дәулет, ырыс.
- Қыз алған қандай? – «Өзің білесің» дер. Жеңге алған қандай? – «Өзім білемін» дер. Жесір алған қандай? – «балам біледі» дер.
- Сақалы – ақ, шашы – қара адам көрдім.
- Үйде – езілген, түзде – тебінген, әйелі – шайпау, аты - шабан бір бейбак болар.
- Күндіз – екеу, түнде – төртеу.
- Ажал деген –атқан оқ, бір алланың қақпаны.
- Өлсең де –жақсымен қатар жатқайсың.
- Ас айныса – тұз себер, дос айныса – не себер.
- Табағының басқасы болмаса – бәрі бір табақ.
- Дүниеде не жетім?
- Жаңбыр жаумаған жер жетім, ата қонысынан ауған ел жетім, жарынан айырылған ер жетім.
- Бұл жалған дүниеде кімнің төрт құбыласы тең саналады?
- Тұзу мылтық, алғыр қыран, жүйрік аты бар, мінез-құлқы жайлы жар бар ердің төрт құбыласы тең болады.
- Жауы үйде, досы түзде жанның қапасы ауыр болар.
- Өзің білмес ісінді – білгендерден сұрап ал.
- Әкесі өлген – асқар тауы құлағанмен бірдей, шешесі өлген – ағар бұлағы суалғанмен бірдей, ағасы өлген – оң қанаты айырылғанмен бірдей, інісі өлген – сол қанаты қайырылғанмен бірдей, апа-қарындасы өлген – өрісі тарылғанмен бірдей.

- Он бес жас – құйын қуған желмен тең, жиырма жас – дауыл ұрған көлмен тең, отыз бес – ағып жатқан селмен тең, қырық бес – аю аспас белмен тең, жетпіс бесте – өр көңілің жермен тең. Сексенде – селкілдеген шал боларсың, тоқсанда – сексенге де зар боларсың, жүзге келсең – дүние қызығынан күдеріңді үз: өлмей тірі жүргенге мәз боларсың.
- Төрт нәрседе үміт бар: жас – өсемін деп үмітті, жалғыз – көбейемін деп үмітті, жарлы – байимын деп үмітті, ауру жазыламын деп үмітті. Көктемі мен жазы кетіп, жапырағы қуарған ағаштай ұрты солып, жағы суалған кәрілікте ғана үміт жоқ.

Әдебиет:

1. Әбішев Қ. *Философия (жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған).* —Алматы: 1998.
2. Шаймерденұлы Е. *Ақыл-ой антологиясы. /Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге дейін. Жиренше. «Өлке», —Алматы: 2009. 88-б*
3. Бейсенов Қ. *Философия тарихы.*— Алматы: 1992.
4. *Даналардан шыққан сөз (Нақылдар жинағы).* «Мектеп», —Алматы: 1987.
5. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. *Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008*
6. *Қазақ. /Бас ред.Ә.Нысанбаев. Құрастыр.Ұ.Сұбханбердина және т.б. —Алматы: 1998.*
7. *Сегизбаев О. Казахская философия XV-начала XX вв. —Алматы: 1996.*
8. *Философиялық сөздік. —Алматы: 1996.*

ШАЛКИІЗ-ЖЫРАУ (ШАЛГЕЗ) ТІЛЕНШҰЛЫ

(1465ж. Батыс Қазақстан өңірі,
Жайықтың шығыс беті – 1560ж.)

— ұлы жырау, ойшыл, қазақ жыраулық поэзиясының атасы.

Онда әміршіге тікелей арнау да, мадақ өлеңдер де, болмыс туралы философиялық толғаныстар да, өзі туралы ойлар да, дидактикалық толғаулар да бар. Шалкиіз Ноғайлының ұлы биі Мұсаның қызынан туыпты. Әкесі Тіленші – қазақ арасындағы көп шонжарлардың бірі. Үш айлығында анасынан айырылып, нағашы әжесінің қолында тәрбиеленген. Ер жетіп, атқа қонған кезінде Ноғайлы ханы Темірдің ықпалды билерінің бірі болады. Келіспеген тұстарында ашық та қатты айтып, елдікке шақырған.

Оның шығармаларының өзіндік ерекшелігі – ондағы философиялық толғаныстардың көптігі. Көркем шығарма қашан да сол заманның, сол кездің ой-өрісімен салыстырыла бағаланбақ. Шалкиіздің философиялық ойлары ұзақ толғанып, өз заманын нәзік түсінуінің жемісі. Бұл ерекшеліктер жыраудың шалқар даналықтың, терең ақылдың иесі болғандығын көрсетеді. Осыдан келіп, біздер Шалкиіз ойларының, шығармаларының өміршеңдігін, арада төрт жарым ғасырдай өтсе де, ұрпақ жадында ұмтылмас сақталуының сырын ұғамыз.

Белгілі ғалым әрі жазушы Мұхтар Мағауин: «Шалкиіз новатор еді - дейді. Ол қазақ поэзиясындағы философиялық бағыттың негізін салды. Бұл тұрғыдан алғанда, Шалкиізді қазақтың барлық жырауының атасы деуге болады. Өзінің философиялық-афористік – толғауларында Шалкиіз ойлылықтың, көркемдіктің шыңына шықты. Қиыннан қиыстыру, нақтылық, ықшамдылық, ойнақылық, сонымен қатар тереңдік – Шалкиіз поэзиясының ерекшелігі. Бұл жағынан алғанда, қазақ жырауларының ешқайсысы да онымен теңесе алмайды».

Қазақ ақын-жырауларының шығармалары, негізінен, көшпелілер болмысы, атақоныс, адам, сол кездегі әлеуметтік жағдайларға, батырлық, көркемдік, адамгершілік өмір мәселелеріне байланысты болып келді.

Шалкиіз шығармашылығында бір қалыпқа түскен философиялық көзқарас жоқ. Бұл Шалкиіз шығармаларының біздерге дейінгі ұрпаққа толық жетпеуі себепті болар деп ойлаймыз. Дегенмен, қолда бар толғаулардың өзі адам, қоғам, өмір, табиғат жайында терең түсініктер береді.

Дүниеде тұрақты, мәңгілік ештеңе жоқ дейді жырау. Өмір қысқа екен, бұл жалған басы жұмыр пенденің бәрінен де өтеді екен, демек, осы аз ғұмырды дүниедегі бар қызықты тегіс көріп, думандатып өткізу керек деп,

жырау өмір мен өлім мәселесі жайында философиялық толғаныстар жасайды. Жырау өмірдің бар қызығы, бақыты, қуанышы о дүниеде емес, адамның бар бақыты бұл дүниеде екенін айтып кетеді.

Шалкиіз жырау «көп түкірсе – көл» деп, елді ұйымшылдыққа, бірлікке шақырады. Оның пікірінше, көптің, елдің қолынан бәрі келеді. Ол жауға айбар, елге қорған дейді. Сондықтан да Шалкиіз жырау: «Жалғыздың тартатұғын жоғы жоғалса – табылмас, рулының оғы қалса – табылар», «Жағаға дұшпан қолы тимеске – артында туысқанның көбі игі», «белуардан саз кешсең, тобығыңнан келтірмейтін», «қамалаған қалың туғанның арқасы», - деп, ағайынның, туғанның көп болғанын қалайды.

Шалкиіз жырау жамандық пен жақсылық жөнінде де айта келіп, «Көрінгеннің бәрі бірдей емес», «Қырға шықпас жаманның барынан да жоғы жақсы», - деп, адам бойынан үлкен адамгершілік, игілік, тереңдік іздейді.

Жауынды күні көп жүрме,
Жар жағасы тайғақ-ты.
Жаманға жақыным деп сыр айтпа,
Күндердің күні болғанда,
Сол жаман өз басыңа айғақ-ты!

В.Радловтың жазуы бойынша, нәзік жанды ақындығымен қатар, Шалкиіз батыр, жауынгер де болған көрінеді. Мұның дәлелін мына бір жолдары көрсетеді:

Қатты бір тартып бек атсаң,
Қайырылып барып тез сынап
Қайың оқтың жаңқасы...

Болмаса:

Көктеп мінген еріңнің
Астында көп жүгірер көлік бар,
Көп садақтың ішінде
Көбе бұзар жебе бар, -

деген сияқты жолдар өте көп кездеседі. Бұдан біз байқағанымыз, Шалкиіз толғауларының рухы – батырлық, ерлік, өз Отанын сүю, оған қызмет ету.

Қорыта айтқанда, Шалкиіз мұралары бізге әлі толық жетпегенімен, оның рухани мұрасы өте бай. Оның өз өнері, дүниеге деген көзқарасы төл ойлау мәдениетіміздің қалыптасуына, сөз жоқ, айтарлықтай ықпал етті.

Философиялық афоризмдері:

- Жаманнан туған жақсы бар – адам айтса нанғысыз,
Жақсыдан туған жаман бар – бір аяқ асқа алғысыз.
- Жақсының өзі өлсе де – сөзі өлмейді.
- Жақсының жақсылығы сол болар – жаманменен қосылып сөйлемекке ар етер, жаманның жамандығы сол болар – сөйлесе бетін қара етер.
- Жез қарғылы құба арлан қорашыл төбет болған күн.
- Тең атаның ұлы едің: дәрежеңді артық етсе – тәңірі етті.
- Тұсында болған мәртті қорлама – табылмайды керекте.
- Бар күшінді сынамай – балуандармен күреспе.

- Жоғары қарап оқ атпа – жақын түсер қасыңа.
- Жақсы да келер бұл көпке, жаман да келер бұл көпке.
- Саған дұшпан – маған жау.
- Шағырмақ бұлт жай тастар, әділ жігіт – ел бастар.
- Шешен жігіт – жол бастар, батыр жігіт – қол бастар.
- Айдын сулар, аймақ көл – тасыса дөңбек келтірер,
Көп өтірік, жаман сөз – басына бәле келтірер.
- Жаманға белінді шешіп иланба – илантып тұрып өлтірер.
- Теңеу: ертеңнен салса – кешке озған, ылдидан салса – төске озған.
- Алға сап жауап бермеңіз – арғы түбін ойламай.
- Теңеу: боз үстінде от жағып, бұзбай бұлан пісірген мен иемнің бөрілі ала тасы едім, жау көрген күн –жүрегінің басы едім, көз үстінде қасы едім.
- Жүк тиесең – кетерсің, ниет етсең – жетерсің.
- Асқардан биік тау болмас – басына балапан ұшып қона алмас,
Бүркіттен қыран құс болмас – бауыры жайылмай бөрі алмас.
- Жүйрікпін деп жалданба – жолығарсың арланға.
- Еріккенде қызыл тілін тыймаған бір пәлеге жолығар.
- Жағаңа дұшпан қолы тимеске – артыңда туысқанның көбі игі.
- Арғымақ атқа көп міндім – садаға кетсін буданнан,
Азаматқа көп ердім - садаға кетсін туғаннан.
- Жайынды білмес қарындас – өзі дұшпан, өзі қас.
- Атаның ұлы жақсыға – малыңды бер де, басың қос: бір күні болар керегі.
- Күле кіріп, күніреніп шыққан достан сақтасын.
- Есендікте – малыңды бер де батыр жи, басыңа қиын-қыстау іс түссе –
дұшпанның қолы жете алмас.
- Жалаңаш барып жауға ти – тәңірі өзі біледі ажалымыз қайдан дүр!
- Ақылсыз достан ақылды дұшпан артық.
- Жаманға сырынды қосып сөз айтпа.
- Жаманның жалаңдаған тілі жау.
- Бір жақсымен дос болсаң – азбас-тозбас мүлкі етер,
Бір жаманмен дос болсаң – бар ғаламға күлкі етер.
- Жаман туған бар болса, жақсы жолдас зар болса –жазаны сонда көрерсің.
- Түлкідей құйрық тастаған жаман тағылық жетер басыңа-ай.
- Тәңірі өзі білмесе – «менмен»-сіп жүрген ер жігіт кісіден тартып ала алмас.

Әдебиет:

1. Қазақ. /Бас ред.Ә.Нысанбаев. Құрастыр.Ү.Сұбханбердина және т.б.
—Алматы: 1998.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Ақын-
жыраулар философиясы. —Алматы: 2006. 232-234 беттер.
3. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. /Қазақ афористикасы:
бағзыдан бүгінге дейін. Шалғиіз Тіленішевұлы. «Өлке»,—Алматы: 2009.
4. Қазақ даласының ойшылдары—Алматы: 1995.

АҚТАМБЕРДІ-ЖЫРАУ САРЫҰЛЫ

(1675ж. Қаратау бойында – 1768ж.
Семей, Абай ауд., Жүрек-Жота)

— атақты жырау, асқан ойшыл.

Қазақ Елі үшін тек жыр арнап қана қоймай, жауға шапқан ер. Халидидің айтуынша, Ақтамберді – ойраттармен күрес дәуірінде қазақ қолының басында жүрген аukatты, қаһарман ерлердің бірі.

Шығармалары:

Ақтамберді шығармалары нақыл сөздерге, афоризмдік толғауларға толы. Қазақтың болмысы, тіршілік-тынысы, ерекшеліктері, сол кездегі тарихи оқиғалар оның толғауларынан ерекше айқын көрінеді. Алдаспан жырларынан өрлік пен өміршендік, ел тәуелсіздігін ту еткен ерекше отаншылдық рухы басым.

Ақтамберді бүкіл ел мүддесін, ру, ата намысы емес, ісі қазақтың намысын қуады, елді ерлікке, бірлікке шақырады.

Дұшпаннан көрген қорлығым

Сары су болды жүрекке.

Он жетіде құрсанып,

Қылыш ілдім білекке.

Жауға қарай аттандым,

Жеткіз деп, Құдай, тілекке!

Ақтамберді өзінен бұрын өткен Доспамбет, Шалкиіз дәстүрлерін әрі қарай жалғастырушы болып табылады.

Ақтамберді жырларында көшпелі қазақтардың ой-арманы, мақсат-мүдделері, олардың бар болмысы, ерекшеліктері, дүниеге өзіндік көзқарасы аңғарылады. Бұған жыраудың «Күлдір-күлдір кісінетіп» деп басталатын ұзақ толғауы дәлел бола алады.

Ақтамберді жыраудың айтуынша, қазақ үшін байлық – малда. Ол «алғидың құба жонына сыймас» ақтылы қой, «көлге түссе, көз жетпес» көк алалы көп жылқы, боздаған даусы күй болып төгілетін сансыз түйе жайлы армандайды, елдің төрт құбыласы тең, үлкен байлыққа кенелуін қалайды. Қазақтар үшін мал асылы жылқы екені белгілі. Жылқының көшпелілер өміріндегі алар орны жайлы Ақтамберді жыраудай толғаған қазақ ақыны жоқ. Ол – еліміздің ұлттық қасиеттерін, қонақжайлығын, үлкенді құрметтеу, кішіні сыйлау, әсіресе отбасының сыйлылығын, берекесін дәріптеп өткен ақын.

Ақтамберді жырау тоқсан үш жасында дүние салыпты. Туған жердің топырағын жастанар алдында айтқан толғауында жырау өзінің өмірлік мақсаты орындалғандығына ризашылдығын білдіре келіп, «батырларша оққа ұшпай, төсекте жатып тек өлгендігіне» өкінеді.

Философиялық афоризмдері:

- Кәрі ақсайды ақылдан, ер ақсайды жақыннан.
- Жеңіме жамау түскенін, кедейлік, сенен көремін,
Жағама қолдың тигенін, жалғыздық, сенен көремін.
- Бұландап жүрген жігіттің көкейін бірде жоқ тесер.
- Ақбөкен келіп жығылар – алдын қазып оралса,
Жігіттің бағы ашылмас – маңдайы ашық болмаса.
- Ата менен анасын күткен жанға -
Мекке мен Мәдина үйдің іші.
- Еділ-Жайық екі өзен талсыз болар деймісің,
Жағалай жатқан қалың ел малсыз болар деймісің.
- Орнын тапса ер жігіт – елсіз болар дейсің бе.
Орда тігіп орнатса – төрсіз болар дейсің бе.
- Бақыт қонған басына – басқалармен тең өсер,
Бақ қонбаған басына – жақсылардан кем өсер.
- Қару алсаң мылтық ал: қарның ашса – тамағың, жаяу жүрсең – таяғың.
- Күмбір-күмбір кісінетіп күрең де мінер ме екенбіз, күрек тісін ақситып
сұлу да сүйер ме екенбіз; күдеріден бау тағып – кіреуке киер ме екенбіз,
жағасы алтын, жеңі жез, шығыршығы торғай көз – сауыт киер ме екенбіз;
қоңыраулы найза қолға алып, жалаулы найза жанға алып – жау қашырап
ма екенбіз; тобылғы сапты қамшы алып, тұмар мойын ат мініп – қоныс
қарар ма екенбіз; ел жазылып жайлауда жақсылар кеңес құрғанда –
мұртымыз көкке шаншылып, бұрын да сөйлер ме екенбіз.
- Ағайының көп болса – ұлы шерік қолмен тең,
Білімді туған жақсылар – аз да болса көппен тең.
- Қайырлы болса бай адам – дария шалқар көлмен тең,
Қайырсыз болса жаман бай – ел қонбаған шөлмен тең.
- Мінезді болса алғаның – күнде сонар қызбен тең,
Жаман болса алғаның – астыңнан өткен сызбен тең.
- Бағасын білмес жаманға – алтын-күміс жезбен тең.
- Құдық қазсаң көзден қаз – көл суалмаса суалмас,
Білімдіге бағынса – халық жүдеп-қуармас.

Әдебиет:

1. Мағаин М. Ғасырлар бедері. —Алматы: 1991. 48-бет
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Ақын-
жыраулар философиясы. —Алматы: 2006. 234-235 беттер
3. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы /Қазақ афористикасы:
бағзыдан бүгінге дейін. Ақтамберді Сарыұлы. «Өлке»,—Алматы: 2009.
4. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009.
5. Қазақ. /Бас ред. Ә.Нысанбаев./Құрастыр.Ү.Сұбханбердина және т.б.
—Алматы: 1998.
6. Сегізбаев О. Казахская философия XV-начала XX вв. —Алматы: 1996

БҰҚАР-ЖЫРАУ ҚАЛҚАМАНҰЛЫ

(1668ж. Орталық Қазақстан, Баянауыл
төңірегі – 1781ж. Баянауыл, Далба
тауының етегі)

— қазақтың рухани тарихындағы
ең үлкен ойшылдардың бірі әрі атақты
жырау.

Әкесі белгілі батыр болған. Тәуке
және Абылай хандар билік еткен тұста
аса ықпалды би, қара қылды қақ жарған
әділ кеңесші болған. Ақылды да, өзінің
жалынды жырларымен хан билігіне
араласып, ел мүддесін қорғаған. Қазақ
сөз өнерінің тарихында өзгеше із
қалдырған тұлға. Философиялық

толғаулары ел ішінде кеңінен тараған.

Жырау алпыстан асқанша осы жарлы, кембағал халде өмір кешеді. Алайда, өмірінің соңғы кезеңінде Бұқар жай ғана арқалы жырау, ақылшы аға емес, мемлекет істеріне елеулі ықпал етіп, қабырғалы биге, өз заманының ұраншысына айналады. Мәшһүр Жүсіптің айтуынша, Бұқар жырау атанған қария тоқсан үш жасында Абылай ханның алдында жыр толғаған. Сонда Абылай ханға: «сенен бұрын жеті ханды жебеледім. Еңсегей бойлы Ер Есім ханға да жолдас болдым. Сен оның түстігіне де жарамайсың», - деген екен. Абылай хан жорыққа аттанбақшы болса, Бұқар жырауды алдырып: «Жұлдызым оң ба?» - деп, айдың, күннің сәтін сұрайды екен. «Сары бура келгеннен туыңның түбінде шөгіп, мойнын жерге жабыстырып, жатып алды» десе, аттанбайды екен», - деп Мәшһүр Жүсіп Бұқарды әрі жырау, әрі көріпкел әулие етіп суреттейді.

Шығармалары:

Халық «Өнер алды – қызыл тіл» десе, Бұқар бұл мақалдың даналығын әбден түсінген адам. Ол сөз өнерінің қиындығын да, құрметтілігін де білген. Сондықтан да жырау:

«Ел бастау қиын емес, шабатын жерден ел табылады. Шаршы топта сөз бастаудан қиын нәрсені көргенім жоқ», - деген екен.

Бірде Абылай: «Қазына қайда?», - деп сұрағанда жырау: «Басы жеткен жігіттің екі езуі қазына: бір езуі – алтын, бір езуі – күміс» депті.

Бұқардың өзі осы қазынаны – сөз өнерін жеріне жете меңгерген еді. «Өз заманындағы жандар бұл кісіні Көмекей әулие деседі екен,- деп жазды Мәшһүр Жүсіп. – Қара сөз білмейді, сөйлесе, тек көмекейі бүлкілдеп жырлай бастайды екен».

Бұқар мұрасынан біздің заманымызға жеткені 1100 жол жыр-толғау шамасында. Бұл, сөз жоқ, жыр туғызған көл-көсір жырлардың бір бөлігі ғана.

«Бұл кісінің сөзін түгел жазамын деушіге Нұқтың өмірі, Аюбтың сабыры..., Афлатонның ақылы керек», - деген еді Мәшһүр.

Шоқан Уәлиханов өзінің «XVIII – ғасырдың батырлары жайында тарихи әңгімелер» деген мақаласында Бұқарға қатысты біраз мәліметтер береді. Соның бірі – жыраудың Абылай алдында айтылған екі өлеңі. Шоқан бұл өлеңдердің жолма-жол тәржімесін жасайды. Бұл Бұқардың орыс оқырмандары алдына тұңғыш шығуы еді.

Сол сияқты Г.Потаниннің жазғандарынан белгілі «Төртуылдың төрт ұлы тауды жайлай» деп басталатын өлең ұмытылған. «Алайда Бұқар шығармаларының сақталып, ұрпақ алдына тартылған бөлігінің өзі – жыраудың әдебиет тарихынан құрметті орын алуы үшін әбден жеткілікті қомақты мұра».

Кезінде, Шоқан «Бұқардың Абылайға айтқаны» деп аталатын өлеңдерін қағаз бетіне түсіріп, кітабында келтірген. Енді біраз өлеңдерін Г.Потанин жыраудың өз елінен Имантай Сәтбаевқа жинатып алды. Бұқар шығармаларының түпнұсқасы ретінде Мәшһүр Жүсіп қолжазбалары алынуға тиіс. Абай үшін Мүрсәйт көшірмелерінің маңызы да соншалық. Мәшһүрде Бұқар жырлары екі дана етіп көшірілген. Екі нұсқаның да құндылығы бірдей дерлік. Соның бірі – жыраудың Абылай алдында айтылған екі өлеңі. Абылай ажал жастығына бас қойғанда:

Қайғысы ұйқы ұйықтатпаған ханым-ай,
Қайырусыз жылқы бақтырған ханым-ай.
Қалыңсыз қатын құштырған ханым-ай,
Үш жүзден үш кісі құрбан қылсам,
Сонда қалар ма екен қайран жаның-ай?! –

деп зар айтқан Бұқар, әміршісі дүниеден өткен соң, оның басында отырып жас төгеді, шын көңілімен жоқтайды. Жырау осы ретпен Абылайдың тіршілігінде істеген істерін мадақтай еске алады. Марқұмның ерлігін, салтанатын, байлығын сөз етеді. Бұқардан қалған мұрасының ішіндегі ең көркем туындылардың бірі болып есептелінуге тиіс осы жоқтау жыры. Бұқар бұл жерде Абылай хан өмірі арқылы, сол кездегі әлеуметтік-тарихи жағдайларды үлкен философиялық толғаныспен шын көрсете білген.

Бұқар шығармашылығында өзі өмір сүрген заман келбеті, тарихи оқиғалар бар шындығымен дәл түсірілген.

Ол көрші елдермен, соның ішінде орыс халқымен достық қарым-қатынас жасау қажет екендігін түсінді. Ойшыл, саясаткер Бұқар қазақ халқының болашақтағы мүдделері үшін осындай саясатты ұстанады.

Бұқар көзі көрген Тәуке хан, оның ар жағындағы Қасым, Хакназар, Есім хандар заманының идеяларымен өмір сүрген адам еді. Ол үш жүздің басы қосылып, бір орталыққа бағынған күшті мемлекет болуын армандады.

Бұқар өмір сүрген, ескі қазақ мемлекеті әлсіреп, ыдыраған заманда әмір жүргізуші хандардың ішіндегі ең әулеттісі Абылай еді. Абылай бір орталыққа бағынған күшті мемлекет құруға тырысты. Сондықтан да Бұқар оны өзінің армандарын жүзеге асырушы деп есептеп, іс жүзінде де, сөз жүзінде де мейлінше қолдайды.

Абылай жүргізген саясаттың жақтаушысы болған жырау реті келген жерде ханды мақтап, биікке көтеріп отырады:

Алтын тақтың үстінде
Үш жүздің басын құрадың.
Жетім менен жесірге
Ешбір жаман қылмадың.
Әділетпен жүрдіңіз,
Әдепті іске кірдіңіз.

Бұқар ұғымындағы Абылай – осындай әмірші. Жырау Абылай саясатына, ел ішіндегі Абылай беделіне тамашалай қарайды, Абылай үкіметінің салтанат құрғанына масаттанады.

Бұқар шығармаларындағы өзекті мәселелердің бірі – *елдің бірлігі*. «Бірлік болмай, тірлік болмас» дегендей, жырау халықты ынтымаққа, бірауыздылыққа, елді қорғауға шақырады. Қазақ руларының бір-бірімен тату тұруларын, өзара қырқыс елді жақсылыққа алып келмейтіндігін насихаттайды. Руаралық тартыс елді елдігінен айырады, ел басына қиын күндер туғанда, әркімнің талауына ілігіп, ел тағдырын мүшкіл халге алып келуі мүмкін деп, елді бірлікке шақырып, елдің қорғаныс қабілетін күшейту, Абылай хандығын нығайту саясатын ұстанады.

Өлетұғын тай үшін,
Қалатұғын сай үшін
Қылмандар жанжал-ерегес, -
деп, мал-жан үшін, қоныс-қыстау үшін өзара бет жыртысып, бос қырқыспауға шақырады.

Алауыздықтың, өзара қырқыстың неге әкеп соғатынын дұрыс түсінген Бұқар жер бетінен жойылып кеткен Жоңғар мемлекетінің тағдырын мысалға келтіреді:

Кіші қара қалмақ бүлерде,
Бозылардың билігі
Бұлт бұрқан болысты,
Уағдадан жылысты,
Буыршындай тіздесті,
Жамандықты іздесті,
Бірін бірі күндесті.
Жаулаған ханның қара оңбас,
Хан қисайса, бәрі оңбас.
Ханын қалмақ жаулаған,
Сөйткен қалмақ оңбаған.
Сол қалмақтың жұрты еді-ау
Үш Қарқара, Көктөбе,
Иттей ұлып қалмаған, -

Деп елді сақтандырады, бірлікке, ынтымаққа, ханды қолдауға, сыйлауға шақырады. Бұқар жырлары нақыл сөздерге, философиялық ойлы тебіреністерге толы. Өз заманының көкейкесті мәселелерін көтеріп отырған азамат ақын:

Шашырап шыққан қандар көп,
Шашау жатқан малдар көп.
Қайсібірін айтайын,
Айта берсең, сөздер көп, -

Деп, бар ішкі жан-дүниесімен бір күйзеліспен толғайды. Бұқар толғауларынан жыраудың өмірге, өзін қоршаған ортаға деген философиялық көзқарасы аңғарылады.

«Абылай тұсы осының алдындағы Тәуке заманынан мүлде өзгеше еді. Үш жүздің жігі ыдырап, ескі бірлік жойылды, хан-сұлтандар бас-басына би болып кетті, рулық, руаралық тартыс, өзара қырқыс күшейді. Қазақ даласында болып жатқан өзгерістердің енді бір алуаны оның Ресейге қосылуына байланысты еді.

Сондықтан, Бұқар өзі өмір сүріп отырған заманға оншама ризашылық білдіре қоймайды». Ол өз заманы туралы:

Ай, заман-ай, заман-ай,
Басты мынау тұман-ай,
Істің бәрі күмән-ай!
Баспақ, тана жиылып,
Пада болған заман-ай!
Құл-құтандар жиылып,
Құда болған заман-ай!
Арғымағын жоғалтып,
Тай жүгірткен заман-ай!
Азаматын құлатып,
Жұрт талық болған заман-ай!
Арғымақтың жалы жоқ –
Жабылар жалыменен теңелер.
Жақсылардың малы жоқ –
Жамандар малыменен теңелер! –

Деп, өзінің өмір сүрген заманына наразылығын білдірсе, сол Бұқар заманының, жырау наразылығының бүгінгі заманымызға дәл келіп отырғаны да таң қаларлық.

Философиялық көзқарастары:

Ол - өмірі шектеулі адам түгілі, жансыз табиғаттың өзі өшіп, өніп, қайта жаңғырып отырады дегенді айтқан.

Бұқар заманның мұндай аумалы-төкпелі болып келуін заңды құбылыс деп санайды. Заманның аумалы-төкпелі болғанын, саналы ой емес, санасыздықтың бел алып бара жатқанын, адам болмысының азып, танымның таусылып бара жатқанын, біріншіден, қынжылып наразылықпен жырласа, екіншіден, өткенге өксіп қарамай, ескіні аңсамай, болашаққа да назар салмай, өз тұсындағы заманның мән-мағынасын түсінуге ғана тырысып, өзіндік танымы жеткен құбылысты жалпы халыққа да таныту бар.

Жырау дүниеде мәңгілік ештеңе жоқ екендігін, өмір күнделікті өзгерістерге ұшырап отыратынын атап көрсетеді. Мұндай өзгерістерге тек тұрмыста ғана емес, адамды қоршаған орта – табиғатта да жүріп жатады.

Айналасын жер тұтқан
Айды батпас деменіз.
Айнала ішсе, таусылмас
Көл суалмас деменіз.
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас деменіз.
Жарлыны жарлы деменіз,
Жарлы байға теңеліп,
Жайлауға жарыса көшпес деменіз...
Құландар ойнар қу тақыр,
Қурай бітпес деменіз...

Осы толғаудың өзінен жыраудың өмірге, өзін қоршаған ортаға деген философиялық көзқарастары айқын аңғарылады. Көзқарас – білімнің толықтырылған, қорытылған, күнделікті өмірді байқаудан, өткенді талдаудан, келешекті болжаудан туындайды. Бұқар қарапайым тілменен емес, белгілі бір табиғат құбылысының нақты көрінісімен оны дұрыс қорытындылай отыра, адам санасына объективтік шындық дүниені бейнелеп жеткізеді. Бейнелі тіл саналы ойдың жемісі, міне, осы тұрғыдан қарағанда да, Бұқардың болмысы ойшыл философ, азамат ақын екендігіне көз жеткізеді. Бұқардың ақындық қуаты, азаматтығы қазақ тарихындағы үлкен іс атқарған ірі тұлғалардың бірі екендігін көрсетеді.

Философиялық афоризмдері:

- Әсіре пысық залымның тіліне еруге жазбасын.
- Ардақталған аяулың күндердің күнінде басқаға олжа болмағай.
- Төрең тақтан таймасын.
- Тоқсандағы қарт бабаң топқа жаяу бармағай.
- Анаң аңырап қалмағай.
- Құрсағы құшақ байлардан дәулет.
- Қу таяқты кедейге дәулет бітпес деменіз.
- Жалғыз көпке теңеліп, кегін бір алмас деменіз.
- Қара қылды қақ жарған әділді айт.
- Алла деген зар болмас, ақтың жолы тар болмас.
- Пейілі кең – кемімес, пейілі тар – кеңімес.
- Берік байлаған шешілмейді.
- Шын жаратқан ұл болсаң – құдай тағалам өзі берер нәсіпті.
- Ұрғашының жақсысының – боз жорғадай бұлғаңы,
Ұрғашының жаманының – өсек болар құрғаны.
- Бауырыңнан қашқан күзен көрінбес.
- Аспаннан биік тау болмас.
- Қызда қылық болмаса, құр шырайдан не пайда.
- Іштегі сыр – аллаға мағлұм: сырттағы құлақ – амал емей немене.
- Қара арғымақ арыса – қарға адым жер мұң болар.
Есіл көзден нұр тайса – бір көруге зар болар.
- Қайырсыз итке мал бітсе – аңқау құрып келгенде саумал бермес ішерге.
- Ақ сұңқар құстың баласы – ұяда алтау болмас па,

- Ұяда алтау болғанмен, оның ішінде біреуі – ең алғыры болмас па.
- Ежелгі дұшпан – ел болмас, етектен кескен – жең болмас.
 - Өзіңнен тумай – ұл болмас, сатып алмай – құл болмас.
 - Екі жақсы дос болмас – сіріне үстіне хаты бар,
Ежелгі дұшпан ел болмас – көңілінде кір, даты бар.
 - Айтқаныңа көнбесе, айдауыңа жүрмесе: көңілінде болғаны аласы.
 - Абысынның арызы – ағайын сәнін келтірер,
Ағайынның аразы – елдің сәнін келтірер.
 - Жар басына қонбаңыз – дауыл соқса үй кетер,
Жатқа тізгін бермеңіз – жалменен бас кетер.
 - Дін мұсылман болмаса, тіл мұсылман не пайда?
 - Әкелі бала – жаужүрек, әкесіз бала – сужүрек.
 - Мал араға түспесе, құр айтқаннан не пайда?
 - Айтқан сөзге тұрмаған – жаман емей немене, сұрағанды бермеген – сараң емей немене, кісі ақысын көп жеген – арам емей немене, сыртыңдағы кулығың – амал емей немене, сусағанда берген су – шекер емей немене, ынжық ерге біткен мал – бекер емей немене?!
 - Қарттарыңды сыйлай біл: күндердің күні болғанда кімдердің белі бүгілмес.
 - Ханға жауап айтпасам – ханның көңілі қайтады,
Қандыра жауап айтпасам – халқым не деп айтады.
 - Мінген атың арыса – қатарға ену күн болар,
Қара көзден нұр тайса – қарға адым жер мұң болар.
 - Тірнектеп жүріп іс қылған жарлыны жарлы деменіз,
Жарлы байға тең келіп, жайлауға көшпес деменіз.
 - Жалғызға зорлық қылмаңыз, жағасынан алмаңыз.
 - Өзіңе еркіндік бермесе, азат бастан не пайда.

Әдебиет:

1. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы/ Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге дейін. Бұқар Қалқаманұлы. «Өлке», — Алматы: 2009. 113-бет.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Ақын-жыраулар философиясы. -Алматы: 2006. 235-241 беттер
3. Бейсенов Қ. Философия тарихы. – Алматы: 1992.
4. Даналардан шыққан сөз (Нақылдар жинағы). «Мектеп», —А: 1987.
5. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009
6. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008.
7. Мағауин М. Қобыз сарыны. -Алматы: 1968. 69, 77-78, 91-92 беттер
8. Қазақ. /Бас ред.-Ә.Нысанбаев. /Құрастыр.Ұ.Сұбханбердина және т.б. —Алматы: 1998.
9. Сегизбаев О. Казахская философия XV-начала XX в.в. -Алматы: 1996.

Сонымен, XV-XVIII ғасырлардағы бір өзі әрі көреген суырып салма акын, әрі хандықтың бас идеологы, әрі хандардың серігі және кеңесшісі, әрі тайпаның жауынгер басшысы ретінде көрінген жыраулардың рөлі едәуір арта түсті. Олар толғауларын хан кеңесінде немесе бүкілхалықтық жиналыста айтқан және олардың айтқандары поэтикалық, өсиеттік, философиялық, ойланыс – толғау не арнау түрінде болды, ақыл-кеңес айтып, ұсыныстар берген, көбінесе сәуегейлікпен болжам жасаған.

Мысалы, қазақтың рухани тарихындағы ұлы ойшылдардың бірі –Бұқар жырауды адам табиғаты, өмірі, тіршілік мәні, оның өтпелі болмысы, уақыт өлшемі, дәуір сыры, әлем мен болмыс туралы ойлар толғандырды. Адамның күш-қайраты кемеліне келіп тұрған жастық шағын айшықты бояулармен сипаттаса, қайрат қайтқан кәрілік кезеңін өмірдің өшуінің көрінісі ретінде бейнелейді, кез-келген пенденің өтпелі ғана тіршілік иесі, ғаламның кішкентай бір бөлігі екенін айтады (Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009.133-бет).

Қазақ өмірінің ерекше жағдайлары мен өзіндік өзгешелігі бар қоғам «билер сөзі», «билер айтысы», «билер дауы», «төрелік айту», «шешендік сөздер» деп аталатын көркемдік мәдениеттің бірегей түрін туғызды. Би-шешендер философиялық тақырыбы өте кең, әлеуметтік өмірдегі диалектиканы ашты: әділеттік-озбырлық, достық-жаулық, ізгілік-зұлымдық, адалдық-опасыздық, шыншылдық-екіжүзділік, парасаттық-топастық және т.б.

Сондай-ақ, қазақтың ауызша поэтикалық шығармашылығы шығыс және көрші елдердің мәдениетімен өзара әсерлесіп ислам элементтері кіре бастады. Жаңа классикалық эпостар пайда бола бастады.

Бұл дәуірде қазақтың рухани мәдениеті ауызша-поэтикалық дәстүрмен ғана емес, жазбаша әдебиет те даму үстінде болды (Сонда.131-бет).

**XIX – ҒАСЫРДАҒЫ
ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛЫҒЫ КЕЗЕҢІ**

XIX-ғасырдың адамзат тарихында ерекше орны бар. Ресей империясының бодандығына өткен елде, сол алып мемлекеттің шеңберінде жаңаша, негізінен, жерде отырып өмір сүру жолдарына икемделу, осы күрделі де қиын жағдайда халықтың өзін-өзі сақтап қалу мәселесі өмірдің алғышарттары ретінде тарихи сахнаға шығады. Қазақтың тарихында бұрын-соңды болмаған мұндай өткір бетбұрыс философия саласында ағартушылық ағымды тудырды.

Отандық ағартушылықтың негізгі ерекшеліктерінің бірі – рулық, одан әрі асса, ерте феодалдық қарым-қатынастағы, көшпенділік өмір салтын ұстаған халықты жаңа әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық жағдайда, болуы мүмкін апаттан аман сақтап қалып, оның сана-сезіміне жаңа құндылықтарды енгізу арқылы оны жерге тұрақтандыру болды. Өйткені көшпенділік өмір салтының негізгі факторы – жер көлемі кедейленген орыс шаруаларын қазақ жеріне әкеліп отырғызу саясатының негізінде жылдан-жылға қысқара бастады. Ал мұның өзі күйзелісте тұрған көшпенділік мал шаруашылығын толығынан күйретіп, елде аштықпен қатар мыңдаған жылдар бойы созылып келген өмір салты, әдет-ғұрып құндылықтары адамдардың жан-дүниесінен ажыратыла бастады. Бұл біздің ата-бабаларымыздың мыңдаған жылдардағы тарихында болмаған «зар-заманды» тудырып, адамдар өз өмірінің мән-мағынасын жоғалтып, қазіргі тілмен айтқанда, экзистенциалдық вакуумге келіп тірелді. Қазақтың өзін-өзі жоғалту қаупі туды. Мұндай ахуалда көп жыраулар бұрынғы өткен өмірді көкседі.

Алайда Тарих өткен жолдарын қайталамайды, сондықтан өткенді көксеу – тарихи тұйықтыққа әкеліп тірейді. Мұны түсінген қазақтың ағартушылары – Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев секілді ұлы тұлғалар қазақты жаңа өмірге баулып, оны сауаттықты ашуға, білімге, еңбекқорлыққа, белсенді өмір салтына, жасампаздыққа шақырды (Мырзалы С. Философия/ XIX-ғас. Ағартушылық философия. «Бастау», - Алматы: 2008. 321-322 беттер).

Көптеген елдерде революциялық-демократиялық қозғалыстар етек алды. Сол кезде басқа ұлт-аймақтардағы сияқты, қазақ жерінде де білімге, прогреске ұмтылған алдыңғы қатарлы ойшылдар шыға бастады. Біз оларды революционер-демократ, социалист-утопист демейміз. Олар қазақты революцияға шақырған жоқ, социализмді де армандаған емес. Әрине, мұнда жағдай басқаша болатын. Дегенмен, олар ағартушы-демократ ретінде тарихтан өздерінің лайықты орындарын алды (Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008). Және де, бүгінгі күндері олардың философиялық көзқарастары тек ғылымда аты қалмай, саясатымыз бен мәдениетімізде де айтарлықтай қызығушылықтар туғызып отыр.

ШОҚАН (МҰХАММЕД-ҚАНАФИЯ) ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВ

(1835ж. қараша, Қостанай облысы,
Сарыкөл ауданындағы Күнтимес –
1865ж.сәуір, Алматы облысындағы
Алтынемел тауы маңындағы
Көшентоған)

— Қазақ Ағартушылығының негізін салушы, демократиялық ұлттық мәдениетіміздің көрнекті өкілі, энциклопедист-ғалым, шығыстанушы, саяхатшы, публицист және қоғам қайраткері. Қазақтың ұлы ғалымы: ориенталист, тарихшы, фольклоршы, этнограф, географ, ағартушы.

Әкесі Шыңғыс Уәлиханұлы сол кезде Аманқарағай дуанының (орталығы Қараоба мекені) аға сұлтаны болған. Округ орталығы 1844 жылы Құсмұрын қамалына ауысқаннан кейін дуан аты Құсмұрын болып өзгертілді. Шоқанның өз атасы Уәли Орта жүздің ханы болған. Арғы атасы Қазақ Ордасының Ұлық ханы Абылай, Шоқан оның шөбересі. Шоқанның балалық шағы қыс кезінде Обаған бойындағы Күнтимес ордасында, жазда Есілдің оң саласы Аққанбұрлық алабындағы ата жайлауда өткен. Әжесі Айғаным тұратын Сырымбеттегі хан ордасында да балдәурен күндерін өткізген. «Жеті жұрттың тілін білуге тиісті» хан тұқымы болғандықтан, Күнтимес ордасындағы әкесі ашқан ауыл мектебінде хат таныған Шоқан сол мектепте шағатай тілін меңгереді, парсыша, арабша тіл сындырады. Бұдан кейін 1847-1853 жылдары оны әкесі сол кезде Сібірдегі ең таңдаулы оқу орны деп есептелінетін Омбы кадет корпусында оқытады. Онда әскери сабақтарға қоса жалпы және Ресей жағрафиясы мен тарихы, батыс, орыс әдебиеттері, философия, физика, математика негіздері, шетел тілдері жүрген. Кадет корпусына алғаш оқуға түскен кезде Шоқан орыс тілін білмесе де өзінің зеректігімен тілді тез үйренді. Шоқанның корпуста бірге оқыған Г.Н.Потанин: «Өзінің орыс жолдастарын басып озып, Шоқан тез жетілді... Оған талайлар-ақ назар аударды. Ол сондай қабілетті еді және оқу орнына түспей тұрып ақ сурет сала білетін», дейді.

Оған әсіресе орыс тілі мен әдебиеті оқытушысы Костылецкий мен тарих пәнінің оқытушысы Гонсевский күшті ықпал етті. Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Герцен, Белинский т.б. орыс классиктерін және батыс әдебиетінен Диккенс, Теккерей, Руссо шығармаларын, «Современник» журналын үзбей оқып, әлеуметтік өмірдің және әдебиет ағымының қай

бағытта, қалай дамып бара жатқандығын аңғара алатын, өз кезінің саналы азаматының бірі болған.

1852 жылы Костылецкийдің көмегімен Шоқан көрнекті шығыс зерттеушісі, Петербург университетінің профессоры Березин танысады. Березин Шоқан жинаған қазақтың ауыз әдебиеті нұсқаларын, «Қозы Көрпеш Баян сұлу» жырын алған, ал өз тарапынан Шоқанды ескі жазу ескерткіштерін зерттеу ісіне тартқан. Березиннің тапсырмасы бойынша Тоқтамыс ханның «Жарлығына» талдау жасайды. Бұл оның алғашқы ғылыми еңбегі еді. Жастығына қарамай, оның білімдарлығын, әсіресе, шығыс әдебиеті мен тарихын жақсы білетіндігін сол кездегі орыс ғалымдары да жоғары бағалап, мойындай бастаған болатын.

Кадет корпусын он сегіз жасында бітірген Шоқан Батыс Сібір генерал губернаторының кеңсесінде қызметке қалдырылады. Бір жылдан кейін Батыс Сібір мен Қазақстанның солтүстік шығыс аудандарын басқаратын генерал губернатор Гасфорттың адыутанты болып тағайындалады. Осы қызметті атқара жүріп, ол Орта Азия халықтарының тарихын, этнографиясы мен жағрафиясын зерттеуге белсене араласады.

1855 жылы Ұлы жүзді Қоқан хандығының ықпалынан шығарып, Ресейге қосу бағытында жұмыс істеу үшін ұйымдастырылған экспедицияға қатысып, Семей, Аягөз, Қапал арқылы Іле Алатауына дейін келеді. Жоңғар қақпасына, Алакөл, Тарбағатайға саяхат жасайды. Осы сапарында қазақ, қырғыз, ауыз әдебиетінің үлгілерін, тарихы мен этнографиясының материалдарын жинап алады. Қазақ халқының тарихы мен әдет-ғұрып, діни ұғымдары жайында материал жинап қайтады. Бұл материалдар негізінде кейін ол «Тәңірі» (Құдай), «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» деген еңбектер жазады. Бұл еңбегін жоғары бағалаған генерал Г.Х.Гасфорт оны наградаға ұсынады, әскери лауазымы бір сатыға жоғарылап, поручик атағын алады.

1856 жылы М.М.Хоментовский басқарған әскери ғылыми экспедицияға қатысып, қырғыз елін жете зерттеп, Ыстықкөл аймағының картасын жасасады. Қырғыздар мен Ұлы жүз қазақтарының тарихы, этнографиясы жайлы мәліметтер жинайды, ауыз әдебиетінің нұсқаларын жазып алады. Жазуы жоқ елдердің өткен тарихы мен салтын тануымыз үшін мұндай ұзақ желіге құрылған, күрделі эпостардың үлкен мәні барын түсінген Шоқан «Манас» үлгісінде көрсетті. «Манас», дейді Шоқан, қырғыздардың ескі мифтерінен, аңыздарынан ертегілерінен жиналып, бір адам Манастың төңірегіне топталған энциклопедия. Бұл жағынан, ол даланың «Илиадасы» тәрізді. Бұл аса зор эпопеяда қырғыз халқының өмірі, әдет-ғұрпы, жағрафиясы, діни дәрігерлік ұғымдары, шетелдермен қарым-қатынасы түгел қамтылған... Екінші эпос «Семетей» «Манастың» жалғасы. Бұл қырғыздың «Одиссеясы». Іле өзенінің басындағы Манас жорық жасады деген жерлерді барып көреді. Сібір мен Тянь Шань аралығында көшіп жүрген қырғыздар Алатаудың автохонды ежелгі тұрғындары екені тарихта тұңғыш рет анықтап береді. Қырғыздардың көне тарихы жөніде жазған географы К.Риттердің, А.Гумбольдтің, шығыстанушы ғалымдар Шотт пен Клапроттың еңбектеріне

сын айтады, Бұдан кейін Құлжа қаласында болып, Жоңғария тарихымен шұғылданады. 1857 жылы тағы да қырғыз елінде болады. Осы сапарларда жинаған материалдарды ол «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы», «Ыстықкөл сапарының күнделіктері», «Қытай империясының батыс провинциясы және Құлжа қаласы» атты еңбектерін жазуға пайдаланады. Табиғатты және ел тұрмысын Шоқан жазушылық шеберлікпен суреттеген. Осыдан барып оны орыс достары «Қазақ тақырыбына жазатын орыс жазушысы» деп атаған. Тарих, география саласындағы даңқы Петербург ғалымдарына да жетіп, жиырмадан жаңа асқан жас Шоқанды Орыс География қоғамының толық мүшесі етіп сайлайды.

1858-1859 жылдары Шоқанның Қашғарияға сапары ғалымдық, ағартушылық саласындағы еңбегінің жаңа белеске көтерілуіне жол ашты. Қашқария ол кезде Ресей тарапынан зерттелмеген өлке болатын. Қоқан хандығының Қашқардағы консулы әрі саяси резидентінің көмегімен Қашқардың экономикалық саяси құрылымын зерттеп, бұл халықтың тарихы мен этнографиясынан көптеген материалдар жинайды. Қашқар сапарынан «Алтышаһардың, яғни Қытайдың Нан лу провинциясының шығыстағы алты қаласының жайы» атты еңбегі дүниеге келді. Бұл Шығыс Түркістан халықтарының тарихына, әлеуметтік құрылысына арналып, сол заман ғылымының биік деңгейінде жазылған әлемдегі тұңғыш зерттеу жұмысы еді. Ұзамай ол Германияда, Англияда жарияланады.

Шоқан қазақтың тұңғыш профессионал суретшісі болды, ол негізінен портрет, пейзаж және халықтың тұрмыс салтын бейнелеумен айналысқан. Одан 150-дей сурет қалған.

Туберкулез меңдегендіктен Петербургтен елге оралған Шоқан туған халқының екі жақты қанауда езілгенін көріп, 1862 жылғы сайлауда Атбасар округының аға сұлтаны болуға талпынады. «Елдестеріме пайдамды тигізу үшін аға сұлтан болғым келді. Оларды чиновниктен, қазақ байларынан қорғамақ болдым. Сондағы ең алдымен көздегенім өз басымның мысалы арқылы жерлестеріме оқыған аға сұлтанның пайдалы екенін көрсету еді» деп жазады ол бұл туралы досы Достоевскийге. Бірақ ол бұл мақсатын орындай алмай, аға сұлтандыққа өте алмай қалады. 1864 жылы наурыз айында Шоқан полковник Черняевтің шақыруымен Әулиеатаға (қазіргі Тараз қаласы) келеді. Орыс империясының Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияны Ресейге бағындыру жорығына аудармашы, жергілікті халықпен мәмілегерлік келісімдер жасау үшін қосылған ол полковник Черняевтің Әулиеатаны алу кезінде бейбіт халыққа жасаған жауыздығына куә болғасын, ренжіп, кейін қайтады. Содан Верный (қазіргі Алматы) қаласына келіп, одан әрі Тезек төренің аулына барып (бұрынғы Талдықорған облысы, Күреңбел жайлауы, Алтынемел асуының күнгейі) тоқтайды. Сонда үйленіп, тұрып қалады.

Сөйтіп жүргенде ескі өкпе ауруы қайта қозып, Шоқан 1865 жылдың сәуірінде қайтыс болады.

Шоқанның шығармаларын жинап бастыруда орыс ғалымдарының еңбегі аса зор. Орыстың жағрафиялық қоғамы басып шығарған Шоқан

шығармаларына жазған алғы сөзінде академик Н.И.Веселовский: «Шоқан Уәлиханов Шығыстану әлемінде құйрықты жұлдыздай жарық етіп шыға келгенде, орыстың Шығысты зерттеуші ғалымдары оны ерекше құбылыс деп түгел мойындап, түркі халқының тағдыры туралы онан маңызы зор, ұлы жаңалықтар ашуды күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз өлімі біздің бұл үмітімізді үзіп кетті!» деп жазды. Бірақ ол сол аз ғұмырында адам қабілетінің ғажайып мүмкіндіктерін, гуманизмнің биік өресін, ұлтжандылықтың жалтақсыз үлгісін, ғылыми қабілет пен алғырлықтың қайран қаларлық өнегесін барша болмысымен, нақтылы іс әрекетімен дәлелдеп үлгерді.

Философиялық афоризмдері:

- Поэзияға, әсіресе, импровизацияға құштарлық – барлық көшпелі нәсілдерге тән қасиет.
- Өткенің туралы ойлағаның – бүгініңнің қамын жегенің.
- Еңбекқорлық, ұлттық мақтаныш, принциптілік – сайып келгенде, осы қасиеттердің бәрі де халықтың тұрмыс-салты мен ұлттық мінезінен шығады.
- Адам баласы табиғат аясында және ұдайы табиғат ықпалын сезіну жағдайында өмір сүреді, нақты іс-қимылдар жасайды. Бұл тұрғыдан келгенде, шаманизм көзқарасы – солшыл материализмге саяды. Екінші жағынан, өлгеннен кейін адамның өзі тәңір текті құпияға айналады – бұл солшыл спиритуализмдік көзқарас.
- Тіл – қай халықтың болмасын басты белгісі.
- Халықтың кемеліне келіп, өркендеп өсуі үшін, ең алдымен, азаттық пен білім керек.
- Алғырлық пен сабырлық – түркілердің табиғи қасиеті.
- Қазақтар – жақсылықтың қадірін білетін халық!.

Әдебиет:

1. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов. –Собр.соч.в 5-т. -А: 1985
2. Валиханов Ч.Ч. О мусульманстве в степи. Т-4, —Алматы: 1985. 71-бет
3. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы/ Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге дейін. Шоқан Уәлиханов. «Өлке», —Алматы: 2009. 157-бет.
4. Бейсенов Қ. Философия тарихы. – Алматы: 1992.
5. Қазақ. /Бас ред.Ә.Нысанбаев. Құрастыр.Ү.Сұбханбердина және т.б. —Алматы: 1998.
6. Сегизбаев О. Казахская философия XV-начала XX вв. —Алматы: 1996.
7. XX-ғасыр басындағы қазақ философиясы. 20-томдық. «Аударма», —Астана: 2008.

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН

(1841ж. Қостанай облысы, Қостанай ауданындағы Арақарағай – 1889ж. Тобыл өзенінің бойы)

— қазақтың аса көрнекті ағартушы-педагогы, жазушы, этнограф, фольклоршы.

Орынбор шекара Комиссияның қазақ балалары үшін ашылған мектебінде 1850 – 1857 жылдары оқып, оны үздік бітіріп шықты. Жастайынан туған әкесінен жетім қалып, Ыбырай үлкен әкесі Балқожа үлкен әкесі Балғожа бидің қолында тәрбиеленді. Орынборда оқып жүрген немересі Ыбырайға жазған мына сәлем хатының үлкен тәрбиелік мәні болды. «Атамды сағындым деп асығарсың, сабаққа көңіл қойсаң басыларсың, Ата-ананды өнер білсең асырарсың, Надан боп білмей қалсаң, аһ ұрарсың». Ыбырай Орынборда оқып жүрген кезінен бастап, бұл өлкеде айдауда жүрген әртекті орыс зиялыларымен араласты, белгілі Шығыс зерттеушісі В.Григорьевтен дәріс алды. Елге қайтып оралған соң халықтан қаржы жинап, мектеп үйін салуға кірісті. Мектеп 1864 жылдың қаңтарында ашылды. Ал мақсат-тілегін Ыбырай былай деп белгіледі: «Мен қазақ жастарының классикалық гимназияларда, ауыл шаруашылық академияларында оқып білім алуын, өз халқына қызмет етуін, жаңалықты іс жүзінде көрсете білуін жоғары мұрат деп білемін». Бала оқытып, тәрбиелеу жұмысында ол дүние жүзі педагогика классиктерінің идеяларын басшылыққа ала білді. Оған басшылық еткен Қазан университетінің профессоры, миссионер Н.И.Ильминский болды. Ол Ыбырайға орыс алфавитімен жазылған оқу құралын жасауды ұсынды. 1879 жылы Ыбырай төрт тараудан тұратын әйгілі «Киргизская хрестоматия» («Қазақ хрестоматиясын») кітабын жазды. Сонымен қатар көптеген әңгімелер, өлеңдер жазып, балаларды оқуға, білімге шақырды. Олардың біразы сол хрестоматияға енгізілді. «Кел, балалар, оқылық» деген өлеңінде ол: «Сиса көйлек үстінде, токуменен табылған, Сауысқанның тамағы шокуменен табылған, Өнер-білім, бәрі де оқуменен табылған. Кел балалар оқылық, Оқығанды көңілге, Ықыласпен тоқылық», - деп жазды. Ыбырай «Қазақтарға орыс тілін үйретумен бастауыш құралы» («Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку», Оренбург, 1879) атты 8 - тараудан тұратын оқу кітабында «Зат есім», «Сан есім», «Үстеу мен жалғау», «Етістік» т.б. ұғымдарын тұңғыш рет еңгізіп, талдап көрсетті. Ыбырай өз халқын мәдениетті, өнерлі елдердің қатарына қосуды арман етті. «Өнер, білім бар жұрттар, Тастан сарай салғызды.

Айшылық алыс жерлерден. Көзінді ашып жұмғанша, жылдам хабар алғызды», - деп жазды.

Ыбырай оқытушылық жұмыспен қатар халық училищелерінің инспекторы, Торғайдың уездік судьясы да болды. Алтынсариннің тікелей араласуын мектептер, интернаттар, училищелер ашылды, олардың жанынан халық қаражатымен кітапханалар ұйымдастырылды. Ыбырай надандыққа, сауатсыздыққа қарсы болып, халықты еңбекке, білімге шақырды. Оған «Надандық», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Лұқпан Хакім», «Қыпшақ Сейіткүл» деген шығармалары дәлел болады. Мәселен, «Қыпшақ Сейіткүл» деген әңгімесінде Ы.Алтынсарин ағайынды екі адамды мысалға алады. Сейіткүл егіншілікпен айналысып, егін егеді, саудамен, т.б. шұғылданады. Сөйтіп басқаларға өнеге көрсетеді. Екіншісі ұрлықпен айналысады. Ақыры өмірі қорлықпен өтеді. Өзін белгісіз біреулер Түркістан жақта өлтіріп кетеді, ұрлықпен жинаған дүниесі талан-таражға түседі. Сөйтіп Ыбырай халықты адалдыққа, еңбекке, отырықшылыққа шақырады, зиянды кертартпа әдеттерден безуді уағыздайды, арамдық жолдан сақтандырады. «Араз бол, кедей болсаң, ұрлықпенен, Кете бар, кессе басың шындықпенен. Қорек тап бейнеттен де – тәңірім жәрдем, Телмірме бір адамға мұндықпенен» деп халқына ақыл-кеңес берді. Сонымен бірге патша өкіметінің қазақ балаларының ішінен тілмаш тәрбиелеп шығармақ болған әрекетін сынап, қазақ еліне тілмаштық емес, өнер-білім керек екенін орыс тілінде жазылған мақалаларында талай рет атап айтты. Қазақтың кішіпейіл, білімге құштар, достыққа адал екенін айтып отырды.

Ыбырай қазаққа көшпелілік тұрмыстың тұсау болып отырғанын да атап көрсетті. Ол қазақтардың өмір бойы көшпелі тұрмыста қала беруін қуаттамауымен қатар, «халық өзінің даму жолында көшпелілік өмірден отыршылыққа ауыспай қоймайды» деп қорытты. «Халыққа білім беру, көзін ашу ісінің өзі осы отырықшылықпен тығыз байланысты» деді. «Қазақ көп ұзамай орыс мемлекетімен қоян-қолтық араласып кететін болады. Бұл жақындықтан ол тек қана бақыт табады және ол малшы болып қалмайды, сонымен қатар диқаншы да, Ресейдің қасиетті туы астында жақсы жауынгер де бола алады» деп жазды Ыбырай.

Бірақ Ыбырай патша өкіметінің Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарында дала облыстарын басқару жөніндегі 1868 жылы қабылданбақ болған уақытша ережесін сынға алды. Оның қазақтың тұрмыс салтын, көшпелі өмір сүрген әдет-ғұрпын, шаруашылығын есепке алмай, оны күштеп отырықшылыққа айналдырмақшы болғанын, артық жерлерін тартып алып, Ресейдің орталық аудандарынан келген қоныс аударушыларға бермекші екенін бүкпесіз ашық сынады. Ы.Алтынсарин былай деп жазды: «Даланы мекендеген халықтардың өміріне жасанды түрде төңкеріс жасауға шешім қабылдас бұрын алдымен осы халықты және оның өмірін зерттеп білу ақылдырақ іс болмай ма? Бұл халықта отырықшылық үшін қандай алдын ала орындалған шарттар бар?.. т.б. Сол сияқты мәселелерді күні бұрын алған дұрыс болмай ма? Мұның өзі ағат қадам жасамау үшін керек. Өйткені, бүгін бір халықтың өмір салтын күшпен өзгерту кейде нағыз қабілетті

халықтың өзін де енжар селқос халыққа айналдырып жіберуі мүмкін. Башқұрт халқы осындай жағдайды душар болды деушілер көп. Шындығында, айналдыруға болмайды ғой».

Ыбырайдың еңбектері, мақалалары, хаттары, олардың дүниеге материалистік көзқарас тұрғысынан, тәжірибиелі қиялдық анықтаушы тұрғысынан жазылғанын байқатады. «Білім дегеніміз өзімізді қоршаған шындықты танып-білу» деп түйіндеді Ыбырай. Ол мектептегі діни-схоластикалық оқуға қарсы шықты. Өзі ашқан мектептерде оқу процесін осы тұрғыдан жүргізді. Бірақ ол ашық қарсылық көрсеткен жоқ. Кейбір шығармаларында оның құдайға сенуі де байқалады. Шариғат мәселелесінде, діни кітаптарды оқу жеңіл болсын деп Ыбырай қазақ тілінде орыс әріптерімен де жазып көрді. Бірақ, жалпы алғанда Ыбырай Алтынсарин өз заманындағы алдыңғы қатарлы ойшыл, адамгершіл, ағартушы, демократ болды.

Философиялық-педагогикалық афоризмдері:

- Нәрсенің сыртына қызықпа, асылы ішінде.
- Көңілінді, бойынды мөлдір бұлақтай таза ұста.
- Біреуге жақсылық етсең, ол жақсылығыңды міндет етпе.
- Байлық – қанағат пен еңбекте.
- Аз жұмысты қиынсынсаң – көп жұмысқа тап боласың. Азға қанағат қылмасаң – көптен құр қаласың.
- Қашанда бір істі істегіңіз келсе, ол іске әуелі ақылыңызды, онан соң көзіңізді жұмылдырыңыз, соан соң ақылыңыз дұрыстанса, көзіңіз көріп жөнін тауып мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға сонда ерік беріңіз.
- Еңбекпен табылған тамақ тәтті әрі сіңімді болады.
- Өнер-білім бар жұрттар,
Тастан сарай салғызды.
- Өнер, білім, бәрі де
Оқуменен табылған.
- Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені мұғалім – мектептің жүрегі.
- Егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәлауға тиісті емес, оларға түсіндіре алмай отырған өзін кінәлауға тиіс.

Әдебиет:

1. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. —Алматы: 1988. 306-бет
2. Алтынсарин Ы. Мұсылмандық тұтқасы. —Алматы: 1991. 8-бет
3. Даналардан шыққан сөз (Нақылдар жинағы). «Мектеп»,—А: 1987.
4. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009.
5. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008.
6. Қазақ /Бас ред.Ә.Нысанбаев./Құрастыр.Ұ.Сұбханбердина және т.б.
—Алматы: 1998.
7. Сегізбаев О. Казахская философия XV-начала XX вв. —Алматы: 1996.

АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫ

(1845ж. 10 тамыз, Шығыс Қазақстан облысы, Шыңғыстау – 1904ж. Шыңғыстаудағы Жидебай)

– қазақтың көрнекті ойшылы, ағартушысы. Абай тарихқа ең алдымен кемеңгер ойшыл акын ретінде енді.

Оның ақындық шеберлігі қазақ даласында шырқау биікке көтерілді. Абай өлеңдері қашанда есті, сөздері жинақы, ойлары терең, тәрбиелік мәні зор, деңгейі жоғары болып келеді. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» - деп ақынның өзі айтқандай, оның өлеңдерінің әлеуметтік, этикалық мәні

мейлінше терең. Сонымен қатар Абай өз заманының қоғам қайраткері, ойшыл–философы болды.

Абай Қарқаралының аға сұлтаны Құнанбайдың төрт әйелінің бірінен туған. Орта жүздің Арғын тайпасының Тобықты руынан шыққан билер әулетінен. Әкесі Өскенбайұлы Құнанбай өз заманындағы атақ даңқы алысқа кеткен адамдардың бірі болған. Патша өкіметі ХІХ ғасырдың ортасындағы бір сайлауда оны Қарқаралы ауданының аға сұлтандығына бекіткен. Шешесі Ұлжан Орта жүздің Арғын тайпасынан Қаракесек руының шешендікпен, тапқырлық, әзіл әжуамен аты шыққан шаншарлардың қызы «Абай» деп жас Ибраһимді анасы Ұлжан еркелетіп атаған.

Осындай текті ортадан шыққан Құнанбай мен Ұлжаннан туған төрт ұлдың бірі Абай жастайынан ақ ерекше қабілетімен, ақылдылығымен көзге түседі. Балаға сыншы әкесі осы баласынан қатты үміт етеді. Сондықтан да ол Абайды медреседе төрт жыл оқығаннан кейін, оқудан шығарып алып, қасында ұстап, ел басқару ісіне баули бастайды. Әкесінің төңірегінде ел жақсыларымен араласып, өз халқының рухани мәдениет жүйелерімен жете танысады. Өзі билер үлгісінде шешен сөйлеуге төселеді. Ұтымды сөзімен, әділ билігімен елге танылып, аты шығады. Көп ұзамай, жетпісінші жылдардың бас кезінде Қоңыр Көкше дейтін елге болыс болады. Билікке араласып, біраз тәжірибе жинақтағаннан кейін ол халық тұрмысындағы көлеңкелі жақтарға сәуле түсіруге күш салып бағады. Бірақ онысынан пәлендей көңіл тоятындай нәтиже шығара алмайды. Сондықтан халқына пайдалы деп тапқан істерін көркем сөзбен, әсіресе, өлеңмен насихаттамақ болады. Орыс әдебиетімен танысуы көп ықпал етеді.

1891 жылдан бастап Абай басына ауыртпалық түсіп, бір-біріне ұласқан қайғы бұлты ашылмай қояды. Осы жылы ақынның сүйікті інісі Оспан жарық дүниеден өтеді. Одан кейін орысша әскери білімі бар, үлкен

үміт күткен баласы Әбдірахманнан айырылады. Бұлардың қазасының ақын жанына қандай батқаны оның осы тақырыпқа арнаған топтама өлеңдерінен айқын көрінеді. Сөйтіп жүргенде соңғы тіренішіндей болған дарынды ақын баласы Мағауия да қайтыс болды. Осындай қабаттасқан қайғы қасіреттен күрт сынған Абай Мағауияның қазасынан кейін қырық күннен соң, өзі де дүние салады.

Ең алдымен ол өз халқына өлеңдері, қара сөздері арқылы ұдайы ой салып, оның көкірегін оятып, оны надандықтан, жаман қылықтардан сақтандырды, мәдениетті болуға, прогреске шақырды. Оған 1886 жылы жазған өлеңіндегі: «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым. Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың. жақсы менен жаманды айырмадың. Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың», - деген сөздері дәлел болады. Сондай-ақ, Абай бос даурыға, бекер мал шашуға, өтірік айтуға, жалқау болуға қарсы шықты. «Бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол, Адам болам десеңіз» - деп Абай «Өсек, өтірік, мақтаншақ, Еріншек, бекер мал шашпақ, Бес дұшпаның білсеңіз, Талап, еңбек, терең ой, Қанағат, рақым ойлап қой, Бес асыл іс көнсеңіз»- деген өсиет айтты. Абай өнер-білім алуға шақырды, өмірде өз орныңды тап, пайдалы әрекет жаса, дейді. «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та, бар қалан!» деген сөздер соның айғағы.

Абай қазақты өнер үйренуге, еңбекке, тіпті сауданың да мәнісін білуге шақырды. «Егіннің ебін, сауданың тегін үйреніп, ойлан, мал тап», дейді. Қазақ елінде ойын-сауыққа көп әуестеніп, бір үйден бір үйге, бір ауылдан бір ауылға селтендеп, қыдырып жүретін келеңсіз әдет барын ашына ескертіп, одан аулақ болуды арман етті. «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, Аздырар адам баласын», - деп түйіндеді. «Қырық екінші сөзде» Абай қазақты пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар деп санады. Абай өзінің өлеңдерінде, әңгіме, өсиеттерінде жан-жағына қара, көршілес өзбек, татар халықтарынан өнеге ал, солардан үйрен, дейді. Ең алдымен Абай орыс халқымен дос болып тілін үйренуге, өнерін білуге шақырды. Тек сол арқылы ғана қазақ халқының көзі ашылатынын айтты. «Орысша оқу керек, Хикмет те, мал да, өнерде, ғылым да – бәрі орыста зор. Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға, тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі: олар дүниенің тілін біледі. Мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек – көзің ашылады. Әр біреудің тілін, өнерін білген кісі онымен бірдейлік дағуасына кіреді... орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенде дүние арзанырақ түседі», - дейді.

Ол А.С.Пушкин мен М.Ю.Лермонтовты ұстаз тұтты, олардың өлеңдерін, И.А.Крыловтың мысалдарын қағаз бетіне аударды. Мәселен, «Татьянаның хатын», «Онегиннің хатын» аударып қана қойған жоқ, оған ән де шығарды.

1840 жылы М.Ю.Лермонтов Гетенің «Жолаушының түнгі әні» деген өлеңін «Горные вершины спят во тьме ночной» деген атпен аударған болатын. Гетенің бұл өлеңі көптеген ақындарға, композиторларға әсер етті. Қараңғы түн, айнала тау, тым-тырыс, мүлгіп тұрған табиғат. Бұл көрініс кімді де болса тамсандырады. Лермонтовты. Ф. Шубертті, С.Рахманиновты,

т.б. шығармашылық шабытқа келтіргені сияқты, ол Абайдың да жүрегіне ұялады. «Қараңғы түнде тау қалғып, ұйқыға кетре маужырап» деп аударды, сондай-ақ ол Лермонтовтың «Теректің сыйы», «Қанжар» өлеңдерін аударды.

Әлеуметтік көзқарастарында Абай әділеттік үшін күресті. Үстем тап өкілдерін: байларды, билерді, болыстарды, т.б. аяусыз шенеді. Болыстыққа таласып, мал шашып, кейін оны еңбекші бұқарадан еселеп қайтармақ болғандарды кекетіп: «Болмыс болдым мінеки, бар малымды шығындап», - деп әжуалады. Сондай-ақ кедей, мүсәпір, жетім-жесірлердің қиын өмірін жаны ашып суреттеді. Оған «Қараша желтоқсан мен сол бір екі ай» өлеңі дәлел болады.

Абайдың дүниетанымында Құдай мен табиғат, адам мен құдірет, жан мен тән, өмір мен өлім көп орын алды. Осылардың бәріне прогресшілдік тұрғыдан жауап іздеді. Абай, бір жағынан, Құдай бар деп, түсінсе, екінші жағынан, дүниенің, әлемнің объективтік заңдылығы бар екенін мойындайды. Сондықтан ғылымды меңгеруге, дүниені түсінуге шақырды. «Ғалым болмай немес, балалықты қисаңыз» дегені немесе «Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын көре тұра тексермедім. Ер жеткен соң түспеді уысыма, Қолымды мезгілімен кеш сермедім» дегені осының айғағы. Абайдың ойынша адамның ақылдылығы, саналылығы дүниені зерттеумен, оның ішкі сырын білумен тығыз байланысты. Таным тұрғысынан Абай сананың, ақылдың рөлін жоғары бағылады. Дүниені тану, ақиқатты білу, ғылымды меңгеру. Абайдың пікірінше, адамға тән қасиет болуға тиіс. «Дүниенің көрінген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуаның жаны болады», - деп жазды. Абай шығармаларында, оның дүниеге көзқарасында стихиялық диалектиканың да орын алғанын байқауға болады. Айналадағы дүниенің мәңгі қозғалыста, дамуда екенін былай түсіндіреді: «Дүние бірқалыпта тұрмайды, адамның қуаты, өмірі бір қалыпта тұрмақты берген жоқ». Немесе «Дүние – үлкен көл, Замана – соққан жел», - дейді Абай «Отыз жетінші сөзінде». Оның ойынша, дүниеде өзгермейтін, құбылмайтын мәңгілік ешнәрсе жоқ. Табиғатқа да? адамға да осы заң ортақ екенін айтады. Мәселен, «Отыз жетінші сөзінде» Абай: «Адам баласын замана өсіреді, кімде-кім жаман болса, замандасының бәрі виноват», - деп жазды. Олай болс адамды адам тәрбиелейтін оның ортасы, әлеуметтік ортасы, достары болмақ. Балыйша айтқанда, адамның жаман, не жақсы болуы құдайдан емес, тәрбиеден екенін мойындайды. «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім», - дейді Абай. Әрине бұл пікірлер Абайдың діни уағыздарға сене бермейтінін көрсетеді. Ол «Қырық төртінші сөзінде»: Адам баласының ең жаманы – талапсыздық деп атап көрсетті. Абай әр нәрсенің, істің өлшемі болады деп білді. Егер өлшем сақталмаса, шектен шықса, сапалық өзгеріс болатынын айтты. «Қырық үшінші сөзінде» Абай: «Әрбір нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса – жарамайды. Өлшеуін білмек – бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қияли болып та кеткені де болады. Ішпек–жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, сүймек, мал

жимақ, мансап іздемек айлалы болмақ, алданбастық – бұл нәрсенің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшемнен асырса, боғы шығады», - дейді. Абай: Оның ғажап тағы бір ойы: «...Көпте ақыл жоқ. Ебін тапта, жөнге сал», - деген. («Отыз жетінші сөзі»). Абай шығармаларында, әсіресе бес қара сөздерден тұрған оның тақияларында талай философиялық ойлар, толғаулар айтылған. Шоқан мен Ыбырай сияқты, Абай да қазақтың ұлттық мақтанышы. Оның ой-пікірі – прогресшіл адамзаттың тұжырымы. Өйткені ол мистикалық йдан аулақ болды, ақыл – парасатты дәріптеді. «Отыз сегізінші сөзінде» Абай: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Содан қашпақ керек: әуелі надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залылық», дейді.

Философиялық шығармалары:

Шығармалары үш жүйемен өрбиді: бірі – өз жанынан шығарған төл өлеңдері; екіншісі – ғақлия (немесе қара сөз) деп аталатын прозасы; үшіншісі – өзге тілдерден, әсіресе орысшадан аударған өлеңдері.

Абай өлеңдері түгел дерлік лирикадан құралады, поэма жанрына көп бой ұрмағаны байқалады. Қысқа өлеңдерінде табиғат бейнесін, адамдар портретін жасауға, ішкі-сыртқы қылық-қасиеттерін, мінез-бітімдерін айқын суреттермен көрсетуге өте шебер. Қай өлеңінен де қазақ жерінің, қазақтың ұлттық сипатының ерекшеліктері көрініп тұрады. Ислам діні тараған Шығыс елдерінің әдебиетімен жақсы танысу арқылы өзінің шеберлік – шалымын одан әрі шыңдайды. Шығыстың екі хикаясын «Масғұт» және «Ескендір» деген атпен өлеңге айналдырады. Ислам дініне өзінше сенген діни таным жайындағы философиялық көзқарастарын да өлеңмен жеткізеді.

Философиялық көзқарастары:

Абайдың дүниетанудағы көзқарасы XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақтың экономикасы мен ой-пікірінің алға ұмтылу бағытта даму ықпалымен қалыптасты. Дүниетану жолында сары-орыстың төңкерісшіл демократтарының шығармаларын оқып, өз дәуірінің алдыңғы қатарлы ой-пікірін қорытып, басқаларға қазақ өміріндегі аса маңызды мәселелерді түсіндіруге қолданады. Дүниетану өңірінде екі қасиеттің — сезім мен қыйсынның, түйсік пен ақылдың қатынасын таразылайды. Сондықтан да: «Ақыл сенбей сенбеңіз, Бір іске кез келсеңіз» деп жазады.

Кез келген халықтың тарих сахнасына шығуы – жүйеге бейімделген біртектес өмір салттың ғана нәтижесі емес, сонымен бірге қасиеттік деп саналатын- арман-аңсардың (идеал) да біртұтастығына айғақ. Олай болса Абай сынының тәлкегіне түскен еріншектік, дарақылық, жалқаулық, күншілдік, өтірікшілік, өсекшілдік, мақтаншақтық, жағымпаздық, жікшілдік сияқты қасиеттер қазақ баласының кейбірінің бойындағы туа біткен кемшілік емес, сол Абай өмір сүрген қоғамдағы саяси әлеуметтік қатынастардың нәтижесі екеніне ден қою қажет. Сонда, Абай бұрынғы бабаларымыздың бойынан көрген «кемшіліктерді» себеп ретінде емес, сол замандағы саяси-әлеуметтік қатынастардың салдары ретінде қарастыруға жол ашқан.

Философиялық афоризмдері:

➤ Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады.

- Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақшылық.
- Егер жаманшылықты көп қылған болсаң, балаңның оқыған құраны сені неге жеткізеді?
- Иман сақтауға – қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босамас буын керек.
- Тіл жүректің айтқанына көнсе – жалған шықпайды.
- Жаманмен салысып жақсы болмайсың.
- Бір озған, бір жыққан үнемі озып, үнемі жығып жүрмейді.
- Адам баласы жылап туады, кейіп өледі.
- Әуелі құдайға сиынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп еңбек қылсаң қара жер де құр тастамайды.
- Атадан баланың ойы өзге.
- Баланың мал табары болады, мал шашары болады.
- Өзің мал таба алмасаң – балаң мал тапсын.

Әдебиет:

1. Абай. Шығармалары /«Әлем әдебиеті» сер//Абай-150ж., «Жалын», —Алматы: 1995.
2. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы/ Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге дейін. Абай. «Өлке», —Алматы: 2009. 175-бет.
3. XX-ғасыр басындағы қазақ философиясы. 20-томдық. «Аударма», —Астана: 2008.
4. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. —А: 2006.
5. Бейсенов Қ. Философия тарихы. «Ғылым», —Алматы: 1992. 326-бет
6. Даналардан шыққан сөз (Нақылдар жинағы). «Мектеп», — Алматы: 1987.
7. Есімов Ғ. Хакім Абай. —Алматы: 1994.
8. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009.
9. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008.
10. Қазақ /Бас ред. Ә.Нысанбаев. Құрастыр. Ұ.Сұбханбердина және т.б. —Алматы: 1998.
11. Нурланова К. Человек и мир: казахская национальная идея. —А:1994
12. Нұрмұратов С. Ұлттық болмыс пен ұлттық сана: Оқу құралы. —Алматы: 1996.
13. Сегізбаев О. Казахская философия XV-начала XX вв. —Алматы: 1996.

ШӘКӘРІМ (ШАҢ-КӘРІМ) ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ

(1858ж. 11 шілде, Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Шыңғыстау бөктері – 1931ж.)

– қазақтың рухани мәдениеті мен менталитетінде өшпес із қалдырған алып тұлға, гуманист әрі Абайдың немере інісі және ұлы ақынның ілімін жалғастырушы.

Ол арнайы оқу орнында оқымаса да араб, парсы, орыс және шағатай тілдерін өз бетімен үйренген. Абай сияқты Шәкәрім де Қазақ Елін қалай өркениетті, мәдениетті елдер қатарына қосамын деп талпынды.

Оның ойынша, бұл азаматтық өтеудің шарты – туған елдің бүкіл тарихи, мәдени құндылықтарын жоғалтпай, оларды заман талабына сәйкес қолдану.

Шәкәрімнің рухани ізденісінде ежелгі сақ-түрік заманынан қалыптасқан ғарыштық дүниетаным ерекше орын алады. Тәңірі, Нұр, Күн, Табиғат – ол үшін қасиетті, киелі ұғымдар. Шәкәрім «Үш анық» деп аталатын трактатын жазуға отыз жылдай уақытын сарп етіпті. Бұл ақынның ғылымға деген үлкен жауапкершілігі мен тазалығы болса керек. Ол мұнда батыс пен Шығыс мәдениетінің рухани қазына көздеріне бас қойып, жаратылыстану ғылымдары салты бойынша да көптеген Европа ғалымдарының еңбектерімен таныс болғанын көреміз. Шәкәрім өмір бойы өзін өзі жетілдірумен өткен адам. Ол әдебиет, тарих, философия, жаратылыстану ғылымдарымен де шұғылданды. Оккультизм, спиритуализм, магия мәселелерімен де шұғылданды. Ал философиялық дүниетанымында ежелгі антикалық классиктер – Пифагор, Демокрит, Эпикур, Платон және Аристотель басты орында болды. Ол сондай-ақ ХІХ - ғасырдың аяғы, ХХ-ғасырдың басындағы француз философы О.Конт, ағылшынның позитивист философы Г.Спенсер, идеалист Нелійдің, пессимист философ А.Шопенгауэрдің, т.б. философиялық еңбектерімен таныс болды.

Шәкәрім өзіне дейінгі рухани ұстаздары – Шоқан, Ыбырай, Абайға қарағанда, Грекия, соның ішінде Европа кәсіби философиясының тарихымен тікелей шұғылданып, оларды тек біліп қана қоймай, өз пікірлерін, ойларын ортаға салып айта отырып, өмірде қазақ кәсіби философиясының іргетасын қалап, өзі қазақтың алғашқы кәсіби философы атанды.

Философиялық көзқарастары:

Қазақ мәдениетінде бұрыннан келе жатқан идея – жанның мәңгілігі. Әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иассауи, Абай мен Мағжан, жалпы Шығыс ғұламалары бойынша, адамның дүниедегі тіршілік ету мағынасы жанның

мәңгілігімен айқындалады. «Жан – дейді Шәкәрім, - менің айтқанымдай баста бар болса, тұрған денесі орын болуға жарамаған соң, денеден шыққанда біржола жоғалып кетпейді. Құр ғана өзгертін болса, бұрыннан бар жанның жоғалуына түк дәлел жоқ. Олай болса, бір түрге түсіп, барлықтың ішінде бар болып жүреді».

Философиялық шығармалары:

Шәкәрімнің «Үш анық» атты шығармасы негізгі философиялық шығармалардың бірі болып табылады. Мұнда философия тарихына байланысты көп мағлұматтар бар. Оның бұл шығармасындағы сөз болатын басты мәселе: «Адамдағы ынсап, әділет, мейірім – үшеуі қосылып ұждан деген шығады. Шәкәрімнің ұжданы ежелгі гректердің «каллокагатия», И.Канттың «кесімді императив» ұғымдарымен астас.

Оның толғамаған тақырыбы, проза, эссе, дастан, аударма, хроникалық шығармалар, т.б. Сондай-ақ, Шәкәрім мұрасында эпостық жанрдың бір түрі – белгілі бір оқиғаны өлеңмен баяндайтын, сюжетке құрылатын шығармалар, поэмалар ерекше орында тұр. Шәкәрімнің көзі тірісінде жарияланған шығармалары: «Қазақ айнасы» (1912, Семей), «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Қодардың өлімі», «Нартайлақ –Айсұлу», «Мұтылғанның өмірі» поэмалары, «Қазақтардың кітабы» (этнофилософиялық), «Мұсылмандық шарты», «Әділ-Мария» көлемді романы, «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» тарихи шығармасы.

Бұдан басқа, ақын Пушкиннің, Толстойдың, Шығыс жұлдыздары – Физули, Хафиз, Науаи, өзінің сүйікті ақындары – Лермонтов, Некрасов, Байрон шығармаларын көптеп аударған.

Шәкәрім жалқаулық, енжарлық өте зиянды әдет деп әшкерелеп, жастардың бойында ғылымды меңгеру, халық ағарту ісі мен туған елдің прогрестік дамуы жолындағы барлық қиындықтарды жеңу үшін күш-жігер, ерік, еңбек сүйгіштік қасиеттердің мол болуын уағыздайды. Ол Меккеге барғанда, шариғаттың мұсылмандарға міндет еткен бес парыздың бірі – қажылық борышын өтейін және «қажы» деген атақ-дәреже алайын деген оймен бармаған. Анығы «Шәкәрім тіршілік, тағдыр туралы сауалдарына жауап іздейді. Оқу іздеу аймағын кеңейте түседі. Дін тану емес, ел тану, жер көру мақсатында қажылыққа барып қайтады». Негізгі көздеп барған жері, үлкен мәдениет орталығы, бай кітапханалары бар Париж, Стамбұл қалалары болған. Әдейілеп іздеп барғанда, ақын өзіне керегін сол жерлерден тапқан.

Шәкәрім дін мәселесінде фанатик емес, ол схоластик, дінді тіпті мойындамаған, діни соқыр сезімнен мүлде аулақ, сыншыл еркін ойдың, өз сөзімен айтқанда, «ноқтасыз ойдың», «сау ақылдың» адамы болған.

Жалпы, тұжырымдап айтсақ, Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық, әлеуметтік, этикалық, эстетикалық ойлары ХІХ - ғасырдың аяғы, ХХ - ғасырдың басындағы осы бір күрделі кезеңнің барлық күшті және осал жақтарын бейнелеген көрсеткіші және сол кездегі мәдениеттің, жалпы дүниежүзілік мәдениеттің синтезі болып табылады.

Шәкәрім шын мәніндегі өзінің ұстазы Абайдың дүниеге деген көзқарастарын, ойларын, жалпы дүниетанымын алға жетелеуші, өміршең

философиялық ойды ағартушылық бағытта әрі қарай дамытқан нағыз қазақ арасынан шыққан ойшыл болды.

Оның ойлары және ілімі сол кездегі кең таралған діни догмаға үлкен соққы болып тиді.

Шәкәрім өмір бойы ақылдың туын жоғары көтеріп өтті. Рационалды әдісті (адамның танымдық қасиеттеріне негізделген) жақтады. Ғылыми ойды діннің әсерінен босатуға, қорғауға, философиялық мәселелерді теологиядан бөліп алуға, философия мен жаратылыстану арасында тығыз байланыс орнатуға тырысты. Ол бүкіл адамзат қауымы жете алатын барар жол мен тәсілдерін іздестірді.

Философиялық афоризмдері:

- Молдалар: «Жан денеден шыққанда қатты қайғырады» дейді. Өтірік айтады. Неге десеңіз: жан ақылмен бірге шығатын болса, дене тұтқыннан құтылғанына қуанса керек. Егер ақыл жоғалатын болса, қайғыруды білмесе керек.
- Дүниенің қайғысы ақ жауындай үзілмей жауса, қуаныш анда-санда найзағайдай жарқ етеді де өшеді – бұл неліктен? Бұл – адам баласының қиянаты көптігінен, мейірімнің аздығынан.
- Арыстан көрнеу келеді. Қарақұрт пен шаян жасырынып шағады: уыты аса зиянды.
- Осы өмірден басқа өмір жоқ болатын болса, жаралыспен жағаласып, адамдармен арпалысып өмір сүргенше, жасамаған артық емес пе?
- Мен жастықта балалыққа қызықтым, одан бозбалалықты бақ деп білдім. Одан әрі адамшылық атты баққа қызметкер болдым. Ақырында баққа құл болдым. Себебі, жасаған сайын алдыңғы бұзылып, артқы бақ түзу сықылданды. Енді ойласам: өлмегім хақ. Жә сол бақтарымның ең жарамдысын ұстап қана өлгеннен басқа не бар деп ойладым. Байқасам: жас бала күнімдегі бағымның артығы жоқ. Себебі – қайғы да жоқ, ар - иманнан тайғызатын ісі де жоқ.
- Адамның бұл дүниеде, бұл табиғатта жоқ нәрсені ойлануының өзі мүмкін емес, болуға мүмкін істі ғана ойлай алады. Бұл – бір. Екінші – сол қиял, болмайтын нәрсе деп отырғанымыз ұлғайтылып, өзгертіліп, ауыстырылып айтылған болашақ болуы мүмкін.
- Біреулер адам өмірі жаратқан иесін танумен түзеледі десе, кейбіреулер үкімет жойылса, әркім өз бетімен өмір сүрсе түзеледі дейді. Ал енді біреулер оқу-біліммен, халықты ағартумен адам өмірі түзеледі деп ойлайды. Тағы біреулер бай-кедейді теңеумен түзеледі десе, біреулер тәрбиемен түзеуге болады дейді. Біздіңше, бұларды жекелей алғанда, ешқайсысы да адам өмірін түзей алмайды
- Оқу-білім үйренген адам өнерлі келетіні рас. Бірақ оны қандай іске, оны қай мақсатқа жұмсамақ? Үйренген ғылымымен түрлі қару жасап, улы газдар тауып, басқа адамдарға аң есебінде оқ атып, әлсізді құл етіп, жердің бетін адам қанына бөктірушілер де бар ғой! Ең өнерлі, білімдіге саналатын Америка, Англия елдеріне қараңыз.

- Бай мен кедейді теңеу, байдың малын кедейге бөліп беру – кедейді еріншектікке, еңбексіз мал табуға дағдыландырып жіберетін жол.
- Бет сұлулығы – тән сыйы емес пе, дауыс пен сөз сұлулығы – жан сыйы ғой. Әрине, тән сыйынан жан сыйы артық екенінде дау жоқ. Бірақ бет сұлулығын әркім-ақ таниды, ал сөз бен ән сұлулығын танушы аз.
- Өтіріктің тілін тия алмаған адам – адамдықтың ындынын тия алмайды.
- Мен зияны тиер деп күдіктенген кісіме жылы жүзбен қараймын: мұным – пішініммен айтқан өтірік.
- Мен тарыдай жақсылық қылсам, таудай зұлымдығымды жасырғалы қыламын: сөйтіп жүріп адам атануға ұяламын.
- Адамдар мал-мақтан үшін соғысып, өзі жек көретін өлімге жан тапсырады.
- Қызыл гүлге қызығып сайраған бұлбұл – гүл соларын білгенде зарламай қайтсін?
- Егер ақылым да, жаным да менімен жоғалатын болса – онда мен жанып-өшкен от қанамын: дүниені өртесем де, мені ешкім жазалай алмайды.
- Терең ой, түзу тәжірибиесі бар адам ғайыптан хабар береді – әулие деген сол болса керек.
- Дүниеге қызығатын көзімді топырақ баспай тұрып, бейнеттен құтыла алмаймын: осынша тәтті көретін өмірден гөрі татпай тұрып ащы деген өлім жақсы болса керек.
- Тәтті сөз тауып айта алмайтын ақын, сен мені неге күндейсің? Мені – сен, сені – мен жаратқаным жоқ қой.
- Ақынның дуанасы – мақтаншақтың басын он тиынға алмайды.

Әдебиет:

1. Құдайбердіұлы Ш. Үш Анық. — Алматы: 1991. 12-бет
2. Сегизбаев О. Казахская философия XV-начала XX вв. —А:1996. 38-бет.
3. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /Дәстүрлілік пен жаңашылдық философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006. 265-266, 267, 270, 272, 284, 292 -беттер.
4. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. «Жазушы», —Алматы: 1988.15-бет
5. Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы/ Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге дейін. Шәкәрім. «Өлке», —Алматы: 2009.
6. Бейсенов Қ.Ш. Философия тарихы. —Алматы: 1992. 34-бет.
7. Құдайбердіұлы Ш. Өлеңдер мен поэмалар. —Алматы: 1988. 64-бет.
8. Әуезов М.О. Абай Құнанбаев: мақалалар мен зерттеулер. «Ғылым», —Алматы: 1967. 244-бет.

XIX-шы ғасырдың екінші жартысында пайда болған және қоғамдық сананың дамуына жол бастаған *ағартушылық-демократиялық ойдың* мәселесіне келсек, оны мынадай методикалық және теориялық қағидалар негізінде көреміз:

Біріншіден, қарастырылып отырған ағартушылық идеология мәселесі нақты тарихи шындық. Ресейге қосылу, оның мәдениетімен танысу және сол арқылы европалық өркениеттен сусындау – Ресейдің қолы астында болғанымызбен, қазақ ағартушылығы дүниежүзілік ағартушылық ойдан оқшауланбай, керісінше, онымен ортақтастықта- XIX-ғасырдың екінші жартысы мен XX-ғасырдың басындағы жалпыресейлік қозғалыстың ықпалы тиген дербес құбылыс ретінде дамыды.

Екіншіден, осы ағартушылық идеологияның басты ерекшелігі оның азаттыққа, бостандық пен теңдікке ұмтылыс ниетіндегі Совет өкіметіне дейін және сол өкімет тұсында өз мәнін жоймаған негізгі идеялық бағыт ретінде сақталынуында. Патша өкіметі мен сталиндік репрессия зардаптарын басынан өткізген, әділет пен шындық жолында қазақтың мұң-мұқтажын жоқтаған зиялы азаматтардың ұлттың санасын оятуға, білімге, оқу-ағартуға үндеген еңбектері қазақтың бостандығы мен теңдігі жолындағы күреспен тығыз байланысты болды.

Үшіншіден, қазақ ағартушылығы күрделі де қайшылыққа толы эволюциялық даму сатысынан өтті. Ол даму реакциялық идеялық бағыттармен күреске толы болды. XIX-ғасырдың екінші жартысы – XX-ғасырдың бас кезеңінің өн бойында ағартушы-демократтар исламның феодалды-клерикалды идеологиясымен және әр түрлі діни-мистикалық бағыттармен арпалысты. Қоғамдық-саяси өмірдің маңызды бағыттары мен ілімдері де жеткілікті болатын. Оларға XIX-ғасырдың орта тұсында пайда болған дәстүрлі-консервативті шаманизм бағытын, XIX-ғасырдың аяғында діни-реформаторлық жадидизмді, Ресейдің мұсылман халықтары арасындағы панисламизм мен пантюркизм ілімдерін жатқызуға болады.

Төртіншіден, Қазақ Елінде ағартушылық ойдың қалыптасуына XIX-ғасырдың 40-60 жылдарындағы орыс ағартушыларының, әсіресе, революциялық демократизмнің ықпалы қатты әсер етті. Революциялық демократизмді практикалық іс-әрекетке жетекші етіп, идеялық бағдарға ала отырса да, нақты тарихи жағдайда қазақтың екіжақты – әлеуметтік және ұлттық қанаушылық пен жалпы аймақтық артта қалушылық себептеріне байланысты қазақтың ойшыл-демократтары тұтас алғанда типтік ағартушылық позицияны ұстанды.

Бесіншіден, қазақтың ойшыл-демократтары ағартушылық позицияда қалғанымен, аңсаған қоғамды төңкеріс жолымен орнату әдістерін де қарастырған. Әйтсе де барлығы еркін, азат қоғам құрудың бейбіт жолын таңдады: жоғарғылардың реформасы көмегімен немесе «әділ», «таза» білім мен басқару және ағарту, ғылым-білім арқылы қазақтың көзін ашып, көңілін оятып, өздерін-өздеріне танытып, ескіліктен, езгіден арылтпақ болды.

Алтыншыдан, «артта қалушылық» және дәстүршілдік ұғымдары жалпы Шығыс мәдениетінің мәңгі-бақи арылмайтын атрибуттары деген

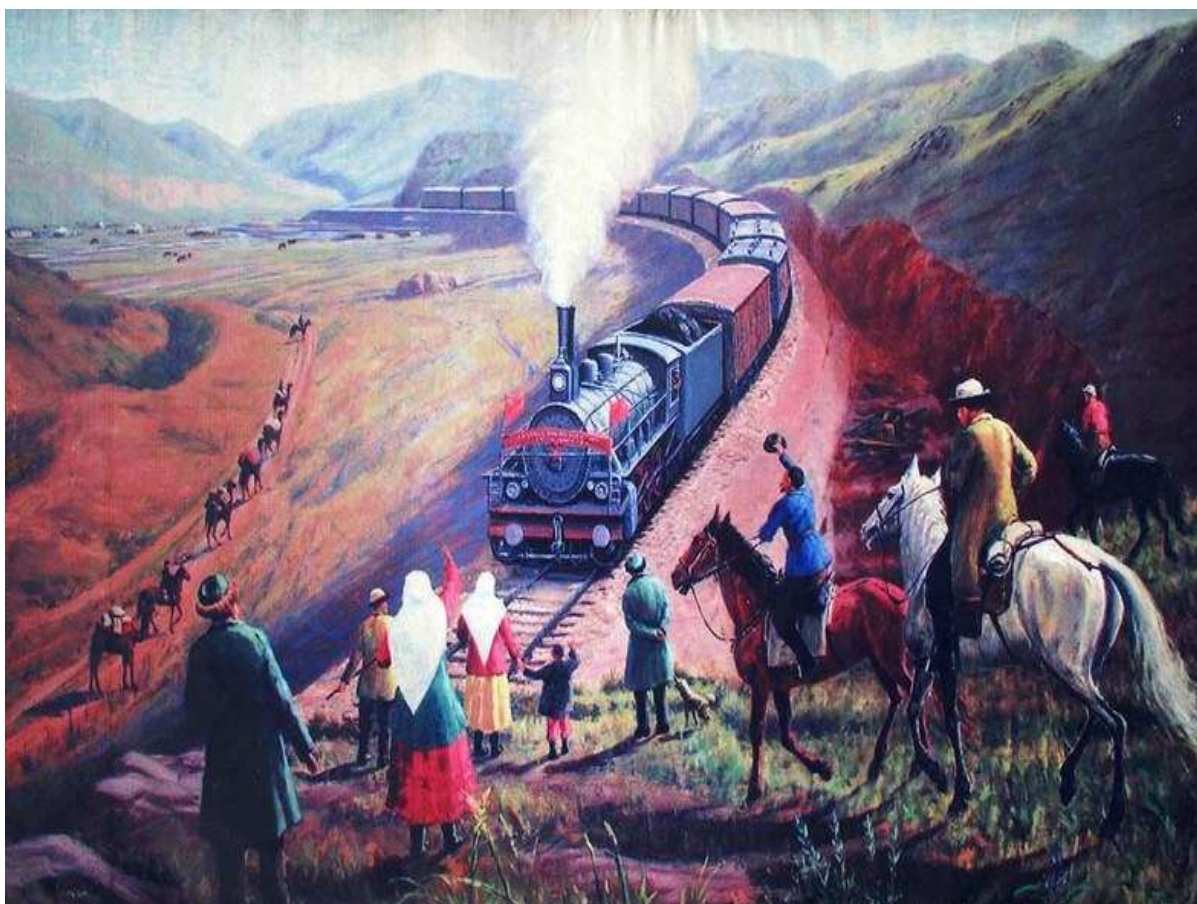
сияқты абстрактылы және табиғатынан ғылымға, тарихи объективтілікке сай келмейтін тұжырымдама, бірінғай, іштей біркелкі Шығыс феноменін түбегейлі айырмашылығы бар Батыс феноменін мойындау, екіншіден, «тоқырау», «артта қалу» құбылыстарын метафизикалық абсолюттендіру оларды тек Шығысқа имманентті деген түсінікке негізделген.

Жетіншіден, қазақ ағартушы-демократтарына қоғамдық прогресс жолындағы күресті француз немесе орыс ағартушылары сияқты феодализмнің немесе крепостнойлық тәртіптің ыдырауы жағдайында емес, үзілмей жалғасып келе жатқан патриархалды-феодалдық қатынас үстемдігі кезеңінде жүргізуге тура келді (Ғабитов Т.Философия. «Раритет», —Алматы: 2004./Ағартушылар философиясы. 125-128 беттер).

**XX-ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ
ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ
ОЙ-ПІКІРЛЕР**

XX-ғасырдың басында қазақ топырағында бір топ талантты ойшыл ақындар, қоғам қайраткерлері дүниеге келді, әрине оларды дүниеге келтірген қоғамдық жағдайлар, ең алдымен ол 1861 жылдан бастап басыбайлық құқық жойылғаннан кейін Ресей құлаш жайып, дами бастады. Капитализм XX - ғасырдың басында Батыс Европа елдерінде империализмге ұласты, отаршылдық езгі күшейді. Соған сәйкес Ресейдің орталық аудандарында революциялық қозғалыс, ал шет аймақтарында ұлт-азаттық қозғалыс пайда болып, күшейе түсті. Ұлт аймақтарында өсіп шыға бастаған зиялылар өкілдерінің ұлттық сана-сезімі оянып, олар ұлттық теңсіздікке, езгіге наразылығын білдірді, бостандықтың жолдарын іздестірді.

Шығармалары:

XX-ғасырдың басында сана-сезімі оянған ұлт-азаттық қозғалысы өкілдерінің екінші бір арманы надандықтан арылу, қазақтың санасын ояту, әйел теңдігін жақтау, керенаулықтан құтылу болды. Мұны С.Көбеевтің «Қалың мал» романы, М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы, С.Торайғыровтың «Қамар сұлу», «Кім жазықты» романдары, М.Әуезовтың «Қорғансыздың күні» деген әңгімесі, т.б. көрсетеді. Бұл шығармаларда ғасырлардан келе жатқан әлеуметтік теңсіздік, қыздарды малға сату, шалдарға еріксіз тоқал ету сияқты ескі реакциялық әдет-ғұрыптар әшкереленді.

Сол кездегі қазақтың алдыңғы қатарлы ойшыл-азаматтарын ойландырған ***қандай мәселелер?***

Ең алдымен оларды ел тағдыры, отаршылдық бұғаудан құтылу, дербес тәуелсіздік мемлекет құру жайы толғандырды. Өйткені патшалық Ресей Қазақ Еліндегі басқа ұлт-аймақтары сияқты өзіне қосып алған соң, қазақ жерлерін Ресейдің меншігі деп жариялап, отаршылдық тәртіп орнатты, құнарлы жерден, өзен-көл жағаларынан, тау етектерінен қазақтарды ығыстырып шығарып, оларды құнарсыз, шөлейт жерлерге айдап салды, әскери бекіністер орнатып, Ресейден помещиктердің бұғауынан босағанымен, жерсіз, шаруашылықсыз қалған жүз сыңдаған орыс шаруаларын (қарашекпенділерді) әкеліп қоныстандырды, орыс-казак әскери қолдарын орналастырып, бекіністер салды, тарихи жер-су аттарын өзгертіп, орысша атады, олардың бұрынғы табиғи қалыптасқан атауларын ел санасынан өшіріп, ұмыттыра бастады. Бұл алдын ала ойластырылған, халықтың қанын теспей соратын нағыз отаршыл басқыншылардың Америкада байырғы үндістерге қолданған жауыз, айуандық әрекетіне ұқсас саясат болатын. Отаршылдық саясат бойынша қазақтың атын да «Киргиз» деп өзгертіп, не бұратана, тіпті дала адамы (степняк) деп кемісітіп, оларды өз мекенінен айырмақ болды. Жергілікті халық екі түрлі қыспаққа қалды: бірі—отаршылдық езгі де, екіншісі – жергілікті үстем тап езгісі. Бірақ қазақтар американдық үндістерге қарағанда мыңдаған жылдарға тамыр тартқан тарихи мәдениеті қалыптасқан, үлкен адамгершілік әдет-ғұрыпты, ар-намыс пен сыпайылықты дәріптеп, сыйлаған озық ойлы болатын. Олар мұндай қорлыққа төзбеді. Олар, бір жағынан, қарапайым орыстан өзіне жақын дос тапса, екінші жағынан, отаршылардан қастандық, арамдық көрді.

Отаршылдыққа әбден наразы болған Шортанбай Қанайұлы (1818-1881), Дулат Бабатайұлы (1802-1871) және Мұрат Мөңкеұлы сияқты ақындар, былайша айтқанда «Зар-заман» өкілдері қазақтың жерін тартып алуға, әдет-ғұрыпты таптаушылыққа қарсылық білдірді. Қазақтың соңғы ханы – Кенесары Қасымұлы, Махамбет Өтемісұлы, Жанқожа Нұрмұхаметұлы, Аманкелді Иманұлы, Бекболат Әшекейұлы басқарған ұлт-азаттық көтерілістері шықты. Патша өкіметі бұл көтерілістерді аямай басу үшін жазалау отрядтарын жіберіп, қарапайым барша халықты қырғынға салды.

XX ғасырдың басында қазақтардан С.Торайғыров, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, Ә.Бөкейхан, Ш.Шоқай, М.Дулатов, Н.Төреқұлов сияқты озық ойлы топ қоғам қайраткерлері саяси аренаға шықты.

Қоғамдық–саяси көзқарастары:

Олар ең алдымен «Зар-заман» атанған дәуір өкілдерінің ой-пікірлерін ілгері дамытты. Оларды ойландырып, толғандырған ежелгі проблема отаршылдық бұғаудан құтылу қазақтарды өз алдына тәуелсіз ел ету, қолдан кеткен мүмкіндіктер мен айырылған жерлерге өкініш білдіру, қазақтың санасын ояту болатын (XX-ғасырдың басында түрлі саяси-әлеуметтік проблемалар көтерген «Айқап» журналының да аты соны аңғартады).

Сол мақсатқа бағытталған әрекеттердің бірі 1909 жылы Уфа қаласында Каримов, Хусаиновтар баспаханасынан жарық көрген М.Дулатовтың «Оян, қазақ» дастаны. Дастан: «Көзіңді аш!, оян қазақ!, Көтер басты!, Өзкізбей қараңғыда бекер жасты! Жер кетті, дін нашарлап, хал харам боп, Қазағым енді жату жарамасты», - деп ұран тастаған сөздермен басталады. Поэманың атына ішкі мағынасы сай, қазаққа көзіңді аш, оян, айналанды жайлап, жайпап барады, енді намыстанып, егемендік алмасаң, бәрінен айырыласың деп, елдің санасына сәулелі шындық ұялатуды мақсат етеді. М.Дулатов «Қазақ жеріне» деген өлеңінде патшалық Ресейдің Қазақ Елінде жүргізген отаршылдық саясатын әшкерелей келіп, былай деп жазды: «қазағым, жерің қайда атамекен, қазақ–қазақ болғалы мекен еткен. Қазірде бәрімізді қуып шығып, орнына қала салып хохол жеткен. Шығуға жер өлшеуге землемерлер, бұл үшін кеткен біздің жақсы жерлер. Тәтті шөп, тұщы судың бәрі сонда, табатын бұған хайла, қайда ерлер?». Дәл осы өлеңдері үшін патша өкіметі М.Дулатовты қуғынға салып, түрмеге жапты, бірақ ол өлеңді де, оның авторын да құрта алмады. Өйткені, бұл өлеңдер бүкіл зиялы қазақ азаматтарының көкейкесті, бостандықты тілеген ой-армандары еді. Әрине, осы ой оларды 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа, «Алашорда» өкіметін орнатуға бастады.

Олардың мақсаты үлкендерді жас балалар секілді мектептерде оқыту, сауатын ашу, білім беру, қызметке тарту, әйел-қыздарды өз теңдеріне қосу болды, жас кезінен айттырып қою, қалың мал беру, әмеңгерлік сияқты бұрынғы патриархалдық–рушылдық әрекеттерді жоюды көздеді. Сондықтан 1917 жылдың шілдесінде Орынбор қаласында өткізіліп, «Алашорда» үкіметін жариялаған жалпы қазақ съезі мемлекетті басқару, жер, оқу, т.б. мәселелермен қатар әйел мәселесі жөнінде арнайы шешім қабылдады. Съезд: «Әйелдер саяси құқықта ерлермен тең болсын», «Күйеуге тию еркі

әйелдердің өзінде болсын», «Қалың мал жоғалсын», «Тұл қатын сүйгеніне тисін, әмеңгерім деп зорлық қылу болмасын» деген сияқты бірнеше құжаттар қабылдады.

Бір жағынан, ұлт-азаттық қозғалысы өкілдерінің аңсаған армандарының бірі – дербес тәуелсіздік мемлекет болу, өнеркәсіп орындарын, қалалар салу, мәдени ошақтар ашу, түрлі оқу орындарын ашып, олардың жұмысын жолға қою, елдің сауатын ашу, ұлттық зиялыларды өсіріп, жетілдіру болды.

Әрине, олар яғни ұлт-азаттық қозғалыс өкілдері, 1917 жылғы Ақпан революциясын қуана қарсы алды, отаршылдық қирады, өз алдымызға мемлекет болуымызға жол ашылды деп, «Алашорда» үкіметін құрды. XVIII ғасырда қазақтың басын біріктіріп, алғашқы үш жүзге бірдей болған қазақ мемлекетінің негізін құрған Абылай хан жүргізген саясатты қолдады (Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008).

**Ахмет
Байтұрсынов**
(1873-1938)

**Әлихан
Бөкейхан**
(1866-1937)

**Мұстафа
Шоқай**
(1890-1941)

**Мағжан
Жұмабаев**
(1893-1938)

**Сәкен
Сейфуллин**
(1894-1938)

**Бейімбет
Майлин**
(1894-1938)

**Ілияс
Жансүгіров**
(1894-1938)

**Тұрар
Рысқұлов**
(1894-1938)

**Жүсіпбек
Аймауытов**
(1889-1931)

**Халел
Досмұхамедов**
(1883-1937)

**Сұлтанмахмұт
Торайғыров**
(1893-1920)

**Міржақып
Дулатов**
(1885-1935)

XX - ғасырдың басында А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейхан, М.Дулатов, т.б. да озық ойлы бір топ қоғам қайраткерлерін ойландырып-толғандырған ежелгі проблема: отаршылдық бұғаудан құтылу, қазақты жеке өз алдына тәуелсіз ел ету, қолдан кеткен мүмкіндіктер мен айырылған жерлерге өкініш білдіру, халықтың санасын ояту болатын.

Жалпы, XX - ғасырдың басында қазақ зиялы азаматтарының қоғамдық-саяси көзқарастары үшке жарылды: атап айтқанда:

- ❖ біріншіден - *Бүкілтүркілік «Түркістан» идеясы* (Мұстафа Шоқай бастаған);
- ❖ екіншіден – *Қазақ «Алаш-Орда» ұлттық-құрылым идеясы* (Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов, М.Дулатов және т.б.);
- ❖ үшінші - *пролетарлық-социалистік идеяны* жақтаған - С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров және т.б.;

Ж.Аймауытов: «Бір жағынан үй-іші – әкеге, әлеумет – рубасыға бағынған, тапқа, жікке бөлінбеген, қазақ ішінде туып-өскен болса, екінші – татар медресесінде оқып, түрікшілдік, исламшылдық рухында тәрбиеленсе, үшінші – патша саясаты шымбайға батып, отаршылдық зардабы қазақтың ұлтшылдық сезімін оятқан дәуірдің ұлы болса, төртінші – орыс зиялыларының қаймағы бұқарашыл, халықшыл болып жатқанын сезіп-білсе, бесінші – батыстың, қала берсе орыс ақындарының санашылдық (идеализм), дарашылдық мектебінен сабақ алса, енді Мағжан қай пікірдегі ақын болып шығуы керек? Олай болып шықпау мүмкін емес. Әлеумет ортасының, заманының жағдайы солай». Бұл жолдардан ақын поэзиясына әсер еткен тарихи, әлеуметтік, саяси, рухани жағдайларды дәл көрсете отырып, оны мұңды, сыр-сезімге толы жырларды түсінудің негізгі кілті, шарты, бастау көзі етіп алғандығын көреміз. Әрбір дәуірдің немесе қоғамның өзіне ғана тән жағдайы, тіпті басқалармен салыстыруға келмейтін өзіндік ерекшеліктері болады.

Сәкен Сейфуллин және оның серіктері де социалистік жүйені, оның идеялық дем берушісі коммунистік партияны халықтарға бақыт пен бостандық әкелуші деп сенді. Тіпті, сенбеген күнде, сөз жүзінде мейлінше тартымды коммунистік партияның саяси платформасын ұлттың көгеріп-көктеуіне пайдаланбақшы болып жан-тәнімен қимылдады. Алайда, мемлекеттік төңкерістер мен идеологиялық өзгерістерге қарамастан Ресейде өзгеріссіз қалған қызыл империялық озбырлық Сәкеннің де, Сәкен сияқты жүздеген-мыңдаған боздақтардың да, керек десеңіз, мүлде басқа жолдарды таңдаған ұлтжандылардың да армандарын қиялға айналдырып, өмірлерін қасіретке тап қылды.

Дегенмен, олардың барар жолдары әркелкі болғанымен, олардың ұстанған мақсат-мұраттары бір еді, ол – Қазақ Елінің Тәуелсіздігі. Кезінде рухани тұлғаларымыздың арман-тілектері, ұстанымдары, енді ғана шын мәнінде өз бағаларын алып, олардың пікір-көзқарастарының дұрыстығын, бүгінгі күндері өзінің заңды жалғасын тапқан азаттық идеясының тарихи сабақтастығынан көре аламыз. Қазіргі таңда - Қазақ Елі өзінің Тәуелсіздігін одан әрі қалыптастыруда бір кездері Алаш азаматтары көтерген өміршең идеяларды бетке ұстап отыр.

Саяси-қоғамдық афоризмдері:

- Әр мемлекеттің іргесі бөлек, ынтымағы бір болмақ керек. Әрқайсысы өз тізгінін өзі алып жүрсін (Ә.Бөкейхан).
- Тәуелсіз Түркістан құру пікірін ұзақтан бері ұстанып келе жатқандығым себепті, орыс демократтарына жақын жүріп келдім. Мені олардан Керенскийдің «бюрократтық кесірлігі» де айыра алмаған еді. Тек менің халқымды «хайуан», «орангутан» деп атағандары жер-жебіріме жетті. Бұдан әрі тезу мүмкін болмады (М.Шоқай).
- ... Бұл күнде біздің бір ғана жолымыз бар. Ол – ұлтты құтқару жолы. Біздің мұратымыз – ұлттық, тәуелсіз Түркістан ... «Хайуан», «орангутан» атанғаны ұлтымыздың жадынан ешқашан шықпайтынын және оны шығара да алмайтынын Керенскийдің біліп қойғаны жөн (М.Шоқай).
- Әділдік жоқ жұртта береке-бірлік болмайды (Ә.Бөкейхан).
- Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болам! (С.Торайғыров).

Әдебиет:

1. Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы/ «Қазақ», 1917ж., №226, 22-сәуір. «Атамұра», —Алматы: 1998. 152-бет.
2. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. —Алматы: 1995.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол.— Алматы: 1991.
4. Торайғыров С. Таңдамалы шығармалар. Қазмемкөрк.—әдеб.б-сы, —А:1957.
5. Досмұхамедұлы Х. Аламан—Алматы: 1991. 110-бет
6. XX-ғасыр басындағы қазақ философиясы. 20-томдық. «Аударма», —Астана: 2008
7. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ.Философия. «Қарасай», —Алматы: 2008.
8. Қасабек А., Алтаев Ж. Қазақ философиясы—Алматы: 1996. 9-бет
9. Сегізбаев О. Казахская философия XV-начала XX вв. —А:1996.374-375 бб
- 10.Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009.
- 11.Мырзалы С. Философия. «Бастау», —Алматы: 2008. 338-бет
- 12.Шаймерденұлы Е. Ақыл-ой антологиясы. «Өлке», —Алматы: 2009.
- 13.Нурланова К. Человек и мир: казахская национальная идея.—Алматы: 1994
- 14.Нұрмұратов С. Ұлттық болмыс пен ұлттық сана: Оқу құралы.—Алматы: 1996

8 - БӨЛІМ

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫ

Қазақ Елінде *философия тарихын зерттеу* және насихаттау XX-ғасырдың ортасынан бастау алды. 90-шы жылдары жеке өз алдына философия факульттері мен институт ашылғаннан кейін, онда кәсіби философтар даярланып, философияның көптеген мәселелері ғылыми түрде зерттеле бастады.

Еліміздің тарихындағы әкімшілдік-әміршілдік кезеңде жалпы дүниежүзілік философия тарихын марксистік-лениндік методология тұрғысынан талдап, оның мәнін партиялық-таптық тұрғыдан насихаттау басты бағыт болып келді. Ұлттық философияны танып-білуде таптық редукционизм үстемдік көрсетті. Соның нәтижесінде сыңаржақтылық, субъективті пайымдау, басқа елдің топырағында дамыған идеологиялық қасаңдықтарға бағындыру принциптеріне кең жол ашып, философия тарихын бұрмалауға, бұрыс зерделеуге жетеледі.

Дегенмен, әлемдік философия тарихын зерттеуде қол жеткен жетістіктер жоқ емес. Диалектика принциптерін талдауда тарихи-философиялық процесс тәжірибиесін аттап өтуге болмас еді. Ж.Абдилдин, А.Қасымжанов, Г.Кармышев еңбектерінде дүниежүзілік философия тағылымдары, оның ішінде неміс классикалық философиясының танымдық және логикалық проблемалары кең ауқымда зерттелді. Қазақ қоғамдық-философиялық ой тарихын танып-білуде Қ.Бисембиев, М.Бурабаев, О.Сегізбаев, А.Оразбековтің атқарған еңбектері зор. Олар негізінен қазақ ағартушылығын, әдептілік, діни көзқарастарды зерттеп, іргелі ғылыми туындылар берді. Бұл еңбектерде маркстік-лениндік методология үстем болғаны да белгілі.

Тәуелсіздік жылдарында жарық көрген тарихи-философиялық зерттеулерден Ғ.Есімнің «Хакім Абай», М.Орынбековтің «Қазақстанның қоғамдық және философиялық тарихы», Қ.Бейсеновтің «Қазақ топырағындағы ғақлиятты ой кешу үрдістері», А.Қасабек пен Ж.Алтайдың «Қазақ философиясы», О.Сегізбаевтің «XV-XX ғасырлардағы қазақ философиясы», Т.Рысқалиевтің «Даналық пен түсініктің үлгілері», А.Нысанбаев пен Т.Әбжановтің «Адамға қарай бет бұрсақ», «Философияның қысқаша тарихы», Ж.Алтай, А.Қасабек, Қ.Мұхамбетәлидің «Философия тарихы», Ж.Молдабеков пен А.Қасабектің «Шығыс философиясы» және тағы басқа тарихи-философиялық процесті тануға арналған ірілі-ұсақты еңбектерді атауға болады. Бұлардың бәріне тән бір ерекшелік философия тарихын, ұлттық философияны жаңа, қазіргі заман талабына сай методологиялық үрдіс деңгейінде зерттеу болды. Алынған ғылыми нәтижелер, тұжырымдар мен пайымдаулар әлемдік философия тарихын жоғары деңгейде одан әрі зерделеп, дамытуға өзінің оң әсерін тигізді (Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Қазақ философиясы. «Раритет», —Алматы: 2006. 301-бет). Енді, солардың ішіндегі ең биік тұлғалық дәрежеге жеткен философ-ғалымдарымызға тоқтала кетсек, олар — А.Қасымжанов, Ә.Нысанбаев, Ж.Әбділдин, Ғ.Есім және т.б.

АҒЫН ХАЙРОЛЛАҰЛЫ ҚАСЫМЖАНОВ

(19 қазан, 1931ж. – 2 қараша, 2000ж.)

— диалектикалық логиканың өзекті мәселелерімен айналысты, ол ғылымға «Ұлы Дала өркениеті» деген ұғымды енгізді, Әл-Фарабидің рухани мұрасын зерттеді.

Философиялық шығармалары:

«Диалектика, логика және таным теориясының сәйкестенуі проблемасы» (1962), «Диалектиканың заңдары мен категориялары» (1966), «Мәдениет тарихындағы Әл-Фараби» (1975), «Әл-Фарабидің эстетикалық көзқарастары» (1997), «Ұлы дәстүрлердің кеңістігі мен уақыты» (2000) және т.б.

Философияның басты міндеті өзінің мәселесін жетілдіруден ауытқып кете алмайды және нақты ғылымдарды ауыстыруы тиіс емес. Сол себепті де философия – адам субъективтілігінің патшалығы, бұл жерде «мен ақиқатқа иемін» деген формуланың орнына «мен ақиқатта болуға үміттенемін» формуласы тұрады.

Нақты көзқарастар жүйесі, тұлға ретіндегі философтық жеке даралығы (бұл тек қана жеке емес) әлеуметтік дамудың нәтижесі болып табылады. Бұл жеке даралық қоғамдықпен жойылып кетеді деген сөз емес. Керісінше, жеке даралықтың иегері бұқаралық санаға ғана емес, сонымен қатар билеушілердің кейбір жаңсақ идеологиясы мен саясатына шешімді түрде қарсы шыға алады.

Философия ақиқатты іздеуші ретінде өз тарапынан түсініксіз болуы мүмкін. Философия оның бағытын және өзекті мәселелерін көрсететін дәуірдің санасы ретінде болады. Қоғамның дамуы барысында оларды дүниеге алып келген тарихи шарттарды бейнелейтін жаңа ойшылдар пайда болып, жаңа элитаның көшбасшыларына айналады да, өздерінің дәуірінен тәуелсіз жаңа елес жасайды. А.Х.Қасымжановтың Гоббстың, Спинозаның, Локктың, Руссоның табиғи құқық, сана мен жақсылық патшалығы, ақиқат пен жалған теорияларына ағартушылар айтып өткен саналы эгоизм концепциясына, Канттың «мейірімді ерік», бостандық адам мәні ретіндегі ілімдеріне, адам тегі тұтастығының философиялық-антропологиялық концепцияларына, табиғаттың материалистік жүйелеріне, материяның өз-өзінен қозғалу түсінігіне, таным мен эффекттері туралы сенсуалистік ілімдерге, механизм, дамудың жалпылығы туралы ілімге, әлеуметтік прогресс және өзге де философиялық идеяларына жасаған талдауы

оның интеллектуалдық ізденісінің негізгі бағыттарының көрінісі болып табылады.

Философиялық көзқарастары:

Философия тарихының әлеуметтік шарттылық маңызын аша отырып, оны түсінуді жеңілдетуден сақтандырады. Кейбір кезеңдерде қоғамдық ойдың дамуы әлеуметтік шарттарға, қоғамдық топтардың іс-әрекеттеріне тәуелділікті мойындау бұрын болған, кейде қазіргі уақытта да идеялардың философиясы ретінде қарастырады. Мұндай концепцияларда философиялық ілімдердің мазмұнын ғана емес, жеке философиялық категорияларды да тікелей әлеуметтік топтардың немесе тұлғаның экономикалық мүдделерінен шығаруға тырысады.

Зерттеліп отырған ой-талғамдық мәліметтің ішкі даму логикасы ерекше қозғалысты баяндайды, қоғамның жалпы тарихының шеңберінде өзінің философиялық идеяларының тарихын қамтамасыз етеді. Оның атап өткеніндей, Қайта өрлеу мәдениетіне ықпал еткен «барлығы адам үшін» деген гуманистік құндылықтар, ағартушылық мәдениетін әлемнің адам және прогресс үшін саналы түрде қайта құрылу құндылығы рухтандырады. Ежелгі қытайлық мәдениет «әрекет етпеу», «ата-баба дәстүріне адалдық», «ағыс және жел» түріндегі іс-әрекет, яғни өзін-өзі ақтай отырып, өмір желінің аясында, уақыт ағымымен табиғи түрде ғұмыр кешу құндылығының бағыттарын басшылыққа алған. Американдық мәдениет жол көрсетуші жұлдыз ретінде жеке еркіндік пен бақытты таңдайды.

Белгілі кезеңдегі субъектінің өзінің әрекеті мен философиялық көзқарастың арасындағы байланысты ашу үшін, тарихи дәуірдің жалпы және жеке ерекшеліктеріне, материалдық өмір жағдайларына рухани процестердің әсерін, сонымен қатар қоғамдық ойлардың әртүрлі бағыттарының өзара әсеріне жан-жақты және күрделі талқылау қажет.

Бұл жердегі басты әдіснамалық қағида философияның әлеуметтік қамтамасыз етілуі тарихи даму көзқарасымен және оның өзара әсер аясында қарастырылуы тиіс. Бұл жағдайда, философиялық білім жүйесінің өзі, оның түсіндіру аппаратының тиімділігі, қолданылатын логикалық және әдіснамалық құралдардың адекваттылығы оның нақты мазмұнында танымдық процестердің дамуының нақты жағдайларының әлеуметтік-тарихи жемісі ретінде көрсете алады.

Философия өзге де қоғамдық ғылымдармен қатар саясаттың ғылыми негізін, оның ішкі бағыттылығын білдіреді, алайда саясатты да, саяси теорияны да құрамайды. Нақты тұжырымдарға сүйенсек, саясат философиялық концепцияның, философиялық көзқарастың оны қоғамға және адамға таратудың арнайы әлеуметтік формасы болып табылады. Саясаттың философияға немесе философияның саясатқа тікелей тәуелділігін іздеу жөн болмайды. Саясаттың өзі белгілі бір философиялық жүзеге асуы, философия нақты саясаттың іштей идеялық және ой-толғамдық негіздерін жинақтайды. Қоғамдық қозғалыстардың саяси бағыты философиялық негіздермен байланысты. А.Х.Қасымжанов философия мен саясаттың мәні осында деп атап өтеді. Осыдан өзінен-өзі мынадай қорытынды шығады: неғұрлым

философиялық концепциялар терең әрі көбірек әлеуметтік шынайылыққа сүйенетін болса, оның саяси мазмұны, бағыты айқынырақ көрінеді. Бұл жерде философияны өзінің әлеуметтік бағытын, қайсібір әлеуметтік топтың немесе субъектінің дүниетанымын, идеологиясын енжар алып пайдаланушы ретінде бейнелеуге болмайтындығы туралы айтылып отыр. Философияның саяси мазмұнын тікелей қоғам өмірінің әлеуметтік-экономикалық шарттарынан «шығару» әрекеті және қайсібір философиялық концепцияларды әртүрлі тарихи кезеңдерде философияның дамуымен «түсіндіру» философиясының өзі мен оның тарихын жалаң социологизм мен тұрпайылыққа алып келеді.

Әлеуметтік-саяси субстрат және философия арасындағы байланыс бірнеше рет жанама түрде болады. Қоғамның өмірі және дамуы тұтастық күрделі байланыстарына талдау жасау шынайы негіздерден субъектінің іс-әрекетін құруға, қазіргі замандағы қоғамдық өмірде жаңа тенденцияларды шығаруға, Қазақ Елінің демократиялық мемлекет ретіндегі даму стратегиясын анықтауға мүмкіндік жасайды.

Дәл осындай әрекет әлеуметтік нысанаға алған нарықтық қоғам құрудың жаңа бағыттарын талдауға қолданылып, оның әрі қарай дамуының негізгі өлшемдерін анықтайды. Бұл үшін философия жаңа сұрақтарды, жаңа жағдайларды ізденуде құрал, қару ретінде пайдаланылады, мұның нәтижесінде оның өзі дамуды, нақтылауды, айқындауды бастан кешіреді.

Қазіргі заманғы философияда шынайылық субъектілердің тәжірибиесі мен білімі тұрғысынан бейнеленеді деп көрсетіледі. Бұл қағида объект пен оның субъект саласындағы бейнесінің арасында қатаң байланыс болады деген аңғал материалистік түсінікке қарсы бағытталған. Шындығына келгенде, қоғам және оның жеке таптары және өкілдері объект дамуының логикасымен байланыста емес, оның асқақтатылған бағасымен әрекет етеді. Алайда әлеуметтік құбылыстардың танымы, нақты көзқарастар бойынша, үнемі объективті емес дегенді білдірмейді. Философиялық танымның анықтаушы факторы өзімен өзі құндылықтың ыңғайы емес, практикалық іс-әрекет болып табылады. Осыдан шығатын қорытынды: бағалаудың өзінің, ең алдымен, кез-келген оқиғалық деректің немесе өзге рационалды түсіну мүмкіндігі туындайды.

А.Х.Қасымжановтың ежелгі кезеңнен бастап, XX-ғасырдың аяғына дейінгі қолданған ізденіс әрекетінде қазақ философиясының тарихын зерттеудің тұтас концепциясына мыналар енеді: философиялық қалыптасу процесіндегі алғашқы дүниетанымдық түсініктердің негіздерін қарастыру, бойына позитивті және иррационалдық бөлшектерді, материя, құқық, діннің бастамаларын жинақтаған, диалектика мен метафизиканың қайнар көздерін өзара жоққа шығарып, эмпирикалық білім мен сенімге жүгінетін, халықтың әлемді қабылдау формалары, халықтық фольклордегі философиялық бастау, олардың идеяларын әртүрлі қоғамдық сана формалары арқылы зерттеу, тарихи тұлғалардың, атақты тарихшы-ғалымдардың философиялық ойлары, қазақ ағартушылығының тарихын жаңаша баяндау және оның философиядан айырмашылығы, Шоқанның, Абайдың, Ыбырайдың, Шәкәрімнің, XX-ғасыр

басындағы ойшылдардың рухани мұраларын талдау, XX-ғасырдың 30-80 жылдардағы тоталитарлық ойлаудың үстемдігі жағдайындағы қазақ философиясының дамуының өзіндік ерекшелігін зерттеу.

Әдебиет:

1. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», —Астана: 2009. 138-бет
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетали Қ. Философия тарихы /Қазақ философиясы. «Раритет», —Алматы: 2006. 298-301 беттер.
3. Әбішев Қ. Философия (ЖОО-студенттеріне арналған). —Алматы: 1998.
4. Әбішев Қ., Әбжанов Т. Философия тарихындағы таным теориясы және метод проблемасы. —Алматы: 1990.
5. Нурланова К. Человек и мир: казахская национальная идея. — Алматы: 1994
6. Нұрмұратов С. Ұлттық болмыс пен ұлттық сана: Оқу құралы. —Алматы: 1996.
7. Сегізбаев О. Казахская философия XV-начала XX вв. —Алматы: 1996
8. Философиялық сөздік. —Алматы: 1996.
9. XX-ғасыр басындағы қазақ философиясы. 20-томдық. «Аударма», —Астана: 2008

ЖАБАЙХАН МҮБӘРАКҰЛЫ ӘБДІЛДИН

(16 ақпан, 1933ж. Павлодар облысы,
Май ауданы, Майтүбек елді-мекені)

— қазіргі заманғы қазақ философиясының негізін қалаушылардың бірі.

Қазақты өзінің философиядағы ғылыми жаңалықтарымен әлемге паш етіп жүрген ғұлама. XX-ғасырдың 60-90 жылдары Қазақ Елі философиясының «алтын дәуірі», таным теориясы, логика, методология, диалектикалық ойлаудың үстемдік еткен заманы болды.

Философиялық шығармалары:

«Теориялық танымдағы бастама мәселесі», «Логика мәселесі және таным диалектикасы», «Таным диалектикасы мен логикасының проблемалары», «Қазіргі ғылымдағы нақтылық принциптері», «Кант диалектикасы» және т.б. көптеген еңбектер жазған. 5-томдық «Диалектикалық логика» жарық көрді.

Философиялық көзқарастары:

Әбділдин философиясында ғылыми-теориялық танымдағы бастама, алғашқы бастама мәселесіне жан-жақты талдау жасалған, оны тарихи-логикалық тұрғыдан қарастыра отырып, проблеманы нақты шешу мен ұғынудың қисыны дамытылған, бастама ұғымы мен соған қатысты категориялардың логикалық-гносиологиялық қызметі және мәні ашылып көрсетілген, ғылыми танымдағы оның методологиялық рөлін ашу жүзеге асырылған. Бастама дегеніміз әлдебір дерексіз ой емес, ол өз дамуында бара-бар күрделенетін тұтастық. Бастаманы негіздеудегі маңызды логикалық-әдістемелік бағдар қызметін қайшылық, тұтастық, өзін-өзі негіздеу мен нақты тарихилық принциптері атқарады.

Ж.Әбділдин: «Егер диалектика ғылым, адамзат дүниетанымының логикасы ретінде танылатын болса, онда ол да ең алдымен өзінің принциптеріне сәйкес дамуға және абстрактылықтан нақтылыққа қарай өту, өрлеу ғылыми әдісімен құрылғаны жөн», - дейді.

Әдебиет:

1. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. *Іліми Философия. «Парыз»*, —Аст: 2009. 138б.
2. Әбішев Қ., Әбжанов Т. *Философия тарихындағы таным теориясы және метод проблемасы*. —Алматы: 1990.
3. *XX-ғасыр басындағы қазақ философиясы. 20-томдық. «Аударма»*, —Астана: 2008

ӘБДІМӘЛІК НЫСАНБАЕВ

(01 мамыр, 1937ж. Қызылорда облысы
Сырдария ауданы Қарауылтөбе ауылы)

— ғалым, философия ғылым докторы (1977), профессор (1980) ҚР ҰҒА академигі (2003), Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым мен техника қайраткері (1994), Қырғыз Республикасының еңбек сіңірген ғылым қайраткері (1995).

Қазіргі Қорқыт-Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетін бітірген (1960). 1960-61 жылы ССРО ҒА-ның Химия ғылымдары институтында аға лаборант, 1961-76 жылы Қазақстан ҒА-ның Философия және құқық институтында кіші ғылыми қызметкер, аға ғылыми қызметкер, ғылым философиясы және методологиясы бөлімінің меңгерушісі. 1990 жылдан Философия және құқық институтының (қазіргі Философия және саясаттану институты) директоры. Сонымен қатар 1997-2003 жылы «Қазақ энциклопедиясы» баспасының Бас редакторы қызметін қоса атқарды. 2005 жылы «Философ Нысанбаев» атты деректі фильм шықты.

Философиялық шығармалары:

— диалектика және таным теориясы, ғылым философиясы мен методологиясы, қазақ және түркі философиясы, әлеуметтік және саяси философия, саясаттану және мәдениеттану мәселелеріне арналды. Ол 570-тен астам ғылыми, ғылыми-сараптамалық, ғылыми-әдістемелік еңбектер, соның ішінде 30 монография, жеке кітаптар мен оқу құралдарын жазған. Бірқатар еңбектері 25 шет тілдерінде жарық көрген.

Әдебиет:

1. *Адам және ашық қоғам, Алматы, 1998; Қазақстан. Демократия. Рухани жаңару. —Алматы: 1999*
2. *Становление исламской философии в Казахстане, —Алматы: 2000*
3. *Қазақ философиясы. —Тегеран: 2002*
4. *Казахстан и Россия в XXI веке: опыт модернизационных реформ, —Новосибирск: 2004*
5. *«Абдумалик Нысанбаев» в серии «ЖЗЛ», —Астана: 2001*
6. *Қазіргі түркі философиясы. /«Әлемдік философиялық мұра», 20-томдық, 20-том. «Жазушы», —Алматы: 2009. 38-б., 84-б., 246-268 б.б.*
7. *Фейзуллах Будак. Қазақстан: өткені, бүгіні мен ертеңі. —Анкара: 2000.-150-б.*

ҒАРИФОЛЛА ЕСІМ

(15 сәуір, 1947ж. Павлодар
облысы Лебяжі ауданы, Жалтыркөл
ауылы)

— белгілі ғалым, философия ғылымдарының докторы, Қазақстан Ғылым Академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің деканы болған. Қазір Астана қаласындағы Л.Гумилев атындағы Евразия Университетінде қызмет етеді.

1966 жылы Лебяжі селосында орта мектепті бітіріп, сол жылы Семейдің педагогикалық институтының филология факультетіне оқуға түседі. 1970 жылы осы оқу орнын үздік бітіріп, сонда философия және саясаттану кафедрасында оқытушы болып орналасады.

Екі жыл оқытушылық қызметтен кейін, әскер қатарында болып, оны аяқтаған соң қайтадан оқытушылық қызметке кіріседі. 1973 жылы В.И.Ленин атындағы Мәскеудің Мемлекеттік университетінде зерттеуші-стажер болып білімін жетілдіреді. 1974-1977 жылдары С.М.Киров атындағы ҚазМУ-дің философия және экономика факультетінде аспирантурада оқыды. 1987 жылдың ақпанында осы факультеттің ғылыми кеңесінде «09.00.01 – диалектикалық және тарихи материализм» мамандығы бойынша кандидаттық диссертация қорғады. 1978-1983 жылдары Семей педагогика институтында көркем-сурет факультетінде декан, 1983-1989 жылдары осы институтта философия кафедрасының меңгерушісі, 1989-1991 жылдары Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының философия және құқық институтында аға ғылыми қызметкер, 1991-2001 жылдары Абай атындағы Алматы Мемлекеттік университетіндегі философия және ғылымдар методологиясы кафедрасының доценті, профессор, 1992-1998 жылдары көркем-сурет факультетінің деканы, ал 1998-2001 жылдары философия және ғылымдар методологиясы кафедрасының меңгерушісі.

Философиялық шығармалары:

Республикалық мерзімді басылымдарда «Кейіпкер философиясы», «Еліктеу философиясы: күнгейі мен көлеңкесі», «Жаңаша ойлау және әдебиет», «Жаңаша ойлау – диалектикалық ойлау», «Ескіше ойлау және қазақша ойлау» және т.б. да мақалалары жарыққа шықты.

«Хакім-Абай» атты философиялық еңбегінде Абай дүниетанымына терең герменевтикалық талдау жасап, Абай көзқарастарының жаңа қырларын ашып, еліміздегі Абайтану ілімін жаңа деңгейге көтерді.

«Сана болмысы» еңбегінде қазақтың тұрмысы мен тарихына қатысты советтік ғылымда орнығып қалған ұғымдар мен түсініктерді сыни көзқарас тұрғысынан қайта қарастырды.

Ол сондай-ақ философиялық проза жанрында да табысты еңбек етіп, «Таңсұлу», «Күнә», «Көсем-көкжал», «Бөгде сезім» және т.б. да біршама еңбектер қалдырды, сол арқылы қалың елге аты танылды.

Философия тарихы саласында араб ойшылдарының тың мәдени мұраларын зерттеп, көлемді еңбектер жазды.

Философиялық көзқарастары:

Ғалымның философиялық көзқарастары, ой-пікірлері ұлттық рухани мұраларымызды, тарихи дәуірлердің ішкі имманенттік мазмұны мен мәнін жаңаша түсініп, қабылдауға ықпал етеді. Оның еңбектерінің методологиялық және ғылыми жаңалықтарын топтай келе, мынандай бағыттарын айтуға болады:

Біріншіден, қазақ философиясының тарихы мен теориясын әлемдік ойдың даму тұрғысынан зерттеу. Біздің жыл санауымыздан алты ғасыр бұрын өмір сүрген сақ ойшылы Анахарсистен Абай ғасырына дейінгі біртұтас мәдени-тарихи кеңістік концепциясын ұсынады. Қазақ философиясының және қазақы болмыстың көне түркілер ой дүниесінің мұрагерлігі және оның кемелдену сатылары мен таралу үрдісі дәйекті талданады. Еңбек қазақ философиясының тарихын Йоллығтегін, Қорқыт, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Йассауи, Асан-Қайғы, Доспанбет сынды ғұламалардың асыл қазыналарына баға беру арқылы зерттелуімен ғылым үшін айрықша құнды;

Екіншіден, Абай шығармашылығын сан-алуан қырларынан зерттеу. Осының нәтижесінде дана ойшылды таптық, ортодокстық-материалистік тұрғыдан тану жөніндегі қалыптасқан көзқарастың дәйексіздігі ғылыми тұрғыдан тұңғыш рет жан-жақты талданып, дәлелденді. «Казахстанская правда» газетінде 45 мақала жарияланды, Қазақ радиосынан 50 хабар жүргізді. Осы жұмыстарында автор қазақ философиясының тарихында бірінші болып талданудың герменевтикалық тәсілін қолданды.

Үшіншіден, заманның мәдени-әлеуметтік кәмелетке бетбұрыс жағдайындағы қазақ философиясының теориясын жасау және оны ізге салу проблемалары. «Сана болмысы» деген ортақ атпен жарық көрген тоғыз кітапта қазақ қоғамы мен оның рухани ерекшеліктері жөніндегі қоғамдық ғылымдарда орныққан кейбір түсініктер мен категориялардың құндылығы қайта бағаланады. Оларда мәдени-әлеуметтік ілгерілеудің жаңа жағдайындағы кеңестерден соңғы Қазақстанның және дәстүрлі қазақ қоғамының таптық-формациялық теорияға негізделген өлшемдерінен қол үзіп, өркениетті өлшем түрлеріне өтудің кейбір проблемалары тиянақты шешім тапқан.

Төртіншіден, ғалымның тағы да бір маңызды зерттеу саласы, ол өркениеттер мәселесі. Ғ.Есім ұлттық өркениет туралы зерттеулер жасау үстінде. Бұл саладағы Ғ.Есімнің еңбегі ол ғылымға «Қазақстандық өркениет» деген ұғым енгізді. Ол әлемдік өркениет жоқ, ол ұлттық өркениеттерден

тұрады, өркениет дегеніміз этностардың өмір сүру тәсілі, демек оның түрлері көп дейді. Әдетте өркениетті елдер деп технологиясы жоғары жетілген елдерді айтсақ, ол өркениеттің басты сипаты, оның қайталанбайтындығында дейді. Осы ойдың негізінде ол бүгінгі таңда ұлттық идеяның көрінісі «Қазақстандық өркениет» деген тұжырым жасайды.

Әдебиет:

1. *Есім F. Хакім Абай. –Алматы: 1994.*
2. *Есім F. Санадағы таңбалар. –Алматы: 1994.*
3. *Есім F. Сана болмысы. Т.1-9. –Алматы: 1994-2004.*
4. *Есім F. Фәлсафа тарихы. –Алматы: 2003.*
5. *Есім F. Адамзат. –Астана: 2003.*
6. *Ғабитов Т., Құлсариева А. және т.б. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік/ Ғарифолла Есім. «Раритет»,—Алматы: 2004. 112-113 беттер*

Жалпы, қазақ философиясын зерделегенде **мынадай ерекшеліктерді көреміз:**

Біріншіден, қандай да болмасын сыртқы идея ұлттық рух, ұлттық ортаға бейімделсе ғана қабылданады. Ұлттық философия дінге, исламға қатынасын анықтауға бейіл болды.

Екіншіден, аумақтық және саяси жағдайлар философиялық мәселелерді Шығыс пен Батысқа бірдей байланысты қарастыруға мәжбүр етті. Бірақ Шығыс пен Батыс философиялары тең жалаң «таза» түрде мойындалмады. Қазақ ойшылдарын осы мектептердің ізбасарлары деп атауға да болмайды. Ұлттың зиялылары өздеріне тән жүйелер жасауға күш салды.

Үшіншіден, қазақ философиясына схоластика жат еді. Әрбір философиялық тұжырымдама әлеуметтік-мәдени және саяси-құқықтық жағдайлармен ұштасты. Өнер, көркем шығармашылық, әдеби сын философиялық ойлардың өрнегіне айналды. Кәсіби философтар тек XX - ғасырда пайда болды. Одан бұрын қоғам қайраткерлері, жазушылар мен ақындар философиялық ойлау салтының негізін қалады.

Төртіншіден, философиялық көзқарас – қазақ қоғамында кең тараған құбылыс. Әрбір қазақ үшін философия – өмір салты, рухани азық, ал философиялық жүйелердің басты арқауы – ізгілік мәселесі. Қауымдастық, ұжымдық идея кеңінен орын алып, әлеуметтік мәселе әрбір адамның негізгі мәніне айналған. Жеке адамның көзқарасын анықтайтын әдептілік мәселелері батырлық, жауынгершілік және жаңашылдық идеологияларының ұстанымына бағытталды.

Бесіншіден, қазақ философиясына онтологизм тән болды. Әрбір адам үшін өзінің субъективтік ынталылығы басты рөл атқармаған. Оны қызықтыратын мәселе Тәңірлік идея, бірақ ол тәнмен астарласып жатады. Кейінірек, діни мәселелер екінші орынға ығыстырылғанда, оны таза материализм алмастырды (Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ Қазақ философиясы. «Раритет», —Алматы: 2006. 302-бет).

Жалпы, қазіргі таңда философия саласында, соның ішінде **қазіргі қазақ философиясын зерттеп жүрген философ-ғалымдарымыз** да баршылық, атап айтқанда олар – Айталы Аманкелді, Әбжанов Төлеуғазы, Әбішев Қажымұрат, Бұлытай Мұртаза, Изотов Мұхтар, Кішібеков Досмұқан, Қасабек Аманжол, Мырзалы Серік, Нұрмұратов Серік, Сәбит Мұрат, Алтаев Жақыпбек, Тайжанов Алтай, Ғабитов Тұрсын және т.б.

9 - БӨЛІМ

XX - ҒАСЫРДАҒЫ БАТЫСТЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫ

Философия дүниені қиял, ой түрінде қамтиды. XX-ғасырдағы батыстың философиясы **классикалық емес ойлау** мен **классикалық философия** принциптері арасындағы қақтығыс олардың парасатқа қатынасынан басталды. Әрине, бұл кездейсоқтық емес. Парасат проблемасы классикалық философияның өзегі десе де болады. Бұл философия өкілдерінің ұйғаруы бойынша ақыл-санаға жан-жақты талдау қажет, өйткені табиғатқа, қоғам тарихына, азаматтық іс-әрекетке ішкі саналылық, парасаттылық тән. Сөйтіп сана жөнінде әңгіме қозғау ол философияның терең тамырлы мәселелерін талқылау болып табылады. Жаңа дауір философиясы ақыл-ойлы кеңінен зерттеді. Өйткені, адам санасынан тыс, одан басқа, жоғары тұрған сана жоқ.

XIX ғасырдың 40-50 жылдарында Маркс пен Энгельс дәл осындай пікірді қуаттады. Бірақ маркстік пікірге қарама-қарсы пікірлер де сол кезде қалыптаса бастады. Бұл бағытты қолданғандар саналылықты жақтамады. Олар, керісінше, санасыздықты, ретсіздікті, кездейсоқтықты дәріптеді. Өйткені, олардың пікірінше, дүниеде ешқандай реттілік, қисындылық жоқ. Ол антогонизмге негізделген. Олай болса, ол ретсіз, түсініксіз, тобыр дүниені реттеп, қисындап түсіну мүмкін емес. Бұл пікірдің уәкілдері: неміс философтары Ф.Ницше, дат философтары С.Кьеркегор, әсіресе неміс философтары А.Шопенгауэр, О.Шпенглер. Бұл сияқты философтар болмыстың өзіндік заңдылығы бар екенін, оны санасыздық, ақылсыздық, интуитивизм, ерікті, былайша айтқанда, соқыр сезімге негізделген қара күшке сену пайда болды.

Әрине, солармен қатар саналылықты қолданғандар да болды (неотомизм). Ең алдымен олар адамның тегі ғарыштан жаратылған деп түсіндірді. Адамзат тіршілігі ғарыш өлшемімен белгілендігі жан-жақты талқыланды. Одан соң адамды ерекше әлеуметтік атом іспетті өзіндік сипаты бар дамыған құбылыс деп тану қажет, деді. Бірақ космизм теориясынан екі түрлі бастама, екі бағыт туындайды. Оның бірі – фантастикаға тіреледі. Екіншісі – жаратылыстану ғылымымен тікелей және тығыз байланыстырады.

Бірақ бұл пікірден К.Маркс ғылыми жолға түсті, ал маркстіл еместер басқа бағыт ұстады. Соңғысына жататындардың бірі – А.Шопенгауэр. Ф.Ницше алғашында Шопенгауэрді қолдады, бірақ кейіннен «билікке жету еркі» теориясынан уағыздады. «Неліктен алғашқы жабайы тоғай ағаштары бірімен-бірі таласады, күреседі?» - деп сұрақ қоя отырып, оған «билік үшін, үстемдік жүргізу үшін», - деп жауап қайтарады.

Сонымен, XX-ғасыр философиясында санасыздық, ақылсыздық проблемасына классикалық философияда кезінде саналылыққа, санаға баға берілгенімен, бірақ оған керісінше баға берілді (Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», — Алматы: 2008). Оның күрделілігі сол, ғылым бірнеше философиялық бағыттарға бөлініп кетті.

ВИЛЬГЕЛЬМ ВИНДЕЛЬБАНД

(11 мамыр, 1848ж, Потсдам –
22 қазан, 1915ж, Гейдельберг)

— немістен шыққан философ-идеалист, неокантиандықтың баден мектебінің басшысы.

Ол ғылымдарды пән жағынан емес («Табиғат туралы ғылым» және «рух туралы ғылым»), метод жағынан бөліп қарастырды. Құндылық пен шындықтың дуализімін Виндельбанд адам қызметінің қажетті шарты деп түсіндіреді, ал оның мақсаты құндылықтардың жүзеге асуы.

Негізгі идеялары:

- «номотетикалық» ғылымдар шындықты жаратылыстану ғылымдары заңдарымен белгіленетін әмбебаптық көзқарастар арқылы зерделейді,
- «идеографиялық» ғылымдар – өзінің тарихи қайталанбайтындығындағы жекелеген көзқарастар арқылы зерделейді,
- Асқақ құндылықтар – ақиқат, игілік, сұлулық және әулиелік-адами қызметтің жалпы сипатын анықтайтын уақыттан тыс, тарихылықтан тыс принциптер болып табылады;

Философиялық шығармалары:

«Ежелгі философия тарихы» (1911), «Жаңа философия тарихы» (1913) және т.б.

Философиялық көзқарастары:

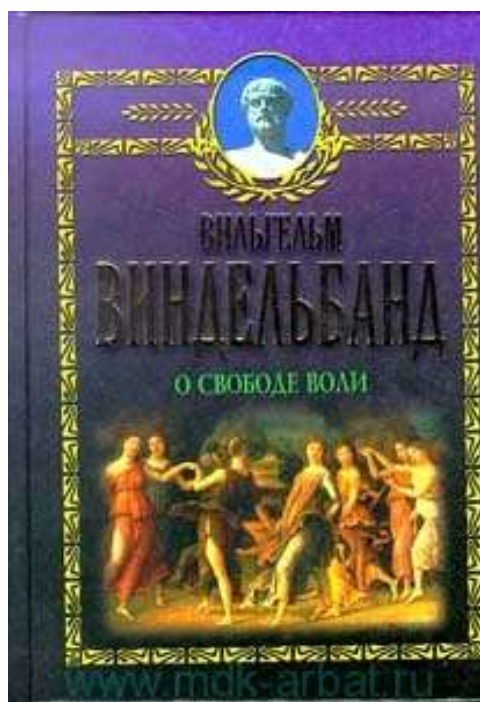
Канттың адамның тану қабілеттерін таным процесінен бөлек, дербес алып, оның мүмкіндіктерін сынап көру дәстүрін қайта жандандыруға тырысқан. Жаңа кантшылдардың ұраны «Кантқа қайта оралайық!» еді. Сонымен бірге олар Ницшенің құндылықтар туралы ілімін де негізге алуға тырысты. Виндельбанд үшін философия кең тамыр жайып алған жалпы құндылықтарды сынап зерттейтін ғылым. Ғылымға байланысты ол адамдарға тыс заңдарды бар деп қарайтын табиғат туралы ғылымдарды және жеке тарихи фактілерді түсінуге ұмтылатын, яғни әр тарихи фактіні тек жеке, тек өзгешелігінде (даралығында) деп қарайтын ғылымдарды ажыратады. Яғни, тарихты онда белгілі жалпы заңдар бар деп түсінуден бас тартады.

Әдебиет:

1. Виндельбанд В. *История древней философии.* — Киев: 1995.

2. Батыс философиясының антологиясы//Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан»,—А: 2002. 282-б
3. Асмус В.Ф. Иммануил Кант. ВШ,— Москва: 2005. — 439 с.
4. История философии в кратком изложении. Пер.И.И.Бугута. — Москва: 1991.
5. История философии: Энциклопедия. Интерпрессервис; Книжный Дом. —Мн.: 2002.
6. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия./ В.Виндельбанд пен Г.Риккерттің әлеуметтік танымның ерекшеліктері мен методтарын түсінуі. Вильгельм Виндельбанд. «Парыз», —Астана: 2009. 268-бет.
7. Ляшенко В. П. Философия. —Москва: 2007.
8. Хрестоматия по истории философии. /От Лао-Цзы до Фейербаха. —Москва: 1997.

ГЕНРИХ РИККЕРТ

(25 мамыр 1863ж, Данциг, Пруссия,
Герман империясы – 25 шілде 1936ж,
Гейдельберг, Үшінші рейх)

— неміс арасынан шыққан
философ, атақты неокантиандық
баден мектебінің негізін
қалаушылардың бірі.

Философиялық шығармалары:

«Табиғат туралы ғылым және
мәдениет ғылымы туралы» (1910),
«Тарих философиясы» (1905) деп
аталатын екі еңбегімен танымал
тұлға.

Философиялық көзқарастары:

Г.Риккерт «Табиғат туралы
ғылымдар және мәдениет туралы
ғылымдар» деген еңбегінде – біз
эмпирикалық ғылыми қызметтің екі түрін абстрактты ажырата аламыз. Оның
бір жағында табиғат туралы ғылымдар немесе жаратылыстану тұрады. Оның
мақсаты – жалпы абстрактты қатынастарды, мүмкіндігінше заңдарды
зерттеу. Бұл – генерализациялаушы (топтап қорыту) әдісі (методы).

Оның басқа жағында мәдениет туралы тарихи ғылымдар тұрады.
Аталған ғылымдар әмбебаптық мәдени құндылықтарға жатқызылатын
объекттерді зерттейді. Тарихи ғылым ретінде олар өзінің ерекшелігі мен
даралығында алынған өздерінің жеке дамуын бейнелейді. Бұл –
дараландыратын (индивидуализациялаушы) әдіс (метод).

Негізгі идеялары:

- Таным процесінде нәрсе «трансценденталдық міндеттену» ретінде
көрініс табады және «мойындауды талап ететін трансценденталдық
ережелер мен нормалар» түріне енеді;
- Құндылық өзін дүниеде объективтік мән-мағына ретінде көрсетеді.
Риккерттің онтологиялық концепциясы, болмыстың төрт сферасы:
 - Сезімдік қабылданатын кеңістік – уақыттық дүние;
 - «интеллигибельдік болмыс» сферасы – құндылықтар мен мән-
мағыналық құрылымдар дүниесі;
 - Объективтендірмейтін субъективтік сферасы – құндылық пен
мәнділікті біріктіру;
 - «о дүниелік» болмыстың діни сенімі,

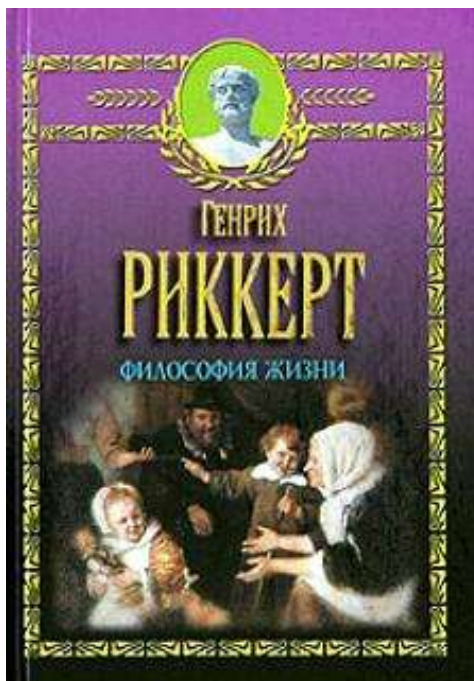
Осылайша, Г.Риккерт құндылықтардың «субъектіден тыс» және
«болмыстан тыс» сипатын атап көрсетті. Сондай-ақ, ол тарихи ғылымдар
пәні деп тәжірибиенің ерекше сферасы ретіндегі мәдениетті бөліп
қарастырды, мұнда жеке құбылыстар құндылықтармен іспеттес. Риккерт

құндылықтың алты негізгі категорияларын қарастырды: ақиқат, сұлулық, тұлғасыз әулиелік, әдептілік, бақыт және жеке (тұлғалық) әулиелік.

Әдебиет:

1. Силенко С.В. *Философия Г.Риккерта: Единство гносеологии, методологии и аксиологии: Дис. канд. филос. наук.* — Ростов-на-Дону: 2006.
2. Риккерт Г. *Науки о природе и науки о культуре.* «Республика», —Москва: 1998.
3. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. *Ілімі Философия.* /В.Виндельбанд пен Г.Риккерттің әлеуметтік танымның ерекшеліктері мен методтарын түсінуі. Генрих Риккерт. «Парыз», — Астана: 2009. 268-269 беттер
4. Риккерт Г. *Границы естественнонаучного образования понятий: Логич. введ. в ист. науки/ Вступ. ст. Б.В.Маркова.* «Наука», — СПб: 1997. — 532 с
5. Риккерт Г. *Философия жизни.* Ника-Центр, —Киев: 1998. — 512
6. Риккерт Г. *Ценности жизни и культурные ценности // ЭОН. Альманах старой и новой культуры. Вып.1* — Москва: 1994.

ЭМИЛЬ ДЮРКГЕЙМ

(15 сәуір 1858ж., Эпиналь, Франция –
15 қараша 1917ж., Париж, Франция)

— француз философы әрі социологы. Француз социология мектебінің және құрылымдық-функциональдік анализдің негізін қалаушы. Социологияның жеке өз алдына ғылым ретінде бөлініп шығуына атсалысқан әрі әлемдегі тұңғыш социология профессоры.

Париж және Бордо университеттерінде социология пәнінен дәріс оқыған. 1896-1913 жылдары «Социологиялық жыл жаршысы» («Социологический

ежегодник») атты социология саласындағы тұңғыш журнал шығарып тұрды.

Шығармалары:

«Социология элементтері» (1889-1917), «Діни өмірдің қарапайым формалары» (1912), «Социология және философия» (1924), «О разделении общественного труда» (1893), «Правила социологического метода» (1895), «Самоубийство» (1897) және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Мәдениеттің қызметі жеке тұлғаның қажеттігінен туындайды деген көзқарастарға қарсы болды. Ол қоғамның алғашқы кезеңіндегі сол қоғам мүшелерінің ұжымдық бірлестікті сезінуі туралы концепциясы белгілі дәрежеде ғылыми қызығушылық туғызды. Дюркгейм мәдени құбылыстың объективтілігін айқындай келіп, оған кіретін ұжымдық таным құрылымын төртке бөлген: біріншіден, жалпы ортақ идея мен сезім (тіл, әдебиет, саяси, діни көзқарастар); екіншіден, имандылық пен адамгершілік қалыптар; үшіншіден, құқық және құқықтық сана; төртіншіден, экономикалық негіздер (ақша, салықтар, кіріс, баға, құн, экономикалық мақсаттар). Жалпы, Э.Дюркгеймнің көзқарасы бойынша, мәдени қызмет әлеуметтік қайшылықтарды жұмсартуға ықпал етуі тиіс.

Философиялық афоризмдері:

- Көсем мен көсемшелердің өздері басқарып отырған тобырдан айырмашылығы шамалы.
- Билік бедел жасауға қатысады, оның көмегімен бедел сананы билеп шыға келеді – биліктің күші осылай туады.
- Қанды кек (вендетта) – қоғам заңды деп тапқан жаза. Бірақ оны қолдану машақаты – жеке адамдардың өз еркіне қалдырылған.
- Суреткер болу міндетті емес, залым болу да – солай.
- Тұлға атану деген – іс-қимылдың дара қайнар көзіне айналу деген сөз.

- Анархия – пайдасыз құбылыс, өйткені ол кез-келген қоғамның тіршілік мүддесіне қарама-қайшы келеді.
- Шарт – айырбас символы.
- Әрекет туа бітті табиғатынан қылмысты болғандықтан қоғамдық сананың ашу-ызасын туғызбайды, қоғамдық сананың ашу-ызасын туғызғандықтан барып қылмысты атанады.
- Ғылымды түсіну үшін онымен іс жүзінде шұғылданып көрудің керек және былайша айтқанда, бәрін өз бойынан өткізуі қажет.
- Жекешіл идеализмге тоқтау сала алатын жалғыз күш – топтың тегеуріні.
- Өмір жақсы нәрсе екендігін дәлелдейтін бірден-бір тәжірибиелік дерек – көбіміздің оның адам айтқысыз азабын ажал тозағынан артық санайтындығымыз.
- Біз өз күшімізді әлдебір артық нәрселерге асыра жұмсай берсек, қажет нәрселерге жетпей қалуы мүмкін.
- Өмірді ол жерден де, бұл жерден де іздеп әуре болудың қажеті шамалы: ол барлық жерде де бар.
- Қоғамдық пікір айыптауынан да қатал айыпталатын әрекеттер бар.
- Асып-төгілген идеализм мен моральдік аста-төктік адамды өзінің күнбе-күнгі міндеттерін орындағысы келмейтін дәрежеге дейін құлдыратып жібереді.
- Әр халықтың да өзі өмір сүріп жатқан жағдайларға сәйкес айқындалатын өз адамгершілігі бар.
- Қанша көп түрлі дарынымыз болса да – бізге әлдебірдеңе жетіспейді де жүреді және ішіміздегі ең тәуірлеріміз де өздерінің толық жетілген тұлға емес екендіктерін іштей сезеді.

Әдебиет:

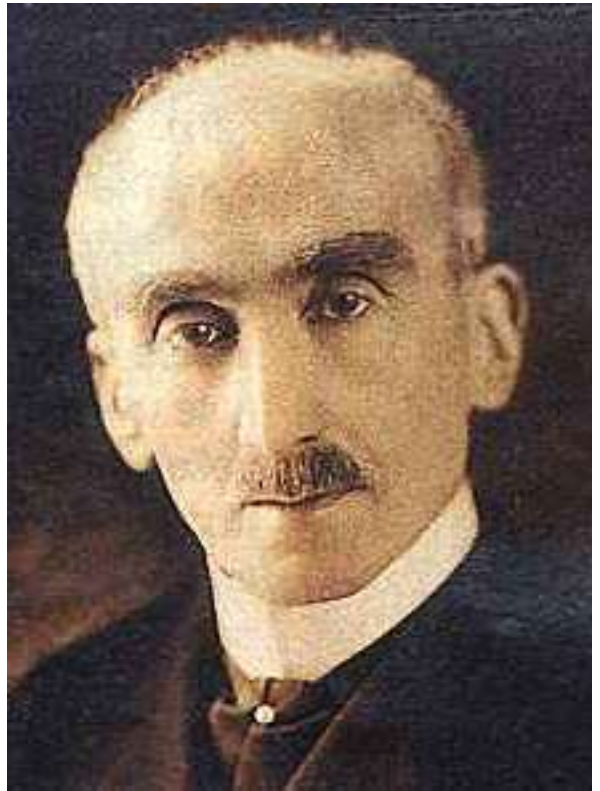
1. *Социология. Её предмет, метод, предназначение/ «Канон»,—М: 1995.*
2. *Шаймерденұлы Е. Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер)/ Эмиль Дюркгейм. «Өлке», —Алматы: 2004. 86-бет.*
3. *О разделении общественного труда. Метод социологии. — М: 1991.*
4. *Самоубийство. Социологический этюд. —СПб., 1912.(в соавторстве с Марселем Моссом) О некоторых первобытных формах классификации. К исследованию коллективных представлений // Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. — М: 1996.*
5. *Всеобщая история религий мира. «Эксмо», —Москва: 2006. — 763 с.*
6. *Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма// История буржуазной социологии XIX — начала XX века /Под ред. И.С.Кона. «Наука», —Москва: 1979. — С. 204-252.*
7. *Рубинштейн С.Л. Проблема индивидуального и общественного в сознании человека. (Психологическая концепция французской социологической школы) /Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. — Москва: 1959. — С. 308-31.*
- 8.

АНРИ БЕРГСОН

(18 қазан, 1859ж – 4 қаңтар, 1941ж,
Парижде туып, сонда қайтыс болған)

— XX ғасырдағы әйгілі француз философтарының бірі, интуитивизм және өмір философиясының өкілі, Нобель сыйлығының лауреаты (1927).

Оның шығармашылығы XIX-ғасырдың соңы мен XX-ғасырдың басы өмір философиясы проблематикасының қалыптасуына күшті әсерін тигізді. Өмір философиясы, интуиционизм, экзистенциализм сияқты философияның белгілі ағымдары идеяларының қалыптасуы мен дамуына А.Бергсонның еңбегі зор. Ол жаңа, классикалық емес, философияның қажеттілігін, дүниенің жаңа философиялық суреттемесін жасаудағы адам проблемасының маңызын, XX-ғасыр адамының дүниеге деген көзқарасының ерекшеліктерін алғашқылардың бірі болып сезген, сезіп қана қоймай соның басты-басты мәселелерін (уақыт, еркіндік, өмірдің мәнісі, жауапкершілік, сана мен интуиция және т.б.) жаңаша талқылаған ойшылдардың қатарына жатады.

Философиялық шығармалары:

«Сананың тікелей берілгендері туралы тәжірбие», «Материя және жады», «Шығармашылық эволюция», «Өзгермелілікті қабылдау», «Күлкі», «Түс көру», «Мораль мен діннің екі қайнар көзі» және т.б.

«Сананың тікелей берілгендері туралы тәжірбие» атты шығармасын А.Бергсон 1883-1888 жылдары жазып, ол 1889 жылы алғаш жарық көрген. Бұл шығарманың басты идеясы созылу мен ұзақтықтың арасын ашу, бір-бірінен айыру, сол арқылы кеңістік пен уақыт ұғымдарының сапалық ерекшеліктерін көрсету, адам психологиясын түсінудегі механицистік, позитивистік және байырғы рационалистік көзқарастарды сынау, адам санасының жаңа концепциясын жасау, сөйтіп адам өміріндегі еркіндіктің ролін негіздеу, ерік бостандығын түсінудегі детерминизм мен индетерминизм арасындағы бітпес тартыстың көзін ашып, еркіндік проблемасын шешуге бағыт сілтеу болып табылады.

«Материя және жады» атты еңбегінде А.Бергсон сана мәселесіне байланысты адамның жадысы, оның мәні мен адам өміріндегі алатын орны туралы пайымдай келе, материя мен рухтың арақатынасы туралы сұраққа ерекше көңіл бөліп, материализм мен идеализмнің арақатынасын ашып, екеуінің де сынаржақтылығын көрсетеді. Мұнда ол қабылдау, интуиция, материя, сана, ми қызметі, жады, дене мен рух, ішкі реалдылық пен сыртқы

реалдылық сияқты ұғымдарға талдау жасап, «материя мен рухтың бір-бірімен жанасу нүктесіне» дейін жетуді мақсат тұтады.

Философиялық көзқарастары:

XX - ғасырдың бас кезінде «Өмір философиясын» жақтағандардың бірі – А.Бергсон. Ол шала саналылықты, тіпті санасыз рухты жақтады. Интеллект, дейді ол, өмірді кинотаспа сияқты санасыз қабылдайды. Өмір дегеніміз, А.Шопенгауэрше, шексіз творчестволық қалыптасу. Ал Бергсонның пікірінше, өмір тұтас, үздіксіз, қайталанбайтын, өздігінен, творчестволықпен пайда бола беретін жаңаша түрлер.

Н.Винер Бергсонның осы пікірін кейін кибернетикаға қолданды.

Философиялық афоризмі:

- Азат адам ғана өз парызын терең сезіне алады.

Әдебиет:

1. Блауберг И. И. Анри Бергсон. «Прогресс-Традиция», —М: 2003. — 672
2. Батыс философиясының антологиясы //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан», —Алматы: 2002. 288-289-беттер.
3. Мырзалы С. Философия/ Өмір философиясы. А.Бергсон. «Бастау», —Алматы: 2008. 366-бет.
4. Бергсон А. Два источника морали и религии. — Москва: 1994
5. Бергсон А. Смех. — Москва: 1992.
6. Бергсон А. Собрание сочинений, т. 1. — Москва: 1992.
7. Бергсон А. Творческая эволюция. — Москва: 2006

АРТУР ШОПЕНГАУЭР

(22 ақпан, 1788ж, Данциг (қазіргі Гданьск) – 21 қыркүйек, 1860ж, Майндағы-Франкфурт)

— неміс философы, иррационализм өкілі.

Ол уағыздаған «Өмір философиясы» оның басты мақсаты болған.

Философиялық шығармалары:

«Әлем жігер және елестету ретінде» (1819), «Табиғаттағы жігер туралы», «Афоризмдер мен максималар» және т.б.

А.Шопенгауэр өзінің «Әлем жігер және елестету ретінде» деген еңбегінде дүниені адамнан, адамның еркі мен елесінен түсіндіруге ұмтылып, мүлдем жаңа философиялық жүйе, дүниеге абсолюттік көзқарас құруға, сөйтіп болмыс мәселесін шешуге, оның құпия сырын ашуға талпынған. Оның ілімі философиялық волюнтаризмге, яғни дүниенің мәні көзсіз ерік дейтінге саятын пессимистік көзқарас болып табылады. Сонымен бірге оның философиясында XIX - ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан иррационалистік философияның бастамалары бар.

Философиялық көзқарастары:

А.Шопенгауэрдің пікірінше, ерік, яғни адамның нәпсісі, делебесінің қозуы, қобалжауы, әрекеттік процесстер – ерекше, барынша дербес, адамдардың саналы іс-әрекетін басқаратын күш. Оның пікірінше, ақыл-жалған тұрлаусыз құбылыс. Ол саналылықты жан-жақты сынап, оны жоққа шығарды. Оның орнына ол ерікті, қара күшті алға тартты. А.Шопенгауэрдің пікірінше, біріншіден, ерік санадан тыс, оған бағынбайды, тек адам зауқына тән, себепсіз, негізсіз құбылыс. Екіншіден, ерік – дүние құрылымы сияқты, түсініп, танып ұмтылыс. Дүниенің өзі де – «ерік пен елес». Ерік органикалық емес өмірде де, органикалық өмірде де бар. А.Шопенгауэрше, тау-таста, өсімдік, ағаш, жануарлар - бәрінде де ерік бар, оларды билейтін сол.

Шопенгауэрдің пікірінше, таным процесі кезіндегі философтардың қарастырып жүргені шын мәніндегі денелер емес, тек субъектімен байланыстағы объект немесе елестету ғана. Елестетуден басқа, одан да гөрі ауқымдырақ құбылыстардың бар екенін зерттей келе, таным субъектісі, яки жеке адам өз басының тәжірибиесі негізінде жігерді өзінің ішкі мәні деп таниды. Жігер – әр уақытта рухани акт. Жігер кейбір құндылықтарды қалыптастырады, ал оларды құндылық ретінде мойындағаннан кейін, өзі соған ұмтылады. Жігердің өзі екі түрлі мәннен тұрады: біріншіден, елестету ретінде немесе объективтендірілген жігер, екіншіден, әркімге белгілі саналы

жігер, яки дененің өзіндік болмысы. Басқаша айтқанда, әмбебаптық жалпы жігер объективті тұрғыда – табиғат және адам денесі ретінде бейнеленсе, субъективті тұрғыда – саналы жігер ретінде көрінеді. Жігер тек адамдарға ғана емес, жалпы табиғатқа тән құбылыс, сондықтан ол барлық құбылыстардың ішкі мәні. Мысалы, өсімдіктің өсуін жетелеуші күш те, заттарды кристалдандыратын күш те, магнит күші де, барлық материалдық денелерге тән салмақтылықтың арқасында оларды жерге тартатын күш те жігерге жатады. Жігер өзіндік зат ретінде кеңістіктен де, уақыттан да, себептіліктен де тыс жатыр. Жігер себепсіз болғандықтан, оны танып-білуге болмайды. Бірақ ол объект ретінде танымда елестетілетіндіктен, кеңістік пен уақытта индивидуациялық қағида да (әмбебаптық жалпылықты жігердің жеке және ерекшеленген денелерге бөлгеннен кейінгі олардың өмір сүруі) бағынады және соның арқасында өмірлік жігерге айналады. Өмірлік жігер рухани акт болғандықтан, әр уақытта жігер еркіндігі немесе өзіндік себептерді (мотив) таңдау мүмкіндігі ретінде көрінеді. Осы қасиеттердің арқасында адамдар өз еркімен өз мүддесіне қарсы келетін, керек болса, өзін-өзі құртатын өзіндік себептерді таңдап алуы мүмкін. Мұндай қарама-қайшылық индивидуациялық қағидадан туындайды. Индивидуацияға байланысты қалыптасқан жаңа жағдайды түсінгенде, адамда әділеттілік пен жанашырлық қасиеттер пайда болады. Ал жанашырлық – әдептіліктің негізі. Жанашырлық тек адамға ғана емес, сонымен бірге жануарларға да тән.

Ал индивидуацияның салдары өмір қасиеттеріне әкелсе, онда одан құтылудың жолы біреу-ақ, ол – өмірге құштар жігерді құртып, индивидуациялық қағидадан құтылу. Жігер өз алдына жете алатындай мақсат қоймайды және түпкілікті қанағаттанарлыққа, бақытқа жетуге қабілетсіз, сондықтан ол ылғи да ұмтылыста болуы керек, себебі ұмтылыс оның жалғыз мәні ғана. Кеңістік пен уақыт арқылы белгіленген объектілерді себептілік қағидасын басшылыққа алған ғылымдар қарастырады. Ал өнер данышпандары өздерінің фантазия күшінің арқасында мәңгілік идеяларды танып-біліп, оны поэзияда, бейнелеу өнерінде, музыкада көрсете алады. Ал музыканың рөлі қалған өнер түрлерінен ерекше бөлек, себебі онда тек идея ғана бейнеленбейді, сонымен қатар ол әлемдік жігердің бізде тікелей объективтендірілуі болып табылады.

Әдебиет:

1. Артур Шопенгауэр. *Философ германского эллинизма*. /Пер. с англ. О.Б.Мазуриной. ЗАО Центрполиграф, -Москва: 2003
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /20-ғасырдағы философия, «Раритет», -Алматы: 2006. 150-151-беттер.*
3. *Батыс философиясының антологиясы* //Ауд.-Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан», -Алматы: 2002. 215-б
4. Фишер К. Артур Шопенгауэр. «Лань», -СПб: 1999. — 608 с.
5. *Философия XIX века. Персоналии. Часть I. УП /Под ред. Соколова Б. Г. –СПб: 2007.*

ФРИДРИХ ВИЛЬГЕЛЬМ НИЦШЕ

(15 қазан, 1844ж, Рёккен, Пруссия –
25 тамыз, 1900ж, Веймар, Германия)

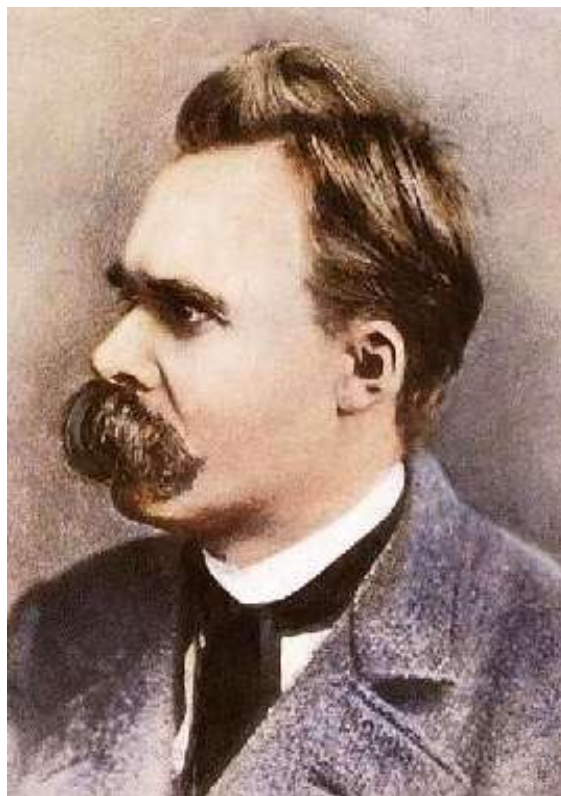
— неміс ойшылы, өзіндік философиялық ілімді (өмір философиясын) құрушы. «Билікке ұмтылған жігер» деген концепцияны құрушы.

Философиялық шығармалары:

«Уақытылы емес ой-толғамдар», «Тарихтың өмір үшін пайдасы мен зияны», «Адами, тым адами», «Көңілді білік», «Ізгілік пен зұлымдықтың ту сыртында», «Ар-ұждан шежіресіне байланысты», «Антихрист», «Музыка рухынан трагедияның туындауы», «Заратуштра осылай деген», «Билікке ұмтылған жігер», «Жақсылық пен жамандық сыры» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Ницшенің пікірінше, өркениет (цивилизация) пен мәдениетте құлдырау процесі басталды. Бұған кінәлі тек буржуазиялық қоғам ғана емес, жалпы қоғамтану ілімінің қоғамда болып жатқан құбылыстарды дұрыс түсіндіре алмауы – басты себептердің бірі. Осы тұрғыда, Ницше өз концепциясының негізі етіп, Дарвиннің «Өмір дегеніміз – күрес» заңын алды. Бұл идеяны әрі қарай дамыта отырып, Ницше: «Өмір дегеніміз – күрес арқылы билікке ұмтылу» деген тұжырым жасады. Осы концепция негізінде ол жоғарғы дәрежедегі биологиялық тип – «аса күшті адам» идеалын қалыптастыру керектігін дәлелдеуге тырысты. Оның ойынша, өмірдің қиыншылықтарына, тоқпақтарына қарсы тұра алатындай «аса күшті адамдар» басқалардың тәрбиесімен немесе өзін-өзі тәрбиелеу арқылы емес, өзінде туғаннан бар өмірлік күштің арқасында қалыптасады. Тек осындай «аса күшті адамдар» ғана өмір сүруге немесе билікке ұмтылуға құқықты, сондықтан олар өздерінің жігерін тежейтін қоғамда қалыптасқан моральдық өлшемдерді мойындамай, жақсылықтан да, жамандықтан да аулақ жүреді. Егер олар қарапайым адамдардан ерекшеленгісі келсе, өздерінің жалқаулықтарынан арылып, ар-ождандарының дауысын тындап, өзімен-өзі болуы керек, әйтпесе, манекенге айналып, жұрттың ойлағанындай ойлап, солардың істегенін істейді. Оларды тобырлардан (қарапайым адамдардан) ерекшелендіретін қасиеттер – алғырлық, жан-жақты дамыған әдемілік және билікке ұмтылдыратын өмірлік күш пен жоғары дәрежелі жігер. Билікке жету, өз мақсат-мүдделерін жүзеге асыру үшін, олар қоғамдағы кездесетін алдамшылыққа, қиыншылыққа, өзіне бағытталған қастандыққа қарсы қажымас күрес жүргізулері керек. Осы тұрғыдан Ницше «құлдық мораль»

негізінде қалыптасқан дінді де, «жалған» моральді уағыздайтын буржуазияны да, барлық игілікті және құндылықтарды құртатын тобырды да сынға алып, жалпы адамзаттың мақсаты қоғамның ұлы адамдары – «аса күшті адамдарды» дүниеге келтіру болып табылатыны жайлы тұжырым жасайды. Ницшенің «аса күшті адам» туралы ілімінің философиялық негізі төмендегідей идеяларға саяды. Барлық өмір сүретін денелер мен құбылыстар, соның ішінде адам танымы да, билікке ұмтылған жігердің түрлері ғана. Абсолюттік болмыс жоқ. Болмыс дегеніміз – бұрын болған, сансыз қайталанған құбылыстардың «мәңгілік айналымда» болып, қалыптасуы. Осы тұрғыдан Ницше Гегельдің абсолюттік идеясын, таза ақыл-ойын сынға алып, адамның иррационалдық қасиеттеріне зор көңіл бөледі. Олар – инстинкт пен жігер. Себебі, ол – әрі әмбебап жалпылық, абсолют, әрі барлық денелердің түпнегізі. Демек, материалдық денелердің өмір сүруі осы түпнегіз бен абсолют жігерінің арқасы.

Мәселен, Ф.Ницшенің пікірінше, дүние заңсыз құбылыс, тобыр. Оны тәртіпке келтіру, реттеу, жобалау, бағдарлау мүмкін емес. Шымшытырық дүниені уақытша бастайтын «шектен тыс жоғары адам», жол сілтейтін де сол. Ондай адамдар мағынасыз, мақсатсыз, бір орында айналсоқтап, ақыр-соңында сөніп, бататын дүниені сақтап, оған рухани дем береді. Тек шектен тыс, құдіретті адам ғана дүниені жаңғыртып, оның құндылығын белгілеп, бүтіндей бір кезеңге мән беріп, билікке жету еркін жүзеге асырады. Ондай адамға жәй қарапайым адам - «кесіп, әрлейтін ұстасын күтіп тұрған жәй тас, түрсіз материал ғана. Тарихты жасайтын да «шектен тыс жоғары адам». Сондықтан да оны үшінші Рейх басшылары, әсіресе Гитлер мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерді, ол Ницшенің ілімін өзінің іс-әрекеттерінің теориялық негізі деп есептеді. Оның идеялары кейінгі кездегі саяси ойлар мен практикаға да үлкен әсерін тигізді.

Философиялық афоризмдері:

- Неғұрлым өзінді ұмыта алсаң, соғұрлым көбірек іс тындырасың.
- Ештеңесін көлегейлей білмейтіндерді жек көремін: жалаңаштанудан қорқуға осы да жеткілікті.
- Дәм-тұзы жараспаған жұбайлардан асқан кекшілді көргенім жоқ.
- Болашақты ақтап, өткенді қорғаушылар – бүгіннің қолынан мерт болғысы келетіндер.
- Арамдық жара тәрізді: қышытады, қысады немесе сыртқа жарып шығады, әйтеуір, ақ сөйлейді.
- Өзіне-өзі сенбейтіндер өтірікке құмар келеді.
- Біз жақсылықты қолпаштап жүріп, жамандыққа да жол ашып беретінімізді ескере бермейміз.
- Данышпандардың жолы даңғыл болмайды, өйткені оларға өз заманымен қайшылықта жүріп, өз заманымен күресуге жазған.
- Басшының ақылсыз екенін білсең де, оны құрметтеп, аяғына жығылу керек. Ізеттілік соны талап етеді. Билік біткен қамыт аяқпен қисандап жүргенінді қалайтын болса не істейсің енді?

- Адамды ақыл билейтін кезден гөрі кездейсоқтық билейтін кез әлдеқайда жиірек кездеседі.
- Үлкен жеңіс – үлкен қатер де.

Әдебиет:

1. Марков Б.В. Человек, государство и Бог в философии Ницше. «Владимир Даль: Русский остров», -СПб: 2005. — 786 с.
2. Батыс философиясы. /«Мәдени мұра»,ОҚ. «Жазушы», -Алматы: 2009 235-236 беттер
3. Батыс философиясының антологиясы //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан», -Алматы: 2002.
4. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы/ XX-ғасырдағы философия, «Раритет», -Алматы: 2006. 151-153 беттер.
5. Ницше Ф. Полное собрание сочинений: В 13-томах/ Пер. с нем. В.М.Бакусева; Ред. совет: А.А.Гусейнов и др.; Ин-т философии РАН. «Культурная революция», -Москва: 2005.
6. Ницше Ф. Полное собрание сочинений: В 13-томах: Т. 12: Черновики и наброски, 1885—1887 гг. «Культурная революция», -М: 2005. — 556 с.
7. Бугера В.Е. Социальная сущность и роль философии Ницше. «КомКнига», -Москва: 2010.
8. Нордау В. Фридрих Ницше// Вырождение. «Республика», -Москва: 1995.— 400
- 9.

СЕРЕН ОБЮ КЪЕРКЕГОР

(5 мамыр, 1813ж, Копенгаген
–11 қараша, 1855ж)

— дат философы, протестанттық теолог және жазушы. Иррационализм өкілі. Экзистенциализм және қазіргі заманғы философиялық антропологияның негізін қалаушылардың бірі.

Кьеркегор 1840 жылы Копенгаген университетінің теологиялық факультетін тамамдаған. Көне грек авторлары мен романтиктерінің елес-ирониялар жайлы тұжырымдамаларына арналған «Елестер түсінігі туралы»/ «О понятии иронии» атты тақырыпта диссертациялық

жұмысын қорғап, 1841 жылы ол магистр дәрежесін алды.

Жалпыға бірдей нәрсе, шартсыз нәрсе, қажетті нәрсе деген көптеген абсолютті жоғарғы құндылықтар ретінде дәріптеген және бүкіл кездейсоқ, жекелік күмәнді нәрседен қашатын классикалық философия Кьеркегорды ашығын айтатын, батыл әрі қайсар қарсылас ретінде таныған. Ойшылдың даралығын, жанының да, тәнінің де жағдайын ескеретін, күмәннің, түңілудің, қуаныштың ерекше кеңістігінде болатын философияның басқа түрінің де болуы мүмкін екен. Кьеркегордың философиясы – даралықтың көрінісі, ол өзінің барлық туындыларында тарығып, күмәнданып, өзін біресе ақтап, біресе жазалап толғаған махаббатының, айттыру мен ажыраудың трагедиялық тарихы.

Кьеркегор бейклассикалық философияның болашағын аша түседі: адамды тек санаға, адам ұғымына келтіруден бас тарту, адам реалдылығының бірегейлігін табуға ұмтылу, адами болмыстың, экзистенцияның динамикасының ырғағына ену, экзистенция тәжірибиесін жеткізудің классикаға беймәлім әдістерін табу. «Экзистенциялық оқиға дегеніміз құмарлық, ол құпияға толы, сондықтан ол хабарлауға келмейді ол коммуникативті жұпқа: хабарды алушы мен құмарлықты бастан кешіретінге жіктеуге келмейді». Басқаша айтқанда, экзистенциалды мағынаны жеткізу мынадай шарт орындалса ғана жүзеге асуы мүмкін, яғни ол үшін құмарлық туралы естіген адам, оны өз басынан кешу керек және бұл «жанама қарым-қатынастың» ерекше тәсілдерімен жүзеге ашады.

Басты философиялық идеялары:

Философияның дамуына ықпалы болған Кьеркегордың басты идеялары мыналар: сананың шеңберінде қалмай, тірі өмірге, болмысқа, экзистенцияға қарай бару, сана мен ұғымды емес, болмыс пен экзистенцияны; адамның

таңдау әрекетін жасау қабілетін, оның рухқа қатыстылығының шүбәсіз дәлелін, оның бірдей еместігін, барабар еместігін, өзіне өзі сәйкес келмеуін; сенімді адамның ең асқақ міндеті мен мақсаты ретінде мойындау.

Қазіргі барлық философиялық бағыттар карапайым даниялық жазушының сиқырлы қаламының ықпалына түскен, өйткені адам мен оны экзистенциялау тақырыбы – болмыстың мәнсіздігін шырқау шегіне жеткізген, мағынасын жоғалтқан, тұлғаның даралығын ұрлаған, абсолютті сағындырған ғасыр үшін аса маңызды еді.

Философиялық шығармалары:

«О понятии иронии» (1841), «Немесе-немесе» (1843), «Қорқыныш пен қалшыл» (1843), «Повторение» (1843), «Философские крохи» (1844), «Қорқыныш ұғымы» (1844), «Стадии на жизненном пути» (1845), «Заключительное ненаучное послесловие» (1846), «Назидательные речи в различном духе» (1847), «Дело любви» (1847), «Христианские речи» (1848), «Өлімге бастайтын ауру» (1849), «Введение в христианство» (1850) және т.б.

«Қорқыныш пен қалшыл» деген еңбегінде С.Кьеркегор христиан дінінің негіздеріне сүйене отырып, қорқыныш, мазасыздану, үрей сияқты теріс, негативті, психикалық күйлерді діни сеніммен байланыстырып, адамның еркіндігі, моральдық таңдауы мен талғауы мәселелерін нақтылы мысал жүзінде, атап айтқанда, Авраамның баласы Исаакты құрбандыққа қиюы жөніндегі аңызға сай қойып қарастырады. Сенімді «парадоксалдық» тылсымдық қасиет, керемет деп, Авраамды «сенімнің серісі» ретінде суреттейді. Ол, бір жағынан, баласы Исаакты жанындай жақсы көреді, оны өлімге қимайды, жоғалтып аламын ба деп қорқады; екінші жағынан, Құдайға деген абсолюттік сенімі, оған деген сөзсіз махаббаты баласын құрбандыққа шалуға жетелейді. Міне осы қорқыныш пен үрей билеген жағдайдағы Авраамның психикалық жай-күйі, оның сенімі мен үміті, қуанышы мен қайғысы, жан дүниесінің күйзелісі мен құлазуы, сенімнің тылсым қимылы айрықша суреттеледі.

Философиялық афоризмі:

- Адамдар өздеріне тән еркіндікті пайдаланып жарытпаса да, өздерінде жоқ бостандықты талап етуге әзір тұрады. Оларға жақыны – ойлау бостандығы, ал қажеті – ойды сыртқа шығару бостандығы.

Әдебиет:

1. Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», -А: 2009. 220б
2. Шестов Л.И. Кьеркегор и экзистенциальная философия. — М: 1992.
3. Гайденко П.П. Трагедия эстетизма. Опыт характеристики мирозерцания С.Кьеркегора. — Москва: 1970.
4. Быховский Б. Э. Кьеркегор. (1813—1855). «Мысль», -М: 1972. — 240 с.
5. Исаев С. А. Теология смерти. — Москва: 1991.
6. Мир Кьеркегора. Сб. статей. — Москва: 1994.

ОСВАЛЬД АРНОЛЬД ГОТТФРИД ШПЕНГЛЕР

(29 мамыр 1880ж., Бланкенбург, Германия
– 8 мамыр 1936ж., Мюнхен, Германия)

— неміс философы, өмір философиясының өкілі, қазіргі мәдениет философиясының негізін қалаушылардың бірі.

Философиялық көзқарастары:

Ол мәдениетті біртұтас жалпыадамзаттық деп емес, жеке мәдениеттерге бөліп қарастырған (мысырлық, үнділік, вавилондық, қытайлық, «аполлондық» (гректік-римдік), «магиялық» (византиялық-арабтық), «фаустық» (батысевропалық) және майя мәдениеті; орыс-сібір мәдениетінің тууы күтіледі). Олардың дамуы белгілі бір биологиялық ырғаққа бағынады: олардың дамуының негізгі фазалары: туу және балалық шақ; жастық шақ және жетілу; кәрілік және «күлдырау».

Философиялық шығармалары:

«Европаның күйреуі» (1918-1922), «Торығу» (Писсимизм) (1921), «Адам және техника» (1931), «Пруссачество и социализм» және т.б.

Философиялық афоризмдері:

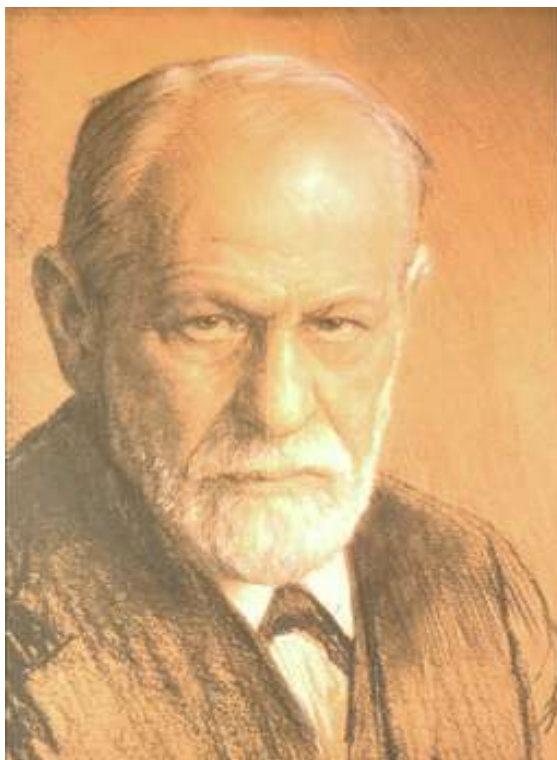
- Адалдық танытып, ежелгі ойшылдарды сөзінен ұстап көрейікші: егер өз қажетімізге жарата алмасақ Гераклиттің, Демокриттің, Платонның бірде-бір сөзі біз үшін ақиқат бола алмайды.
- Ежелгі дәуірлерде көрегендердің рөлін әйелдер ойнағаны – олардың бойында болашақ болжап білер қасиеттің артық болғанымен емес, мәселе – олардың өздері сол болашаққа айналғанында.
- Жадағай адамның аузынан шыққан жақсы сөздің өзі құнға тұрмайды.
- Алғашқы адамдар үшін «уақыт» деген – мүлдем мән-мағынасыз сөз.
- Нағыз ойшыл үшін толық дұрыс немесе толық теріс көзқарас деген болмайды.
- Басқа адамдар үшін басқа ақиқаттар бар. Ойшыл үшін олардың бәрінде мағына бір немесе ешқайсысында да мағына жоқ.
- Теоретиктердің ең үлкен қатесі – олар өздерінің орны ұлы оқиғалар керуенінің ішінде емес, оқшау тұрған биік шың басында деп ойлайды.
- Бала тілі шықпай жатып-ақ сөйлей бастайды.
- Біз тірі организмнің қиындықтан құтылу, жеңіске жету, жоққа шығару және, тіпті, тіршілікті жою кездеріндегі күйін –дін деп атаймыз.
- Римдіктер тіпті де әлемді жаулап алған емес: олар тек кез-келген үшін дайын олжа күйінде жатқанға ие бола кетті.

- Тілден оқ бойы озық тұрған ең таза рәміз – кешқұрым өз үйінің алдында шүйіркелесіп отырған шаруа қарттар жұбы.
- Өлі формаларды түсіну құралы – математика заңдары. Тірі формалардың есін жиғызатын құрал –салыстыру.
- Теоретиктер ойлап шығарған мемлекет қана әлдебір жүйе құрайды.
- Сөз тілінде өтірік айтушы адам – онысын, оған өзі мән бермесе де, ишарат тілінде де сездіріп қояды.
- Дәлелдеуді үйренген адам – енді ештеңеден де қорықпайды.
- Тағдыр идеясы ғылыми тәжірибие емес, өмірлік тәжірибиені қажет етеді, ақылды теңдікті қажет етеді.
- Барлық нәсілдердің зиялы жүздері бір-біріне ұқсас келеді: оларда нәсілдің өзі кейінгі қатарға шығып қалады.
- Ақыл ойлап шығарған әрбір жаңа ақиқат – ескі, бұрынғы бар нәрсе туралы сыни пікірден басқа ештеңе де емес.
- Әр тіршілік иесі басқа тіршілік иесі мен оның тағдырын өзімен, өз тағдырымен салыстырмалы түрде ғана қабылдайды.
- Мәдениет адамдары – түйсіксіз, дерекке сүйенетін адамдар – түйсікпен өмір сүреді.

Әдебиет:

1. Емельянов-Лукьянчиков М. А. Иерархия радуги. «Рус.мир», -М: 2008.
2. Румянцева Т.Г. Шпенглер // История философии: Энциклопедия. Интерпрессервис; Книжный Дом. –Мн.: 2002. — 1376 с.
3. Шаймерденұлы Е. Ақиқат айнасы (Философиялық афоризмдер) /Анықтамалық: Освальд Шпенглер. «Өлке», –Алматы: 2004. 122б.
4. Освальд Шпенглер. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Том 2: Всемирно-исторические перспективы./ Перевод с немецкого и примечания Маханькова И.И. «Мысль», -Москва: 1998.

ЗИГМУНД ФРЕЙД (СИГИЗМУНД ШЛОМО ФРЕЙД)

(6 мамыр, 1856ж, Фрайберг, Австро-Венгрия (қазіргі Пршибор, Чехия) – 23 қыркүйек, 1939ж, Лондон)

— австриялық психолог, психиатр және невролог, психоаналитикалық мектептің негізін қалаушы.

Философиялық шығармалары:

«Түсті жору», «Күнделікті өмірдің психопатологиясы», «Психоанализ туралы» және т.б.

Алғашында фрейдизм невроздарды түсіндіретін және емдейтін ілім ретінде қалыптасты, кейін келе дау-жанжал жағдайға тап болған саналық

пен бейсаналық арасындағы қарым-қатынасты, бейсаналықтың өзіндік заңдылықтары мен әрекетшілдігін түсіндіруге бағытталған теорияға айналды. Фрейд адам технологиясының өсіңкілігін (динамикасын) түсіндіру үшін, оның психологиялық үш түпнегізін (субстанция) қарастырады. Олар: «Мен», «Жоғарғы Мен» және «Ол». «Мен» сыртқы және ішкі әлемдердің және «Жоғарғы Мен» мен «Ол» -дың арасында байланыстырушы қызметін жүзеге асырады. «Мен» әрекет-қылықтың реттілігін және үздіксіздігін қамтамасыз етеді, осының арқасында өткен оқиғалар қазіргі және болашақ оқиғалармен қабысып жатады. «Мен» психикаға да, денеге де жатпайды. Ол өзінің даму процесінде, әсіресе қауіп төнгенде, ауырғанда және өмір сүру жағдайларына байланысты бүкіл өмір бойына өзгеруі мүмкін. «Меннің» іс-әрекеттерінің түріне және эффектілігіне қарай адамдар бір-бірімен айрықшаланады. «Меннің» бұл қасиеттерін Фрейд оның қасиеттері деп атайды. «Мені» күшті адамдар мынадай мінездемелермен ерекшеленеді: ол қоршаған ортаны және өзін бағалауда әділетті болады, ол қабылданған шешімді ешқайда жалтақтамай жүзеге асыра алады, т.б. ол өз талаптарының құлы емес, сондықтан оларды қоғамға пайдалы жағына қарай бағыттауға мүмкіндігі бар, күштердің қысымына қарсы тұрып, өз бағытын таңдай алады, т.б. Ал «Мені» әлсіз адамдардың мінез-құлқы, іс-әрекеті бала сияқты тұрақсыз келеді де, нақты орта мен өзін бұрмалап, қате түсінеді. Ол барлық қайрат-күшін өзі туралы қате, бұрмаланған түсінігін қорғау үшін жұмсағандықтан, невроз ауруларына шалдығып, жұмыста ешқандай жақсы нәтижеге жете алмайды. Жеке адамның даму процесінде «Мен» ұсақ бөлшектерге бөлінеді де, «Жоғарғы Мен» дамиды. «Жоғарғы Мен» адам психикасының ішкі құрамына айналған ата-аналардың және қоғамның берген маңызды қағидаларына сүйене отырып, табиғи инстинктерді («Ол») тыюға және бақылауға талпынады. Сөйтіп, «Жоғарғы Мен» мен «Ол» - дың арасында қарама-

қайшылық пайда болады. Осы екеуінің ортасында жарастырушы қызметін «Мен» атқарады. «Менді» қалыптастыруда және қоршаған ортаны танып-білуде сананың рөлі өте зор. Ал санамызбен қорытпаған, түсінбегеннің барлығы бейсаналық болып табылады. Саналық бейсаналыққа және керісінше болып алмаса беруі мүмкін.

Бейсана санадан жеке адамдардың өзінің елестету және жан күйзелісін әртүрлі саналық сатысында түсінумен ерекшеленеді. Бейсаналық түстерде, гипноздық жағдайда, адамдардың әртүрлі қалаптасқан әдет-қылықтарында көрініс табады. Бұл төменгі сатыдағы бейсаналық. Ал жоғарғы сатыдағы бейсаналық санадан тыс жатқан инстинктерден, физиологиялық құштарлықтардан, әуестіктерден көрінеді. Осы жоғарғы сатыдағы бейсаналық адамдардың агрессиялық бейімділігінің қайнар көзі. Бірақ қоғамда бұл бейсаналықтың түрі өзін көрсете бермейді, себебі ол «сананың түкпіріне» жасырынады да, «рұқсат» етілмеген іс-әрекет ретінде ұзақ уақыт сақталады.

Фрейд өзінің басты идеясын жеке адамның «психосексуалдық дамуы» жөніндегі теория төңірегінде өрбітеді. Бұл теория бойынша, бейсаналықтың негізін сексуалдық инстинктер (либидо) қалайды. Олар көп жағдайда адамдардың психикалық іс-әрекеттеріне, сонымен қатарбарлық тарихи және қоғамдық оқиғаларға себепші болады. Мысалы, тереңде жатқан адам психикасының өзара жанжалдары моральдың, өнердің, ғылымның, діннің, мемлекеттің, құқықтың, соғыстардың, т.б. себебін және мазмұнын құрайды.

Сексуалдық инстинктер жалпы инстинктермен байланысты сублимация (басып-жаныштау) және комплекс (жинақ) ұғымдарымен айқындалады. Сублимация дегеніміз, Фрейдтің пікірінше, тежелген, «жасырынған» сексуалдық инстинктің (либидоның) бейсексуалды (әдеби шығармашылық, саяси және қоғамдық іс-әрекеттер, т.б.) іс-әрекет түріне ауысуы.

«Комплекс» ұғымы адамдардағы салыстырмалы тұрақты механизмдердің (әдептілік, саяси, т.б. қағидалары), олардың психикасының барлық түрлерінің бұзылғандығын көрсетеді. Осы ойын дәлелдеу үшін Фрейд «Эдип» туралы аңызды мысал ретінде келтіреді. Бұл грек аңызы бойынша, Эдип білместіктен өз әкесін өлтіріп, туған анасына үйленген. Осы аңыз негізінде Фрейд «Эдип комплексі» ұғымын қалыптастырып, оның мәні ретінде баланың анаға деген сүйіспеншілігі мен махаббаты және әкесіне деген қызғанышы мен өшпенділігі сияқты инстинктердің қабысуы арқасында Эдиптің психикасының бұзылғандығын арқау етіп алған. Осы ойын әрі қарай жалғастырып, Фрейд бейсаналылық адамдар мен қоғам іс-әрекеттеріне зор әсер етеді деген қорытындыға келеді. Жалпы алғанда, адамдардың барлық іс-әрекеті әлеуметтік, табындық (топтасу) инстинктерінің көрінісі болғандықтан, осы негізде «бұқаралық психология» қалыптасады. Фрейд бұл идеясын өрбіте келіп, «тобырлар» мен «көсемдер» туралы саяси-әлеуметтік концепциясын ұсынды. «Тобырлардың» тарихи дамуға тигізер жөнді әсері жоқ. Керісінше, «көсемдер» тобырлардың ең төменгі инстинктеріне әсер ете

отырып, олардың соқыр инстинктке негізделген іс-әрекеттерін өздеріне қажетті бағытқа бұрып, тарихты ілгері дамытады. Фрейдтің бұл ілімі соңғы кездегі көптеген саясатшылардың басшылыққа алған теориясына айналды.

Философиялық көзқарастары:

Ол сананы мүлде адам өзін қоршаған айналаны түсінеді, өзінің «мен» екенін пайымдайды. Сондай-ақ ол тағы да екі түрлі сана құрылымын мойындайды: бірі – «шектен тыс мен» және санасыздықтың микродүниесі. Санасыздық пен саналылық бірге жүреді, айырмашылығы жарық пен қараңғылық секілді. З.Фрейдше, біздің білмейтініміз бұлыңғыр, күңгірт сана, бірақ оны анықтауға, айқындауға болады. Санасыздық дегеніміз жаттандыға айналдырылған, дағдыланған, автоматтандырылған сана. Оған кейбір ойланбай-ақ атқаратын әрекеттер жатады. мәселен, жаңылыс, не абайсыз айтылған сөз, байқамай істелген іс, не көрген түс, т.б. Санасыздықтың ең жоғары түрі – шығармашылық, кенеттен келген ой, интуиция, инстинкт, т.б. Сөйтіп З.Фрейд классикалық философия көтермеген, олардан қалтарыс қалған мәселелерді қозғайды. Бұл жөнінде З.Фрейдке ой салған А.Шопенгауэр, Ф.Ницше топшылаулары еді.

Әрине, ғылым санасыздықты жоққа шығармайды. Бұл жөнінде З.Фрейдтің сіңірген зор. Бірақ оның санасыздыққа көп орын бергеніне, оны кейде санадан жоғары санағанына қосылуға болмайды.

Философиялық афоризмдері:

- Ешбір пенде құпияны сақтап қалуға қабілетсіз. Еріндері үндемегенімен, саусақтары айтып қояды.
- Адам баласының ең күшті деген екі сезімі бар – жыныстық қарым-қатынас пен өзі шыққан төбешігін төбеге балау, өз маңыздылығын сезіну.
- Егер біреу өмірдің мағынасы немесе құндылығы туралы сұраса – ол ауру.

Әдебиет:

1. Феррис П. Зигмунд Фрейд. «Попурри», -Минск: 2001. — 432 с.
2. Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», -А: 2009. 332-б
3. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /20-ғасырдағы философия, «Раритет», -Алматы: 2006. 153-155 беттер.
4. Браун Дж. Психология Фрейда и постфрейдисты. «Вак-лер», -М-1997.
5. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии. Изд-во МГУ, -Москва: 1982.
6. Русское психоаналитическое общество, В 2-х т. Т. II.—М: 2006.—503с.
7. Лакан Ж. Семинары. Книга 1. Работы Фрейда по технике психоанализа (1953—1954). «Гнозис/Логос», -Москва: 1998.
8. Лакан Ж. Семинары. Книга 2. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954—1955). «Гнозис/Логос», -Москва: 1999.
9. Марсон П. «25-ключевых книг по психоанализу». «Урал LTD», -Челябинск: 1999. — 348.

КАРЛ ГУСТАВ ЮНГ

(26 шілде, 1875ж, Кесвиль, Тургау,
Швейцария – 6 маусым, 1961ж,
Кюснахт, Цюрих, Швейцария)

— Психоанализдің жаңа бейнесін, бейсаналықтың басқа түсінігін («Ұжымдық бейсаналықты») ұсынған, швейцарлық психолог әрі мәдениеттанушы және Зигмунд Фрейдтің ең жақын шәкірті.

Фрейд пен Юнгтің қарым-қатынасы өзіне-өзі сенімді оқытушы мен кенеттен есейген, дербес ойлауға бел буған оқушының қарым-қатынасын қайталайтын сияқты. Юнг Фрейдтің

асқан догматизмі мен позитивизіміне, оның оккультизм мен парапсихологияға деген ашықтан-ашық қарсы болуына, оның сексуалдылық догматына адалдылық сақтау керек деген шүбәсіз талабына көне алмады. Юнг үшін ауыр, тіпті, қайғылы болған ажырауға алып келген келіспеушілік терең психологиялық алауыздықтан басталады, атап айтқанда, оның бір жағында, Фрейдтің қасаң қағидаға үйір қыңырлығы, бұрын жасалған құрылымды сақтауға, оны «қамалға» айналдыруға тырысуы, екінші жағында – Юнгтің шығармашыл болмысы, ашықтығы, мәдени-тарихи тақырыптарға, астрологияға, алхимияға, Шығыстың діни тұжырымдамаларына қызығушылығы, танымымыздың оғаштығын, тұрақсыздылығын, шарттылығын сезінуі тұрды.

Бейсаналыққа деген жаңа көзқарасты, оның мәнін, құрылымын, тұлғаның психикалық өміріндегі қызметін басқаша түсіндіруді – Юнгтің Шығыстың мәдени-тарихи тәжірибісіне деген қызығушылығымен түсіндіруге болады. Көптеген жылдар бойы ол шығыстық медицина мен философияның жайын пайымдауға мүмкіндік беретін дереккөздерді зерттеумен болды. Астрология, оккультизм, парапсихология, йога сияқты Фрейдтің рухына жат («мұның бәрі сандырақ!» деген үкімін шығарды ол, Юнгпен болған әңгімеде) бағыттар жас ғалымның зерттеулеріне нәр бергендей еді.

Ең алдымен ол адам психикасының еңсерілмейтін жұмбақтығын тіркеді. Рухтың ең маңызды деген заңдары біз үшін құпия түрінде қала бермек. Юнг физикалық және психикалық нәрсенің бірлігі туралы шығыстық түсінікті негізге алды. Батыстық философия, психология, медицина жан мен тәннің әуелгі бірлігін, психикалық нәрсенің физикалық нәрсеге тигізген әсерін мойындаудан қалып, керісінше, олардың өзара тәуелсіздігі мен дербестігі туралы ойын нығайтады.

Ұжымдық бейсаналылықтың мазмұны архетип деп аталатын нәрседен көрініс табады. Бұл терминнің қандайда бір белгілі сюжеттерге қатысы жоқ, ол әуелгі форманы, әуелгі бейнені, ой бейнесін немесе үрдісті меңзейді; белгілі бір персоналиялар түрінде (Құтқарушы, Қаһарман) немесе типтік жағдайлар мен идеалдар түрінде (мәңгілік идеясы, күнәлі теке, алтын ғасыр бейнесі) тұлғаланатын бейімділікті білдіреді. Шығыс пен Батыстың қарама-қайшылығы Жер-Ана (Шығыс) және Аспан-Әке (Батыс) сияқты архетиптік бейнелерден көрінеді. «Материя» деген ғылыми ұғыммен салыстырғанда, «ана» архетипі, «әке» архетипі сияқты, терең эмоциялық мағынаны иеленеді.

Әрбір халықтың мәдениетінде архетиптер ұлттық киімдер киеді және мәдениеттің негізінде жатқан аңыздар жүйесі ретінде көрініс табады, яғни біркелкі жасалым болғандықтан, архетиптер алуантүрлі ұлттық форманы иеленеді, бірақ өзінің әмбебап сипатын жоғалтпайды. Осыған орай барша халықтардың ертегілері мен аңыздарының типтік жағдайлары мен сюжеттері ұқсас келеді және американдық зәңгінің түсінде ежелгі грек мифологиясының жағдайлары қайталануы мүмкін. Мифтер мен ертегілердің, шын мәніндегі терең әуелгі бейнелердің, тұлғасыз бейсаналықтың рационализациясы болады.

Ұжымдық бейсаналық туралы, тұлғаның екі орталығы – «эго» мен «өздік болмыс» туралы ілімге сүйенген Юнг тұлғалардың психологиялық типологиясын жасаған. Ежелгінің адамдары, дейді ол, тұлғалардың, мінездердің типологиясын ұсынған және оны аффективті өмірдің ерекшеліктеріне негіздеп, соңғысының жердің, судың, ауаның, оттың ғарыштық элементтерімен байланысын анықтаған. Адам ағзасында да сол элементтерге сәйкес келетін «сәлдер» жиналады және олардың қайсібірінің басымдылығы белгілі бір темпераментті қалыптастырады. Юнг өзінің алдында болғандардың еңбектерін бағаласа да, олардың ойлау жүйесіне ермейді, яғни ішкіден, психикалықтан сыртқы физикалыққа қарай жүруді негіздейді, психологиялық типологияны жасап, өткеннің көптеген философиялық ілімдерінде ұқсас нәрселерді табады.

Философиялық көзқарастары:

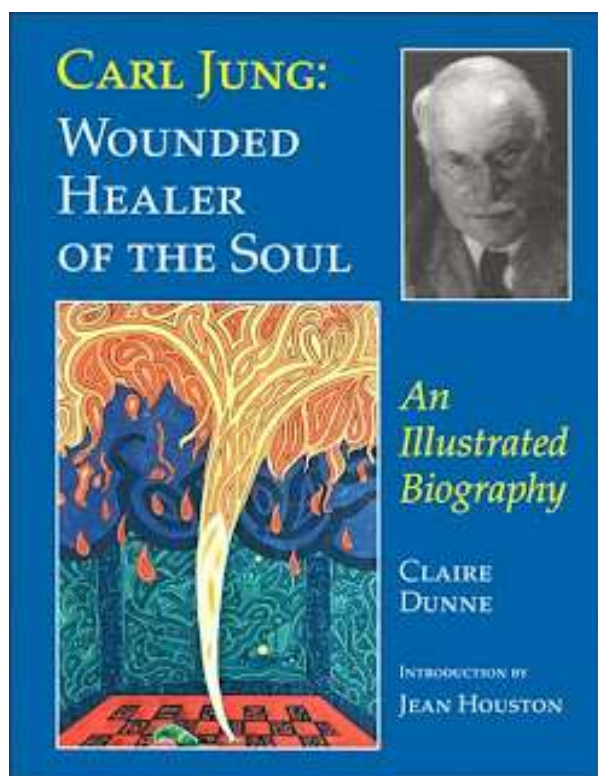
Философтың айтуынша, психологиялық бақылаулар кейбір адамдардың шешім қабылдап, өзінің тағдырын сыртқы жағдайды ескеріп жасайтынын, ал кейбірі, керісінше, ішкі, субъективті нұсқаманы басшылыққа алады. Бірінші жағдайда, объект магнит тәрізді әрекет етеді, субъектінің мүддесін өзіне қарай тартады, екінші жағдайда субъектінің өзі магнит болады, объектіден энергия сорады. Аталған екі қарама-қайшы нұсқама - экстраверсия мен интраверсия – әрбір адамға тән нәрселер және олардың біреуі басым болған жағдайда ғана қалыптасқан психологиялық тип туралы айтуға негіз бар.

Әрбір адамның ішінде екі типтің жанжалы болады: егер сана деңгейінде ол экстраверт болса, өтеуші қызметті атқаратын бейсаналық деңгейде ол интраверт болады және керісінше. Әйелдерді де, еркектерді де осы типке жатқызуға болады. Психологиялық нұсқамалары әртүрлі адамдар некеге отырғанда психологиялық проблема пайда болады. Сонымен, Юнг Шығыстың рухани тәжірбиесіне жүгіне отырып, психоанализдің жаңа үлгісін

жасайды. Соның арқасында ол Фрейд жазған жеке бейсаналық деңгейінен басқа- онан да терең ұжымдық бейсаналық деңгейін ашады, оның архетиптері мен символдарын зерттейді.

Әдебиет:

1. Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», -Алматы: 2009. 345-347 беттер
2. Браун Дж. Психология Фрейда и постфрейдисты. «Вак-лер», -Москва-Киев: 1997.
3. К.Г.Юнг. О психологии образа Трикстера// Пол Радин. Трикстер. Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К.Г.Юнга и К.К.Кереньи. — СПб: 1999, с. 265—286

ГАСТОН БАШЛЯР

(27 маусым 1884ж, Бар-сюр-Об,
Об – 16 қазан 1962ж, Париж)

— француз философы. Мәдениеттанушы һәм психолог ретінде де кең танылған. Неорационализм ағымының негізін қалаушы.

Өзін-өзі – «ауыл пәлсафашысы» («сельский философ») атаған көрінеді. Өз Отанының Әдебиет саласындағы ұлттық сыйлығының иегері. Шампань провинциясында өмірге келген. Колледж бітіріп, поштада қызмет еткен. Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысушы. Соғыстан кейін өзі дәріс алған оқу орнында физика және химия пәндерінен сабақ береді. 1927 жылы Сорбонн университетінде философия докторы ғылыми атағын алу үшін диссертация қорғайды. Одан кейін Дижон университетіне оқытушы болып орналасады. 1940 жылдан бастап, ғұмырының ақырына шейін Сорбонн университетінде философия докторы ғылым тарихы мен философиясы кафедрасын басқарған.

Философиялық шығармалары:

«Ғылымның жаңа рухы» (1934), «Отқа психологиялық талдау жасау» («Психоанализ огня») (1937), «Жаңа рационализм» (1953), «Интуиция мгновения» (1931), «Философское отрицание» (1940), «Вода и грёзы» (1942), «Грёзы о воздухе» (1943), «Земля и грёзы о покое» (1946), «Земля и грёзы воли», (1948), «Прикладной рационализм» (1949), «Рациональный материализм» (1953), «Поэтика пространства» (1958), «Поэтика грёзы» (1961), «Пламя свечи» (1961) еңбектерінің авторы.

Философиялық афоризмдері:

- Объективті танымда өзіңе-өзің күлмей прогресске қол жеткізу мүмкін емес.
- Философиялық жүйелер бір топырақтан екінші топыраққа көшірген кезде жеміс бере бермейді және тез көз байлайды.
- Зат дегеніміз – тоқтап қалған құбылыстан басқа ештеңе де емес.
- Салмақтау дегеніміз – ойлау, ойлау дегеніміз – салмақтау.
- Тереңдік – ең қымбат қазына, жүректің терең түкпіріндегі сыр: әдетте оны сыртқа шығара бермейді.
- Бір-бірін шын түсінгісі келген екі адам, ең алдымен, бір-біріне қарама-қайшы келіп көрулері керек.
- Кейде жалған ұғымдарға негізделген тұтас теория да жасап шығаруға болады.
- Тасты жақсы көру мен әйелді жақсы көрудің айырмашылығы шамалы.

- Махаббат күдік дегеннің не екенін білмейді: тек жүректегі ғана дұрыс деген сеніммен өмір сүреді.
- Сүйіспеншілік – бөлісіп пайдалану керек оттан басқа ештеңе де емес.
- Біздің шын бейнеміз жұрт білетін бейнелерге ұқсамайды.
- Ғылыми ойды ырықсыз елестету қиын. Ол мұқият, сабырлы абстрактілік ойдың тұсауын кеседі.
- Белгісіздікті – біздің бейхабарсыздығымыз емес, біздің қателеріміз жеңеді.
- Өзімізге-өзіміз қарайлай береміз деп – біз шындықтан көз жазып қаламыз.
- Объективті ой ирониялық сипатта болуға тиіс.
- Кей кездері таңдап алған объектіге деген таңданысымыз гипотеза мен фантазияны жөнді-жөнсіз үсті-үстіне үйе беруге итермелейді: әлдебір білім сияқты көрінетін көзқарастар осылай қалыптасады.
- Өз қателігіңді мойындау дегеніміз – өз ой-парасатыңыздың биіктігіне тағы бір ашық марапат жасау деген сөз.
- От туралы бірінші білетініміз – оған жақын болу керек екендігі.
- Химиядағы реализм – алғаш көзге ілігер ақиқат: ол келесі қадам жасағанда-ақ елеске айналады.
- Реализм – бәрін өзгертетін немесе бәрін жұтып қоятын философия.
- Жарық заттың сыртында ғана ойнап-күледі, ал оның ішіне кіру қабілеті тек жылуға ғана тән.
- Фантазияның мәңгілік шарттарын осы заманғы ғылым да жоққа шығара алмайды.
- Құштар көңіл өзінің жақындағыларымен де, сүйініш-күйініштерімен де бөлісе алады – ол үшін тек қысқы кеш, үй сыртында ұйытқыған боран мен лаулап жанған от қана керек.
- Қажетке қол созудан гөрі, аста-төк артықшылыққа ұмтылыс рухты көбірек шабыттандырады: Адам пайда емес қажеттілік жасаумен айналысады.
- Теория дегеніміз – әлі толық жүзеге аспаған математикалық шындық.
- Сүйіспеншілікпен тазарғанда ғана нәзік құштарлық дегеннің не екенін сезінуге болады.
- От өмірдің бастауы деген пікір бар салада кездеседі және соның бәрінде дәлел дегеннің ұшқыны да жоқ.

Әдебиет:

1. Визгин В.П. *Эпистемология Гастона Башляра.* –Москва: 2004.с.350
2. Кургузова В. *Гастон Башляр. Психоанализ огня.*-Москва: 2001.с.212
3. Ландер А. *Дом, который построил Гастон.* –Москва: 2000. С.115
4. Шаймерденұлы Е. *Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер)/ Гастон Башляр. «Өлке»,–Алматы: 2004. 191-бет.*

ЭРИХ ЗЕЛИГМАНН ФРОММ

(23 наурыз, 1900ж, Майндағы-
Франкфурт –18 наурыз, 1980ж,
Локарно)

— неміс-американдық
социолог, философ, әлеуметтік
психолог, психоаналитик,
Франкфурт мектебінің түлегі,
неофрейдизм және
фрейдомарксизм негізін
қалаушылардың бірі.

Философиялық көзқарастары:

Эрих Фромм Фрейдтің биологизмін, либидо теориясын, табиғилық пен әлеуметтікті қарама-қарсы қоюын, психологияны философия мен этикадан бөлектеуін сынады. Ол адамды әлеуметтік тіршілік етуші, табиғи және адамдандырылған дүниемен үнемі байланыс жасаушы ретінде қарастырады. Оның ойынша, Фрейдтің ілімі адамды тереңірек тануға мүмкіндік бергенімен, оның өмірінің мән-мағынасы, моральдық және этикалық нормалар туралы, адам қалай өмір сүруі керек және не істеуі тиіс деген сұрақтарға жауап бермеді. Э.Фромм К.Юнгтің аналитикалық психологиясы да адам өмірінің мәні мәселелерін назардан тыс қалдырды деп есептеді. Адамның этикалық мінез-құлықтарының бастауын адамның өзінен іздеген гуманистік этиктердің еңбектеріне сүйене отырып, Фромм моральдық ұстанымдар адамның ішкі қасиеттеріне негізделген болуы керек, әйтпесе оларды бұзу тұлғаның психикалық және эмоциялық құлдырауына әкеледі деген тұжырым жасайды. Осыдан келіп гуманистік психоанализдің мақсаты шығады – гуманистік этиканың құндылықтарын меңгеру, өзінің ішкі табиғатын танып-білу және «өмір өнерін» игеру арқылы адамның ішкі мүмкіндіктерін дамытуына, өмір сүруге ұмтылуына ықпал ету.

Фромм еркіндік және жаттану категориялары арқылы адамдардың басым көпшілігі өзінің нағыз «Менін», «Өздігін» емес, «Жалған Менін» дамытатынын, осы процестің нәтижесінде өзін жоғалтып, ештеңеге айналатынын көрсетеді. Бірақ Фромм адамның онтологиялық және тұлғалық сипаттамаларына, әсіресе «үміт» элементіне сүйене отырып, оптимистік болжамдар жасайды. Оның пікірінше, «үміт» өмір құрылымының ішкі элементі, ол пассивті үміттену, күту емес, белсенді әрекетке дайын болу адам рухының динамикасы, адам болмысының маңызды шарты, сондықтан да Фромм адамды Хомо есперанс (үміті бар) деп сипаттайды.

Сонымен қатар Э.Фромм адамның өмір сүру диалектикасына тоқталып, оның ешқашанда жойылмайтын трагедиялық жағын да көрсетеді. Біріншіден, адам бұл өмірге өзі сұранып келмейді, ол белгілі бір кездейсоқ жерде, уақытта дүниеге келіп, алғашқы сатыдан өмірінің соңына шейін «өмір мен өлімнің екі ортасында» болып іс-әрекет етеді. Екіншіден, осындай шектелген өмірдің шеңберінде адам өзінің бойындағы барлық дарындарын іске асырып, алдына қойған өмірлік мақсат-мұраттарын орындап үлгірмейді, сондықтан олардың көбі, қазақ дүниесезіміндегі терминдермен айтсақ, «жалған, жеткізбейтін арман» болып қала береді. Эрих Фроммның бұл ойлары бізді фрейдизмнің шеңберінен шығарып, экзистенциализм философиясына өткізіп жібереді.

Әдебиет:

1. Браун Дж. Психология Фрейда и постфрейдисты. «Вак-лер», -Москва-Киев: 1997.
2. Нұрышева Г. Философия/ Лекциялар курсы. XIX-XXз.з. Батыс философиясы. «Зиат-Пресс», -Алматы: 2006. 85-86 беттер.
3. Мырзалы С. Философия/ Фрейдизм ағымы. Э.Фромм. «Бастау», - Алматы: 2008. 374-бет.
4. История философии: Энциклопедия. Интерпрессервис; Книжный Дом. –Мн.: 2002.
5. Радугин А.А. Философия курс лекций. -Москва: 1995
6. Рассел Б. История западной философии. В 2-т., Т-2. -Москва: 1993.
7. Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. -Москва: 1990.
8. Философия любви. Ч.1-2, -Москва: 1990
9. Фромм Э. Искусство любить. -Москва: 1990
10. Фромм Э. Мужчина и женщина. –Москва: 1998

XX ғасыр – ғылыми техникалық революция дәуірі. Рационализм мен иррационализм арақатынасын ғылыми - техникалық прогреске көзқарасын да байқауға болады. Біріншісін **сценнизм** деп атайды. Ол бағыт ғылымға, ғылыми-техникалық прогреске сенеді. Ғылым адамға қызмет етеді, оның өмірін жеңілдетіп, жақсартады. Бұл бағыт XX ғасырдың екінші жартысында дүниеге келді. Оған көптеген жаңа ғылымдардың жаңа техникалардың, техникологиялық әдістердің, компьютердің, т.б. дүниеге келуі себеп болды. Екіншісі **антисценнизм** деп аталады. Ол ғылымға сенбейді. Ғылыми-техникалық прогресс адамға тек қиындық әкеліп, зиян келтіреді, қоғамды басқарудың тоталитарлық жүйесін туғызады. Ал адамдардың санасын ол қыспақта ұстайды, ойлау жүйесіне томаға салады деп есептейді. Техника - адамдардың барлық іс-қимылын, ойын бақылайтын автоматтарды, есептегіш машиналарды, жасанды интеллекттерді дүниеге әкелді. Осылардың бәрі адамды тірі, жанды автоматқа айналдырады, оның ерекшелік қасиеттерін сөндіреді, дейді. Бірақ сол ғылыми-техникалық прогресс өшіп бара жатқан капитализмге дем беріп, оны тірілтіп, тез дамытқанын айтпайды. Олардың пікірінше, капитализм – мәңгі өлмейтін қоғам. Бұл – мәселенің әлеуметтік жағы. Ал мәселеге басқа тұрғыдан келсек, бұл екі бағыттың екеуінің де айтқандары шындыққа жанасады. Мәселе қай жағынан келуде ғана. Сөйтіп, иррационализм сайып келгенде мистикаға, жоққа сенуге де, ғылыми ізденістерге же жеткізеді. Сондықтан, оған сыңаржақты қарап, не жақтауға, не даттауға болмайды.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында физиология мен психологияның, сезім мүшесінің рөлі артты. Оны уағыздағандар Эрнст Мах пен эмпириокритизмнің негізін салушы Рихард Авенариус болды. Э.Мах былай деді: «...Ағаш, стол, үй менің денемнен тыс, өздігінен өмір сүреді». Бірақ біз оларды тек психологиялық қабілет арқылы қабылдаймыз. «Біз мынадай қорытындыға келдік, – дейді. Р.Авенариус, – әр түрлі болмыс өзінің мазмұны жағынан сезім ретінде, әртүрлі жағынан қозғалыс ретінде ойға келеді. Ол – ойды үнемдеу». Ол үшін ойлап, түбіне жете алмайтын ұғымдардан, мәселен, материядан бас тарту қажет. Оны сезім элементтеріне бөлшектеу қажет, сонда бәрі де өз орнына келеді. Э.Мах: «Денелер емес сезім тудыратын, жоқ денелерді қарастыратын элементтер кешені (сезімдер кешені)», дейді ол. Олай болса, физика атомдары, химия молекулалары физика мен химиядағы сезім кешендерінен басқа ештеңе емес, тек физика-химия тәжірибесіндегі үнемдеу белгілері. Бұл философиялық субъективтік идеалистік бағытты В.И.Ленин өзінің «Материализм және эмпириокритизм» еңбегінде жан-жақты талқылап, сынға алды.

Дегенмен, XX ғасырдағы идеалистік философияның басты бағыттары: **неопозитивизм, неотомизм және экзистенциализм** болды (Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», -Алматы: 2008).

ИСИДОР МАРИ ОГЮСТ ФРАНСУА КСАВЬЕ КОНТ

(19 қаңтар, 1798ж. Монпелье
— 5 қыркүйек, 1857ж. Париж)

— француз философы әрі социологы. Позитивизмнің көшбасшысы. Социологияны жеке өз алдына қарастыратын ғылым ретінде негізін қалаушы.

Философиялық шығармалары:

«Курс позитивной философии» (1830–1842) және «Система позитивной политики» (1851–1854) және т.б.

Позитивизм дұрыс пікір болып дүниеге келді, оның негізін салған Огюст Конт және Джон Стюарт Милль, Герберт Спенсер.

Бұл философияның негізі Д.Юм мен И.Кантқа тіреледі.

Олардың мақсаты – ғалымдарды толып жатқан алдын орған ойлардан, былайша айтқанда, философиядан азат ету. Олардың пікірінше, әрбір ғылым өз алдына философия. Сол ғылымдарды зерттеу қажет. Былайша айтқанда, әрбір ғылымда пайдалы да, пайдасыз да ойлар болады.

Философиялық көзқарастары:

Мақсат, – дейді позитивистер, солардың тек дұрысын, пайдалысын қабылдап, пайдасызынан арылу. Ондағы ойы-француз революциясының теориялық негізі болған XVIII ғасырдағы француз материализмінен бас тарту. Олай болса, позитивизм – идеалистік философия, оның ішінде субъективтік идеализм. Сөйтіп, революция арқылы үстемдікке қолы жеткен буржуазия бұрын материализм, ғылым үшін күрескен болса, енді одан бас тартып, идеализмге біржолата бет бұрды.

Әдебиет:

1. Конт О. Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении). «Феникс»,— Ростов н/Д: 2003. — 256
2. Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ, «Жазушы»,—Алматы: 2009.
3. Огюст Конт // Асмус В.Ф. Историко-философские этюды. — М.: 1984.
4. Виленский О.Г. Талант и гений в сочетании с психическими расстройствами: Огюст Конт. УП.—Москва: 2002.
5. Милль Д.С. Огюст Конт и позитивизм// Перевод с английского И.И. Спиридонова. — Изд. 4-е. ЛКИ,—Москва: 2011

Жалпы, **позитивизм** эволюциясы осы дәуірдің ішінде үш кезеңнен өтті:

бірінші кезеңі – позитивизм,
екінші кезеңі – эмпириокритицизм,
үшінші кезеңі – неопозитивизм
немесе логикалық позитивизм.

Себептері: алдымен позитивизмнің пайда болуына әсер еткен Гегель диалектикасының дүниеге келуі. Буржуазия идалогтары содан қауіптенді. Диалектика метафизиканың кемшіліктерін айқын көрсетті. Одан соң, сол кезде дейінгі философия ғылымдардың ғылымы делініп келді. Бірақ нақты ғылымдардың тез ғылымы делініп философияның енді ғылымдардың ғылымы емес екенін дәлелді. Осы себепті арнаулы философиядан бас тартып, жаңа жол іздестіріле бастады.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасыр басында позитивизмнің жаңа дәуірі туды. ол **эмпириокритицизм** деп аталды. Оны жақтаушылар біздің санамыздан тыс объективтік өмір бар, бірақ ол біздің сезімдеріміздің жиынтығы, қосындысы (кешені), деді. Эмпириокритицизм позитивизмге қарағанда шындықтан әлдеқайда алшақ. Айталық, **позитивизм** философияны емес, нақты ғылымдарды зерттеу керек десе, эмпириокритицизм біздің сезімімізден тыс ешнәрсе жоқ, барлық дүниені біздің сезіміміздің нәтижесі деген қорытынды жасап, объективті өмірді субъективті сезімге айналдырды.

Позитивизмнің үшінші түрі **неопозитивизм немесе логикалық позитивизм**. Ол XX ғасырдың 20-жылдарында дүниеге келді. Өкілдері: Морис Шлик, Рудольф Карнап, Отто Нейрат, Филипп Франк, т.б. Бұлар өз ойларын қатаң ғылыми логикаға негіздемеке болды. Осыдан келіп математикалық логика дүниеге келді. Сондай-ақ әрбір сөздің мағынасын ашу (Б. Рассел) мәселесі, ақырында, себептілік, қажеттілік, мүмкіндік, бөлшек, т.б. категориялар проблемасы туындады. Неопозитивистер ғылыми пікір айтудың екі жолы: эмпирикалық және логикалық-математикалық жолы бар, деді. Мәселен, «менде төрт қалам бар» делік, немесе «мына жылқы ауру не сау», оны қалай білеміз? Тек қарап, көзбен көру қажет. Бұл әдісті эмпирикалық әдіс дейді. Өмірде бұл әдіс кең қолданылады. Ал егер көзбен көруге болмаса, онда логикалық-математикалық әдіс қолданылады. Оны тавтология деп те атайды. Ол үшін көріп, білгіңіз келсе ұғымды белгілі қалыптасқан ұғымға жүгіндіру. Біріншісі - сезім арқылы тексеріліп анықтауға жатады. Оны **верификация** деп атайды. Екіншісі – бекерге шығару арқылы дәлелденді. Оны **фальсификация** деп атайды. Ол ойдың қисынды, не қисынсыздығын байқау арқылы шешіледі. Мәселен, «қар ақ, егер де ол ақ болса» деген сияқты. Егер қар күйе аралас жатса, оны ақ деп айтсақ қисынға келмейді. міне фальсификация әдісі осылайша қисынсыз ұғымдардың тұрлаусыздығын шығарады, дейді неопозитивизм өкілдері. Ал қалған көзбен көрмейтін, ой қисынына салынбайтын ұғымдардың бәрі аласталуын ұсынады. Айталық, дүниенің негізі «су» деп дүние материядан тұрады деген материалист – философтар пікірі, т.б. жаңағы екі әдіспен тексеруге әдіспен тексеруге келмейді., олай болса олардың бәрі метафизикалық ойлар, олардан

арылу қажет. Неопозитивистер ғылымдардың объективті заңдылықтары болатынын мойындамайды. Ғылым заңдары абсолют емес, дейді олар. «Ғылым заңдары, – Белфаст университетінің профессоры Дэвид Гунинчтің пікірінше, – дүниенің тіршілігі туралы оқымыстылардың пайымдауы немесе дәлірек айтсақ, дүниенің олар үйреніп және түсіне білген кішкентай ғана бөлшегі». Сөйтіп, неопозитивистер ғылымдарды ғалымдарды субъективті топшылауы деп тұжырымдады. Неопозитивизмнің түрі көп: семантика, прагматизм, инструментализм, т.б.

Семантика философиясы бойынша тіл өмірден гөрі жұтаң да, өмір одан бай. Біздің тіліміз кедей, сондықтан түсінбеушілік, қарсыласу пайда болады. Мақсат – тілді дамыту қажет, әлеуметтік қайшылықтар тіл жұпынылығынан дейді неопозитивист–семантиктер Л.Витгенштейн: «Менің тілімнің шегі- менің дүниені түсіну шегім», – дегені осының дәлелі. Джемс Уильям прагматизмнің негізін салып, Джон Дьюи оны ілгері дамытты. Бұл философия ойынша шындықтың дәлелмесі – оның пайдалығында қандай пікір, ой болса да, егер ал пайда әкелсе – шын, басқаша болса – жалған. Бұдан прагматизмнің қандай философия екенін түсіну қиын емес.

Аналитикалық философия – өзінің алғашқы нұсқасында ол классикалық дәуірге жатады және ғылыми тілді талдап, оның қателерін табу арқылы философиялық проблемаларды шешуге талпынған. Бірақ келешекте аналитикалық философия адамның күнделікті қарым-қатынас тілін зерттеумен айналысып, алуан түрлі формаларындағы тіл- өзара түсіністіктің шынайы формасы деген қорытындыға келеді.

Германевтика бағыты тағы бар. Бұл – мәндер туралы, түсіну мен өзара түсіністіктің міндеттері мен түрлері туралы, оның құрылымы мен жүзеге асыру жағдайлары туралы ілім. Егер классикалық философия қойылған мәселелерді түсіндіруге ұмтылған болса, онда герменевтика Шығыстың тәжірбиесіне сүйеніп, түсіндірудің емес, адамның ақылы мен жүрегін қамтитын түсінудің артықшылығын алға тартады.

Структурализм, оның басты міндеті – менталдылықтың барша мәдениеттер мен халықтарға тән ортақ құрылымдарын анықтау, логика батыстық адамның логикасымен аяқталмайтынын дәлелдеу. Мәдениет үшін ойлаудың аңыздар мен ғұрыптарда көрініс тапқан басқа да маңызды түрлері бар. Олар – структурализмнің Шығысқа бет бұрғанын білдіретін қазіргі адамның «алғашқы қауымдық» деп аталатын ойлау мен логикасына тән жақындасу, сұхбат идеялары.

Неотомизм – католик шіркеуінің діни философиясы, негізін салғандар: XIII ғасырда өмір сүрген Әулие Августин және Фома Аквинский, өкілдері: Жан Маритен, Э.Жильсон, Г.Марсель, В.Соловьев, Н.Бердяев, И.Бохенский т.б. Бұл философияның мақсаты - адамдар жүрегіне жол салу.

неотомистер ғылымды жоққа шығармайды, бірақ оны дінге қарсы да қоймайды. Тек ғылымдардың адамзатқа тигізіп отырған кейбір жағымсыз ықпалын сынайды. Өйткені, адамдар жаратушы құдайды ұмытқан. Барлық қатер содан, дейді олар. Неотомизм философиясы екі жұп категорияларға негіделген: потенция (мүмкіндік) және акт (нақты іс), эссенция (мән) және

экзистенция (өмір сүру). Неотомист Джордани: «Марксизмде Құдай орнатып, тәртіптелген заттарға қарсы, адамдық емес, адуын жындай құпия күш бар», - деп біледі. Боруктің пікірінше, «іштарлық, қызғаншықтық, менменсу, билікке жетуді көксеу – жалпы адамзаттың кемшіліктері, оны ешқандай экономикалық ілім өзгерте алмайды», деді. **Неотомизмнің басты мәселесі** үшеу: құдай адам, адамгершілік Жаратушы жайындағы проблемаға келсек, ол былай дейді: қозғалысты алсақ, алғашқы күш, бірінші болып қозғалыс берген күш ойға келеді.

- ❖ қажеттілік пен кездейсоқтықты билейтін Құдай;
- ❖ барлық салалардың да, сәйкестіктің де себебі - Құдай;
- ❖ дүниеде бәрі де жарасымды жаралған,

оның да себебі – Құдай, ал жамандық пен жақсылықты жарататын адамдар. Бірақ Құдай жамандық жасағанды жазалайды, дейді. Ал енді солай-ақ болсын делік, сонда барлық табиғи сәйкессіздікті, үйлемсімсіздікті, ассиметрияны жасайтын кім? Өйткені, ол табиғатта бар. Бұл сұрауларға неотомизм тоқталмайды. Философияда құдайшылықты, жалпы тағдырды жаратушыны мадақтау жайында көп жазылды. Неотомизм де сол бағытқа жатады. Ол **теодиция** деп аталды (Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. «Қарасай», -Алматы: 2008).

Адам мәселесі – философияның бүкіл тарихи-мәдени формаларындағы басты мәселе. Ол – **қазіргі антропология**. Адам туралы ғылым және оған барлық ғылымдардың, философияның, өнердің адам туралы білімдері кіреді. Осындай әмбебап ғылымның мақсаты – адам идеясын тауып, негіздеу, яғни адамның Ғаламдағы ерекше орнын анықтайтын басты қағида.

Келесі бағыт - **персонализм**, адами тұлғаның мәселесі мен ғарыштық мақсаттылықты қарастырады.

Келесі бір бағыт – **экзистенциализм**, өзінің назарын адамның ішкі тәжірбиесіне, өз тағдырын, өмірлік жолды адамгершілік негізде тандау үдерісіне аударады.

ЛЮДВИГ ВИЗЕНГРУНД ТЕОДОР АДОРНО

(11 қыркүйек, 1903ж, Майндағы-Франкфурт,
Германия – 6 тамыз, 1969ж, Висп,
Швейцария)

— философияға музыка арқылы келген, көптеген салада қомақты еңбектер жазған, модернизм ағымына қуат беруші неміс ойшылы. Франкфурттегі критикалық мектептің өкілі.

1903 жылы тегі еврей саудагері Оскар Визенгрундтың ауқатты отбасында дүниеге келген. Оның анасы Мария Адорно атақты сицилиялық әулеттен шыққан, жас кезінде әйгілі әнші болған. Олармен бірге Марияның әпкесі – дарынды пианист Агата да тұрған. Теддидің екі анасы – Мария мен Агата оның сүйікті қамқоршылары болған. Балалық шақ Адорноның қайғылы өміріндегі жалғыз тыныш кезең және ол музыкаға толы еді: алты жасында бала скрипка мен фортепианода ойнап, музыка шығарған.

Музыка зерттеумен айналысты. Иоганн Вольфганг Гёте атындағы университетте (Франкфуртте) оқыды және соңынан оқытушылық қызметте болды. 1934 жылдан Ұлыбританияда, 1938 – АҚШ-та эмиграцияда болды. 1949 жылдан – тағы Майндағы-Франкфуртте. «Негативті диалектика» деп аталатын философиялық оқудың жаңа бір типін ұсынды.

Философиялық шығармалары:

«Білім беру диалектикасы» (Хоркхаймермен, 1947), «Авторитарлық тұлға» (Хоркхаймер, 1950), «Эпистемологияның метакритикасына байланысты» (1956), «Негативті диалектика» (1966), «Эстетика ілімі» (1970), «Ар-ұждан философиясының мәселелері» және т.б.

Ойға қонбайтын нәрсені ойлап тауып, ұғымға жатпайтын нәрсені түсіну үшін Адорно логиканы өзгертуге, жалпылық пен ерекшенің байланыс түрін өзгертуге бел байлайды. Философияда қолайлы термин таппағандықтан, ол астрономиялық констелляция терминін пайдаланады. Констелляция – жеке жұлдыздардың арасында, олардың шартты орталықпен байланысында мүлде ерекше қатынастар бар шоқжұлдыз. Жұлдыздар өзара байланыста, сондай-ақ «жүзіп жүретін», «көшіп-қонып жүретін» орталықпен байланыста қозғалады. Адорно «констелляция» терминін қолданғанда, жаңа «зорлықсыз» синтез идеясын білдіруді көздейді. Негізгі ережелер сапасын сақтайды және жалпы ұғыммен жұтылмайды, бірақ өзара әрекет арқылы бірлікке қол жеткізеді. Дәл солай, өзгешелікті, өзіндік ерекшелікті өшірмей жалпылық пен ойға ерекше нәрсені, қасіретті жұтқызбай-ақ, зат пен ұғымның арасындағы арақашықты сақтай отырып, ойлауға да, жалпылауға да болар еді. Адорноның өзінің көзі тірісінде көруге бұйырмаған «Эстетикалық

теория» атты кітабы көпшіліктің қызығушылығын оятқан еді. Ондағы әңгіме модерн өнерінің теориясына, сұлу және ұсқынсыз нәрселердің дәстүрге жатпайтын түсінігіне, ең бастысы, қасіреттің ұғым тілі арқылы жеткізетін жаңа құралдарды іздеуге қатысты болған. Рационалдылықтың балама түрі табиғатқа деген көзқарастың, үстемдік құру қағидатының өзгеруінен басталады. «Эстетикалық теорияда» осы ереже нақтыланады. Ең әуелгі шарт-алыстау, іс жүзінде мүдделі болмау, қашықта болу және соның арқасында табиғатқа жақындау. Адорно «аура» ұғымына жүгінеді. «Шуақты күні, демалыс барысында, көкжиектегі тау қыратын немесе демалушыға көлеңкесін түсірген бұтақты бақылау, сол таудың, сол бұтақтың аурасымен тыныстау деп аталады». Егер табиғатты акциялар объектісіне, практикалық мақсаттардың ықтимал құралына айналдырмасақ, онда ол қайта тіріледі, алуан түсті әрі алуан түрлі болып көрінеді. Философтың пікірінше, үстемдіктің көзіне ілініп, бұрмаланбаған заттар логикалық құрылымдардың тілінде емес, констелляцияның ерекше тілінде сөйлейді.

Философиялық көзқарастары:

Адорноның философиялық ізденісі біздің заманымызға лайықты. Шоқжұлдыз, констелляция – жалпы мен ерекшенің – әртүрлі мәдениеттердің, дәуірлердің, конфессиялардың, жеке тұлғалардың жаңа қатынастары. Бұл қатынаста басымдылық, жаншу, үстемдік деген жоқ және әрбір дауыстың, әрбір мәдениеттің сөзі жерде қалмайды. Олар өздерінің ерекшеліктерін неғұрлым айқындаған сайын, олардың өзара әрекет пен тартылыс өрістері де соғұрлым күшейе түседі. Қатынастардың бұл түрі төзімділікке, келісімге және өзара түсіністікке бағыт алған демократиялық елдерде қалыптасуда.

Шоқжұлдыз бейнесі – констелляция ашықтық, демократияшылдық, плюралдық, бейімділік қағидаларына негізделіп, бірлік пен өзара келісімді ұқыпты сақтайтын адам қоғамының болуы мүмкін екенін жеткізіп тұр.

Әдебиет:

1. Хоркхаймер Макс, Адорно Теодор В. *Диалектика Просвещения : Филос. фрагменты.* «Медиум», -Москва: 1997. — 310 с.
2. Адорно Теодор В. *Избранное: Социология музыки.* «Университетская книга», -Москва: 1999. — 445 с.
3. Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», -Алматы: 2009. 268-269 беттер
4. Адорно Теодор В. *Проблемы философии морали: Пер. с нем; «Республика», -Москва: 2000. — 238 с*
5. Адорно Теодор В. *Эстетическая теория: Пер. с нем.* «Республика», -Москва: 2001. — 526 с.
6. Теодор Адорно *Исследование авторитарной личности.* «Серебряные нити», -Москва: 2001. — 416 с.
7. Адорно Теодор В. *Философия новой музыки: пер. с нем.* «Логос», -Москва: 2001. — 343 с
8. Теодор Адорно *Негативная диалектика.* «Научный мир», -М: 2003.

МАКС ШЕЛЕР

(22 тамыз, 1874ж., Мюнхен – 19 мамыр,
1928ж. Франкфурттағы-Майнде,
Германия)

— неміс философы және социологы,
философиялық антропологияның негізін
қалаушылардың бірі.

Макс Шелер Мюнхенде және
Берлинде – медицина, философия және
психологияны зерттеді. Бұдан басқа
Берлинде Шелер социологиямен
айналысты, ал Йенде этика және таным
теориясы саласында неокантиандықты
зерттеді. Диссертацияны 1897 жылы
Рудольф Эйкеннен қорғады. 1905 жылға

дейін Йен университетінде оқытушылық қызметте болды. 1919–1928
жылдары Кёльн университетінің профессоры, 1928 жылдан – Франкфурт
университетінің профессоры.

Философиялық шығармалары:

«Соғыс данышпаны және неміс соғысы» (1915), «Соғыс және құрылыс»
(1916), «Адам бойындағы мәңгілік құндылықтар туралы» («О вечном в
человеке») (1921), «Білім формалары және қоғам» (1926), «Сущность
человека, новый опыт философской антропологии» («Философиялық
антропология»), «Положение человека в Космосе» (1927) және т.б.

Ол феноменологияға өзінің жолымен келген, оған этика, құндылықтар
жүйесі, феноменологиялық тәсілдермен дінді негіздеу кіретін. «академиялық
психологиялық одақ» құрылып, журнал шығара бастағанда, оның «О
самообмане», «О раскаянии», «О любви и ненависти» деп аталатын
мақалалары көп пікірталас тудырды. Арада біраз уақыт өткен соң, шелер енді
көтеріліп келе жатқан философиялық жұлдыздың, яғни Эдмунд Гуссерльдің
ең жақын үзеңгілес серігі ретінде танылды. Ол үшін де, сол жылдардың ең
басты оқиғасы – Хайдеггердің «Болмыс пен Уақыт» кітабының жарық көруі
еді. Автор кітапты өзінің үзеңгілес жолдасына бірінші кезекте салып
жібереді. Ол кезде Шелер өзінің «Сущность человека: новый опыт
антропологии» деп аталатын іргелі еңбегін жазу үстінде болатын.

Шелердің пікірінше, ақыл мен жүректі қарама-қарсы қою қолдан
жасалған дүние. Мұндай қарама-қарсылықта ақыл ретінде қандайда бір заңға
сай келетін, қатаң, реттелген нәрсе алынады, ал жүрек деп жанның ретсіз
жағдайлары танылады. Бірақ Шелердің білуінше, «жүрек» ақылды да, соқыр
да болуы мүмкін. Августин мен Паскальдің тәжірибиелерге сүйенген Шелер
жүректің математикасы мен қисыны болатынына сенімді. Жүректің де өз
қисыны, уәжі болады, олар дедуктивті логиканың ережелері мен
қорытындылары сияқты абсолютті әрі бұлжымайтын болады, өйткені жүрек-

хаостық жағдайлардың мекені емес және оның өзіндік заңға сәйкестігі бар. Дегенмен де пайым жүректің дәлелдерін, уәждері мен қалауларын көрмейді де, естімейді де. Тұтас дәуірлер жүректің логикасымен санаспаған, бірақ «ортағасырда пайым мәдениетінен мүлде тәуелсіз, дербес жүрек мәдениеті ретіндегі мәселе мәлім болған». Мұндай ұмыт қалудың себебі сезімге, махаббат пен жек көруге, өмірдің тереңіне қатысты жалпы салақтық, сонымен қатар, өмірдің бетінде ғана қалқыған заттардың қамын жеу сияқты күлкілі әрекет орын алады.

Шелер философиялық антропология тұрғысынан ХХІ-ғасырда да өзекті саналатын білім беру мәселесін де талқылайды. Ол – өмірді, мінез-құлықты, адамның ойлау жүйесін анықтайтын эфир сияқты нәрсе. «Білім беру- адамның жиынтық бейнесі, нақышты формасы». Шелердің пікірінше, білім беруде тұлғаның құндылықты бейнесі маңызды. Бұл – жағымды ықпал жасау мүмкіндігі, ал адамгершіліктің жалпыға бірдей заңдар –әрқашан жағымсыз және бас тартатын нәрселері туралы айтады.

Шелер тұлғаның мінсіз типтерінің бірнеше деңгейлерін анықтайды, олар: әулие, данышпан, қаһарман; өркениеттің рухын анықтайтын адам; рахаттанудың суреткері. Даналар қатарына ол ұлы философтарды қосады және жеке тұлғаларға арнап, жеке эссе жазады.

Философиялық көзқарастары:

Элитаның тәрбиелеу, билік пен рухтың трагикалық қарама-қарсылығын еңсеру – ерекше міндет. Элита – қаны бірлердің категориясы емес, сондай-ақ таптық немесе кәсібі де категория емес. Элита халықтың құпия қойнауында – «көшбасшы тұлғалардың айналасында пайда болған «шеңберлердің» баяу қосылу жолымен» өзі пісіп-жетілуі тиіс. Шелердің ойынша, билік нақ осындай рухани элитаның қолында болу керек (бұл жерде ол Платонның философ-билеуші туралы ескі идеясын қайталайды). Таңдаулы жақсы-жайсандар – өзін-өзі астамшылдықпен жоғары санайтындар, өзіне ешқандай талап қоймайтындар, өмірден ойсыз ләззат алатындар емес, олар-рухани-адамгершілік қағидаларын басшылыққа алатындар және шамасы жетпесе де өзіне қатаң талап қоятындар.

Сонымен, Макс Шелердің философиялық антропологиясы – адам туралы біріңғай идеяны жасауға, көптеген ғасырдан келе жатқан тартысты доғарып, жаңа идея негізінде адам туралы бүтін іргелі ғылымды жасауды көздеген талпыныс. Бұл өзекті болмаса да, күні бүгінге дейін шешілмеген мәселе.

Философиялық афоризмдері:

- Кез-келген іс-қимылдың астарынан адамның ішкі жан дүниесіндегі ахуалды аңғаруға болады.
- Кез-келген адамдық даму, іс жүзінде, барған сайын күшейіп келе жатқан дәстүрді ығыстыруға негізделген.
- Адамның өмірі жеке өзінің мұраттарынан да, жалпыға бірдей маңызды шарттардан да ауытқып кетуі мүмкін. Өзімшілдік жағдайын да біз бәріне, яғни өзімізге де, дүлейлік, мақтаншақтық, даңққұмарлық пен

өркөкіректіктен тоқылған елестің ала жабуының астында адасқан күйде қараймыз.

- Білімділікпен мақтану, білімнің өркөкіректігі а priori білімсіздік.
- Жануарларды зерттеумен айналысып көріңіз: сонда адам болудың қаншалықты қиын екенін жақсы түсінесіз.
- Европадағы дағдарыс – әлі тіпті де адамзат ажалының, ол түгіл «Европаның күні өткендігінің» де белгісі бола алмайды.
- Адамның бойындағы тұлғалық қасиеті – тәңірлік рухтың таңғажайып оқшаулануы.
- Нағыз тұлға ешқашанда «жайлы» немесе «пайдалы» болуы мүмкін емес.
- Заттарды мүмкіндігіне қарай құдай сүйгендей сүю – адамның қабілеті жететін нәрсенің ең зоры.
- Махаббат – әркімнің өзінің рухы мен ақыл-ойының анасы.
- Махаббат сүйген сәтінде өзінің қол астындағыдан, өзінің толық иелігіндегіден гөрі біршама әріректегі көз салады.
- Метафизика – әлсіздерге, қолдау көрсетуге мұқтаж адамдарға арналған сақтандыру қоғамы емес.
- Біздің жүрегіміз әуелден-ақ жек көруге емес, сүйуге жаралған: жек көру – белгілі бір мағынада алғандығы жалған махаббатқа жауап қана.
- Қаншама ғылыми мектеп болса сонша ғылыми пікір бар.
- Тек адам ғана – тұлға болғандықтан – тіршілік иесі ретінде өзінен де биікке көтеріле алады.
- Шын сүйе алмаған адам – шын жек көре де алмайды.
- Ойшыл қалың көпшіліктің құлшылық ететін әрі образдық және рәміздік қауашақта көруді ұнататындарының бүкіл ақиқатын сығып алады да, үкілеп ой әлеміне қосады.
- Адам – тіршілік тәсілінің өзі әлі айқындала қоймаған, не болғысы келетіні жөнінде де өнді шешім қабылдана қоймаған жан иесі.
- Адам білімнің үш түріне қабілетті келеді: олар – билік құруға немесе табысқа жетуге қажетті білім, оқуға керек білім және құтқару үшін пайдаланылатын білім.

Әдебиет:

1. Розенбергс Р.Л. *От Риккерта к Шелеру //История методологии социального познания. Конец XIX—XX век. — Москва: 2001. — С. 173*
2. *Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ, «Жазушы», -Алматы: 2009*
3. Шелер М. *Ресентимент в структуре моралей. «Наука», -Москва: 1999.*
4. Шаймерденұлы Е. *Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер)/ М.Шелер. «Өлке», -Алматы: 2004.*
5. Шелер М. *Социология знания /Пер. с нем. А.Н.Малинкина// Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. /Пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С.П.Баньковской. Кн.дом. «Университет», - Москва: 2002. — Ч. 1.*

БЕРТРАН АРТУР УИЛЬЯМ РАССЕЛ

(18 мамыр, 1872ж. Треллек, Монмутшир графтігі, Уэльс – 2 ақпан, 1970ж. Пенхриндейдрайт, Гвинед графтігі, Уэльс)

— ағылшын математигі, логигі, социологы, философы әрі қоғам қайраткері. Әдебиет саласы бойынша Нобель сыйлығымен марапатталған (1950). Неореализм және аналитикалық философияның негізін қалаушы.

Ол пифагоризмнің платондық интерпретациядан юмизмге өту жөніндегі күрделі философиялық эволюцияны басынан кешірді, «логикалық атомизм» тұжырымдамасын құрды және дескрипция теориясын қарастырды. Рассел математика логикадан аластатылуы мүмкін деп санаған.

Философиялық шығармалары:

«Адам танымы, оның өрісі және шекаралары», «Философия проблемалары», «Ойлауды талдау», «Мен неге христианшы емеспін?», «Батыс философиясының тарихы» және т.б.

«Адам танымы, оның өрісі және шекаралары» Б.Расселдың ең басты философиялық шығармасы болып табылады. Мұнда ол өзінің танымдық-теориялық ілімін бір жүйеге келтіріп, оны көпшілікке түсінікті түрде баяндап беруге ұмтылған.

Философиялық көзқарастары:

Оның философиялық ілімін жалпы алғанда неопозитивизмге жатқызамыз. Таным теориясында ол екі принципті - эмпиризм принципін және философияның мәні логикада деген принципті өзара үйлестіруге тырысып, ғылыми білімді негіздеуде субъектінің сезімдік тәжірбиесіне сүйену қажеттігін баса айтқан.

Қоғамдық-саяси көзқарастары:

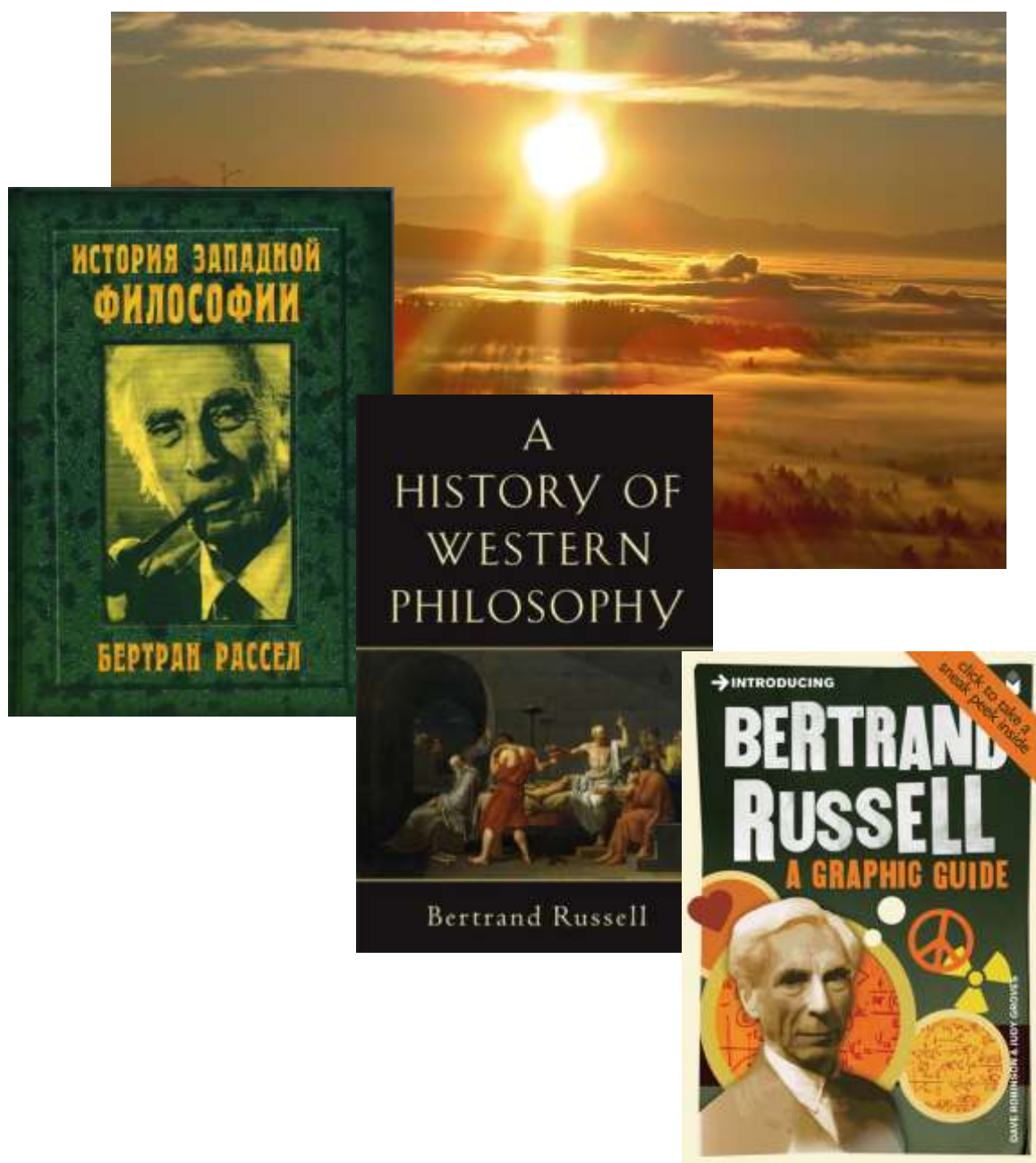
Қоғамдық-саяси қызметінде Б.Рассел бейбітшілік үшін, ядролық қаруды тоқтату үшін белсенді түрде күрескен, Пагуош қозғалысының инициаторларының бірі болған, халықаралық саяси мәселелерді шешуде күштеу принципінен бас тартуға шақырған.

Философиялық афоризмдері:

- Тіршілікте тарықпаудың жолын таба алмаған ой еркін бола алмайды.
- Қазіргі заманғы саясаткерлердің тірлігіне қарап, олардың түсінігінше насихат өнері жарнама өнерімен тікелей байланысты ма деп ой түюге болады.
- Бос уақытты дұрыс пайдалана білу – өркениеттіліктің ең басты белгісі.

Әдебиет:

1. Рассел Б. Проблемы философии. «Наука»,— Новосибирск: 2001.
2. Батыс философиясының антологиясы //Ауд.-Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан», -А: 2002. 411-бет
3. Рассел Б. Брак и мораль/ Пер. Ю. В. Дубровина. «Крафт», -Москва: 2004.
4. Крысова Ю.А.Становление либеральных идей в философии Бертрана Рассела // Компаративное видение истории философии. — СПб: 2008

ЛЮДВИГ ЙОЗЕФ ИОГАНН ВИТГЕНШТЕЙН

(26 сәуір, 1889ж, Вена – 29 сәуір,
1951ж, Кембридж)

— австриялық-ағылшын философы, логик, математик, аналитикалық философияның негізін қалаушылардың бірі және XX - ғасырдағы атақты ойшылдардың бірегейі.

1889 жылы Венада еврей отбасында дүниеге келген. 14 жасына дейін тек үй тәрбиесін ғана көрген. 1908-1911 жылдары Манчестер университетінің техника факультетінде оқиды. 1912 жылы Кембридж университетіне түседі. Философияға мойын бұруы осы кез. Бір жылдан соң мүлдем оңаша тірлікті таңдайды. Норвегияда өз қолымен тұрғызылған шошалаға (хижинаға) орнығып алады да, емін-еркін тек жазумен айналысуға көшеді. Бұл жағдай жылдан астам уақыт сақталады. Бірінші дүниежүзілік соғыс басталғанда Австро-Венгрия армиясы қатарына шақырылып, майданға араласады. Соғыстан кейін өзінің әкесінен мұраға қалған бүкіл дүниебайлығын түгелдей қайырымдылыққа жұмсауымен көзге түседі. 1920-1926 жылдары Төменгі Австрияның шалғай деревняларында бала оқытумен айналысқан. 1928 жылы Кембридж университетінде сабақ бере бастайды. Кейін тағы да елден оқшауланып, Ирландияның бір фермасына көшіп кетеді. Екі жылдан соң бойында жаман дерті бар екендігі анықталып, көп ұзамай бұл дүниедегі ғұмыр сапары аяқталады.

Витгенштейннің ұяты оның өмірлік бейнесін, тағдырының сұлбасын анықтайды, ал бұл философияның да бейнесін анықтайды деген сөз. Ол Кембриджде математиканың философиясынан Рассельдің дәрісін тындай жүріп, шығармашылық математикадан бастады. Үлкен ойшылдың ықпалында болды, бірақ өзінің жеке біртуар идеяларын туғыза отырып, алғашқы философиялық еңбегін жазады. Бірінші дүниежүзілік соғыс оның жұмысын тоқтата алмады. Витгенштейн соғыста жүрсе де, қолжазбалары онымен бірге болды. Витгенштейн итальяндықтардың тұтқынына түссе де, қолжазбаларынан айырылмайды.

Соғыстан кейін Витгенштейн философияға деген қызығушылығын қойып, оқытушылық жұмыспен айналысады. Алдымен Венада, кейін Австрия деревняларында. Бірақ бұл қызмет те оны қанағаттандырмады. Ол монастырде бағбан болды, өз әпкесіне үй салып береді, мүсін өнерімен айналысты.

Оның жаны философтың жаны болып қалады. Тек себеп керек болды. Ондай себеп белгілі математиктің математиканың философиялық негіздеріне арнап оқыған дәрісі болады. Дәрістен кейінгі кешті кафеде бірге

өткізген философтың достарының бірі былай деп еске алады: «бұл кеш Витгенштейннің терең философиялық қызығушылығы мен қызметіне оралуының белгісіндей болды». Витгенштейн Кембридже математиканың философиясынан диссертация қорғайды, сөйтіп қалған барлық өмірін Англияда өткізеді – алдымен Тринити колледжінде математика философиясынан дәріс оқиды, кейін Кембридже Дж.Мурдың орнына философия кафедрасының меңгерушісі болады. Бірақ паң Англияның өзінде де ол қатаң тәртіп пен дәстүрге бағынбайды. 1936 жылы ол бірнеше ай Норвегия тауында бір лашықта, кейін мұхиттың жағасындағы балықшылар кентінде тұрады. Университет профессорының байыпты өмірі болмыстың басқа бір аумағына, табиғатқа, қарапайым халыққа жақын жерде өтіп жатады.

Екінші дүниежүзілік соғысы уақытында тыныш дәріс оқуын жалғастыра беруге Витгенштейннің ұяты жібермеді. Белгілі ғалым, профессор, жасы келсе де, ол Лондон госпиталінде санитар жұмысына тұрады, кейін Ньюкаслде медицина лабораториясында жұмыс істейді.

... Алпыс жасқа келгенде, жазылмайтын дертке шалдығып, өмірінің соңы жақындағанын сезген Витгенштейн, Кембриджегі дәрістерін қалдырып, өзінің философиялық ізденістерін жалғастырады, оның нәтижесі аяқталмай қалған «Дәйектілік туралы» деп аталатын еңбегі еді. Соңғы жазу «1951 жыл, 27 сәуір» деп жазылған – сонда дүниеден өтуіне бір күн қалған болатын.

Философиялық шығармалары:

«Логикалық-философиялық трактат» (1921), «Философиялық зерттеулер» (1953), «Математика негіздеріне қатысты ескертпелер» (1956), «Көгілдір және қоңыр кітап» (1958), «1914-1916ж.ж. жазба кітапшалар» (1961) және т.б.

Витгенштейннің шығармашылығы екі кезеңге бөлінеді. Бірінші кезеңде ол «Логикалық-гносеологиялық трактат» деген еңбегімен аналитикалық философия идеясының негізін қалайды. «трактаттың» басты идеясы- табиғи сөйлеу тілінің кемшіліктері мен әлсіздігінен ада, адами құмарлықтармен- махаббатпен, жек көрумен, қызғанышпен, азап шегумен ерекшеленетін тілдің мүмкіндіктерін негіздеу және дәлелдеу. «Мінсіз тіл,- деп жазды Витгенштейн, – өмір жағдайларымен ешқандай қатынастарға түспейтін логикалық құрылымдарды жаңғыртуы керек».

Өмірінің екінші кезеңінде Витгенштейн өзінің бастапқы бағдарламасын сынайды. Ол адам қарым-қатынасындағы тірі тіл ғылымға қызмет ететін барлық логикалық құрылымдардан әлдеқайда бай деген ойға келеді. Адам тек қана танып, ойлап қана қоймай, сонымен бірге сезеді, азап шегеді және қуанады. Бұл екінші теорияны ол «тілдік ойын теориясы» деп атайды.

Витгенштейннің батыс философиясында тұтастай екі бірдей төңкеріс жасағанын баршасы мойындаған.

Витгенштейн үшін аса маңызды мәселе тілдік белгілер мәніне талдау жасау болып табылады. Әрбір сөз немесе сөйлемді оқшаулағанда олардың

жасырын мәні болады, ал белгілі бір контекстке орналастырғанда олар нақты мәнге ие болады. Мән контекстке бағынышты. Мұндай жағдайда сөйлемдердің де контекстке бағынышты көп түрлі мәні болады. Демек, философтың міндеті тіл қолданудың нақты контекстін іздеуде, кәдуілгі тілге талдау жасауда.

Философиялық көзқарастары:

Витгенштейн «Философиялық зерттеулер» деген еңбегінде тілдік ойын ретіндегі тіл идеясын дайындайды. Философтың пікірінше, тілді қолдану мен тілдің өзі белгілі бір тұтастықты құрайтын әр түрлі нақты лингвистикалық контексттерді талдау қажет. Әрбір зерттелетін құбылыс тілдік ойынның белгілі бір ұғымдарымен сипатталады. Ұғымдардың өзі тілдік ойын контекстінде ерекше немесе бірнеше тілдік мәнге ие болады. Әр түрлі тілдердің лингвистикалық көрінісі ерекше немесе бірнеше тілдік ойындар үшін жалпы болуы мүмкін. Соңғы жағдайда оларды отбасылық ұқсастық ретінде белгілеуге болады. Осылайша, Л.Витгенштейн тілдік ойындар сипатын үйелмендік ұқсастықтар көмегімен түсіндіре алады.

Табиғи тіл қисындық құрылымға келтірілмеуі тиіс. Ол әлдеқайда бай, мазмұнды және өзара тең емес әрекеттің, қарым-қатынастың, байланыстың алуан түрлі формаларымен, яғни өмір формаларымен байланысты «тілдік ойындардың» сансыз көптігін біріктіреді. Логиканың кристаллдай таза болуы мүмкін емес дейді Витгенштейн.

Витгенштейннің философиясы күш біріктірудің жаһандық мәселесін және ортақ рухани білім берудің мәселесін шешіп жатқан адамзат үшін ешқашан дәл бүгінгідей өзекті болған емес. Витгенштейн тілдердің әртүрлі болуын мойындаған, сонымен бірге олардың өзара әрекетін де құптаған. Өйткені тілдік қатынаста ғана адамдар өзара түсіністікке қол жеткізе алады.

Философиялық афоризмдері:

- Философиялық делініп жүрген сөздер мен мәселелердің дені жай ғана жалған емес, мүлдем мәнсіз.
- Нақтылық жетпегенде мүмкіндікті пайдаланамыз. Жоққа шығару мүлдем сөйлемнің мағынасын өзгертіп жібереді.
- Мүмкін болатын жағдайдың бәрінде өз орны бар затты өзіне-өзі қожа деп есептеуге болады.
- Талғам тандандыра алғанымен, бойыңды билеп кете алмайды.
- Байлық билікке де қол жеткізетіндігіне қарамастан, билік пен байлық – бір нәрсе емес.
- Сөзіміз – бойға сіңіруімізге байланысты.
- Сөйлемде мағына емес, түр ғана сақталады: мағынаны деректер ғана жеткізе алады.
- Істің бәрі қалауыңа байланысты.
- Көріп отырғанымыздың бәрі мүлдем басқаша да болуы әбден мүмкін еді ғой.
- Қартайған кезде де, жас уақыттағыдай, проблема деген жалынан сипатпайды: оларды шешу түгел, қолға тұтып қалудың өзі барып тұрған машақат.

- Данышпандық – дарынның жасайтын ерлігі.
- Болашақ оқиғаларды бүгінгі оқиғаларға қарап бағамдау мүмкін емес. Наным дегеніміз – осындай себеп-салдарлы байланысқа сену.
- Философиялық сайыстарда жұрттың бәрінен жай жүгіретіндер озады. Болмаса мәреге ең соңғы боп жеткен ұтып шығады.
- Жақсылық пен жамандық субъект арқылы ғана енеді.
- Ең алғашқы шабыт орта тұстағы көп шабыттан гөрі қымбаттырақ.
- Егер адам баласы ешқашан ешқандай ақымақтық жасамайтын болса – ақылды да ештеңе дүниеге келе қоймас еді.
- Жануар да атын атап шақырсаң, қайырылады. Кісілер сияқты.
- Өмір – байсалды, өнер – жеңілтек келеді.
- Егер істің түйінін шеше алмайтын болсаң, ең дұрысы – қолыңнан келмейтінін білу, ал ең лайықты әрекет – соны мойындай алу.
- Ойлануға ұмтылу – бір нәрсе де, ойлау дарынының иесі болу – екінші нәрсе.

Әдебиет:

1. Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», -Алматы: 2009. 354-357 беттер
2. Шаймерденұлы Е. Ақиқат айнасы (Философиялық афоризмдер) /Анықтамалық: Людвиг Витгенштейн.«Өлке»,–Алматы: 2004. 161-184, 234-бет.
3. Грязнов А.Ф. Эволюция философских взглядов Л.Витгенштейна: Критический анализ. — Москва: 1985. — 172 с.
4. Грязнов А.Ф. Язык и деятельность: критический анализ витгенштейнианства. — Москва: 1991.
5. Батыс философиясының антологиясы //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан», -Алматы: 2002.
6. Фон Вригт. Людвиг Витгенштейн: Человек и мыслитель. — М.: 1993.
7. Руднев В.П. Божественный Людвиг. Витгенштейн: Формы жизни. Прагматика культуры, -Москва: 2002. — 256 с.
8. Эдмондс Д., Айдиноу Дж. Кочерга Витгенштейна. История десятиминутного спора между двумя великими философами /Пер. с англ. Е.Канищевой. «Новое литературное обозрение», -Москва: 2004.
9. Биbihин В.В. Витгенштейн: смена аспекта. Институт философии, теологии и истории св. Фомы Аквинского, -Москва: 2005. — 576 с

ГАНС-ГЕОРГ ГАДАМЕР

(11 ақпан, 1900ж, Марбург –
12 наурыз, 2002ж, Гейдельберг)

— неміс философы, XX-ғасырдың екінші жартысындағы атақты ойшылдардың бірі, «Философиялық герменевтиканың» негізін қалаушы ретінде ғылымда танымал.

Бреслау және Марбург университеттерінде философия, тарих, әдебиет теориясы, өнер тарихы және евангелиялық теологияны оқыған. 1922 жылы Пауль Наторптың жетекшілік етуімен докторлық диссертациясын қорғады. 1923 жылы Марбург университетінде

дәріс оқыған Мартин Хайдеггермен танысады. Классикалық филологияны зерттеп 1929 жылы платондық «Филебе» жөнінде диссертациялық жұмысын қорғады. 1939 жылдан 1947 жылдар арасында – Лейпциг университетінде профессор (1946-1947ж. – ректор). Майндағы-Франкфуртте екіжылдық оқытушылық қызметтен кейін, Карл Ясперс басшылық жасаған Гейдельберг университетінде кафедра меңгерушісі болды. Ясперспен бірге 1953 жылы журнал шығарады («Philosophische Rundschau»). Зейнеткерлікке кеткеннен соң (1968) АҚШ университеттерінде шақыру бойынша профессорлық дәрежесінде дәріс оқиды (1989 жылға дейін).

Философиялық шығармалары:

«Ақиқат және метод» (1960), «Әдеміліктің өзектілігі», «Разум в времени науки» (1976) және т.б.

Тіл адам мәдениетіндегі ең жұмбақ, бірақ ең іргелі нәрсе», - дейді Гадамер. Ол еуропалық ой тарихындағы тіл ұғымының қалыптасуына сыни талдау жүргізеді. Архаикалық дәуірлерде сөз бен заттың ішкі бірлігі мойындалатын және әрбір зат аталатын, яғни өзімен мәндік байланысы бар атауды иеленетін. Бірақ грек философиясынан бастап логос сөзді жеңеді, сөз қандайда да бір екіншілік, аспаптық нәрсеге айналады және бұл кейінгі батыстық дәстүрдің тілге деген көзқарасы болады.

Бірақ Гадамер сөз таңбадан, құралдан гөрі әлдеқайда үлкен нәрсе дейді. Тіл – кез келген рухани тәжірбиенің ең алғашқы формасы. Онда ең алдымен дүние өз көрінісін табады. Біз коперникшіл теорияны білсек те, «күн батады» дейміз. Тілдің әлеммен, істермен, жағдайлармен байланысы оның деректілігінен көрініс табады. Кез келген тіл белгілі бір өмірлік әлемнің болуын меңзейді. Тіл – әлемнің баршаны қамтитын, алдын ала болатын

түсінігі және бұл мәнде оны ештеңе алмастыра алмайды. Кез келген философиялық ойдан бұрын, әлем біз үшін тілде түсіндірілген әлем болады».

Бұған қоса, тіл қарым-қатынастың ортасын жасайды. Гадамер өз ойын аудармашының қызметін мысал етіп түсіндіреді. Аудармашы тілдердің арасында жатқан күзды еңсереді, бірақ барша реңктер мен өлшемдерді бере алмаған соң, үнемі бір нәрседен бас тартып, бір нәрсені құрбан етеді. Ол мағынаны қағып алып, оны басқа сөздермен, жаңа әлем контексінде жеткізуі тиіс. Мағына біреу, бірақ әрбір тілдік әлем оның әртүрлі көрінуін талап етеді.

Егер тілдік айтылым ескерілмей, тергеу хаттамасы сияқты таза мағына ғана ескерілсе, онда сол «таза мағына» әрқашан бұрмалау болып шығады. Түсінудің ортасы ретіндегі тілде қандайда бір айтылмайтын нәрсенің, тұспалдардың, реңктердің шексіз саны бар және олар толық болғанда ғана шынайы түсіну мүмкін болады. Лебіз әрқашан қандайда бір сұраққа қайтарылатын, қайта жасау керек болатын жауап. Сондықтан соттағы куәгерге жауап қайтару қиын болады – ол сұрақтардың қандай мақсатта қойылғанын білмейді және құрылған тұзақтан сақтанады. Лебіз әрқашан бір нәрсені жасырады. Дәлме-дәл мағына айтылмай қалған нәрсенің бұлтына оранады. Өзара түсіндіру айтылған нәрсе мен айтылмаған нәрсенің шексіздігін мағыналық бірлікте ұстап тұрады, сол арқылы оның түсінілуін мүмкін етеді.

Тілге әлемнің тәжірбиесі және герменевтикалық қарым-қатынастың ортасы ретінде қарайтын көзқарас тілге аспаптың бейшара тағдырын үстейтін батыстық дәстүрге қарсы тұрады. Гадамер философияның идеалы, оны құтқаратын нәрсе – тіл өмірінен безушілік емес, ойлау мен тілдің байланысын, тілде бар ақиқатты қалпына келтіру болуы тиіс дейді. Философия тіл арқылы көрініс табатын біздің әлемдік және өмірлік тәжірбиемізбен айналысады. Философиялық ойлау – әлемнің әуелгі тәжірбиесінің ары қарай пайымдалуы. Ол «біз сөйлейтін тілдің ұғымдары мен аңдауларының қуатын соңына дейін ойлауға талпынады».

Гадамер, тілді бұлайша түсінудің көкжиегінде шешендік өнер мен герменевтиканың арақатынасы туралы мәселені де басқаша қояды. Сөйлей білу және түсіне білу – адамның табиғи қабілеттері. Шешендік өнер де, герменевтика да – еркін өнер, бірақ қайсібір мамандық, машық мағынасындағы өнер емес. Бұл өнер адамның болмысына тән. Шешендік өнер – біздің өмірге ғылыммен салыстыруға келмейтін терең әсер ететін кез келген зерделі қатынастың мәнді қыры, адамдар байланысының әмбебап түрі. Шешендік өнер иландырушы әңгіме, онда логика да, эмоция да болады. Шешендік өнердің мәні тәсілдермен таусылмайды, ол жалаңаш техникаға да келтірілмейді. Нағыз шешендік өнерді ақиқаттың да, жанның да білімінен бөлуге болмайды.

Бірақ философ герменевтиканы шешендік өнермен ғана емес, поэзиямен де жақындастырады. Ол мынадай теңеуді жақсы көреді: поэзиялық сөз – бірдеңені білдіретін де, өзі де қандай да бір мәнді нәрсе болатын тайтұяқ алтын тәрізді. Таза коммуникативті сөз – қағаз ақша сияқты нәрсе, өзінің ішінде ол ештеңе де емес.

Қарым-қатынас – өміріміздің бір түрі. Біз өзімізбен, Құдаймен, өзара, дәуірлермен, көркем туындылармен ғана емес, заттармен де, әлеммен де сөйлесеміз. «Сұрақ-жауапты ілікпе сөздермен алмасу адами байланыстың негізінде жатқан құрылымды, сұхбаттың іргелі құрылымын табады. Бұл құбылыс адами түсінудің мәні болып табылады».

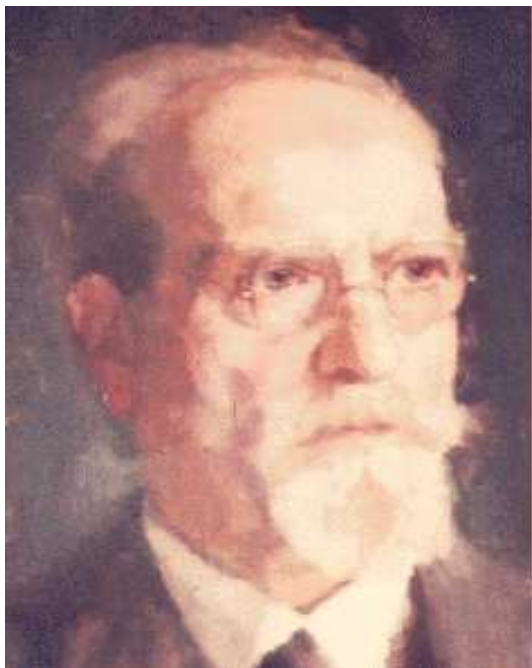
Философиялық көзқарастары:

Сонымен, Гадамер түсіну мен өзара түсіністікке, олардың алғышарттары, жағдайы мен құрылымына қатысты сұрақтарға жауап қайтарады. Түсіну қажетті түрде түсінгіміз келетін заттың тұтас бейнесін жобалаудан басталады. Осыдан кейін ғана жеке деректер мен оқиғаларды түсіну қолжетімді болады. Егер олар тұтас нәрсенің бейнесіне қайшы келмесе, онда ол дұрыс таңдалған және бұл бейне бірте-бірте толық әлі нақты бола бастайды. Егер тұтас нәрсенің бейнесі қате анықталса, ол жоққа шығарылады және оның басқа нұсқасы пайда болады. Бұл үдеріс уақыт аралығында жүреді және «герменевтикалық оралым» деп аталады, өйткені ол бүтін нәрсенің абстрактілі бейнесінен басталып, деректерді тану арқылы оны нақтылаумен аяқталады.

Әдебиет:

1. Гадамер Х.-Г. Пути Хайдеггера: исследования позднего творчества. /Пер. с нем. А.В.Лаврухина. «Пропилеи», -Минск: 2007.-240 с.
2. Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», -Алматы: 2009. 367-369 беттер
3. Батыс философиясының антологиясы //Ауд.-Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан», -Алматы: 2002.
4. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. «Искусство», -Москва: 1991.
5. Гадамер Г.Г. Истина и метод. «Прогресс», -Москва: 1988.
6. Гадамер Г.Г. Диалектическая этика Платона: феноменологическая интерпретация «Филеба»/ пер. с нем. и предисл. О.А.Коваль. «С.-Петербургское философское о-во», -СПб: 2000.- 255 с.

ЭДМУНД ГУСТАВ АЛЬБРЕХТ ГУССЕРЛЬ

(8 сәуір, 1859ж, Просниц, Моравия
(Австрия) – 26 сәуір, 1938ж,
Фрайбург)

— неміс философы,
феноменологияның негізін қалаушы.

Математикадан философияға, жаңа тәсілдер мен революциялық шешімдерге қарай жүретін бағыт таңдалды. Лейпциг университетін тәмамдаған жас математик математика ғылымындағы ең қызық нәрсе философия екенін біледі. Нәтижесінде, философияға көңіл бөлген ол Ф.Брентано (Вена университеті) деген философ әрі психологтің шәкірті болады. Онан соң Гуссерль Геттинген университетінде дәріс оқиды, Фрайбург университетінде философия кафедрасын басқарады. Бірақ феноменология оның шынайы тағдырына айналады және оның маңына көптеген дарынды жас зерттеушілер шоғырланады. Нацизм жылдары Гуссерль қашу мен эмиграцияны өзіне лайықты көрмей, Германияда қалады. Бірақ даңқ пен лауазым оны құтқармады. 1933 жылы сәуірде ол Рейхскомиссардан өзінің «арийлік емес тегіне» байланысты жұмыстан босатылуы туралы хабарламасын алады. Дәл сондай себеппен оның ұлы Герхард та дәріс оқу құқығынан айырылады. Осылайша Германия оның басқа ұлының бірінші дүниежүзілік соғыста қаза тапқанын естен шығарып, ірі ойшылды «құрметтеп» жатты. Гуссерль 1938 жылы 29 сәуірде «жабық» жағдайда жерленді.

Философиялық шығармалары:

«Картезиандық ой-тоғамдар», «Таза феноменологияның идеялары» «Европалық ғылымдардың дағдарысы» және т.б.

Гуссерльдің негізгі идеясы көптеген батыстық ойшылдарды, ең алдымен, Декартты мазалап жүрген идея – философия мен ғылымның қас жауын, зұлым әрі айлалы скептік пен релятивисті жеңу, скептицизмнің шабуылына төтеп беретін мәдениеттің тұрақты және берік негіздерін табу болатын. Бірақ бұл классикалық мәселені Гуссерль бейклассикалық тәсілдермен шешеді. Ол батыстық философияның классикалық қағидатынан, яғни психиканы санамен, ал сананы таныммен барабар деуді жоққа шығарады (Онымен қатар дәл сондай қиратушы жұмысты оған бейтаныс Зигмунд Фрейд жүргізеді, ол психикалық концепті бейсаналық бөліктерді енгізу арқылы кеңейткен).

Эдмунд Гуссерль өзінің имиджін өзгертуден арланбай, күрделі, қайшылықтарға толы жолды таңдаған. Ол философиялық аренаға «Логикалық зерттеулер» деп аталатын екітомдық еңбегімен шығады, онда ол кез-келген психологизмге қарсы тұратын қатаң, жүйені сүйетін

рационалистің кейпінде болды. Философияның міндеттері бірмәнде анықталады: «Егер ғылым теорияны өз мәселелерін жүйелі түрде жүзеге асыру үшін жасаса, философ сол теорияны жалпы мүмкін ететін қандай нәрсе деген сұрақты қояды және т.с.с.». демек, философия тек қана негіздеумен айналысу керек, яғни ғылымға қызмет етуі тиіс. Бұл классикалық рационализмнің рухына толығымен сай келетін ереже болатын.

Бірақ өзінің кейінгі шығармаларында – «Философия қатаң ғылым ретінде» деген бағдарлы мақаласында, әсіресе «таза феноменологияның идеялары» еңбегінде Гуссерль мүлде басқа көзқарасты ұстанады, классикалық философияның алаңын тастап, жаңа көкжиектерге ұмтылады. Ол енді ғылымның алдында бас июден бас тартады да, философияға мүлде басқа рөл үстейді, яғни оның қызметі нәтижесінде шексіз жұмыс өрісі ашылады және математикалық тәсілдерсіз, ой-тұжырым мен дәлелдеу аппаратынсыз құнды материалды алатын ғылымның негізі қаланады. Психологизмнің бұрынғы қарсыласы болған ол, енді, тек жеке санада ғана абсолютті мәндер әлемінің кілті бар дегенді дәлелдейтін болады.

Философиялық көзқарастары:

Ең ақыры, өмірінің соңғы кезеңінде Гуссерль бар ынтасын батыстық мәдениеттің болашағына алаңдап, өзінің «Европалық ғылымдардың дағдарысы» деген еңбегінде бұл ғылымның біздің өмірлік сауалдарымызға ешқандай жауап қайтара алмайтынын қынжыла мойындайды. Философ батыстық мәдениеттің трагедиясын жақсы түсінген: ғылым, ратцон қауіпті дербестікті иеленіп, адамгершіл құндылықтар мен адами мәнді ұмытады. Батыстық мәдениеттегі адам тіршілігінің парадоксы – оның тірі адами субъективтілік ретіне, заттардың арасындағы затқа, объектіге айналуы еді. Енді Гуссерль ғылымға емес, ғылымнан бұрынғы тәжірибиеге, «өмірлік әлемге» арқа сүйейді: ол бұрыннан сенімге ие болған және адам өмірінде маңыздылығы даусыз, іс жүзінде тексерілген «айқын нәрселердің», түсініктердің жиынтығы» – пікірлер, түсініктер, өмірлік тәжірибиенің даналығы.

Гуссерль классикалық дискурста сыртқы ықпал мен жетістікті көздейтін сананы – қайғылы жиырмасыншы ғасыр жоғалтқан ең басты адами мәндерді өзіне қарай, ішкі өмірге қарай бұрады, сол арқылы Батыс пен Шығыстың философиялық тәжірибиесін жақындатады.

Әдебиет:

1. Гуссерль Э. *Избранные работы* /Сост.: В.В.Анашвили, -М: 2005. 458 с.
2. *Батыс философиясы.* /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», -А: 2009. 321б.
3. Гуссерль Э. *Логические исследования. Т. 2.* ДИК, -Москва: 2001.
4. Гуссерль Э. *Философия как строгая наука.* «Сагуна»,— Новоч-ск: 1994.
5. Гуссерль Э. *Идеи к чистой феноменологии,* -М: 1999.
6. Гуссерль Э. *Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология.* -СПб: 2004

ВИЛЬГЕЛЬМ ДИЛЬТЕЙ

(19 қараша 1833ж, Рейндегі-Бибрих
– 1 қазан 1911ж, Зейс)

— неміс философы, мәдениет тарихшысы, «өмір философиясының» өкілі, түсінуші психологияның және «рух тарихы» мектебінің негізін салушы.

Ол тарихи-гуманитарлық ғылымның («Рух туралы ғылым») жаратылыстануға («Табиғат туралы ғылым») қатынасы ерекшелігін тақырыпқа айналдыра келе, Дильтей «түсіну» мен «түсіндірудің» классикалық дихотомиясын тұжырымдады.

Философиялық шығармалары:

— «Сипаттау психологиясы», «Рух туралы ғылымға кіріспе», «Герменевтиканың пайда болуы» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

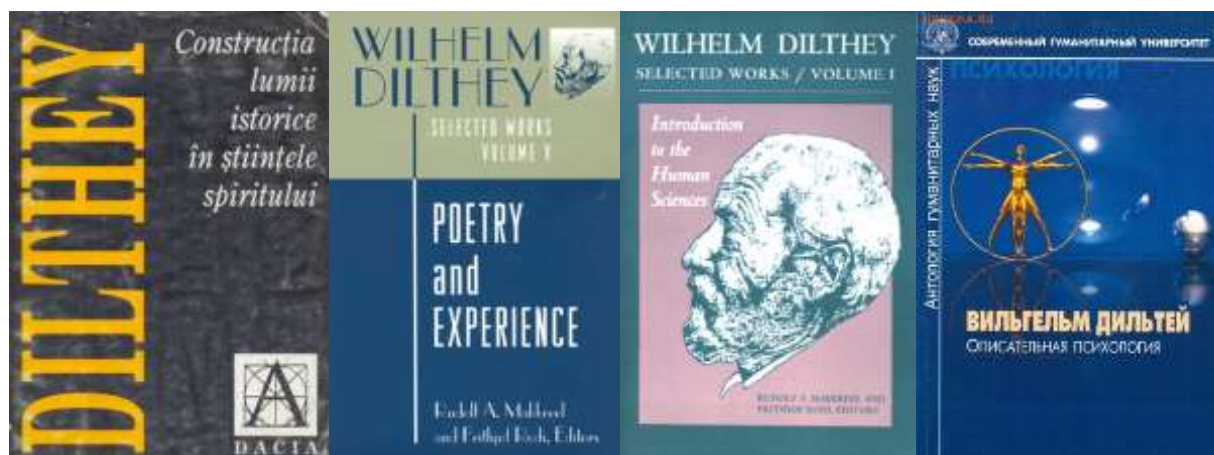
- Дильтей салыстырмалы (табиғиғылыми, жаратылыстану) және сипаттау психологиясын ажыратты, сөйтіп сипаттау психологиясын рух туралы ғылымның негізі деп санады;
- Жанды өмірді өзара байланысты, құрамдасқан және дамитын деп «ұғыну» (түсіну) – сипаттау психологиясының маңызды міндеті;
- Өткен мәдениетті түсінуді Дильтей интерпретация методы немесе герменевтика, яғни өмір көріністерінің жазба нұсқаларын түсіну өнері деп атады;
- Дильтей герменевтиканы барлық гуманитарлық білімдердің методологиялық негізі деп санады. Ол түсінудің екі түрін қарастырды:
 - ❖ Интроспекция – өзінің ішкі дүниесін түсіну (өзіндік бақылау);
 - ❖ Эмпатия – өзгенің дүниесін түсіну, оны сезіну, оның жай-күйіне ортақтасу. Осы түсінудің екі түрі – бұл «сыртқы сезім мүшелері негізінде ішкі дүниені танитын, ұғынатын процесс».
- Дильтей философиясының өзекті ұғымдары – «уайымдау», «қобалжу», «айтылу», «мағына», «түсіну», «дүниеге көзқарас», «даралық»;
- Оның «Қобалжу және поэзия: Лессинг, Гете, Новалис, Гельдерлин» деген еңбегі – «рухани-тарихи» мектеп үшін классикалық болып табылады;
- Тарихилық мәселесін Дильтей релятивтік пен жалпымағыналықтың антиномиясы деп қарастырды. Осы қайшылықты шешу – радикалды «өзіндік ұғыну»;
- Философия дүниеге көзқарастың алуан түрлілігін өзінің объекті деп қарастыруы керек;
- Дильтей сананы әлде бір өзіндік анықталғандық деп қарауға болмайды дейді, өйткені ол әуел бастан-ақ «өмір» және «тарихпен» анықталған, яғни

ұғынушы индивидтің нақты жай-күйі, оны «биографиясымен», ең соңында – оның елінің әлеуметтік-мәдени жағдайларымен және оның дәуірімен айқындалған;

- Дильтей таза логиканы теріске шығарды;

Әдебиет:

1. Дильтей В. *Описательная психология* /Перевод с немецкого Е.Д.Зайцевой под ред. Г.Г. Шпета. 2-изд. «Алетейя», -СПб: 1996.
2. Дильтей В. *Воззрение на мир и исследование человека со времен Возрождения и Реформации* / Академия исследований культуры; пер. с нем. М.И.Левина. Университетская книга, Мосты культуры /Гешарим, — М.—Иерусалим: 2000.
3. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. *Ілімі Философия.* /В.Дильтейдің сипаттау психологиясы мен герменевтикасы. «Парыз», -Астана: 2009. 267-бет
4. Дильтей В. *Собрание сочинений в 6 т.т.* /Под ред. А.В.Михайлова и Н.С.Плотникова. Т.1: *Введение в науки о духе: Опыт полагания основ для изучения общества и истории* /Пер. с нем. под ред. В.С.Малахова. «Дом интеллектуальной книги», -Москва: 2000.
5. Дильтей В. *Собрание сочинений: В 6 т.* /Под ред. А.В.Михайлова и Н.С.Плотникова. Т. 3. *Построение исторического мира в науках о духе* /Пер. с нем. под ред. В.А.Куренного. «Три квадрата», -Москва: 2004.
6. Дильтей В. *Собрание сочинений в 6 тт.* Т.4: *Герменевтика и теория литературы* / Под ред. А.В.Михайлова и Н.С.Плотникова /Пер. с нем. под ред. В.В.Бибихина и Н.С.Плотникова. — Научное издание. «Дом интеллектуальной книги», -Москва: 2001.
7. Дильтей В. *Сущность философии* / Пер. с нем. под ред. М.Е.Цельтера. «Интрада», -Москва: 2001.
8. Плотников Н.С. *Жизнь и история: Философская программа Вильгельма Дильтея.* «Дом интеллектуальной книги», -Москва: 2000.

ЖАН БОДРИЙАР

(7 шілде 1929ж, Реймс, Франция –
6 наурыз 2007ж, Париж, Франция)

— француз социологы,
культурологы және философ-
постмодернист, фотограф.

Белгі-рәміздік объектілер және
коммуникация саласында айрықша
философиялық теория жасаушы.
Постиндустриялық қоғам мәселелерін
зерттеумен шұғылданады.

Философиялық шығармалары:

«Заттар жүйесі» (1968), «Өндіріс
айнасы» (1975), «Өнбейтін
стратегиялар» (1983), «Общество
потребления» (1970), «К критике
политической экономии знака» (1972),
«Символический обмен и смерть» (1976), «Соблазн» (1979), «Симулякры и
симуляция» (1981), «В тени молчаливого большинства, или конец
социального» (1982), «Америка» (эссе) (1986), «Прозрачность зла» (1990),
«Пароли. От фрагмента к фрагменту» (2000) және т.б.

Философиялық афоризмдері:

- Түкке тұрмайтын бірдеңенің бәсін көтеру үшін – оның маңайында
едәуір бос қуыс жасалады.
- Адам – заттан, зат – адамнан еркін бола алмайды.
- Кеңістікте – айна қандай рөл атқарса, сағат – уақыт үшін сондай рөл
атқарады.
- Қашан да дайын тұрушылықтың соңы сөзсіз үрейге ұласады.
- Зат – қоршаған ортасын қалыптастыруға келгенде адамның өзінің
алдына түсіп алады да, оның әлдебір қадамдар жасауына ұйтқы
болады.
- Зат – адамның оған қатысты жасайтын қадамдарынан да гөрі
күрделеніп барады.
- Көзқарас – бойға бітер қасиеттің ең қатерлісі.
- Орын алмастыра алмаушылық бар екенін бадырайта білдіру мен
иерархиялық рәсім зат біткеннің бәріне де тән.
- Негізінде, робот – қашан да құл болып қала бермек.
- Молшылықта заттың аздығы емес, тез бүлінетіндігі мұңға айналады.
- Үй-ішілік ахуал – өмір үшін мазасыздықтың бір көрінісі.
- Кез-келген көне дүние осы күнге аман-сау жеткені үшін ғана сүйкімді.
- Бөлме сағаты – біздің жүрегімізді артық мазаланудан сақтайтын темір
жүрек.
- Бояулардың әдетте моральдік-психологиялық мағынасы болады.

- Тұтынудың шегіне шыға алмайсың.
- Әлдебір міндет атқарушы адам – әуел бастан-ақ жалыққан адам.
- Жайлы орындықтың жалғыз мұны – ешқашан жападан жалғыз қалып қоймау, сол сияқты ешкіммен бетпе-бет те келіп қалмау.
- Адам кеңістікті бағындыру арқылы өзінің нарцистік болмысының кескіндемесін жасайды.
- Тұтынудың жойылмайтын себебі мынада жатса керек: ол әлдебір жетіспеушіліктерге негізделеді ғой.
- Коллекционер міндетті түрде «тамаша статуэтка» екен демейді, «тамаша зат» екен дейді.
- Несие жүйесі адамның өзінің алдындағы шыдамсыздығын шегіне жеткізе алады.
- Толық жетілген қалып адамға өз құдырет-күшін сырттан бақылаушы рөлін ғана қалдырады.
- Зат нақты тәжірибиелік қолданыстан шыққан сәтте-ақ мінез-құлық тәжірибиесі саласына өтеді.
- Оған қажет болмай қалған нәрсе – бізге қажет болуы мүмкін.
- Заттың әлсіздігі мен ажалы емес, соларға көзсіз елту –қасірет.
- Туристік сапар қашан да жоғалған уақытты іздеумен өтеді.
- Адамдарды жеңген кеңістіктен гөрі жеңілген кеңістік көбірек бөліп тұрады.
- Қозғалыс – қажеттілік, жылдамдық – ләззат.
- Біз мәңгі өз заттарымыздан оза алмай әуреге түсіп жүреміз.
- Сатып алмаған зат біздің қолымыздан уақыт тұрғысында алғанда ғана сытылып шығады: ол ешқашан сіздікі болған да емес.

Әдебиет:

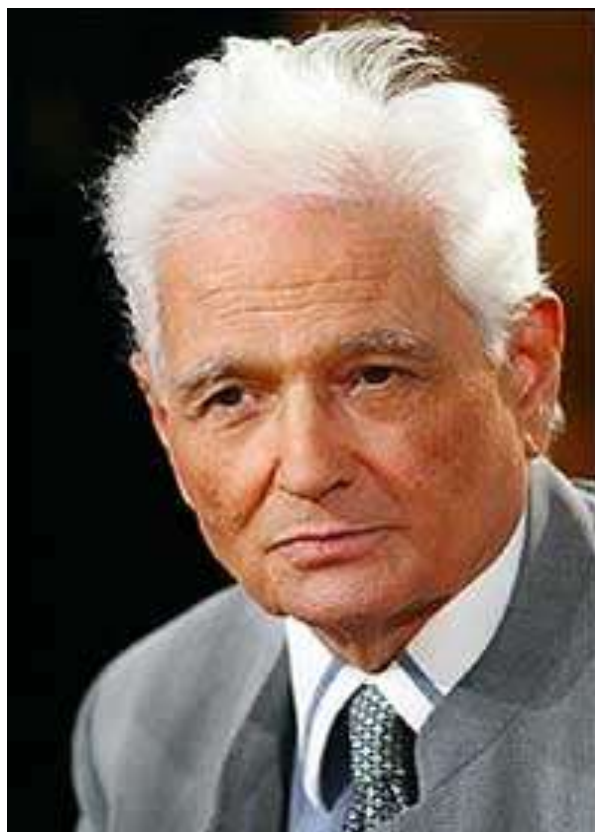
1. Бодрийяр Ж. *К критике политической экономики знака* (1972, рус. перевод 2003, пер. Д.Кралечкина. «Академический проект», —М: 2007.
2. Самарская Е. *Жан Бодрийяр и его вселенная знаков //Бодрийяр Жан. Общество потребления. Его мифы и структуры. — Москва: 2006. — с.251—264*
3. Шаймерденұлы Е. *Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер)/ Бодрийяр Жан . «Өлке», —Алматы: 2004. 31-бет.*
4. Дьяков А.В. *Жан Бодрийяр: Стратегии «радикального мышления» /Под ред. А.С.Колесникова. Изд-во С.-Петербур. ун-та, —СПб: 2008. — 357 с.*

ЖАК ДЕРРИДА

(15 шілде, 1930ж.Эль-Биар (Алжир)
– 9 қазан, 2004ж. Париж)

— француз философы және әдебиет теоретигі, деконструктивизмнің негізін қалаушы. Структурализм ағымының өкілі. Мәдениеттанушы ретінде де кеңінен танымал тұлға.

Эль-Биар елді-мекенінде дәулетті еврей отбасында дүниеге келді. Ол ата-анасының үшінші баласы болатын. Оның әуелгі есімі Джеки (голливудтағы атақты актерлердің бірінің есімі) болатын, кейін Парижға қоныс аударған соң барлық француздарға ортақ есім – Жак деген есімге ие болды.

1942 жылы екінші жылға көшкен кезінде Деррида лицейден қуылды, оған себеп –ұлтына қатысты жағдай еді.

1948 жылы ол Руссо, Ницше және Камю философияларын оқып, онымен шындап айналыса бастады.

19 жасында Алжирден Францияға келеді, 1952 жылы үшінші рет қадам жасағаннан кейін Жоғары Қалыпты мектепке (Ecole Normale Supérieure) оқуға түседі. Осында ол М.Фуко мен Л.Альтюссермен жақын танысады. Деррида көбіне М.Фуконың дәрісін тыңдайды, кейін атақты француз интеллектуалдарына айналған пікірлес достарын табады.

1960–1964 жылдары Сорбоннда ассистент болады.

1964 жылдан Деррида – Париждегі Grandes Ecoles-те философия профессоры. Кейін Жоғары Қалыпты мектепте және Әлеуметтік ғылымдар саласында зерттеулер жүргізу Жоғары мектебінде ұстаздық етті, Еуропа қалаларында дәрістер оқиды.

1966 жылы Р.Бартпен бірге Джонс Хопкинс (Балтимор) университетінде өткен «Языки критики и гуманитарные науки» атты Халықаралық коллоквиумға қатысады.

1968 жылдан 1974 жылға дейін Джонс Хопкинс университетінде оқытушылық қызметте болады.

1974 жылдан кейін – Йель университетінің оқытушысы.

1981 жылы чех интеллектуал-диссиденттеріне қолдау көрсеткен. Чехословакияға барған сапарында «наша өндіргені және оны сатқаны үшін» деген жаламен қамауға алынды. Одан Франция Президенті Ф.Миттеранның араласуының арқасында босатылды. 1988 жылы оккупацияланған аймақта Палестина зиялыларымен кездесіп, олардың азаттық жолындағы күресіне іш

тартатындығын білдірді. Халықаралық философиялық колледждің (1983) негізін қалаушылардың бірі.

9 қазан 2004 жылы Парижде рак ауруынан қайтыс болды.

Философиялық шығармалары:

«Дауыс пен феномен: Гуссерль феноменологиясындағы таңба мәселесіне кіріспе» (1967), «Грамматология туралы» (1967), «Хат пен айырмашылық» (1967), «Диссеминация» (1972), «Философияның шекарасы» (1972), «Ұстанымдар» (1972), «Айқай» (1974), «Шпоры. Стили Ницше» (1978), «Почта қағазы: Сократтан Фрейдке дейін және одан да әрі» (1980), «Маңайлар» (1986), «Рух туралы: Хайдеггер мәселесі» (1987), «Психея: өзгені ашу» (1987), «И подписано: Понж» (1988), «Маркстің елестері» (1993), «Хора» (1993), «Сила закона» (1994), «Монолингвизм другого» (1996), «Прощайте – Эммануил Левинас» (1997), «Местопребывание. Морис Бланшо» (1998) және т.б.

Батыстың философиялық әлемінде француз философы Жак Деррида стандартқа сай келмейтін әйгілі тұлға ретінде белгілі. Студенттер оны «табынатын тұлға» деп атайды. Мұның бәрі атақ пен пирамидаларды жоққа шығаратын постмодерндік күйге қайшы келеді. Бірақ Деррида біздің қабылдауымызда мұндай стереотиптердің күшті болатынын білмесе де, қазіргі философияда ең көп сілтеме жасалатын философқа айналған. 1967 жылы автордың есімін әйгілі еткен өзара байланысы бар үш кітап бірден жарыққа шығады, олар: «Жазба хат және айырмашылық», «Дауыс және феномен» және «Грамматология туралы». Соңғы кітапты бағдарлық деп санауға болады.

Өзінің мәдениеттегі қызметін деконструкция деп атаған Деррида, өзінің ілімінің жоққа шығаруға негізделмей, терең дәлелдеуші және жағымды болатынын ескертеді. Деконструкция сөзі хайдеггерлік «деструкциядан» шығып, қандай да бір қозғалысты, қайта орналастыру, декомпозицияны, мәдени негіздерді қирату мен негацияны емес, ығысуды білдіреді. Бұл ашық, үнемі жаңа жолды іздейтін, жаңа құралды жасайтын деконструкция теориясы ғана емес, тәжірибие де, автордың қоғамдық институттарды, ең алдымен, білім беруді деконструкциялауға байланысты өзінің теориялық идеяларын кітаптар мен қоғамдық акцияларда жүзеге асыратын жеке әрекеті. Бүгінде деконструкция философия мен әдебиетте ғана емес, лингвистикада, психологияда, әлеуметтануда, өнертануда, сәулет өнерінде тәсіл ретінде пайдаланылады. Дерриданың шығармашылығы жөнінде көптеген диссертациялар мен монографиялар жазылған.

Философиялық көзқарастары:

Постмодернист мәдениеттің жаңа философиясының туғанын айтады. Философия мен гуманитарлық ғылымдардың өзара әрекеттесу типі өзгеріп, біріңғай гуманитарлық білім жасалады. Егер Гегель үшін, тіпті, Гуссерль үшін де, философия гуманитарлық білім пирамидасының төбесі ретінде бақылау мен қадағалау қызметін атқарып, нүктеге, ешнәрсеге дейін өзгерсе, онда, Дерриданың ойынша, пирамидалық форманы көлбеуге ауыстыру қажет, бұл жерде философия барлық гуманитарлық ғылымдармен тығыз

ынтымақтастықта билік етуші құзыры болмайтын жағдайға түседі. Философия демократияланады, бұрын кіруге рұқсаты болмаған ғылымның, қызметтің, өнердің әртүрлі салаларына кіруге рұқсат алады. Кез келген феномен, мысалы, көзге түскен ұмытылған жазулары бар пошта откриткасы философиялық толғануға себеп болады.

Деррида, тілдік нақтылықтың өзі классика үшін дәстүрге айналған тілді көмекші, қызметтік функцияға келтіретін, яғни сөз ойдың таңбасы, ал жазу таңбаның таңбасы деп есептеп, оны қандай да бір екіншілік, техникалық нәрсе деп қабылдайтын мәдениеттегі нақты жағдайға қарсы шығатынын байқайды. Бүгінде жазу өзінің дербестігін, жасырын мүмкіндіктерін, әлеуетін, онтологиялығын нығайтады.

Қазіргі жағдайда кез келген таңба (ауызекі де, жазбаша да) таңбаның таңбасы, іздің ізі, таңбалаушының таңбалаушысы, таңбаланушыға ешқашан жетпейтін сілтемелердің шексіз тізбегіндегі үзбе. Осының арқасында бәрі жазуға айналған. Адам мен әлемнің арасында делдалдардың құжынаған «үйірі», сондықтан болмыстың өзі көз жетпейтін қиянда қалады. Рас, ол «із» қалдырады, бірақ бізге «із» емес, «іздердің ізі», біз бен ақиқаттың арасына сынамаалап, жанамалардың тізбегі кірігеді.

Дерриданың тұжырымдамасын қазіргі коммуникативті тәжірбиелер бұзатын сияқты көрінеді, оларда ауызекі мәдениет қайтадан өз орнын талап ете бастайды. Компьютер ауызекі лебізді түсінетін жағдайға жеткенде, жазуға ығысуға тура келеді. Ауызекі нақылдың дәстүрі Буддадан Сократқа дейін, шығыстық философиядан қазақ философиясына дейін ешқашан өлмеген, өйткені ауызекі лебіз әрқашан нанымды, шынайы әрі тірі көрінетін. Ауызекі тілдің тұтас мәдениеттері бар, оларға фольклордың аса бай мұрасын иеленетін қазақтың дәстүрлі мәдениеті де жатады. Ақпараттық технологиялармен байланысты, ауызекі мәдениеттің қазіргі түлеуі жаңа ғылыми мүмкіндіктерге жол ашады. Мысалы, АҚШ-та «ауызекі тарих» деген бағыт дамып келеді. Егер жазбаша тарихты қолында билігі бар, артына мемуар қалдыратын адамдар жазса, онда ауызекі тарих қарапайым адамдардың өмірі туралы баяндап, кәдімгі өмірдің түкпірлеріне шейін жетеді, мындаған көзқарастар мен өмірлік бағаларды табады.

Бірақ, біріншіден, ауызекі тарих жазбаша дереккөздерге емес, ауызекі әңгімелерге негізделсе де, сол әңгімелердің бәрін жазып алады. Екіншіден, ауызекі лебіздің жаңаруы Дерриданың жазу тұжырымдамасына қарсы дәлел болмайды. Деррида жазуды жазба (письменность) ретінде ғана емес, таңбаларды қолданатын ауызекі дәстүр де кіретін мәдениеттегі адамға тән болмыстың тәсілі ретінде сипаттайды.

Батыстық мәдениет әрқашан «жазуды екіншілік және аспаптық қызметке қамауды көздейтін», – деп атап өтеді Деррида. Ол кездейсоқ, екінші дәрежелі әрекет емес, тереңдік өлшемдегі болмыстың екі көрінісін: идеяны, қайсібір трансцендентті нәрсені және оның солғын көшірмелерін, көлеңкелерді; мән мен құбылысты; ішкі мен сыртқыны ажырататын батыстық метафизиканың басты ниетінің көрінісі еді. Категориялардың бүкіл жүйесі: біріншілік-екіншілік, анықтаушы-көмекші, таңбалаушы-

таңбаланушы қағидасы бойынша жасалады. Бұл жерде тіл де ортақ сызба-нұсқаға кіреді.

Әңгіме батыс мәдениетіне тән, бір әріп бір дыбысты белгілейтін, дауыс пен қатынасудың (субъектінің) жазуға жүргізетін үстемдігі жүзеге асатын фонетикалық жазудың түріне қатысты болып отыр. Таңбаның құнсыздануы жалпы таңбаның құнсыздануы, абсолютті құнсыздану болып табылады, – дейді автор. Таңбаның қисынына нұқсан келтіргенде ол негізгі «шекті таңбаланушы-таңбалаушы» қарама-қарсылығын бұзады, сонымен бірге «жан мен тән», ішкі-сыртқы, ақиқат, субстанция, уақыт түсінігін де бұзады.

Философиялық афоризмдері:

- Из – тәннің бір бөлшегі.
- Ойынға айналған жерде ой да ештеңе айтқысы келмей қалады.
- Бар жерде барлық жағдайда тек айырмашылық пен ізден кейінгі із ғана бар.
- Кейде сырты қаншалықты сабырлы болса, іші соншалықты буырқанысқа толы құбылыстар кездеседі.
- Ара-тұра пысықтықтың да ішкі түйсікке сай тапқырлық танытып, дұрыс таңдау жасау білудей көрінетіні бар.
- «Иә» қайталауды қажет етеді.
- Оппозицияны қайта құру деген – алдыммен белгілі бір сәтте иерархияны аяғын аспаннан келтіріп айналдырып қою.
- Бір нәрсені қалпына келтіру үшін, жаңа құрылымды бұзу керек болатын кез де аз емес.
- Тілден де тыс бірдеңе бардай көрінетін бірдеңе бар екені анық: бәрі қалай айтуға байланысты.
- Өз тілінде сөйлеу – тәржімә талап ету деген сөз.
- Кейде тура бастан ұрғандай дөрекі ұрандармен көшеге шығуға тура келеді.
- Кітаптың соңы – жазудың басы болмайды.
- Тәжірибие жинақталса болды, басқа бірдеңеге сілтеме жасау деген де сұмаң етіп шыға келеді.
- Әдеби дәстүрдің тілдің өзімен таласып, оның сыртынан да бірдеңе тауып алғысы келгенінде тұрған ештеңе де жоқ.
- Ортақ ереже болмаса – ешкім ешкімге ешқашан ортақ кеңес бере алмайды.
- «Жекелеген қайта құру» деген болмайды: ол – барлық жерде бірдей жүзеге асуға тиіс құбылыс.
- Жай-жапсарын толық тәптіштеп әңгімелеу деген – маңызды деталь дегеннің бәрін сүзгіден өткізіп сұрыптауға жатады: яғни цензура жасау деген сөз.
- Бір мезгілде әрі талдап отырған мәтіннен көз жазып қалмау, әрі өзің тапқан дүние боларлық бірдеңе жазып шығу – мүмкін емес.
- Тілге бұйырған тағдырдың өзі – тәннен бөлініп шығу.
- Нүкте қашанда қалауыңызға қарай қойылады.

- Деректің өзі – теория: сипаттап берсең болғаны.
- Ең бір сөніп қалуға болмайтын нәрсе – тарихтың метафизикалық ұстыны.
- Оқырман не бәрінен хабардар, не ештеңе білмейтін болуға тиіс.
- Таза «иә» болмайтыны тәрізді, таза дарын деген де болмайды.

Әдебиет:

1. Деррида Ж. *Жак Деррида в Москве/ Сост. Рыклин М.К. РИК «Культура»*, —Москва: 1993. - С. 13-81.
2. *Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», —Алматы: 2009. 426-428 беттер*
3. Шаймерденұлы Е. *Ақиқат айнасы (Философиялық афоризмдер) /Анықтамалық: Жак Деррида. «Өлке», —Алматы: 2004. 27-30б.*
4. *Батыс философиясының антологиясы //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан», —Алматы: 2002.*
5. Латицкий В. *Письмо и различие: первый взгляд //Деррида Ж. Письмо и различие /Пер. с фр. под ред. В.Латицкого. «Академ.проект», —М: 2000. С. 420.*
6. Деррида Ж. *Эссе об имени. «Алетейя», —СПб: 1998. — 190 с.*
7. Деррида Ж. *Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля //Пер. с фр. С.Г.Калининой и Н.В.Суслова. «Алетейя», —СПб: 1999. — 208 с.*
8. Деррида Ж. *О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. «Современный литератор», —Минск: 1999. — 832 с.*
9. Деррида Ж. *Письмо и различие. /Пер. с фр. под ред. В.Латицкого. «Академ.проект», —СПб: 2000. — 430 с.*
10. Деррида Ж. *О грамматологии /Пер. с фр. и вст. ст. Н.Автономовой. — Москва: 2000. — 512 с.*
11. Деррида Ж. *Диссеминация /Пер. с фр. Д.Кралечкина; науч. ред. В.Кузнецов. «У-Фактория», —Екатеринбург: 2007. - 608 с.*
12. Деррида Ж. *Письмо и различие. /Пер. с фр. Д.Кралечкина. «Академический проект», —Москва: 2007. — 495 с.*
13. Деррида Ж. *Позиции /Пер. с фр. В.В.Бибихина. «Академ.проект», —М: 2007.*
14. Автономова Н.С. *Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках. — Москва: 1977.*
15. Автономова Н.С. *Деррида и грамматология //Деррида Ж. О грамматологии /Пер. с фр. и вст. ст. Н.Автономовой. — Москва: 2000.*
16. Мазин В. *Субъект Фрейда и Деррида. «Алетейя», —СПб: 2010.— 256 с.*

ЖИЛЬ ДЕЛЕЗ

(18 қаңтар, 1925ж, Париж – 4 қараша, 1995ж, сонда)

— француз арасынан шыққан философ-постмодернист, бірегей ойшыл. Постструктурализм бағытын ұстанушы.

Жиырмасыншы ғасырдың 60-жылдарындағы солшыл радикалдық саяси ағымдар сойылын соғушы. Ол ешкіммен салыстыруға келмейді. Оның философиялық тағдыры да бірегей. Делез философия, өнер, ғылым аумағында аралық тұлға іспетті гуманитар ғалым. Делез Гегель стиліндегі философиялық туындылармен айналысатын заман өткен деп ашық жазған. Оның себебі театрдың, киноның, әдебиеттің жаңаруы еді. Өйткені өнер философиясының көрнекі құралы емес. Ол оның ішкі жүйкесі.

Философиялық шығармалары:

«Ницше және философия» (1962), «Капитализм және шизофрения» (бірінші томы – «Анти-Эдип» (1972), «Ризома» (1976), «Номадология туралы трактат» (1980), «Айырмашылық пен қайталау» (1968), ал «Мәннің логикасы» (1969), «Кино-1» (1983), «Кино-2» (1985) кемеліне келген, концептісінің қалыптасуында маңызды болған кітап.

Делез философия тарихына деген дәстүрлі емес көзқарасты негіздеген тарихшы ретінде де белгілі. Ол Кант, Спиноза, Лейбниц, Бергсон, Ницше, Фуко туралы еңбектерді жазып, өзінің философиялық «менін», өзінің өзгешелігін айқындау үшін солармен сұхбат құрады. Сондықтан олар Делез үшін сөздің постмодерндік мағынасында жақын әрі басқа достар, олармен келісуге де, оларды жоққа шығаруға да болады, мысқылдап, қалжындауға не таңдануға болады, бірақ ең бастысы олармен бәсекелесіп, жарысуға болады.

Философиялық көзқарастары:

Делездің философиялық концептісі – қалыптасу, өзгешелік. Бұл ұғымдарда ескі философиялық адасушылық, яғни репрезентация мен оның категорияларын еңсерілуі көрініс табады.

Европалық ой тәжірбиесінің сипатын анықтайтын репрезентация қайсібір біріншілік, бастапқы нәрсенің екіншілік, туынды нәрседе көрінуін білдіреді (мәннің – құбылыста, ішкінің – сыртқыда). Репрезентацияның бір ғана орталығы және жалғыз ғана ұстатпайтын перспективасы, осыған байланысты жалған тереңдігі болады. Керісінше, қозғалыс көптеген орталықтардан, перспективалардың ығысуынан, көптеген көзқарастардан тұрады.

Репрезентациядан, тереңдіктен және оларға тән категориялардан арылу, симулякрлар әлеміне өту барабарлықтың жаншуынан тыс,

барабарлыққа қызмет ететін терістеуге деген қатынастан тыс өзгешелік туралы айтуға мүмкіндік береді. «Симулякр – өзгеше нәрсенің өзгеше нәсемен ажырату арқылы сәйкесетін жүйесі».

Идеялар әлемі заттардың әлеміне, көшірме, бозарған көлеңкелер әлеміне жарық түсіреді. Онда тірек, үміт, сенімділік бар. Бірақ Платон «түпнұсқа – бірінші көшірме» және бірінші көшірме – екінші көшірме қатынасының әртүрлі болатынына, олардың қағидатты өзгешелігіне назар аударады. Делез мұнда болуы мүмкін симулякр әлеміне қатысты долбарды, қандайда бір алдын ала сезуді байқайды.

«Симулякрлар көшірмеге қарағанда, ұқсамауды жасайды», сондықтан да Платон «көшірмелердің симулякрларды жеңуін бекіткісі» келеді, ал Делездің пікірі бойынша, бірінші көшірмені ұлықтауды қойып, басқа кеңістікке, яғни «көшірме-көшірме» қатынасына өту керек. «Көшірме – ұқсастық тән болатын бейне. Симулякр дегеніміз ұқсастығы жоқ бейне. Құдай адамды өзінің бейнесіне ұқсастығын жоғалтып, бейнені ғана сақтап қалған».

«Симулякрды» түсіндіру үшін қарапайым мысал келтіретін болсақ, бәріміз Леонардо да Винчидің «Джаконда» картинасымен таныспыз. Бірақ сіз оны қайдан көрдіңіз? Сіз ол сақталатын Луврда, француз мұражайында болдыңыз ба? Сіздің көргеніңіз түпнұсқа емес, репродукция болар. Және ондай репродукция – түпнұсқаның бірінші көшірмесі емес (түпнұсқа-көшірме қатынасы), басқа сансыз көшірмелерден жасалған көшірме (көшірменің көшірмесі). Сіз көрген нәрсе түпнұсқадан көптеген көшірмелер арқылы алыстап кеткен «Джаконданың» көшірмесі, симулякр болады.

Неге «симулякр» термині постмодернизм үшін маңызды болады? Өйткені ол постмодерн мәдениетінің қазіргі түрін білдіреді. Нақтылық, яғни түпнұсқа бізден алыстап барады, әлем мен біздің арамызда көптеген делдалдар, «симулякрлар» пайда болады. Виртуальді Ғалам симулякрлардың Ғаламы болып табылады.

Делездің шығармашылығында «ризом» метафора ұғымы маңызды орынды иеленеді. Бұл терминге ботаникалық емес, этномәдени мағына үстесек, онда «ризоманы» көшпен, ал «ағашты» отырықшы өмір сүру салтымен салыстыруға болар еді. Делез бен Гваттари «Капитализм және шизофренияның» екінші «Номадология туралы трактат» томында дәл солай жасайды. Авторлар шығыстық және батыстық танымдық типтерін жерді, территорияны игерудегі ерекшеліктермен байланыстырады. Олар батыстық стратегияны «компарс» деп атайды және ол территорияны өлшеу, сызу, үлестіру практикасымен анықталады. Шығыстық стратегия – «диспарс» көшпелінің кеңістігімен анықталады. Ол жол траекториясындағы жеке кездесулер мен түйісулердің кеңістігі.

Сондықтан отырықшы мәдениет инварианттарды іздейді, ал көшпелілердің ғылымында айнымалылар үздіксіз өзгеру жағдайында болады. Батыстық ғылымның тәсілдері – индукция, дедукция, репродукция. Шығыстық тәсілдер – танылатын материалға бойлау. Батыстық тәсілдер бақылау объектіге қатысты сыртқы көзқарастың сақталуын талап етеді:

жағада тұрып, тасқынды бақылау болады. Көшпендінің қозғалысы – басқа нәрсе: біз өзеннің ағысын тамашалап, жағада тұрмаймыз, өзіміз сол ағында, қозғалыс үдерісінде боламыз.

Сонымен, постмодернизм философиясы жайында не айта аламыз?

Ең алдымен, постмодернизм ең қиын жұмысты, яғни философиялық білімнің табиғатын қайта пайымдау; нақтылыққа деген көзқарастың жаңа типін философиялық тұрғыда түйсіну, дәлірек айтсақ, нақтылық мәселесін виртуалды болашақпен байланыстыру, тіл мен жазудың басқа мүмкіндіктерін, кеңістік пен уақытты түсінудегі өзгерістерді анықтау; бүкіл батыстық дәстүрді «екіұдайылық» оптикасымен қоса деконструкциялап, қайта жинау; адам тұрмысының жағдайын «пост» кеңістігінде анықтау (пошталар, қиылысатын ақпараттар ағымдары) жұмысын атқарады.

Постмодернизмді жаһандану философиясы деп атауға негіз бар. Бүгінде жаһандану болмай қоймайтын нақтылыққа айналды, ол туралы, яғни ақпараттық революция, нарықтардың, технологиялардың, телекоммуникациялардың интеграциясы туралы көп жазылып та, айтылып та жүр. Постмодернизм жаһанданудың шарттарын философиялық тұрғыда анықтады, басқаша онтология мен антропологияны белгіледі, өздерінің шексіз ойынында түпнегіздерді, онтологиялық түпнұсқаларды жасырған «симулякрлардың, іздердің» өнімділік қуатын айқындады.

Философиялық афоризмдері:

- Маскүнемдік – құмардан шығуға емес, айрықша әсерленуге ұмтылады.
- Бағыныштылық – қатыгездіктің бір фигурасы ғана болуы әбден ықтимал, өйткені, онда фигура деген көп-ақ.
- Бар дүние – жұмыртқа.
- Кез-келген қаланың ішінде тағы бір қала болады.
- Өзі тапқан және өзі қайта көміп тастаған тұңғышқа қайта оралу – міне, Ницшенің мүлдем өзінше өлген жері осы.
- Мәселе, биліктің не екенінде және қайдан шыққанында емес, қалай жүзеге асырылып жатқанында.
- Кімнің сөйлеп тұрғаны тілдің қандай мүмкіндіктері бар дегеннен кем маңызды мәселе емес.
- Мағынасы бар нәрсенің бәрінің мәні де болады, бірақ соңғысы алғашқысымен салыстырғанда мүлдем басқа негізде айқындалады.
- Кез-келген талдау – құбылыстың мәнін ашуға жатады.
- Дүниеде ойлануға мәжбүр ететін бірдеңе бар.
- Сократтың өлімінде естен танып, өзіне-өзі қол салудың бір белгілері бар.
- Пікір айту саласында мүмкін де, елес те ештеңе жоқ, мұнда бәрі – айқын.
- Ақмақтық – жануарға тән белгі емес. Жануар «ақымақ» болудан ерекше қорғалған.
- Міндет дегеніміз – сынау мен талдау.
- Білім – ғылым емес, тіпті, танымға да жатпайды.

- Идеялар дегеніміз – көп мағыналылық, әр идея – көп мағыналы, көп қырлы.
- Қартайып туатын құндылықтар бар.
- Жекені жалпыдан бөліп ала алмайсың.
- Ғылым да, поэзия да білімге жатады.
- Билік өмірді өз объектісіне айналдырған кезде – өмір биліктің қарсыласы болып шығады.
- Кез келген ажалдың екі мағынасы бар.
- Кез келген дәуір өзінің айтқысы келгенінің бәрін айтып барып тынады.
- Бұзылған адамның әлемі – басқасы жоқ әлем, яғни, мүмкіндігі жоқ әлем.
- Өмір – ойға жан береді, ал өмірді оятатын – ой.
- Негіздеу дегеніміз – анықтау.
- Көбіне алғысөзді – артынан, соңғы сөзді – алдымен оқу керек деседі.
- Тіл – не түгел беріледі, не мүлдем болмайды.

Әдебиет:

1. Делёз Ж. *Ницше и философия*. /Пер. с фр. О.Хомы /под ред. Б.Скуратова. — Москва: 2003. — 392 с.
2. *Батыс философиясы*. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», —А: 2009. 433б
3. Шаймерденұлы Е. *Ақиқат айнасы (Философиялық афоризмдер)* /Анықтамалық: Жиль Делез. «Өлке», —Алматы: 2004. 77-85, 232-б
4. Делёз Ж. *Логика смысла* /Пер. с фр. Я.И.Свирский. «Раритет». —М.; «Деловая кн.», —Екатеринбург: 1998; «Академ.пр.», —М: 2010.
5. Гваттари Ф., Делёз Ж. *Что такое философия?* /«Ин-т эксперим. Социологии», —М; «Алетейя», —СПб: 1998.
6. Делёз Ж. *Различие и повторение* /Пер. с фр. Н.Б.Маньковской и Э.П.Юровской. «Петрополис», —СПб: 1998.
7. Делёз Ж. *Марсель Пруст и знаки* /Пер. с фр. Е.Г.Соколова. Лаб. метафиз. исслед. при Философ. фак. СПбГУ: «Алетейя», —СПб: 1999.
8. Делёз Ж. *Эмпиризм и субъективность: Опыт о человеческой природе по Юму; Критическая философия Канта: учение о способностях; Бергсонизм; Спиноза* /Пер. с фр. — Москва: 2001.
9. Делёз Ж. *Переговоры. 1972—1990* /Пер. с фр. В.Ю.Быстрова. «Наука», —СПб: 2004. — 235 с.
10. Делёз Ж. *Кино: Кино 1. Образ-движения; Кино 2. Образ-время* /Пер. с фр. Б.Скуратова. — Москва: 2004.
11. Делёз Ж., Гваттари Ф. *Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения* /Пер. с фр. и послесл. Д.Кралечкина, науч. ред. В.Кузнецов. «У-Фактория», — Екатеринбург: 2007. — 672 с.
12. Делёз Ж., Гваттари Ф. *Тысяча плато. Капитализм и шизофрения* /Пер. с фр. и послесл. Я.И.Свирского, науч. ред. В.Ю.Кузнецов. «У-Фактория», —Екатеринбург; «Астрель», —Москва: 2010. — 895 с

ДЖОН ДЬЮИ

(20 қазан 1859ж, Бёрлингтон, Вермонт штаты – 1 маусым 1952ж, Нью-Йорк)

— американың ең атақты философы әрі атақты педагогы, прагматизм деп аталатын ірі философиялық бағыттың өкілі, инструменталист.

Прагматизм – абстракті ақиқатты, ұғымдардың танымдық рөлін терістеді, ұғымның орнына белгілерді қарастыруды ұсынды. Ұғым тек субъектке ғана қатысты болып, оның мағынасы нақты практикалық салдардың (пайдалы, тиімділік) нәтижесі болып табылады.

Прагматизмнің негізін алғашқы прагматизм өкілдері, американ философтары – Чарлз Сандерс Пирс (1839-1914) пен Уильям Джемс (1842-1910) салды. Соңғы прагматизм өкілдері – Джордж Герберт Мид (1863-1931) пен Джон Дьюи болып саналады.

Философиялық шығармалары:

Ол 30-дан аса кітап пен 900-дей ғылыми мақалалардың авторы.

Философиялық көзқарастары:

Д.Дьюи – инструменталист. Интеллект – біздің жүріс-тұрысымыз, мінез-құлықтарымызды реттеу құралы, ал таным – адамға қарсы тұрған ортаға бейімделу құралы. Дьюи теория немесе гипотезаның ақиқаттылығының критерийі, өлшемі – тәжірибиедегі берілген жағдайлардың практикалық тиімділігі деп ұғынды. Әдептілік, моральдік өлшемі – практикалық мақсаттылық.

Философиялық ерекшеліктері:

- ❖ Философиялық бағыты жағынан ол эмпирист болды;
- ❖ Философияның негізгі мәселесі, ұғымы – тәжірибие ұғымы болуы керек;
- ❖ Тәжірибиені жүзеге асырушы – сана болып табылады;
- ❖ Тәжірибие сезімдік, асқан сезімдік (спириттік, рухани), діни, моральдік, көркемдік, әлеуметтік, мәдени және т.б. болып бөлінеді;
- ❖ Философияның мақсаты – тәжірибие ағымында адамның алдына қойған мақсатына жетуіне көмектесу;
- ❖ Тәжірибиені жетілдіру шарты – қоғамның өзін жетілдіру, яғни әлеуметтік реконструкция болып табылады;
- ❖ Тәжірибиені жетілдіру жолы – тәжірибиеге «жоғары технологиялық» терең ғылыми әдістерді қолдану;
- ❖ Тәжірибиені реконструкциялаудың үшінші маңызды жолы – ойлауды жетілдіру (ғылыми әдістер негізінде);

- ❖ Ғылыми әдіс – адамның мақсатына жету үшін, табысты іс-әрекет, қызметі үшін таптырмайтын құрал (инструмент);
- ❖ Әдістің нақты әсер ету тетігін ізденісте Д.Дьюи проблематикалық жағдайлар туралы ілімді енгізді;
- ❖ Әдістің (методтың) қажеттілігі актуалдық (шындықтағы) күмәнданудың бар болуынан туындайды;
- ❖ Проблематикалық жағдайды шешу көбінесе альтернативаны тандауға байланысты;
- ❖ Ғылыми әдіс дегеніміз – проблематикалық жағдайды шешілетін жағдайға айналдырудың нақты қадамдары болып табылады;

Философиялық афоризмдері:

- Елеулі болуға ұмтылу – адамзат баласының қозғаушы күші.
- Адамдарда құлшыну туғызуды өз бойымдағы ең басты қасиет дер едім және адам бойындағы жақсы нәрсені дамытудың ең дұрыс тәсілі – оның құндылығын мойындау мен көтермелеу деп ойлаймын.

Әдебиет:

1. Дьюи Дж. *Демократия и образование* /Пер. с англ. «Педагогика-пресс», —Москва: 2000.
2. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. *Іліми Философия. /Прагматизм философиясы. Д.Дьюи. «Парыз», —Астана 2009. 97-98 беттер*
3. Дьюи Дж. *Реконструкция в философии* / Пер. с англ. М.Занадворов, М.Шиков. «Логос», —Москва: 2001.
4. Дьюи Дж. *Реконструкция в философии; Проблемы человека* /Пер. с англ., послесл. и примеч. Л.Е.Павловой. «Республика», —М: 2003.
5. Дьюи Дж. *Общество и его проблемы* /Пер. с англ. И.И.Мюрберг, А.Б.Толстова, Е.Н.Косиловой. «Идея-Пресс», —Москва: 2002.
6. Дьюи Дж. *От ребёнка — к миру, от мира — к ребёнку (Сб. статей).* «Карануз», —Москва: 2009. — 352 с.
7. Дьюи Дж. *Философские труды: Издание подготовлено Б.А.Шарвадзе, —Тбилиси: 2009*
8. Кроссер П. *Нигилизм Дж. Дьюи* / Пер. с англ. — Москва: 1958.
9. Гуреева А.В. *Критический анализ прагматической эстетики Д.Дьюи. Изд-во МГУ, —Москва: 1983.*
10. Шарвадзе Б.А. *Философия Джона Дьюи. В книге Шарвадзе Б.А. - Историко-философские труды, —Тбилиси: 2009.*
11. Роджерс Т. Эймс. *Диалог между конфуцианством и прагматизмом Дж. Дьюи //Сравнительная философия: Моральная философия в контексте многообразия культур. —Москва: 2004. С.86-104.*

ДЭНИЕЛ БЕЛЛ

(10 мамыр 1919ж., Нью-Йорк, АҚШ –
25 қаңтар 2011ж., Кембридж,
Массачусетс, АҚШ)

— американдық философ, социолог әрі публицист, постиндустриалдық (акпараттық) қоғам теориясының негізін қалаушы, футуролог.

Дэниел Белл поляк-еврейлері иммигранттары Бенджамин Белоцкий және оның зайыбы Энн Капландардың ұлы еді. Беллдің дүниеге келгеннен кейінгі ең алғашқы тілі – идиш болатын. 1959–1969 жылдары – Колумбия университетінде социологиядан сабақ

берді.

1960 жылы – Колумбия университетінде философия докторы деген ғылыми атаққа қол жеткізді.

1969–1990 жылдары – Гарвард университетінде социологиядан сабақ берді.

1999 жылы – гуманизмі үшін Алексис де Токвилдің арнайы Сыйлығына ие болды.

Өзі қалыптастырған «постиндустриалдық қоғам» концепциясының арқасында Белл батыстағы әлеуметтік болжамның жетекші өкіліне айналды және Америка Құрама Штаттарының интеллектуалдық өмірі мен қоғамдық пікірінде үлкен беделге ие болды. Қазіргі капиталистік қоғамдағы дағдарыстық құбылыстарды ол капиталистік экономиканың «рационалдық» принциптері мен гуманистік бағыттағы мәдениеттің арасындағы ажыратушылықпен түсіндіріледі.

Философиялық шығармалары:

«Идеологияның ақыры» (1960), «Келе жатқан постиндустриалдық қоғам» (1973), «Капитализмнің мәдени қайшылықтары» (1976) және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Бірде ол өзін «экономикадағы социалист, саясаттағы либерал және мәдениеттегі консерватор» деп жазды. Дэниел Белл батыстық мәдениеттің дағдарысы туралы «діни орталықтық» ұстанымды дамытады және дағдарыстан шығудың бір жолы ретінде діни тұрғыда жаңғыруды ұсынады.

Әдебиет:

1. Белл Д. *Грядущее постиндустриальное общество. «Акад-я», —М: 1999.*
2. Белл Д., Иноземцев В. *Эпоха разобщенности. Центр исследований постиндустриального общества, —Москва: 2007*

СЭР КАРЛ РАЙМУНД ПОППЕР

(28 шілде, 1902ж. Вена, Австро-Венгрия
– 17 қыркүйек, 1994ж. Лондон,
Ұлыбритания)

— австриялық және британдық философ әрі социолог;

XX - ғасырдың жүзжылдығындағы ықпалды философтардың бірі; еңбектері негізінен әлеуметтік және саяси философиядан тұрады. Қисындық позитивизм ағымына теориялық жағынан конструктивті түрде қарсылық жасауға бағытталған «Сыншыл реализм» мектебінің негізін салушы. Қисындық позитивизм әдісі метафизиканы ғана емес, жаратылыстану ілімдерін де жоққа шығарады деп есептейді. Ғылым мен философияға қатысты өзгеше ұстанымдары бар. Негізгі зерттеу салалары – логика, таным теориясы, әсіресе әлеуметтік философия, социология. Оның, әлеуметтік ойға қосқан үлкен үлесі – тоталитаристік концепциялардың барлық түрлері мен бағыттарына қарсы жазылған ашық қоғам туралы теориясы. Онда ол ашық қоғамды, яғни батыс елдерінде қалыптасқан демократиялық қоғамдық жүйені адамзат қоғамдарының белгілі бір түрі ғана деп қарамай, адамдардың табиғатына бірден бір сай келетін, жеке адамның еркіндігі мен дербестігіне құрылған, қандай да болмасын, үйлесімдікке жетелейтін оң өзгерістерге ашық әрі керісінше, жаулық пен араздыққа жабық ете алатын құрылым екендігін философиялық, социологиялық талдаулармен негізделген.

1937 жылға дейін Венада жұмыс істеген. Кейін Ұлыбританияға ауысады. 1946-1970 жылдар аралығында Лондонда Экономика және саяси ғылымдар мектебінде ұстаздық етті.

Философиялық шығармалары:

«Ғылыми білім логикасы мен өсуі» (1935), «Ашық қоғам және оның жаулары» (1945), 2-томдық, «Тарихшылықтың (историцизмнің) қайыршылығы» (1945), «Болжам (предложение) және жоққа шығару (1963), «Объективті білім. Эволюциялық көзқарас» (1972), «Өмірбаян» (Ізденістің шегі болмайды) (1974), «Сыншыларыма жауап» (1974), «Тұлға және оның миы» (Дж.Экклепен бірге, 1977), «Реализм және ғылыми мақсат» (1983) және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Ол әрбір мезеттегі технологиялық мүмкіншіліктерге байланысты болып келетін жалғыздылық талабына сезімділік критерийін қайта қалыптастырды. «Ғылыми жаңалық логикасы» еңбегінде К.Поппер эмпирикалық қондырғы туралы тезисін негіздейді. Бұл қондырғы бойынша білімнің өсуі үшін айқын түйіндер мен ұсынылатын тұжырымдары өте дәл

эмпирикалық тексеру қажет. Поппердің айтуынша, жалпы тұжырымдарды негіздеу үшін дедуктивті тексеруге жүгіну қажет. Бұл үшін ұсынылған тұжырымнан туындайтын эмпирикалық салдарлар тексеріледі. Бірақ бұл жерде біз жалпы тұжырымды түйіндеу мәселесін оны негіздеу мен тексеру мәселесінен бөліп алуымыз керек. Бұл жағдайда алынған айғақтық мәселелерді эмпирикалық ғылымдарға жатқызамыз, ал мәселелерді зерттеу логикасы арқылы түсіндіреміз. Зерттеу барысында дәлелденуі ең қиын деген болжамның тексеру тәсілдерін тауып алуымыз керек. Егер гипотеза (болжам) мұндай тексеруден қалыпты өтсе, онда оны дәлелденген деп қабылдауға болады, бірақ бұл нәтиже онан әрі теріске шығарылуға, жалғанғандырылуға дайын. Өз позициясын К.Поппер «сыншыл рационализм» деп анықтайды. Оның пікірінше, ғалымдар бірдемені үйрену үшін ашық және еркін рационалдық пікірталас қажет. Мұнда ғалымдар ұсынылған тұжырымды теріске шығару тәсілдерін табуға да, қарсыласы көзқарасын қолдауға да дайын болуы шарт. Ашық пікірталаста ақылды орынды пайдалану-міне, осы рационализм болып табылады. К.Поппер «Ашық қоғам және оның жаулары» кітабында Платон, Маркс идеяларын догматизм ретінде сынап, оларда нақтылық пен білімді жетілдіруге деген ұмтылыс жоқ деп санайды. Ол ақиқатқа монополия жасауға қарсы шығып, толеранттылық (төзімділік) пен либералдық позицияларын ұстанады. К.Поппер өзінің «Тарихилық жұтаңдығы» деген тағы бір еңбегінде әлеуметтік болжамдарға қарсы өзінің негізгі қағидаларын дәлелдеп, холистік жорамалдарға талдау жасайды. Ол бастапқы болжамдарға түзетулер енгізе отырып, салдарларды зерттеу және оларды нақты оқиғалармен салыстыру жолы арқылы болашақ туралы болжам жасауға болады деп санады. Оның ойынша, барлық қоғам туралы болжам жасау және оны өзгерту мүмкін емес. Философтың пікірінше нақты реформалар жүргізу барысында біздің жоспарларға түзету енгізу мен тексерілген құралдар арқылы кезеңдерге бөліп жасауға болады.

Философиялық афоризмдері:

- Жалған пайғамбарлардан сақтаныңыздар!
- Үлкен адамдар үлкен қателіктер жасауға қабілетті болып келеді.
- Табиғатта идеал жоқ. Ол өзінен-өзі моральді де, моральсіз де бола алмайтынфактілер мен қайталаулардан тұрады.
- Ғылым – жай ғана «фактілер жиынтығы» емес: ол, бері салғанда, - фактілер коллекциясы.
- Ешкімге бүйрек бұрып, бұра тартпау идеясы жауапкершілік идеясына алып келеді.
- Біреуді сүю деген – оны бақытты етуге ұмтылу деген сөз.
- Адамдар қателесуі мүмкін: қателеспеу деген адамзаттың артықшылығына жатпайды.
- Жалпы кез-келген нәрсе сынға алынуы мүмкін. Ал ғылыми ақиқат нәрсе – кез-келген адам сынап біледі.
- Қазір дегеніміз – өткеннің келешегі.
- Үміт керек: үмітсіз – өмір сүру, әрекет жасау мүмкін емес.
- Ғылым да қателеседі: өйткені, ол да – адамның қолынан шығады.

- Батыс өркениетін гректер дүниеге әкелді. Гректер ұлы төңкеріс бастаған болатын, бірақ ол, тегі, әлі күнге сол бастапқы кезеңінде – жабық қоғамнан ашық қоғамға өту кезеңінде тұрған тәрізді.
- Табиғат заңдары өзгермейтіндіктен, оларды бұзу немесе қолдан жасау мүмкін емес.
- Ақылды адамдар өздерін өте тиімсіз жағынан көрсетуі мүмкін.
- Өзін-өзі сынау жалқаулықты ақтауға айналмауға тиіс.
- Тәжірибие – теориялық білімнің дұшпаны емес, қайта аса күшті ынталандырушысы.
- Үйренуге қабілетті кезімізде ақылдың алжасар еш жөні жоқ.

Әдебиет:

1. Поппер К. *Объективное знание. Эволюционный подход* / Пер. с англ. Д.Г.Лахути. Эдиториал УРСС, —Москва: 2002. — 384 с.
2. Ғабитов Т. *Философия. /XX-ғасыр философиясы. «Раритет», — Алматы: 80-81 беттер.*
3. *Батыс философиясының антологиясы* //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. «Фонд Сорос-Казахстан», —А: 2002. 404-бет.
4. Шаймерденұлы Е. *Ақиқат айнасы (Философиялық афоризмдер)* /Анықтамалық: Карл Раймунд Поппер. «Өлке», —Алматы: 2004. 7-10, 229-беттер.
5. Поппер К. *Логика и рост научного знания. «Прогресс», —Москва:1983.*
6. Поппер К. *Открытое общество и его враги. Т. 1—2. — Москва: 1992.*
7. Поппер К. *Нищета историзма. — Москва: 1993.*
8. Поппер К. *Неоконченный поиск. Интеллектуальная автобиография. Эдиториал УРСС, —Москва: 2000. — 256 с.*
9. Поппер К. *Предположения и опровержения: Рост научного знания* /Пер. с англ. А.Л.Никифорова, Г.А.Новичковой. «Издательство АСТ», ЗАО НПП «Ермак», —Москва: 2004. — 638 с.
10. Поппер К. *Знание и психофизическая проблема: В защиту взаимодействия. Изд.ЛКИ, —Москва: 2008. — 256 с.*
11. Хабарова Т.М. *Концепция К.Поппера как переломный пункт в развитии позитивизма. — Москва: 1968.*
12. Корнфорт М. *Открытая философия и открытое общество. — М: 1972.*
13. Серов Ю.Н. *Концепция «предположительного» знания К.Поппера.— Москва: 1975.*
14. *«Критический рационализм». Философия и политика. — Москва: 1981.*
15. Грязнов Б.С. *Логика, рациональность, творчество. — Москва: 1982.*

ГАБРИЭЛЬ ОНОРЕ МАРСЕЛЬ

(7 желтоқсан, 1889ж, Париж,
Франция – 8 қазан, 1973ж., сонда)

— француз философы,
драматург, әрі сыншы, католиктік
экзистенциализмнің негізін
салушы.

Философиялық шығармалары:
«Метафизикалық күнделік», «Опыт
конкретной философии», «Болу
және иемдену», «Кезбе адам»,
«Болмыс тылсымы», «Бұзылған
дүние» және т.б. да еңбектері бар.

Марсель өзінің
философиясын «неосократизм»
немесе «христиандық сократизм»
деп атады, оның философиясы жүйелілікке қарсы.

Философиялық көзқарастары:

Ол болмысты жеке адам тіршілігінің, жекелік тәжірибиенің жемісі деп
білді. Марсель еркіндікке тек Құдайда ғана жетуге болады, - дейді. Болмыс
«Ол» емес, «Сен», сондықтан адамның болмысқа қатынасының бейнесі
Құдай алдындағы адамның басқа адамға қатынасы.

Габриэль таным субъекті мен объекті, «Мен» және «Мен-емес»
арасындағы қатынас формасы емес, уайымданатын және уайымданушы
арасындағы қатынас формасын қарастырды. Олар бір-бірінен бөлінбейді:
уайымданатынсыз уайымданушы жоқ, сол сияқты уайымданушысыз
уайымданатын жоқ.

Дүниедегі – болмыс «құпиясына» өтудегі Құдайға құлшылықты
Марсель «кейіптену» ілімі деп, оны психологиялық-физикалық мәселелерді
қойып – шешу орнына қолданды. Бұл ілім «болу» және «иемдену» («болмыс»
және «иелену») категорияларын ажыратып қарастырумен тығыз байланысты.
«Иемдену» – ол заттарға, объектке, яғни менен бөтен, бөлек, маған қатысы
жоқ қатынастарды көрсетеді. Керісінше, «болу» дегеніміз ол маған
қатынасты, менен бөлінбейді. Осы тұрғыдан алғанда «мен бармын» мен
«менде бардың» айырмасы аспан мен жердей. Менің тәнім – «болу» мен
«иемденудің» арасындағы шекара, өйткені тәннің болуы – барлық
иемденудің шарты.

Марсель «кейіптену» идеясын барлық табиғатқа аударып, оны
абсолюттік «менің» кейпіне айналдырады. Мен дүниеге қандай қатынаста
болсам, ол сондай өлшемде өмір сүреді, мен өз тәнімді қалай сезініп – білсем,
солай дүниеге қатынастамын, басқаша айтқанда, мен кейіптенемін.

Әдебиет:

1. Марсель Г. Быть и иметь / Перевод И.Н.Полонской. «Сагуна», — Новочеркасск: 1994. — 159 с.
2. Марсель Г. Трагическая мудрость философии. Избранные работы. — Москва: 1995. — 187 с.
3. Марсель Г. Пьесы /Пер. с фр., вступ. ст. Г.Тавризян. Изд-во гуманитарной литературы, — Москва: 2002. — 350 с.
4. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Ілімі Философия. /Француз экзистенциализмі. Г.О.Марсель. «Парыз», — Астана: 2009. 113-114 беттер.
5. Марсель Г. Опыт конкретной философии /Пер. с фр. — Москва: 2004. — 224 с.
6. Марсель Г. Метафизический дневник /Пер. с фр. В.Ю.Быстрова. «Наука», — СПб: 2005. — 592 с.
7. Марсель Г. К трагической мудрости и за ее пределы /Пер. с фр. В.В.Бибихина //Проблемы человека в западной философии. «Прогресс», — Москва: 1988. — С. 404—419.
8. Марсель Г. Ответственность философа в современном мире //Путь в философию. Антология. — Москва: 2001. — С. 254—267.

АЛЬБЕР КАМЮ

(7 қараша, 1913ж, Мондови, Алжир –
4 қаңтар, 1960ж, Вильблевен, Франция)

— француз жазушысы (әдебиетшісі), әрі философы, публицист, экзистенциализм өкілі. Көзі тірісінде оны «Батыстың ар-ұяты» деп атаған. 1957 жылы әдебиет саласы бойынша Нобель сыйлығына ие болды.

Философиялық шығармалары:

«Сизиф туралы аңыз», «Бүлікшіл адам», «Бөгде», «Індет», «Құлау», «Калигула», «Жаңылыс», т.б.

Оның шығармаларында жатсыну мәселесі қойылып, адамға тән болатын абсурдтық сезім қарастырылады. Абсурд

ол үшін өз шектілігін түсіне білетін анық та айқын ақыл-ой. Дүниенің өз мағынасы жоқ, ал тек өмірге мағына беретін «адам ақиқаты» бар. Осы ақиқатқа сүйене отырып, адам лайықты өмір сүре беруге тиіс. «Бүлікшіл адам» атты еңбегінде А.Камю адамның еркіндігі мен құқықтары туралы мәселелерді көтеріп, гуманистік тұрғыдан шешуге, сөйтіп адамды еркіндік пен сұлулық жолын таңдауға, жан-жақты рухани дамуға шақырады.

Камю философиясының басты мәселесі – өмір мәні мәселесі, шын мәнінде адам өмірі мағынасыз, мәні жоқ. Адам өмірі – абсурд, қисынсыз, негізсіз. Өмір алдында – тұнғыық, ештеме, ажал, өлім тұр. Абсурдтік бүлік экзистенциализмі. Бұл дүние – бөтен, жат, қорғансыз, құқықсыз, дәрменсіз, дүдәмал, немқұрайды дүние, ондағы адам өзін «бөгде» сезінеді. Тек өлім табалдырығының алдында ғана адам бұл дүниеде өзін еркін, тыныш және бақытты сезінеді.

Абсурд – барлық философиялық мәселелерді ашатын кілт, болмыс пен ойлаудың, барлық мүмкін болатын әрекеттердің, өмір сүрудің өзегі. Камю шындықтық дегеніміз қисынсыздық, ақылға сыймайтындық – деп жазды. «Мен осы хаостан өзгені, осы кездейсоқтықтың билігінен, осы анархиядан туындайтын қасиетті тепе-теңдіктен өзгенің бәрін, мені қоршаған дүниені, жалпы дүниені терістеуім мүмкін».

Осындай дүниеде рационалдық таным бізге «жол көрсеткіш» бола алмайды. Дүние иррационалдыққа, мағынасыздыққа толған және «орасан иррационалдық» тұтастықта қалған.

«Тек нағыз бір-ақ философиялық мәселе бар – ол өзіне қол салу мәселесі, өз жанын өзі қию мәселесі. Өмірді сүру, не сүрмеу, ол оған тұра ма, не тұрмай ма, осыны шешу – философияның түпкілікті мәселесіне жауап беру. Одан басқаның бәрі – дүние үш өлшемді ме, парасат тоғыз немесе он екі категорияны басшылыққа ала ма – бұл екінші қатардағы мәселе».

Адамның жалғыздыққа душарлығы, оның ажалдығы, ашылмауы, тіршіліктің қисынсыздығы және трагизмі, ностальгия және дүние әурешілігінен, әлемдік хаостан жатсыну – осының бәрі Камю шығармашылығының өзегін құрайды.

Пессимистік иррационализм мен рационалдық танымның қақтығысын Камю былай көрсетеді: «Мен ештемеге сенбейтінімді және барлығының қисынсыздығы жөнінде айқайлаймын, бірақ мен өзімнің айқайыма күмандана алмаймын және ең болмағанда өзімнің наразылығымға сенуім керек. Осылай маған абсурд тәжірибесінде берілетін ең алғашқы және жалғыз айғақ нәрсе – ол бүлік».

«Бір адам зардап шеккен зұлымдық, барлығы үшін жұқпалы індет болады. Біздің күнделікті сынағымызда бүлік, ойлаудағы «когито» ролін ойнағандай ойнайды: бүлік ең алғашқы айғақтық. Бірақ бұл айғақтық кісіні жалғыздықтан арылтады, барлық адамдар үшін бірінші құндылықтың негізі болатын – жалпылық болады. Мен бүлік шығарып тұрмын, сондықтан өмір сүріп тұрмыз».

Дүниені басқаруда қисынсыздық емес, бір мағына бар, бірақ оны түсініп шешу өте қиын- осы ұстатпайтын мағынаны ашатын кілт – бүлік болып табылады.

Философиялық көзқарастары:

Ол құдайға сенім жоғалған, барлық сүйеніштен айырылған бұл әлемдегі құндылықтар қақтығысында өмір сүріп отырған адамның санасын таңдайды. Сүйеніш іздеудің мәні жоқ екендігін ұққан, санасы «жұлмаланған» мұндай адам ендігі жерде тек қана өзіне сенуі тиіс. Тек бір ғана нәрсе бар – адам өмірінің ашықтығы.

Философиялық афоризмдері:

- Калигула: «Менің қарапайым адам екенімді сіз ешқашан түсіне алмайсыз».
- Өткенге де, өзіме де тым еркін қараймын: менің әлсіздігім де, жалғыз байлығым да осы.
- Адам неғұрлым бақытты болған сайын оның бақытының сыртқы көрінісі солғұрлым трагедиялық сипат ала түседі. Ең мұңлы шығарма – ең бақытты адам туралы шығарма.
- Философияның маңызы философтың ой өрісімен өлшенеді. Адам ірі болған сайын оның философиясындағы ақиқат та соғұрлым көбірек бола түседі.
- Ел саясаты мен адамдар тағдыры мұрат (идеал), ізгілік дегеннің не екенін білмейтіндердің қолында. Жаны ізгілер саясат ауылына аттап баспайтын болды. Барлық істе де солай. Бірақ енді әркім өз бойында жаңа адам қалыптастыруы керек. Іс адамдарының игі мақсаттары болғаны жөн, ал ақындар іс адамдарына айналсын. Армандарды жүзеге асыру, іске қосу керек.
- Қасірет біткен дүние игіліктерінің баршаға бірдей ортақ болмауы салдарынан туындап жатады. Бірақ ортақтықтан да көрер көресіміз аз емес.

- Қорқақтыққа қашан да өзін ақтайтын философия табыла кетеді.
- Данышпандықтың өзі кездейсоқтықтан басталады.
- Ерте дүние философтары оқудан гөрі ойлануға көбірек көңіл бөлген. Олардың шығармаларында нақтылықтың көбірек кездесетіні содан. Кітап бастырып бәрін өзгертіп жібереді. Қазір ойланудан оқу көп. Нағыз философияның орнын түсіндіру (комментарий) басты. Жильсонның философиямен айналысатын философтардың орындығына философтарды зерттейтін философия профессорлары жайғасып алды деп қынжылуының жаны бар.
- Қазір өзінің жазған кітабын бәрін басынан бастайық деген сөздермен бастайтын ойшылыңыз мазаққа қалады. Беделді адамдардың аттары аталмаған, сілтемелері мен түсіндірмелері жоқ философиялық трактатқа ешкім мән бермейтін жағдайға жеттік. Бірақ ...
- Құштарлыққа толы өмір сүру құштарлықты бағындыра алғандардың ғана қолынан келеді.
- Мәңгілікке қайта оралу идеясы азап біткенге деген шыдамдылыққа шақырады.
- Бостандық дегеніміз – өзіңнің көзің жетпегеннің өзін қорғау мүмкіндігі. Ол қарсыласыңды да ақтауға мүмкіндік береді.
- Мен идеялармен емес, сөзбен ойлаймын.
- Адамдар бірін-бірі жақсы көрудің не екенін ұмытып барады. Оларды жеке адамдар тағдырынан гөрі жалпы адамзат тағдыры көбірек қызықтырады.
- Ештеңемен айналыспай жан бағу ажал философиясына жатады.
- Адам өзіне не керек екенін анық білмей тұрып, ештеңеге қол жеткізе алмайды.
- Рух аспаннан түспейді, жерде жасалады. Ғұмыр бойы. Рух жасау процесі аяқталған жерден барып ажалдың шекарасы басталады.
- Әділдік дегенді іздеп әуре болмай-ақ қой: ол мүлдем жоқ, тек әлде бір шектеулер ғана бар.
- Дүниенің түкке тұрмайтындығы да, ұлылығы да мынада: онда ақиқат деген мүлдем жоқ, тек махаббат ғана бар.

Әдебиет:

1. Камю А. Избранное: Сборник. «Радуга», — Москва: 1989. — 464 с.
2. Камю А. «Бунтующий человек». — Москва: 1990. 24-бет
3. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», — Астана: 2009. 114-бет.
4. Батыс философиясының антологиясы //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. Фонд Сорос-Казахстан, — Алматы: 2002. 358-б.

ТОМАС СЭММИЮЭЛ КУН

(18 шілде, 1922ж, Цинциннати, Огайо
– 17 маусым, 1996ж, Кембридж,
Массачусетс)

— американдық философ, өзінің парадигмалар ұғымымен танымал, ғылым философиясындағы тарихилық бағыттың көшбасшысы.

Шығармалары:

«Ғылыми революция құрылымы» (1962), т.б.

Ғылым дамуы процесінің негізгі бірлігі парадигма – зерттеу қызметі негізі ретінде ғылыми қауымдастық мүшелері мойындайтын концептуалдық схеманы ойлап тапты.

Теріске шығару туралы Поппер тезисін Т.Кун өзінің «ғылыми қызметтің тарихи-ғылыми көзқарасы» деген идеясы арқылы сынға алады.

Философиялық көзқарастары:

Кунның анықтауынша, әлем картинасында оның мынадай маңызды компоненттерін байқауға болады: парадигма, ғылымның қалыпты дамуы және ғылыми революция. Кунның пікірі бойынша парадигма – бұл тексерілетін ғылыми гипотеза енгізілген жорамалдардың жалпы жиынтығын белгілеу үшін қолданылатын ұғым. Ғылымның қалыпты дамуы – бұл шынайылығы күмән туғызбайтын ұсыныстарды пайдалана отырып, ғалымның проблемаларымен жұмыс істеу кезеңі. Ғылыми революция – бұл ғылыми зерттеулер барысында, оның кейбір мәселелерін пайымдау нәтижесінде оның жалпы жиынтығын өзгерту қажеттілігі туындайтын кезең. Бір парадигмадан екінші парадигмаға өту Кунның сипаттамасы бойыншасекірулер арқылы жүзеге асады. Білімнің өсуі жекелеген бір парадигманың ішінде жүзеге асады және бір парадигмадан екіншісіне өтуге қатысы болмайды. Кунның айтуынша, әрбір парадигманың өз ішінде ақиқаттылық пен маңыздылық критерийлері болады, демек екі немесе бірнеше парадигмаларды салыстырғанда олар бір-біріне сәйкес келмейді. Сонымен қатар пайда болған ғылыми революцияны бағалайтын және оны ғылыми үдеріс ретінде аяқталған нәтижесі деп анықтайтын ешқандай да бейтарап позиция жоқ. Мұндай жағдайда ғылыми тұжырымның шынайылығы мен жалпы маңыздылығы нақты бір парадигмаға бағынышты болады.

Парадигма әр түрлі түсіндірілуі мүмкін. Онтологиялық тұрғыдан алып карағанда, ол «өмір сүретін нәрсеге» бағыттайды, методологиялық тұрғыда «жақсы» зерттеу нормаларына сілтейді, педагогикалық тұрғыда әлеуметтендіру мақсатында ғалымды оқытып-үйрету үлгісінің

маңыздылығын көрсетеді, өйткені оны белгілі бір ғылыми қауымдастыққа баулиды.

Ғылымның дамуына деген мұндай тарихи көзқарас неопозитивизмнің көп ағымдарына қарсы болды. Сонымен қатар Т.Кунның екінші жетістігі – ол тәжірибиелік деректердің неопозитивизмдегі басымдылығын теріске шығарып, ғылымда парадигмаға тәуелсіз деректердің жоқ екенін дәлелдеді. Парадигманы игерген ғылым деректердің бәрін соның «сәулесі» арқылы көреді. Деректер теорияны сынамайды, керісінше, теория қандай деректерді тәжірибиеге енгізу керек екенін пайымдап анықтайды.

Әдебиет:

1. Ғабитов Т. *Философия. /XX-ғасыр философиясы. «Раритет», — Алматы: 2004. 81-82 беттер*
2. Мырзалы С. *Философия/ Неопозитивизм ағымы. «Бастау», — Алматы: 2008. 360-бет.*
3. Кун Т. *Структура научных революций. — Москва: 1977*

ИМРЕ ЛАКАТОС (ЛАКАТОШ, АВРУМ ЛИПШИЦ)

(9 қараша 1922ж, Дебрецен
– 2 ақпан 1974ж, Лондон)

— венгр-британ философы және ғылым тарихшысы. Постпозитивизм өкілдерінің бірі. Өзінің зерттеулерінің мақсаты деп, білімнің өзгеру үрдісінің логика-нормативті қайта құрылуын және ғылыми теориялардың даму логикасын құру деп білген.

Нацизм кезінде өзінің ұлтын (Липшиц) Мольнарға (Диірменшіге), ал коммунистер билігі жүріп тұрған кезде Лакатошқа (Ағаш ұстасына) ауыстыруға мәжбүр болған.

Философиялық шығармалары:

«Дәлелдеу мен жалғандау»,
«Фальсификация және ғылыми-зерттеу бағдарламаларының методологиясы» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Имре Лакатос тарихи-ғылыми зерттеулерге ерекше көңіл бөлді. Ол былай деп жазды: «Ғылым философиясы ғылым тарихынсыз бос; ғылым тарихы – философиясыз бұлдыр».

- ❖ Кез келген ғылыми-зерттеу бағдарламасының ғылымилығын анықтаудың методологиялық анализі мына кезеңдерге бөлінеді:
- ❖ Рационалдық реконструкцияны (қайта жаңғыртуды) ұсыну;
- ❖ Осы рационалдық қайта жаңғыртуды берілген ғылым дамуының кез келген кезеңіндегі тарихи-ғылыми деректерімен салыстыру;
- ❖ Рационалдық қайта жаңғыртудың тарихилығы мен шынайы тарихының болмауы – рационалдықтың болмауы үшін сынауының белгісі.

Негізгі идеялары:

- Нормативтік, методологиялық ереже-реттеулер, олар алдағы зерттеулердің қайсысы оңтайлы болатын жолдарын («оң эвристика»), қайсысы оңтайлы емес («теріс негативті эвристика») жол екенін көрсетеді;
- Ғылыми-зерттеу бағдарламасы дамуының негізгі кезеңі – «қанығу пункті», яғни прогресс пен регресс, осы стадиялардың шекарасы болып табылады;
- Жаңа бағдарлама ескінің түсіндіре алмағанын түсіндіре алуы керек;
- Негізгі ғылыми-зерттеу бағдарламаларының ауысуы дегеніміз ғылыми революция;

Жалпы, «Ғылыми-зерттеу бағдарламасы» (ҒЗБ) – Имре Лакатостың ұғымы, ғылым дамуының тұжырымдамасы. Ғылыми-зерттеу бағдарламасы – бәсекелесуші ғылыми-зерттеу бағдарламаларының сериясы, іргелі, фундаменталдық идеялар мен методологиялық принциптер жиынтығын біріктіретін, бірін-бірі ауыстырып тұратын теориялар.

Әдебиет:

1. Лакатос И. Доказательства и опровержения. Как доказываются теоремы. /Пер. И.Н.Веселовского. «Наука», — Москва: 1967.
2. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. «Медиум», — Москва: 1995.
3. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. /И.Лакатостың «ғылыми-зерттеу бағдарламасы». «Парыз», — Астана 2009. 234-235 беттер
4. Лакатос И. История науки и её рациональные реконструкции // Прил. к кн.: Кун Т. Структура научных революций. АСТ, — Москва: 2001.
5. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Философия –И.Лакатос /жалпы ред. басқ. э.ғ.д., проф.Е.Арын. «ЭКО» ҒӨФ, — Павлодар: 2006.
6. Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки. «Академ,проект», — Москва: 2008.

ПОЛ (ПАУЛЬ) КАРЛ ФЕЙЕРАБЕНД

(13 қаңтар, 1924ж. Вена
– 11 ақпан, 1994ж.)

— американдық философ-ғалым,
ғылым методологы.

Ол эпистемологиялық немесе методологиялық анархизм деген концепцияны тұжырымдады.

Философиялық шығармалары:

«Методқа қарсы» (1975), «Еркін қоғамдағы ғылым» (1978), «Эмпиризм проблемалары» және т.б.

Философиялық көзқарастары:

Пауль Фейерабендтің ойынша, ғылымда әрқашанда мойындалған теорияларға қарсы бағытталған

теориялар жасалуы керек, сонда ғана олардың арасында өзара бәсекелестік пайда болып, ғылымның дамуы тездейді. Ғылыми теорияларда пайдаланылатын терминдер әрбіреуінде тек өзіне ғана тән мазмұнға ие болады. Бұл теориядағы терминдер екінші теорияға енгізілсе, олардың мазмұны дереу өзгереді. Сондықтан оларды бір-бірімен салыстырып баға беру мүмкін емес. Олай болса, әрбір ғылым өзінің теориясын жасауға мүмкіндік алады. Бәсекелестіктің негізінде жеңіске жеткен теория ақиқатқа жақын, я болмаса оған сәйкес келгенінен емес, ол – соны қолдайтын қауымның насихатының жемісі. Олай болса, ғылым – қоғам өміріндегі басқа идеологиялық институттар сияқты: оның дін, миф, философия т.с.с. айырмашылығы шамалы. Сондықтан олардың бәрі де тең құқылы болуы қажет.

Бұл қорытынды неопозитивизм ағымының шығармашылық потенциалының сарқыла бастағанын көрсетеді. Дегенмен неопозитивизм шеңберіндегі әр ағымның өз жағымды жақтары бар – олардың бәрі де ғылым философиясында кеңінен пайдаланылады.

Негізгі идеялары:

- ❖ Фейерабенд көптеген тең дәрежелі білімдер типі болады және осы жағдай білімнің өсуі мен тұлғаның дамуына септігін тигізеді дейді;
- ❖ Фейерабенд теориялық және методологиялық плюрализм көзқарасын жақтады;
- ❖ Фейерабенд таным мен ғылыми қызметтегі рационалдық критерийінің салыстырмалылығын атап өтті; Ол ғылым рационалдықтың ең жақсы, әрі бірден-бір формасы болып табылмайды деп санайды,
- ❖ Фейерабенд танымының бірде-бір әмбебап нормасы ретінде «бәрі де жарай береді» деген қағиданы ұстанады. Бұл принцип артықшылық берілген нормалар жоқ екенін және басқа жағдайларда

қабылданбайтын нормалар, стандарттар және тұжырымдамалар «жарай беретін» фактілер мен жағдайлар қашан да болса табылатынын мойындайды;

- ❖ Фейерабенд верификация мен фальсификация методтарын қайта қарастырады, таным прогресін қамтамасыз ететін әдіс ретінде ғылымға психологиялық сенім мен саяси араласудың маңызын көрсетеді;
- ❖ Фейерабендтің әлеуметтік философиясы «еркін қоғам» тұжырымдамасынан туындайды, мұнда «барлық дәстүрлер мен тең құқыққа және билік орталығына баруға бірдей мүмкіндікке ие»;
- ❖ Фейерабендтің пікірінше, тарих мәліметтері, бәсекелесуші методологиялық концепциялар арасындағы таласты шешуде шешуші роль атқарады,

Әдебиет:

1. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания /Пер. с англ. А.Л.Никифорова. АСТ; Хранитель, — Москва: 2007.
2. Мырзалы С. Философия/ Неопозитивизм ағымы. П.Фейерабенд. «Бастау», — Алматы: 2008. 360-бет.
3. История философии: Энциклопедия. «Интерпрессервис»; «Книжный Дом». — Минск: 2002.
4. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. Іліми Философия. «Парыз», — Астана 2009. 235-236 беттер
5. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки /Пер. с англ. и нем. А.Л.Никифорова; общ. ред. и вступ. ст. И.С.Нарского. «Прогресс», — Москва: 1986. 542 с.

ЛЕВИ-СТРОСС КЛОД

(28 қараша, 1908ж, Брюссель,
Бельгия – 30 қазан, 2009ж,
Париж, Франция)

— француз философы, этнографы, социологы әрі культурологы, этнологияда структурализм мектебін құрушы, «инцест» теориясын (мемлекет және құқық теориясының бір бөлігі) құрушы, туыстасу жүйесін, мифология және фольклорды зерттеуші.

Шығармалары:

«Структуралық антропология»
және т.б.

Леви-Строс – ең әуелі мәдениеттің философы. Рас, оның мифологияға арналған еңбегі өзінің энциклопедиялығымен, эрудициясымен таң қалдырады. Рас, ол үндістердің өмірі жайында материалдар жинап, олармен бірге тұрады. Бірақ ол этнология шеңберінде қамалып қалмайды. Оның міндеті – жалпы мәдениетті түсіну, батыстық өркениеттің дағдарысты күйін ұғыну, Шығыстың тәжірбиесіне қарап, дағдарыстан құтылу.

Классикалық батыстың философиясы тіл, мифология, туыстық жүйесі сияқты мәдениеттің ең маңызды феномендерін ескерусіз қалдырып, негізінен сана мен адамның танымдық қызмет мәселелерін зерттеумен айналысқан. Дәстүрлер мен салттардың керемет мәдениет әлемі философиялық теориялардың назарына ілікпей қалған. Леви-Строс батыстық мәдениет үшін таңсық әлемдік мәдениеттің беттерін, әлемді игерудің басқа түрлерін ашу арқылы шығыстық сарындарды енгізеді.

Бұл үшін ол өзіндік жолдарды табады – жер бетінде сақталған «алғашқы қауымдық» адаммен, «алғашқы қауымдық» мәдениетпен танысады. Леви-Строс алғашқы қауым адамдарының арасында жүрсе де, батыстық әлемнің күйреу себептері мен оны құтқару жолдары туралы ойлаған. Ол – структурализм деп аталатын философиялық бағыттың әлем мойындаған өкілі.

Леви-Строс өз ұстанымын «Структуралық антропология» деп аталатын басты кітабының кіріспесінде тарих пен этнология сияқты ғылымдардың ұқсастығы мен өзгешелігін талқылаған кезде айқындап береді. Этнология-этнографияның теориясы сияқты ғылым, ол әр түрлі мәдениеттерді, бір мәдениеттің әр түрлі кезеңдерін салыстырып, пайымдайды. Тарих пен этнологияның айырмашылығы біріншісінің жазба куәліктеріне, екіншісінің ауызекі аңыздар мен сол сияқты қайнарларға

негізделуіне байланысты деген көзқарас бар. Бірақ мұндай айырмашылық маңызды емес. Этнология да жазуы бар мәдениеттерді – көнетүркі әлемі, көне Мексика, араб әлемі, Қиыр Шығыс сияқты мәдениеттерді зерттеуі мүмкін.

Тарих пен этнологияның айырмашылығы бұдан мәнді. Егер тарихты жазулар, мәтіндер яғни өткеннің адамдарының саналы өмірі қызықтырса, онда этнологияны папирустарда жазылмаған нәрселер, адамдардың санасында қалған мәдениет пен тарих үшін аса маңызды қандай да бір бейсаналық құрылымдар қызықтырады. Тарихты әулеттердің алмасуы мен бітпейтін соғыстар ретінде бейнелейтін тарихи жазбалардың заманы келмекке кетті. Онымен бірге тарих мәнін іздеу дәуірі де кеткен. Леви-Стросстың айтуынша, тарих пен мәдениетті менталдылықтың бейсаналық құрылымдары анықтайды. «Тарих қоғамдық өмірдің саналы көріністеріне жататын деректерді жалпыласа, этнология оның түпсаналық негіздеріне жататын деректерді жалпылайды».

Бірақ бұл олардың бағыттары қарама-қарсы деген сөз емес. Керісінше, тарих саналы нәрсені зерттесе де, этнологиясыз, бейсаналық жайттарды ескерусіз өмір сүре алмайды. Өз кезегінде этнология тарихқа сүйенеді. «қазіргі қоғам өмірінің белгілі бір сәтін зерттеумен шектелетін адам, ең алдымен, сағымның құрбанына айналады, өйткені бәрі тарих: кеше айтылған нәрсе де, бір минут бұрын айтылған нәрсе де – тарих».

Алғашқы қауым адамына Леви-Стросстың тарихтың бейсаналық негіздерін зерттеуге арналған жобасында ерекше рөл беріледі. Фрейдпен келіскен Леви-Строс бейсаналық адам психикасының негізі болады деп есептейді. Бірақ оны тұлғаның тарихы және бейсаналықты сана деңгейіне «апару» қызықтырмайды, оны қызықтыратын нәрсе – ұжымдық рухтың бейсаналық қызметі. Бұл қызмет жалпыға бірдей заңдармен басқарылады және барлық әлеуметтік құбылыстар – өнер, дін, миф, туыстық жүйелер бейсаналықтың сананың бетіне түскен бейнесі сияқты нәрселер.

Ең алдымен, Леви-Строс тіл феноменіне жүгінеді. «Лингвистикалық мінез-құлықтың барлық әрекеттері бейсаналық ойлау деңгейінде жүзеге асырылады. Біз сөйлеген кезде тілдің синтаксистік және морфологиялық заңдары туралы ойламаймыз». Тілдің құрылымы сөйлеушіге беймәлім болады, ол грамматиканы мүлде білмей, көптеген ережелер туралы ойланбауы мүмкін.

Алайда ұжымдық рухтың бейсаналы қызметін басқаратын заңдар таным үшін айқын, қолжетімді болады. Фрейд, белгілі болғандай, бейсаналықтың символдық тілін тапқан, олар- жаңылыс жазу, қате жазу, қате оқу, түс көру, қалжындау. Бірақ мұның бәрі – жеке бейсаналықтың тілі. Ұжымдық бейсаналыққа келер болсақ, бұл жерде де үміттенуге болады. Бұл бейсаналық көкейкөз арқылы қабылданбайды. Оны эмпирикалық жолмен, яғни фактілерге сүйеніп те сипаттауға болмайды.

Леви-Строс өзінің ойын әйел костюмінің дамуына қатысты зерттеулерге сүйене отырып түсіндіреді. Сән, басқа әлеуметтік құбылыстар сияқты өз негізінде – бейсаналық: біз қайсібір үлгінің бізге неліктен ұнайтынын, сән неге өзгеретінін айта алмаймыз. Бірақ кездейсоқ болып

көрінетін даму да белгілі бір заңдарға бағынады. «Олар костюмнің әртүрлі элементтері арасындағы көптеген қатынастарды өлшеген кезде көрінеді». Қатынастар математикалық формулаға салынғанда, сәннің болашақ өзгерістерін болжауға болатын негіз шығады.

Демек, бейсаналық жүйенің әртүрлі элементтері арасындағы қатынастарды талдау кезінде айқындалады. Мұндай қатынастар белгілі бір құрылымды жасайды.

Леви-Стростың түпкі ойын көптеген ғалымдар құр қиял деп атайды. Бірақ нақ осы міндет оның назарын «алғашқы қауымдық ойлауға» аудартады. Пралогикалық болмаса да, логикалық қасиетті иеленетін ол зерденің бейсаналық құрылымын талдауға көптеген мүмкіндік береді.

Философиялық көзқарастары:

Ең алдымен, ғалым «алғашқы қауымдық» деген терминді онымен байланысты философиялық нанымдардан азат етуді ұсынады. Біріншіден, ол ондай қоғамды «суық», прогресс жарысына тартылмаған деп атайды; дегенмен, олар да қатып қалмайды, қалыптасуға бейім келеді. Айталық, ең артта қалушы есептелетін намбиквара тайпасы у жасау мәдениетін иеленеді, тіпті, улардың метафизикасын иеленеді. Өз ішінде тұйықталған «алғашқы қауымдық» қоғамдар қайшылықтар мен сәйкеспеуді танытады, бұл олардың да қозғалыста болатынын дәлелдейді.

Екіншіден, «алғашқы қауымдық» термині шартты, өйткені этнология тірі, қазіргі қоғамды, ХХІ - ғасырда жаһандану дәуіріне бұзып-жарып өткен әлемді зерттейді. Уақытына қарасақ, ондай қоғамдар – «алғашқы қауымдық» емес, қазіргі, онда барып-келуге, қауіп-қатерге бас тігуге, азап шегуге, достарды тауып, өмір сүруге болады.

Үшіншіден, «алғашқы қауымдық» терминін көпшілік «жабайы» деп түсінеді, ал Леви-Стростың айтуынша, алғашқы қауымдық ойлау қарабайыр болмаған. Олай болған жағдайда, ежелгінің өркениеттері мүмкін болмас еді. «Мұндай ойлау біршама ғылыми, логикалық, тіпті де жабайы емес: ол адам өркениетінің негізіне алынған».

Сонымен, Леви-Строс – этнология саласына қалам тартқан философ. Философияны тастамаған этнолог. Бейсаналық құрылымды іздеген және алғашқы қауымдық адам логикалық түрде ойлайтындықтан, алғашқы қауымдық ойдың әуелгі қисындылығын мойындамайтын зерттеуші (егер логика оның классикалық нұсқасына сәйкес келмейді дегенмен келісетін болсақ). Онан басқа, алғашқы қауымдық ойлаудың ерекше қадір-қасиеті болады. Леви-Строс тұжырымдамасының қазіргі мәдениет үшін маңыздылығы күмәнсіз. Ол мәдениетті терең деңгейден іздейді-тек оның «көрінетін» қабаттарын ғана емес, сонымен бірге «көрінбейтін» қабаттарын да, тек саналыны емес, бейсаналықты да. Ол алғашқы қауымдық сананы «қарабайыр» деп есептемей, дұрыс бағалайды. Рационализм ұстанымын тастамай, ол логикалық ойлаудың өзге типтерін тауып, Батыс мәдениетін реформалауға өзінің үлесін қосады. Ол батыс жақшаның сыртына шығарып тастаған сиқыр, мифология, дін сияқты мәдениет феномендерін зерттейді.

Батыстық ғылымның идеалдарына адалдығын сақтай отырып, ол Батысқа жаңа ерекше көкжиектерді – жұмбақ әрі ұстатпайтын Шығысты ашып береді.

Леви-Стростың структурализмі қазіргі таңда қазақтың философиялық ойын зерттеуге де қажет болуы мүмкін. Біріншіден, француз ойшылы логиканың классикалық батыстық нұсқасы жалғыз ғана болмайтынын, әлемді метафоралық бейнеде қабылдауға негізделген логикалық ойлаудың өзге де типтері болуы мүмкін деп дәлелдейді. Мұндай поэзиялық логика қазақ философиясына да тән. Екіншіден, Леви-Стростың тілді, мифтерді және тектік құрылымды зерттеуде қолданған құрылымдық талдау тәсілдерін қазақтың дәстүрлі мәдениетінің бай мұраларын зерттеуде де сәтті пайдалануға болады.

Әдебиет:

1. *Леви-Стросс К. Структурная антропология /Пер. с фр. В.В.Иванова. — Москва: 2001. — 512 с.*
2. *Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», — Алматы: 2009. 378-379 беттер*
3. *История философии: Энциклопедия. «Интерпрессервис»; «Книжный Дом». — Минск: 2002.*
4. *Рассел Б. История западной философии. В 2-т.,Т2. — Москва: 1993*
5. *Рассел Б. Мудрость запада. — Москва: 1998*
6. *Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней.Т-3. Новое время. — СПб: 1996*

ЖАН-ПОЛЬ ШАРЛЬ ЭМАР САРТР

(21 маусым, 1905ж, Париж
– 15 сәуір, 1980ж, сонда)

— француз философы, атеистік экзистенциализмнің өкілі (1952–1954 жылдары Сартр марксизм позициясына жақын болды), жазушы, драматург әрі эссеист, педагог.

Жан-Поль Сартр Парижде отбасындағы жалғыз бала болып өсті. Оның әкесі Жан-Батист Сартр, Франция әскери-теңіз күштерінің офицері, шешесі — Анна-Мария Швейцер. Сартр Ла-Рошели лицейінде білім алды, Париждегі Жоғарғы қалыпты мектепті («Эколь нормаль») тамамдады. Философиядан диссертация қорғады, Берлиндегі Француз институтында стажировкадан өтті (1934). Францияның бірнеше лицейлерінде философиядан дәріс оқыды (1929–1939 және 1941–1944); 1944 жылдан өзін толығымен әдеби жұмыстарға бағыттады. Студент болып жүрген жылдары Симона де Бовуармен танысады, кейін ол оның тек сүйікті жары ғана емес, сондай-ақ оның қолдаушысы болды. 1964 жылы әдебиет саласы бойынша Нобель сыйлығының лауреаты (бірақ сыйлықтан бас тартқан). Ол адам өмірінің шектеулілігін, жалғыздығы мен өткіншілігін, сонымен қатар оның еркіндігін атап көрсетеді, өйткені оны шектейтін ешқандай объективті нормалар мен қағидалар жоқ. Адамның өз еркіндігін сезінуі оның өмір сүруі үдерісінде жүзеге асады. Сартрдың ойынша, адамның кім және қандай тұлға болуы оның шешіміне, таңдауына байланысты.

Екінші дүниежүзілік соғысы жылдары Сартр Қарсыласу қозғалысына қатысып, концлагерге түседі, кейін батыстық мәдениеттің онтологиялық негіздеріне, оның іргетасына қаланған үстемдік ету қағидасына қарсы шыққан солшыл студенттердің қозғалысына қатысады. Ол сырттан бақылайтын «таза философ» болмай, барынша саяси белсенділігін танытады.

Философиялық шығармалары:

Сартрдың басты философиялық еңбегі «Бытие и ничто» деп аталады, ол 1943 жылы нацистер басып алған Парижде жарық көрген. Бұл кітап еркіндікке, тұлғаның таңдауына, әркімнің әлемнің де, өзінің де тағдырына деген жауапкершілігіне арналған. Сартр енді Гуссерль мен Хайдеггердің теорияларына таңданатын шәкірт емес. Оның есімін бүкіл Франция біледі. Ол «Құса», «Еркіндік жолдарымен» деген романдардың, көптеген пьесалардың, эсселердің, әдеби-сын мақалалардың авторы, сол қырық үшінші жылы – «Шыбын-шіркейлер», «Жабық есіктердің арғы жағы», «Көмусіз қалған мүрделер», «Ібіліс пен Жаратушы Тәңірі», «Лас алақандар»

атты пьесаларын жазады. Бұлар - философиялық, экзистенциялық мәнге толы көркем шығармалар.

Философиялық көзқарастары:

Сартрдың ойынша адам әлемдегі өз мәнін өзі жасайтын, олай болса өз болмысын да өзі таңдайтын әрі іске асыратын жалғыз құбылыс. Яғни оның онтологиялық негізінің өзі осында. Адамның дүниеде болу жолы, сол болудың өзіндік өзгеше тұрпаты оның өзінің туындысы. Яғни оның кім екендігін, қандай екендігін оның өзінен тыс бөтен күш анықтамайды, өзі анықтайды. Адам болмысы оның өзінің өзіне құрған жобасы. Адам өзінің іске асқан, яғни болмысына айналғанынан басқа ешнәрсе де емес. Адам еркіндігі оның түп қазығы. Ол өзін өзі таңдаудан ешбір бұлтара алмайды, таңдау ол үшін бір жазмыштай нәрсе.

Сартр үшін ең басты нәрсе – абсурд пен мәнсіздіктің жағдайындағы адамның тағдыры. Адамды түңілу, үрей, ажал аңдып тұрады, әлеуметтік әлем өзінің қорқынышты, ақылға ұстатпайтын иррационалдығын танытады, Құдай адамнан, адам Құдайдан безеді, бірақ абсолютке деген сағыныш, ностальгия адамды жібермейді. Сартр абсурд тұтқынынан шығу жолдарын іздестіреді. Адами шындық, экзистенция өзінің мәнсіз деректілігімен түсіндірілмейді. Экзистенция арқылы біз өзімізден тыс жерде боламыз, күнделікті нәрсенің шегінен асамыз, әлі келмеген болашаққа барамыз, яғни трансценденциямен айналысамыз.

Сартр қазіргі философиялық дискурста соншалықты бір жаңа мәселені көтеріп отырған жоқ. Тіпті, «минералдану» деген терминнің өзі Муньеден кездеседі. Сартрдың қосқан үлесі сол, ол математикалық формула деңгейіне дейін сериалдылықты терең талдап, серт феноменін, террорды, беделді зерттеген. «Минералдану» жағдайында экзистенцияның, адами нақтылықтың сақталу шарттары қандай болмақ? «Сериядан» шығуға, адами нақтылықтың төлтумалығын сақтауға, еркіндіктің сәулесін көруге үміт бар ма? Егер біз бұл сауалдарды адамның еркіндігі, ең әуелі, Құдайды таңдау дегенге сенген «Болмыс пен бейболмыстың» авторына қойғанда, ол персоналистер Макс Шелер, Мартин Хайдеггер сияқты жауап беретін еді. Бірақ кейінгі Сартр, «Диалектикалық зердені сынаудың» авторы, француз зияткерлері арасында сәнге айналған марксизммен одақ құруға ұмтылады (бұл ұмтылыстың күштілігі соншалықты, тіпті, 90-жылдары Жак Деррида марксистік идеологияның күйреуінен орын алған «зиятты шоқты» тіркейді).

Есейген Сартр енді Құдай туралы ештеңе айтпай, өзін «экзистенциализмнің атеистік қанатына» жатқызатын болды. Оған енді қалғаны бір-ақ нәрсе еді: «таптардың күресіне», «пролетариаттың күшеюіне» үміт арту, өйткені бұлар сериалдылықты ерітеді, еркіндік элементі мен шынайы ынтымақты енгізеді-мыс. Сартрдың ойынша, күрес пен зорлық экзистенциалды еркіндіктің шарты болады. Әлеуметтік таптардың зорлықшыл қуатына жүгінуге мәжбүр болған ойшыл шынайы руханилықтың ұстанымын тастап, дәл осындай күмәнді қорытындыға келеді.

Экзистенциализмнің философиялық тұжырымының ең барабар түрі Сартр атеистің кейінгі шығармаларында көрініс таппайды. Сартрдың нағыз

экзистенциализмі адами нақтылықтың рухани өлшемдері, оның ең жоғары құндылығы, Құдайдың болмысына қарай өрлеу сипатталатын ертеде жазылған «Болмыс пен бейболмысында» ғана ашылған.

Сартр болмысты болмыс туралы ұғыммен теңестіретін классикалық философияның ауқымынан шығып, адамды еркіндіктің иесі, нағыз Болмысқа, рухани қайнарға ұмтылатын тірі экзистенция ретінде көрсетеді. Ол болмыс мәселесін руханилық мәселесімен байланыстырады және бұл оның тұжырымдамасына айрықша өзектілікті үстеп, Шығыспен болатын сұхбаттың болашағын ашады.

Әрине, біз марксистер ұнататын сынды қолдануымызға болар еді. Бірақ қазіргі зиялылар мұндайда аулақ тұрады. Ж.Делез бен Ф.Гваттаридің айтуынша, «философия дегеніміз – концептерді қалыптастыру, ойлап табу, жасау өнері». Сартрдың идеяларын сондай концептілерге жатқызуға болады. Сын, концепттерді игерудің орнына және солар арқылы нақтылы өмірлік мәселелерді қарастырудың орнына, оларды аяусыз қиратады, сондықтан сын пайдасыз әрі өнімсіз нәрсе болып шығады.

Сартрдың экзистенциалық тұжырымдамасы күн тәртібіне жоғары деңгейлі білімнің, машықтың, біліктің иелері болатын, ең бастысы, рухани-адамгершіл қадір-қасиеті жоғары болатын зиялы ұлтты қалыптастыру міндеті қойылған қазақстандық қоғам үшін аса қажет.

Философиялық афоризмі:

- Жеңіліс тарихы кез келген өмірдің тарихына тән.

Әдебиет:

1. Альсберг К. *Больное место. Еврейство, желание и язык у Сартра //Ж.П.Сартр в настоящем времени: Автобиографизм в литературе, философии и политике. СПбГУ, — СПб: 2006. С. 169—186.*
2. *Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», — Алматы: 2009. 303-307 беттер*
3. *Батыс философиясының антологиясы //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. Фонд Сорос-Казахстан, — Алматы: 2002.*
4. *Киссель М. А. Философская эволюция Ж.-П.Сартра. Лениздат, — Москва: 1976*
5. *Грецкий М.Н. Марксистская философская мысль во Франции. Изд-во Московского ун-та, — Москва: 1977.*
6. *Долгов К.М. Эстетика Жана-Поля Сартра. «Знание», — Москва: 1990.*
7. *Андреев Л.Г. Жан-Поль Сартр: свободное сознание и XX век. — Москва: 2004.*
8. *Юровская Э.П. Жан-Поль Сартр. Жизнь — философия — творчество. «Петрополис», — СПб: 2006.*

МИШЕЛЬ ПОЛЬ ФУКО

(15 қазан, 1926ж, Пуатье – 25 маусым,
1984ж, Париж, Франция)

— француз философы, мәдениет тарихшысы, археолог, психолог әрі жарқын тұлға. Өмірде де, шығармашылықта да солай. Постструктурализм өкілі.

Оны дәстүрлі мәндегі идеялардың тарихы емес, олардың археологиясы қызықтырады. Ол билік ұғымын емес, оның мәдениеттегі қызметінің нақты тарихи тетіктерін, оның технологиясын зерттейді. Ол сексуалдықтың теориялық мәселелерімен емес, «адам» ойлап табатын өмірлік тәжірбиелермен айналысады.

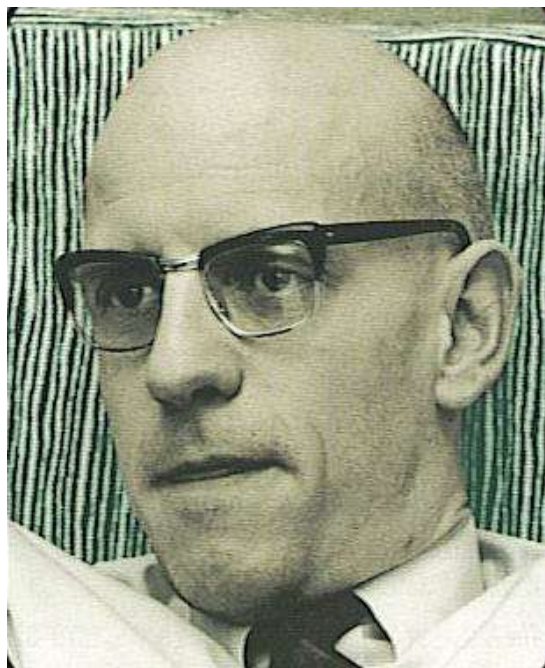
Ол Пуатьеде хирургтер әулетіне жататын отбасында дүниеге келген. Дүниеге келген ұл бала әкесі мен атасы сияқты болашақ хирург, есімі Поль болуы керек еді. Болашақ философ отбасылық дәстүрді бұзып, Мишель деген есімді алады. Ол Францияның ең мәртебелі оқу орнын, яғни еколе нормал супериер бітіріп, философ және психолог мамандығын алады.

Фуконың өмірі өзінің кітаптары сияқты мазасыз, қайғылы, өмірлік жолды іздеуге толы болды, өмірінің сахналық сәндемелері жиі ауысып отырады, ол Лилль, Коллеж де Франс, Тунис, Бразилия, Жапония, Канада, АҚШ университеттерінде дәріс оқиды, Упсалада (Швеция), Варшавада, Гамбургте француз мәдениеті орталықтарында жұмыс істейді. Фуко өзінің өмірінде өзінің экзистенциализмге қарсы бағытталған тезисін, яғни «мен» өзін сарқылтты, енді кейіпсіз «бар» дегеннің заманы келді дегенді жүзеге асырған сияқты. Мұндай кейіпсіз күш Фуконы билеп оны жаңқа тәрізді оқиғалардың иіріміне тастайтын сияқты әсер қалдырады.

Философиялық шығармалары:

«Сөздер мен заттар» (1966), «Білім археологиясы» (1969), «Бақылау және жазалау» (1975), «Классикалық дәуірдегі ақылсыздық тарихы» (1961), «Клиниканың пайда болуы» (1963), «Гуманитарлық ғылымдар археологиясы» (1966), «Білімге құштарлық» («Воля к знанию») (1976) және т.б.

Фуконың шығармашылық қалыптасуында үш кезеңді бөліп алуға болады. Бірінші кезең «Білім археологиясымен» байланысты – ХХ-ғасырдың 60-шы жылдарындағы еңбектері: Классикалық дәуірдегі ақылсыздықтың тарихы», «Клиниканың туылуы», «Сөздер мен нәрселер», «Білімнің археологиясы». Фуко ғылыми білімнің қалыптасуындағы әртүрлі тарихи кезеңдерді немесе археологиялық қабаттарды қарастырады.

Екінші кезең «Билік генеалогиясы» деп аталады 70-ші жылдардағы мәтіндер: «Бақылау және жазалау», «Білімге деген ерік» («Сексуалдылықтың тарихы» 1-томы). Бұл еңбектерде европалық адамның денесі мен психикасының мақсатты қалыптасу үдерісі қарастырылады.

Үшінші кезең – «Тіршілік эстетикасы», 80-ші жылдардағы соңғы еңбектері: «Ләззатты пайдалану» және «Өзіңе деген қамқорлық» («Сексуалдылықтың тарихы» 2-3 томдары).

Фуко ежелгі грек әлемінен «рахат аралын» табады, онда тұлғалар өздерінің ерекше сексуалдық қызметке құқығы бар екендігіне көз жеткізеді. Ол мұның өзі қазіргі адам үшін өте тәлімдік мысал деп есептейді. Біздің әрқайсымыз өзімізден өзіміз босауымыз керек, барлық үйреншіктіден, көрінбейтін болып кеткен мен сезінбейтіннен бас тартып, өмір сүру, сезу, мүлде басқаша қарау мүмкіндіктеріне еніп, жат, бөтен тәжірибие арқылы өзімізді өзіміз табуға үйренуіміз керек. Шынында, философия дегеніміздің өзі, ең алдымен, өзіңді өзің түсінуге талпыныс, ойлаудың сыни жұмысы, басқаша ойлау мүмкіндіктерінің қалай және қандай шегі болуы мүмкін екендігін анықтауға ұмтылыс. Бұл – өзіңмен өзің ойнау, танымдағы бөтенмен жаттығу.

Философиялық көзқарастары:

Фуконың философиялық көзқарастарын түсіну үшін оның структурализммен күрделі қатынастарын анықтап алу керек. Фуконың «Сөздер мен нәрселер» (1966) кітабы жарыққа шыққаннан кейін Францияда структурализмнің айналасындағы жағдай ерекше шиеленісе түседі. Автор өзінің тұлғасыз «жүйенің» билігін орнатуға талпынатын идеялар шеңберін қолдайтынын жасырмаған.

Бірақ 1968 жылғы постмодерн дәуірінің басын белгілеген студенттік шерулерден кейін (Фуко Тунистегі студенттердің толқуын, олардың жаншылуын өз көзімен көрген) оның көзқарасы күрт өзгереді. Ол енді өзін структуралистпін деуден бас тартады және тұлғасыз құрылымның басымдылығын жақтамайтын болады. Студенттердің белсенділігі академиялық әділділіктің мұзын ерітіп жібереді. «Мен ешқашан фрейдист болған жоқпын және ешқашан марксист болған жоқпын және ешқашан структуралист болған жоқпын» – дейді ойшыл. Бұдан кейін ол постмодернизмге апаратын жолға шығады.

Фуконың басты идеясы постмодернизмнің де негізгі анықтаушы идеясына айналады. Бұл – бүкіл мәдениеттің және адами тұлғаның «орталықсыздануы» (децентрация).

Классикалық Батыс мәдениеті орталықтарды барлық деңгейде қалыптастыратын: географиялық, әлеуметтік, тұлғалық. Бұл үрдіс адам тұлғасы мысалында айқын көрініс табады.

Шығыс адамы әлемде өзінің физикалық және психикалық белгілерін толық көрсетеді, зерденің танымдық қажеттіліктерін ғана емес, жаны мен жүрегінің талаптарын жүзеге асырады. Адамда әуелгі болмыспен рухани байланысқа негізделген терең бірлікті сақтайтын көптеген орталықтар болатын.

Батыста адамның басқа түрі қалыптасты және сол мәдениеттің жалпы сипатына сай әлемді билеу мақсатында әлемді тану көзделген. Адам үстемдік етуге бағытталған ақыл қабілеттерін дамытуға ерекше, біржақты көңіл бөлген. Мұндай кембағал интеллект еуропалық тұлғаның «орталығына» айналады. Ал рухани өмірдің бүкіл байлығы – махаббаттың, нәзіктіктің, қамқорлықтың, сенімнің рухани әрекеттері екінші орынға ысырылды, өйткені олар табиғатқа және адамға үстемдік ету ісінде кедергі келтіреді деп есептелген.

Мұндай адамның жалғыз ғана орталығы бар. Нақ осы адам қазіргінің экологиялық және әлеуметтік апатына кінәлі. Нақ осы адам туралы Фуко жұмбақтап айтады. Тарихтың толқындары ол бейнені шайып кетуі тиіс. Оның орнына жаңа, «орталықсызданған», яғни Рухтың ең биік қағидатымен, яғни шынайы Сеніммен қосылған интеллект, жан, жігер, жүрек, сезім, махаббат, шабыт сияқты көптеген орталықтары бар адам келеді.

Бұл орталықсызданған адам Шығыстың тәжірбиесіне қайта оралу, виртуалды мегаполистер жобаланып, салынатын болашаққа ұмтылу болады және адам Ғаламтордың ғаламында тіркеледі.

Қорытындылап айтсақ, Фуко структурализмнен постмодернизмге өтті, сөйтіп ол адамды түсіндіруде классикалық дәстүрдің бұғауын алып тастайды. Фуко психикалық өмірдің бүтіндігін қалпына келтіреді. Егер Фрейд бесаналық құрылысын ашса, онда Фуко көптеген өзге жағдаяттардың маңыздылығын анықтады, соның ішінде ессіздікті таңдайды. Ол алғашқылардың бірі болып денені зерттеді, еуропалық дененің қалыптасуындағы әдістер тарихын жасады. Ол сексуалдық тақырыбын талқылап, оның адам өміріндегі маңызын тапты.

Мұның бәрін ол мәдениет пен адамның «децентрализациясы» туралы тезисті негіздеу үшін және ашып көрсету үшін зерттеді. Батыстық мәдениетте адам үшін ең маңыздысы билік пен үстемдікке бағытталған интеллект деп, ал қалған адам өмірінің барлық көріністері жанама деп есептелді. Фуко үстемдікке ұмтылған интеллект сияқты орталық жалған болады деп жария етті. Адамдық тұлға «орталықсызданады», көп өлшемді болады. Міне, бұл Шығыс пен Батыстың кездесуі, онда тек интеллект қана мойындалмайды, сонымен бірге рухани қағидалармен бірлескен жүрек, жан, сезім мойындалады.

Ұлы Абай адамның қандай болуы керектігін айтқанда, ол дәл осындай толық адамды меңзейді, оны бастайтын өмірлік қағида пайда мен тиімділікке бағытталған зиялылық емес, жүрек пен ақылдың бірлігі, бұл екеуі шын Сенімді шындайды.

«Адам құмдағы бейнедей жоғалады, жағалаудағы толқындай шайылады», - деп Фуконың нақыл сөзін қайталаймыз. Билік пен байлықты ғана ойлап алаңдаған адам рухани адамгершілік талаптарын білмейді. Абай армандаған толық адам бейнесі де пайда болады.

Философиялық афоризмдері:

- Биліктің бармайтын жері жоқ: бәріне қолы жете бергендіктен емес, барлық жерден бірдей бастау алатындықтан.

- Сөз алудың орнына, ол мені өз құшағына орап алып, барлық мүмкін-ау деген бастаулардың бәрінен арыға апарыптастағанын қалар едім.
- Қиялға сиятынның, білімге айналатынның бәрі – сөзден табылады.
- Орта ғасырларда ақымақтық күнделікті тіршіліктің бір бөлігі саналатын.
- Шығармашылық бар жерде ақылсыздыққа орын қалмайды.
- Сөйлеу – әлде бірдеңені білу және маңайындағылар таңған үлгіні басшылыққа алу.
- Заң қашан да найзаның ұшында жүреді.
- Кітаптың дүниеге келуі – шағын оқиға: ол – біреудің қолындағы зат іспеттес. Ол сол сәттен бастап қайталану деген шексіз ойынға қосылады да кетеді.
- Дәрігерлер қай қоғамда болмасын мүлдем өзгеше жағдайда болмақ: ол барлық жерде де қоғамның айрықша назарында және ешқашан дерлік олардың орнын ешкім баса алмады.
- Дүние мәні ашылуға тиіс белгілерге толы.
- Ойдың да өз тарихы бар.
- Бақылау – көрумен шектелу.
- Жаратылыс тарихы – тілдің замандасы.
- Кітап жазу – қашанда белгілі бір тұрғыдан алғанда, оның алдыңғысын жоққа шығару деген сөз.
- Ғылыми білім мен философиялық тақырыптарға еш қатысы болмаса да, сәулет өнерінің өн бойы тұнған оң білім.
- Жалпы, еркін, қалай болса солай немесе тәуелсіз пікір дегендер болмайды. Басқа пікір тудырмайтын да пікір болмайды.
- Интеллектуалдың рөлі – басқаларға не істеу керектігін айтып беру емес.
- Түс – алдамшы: ойыңды бұзады, қияли етеді. Бірақ ол қате болмайды.
- Құштарлық пен ессіздік классикалық дәуірге дейін де қол ұстасып қатар жүрген, қазір де қатар келеді, тегі, алда да солай қатар жүре беретін болуы керек.
- Құштарлыққа айналған басы айналған сандырақтың негізгі үздіксіз үйкелістегі сезімталдықта жатыр.
- Қазіргі философияны ойдың өзін-өзі жеген жансебіл жұмысы дегеннен басқа қалай атауға болады?

Әдебиет:

1. Эрибон Д. Мишель Фуко /Пер. с франц. Е.Э.Бабаевой. «Мг», — М: 2008.
2. Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы»,— А: 2009. 411
3. Шаймерденұлы Е. Ақиқат айнасы (Философиялық афоризмдер) /Анықтамалық: Мишель Фуко. «Өлке», — Алматы: 2004. 24-25 бет
4. Фуко М. История безумия в Классическую эпоху /Пер. с франц. И.К.Стаф. «Университетская книга», — Санкт-Петербург: 1997

КАРЛ ЯСПЕРС

(23 ақпан, 1883ж, Ольденбург
– 26 ақпан, 1969ж, Базель)

— неміс философы, психологы әрі психиатры, экзистенциализмнің басты өкілдерінің бірі.

Ол өз ілімінде рационалистік идеялардан бас тартып, философияны ғылым түрінде қарастырудың қажеттігіне шек қойып, шынайы философия деп философиялық ой кешу үрдісінің өзін атаған. Оның айтуынша, әрбір адам философиялық ой кешуге бейім, әрбір адам өзін тыңдаушыларды тауып, қобалжытқан ойларын айтып жеткізіп, шынайы қарым-қатынастарға жол салуға талпынады. Философия сондықтан ішкі, рухани, үрдіс, ол дүниені белсенді түрде өзгертуге бағытталмаған, оның басты мақсаты – болмысты сана елегінен өткізу, махаббат сезімін аялау, тыныштық орнату.

Философиялық шығармалары:

«Дүниетаным психологиясы» (1919), «Философия» (1932), «Неміс күнәсі мәселесі» (1946), «Ақиқат жөнінде» (1947), «Философия және Дүние» (1958), «Атом бомбасы және адамзаттың болашағы» (1958), «Трансценденция шифрлары» (1970), «Экзистенциалдық философия» (1938), «Тарихтың қайнар көздері және оның мақсаты» (1949), «Уақыттың рухани ахуалы» (1931), «Тарихтың мағынасы мен арнаулылығы», «Философиялық сенім» (1962), «Ұлы философтар» (1957) және т.б.

К.Ясперс өзінің «Тарихтың қайнар көздері және оның мақсаты» (1949) атты кітабында әлемдік тарихи процестің өзіндік түсіндірмесін беріп, тарихи уақыттың, яғни адамзат тарихының біртұтас екендігін, бірлігін көрсетеді. Адамзаттың түп-тамыры бір, шығу тегі бір, даму жолы ортақ. Осы тарихи даму жолын қарастыра келе, Ясперс «белдеулік уақыт» ұғымына ерекше мағына беріп, оны қазіргі рухани тұрпаттағы адамның пайда болуының уақыты деп санап, біздің жыл санауымызға дейінгі 800-200 жылдар аралығына мегзейді. Осы кездері әлемдік діндер қалыптасады, философия туындайды, сөйтіп мифологиялық сананың орнын «руханилық» басады. Рухтың оянуы, Ясперс бойынша, адамзаттың жалпы тарихының, «белдеулік дәуірдің» бастауы болып саналады.

Философиялық көзқарастары:

К.Ясперстің пікірінше, мифологиялық дәуір өзінің байсалды орнықтылығымен бірге аяқталады. Грек, Үнді, Қытай философтары мен Будданың негізгі идеялары, пайғамбарлардың құдай туралы ойлары мифтен алыс болатын. Рационалдық пен рационалды түрде тексерілген тәжірбиенің

мифологияға қарсы (логостық мифологияға қарсы) күресі басталды... Көне мифологиялық әлем жайлап шегіне берді...

Адам болмысындағы осы өзгерістердің бәрін рухтану деп атауға болады: өмірдің қатып қалған бастапқы тіректері тербеле бастайды, полярлықтар тыныштығы қайшылықтар мен антиномиялардың тынышсыздануымен ауысады. Адам енді өзімен өзі ғана тұйықталмайды. Ол өзін-өзі білетініне әлі сенімсіз, сондықтан ол жаңа шектемеген мүмкіндіктерге ашық болады. Ол енді бұл сәтке шейін ешкім сұрамағанды және ешкім де айтпағанды тыңдауға және түсінуге қабілетті. Бұрын-соңды естілмеген енді кәдуілгіге айналады. Дүниені және өзін-өзі сезінумен бірге адам болмысты да сезіне бастайды, бірақ түгелімен емес: бұл сұрақ қалады.

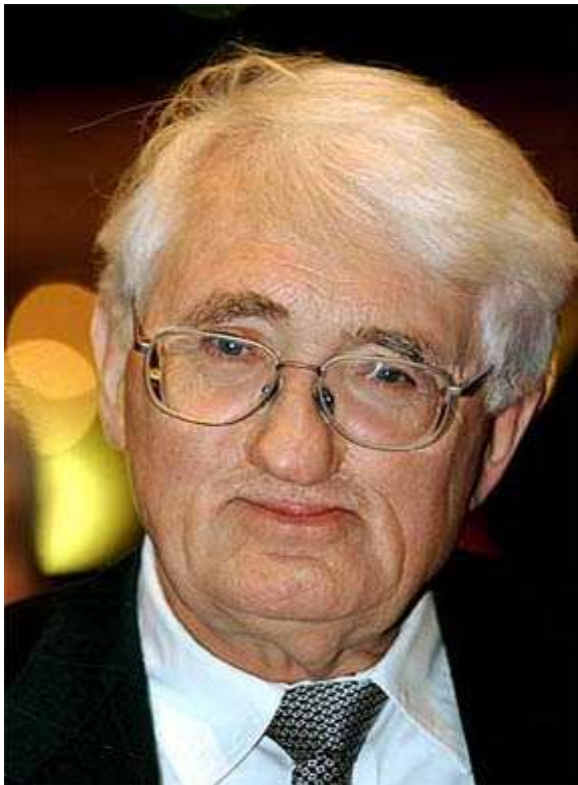
Алғаш философтар пайда болды. Адамның жеке бір индивидум ретінде өзі-өзінде тірек іздеуге батылы барды ...

Философиялық-саяси афоризмі:

- Ешкім де саяси жауапкершіліктен құтылып кете алмайды ... Біреуге тәуелді болып, оған үнемі сенімділік көрсету саяси қатынасқа жатпайды. Ондай адалдық жай арақатынас пен әншейін байланыстар да орынды. Еркін мемлекетте барлық адамдардың бақылауы мен ротациясы әрекет етеді. Осыдан келе кінә еселенеді: біріншіден, көсемге біржола саяси бағыныштылық, екіншіден, жұрттың бәрін бағынышты еткен көсемге ұқсап бағу. Бағыныштылық атмосферасы ұжымдық кінә болып табылады.

Әдебиет:

1. Ясперс К. *Смысл и назначение истории*. — Москва: 1991. 29-30 беттер
2. *Батыс философиясының антологиясы* //Ауд.Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар, А.Сағиқызы. Фонд Сорос-Казахстан, — Алматы: 2002. 303-310 беттер.
3. Ясперс К. *Общая психология*/ Пер.Акопяна. «Практика», — Москва: 1997.
4. Богданова И.Н. *В поисках адекватной формы знания (В.Соловьев и К.Ясперс)* //Эпистемы: Альманах. — Екатеринбург: 1998. — С.40-45.

ЮРГЕН ХАБЕРМАС

(18маусым 1929ж. Дюссельдорфте
туған)

— неміс философы,
әлеуметтанушысы, мәдениеттанушы.
Хабермас әлемге белгілі
әлеуметтанушы–философтар
Хоркхаймер мен Адорноның ізбасары
ретінде, Франкфурт мектебінің
теориясын сыни тұрғыдан қайта
қарастырған «екінші толқын» өкілі
ретінде белгілі ғалым.

Философиялық көзқарастары:

Оның көзқарасы бойынша, әлемдегі
дағдарыстар мәдени-әлеуметтік сипатқа
ие, сондықтан қандай да болсын

экономикалық, саяси құбылыстың түкпірінен мәдени факторларды таба
білген жөн. Қазіргі мәдени-әлеуметтік жүйеде мотивация, рационалдылық
және легитимация дағдарысы бар деп ұғынған Хабермас әсіресе солардың
соңғысы (легитимация дағдарысы) туралы көп ойланады, өйткені заңдылық
және құқық – мәдениеттің маңызды бөліктері болып табылады. Ол
дағдарысқа кез болған қоғамды тек рухани мәдениет, өнер тұрғысынан қайта
жандандыруға болады деп есептейді.

Хабермас ілімінің маңызды элементі – коммуникативті іс-әрекет
теориясы. Ол адам іс-әрекетінің қос түрін көрсетеді: коммуникативтік және
стратегиялық. Стратегиялық іс-әрекеттің мәні оның белгілі бір мақсат-
мүддені көздейтіндігінде, соған қызығушылығында. Алға қойған мақсатқа
жету барысында адамдар бір-бірін қайткен күнде де, мейлі саналы түрде,
мейлі бейсаналы күйде, алдап-арбауға бейім тұрады. Стратегиялық іс-әрекет
типі әлеуметтік бірлесу (интеграция) тұрғысынан алып қарағанда жатсынуға,
индивидтің ұжымға лайықтылық қасиеттерін жоғалтуына әкеледі; мәдениет
саласында мән-мағынадан айырылуға, құндылықтық бағыт-бағдардан
жұрдай болуға; тұлға деңгейінде – салт-дәстүрден қол үзіп, әртүрлі
психопатологиялық процестерге душар болуға бастайды. Керісінше, осы
айтылған зұлматтардың барлығын болдырмайтын іс-әрекет типі –
коммуникация, қарым-қатынас, сұхбатқа негізделген іс-әрекет. Сұхбаттық,
коммуникациялық іс-әрекет типі реттелген нормативті-құқықтық ортаны,
заңға негізделген өзара қарым-қатынас әлемін, тұлғаны жетілдіретін,
дамытатын рухани кеңістікті даярлайды.

Шынайы бірлесудің (интеграцияның) тек қана сұхбаттық дискурсте
мүмкін екендігін көрсеткен Ю.Хабермас философиялық-мәдениеттанулық,
жалпы гуманитарлық ғылымдардың диалог тақырыбына бет бұруына көп
ықпал етті.

Философиялық шығармалары:

«Будущее человеческой природы: На пути к либеральной евгенике?», «Вовлечение другого: Очерки политической теории», «Демократия. Разум. Нравственность», «Моральное сознание и коммуникативное действие», «Политические работы», «Философский дискурс о модерне», «Расколотый Запад», «Проблема легитимации позднего капитализма» және т.б.

Әдебиет:

1. *Новейшие течения и проблемы философии в ФРГ.* –Москва: 1978.
2. *Давыдов Ю.Н. Критика социально-философских воззрений франкфуртской школы.* –Москва: 1977.
3. *Социальная философия франкфуртской школы.* –Москва: 1978.
4. *Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік/ Құраст. Т.Ғабитов, А.Құлсариева және т.б. «Раритет», — Алматы: 2004. 290-291бб.*
5. *Хабермас Ю. Расколотый Запад.* — Москва: 2008. — С. 9-29.
6. *Фурс В.Н. Философия незавершенного модерна Юргена Хабермаса. Экономпресс, — Минск: 2000.*
7. *Дабосин П.С. «Критическая» теория общества и государства Ю.Хабермаса: Методол. аспект /Удмурт. гос. ун-т. Изд-во Удмурт. гос. ун-та, — Ижевск: 2001.*
8. *Шульц В.Л. Философия Ю.Хабермаса /Рос. акад. наук, Ин-т соц.-полит. исслед. «Наука», — Москва: 2005.*
9. *Соболева М. Универсальная прагматика Юргена Хабермаса //Соболева М.Е. Философия как «критика языка» в Германии. СПбГУ, — СПб: 2005.*
10. *Тищенко П.Д. Новейшие биомедицинские технологии: Философско-антропологический анализ [Анализ идей либеральной евгеники Ю.Хабермасом] //Вызов познанию: Стратегии развития науки в современном мире. «Наука», — Москва: 2004. — С. 309—332.*

МАРТИН ХАЙДЕГГЕР

(26 қыркүйек, 1889ж, Месскирх Баден-Вюртемберг, Герман империясы тұсында
— 26 мамыр, 1976ж, сонда)

— неміс философы, экзистенциализмнің ірге тасын қалаушылардың бірі.

Қарапайым католиктер отбасында өсті, Констанца және Фрайбургтегі гимназияларда оқыды. Фрайбург университетінің теологиялық факультетіне түседі.

1911 жылы Мартин философия факультетіне ауысып және оны 1923 жылы аяқтайды.

«Учение о суждении в психологизме» және «Учение Дунса Скотта о категориях и значении» атты тақырыптарда екі диссертациялық жұмысты ойдағыдай қорғайды.

Бірінші дүниежүзілік соғысқа өзінің денсаулығына байланысты қатысқан жоқ.

1915 жылдан Фрайбург университеті теология факультетінде приват-доцент болып қызмет атқарды.

1923 жылдан Марбург университетінде оқытушылық қызметте болды.

1928 жылы Фрайбургке қайта оралып, сонда отставкаға шыққан Гуссерлдің орнын басады;

Хайдеггер Фрайбург университет басқарады, 1933 жылы саяси жұмыстарға араласа бастайды (НСДАП-қа мүше болады), екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғанша соның мүшесі болып қала береді.

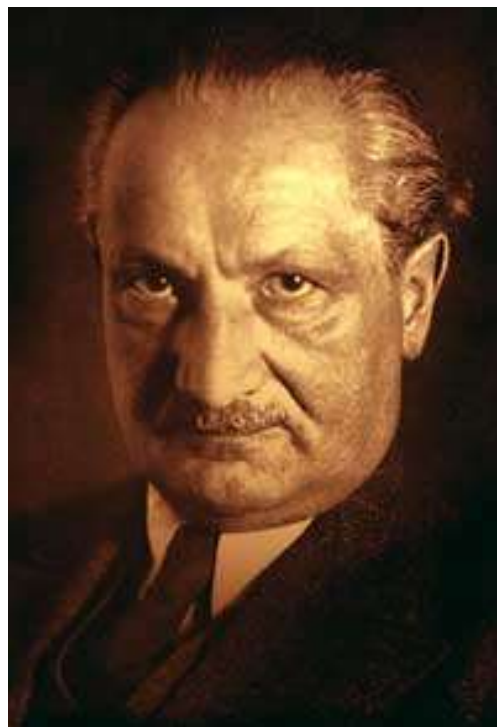
1945 және 1951 жылдар аралығында Хайдеггердің нацистермен байланысына қатысты оқытушылық жұмыстан аластатылды.

1976 жылдың 26 мамырында Мартин Хайдеггер дүниеден өтті.

Философиялық шығармалары:

«Психологизмдегі ілім мен пікір» (1914), «Уақыт және болмыс» (1927), «Техника туралы мәселе» (1935), «Болмыс және уақыт», «Жалған сұрлеулер» (Ешқайда апармайтын жолдар) (1950), «Тілге баратын оқапта» (1959), «Метафизикаға кіріспе», «Ойлау дегеніміз не?» (1954), «Проселок», «Дүние дидары дәурені» («Время картины мира») (1938), «Что такое метафизика?», «Европейский нигилизм», «Доклады и статьи» (1954), «Тождество и различие» (1957), екітомдық «Ницше» (1961) т.б.

Мартин Хайдеггер – бүгінгінің ең көрнекті ақылдыларының бірі. Ол бейклассикалық әлемге өту үшін ерлікке татитын қызмет атқарды. Хайдеггер Батыс философиясы үшін дәстүрге айналған субъектіні (адамды) объектіге (табиғатқа) қарсы қоюды жоққа шығарып, шығыстық тәжірибиеге тән «адам және әлем» деген тұтас контексті қайта қалпына келтіруге талпынған.

Сондықтан ол өзінің философиясын Шығыс пен Батысты, Европа мен Азияны жалғап тұрған желіге теңейді. Хайдеггердің іргелі онтологиясы, әлем мен адам туралы жаңа ілімі шығыстық және батыстық елдерде ерекше танымал ілімге айналды. Оны африкалықтар мен француздар, немістер мен жапондықтар, қытайлар мен испандар оқиды. Оны қазақтар да оқыды және оның тұжырымдамасы қазақ ойшылдарының, ең әуелі Абайдың философиялық ізденістеріне жақын екенін аңғарды.

Философиялық көзқарастары:

Философия дамуының күрделі жолын сыни тұрғыдан пайымдай отырып, М.Хайдеггер өзінің «Болмыс және Уақыт» еңбегінде адамның әлемнен бөлінуі техникалық өркениетке тән деп сипаттайды. Техникалық өркениет адам мен әлемді бір-біріне қарсы қояды, ал субъект пен объект бөлінісінің философиялық негізделуі, сонымен қатар субъекттің объектіге белсенді ықпалы мен оны бағындыруы Жаңа заманда жүзеге асты. Европалық нигилизм феноменін сынап зерделей отырып, М.Хайдеггер болмыс тақырыбына оралып, адамның өз болмысын өзекті мәселе ретінде қарастырады. Философтың ойынша адам осындағы – болмыс болып табылады.

Адам өмірі көбіне мәнсіздікті сезінумен, жалғыздықпен, азап шегумен байланысты. Олай болса, не нәрсе мән болып табылады?

Мәнді болып табылатын нәрсе - адамның нақты болмысы, уақыттағы болмыс. Адамның өмір сүруі бүкіл бүтінді, әлемді өзіне қамтитын «осы» мүмкіндігін жүзеге асырумен сипатталады. Демек, «Болмыстың болмысы» мәнді болып шығады, ал оны ұғыну үшін тілге құлақ тұру қажет, тілдің өзін сөйлету керек. Тіл арқылы әрбір адам өзін-өзі ашады, өзінен хабар береді, өзінің жағдайын, көңіл-күйін білдіреді, ал сол арқылы өзінің әлемге деген, өзіне деген қатынасын айқындайды. Ал бұл поэзиялық тілде мүмкін болады. Дәл осындай тіл адамның жағдайын, көңіл-күйін, оның өзіндігін, ол қандай болса соған сәйкестігін ашып көрсетеді. Поэзия әлемді, ондағы ахуалдандыру «тәсілін ашып», поэзия тілі арқасында адам өзінің кім екенін, мақсаты мен тағдырын таба алады.

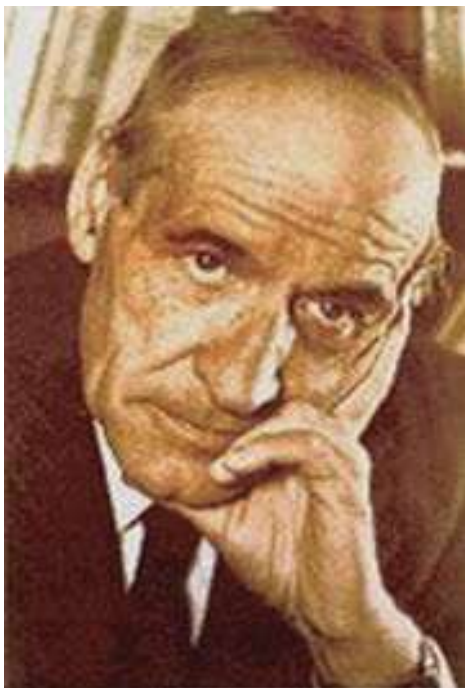
Философиялық афоризмдері:

- Айтыс-тартыс кезінде біреу-біреуді төбесіне көтеріп шығарады.
- Билік үшін күрестің бәрі – билікке бағынышты.
- Сайып келгенде – өнер біткеннің бәрінің өзегінде поэзия жатыр.
- Сөйлеудің өзі тыңдау да: ол – өзіміз сөйлеп тұрған тілдің тыңдауы.
- Ой орамдары бізді білінер-білінбес құпия ишаралармен тіл арқылы алып өтеді.
- Антропология – дегеніміз адамның кім екенінен жалпы хабардар болғандықтан ешқашан «ол кім» деген сұрақ қоя алмайтын ой өрнегі.
- Барлық гуманитарлық ғылымдар мен өмір туралы ғылымдар қаталдық сақтау үшін міндетті түрде дәл болмаулары керек.
- Диалектика – ол туралы сұраудың өзі сөкет саналатын бұлжытпаушылық диктатурасы.

- Тас – дүние дегеннің не екенін білмейді. Өсімдік үшін де, жануарлар үшін де дүние деген ұғым жоқ, олар өздерін қоршаған ортаның көзге көрінбейтін ықпалына бағынады.
- Адам неғұрлым мойып, салы суға кеткен жағдайда болса – ол көзге ұрып тұрса да, тұрмаса да – оның этикаға деген құштарлығы соғұрлым күшейе түседі.
- Адам үнемі – өзіне бұрын өткендермен, бәлкім одан да жиірек әрі жүрекжардылау –өзінен кейінгі ұрпақтармен сөйлесіп жүреді.
- Адамдар қашанда әлде бірдеңені ойлап табумен әлек.
- Жакын арақашықтық – әлі жақындық емес. Алыс арақашықтық – әлі алыстық емес.
- Адамдар көргісі келмейді, өйткені онда бір метафизиканың үстіне екіншісін қойып салып жатқан іргетас ешқандай да іргетас емес екендігін мойындауға тура келер еді.
- Нигилизм – асқақ құндылықтардың құнсыздану процесі ғана емес, ол сол сияқты құндылықтарды жай тартып алу да емес. Сол құндылықтарды өмірге алып шығудың өзі – нигилизм.
- Зерделеу дегеніміз – ең алдымен, өз пікірлерің мен өз мақсаттарың кеңістігінің ақиқаттығына күмәндануға мүмкіндік беретін батылдық.
- Нақты жауап дегеніміз – жауапкершіліктің басы ғана. Сондықтан да нағыз сұрақ қайтарылған жауаппен бірге күн тәртібінен түсіп қалмайды.
- Сөйлеу мен айту – бір нәрсе емес. Адам тоқтамай ұзақ сөйлеуі мүмкін, бірақ ештеңе айтпауы мүмкін. Басқа біреу, керісінше, үнсіз ғана отырады, ештеңе сөйлемейді, бірақ сол ештеңе сөйлемейуімен-ақ көп нәрсе айтуы мүмкін.
- Адамға қауіп, тіпті, машиналар мен техникалық жабдықтардың зиянды қызметінен де келмеуі мүмкін. Нағыз қауіп адамға оның өз болмысынан шығып, таяп тұр.

Әдебиет:

1. Мотрошилова Н. В. Зачем нужен Гегель? (К вопросу об истолковании Хайдеггером гегелевской философии) — Москва: 1991. — С.161-166.
2. Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», — А: 2009. 257
3. Ғабитов Т. Философия. /XX-ғасыр философиясы. «Раритет», — Алматы: 2004. 79-бет
4. Батыс философиясы /«Мәдени мұра», «Жазушы», — Алматы: 2009. 25
5. Шаймерденұлы Е. Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер)/ М.Хайдеггер. «Өлке», — Алматы: 2004. 149-бет.
6. Хайдеггер М. Бытие и время. — Москва: 1997.
7. Хайдеггер М. Что такое философия?. — Москва: 1967.
8. Черняков А.Г. Онтология времени: Бытие и время в философии Аристотеля, Гуссерля и Хайдеггера. (ВРФШ), — СПб: 2001.

ХОСЕ ОРТЕГА-И-ГАССЕТ

(9 мамыр, 1883ж, Мадрид –18 қазан, 1955ж.)

— радиовитализм ілімін құрушы испандық философ және социолог, публицист, белгілі әдебиетші.

Ортега-и-Мунийаның баласы. Өмір философиясының кейіннен экзистенциализмнің өкілі. Өз ұлттық философиясына, Латын Америкасы, Европа елдерінің ой-парасатына қарқынды ықпал еткен. Өзінің философиялық ілімін «өмірлік ой» деп атады.

Сол кездегі испан «ой билеушісі» Мигель де Унамуноға қайшы, рухани жаңаруды тек ұлттық тарихтан іздемей, жалпыевропалық дәстүрді игеру арқылы испан философиясын томаға-тұйықтықтан арылтып, жаңа деңгейге көтерген тұлға. XX-ғасырдың басында туындаған авангардизм ағымының пайымдаушысы бола тұра, қарабайыр көпшілікке көнбейтін «рухан азшылық» («шығармашылық элита») туралы ілімді тудырушы.

Малага иезуит-әкейлер колледжінде оқып жүргенде, Ортега көнегрек және латын әліпбиі мен білімін жақсы меңгерген болатын. 1904 жылы Мадридтегі Комплутенсе университетін бітіреді. Сонда жүріп «Мыңжылдық» /«Тысячелетний» атты докторлық жұмысын қорғайды. Содан кейін жеті жылдай Германиядағы Марбург сияқты университеттерде болады, онда ол кездері Герман Когеннің аты жер жаратын. Өз отаны Испанияға келе сала Мадридтегі Комплутенсе университетіне жұмысқа орналасады, сонда 1936 жылға дейін оқытушылық қызметте болады. Бұл уақытта елде азаматтық соғыс жүріп жатқан болатын. Ортега-и-Гассет Франконың қарсылас жауы болатын.

Философиялық шығармалары:

«Бұқаралық көтерілісі» деп аталатын еңбегімен де танымал тұлға.

Философиялық көзқарастары:

Испандық философ бұқаралық адамды талдай келе, көпшілік пен таңдамалы азшылыққа бөліну барлық заманаларда қоғам үшін іргелі нәрсе болған деп тұжырымдайды. Бұқаралық жеке адам – даралықтан ада болған, жалғыз, өзгеден айырмашылығы жоқ, кескінсіз, қарабайыр, ортаңқол жан. Одан жоғары тұрған нәрселердің бәрі, барлық жарқын әрі сирек гүлдер оның жынын қоздырып, ызасын келтіреді.

Қарабайырлық шығармашыл бастаудың жоқтығынан, өзінен ештеңе талап етпеу тілегінен, басқа да жүрген өзгелер сияқты жай ағынның ыңғайына қарай жүзу ниетінен байқалады. Таңдамалылық, керісінше, шығармашылық екпіннен, ең алдымен, өзіне талап қоюдан, таңдау, шешім

қабылдау қабілетінен, бір ғана жалғыз өмірлік траекториямен жүре беруден бас тартудан байқалады. «Адам өзі оны қалай ма, жоқ па, өзінің табиғатына сай жоғары бастауды іздеу үшін жаратылған. Кім оны өзі табады, сол таңдаулы адам; кім таппайды, сол оны бөтен біреудің қолынан алады да көптің біріне айналады».

Ортега ХХ - ғасырға тән қауіпті рокировканы байқады. Егер бұрын тобыр қоғамдағы басшы қызметке таласпаса, қазір ортаңқолдар кемтарлығынан ұялмай, өздерінің нормалары мен таптауырын мінездерін жалғыз мүмкіндік ретінде бекітуге ұмтылады. Тобыр «өзінің пасық болуға деген құқығын жариялап, оны бекітеді немесе басқаша айтқанда, пасықтықты құқық ретінде бекітеді».

Философиялық афоризмі:

- Биліктен таймау үшін берік қолдан гөрі құйымшақ қажеттірек пе деймін.

Әдебиет:

1. Ортега-и-Гассет Х. *Что такое философия?*. — Москва: 1991.
2. Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», — Алматы: 2009. 314-бет.
3. Иманқұл Н., Бөрібаев Т. *Іліми Философия. «Парыз»*, — Астана: 2009.
4. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. *Философия. «Қарасай»*, — Алматы: 2008.
5. *История философии: Энциклопедия. «Интерпрессервис»; «Книжный Дом»*. — Минск: 2002.
6. Ортега-и-Гассет Х. *Дегуманизация искусства*. — Москва: 1999.

ПЬЕР ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН

(1 мамыр 1881ж., Клермон-Ферран маңындағы Сарсена қамалы, Овернь, Франция – 10 сәуір 1955ж, Нью-Йорк)

— атақты француз теологы әрі философы. Жаратылыстанушы һәм палеонтолог ретінде кең танымал. Палеонтология, антропология, философия және католиктік теология ғылымдарының қалыптасуына айтарлықтай өзінің үлесін косты. Дін қызметкері (священник-иезуит), иезуиттер орденінің (1899) мүшесі. Ноосфера теориясын құрушылардың бірі. Өзінің артына ешбір мектеп, не шәкірт қалдырмады, дегенмен ғылымда тейярдизм – деген ғылыми бағыттың негізін қалады.

Философиялық шығармалары:

«Құдай-Орта» (1927), «Адам құдыреті» (1955) және т.б.

Бірінші дүниежүзілік соғысқа санитар болып қатысып, Құрметті Легион орденімен марапатталған. 1920 жылы Сорбонн қаласында палеонтология докторы деген ғылыми атағын алады. Қытайға жасалған бірқатар ғылыми экспедицияларға қатысты. Онда адамзаттың арғы тектерінің бірі – синантроп адамын тапты. 1925 жылы дінбұзар атанып, Париждегі Католиктер университетінің оқытушысы қызметінен қуғындалады. Содан соң өмірінің соңына шейін тұрақты қызмет таба алмай өткен. 1937-1946 жылдары Пекиннің елшілер кварталында тұрып, «Адам құдыреті» кітабын жазды. 1947 жылы Парижге оралады. Сол жылы әлем таныған ғұлама Француз ғылым академиясына мүшелікке қабылданады. 1951-1955 жылдары Нью-Йоркте тұрды, сонда қайтыс болды. Қайтыс болғаннан кейін екі жылдан соң оның еңбектері дінбұзар деп табылып, барлық католик шіркеуі мекемелерінен алынып тасталады. 1962 жылы Ватикан кеңесі католик жастарды Тейяр де Шарден еңбектерінің ықпалынан қорғау туралы арнаулы жарлық шығарды.

Философиялық афоризмдері:

- Күнбе-күнгі тірлікте Құдайдың өзіне де бірнеше минут қана қиюға болады.
- Қаласа да, қаламаса да, адам өзіне жиі қайта оралып, бүкіл көріп-білгеннің бәрінен өзін іздеп әуре болады да жүреді.
- Заттың бәрінде де сыртына қоса онымен қатар өмір сүріп жатқан іші де бар.
- Бар салада да әлдебір өлшем жеткілікті дәрежеде өсіп-толған кезде, ол өзінің түрін, жағдайын немесе табиғатын тез өзгерте бастайды. Өзінің бастау кезеңінде өмір біздің алдымызда әрі тым ұсақ, әрі сансыз көп сипатта көрініс береді.

- Бар дәуірлерде де адам өзін «тарихи бетбұрыста» тұрмын деп ойлаған.
- Дініміз үшін де біз дүниелік мақсаттарға құлшына еңбек ете аламыз және солай етуге тиістіміз де.
- Адам үшін басқа адамдармен байланыс жоқ жерде эволюция нәтижесіне орай күтілетін келешектің де болуы мүмкін емес.
- Жаратылыстану ғылымдары біздің маңымыздағы шексіз уақыт пен кеңістік тұңғыықтарын жаңқалап жатыр.
- Өмір бір ғана тұйық сызық бойымен немесе жеке-жеке жаңқалау әдісімен әрекет жасамайды. Ол бір мезгілде бар жүйесін бірдей алға қарай қозғайды.
- Сүйіспеншілік! Егер мен жаңылысып тұрмасам, маңайымызды қоршағанның бәрін айқынырақ көріп-білуімізге көмектесетін жарық сәуле осы!.
- Материя бізді жербауырлатып, қимылдатпай тастайды, әлсіз һәм күнәлі қылып қояды. Бірақ сонымен бірге материя дегеніміз – бұл бар болу қуанышы, сезіну бақыты, жеңіске жеткізер күш, өсу-өркендеу ғанибеті!.
- Дүниенің тереңдігін өлшейміз деп әлек болған кезімізде – ақылымыздың өзі ұялып жерге кірердей болады.
- Қараңғыдан шыққанда көз қарығады. Кенет биік мұнараның басына шыққан болсаң – қаның тасып, басың айналады немесе бағдарыңнан айырыласың.
- Көбірек көру мен молырақ білуге ұмтылу – көрсеқызарлық та, білуге құндылық та, асқан-тасқандық та емес.

Әдебиет:

1. *Тейяр де Шарден П. Божественная среда. — Москва: 1992*
2. *Тейяр де Шарден П. Феномен человека. «Наука», — Москва: 1987*
3. *Быховский Б. Э. Тейяр де Шарден //Философский энциклопедический словарь. — Москва: 1983. С. 672—673.*
4. *Гильдебранд Д. фон. Тейяр де Шарден: на пути к новой религии //Гильдебранд Д. фон. Новая вавилонская башня. Избранные философские работы. — СПб: 1998.*
5. *Губман Б. Л. Тейяр де Шарден // Современная западная философия. — Москва: 1991. С. 295—296.*
6. *Ермоленко М.Т. К критике теоретико-эволюционных основ тейярдизма //История и теория эволюционного учения. Вып.3. — Ленинград: 1975. С. 152—160.*
7. *Заболотский Н.А. Тейяр де Шарден и церковно-учительная традиция. Актовая речь в Ленинградской Духовной Академии 9 октября 1970 г. — Ленинград: 1970*

АРНОЛЬД ДЖОЗЕФ ТОЙНБИ

(14 сәуір, 1889ж. Лондон, Ұлыбритания
– 22 қазан, 1975ж. сонда)

— британ тарихшысы, әрі социолог-ғалымы, XX - ғасырдың ортасында ол цивилизациялық талдаудың жаңа түрін дүниеге әкелді.

Шығармалары:

онекітомдық салыстырмалы өркениет тарихы бойынша жазылған «Постижение истории» атты еңбектің авторы (локальді өркениеттер тұжырымдамасымен белгілі).

Философиялық көзқарастары:

Оның ойынша, тарихтағы әрбір цивилизация қоршаған ортаға бейімделудің негізінде өзіне тән рухани құндылықтарын, шаруашылық формаларын жасайды. Сондықтан жер бетіндегі мәдениет формалары әрқашанда әртүрлі болмақ. Бірақ қазіргі жағдайда Атлантикалық цивилизация дүние жүзіндегі басқа халықтарға үстемдік көрсетіп, олардың мыңдаған жылдар бойына жинаған мәдени тәжірибиесіне, құндылықтарына нұқсан келтіруде. Дегенмен де А.Тойнби тарихқа деген О.Шпенглердің пессимистік көзқарасына қарсы. Тарихи дамуда белгілі бір мәдениет қандай қиындық көрсе де, оны адамның ерікті де жауапты іс-әрекеттері арқылы жеңе алады. Оны көрсету үшін ойшыл тарихи сопылыққа екі жаңа категория енгізеді. Біреуі – қоғам алдына қоятын тарихтың талабы болса, екіншісі – оған берілетін қоғамның жауабы. Цивилизацияның өсуі, әрі қарай күрделенуі – сол нақтылы заманның қойған талаптарына сәйкес келетін шешімдер, жауапты табу болмақ. Егерде ондай жауапты элита таба алмаса, онда ол цивилизацияның сағы сынып, оның күйреуіне жол ашылады. Сонымен цивилизация тағдыры азшыл шығармашылық топтың іс-әрекеттерімен тығыз байланысты.

А.Тойнбидің енгізген бұл категорияларының методологиялық маңызы өте зор. Ол әсіресе модернизация, жаңару үрдісіндегі көп дамып келе жатқан елдерге аса қажет. Тәуелсіздіктің басында, Елбасының басшылығымен жасалған жаңа ұлттық саяси элитаның шешімдерінің арқасында заманның қойған талабына біз дұрыс жауап қайтара алдық. Соның нәтижесінде қазақ өз тәуелсіздігін уыстан шығармай, жаңа мемлекеттің іргесін нығайтуда. Егерде сол кезде басқа элита тобы болып, заманның талабына сәйкес жауап таба алмағанда, Қазақ Елінің тағдыры аянышты болуы мүмкін еді.

Қазіргі адамзаттың дағдарысынан шығу жолын ойшыл Бүкіл дүниежүзілік рухани бірліктен көреді. Ал ол үшін дүниежүзілік діндердің аса қадірлі жақтары біріктіріліп, бірегей Дүниежүзілік дін дүниеге келуі керек.

Сонда ғана әр түрлі цивилизациялардың басы бірігіп, бүкіл адамзаттың әрі қарай дамуына жол ашылады, - деп А.Тойнби өз ойларын қорытады.

Әдебиет:

1. Тойнби А. Дж. *Постижение истории: Сборник* /Пер. с англ. Е.Д.Жаркова. «Рольф», — Москва: 2001—640 с.,
2. Мырзалы С. *Философия/ Тарих философиясы. А.Тойнби. «Бастау», — Алматы: 2008. 536-537 беттер*
3. Нысанбаев Ә. *Диалог цивилизаций в современном мире. — Алматы: 2001.*
4. Сорокин П.А. *Человек. Цивилизация. Общество* /Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю.Согомонов: Пер. с англ. Политиздат, — Москва: 1992. С.176.
5. Тойнби А.Дж. *Цивилизация перед судом истории: Сборник* /Пер. с англ. «Рольф», — Москва: 2002—592
6. Тойнби А.Дж. *Пережитое. Мои встречи. /Пер. с англ. «Айрис-пресс», — Москва: 2003. — 672*

10 - БӨЛІМ

XX – ҒАСЫРДАҒЫ ШЫҒЫСТЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫ

Егер, қазіргі заманғы Шығыс философиясы өркениеттің бесігінде, оның бастауында тұрған елдерде философия ғылымы жан-жақты даму үстінде болса да, евроцентристік көзқарастарды ұстанушылардың немесе солардың жетегінде кеткендердің кесірінен осы уақытқа дейін бізге белгісіз болып келді. XX - ғасырдағы Шығыс философиясы қатарына – қытай, үнді, жапон және сондай-ақ мұсылман елдері философиялық ой жүйелерін қосуға болады.

XX-ғ. ғылыми-техникалық революция, соның негізінде пайда болған орасан зор өндіргіш күштер, мемлекеттер арасындағы экономикалық, мәдени, саяси қатынастардың күрт өсуі Шығыс елдерінің ахуалын «батыстандыра» бастады. Шығыс елдері заманның талабына сәйкес келетін жауаптар іздей бастады.

Бір жағынан, әрине, олар өздерінің өндіргіш күштерін Батыстың дамыған елдеріндегідей қылып дамытып, халықтарының өмір сүру деңгейін өсіргілері келеді.

Екінші жағынан, Батыс елдеріндегі рухани тоқыраушылық оларды үрейлендіріп, мыңдаған жылдардағы жиналған мәдениет құндылықтарына, өмір салтына, әдет-ғұрпына соққы тигізе ме деген алаңдаушылықты тудырады (Мырзалы С. Философия/ XX-ғас. Шығыс діни философиясы. «Бастау», — Алматы-2008. 386-бет).

Шығыс елдеріндегі мыңдаған жылдар ішіндегі философия саласындағы қалыптасқан дәстүр – ол сенім шеңберіндегі ойлау мен тебірену. Сондықтан Шығыс философиясын діннен бөліп алып қарау тіпті мүмкін емес (Сонда. 387-бет). Сонымен, қазіргі заманғы философиялық бағыттардың ерекшеліктерін, ғасырымыздағы жетістіктерін олардың жүріп өткен тарихи кезеңдерімен салыстыра отырып баяндауды мақсат етіп, тек ең басты деген философиялық тұлғаларға тоқталуды жөн санадық.

XIX-XX ғасырлар аралығындағы Үнді философиясының дамуына Үндістанның ірі ойшылдары: Рамакришна, Свами Вивекананда, Шри Ауробиндо, Джидду Кришнамурти және басқалары елеулі үлес қосты. Жаңа заманның үнді философтарының қатарына Үндістан мәдениетіне жатпайтын, бірақ философиялық дәстүр мен философиялық жаңашылдықты берік ұстанған философтарды да жатқызуға болады. Мысалы, Раджниш (Ошо деген атымен белгілі), теософияның негізін қалаған Е.Блаватская мен Рерихтар отбасылары сияқты ойшылдар мен қоғам қайраткерлерінің есімдерін атауға болады. Рерихтар «Агни Йога немесе Тірі Этиканың Ілімі» деп аталатын үлкен еңбек жазды. Бұл философтар мен рухани қайраткерлер Үндістанның дәстүрлі даналығын жаңартып қана қоймай, үнді философиясы мен мәдениетіне белгілі бір дәрежеде жаңалық болатын біраз нәрсені енгізу арқылы оның ауқымын кеңейтіп, анық күшейтті (Шығыс философиясы. «Мәдени мұра» сер., ОҚ. «Жазушы», — Алматы: 2009.74-бет).

Жалпы, Үнді елінде философия қандай да бір ғылымға немесе өнерге қосымша ретінде болмаған, бірақ әрдайым көрнекті, тәуелсіз жағдайда болды.

САРВАПАЛЛИ РАДХАРКРИШНАН

(5 қыркүйек, 1888ж. Мадрас қаласының солтүстік-батысында жатқан Тируттани елді-мекенінде – 17 сәуір, 1975ж.)

— XX-ғасырдағы үнді елінің көрнекті ойшылы.

Шығармалары:

«Үнді философиясы» деген екі томдық, көлемді еңбегі бар.

Ана тілі – телугу. Мадрастағы Христиан колледжін тәмамдаған, бұл бұрынғы салыстырмалы түрде айтқанда либералдық сапалы білім болатын. 1907 жылы магистрлік диссертациясын

«Веданта этикасы және оның философиялық алғышарттары» атты тақырыпта ойдағыдай қорғады. Бірқатар үнді колледждері мен университеттерінде дәріс оқиды. Санскрит және палиден аударған діни-философиялық мәтіндерді және құнды деген жұмыстарын жарыққа шығарады. 1923-27 жылдары Лондонда оның екі томдық «Үнді философиясы» еңбегі шықты. Оксфорд, Гарвард және басқа да университеттерде дәріс оқиды. 1931-36 жылдары Андра университетінің вице-канцлері. 1936-39 жылдары – Оксфорд университетінде Шығыс этикасы мен дінінің профессоры. 1939-46 жылдары Варанасидегі (Бенарес) Индуистік университетінің вице-канцлері қызметтерін атқарады.

Үндістан өз алдына тәуелсіз ел болып жарияланғаннан кейін Радхакришнан тек философиямен ғана емес, сондай-ақ қоғамдық және мемлекеттік қызметтермен де айналысады. 1946 жылы ЮНЕСКО-да елші болып сайланады, 1949 жылы – ССРО елшісі. Үндістанда жоғарғы оқу орындарында реформалар жүргізу жұмыстарына да қатысады. 1952 жылдан бастап – вице-президент, 1962-67 жылдары Үндістан Республикасының президенті.

Діндер саласындағы жеткен жетістіктері үшін Темплтонов сыйлығына ие болды (1975).

Философиялық көзқарастары:

Ол өзінің философиялық жүйесін жасау үшін өз халқының рухани мұрасын үйрену және Батыс философиясын талдау тәрізді жолдардан өтті. Философия қызметі – өмірді реттеу және әрекетті басқару. Радхакришнан бойынша, үнді философиясы спиритуалистік мағынаға ие болған. Философтың пікірінше, Үнді елі тәуелсіздік алғаннан кейін, оған жаңа талаптарға сай философия қажеттігі туындады. Жаңа философия уақытына сай келуі керек және өткенге бағытталмаған болуы шарт. Сондай-ақ ол өзге философиялық ілімдерге ұқсамауы керек. Жаңа философия өзі түсіндіріп отырған өмір тәрізді қайталанбас түпнұсқа болады. Мұндай философия

жаратылыстану ғылымдарының жетістігіне және психологияға сүйенуі қажет. Ал дін келешек философияның ядросы, бекітуші күші болады. Радхакришнан бойынша, жаңа философияны жасаушы философ төрт шартты орындауы керек:

- ❖ Мәңгілік пен өтпеліні ажырата білу.
- ❖ Өз әрекетінің жемісіне осы сәтте де, болашақта да рахаттанбауы керек. Бұл шарт ұсақ тілектер, практикалық қызығудан арылуды талап етеді. Философ өмірден тыс тұрып, оны бақылау керек.
- ❖ Ол қатаң сенімге бағынуы керек. Рух тәртібі - ақиқатты іздеушінің мақсаты – бостандыққа жетуге мүмкіндік береді.
- ❖ Азаттыққа ұмтылу.

Ол дүниеге діни көзқарасты дұрыс деп тапты. Сөйтіп, өзінің философиялық жүйесін – «Мәңгілік дін» деп атады. Бұл жөнінде: «Мәңгілік дін ... әлеуметтен және шындықтан аластауға ұмтылатын иррационалды немесе ғылымнан тыс нәрсе емес. Оны қабылдау көптеген қиын мәселелерді шешіп, адамға жақсылық әпереді. Бұл – мен жеке өзім әртүрлі жолдармен таныған философиям, бұл ең қиын кездері, ауырған және жазылған кезде, жеңген және жеңілген кезде маған көмектесетін философия». Оның жүйесінде бастаушы нәрсе «әмбебап дін», «рух діні» деген концепциялар. Оның негізі мынадай: «Дін – адам өмірінде анықтаушы факторлардың бірі, әрбір адам және бүкіл адамзат сенуді, діни қызметті қажет етеді. Радхакришнан бойынша, «адам қоғамы адам мәні тәрізді сеніммен өмір сүреді, ол сенім жоғалғанда, ол да өледі. Сенім қиын болуы мүмкін, бірақ оған қажеттілік орасан зор». Діни тәртіп адам эволюциясына әсер етеді. Дін-өмір квинтэссенциясы. Дін бір нәрсені ұстауға бағытталған қозғалыс емес. Бұл болмыс формасы, өмір салты. Рухан өмір – шешілуі тиіс мәселе емес, жасауы қажет реалдылық. Діннің ең басты ролі сол, тек дін ғана барлық тіршіліктің мистикалық бірлігін тануға мүмкіндік береді. Мистицизм – діннің тамыры, ал дін – болмыс формасы. Ешбір қазіргі дін адамның сенімге деген қажеттілігін өтей алмайды. Себебі олар догма мен фанатизмге толы. Ал діннің жоғарғы қызметі – адам тұлғасын биікке көтеру. Ал қазіргі діндер адамды іштей қайшылықтарға жетектеп, гуманизммен конфликтіге түседі. Гуманизм – уақыт пен мәңгілікті, жан мен денені бөлетін дін формаларына әділ қарсылық. Әрбір дін адам мен тұлға құқығына құрмет көрсетуді үйретуі тиіс. Ол адамды орталық мәселе ретінде қарастырды. Адамды биологиялық мән ретінде түсінді. Өзге тіршілік иелерінен айырмашылығы сол- адамда дене, парасат, рух бірлікте болады. Әрбір адамда Құдайлық бір нәрсе бар, ол имманентті, тумасынан берілген мәңгілік нәрсе.

«Мәңгілік» жүйесінде Радхакришнан моральға үлкен көңіл бөледі. Оның ойынша, сенім мен адам тәртібі әрдайым бірге жүреді. Демек, әмбебап дінгеәмбебап мораль сай келуі керек. «Әмбебап мораль болашақтың мәселесі, – деді ол, – орталық орынды таптық күреске негізделген уақытша моральдар алады». Рухани күштер ғана жаңа типті адамды қамтамасыз етеді. Үнділік діни-философиялық дәстүрге сәйкес, Ол руханилық күштерден

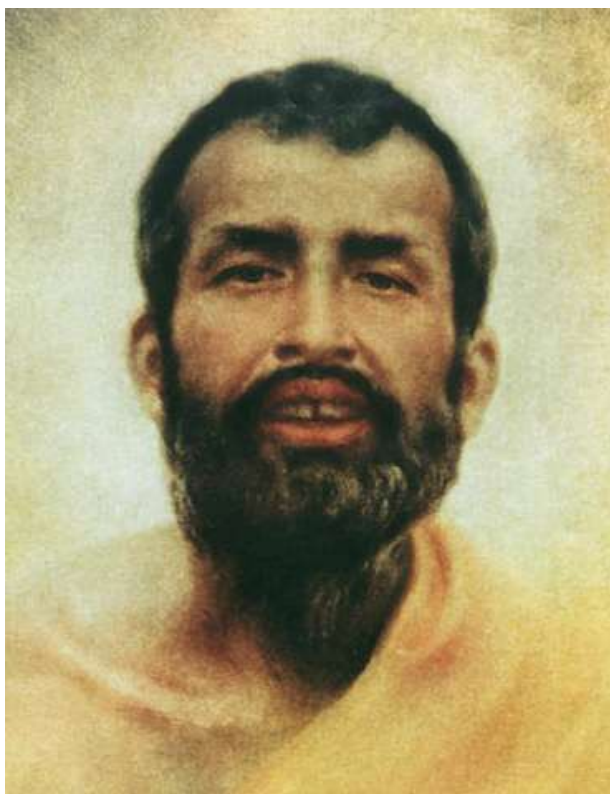
махаббат және күш көрсетпеуді әмбебап моральдың басты принциптері етіп бөліп алады. Олар абстрактілі, жалпы мінез-құлықтылық категориялар, нақты тарихи мазмұны және таптық, әлеуметтік тәуелділігі жоқ. «Махаббат заңының» басты әрекет ету саласы дін деп санады, бірақ мұнда бір негізгі шартты қойды: фанатизм мен шовинизмнен арылу. Сөйтіп, махаббат заңын түсіндіру позитивті гуманистік бағытқы ие болды. Махаббат заңы күш көрсетпеу принципімен тікелей байланысты. Радхакришнан бұл принципті джайнизм-ахимсаның этикалық категорияларынан шығарды. «Егер біз әрбір адамда Құдайлық бір нәрсе барына сенсек, онда біздің адамға қатынасымыз жамандық жасамайтын қатынас болуы керек». Махаббат – барлық өркениеттің негізі. Философ күш көрсетпеу принципі махаббат заңы сияқты жиі бұзылатынын білді. «Бұл әлемде, – деді Радхакришнан, – күш көрсетпеуден тартыну мүмкін емес. Сондықтан ахимса идеяларына жүгіну керек. Біз өзіміз күш көрсету саласын қысқартып, сендіру саласын кеңітуіміз тиіс. Сөйтіп, ахимса – бұл әрдайым алдымызда көрініп тұратын идеал».

Негізгі идеяларына сүйеніп, Радхакришнан мінез-құлқы толық адамды анықтады. Ол – өз ішіндегі жаулары – ақымақтық, ақылсыздық, өткенге жалтақтау, әлемнің үздіксіздігін түсінбеу фактілерін игере алатын жаңа адам. Адам – эволюциялық ағымның инструменті. Ол интеллектуалдық деңгейден руханилық деңгейге қарай дами алады. Түпкілікті принциптер негізінде діндердің бірігуі адамзатқа әмбебап, мәңгілік діни жол ашады. Мұндай дін қазіргі діни ілімдерге тепе-тең емес, ол трансцендентті. Мұндағы идеялар қоғамдық өмірдің ең түпкі мағынасын береді. «Мәңгілік діннің» қоғамдық-тарихи ролі – барлық адамзатты біріктіру. Мәңгілік дінді Радхакришнан мәдени, әлеуметтік, саяси байланыстарды және бүкіләлемдік масштабтарда қатынастарды жасаушы күш деп түсінді.

Радхакришнан жастайынан мәңгі өмірге сенетін. Отаршылдық оқу орындарынан еуропалық білім алған ол батыс философиясын жоғары бағалады, дегенмен өзінің ғылыми жұмыстары барысында дәстүрлі Үнді философиясының насихатшысы ретінде көрінді. Өзінің магистрлік диссертациясын қорғауда сол кездері үнді философиясында этикалық мәселелер жоқ деген еуропалық көзқарастарға батыл түрде қарсы тұрды.

Әдебиет:

1. Радхакришнан С. *Индийская философия. Т. 1—2.* — Москва: 1994
2. Аникеев Н.П. *Философские и социологические взгляды С.Радхакришнана* . — Москва: 1965. С.5-33.
3. Литман А.Д. *Сарвапалли Радхакришнан.* — Москва: 1983.
4. Канаева Н.А. *Культурный синтез Сарвапалли Радхакришнана //Живая традиция. К 75-летию Индийского философского конгресса.* — Москва: 2000. — С.13-25.
5. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы. «Раритет», — Алматы: 2006. 172-174 бет*

**РАМАКРИШНА, ШРИ
РАМАКРИШНА
ПАРАМАХАМСА,
ГАДАДХАР/РАМАКРИШНА,
ЧАТТОАДХЬЯЙ (ЧАТТЕРДЖИ)**

(18 ақпан, 1836ж. қазіргі Батыс Бенгалия, Хугли ауд., Камарпукур – 15 тамыз, 1886ж. Калькуттаның солт.бөлігіндегі Коссипур)

— индуизмнің реформаторы, мистик әрі Үндістанның құрметті діни көшбасшысы.

Шығармалары:

Оның атақты шәкірттерінің бірі – Свами Сарадананда ұстазы жайлы көптеген мәліметтер қалдырды. Ол Шри Рамакришнаға қатысы бар аңыз-

әңгімелерді сұрыптай келіп, оның нақыл сөздері мен ілімдерін, олардың дүниеге келу себептерін түсіндіру мақсатымен ұстазының өмірбаянын жазған. Шри Рамакришнаның ілімі хатқа түскен «Шри Рамакришна Катхамрита» деп аталатын шығарманы бенгали тілінде Махендранатх Гупта жазған. Рамакришнаның өмірі мен ілімімен танысу үшін француз классик жазушысы Р.Роллан жазған «Рамакришнаның өмірі» деп аталатын кітабын оқуға болады.

Рамакришна жастайынан дарынды бала болып өсті, айналадағы жұрт оны жақсы көретін, өйткені ол ән салатын, билейтін, спектакльдерде ойнайтын, құдайлардың ағаш мүсіндерін жасайтын, тапқыр әзілдерімен жұрттың көңілін көтеретін. Бірақ оның мектептегі оқуға деген үлгірімі нашар болатын, оның айтуынша мектеп оған іздеген білімін бермей, тек ақша табуды ғана үйрететін. Құрдастарымен сауық-сайран құрудың орнына ол киелі Пури қаласына қажылыққа бара жатқан кезбелермен әңгімелесуді дұрыс көретін. Рухани тақырыпты қозғайтын әңгімелерге құлақ түріп, оларды ынта-ықыласпен тыңдайтын.

Философиялық көзқарастары:

Шри Рамакришнаның айтуынша, барша тіршілік иелерінің ең биік мақсаты – Құдайды тану. Демек, ол дінді сол мақсатқа жетудің бір құралы деп біледі. Ол индуизм дәстүрі нирвикальпасамадхи (тұрақты медитация) ретінде анықтайтын тылсым болмысқа енуінің арқасында әртүрлі діндер Абсолютті Нақтылыққа жетудің әртүрлі жолдары ғана және Ақырғы Шындықты ешқашан адами ұғым арқылы жеткізу мүмкін емес деген пікірге келеді. Ол «ақиқат жалғыз, бірақ даналар оны әртүрлі атайды» дегенді айтатын Ригведаның пікірімен үндеседі.

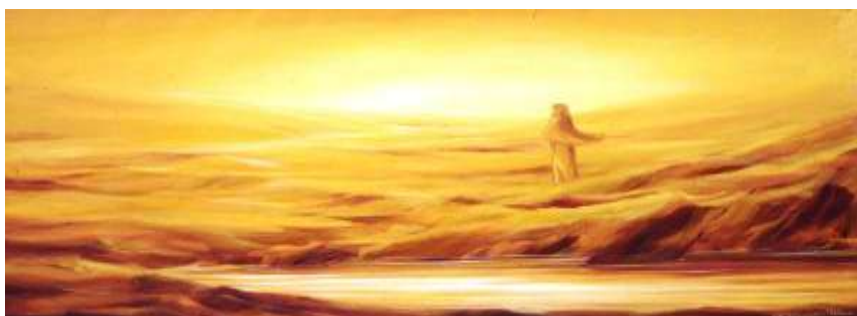
Шри Рамакришна ілімінің негізгі идеясы: құдайды түйсіну адам өмірінің ең биік мақсаты болады, өйткені оның арқасында адам қуаныш пен бақытқа қол жеткізеді.

Рамакришнаның есімімен байланысты діни қозғалыс индуизм мен ұлттық сананың кейінгі жылдардағы даму бағытын анықтады. Үндістанда Рамакришнаның мыңдаған жылдар бойы жиналған ішкі қайшылықтарды еңсеруге, индуизмді біріктіріп, дәстүрлер мен болашаққа ұмтылу үшін бірігетін ықпалды, үйлесімді жүйеге айналдыруға қосқан үлесін бәрі мойындайды. XIX-ғасырда Үндістандағы индуизмнің қайта жаңғыруына оның өмірі мен қызметінің тікелей ықпалы болды. Ол кезде индуизм батыстық мәдениеттің тарапынан да, үндістердің тарапынан да зор зиятты қарсылыққа жолыққан еді. Индуизмдегі пұттарға табынуға сол кезде Британдық Үндістанның орталығы болған Бенгалияда күшті қысым көрсетіліп, ол зиялылық тұрғысынан қажетсіз деп жарияланды. Оған қайтарылған жауап әртүрлі еді, өйткені «Жас Бенгалия» қозғалысы индуизмді жоққа шығарып, христианшылдықты немесе атеизмді қабылдаса, Брахмо Самадждың қозғалысы индуизмді қолдаса да, пұттарға табынуға қарсы шыққан. Сол кезде дәстүрлі индуизмді жақтайтын Шри Рамакришнаның ықпалы күшті болды.

Шри Рамакришнаның әлемдік діни мәдениетке қосқан маңызды ықпалы ретінде ол негізін қалаған діни-қоғамдық ұйымдарды атауға болады, олар Рамакришна Ордені және Рамакришна Миссиясы. Ғасырлық тарихы бар бұл екі ұйымның штаб-пәтері Калькуттаның маңындағы Белурда орналасып, негізін қалаушы тұжырымдаған: «Атмано мокшартхам джагаддхитая ча» - «жеке азаттыққа жету үшін және әлемнің игілігі үшін» – деген ұранды ұстанады. Ғибадатхана рухани және діни-ағарту қызметімен айналысса, миссия қайырымдылық, діни-ағарту, білім беру және басқа да қызметтермен айналысады. Үндістанның көптеген діни-қоғамдық ұйымдардың арасында Рамакришна Матх және Рамакришна Миссиясының беделі зор.

Әдебиет:

1. *Шығыс философиясы. «Мәдени мұра» сер., ОҚ. «Жазушы», — Алматы: 2009.75-бет.*
2. *Рерих Н.К. Шри Рамакришна // Душа народов. «Международный Центр Рерихов», — Москва: 1995—104 с.*

ШРИ АУРОБИНДО ГХОШ

(15 тамыз, 1872ж. Калькутта
(Британдық Үндістанда) –
5 желтоқсан, 1950ж.)

— үнділік философ, ақын, революционер әрі Үндістанның ұлт-азаттық қозғалысын ұйымдастырушы, йогин, гуру және интегралдық йоганың негізін салушы.

Шығармалары:

Философтың шығармаларында йога мәселесі үлкен орын алады, соған байланысты арнайы трактат жазды, ол «Йога синтезі» деп аталады.

Ол бес жасында Дарджилингтегі ирландық монастырлық мектепке барады. Екі жылдан кейін (1879ж.) ол Англияға аттанады да, жиырма жасында Кембридждегі Корольдік колледжді бітіреді. Ол батыстық білім алып Үндістанға 1893 жылы оралады. Шри Ауробиндо санскрит, қазіргі үнді тілдерін, Үндістанның философиялық жүйелері мен ежелгі киелі кітаптарын – Упанишада, бхавад Гита, рамаяна, веданы зерттеумен айналысады. Келесі он үш жылдың ішінде Шри Ауробиндо Бароды қаласының (қазіргі Вадодара) әкімшілігінде әртүрлі қызметте болады, жергілікті университетте ағылшын және француз әдебиетінен сабақ береді. 1906 жылы ол Калькуттадағы Ұлттық колледждің ректоры болады. Үндістанға келген кезден бастап Шри Ауробиндо елдегі саяси ахуалды байқап жүреді. 1905 жылы Бенгалияны бөлуге қарсы наразылықтан кейін Шри Ауробиндо ашық түрде ұлт-азаттық қозғалысқа қосылады. Сегіз жыл бойы (1902-1910ж.ж.) ол елдегі саяси өмірге белсенді араласады, сол үшін екі рет тұтқындалып, ақталады. Екінші рет тұтқындалып, алипор абақтысына қамалғанда (1908-1909ж.ж.) Шри Ауробиндо рухани нұрлануды бастан кешіреді, содан оның өміріндегі жаңа бір кезең басталады. 1910 жылы Шри Ауробиндо саяси және қоғамдық белсенділікті қойып, рухани қызметпен айналысады. Ондай «қызметтің» мәнісі сананың кәдімгі адами ақылдан тыс жататын деңгейлерін (өлшемдерін) зерттеу және адам табиғатының саналы эволюциялық өзгерісін дайындау болатын. Ол йогамен айналысу үшін Үндістанның оңтүстігіндегі француз колониясы болған Пондишерриге қоныс аударады. Шри Ауробиндо 1950 жылы өмірден өткен соң, оның жұмысын Ана ретінде белгілі Мирра Альфасса (1878-1973ж.ж.) жалғастырады.

Философиялық көзқарастары:

Ауробиндо Гхоштың философиялық жүйесі «синтез» ұғымының төңірегінде құралған, яғни ол «синтез» ұғымын барлық салада қолданады. Батыс пен Шығыстың мәдениетін салыстырғанда, материя мен рухты салыстырғанда қарастырады. Яғни ол өз жүйесін «интегралды йога» деп анықтайды. «Интегрализм» оның дүниетанымдық мәселелерінің басқарушы принципі болып табылады.

Оның ойынша, өмір – материя мен рухтың күресі. «Өмір материямен ұдайы күрес жағдайында болады және ол күрес өмірдің жеңілісімен аяқталып отырады. Араздық ақыл пайда болғаннан бастап тереңдей түседі, себебі бұл араздық өмірмен де, материямен де жауласады. Олардың тар шеңбері, түптеп келгенде, ақылдың аздаған жеңісіне де әкеледі».

Бірақ, Ауробиндоның философиялық жүйесінде интегрализмнің негізгі объектісі болып үндінің діни-философиялық дәстүрлері, оның ішінде веданталар мен йогаға ерекше көңіл бөледі.

Бұл мәселелерге көңіл бөлген себебі, веданта мен йога «интегрализмнің» негізгі бастамасы болып табылады. Соның ішінде йога мәселесі үлкен орын алады, соған байланысты Ауробинда арнайы трактат жазды. Ол «Йога синтезі» деп аталады. Бұл «синтез» ең алдымен «йога» ұғымының этимологиясына негізделген (үнді тілінен аударғанда, «йога» - бірлік, одақ дегенді білдіреді). Сондықтан Ауробиндоның бүкіл философиялық-діни жүйесі «интегралды йога» деп аталады. Бұл жүйенің негізгі мақсаты – адам өмірінің барлықсаласында құдыреттілік, қасиеттілік орын алып, тұрақтануы, яғни адамның табиғатын, іс-әрекетін, ақыл-парасатын рухани дамытып, тазарту.

Рухани тазарту арқылы адамдар абсолютпен жақындасады. Ол абсолют, Ауробиндо бойынша, абстрактылы, (безличный) Брахман. Брахман- барлық жерде өмір сүретін субстанционалды басталыс. «Барлық шындық, олардың барлық бөліктері мен көріністері – Брахман. Брахман – бұл абсолют, трансценденттік байланыстан тысқары, космостан жоғары болмыс, ол космостың тірегі, космикалық «Мен» өмір сүруінің негізі».

Сонымен қорытындылай айтсақ, Ауробиндо Гхоштың қарастырған мәселелері – адамның рухани тазалығы, Пара-Брахманмен жақындасып, өзін-өзі жетілдіруі.

Әдебиет:

1. *Шри Ауробиндо. Беседы с Павитрой.* — Киев: 1992.
2. *Шығыс философиясы. «Мәдени мұра» сер., ОҚ. «Жазушы», — Алматы: 2009. 101-102-бет.*
3. *Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. «Раритет», — Алматы: 2006. 174-175 беттер*
4. *Сатпрем. Шри Ауробиндо или Путешествие сознания.* — Бишкек: 1992.

БХАГВАН ШРИ РАДЖНИШ (ОШО), ЧАНДРА МОХАН РАДЖНИШ

(11 желтоқсан, 1931ж. Кучвада деп аталатын шағын деревняда (Мадхья-Прадеш штаты, орталық Үндістан) – 19 қаңтар, 1990ж. Пуна, Үндістан)

— XX-ғасырдағы ұлы үнді ойшылы.

Ол адамның бақытты, азат өмір сүруін аңсап, надандықпен, соқыр наныммен, қоғамның жалған құндылықтарымен, бюрократтық мемлекетпен, бюрократтанған шіркеу билігімен (клерикализммен), отбасылық тәртіптің руханисыздығымен күресті мақсат тұтатын ілімін дәріптеген. Ол

медитацияның музыкамен, қозғалыспен, тыныстаумен байланысты көптеген жаңа жүйелерін жасаған.

Философиялық шығармалары:

Ошо кітап жазбаған, ол ілімін нақты аудиторияға немесе, тіпті, нақты адамға қаратып, әңгіме арқылы жеткізген. Материалды контекстілік түрде жеткізген кезде, оның бір бөлігі әрқашан жаңаша берілетініне таңдануға болмайды, сондықтан кейбір әңгімелер бұрын айтылған нәрседен өзгешеленуі мүмкін. 1969-1989 жылдар аралығында Ошомен болған әңгімелерді оның ізбасарлары жүздеген кітап түрінде басып шығарды.

Ошо әлемнің көптеген елдерінде ашырамдарды ашқан. АҚШ-та болған кезінде Раджнишпурам деген қаланың негізін салған.

Раджниш 1931 жылы 11 желтоқсанда мата сататын саудагердің джайналық отбасында дүниеге келген. Жеті жасқа дейін ол нағашы ата-әжесінің тәрбиесінде болады.

Ошоның айтуынша, ол 1953 жылы 21 наурызда Бханвартал (Джабалпур) саябағында медитация жасап отырғанда, рухани нұрға бөленеді. «Бұл жарылыс сияқты нәрсе. Сол түні менің ішімде қуыс пайда болды, кейін ол қайтадан толды. Мен тіршілікті тоқтатып, болмысқа айналдым. Сол түні мен өліп, қайта тірілдім. Бірақ жаңа туған адам, өлген адамнан мүлде өзгеше болатын. Олардың араларында ешқандай байланыс жоқ. Менің түрім өзгермеді, бірақ қазіргі және бұрынғы «мен» арасында ешқандай ортақ нәрсе қалмады. Апат болған адам, соңына дейін апат болады, одан ешнәрсе қалмайды».

Ошо 1957 жылы Саугар университетін ерекше дипломмен бітіріп, философия ғылымының магистрі деген дәреже алады. Ошо әуелде Райпур санскрит колледжінде философиядан дәріс оқиды, кейін 1966 жылы Джабалпур университетінде философия профессоры атағын алады. 60-шы жылдары ол Ачарья Раджниш (Раджниш ұстаз) деген есіммен Үндістанды аралайды, оның шығыстың әйгілі мистиктері туралы дәрістері мындаған аудиторияны жинайды. 1962 жылы ол 3-10 күндік медитациялық лагерьлерді ұйымдастырады. 1966 жылы ол университеттегі оқыту қызметін тастап, уақытын Үндістанның барлық жерлерінен келетін рухани ізденушілерге арнайды.

Философиялық көзқарастары:

Шри Раджништің адамның шынайы табиғаты мен оны қарастыру тәсілдеріне қатысты көзқарасын баяндағанда сақтық пен саналылық қажет: «Мен сендерді үйрету үшін емес, ояту үшін келдім».

Бхагаван Шри Раджништің халықаралық коммунасы өзінің өміршендігін Үндістанда да, одан тыс жерлерде де дәлелдеп берді. Ошоның ашрамдары – діни аскетизм мен оқшауландудың орталықтары емес, тәжірибелік медитацияның, шығармашылық пен жасампаздықтың нағыз мектептері. Өйткені Ошо айтатын саньяса – өмірді жаншудың немесе жоққа шығарудың жолы емес, оны жаппай қабылдаудың, барлық мүмкін деген көріністердің толыққанды жолы.

Философиялық афоризмі:

- Менің саньясам – дәстүрлі саньяса емес. Бұл мүлде жаңа ұғым – немесе мүлде ұмытылған тұтас ескілік. Сіздер оны қалай атасаңыздар да жарасады; ол бір мезетте жаңа әрі көне.

Әдебиет:

1. *Шығыс философиясы. «Мәдени мұра» сер., ОҚ. «Жазушы», — Алматы: 2009. 107-108-бет.*
2. *Бхагаван Шри Раджниш (Ошо). Оранжевая книга. — Москва: 1993.*
3. *Грицанов А.А. Эзотеризм. Энциклопедия./ Статья «Ошо». «Интерпрессервис»; «Книжный Дом», — Москва: 2002. — 1040 с*

ВИВЕКАНАНДА СВАМИ (НАРЕНДРАНАТХ ДАТТА)

(12 қаңтар, 1863ж. Калькуттаньң
Симла ауданында (батыс Бенгалия)
– 4 шілде, 1902ж. Белур)

— көрнекті үнді философы
және қоғам қайраткері,

Свами Вивекананданы
веданта философиясының ең әйгілі
және ықпалды рухани көшбасшысы
ретінде миллиондаған үндістер
құрмет тұтады. Ол Шри
Рамакришна Парамахамсаның
басты шәкірті әрі Рамакришна
Ордені (Рамакришна Матх) мен
Рамакришна Миссиясының негізін
қалаушы болған.

1879 жылы Нарендра Калькуттадағы Президенттік колледжге оқуға түседі. Сонда бір жыл оқығаннан кейін шотландиялық Шіркеу Колледжіне ауысып, философиямен айналысады. Бір курс бойы логиканы, батыстық философияны және еуропалық мәдениетті зерттейді.

Шамамен, сол жылдары Нарендраны Құдай туралы мәселе мазалай бастайды. Сол себепті ол Кешаб Чандра сен басқаратын Брахмо Самаджға мүше болады. Бірақ Самадждың мінәжаттары мен діни әндері оның Құдайды білуге деген қызығушылығын қанағаттандырмады. Ол Брахмо Самадждың көшбасшыларынан – Құдайды көрдіңдер ме деп сұрайтын. Бірақ оған дұрыс жауап ала алмайтын. Сол кезде колледж профессоры У.Хастис оған Дакшинешварда тұратын Рамакришна туралы айтады.

Вивекананда – Шри Рамакришнаның шәкірті. Нарендра алғаш рет Шри Рамакришнамен 1881 жылдың қараша айында кездесті. Ол оған басқа діни көшбасшыларға қоятын сұрағын қойды, сонда Рамакришна мүдiрместен «ия, мен құдайды сені көріп тұрғандай көргем, ол бұдан анық еді» деп жауап береді. Нарендра таң қалды және оның өтірік айтпағанын, өзінің жеке тәжірибиесіне сүйенгенін сезді. Бұдан кейін ол Рамакришнаға жиі баратын болды.

Нарендра Шри Рамакришнаны, оның аяндарын бірден мойындамайды, бірақ оны елемей кетуге болмады. Нарендраның көзі жетпей, ешнәрсеге сенбейтін әдеті болатын. Ол Шри рамакришнаның айтқан сөзі мен жасаған әрекетін тексерумен болды, бірақ ұстазы оның жағдайын түсініп, бәріне шыдайды, көңілді, мейірімді болды. Ол нарендарға күмәнді қой демеді және Нарендраның дәлелі мен зерттеуін шексіз шыдамдылықпен қабылдады.

Уақыт өте келе Нарендра Шри Рамакришнаны мойындап, оны шын жүрегімен қабылдайды. Шри Рамакришна басқа шәкірттерге, негізінен екіұдайылық философиясы мен бхакти жолын түсіндіретін, ал Нарендраға екіұдайылықтың болмауын, адвайта-ведантаны үйрететін.

Шри Рамакришнадан бес жыл білім алған Нарендра енді мазасыз, шыдамсыз жігіттен, Құдайды тану үшін бәрінен бас тартуға дайын тұрған байыпты, кемел адамға айналды. Шри Рамакришна 1886 жылы қайтыс болды, ал Нарендра мен біраз шәкірттер монах антын қабылдап, фәнилік өмірден бас тартты.

Философиялық көзқарастары:

Вивекананда танымал әрі бірегей ойшыл болатын. Оның әлемдік философиялық ойға қосқан ең маңызды үлесі – адвайта-ведантаның идеяларын асқан философиялық және рухани идеялар ретінде ғана емес, сонымен бірге таза өмірлік, қоғамдық, тіпті, саяси маңызы бар идеялар ретінде көрсетуі еді.

Свами Вивекананда Ведантаның барлығы азат болмайынша, ешбір адам азат бола алмайды деген ұстанымдағы ағымға жататын. Тіпті, жеке басын құтқаруға ұмтылу да қате, өйткені шынымен нұрланған адам басқаларды құтқару қызметімен ерекшеленуі тиіс. Ол Рамакришнаның Матхын (ғибадатхананы) және Миссиясын «Атмано Мокшартхам Джагаддхитая Ча» (Өзінің азаттығы мен әлемнің игілігі үшін) деген ұранның негізінде ұйымдастырған.

Вивекананда әулиелікке жетуге, риясыздық пен өзіне-өзі сенуге шақырды. Ол брахмачарьяны (целибатты, яғни үйленбеуді) насихаттады. Өзінің балалық шағындағы досы, Шри Прия Натх Синхпен болған әңгімеде, ол өзінің денелік және ақыл-қуатының, шешендігінің сырын брахмачарьямен байланыстырды.

Десек те, Вивекананда дін мен мемлекеттің (шіркеу мен мемлекеттің) арасын ашуды талап етті және бұл мұратты өзі негізін қалаған ұйымы да қатаң ұстанды. Қоғамдық дәстүрлер діннің ықпалымен қалыптасса да, қазіргі кезде дін неке, мұрагерлік және т.б. мәселеге араласпауы тиіс.

Мінсіз қоғам брахмандық білімді, кшатриялық мәдениетті, вайшьялық тиімділікті және шудралардың теңестіру мінезін иеленгені абзал. Олардың қайсібірі басым болса, түрлі біржақты дамыған азаматтық қоғамдардың пайда болуына әкеліп соғады. Вивекананда дін немесе қайсібір сол тектес күшті мінсіз қоғамды құруға пайдалануға қарсы шығады, өйткені ол жеке адамның деңгейіндегі өзгерістерге сай, табиғи түрде дамуы тиіс.

Әдебиет:

1. Вивекананда С. *Практическая веданта. Избранные труды.* — М: 1993.
2. *Шығыс философиясы.*, ОҚ. «Жазушы», — Алматы: 2009. 84-86 -бет.
3. *Вышеславцев Б.П. и др Христианство и индуизм.* — Москва: 1994.
4. *Роллан Р. Жизнь Рамакришны, жизнь Вивекананды.* — Москва: 1991.

МОХАНДАС КАРАМЧАНД «МАХАТМА» ГАНДИ

(2 қазан 1869ж, Порбандар, Гуджарат
– 30 қаңтар 1948ж, Нью-Дели)

— ұлы үнді ойшылы әрі саяси қайраткер, бейбітшіл қызметімен, зорлық жасамау және адамға қызмет ету мұраттарын дәріптеумен және Үндістанның азаттыққа жетуде атқарған қызметімен бүкіл әлемге танымал тұлға.

Гандидің идеяларының өзектілігі қазіргі заманда арта түсті, өйткені қазіргі әлемде зұлымдық пен зорлық, қан төгу әлі де өте көп кездеседі. Үндістанның ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшысы әрі идеологы болған Мохандас

Карамчанд (Махатма) Ганди 1869 жылы Порбандар балықшылар отбасында (қазіргі Үндістанның батыс бөлігіндегі Гуджарат штатында) дүниеге келген, ол саудагерлер кастасы – баньяға жататын. Гандидің әкесі Катхиявар түбегінің бірқатар княздіктерінде министр болған. Ганди индуизм дінінің салттары қатаң сақталатын отбасында өсті және бұл жағдай оның дүниеге деген көзқарасына әсерін тигізді. Жеті жасында Ганди атастырылып, он үш жасында Кастурбай Маканджиге үйленеді.

Үндістанда білім алған Ганди 1888 жылы Англияда заң оқуына (адвокаттар бөліміне) түседі. 1891 жылы оқуын бітірген Ганди еліне оралады да, 1893 жылға дейін Бомбейде адвокаттық қызметпен айналысады. Ол бірнеше ашрам – рухани коммуна ұйымдастырады, оның бірі Дурбанада феникс-фарм, басқасы Йоханнесбург маңында – Толстой-фарм деп аталатын. 1904 жылы ол Индиан Опинион апталық газетін шығара бастайды. Ганди 1893-1914 жылдары Оңтүстік Африкада гуджараттық сауда фирмасының юристконсульті болады. Бұл жерде ол үндістерді нәсілдік кемсітуге, оларды жәбірлеуге қарсы күресті ұйымдастырады, ол үшін бейбіт шерулер өткізіп, петициялар жазады. Атап айтқанда, 1906 жылы ол «сатьяграха» (санскритше – ақиқатты қолдау) деп аталатын азаматтық бойұсынбау кампаниясын ұйымдастырады. Сатьяграха кампаниясы үшін ол жиі тұтқындалады – 1913 жылы қарашада төрт күннің ішінде үш рет қамалады, өйткені ол Трансваальдағы екі мың үнді шахтерлерінің шеруін басқарған. Шеру сол кезде Оңтүстік Африкалық Одақтың қорғаныс министрі болған Сметспен келісімге келгеннен кейін тоқтайды. Бірақ, нәтижесінде оңтүстіктегі үнді жұмысшылары кейбір кемсітетін заңдарды алып тастауына қолдарын жеткізеді. 1914 жылы Ганди Оңтүстік Африкадан еліне оралады. Отанына

оралған соң Ахмадабадтың маңында жаңа ашырамды ұйымдастырады және Үнділік Ұлттық конгресс партиясына өтіп, Үндістанның ұлт-азаттық қозғалысының жетекші көшбасшыларының біріне, конгресстің идеялық басшысына айналады.

Ганди төменгі касталардың жағдайын жақсартуға, әйелдердің теңдігі мен саяси белсенділігін арттыруға, діни төзімділікке және халықтың қолөнер кәсібін, ең алдымен, отандық өндірістің символы ретінде тоқмашылық өнерді дамытуға үлкен мән берген. Ганди мен оның жақтастары үшін тоқмашылық жоралық сипат алып, ұршық ҰҰК (Үнді Ұлттық Конгресі) символына айналады.

Ганди 1918 жылы алғашқы рет аштық жариялау акциясын өткізеді. 1919 жылы ағылшындар үндістердің азаматтық бостандықтарын шектеу мерзімін ұзарту туралы Роулеттің заңдарын қабылдағанда, Ганди бүкіл жалпы үнді сатьяграханы жариялайды. Ганди мен оның жақтастары бүкіл Үндістанды аралады, халық көп жиналған митингілерде ағылшындардың үстемдігіне қарсы күресуге шақырып, сөз сөйлейді. Ганди мұндай күрестің зорлықсыз түрін ғана ұсынып, революциялық халықтың кез келген зорлық түрін айыптайды. Ол сондай-ақ таптық күреске де қарсы болып, әлеуметтік жанжалдарды қамқорлық негізінде сарапшылық сот арқылы шешуді ұсынды. Бұл ұстаным үнді буржуазиясының мүддесіне сай келді, сондықтан ҰҰК оны толығымен қолдады.

Халықтың ұлт-азаттық қозғалысына қатысуы Гандидің басты еңбегі болып табылады, сондықтан халық оны жақсы көріп, Ганд Махатма («Ұлы жан») деп атады.

Елдің мыңдаған тұрғыны наразылығын зорлыққа бармай білдірді, бірақ көптеген жерде көшелерде тәртіпсіздік орын алды. Ағылшындықтар репрессияға кіріседі, ол Амритсарда 379 адамның өмірін қиған қырғынға ұласады. Амритсардағы оқиға Гандиді Британия империясының қарсыласына айналдырады. Екінші жалпы үнді сатьяграханы Ганди 1920 жылы бастайды. Ол өз отандастарын британдық тоқыма тауарларына байкот жасап, қол станогында мата шығаруға шақырады. 1922 жылы ол бүлік шығаруға үндегені үшін тұтқындалып, оны алты жыл бас бостандығынан айыруға үкім шығарылады (ол 1924 жылы бостандыққа шығады).

Ганди сатьяграхамен шектелмей, сындарлы деп аталатын бағдарлама жасайды. Ол касталық бөлінуге қарсы кампания ұйымдастырды, мұсылмандар мен индустарды бірлікке шақырады, әйелдердің қорғап, бастапқы білім беру үшін, алкогольдік ішімдіктерге тыйым салу үшін, адамның жеке гигиенасы үшін күреседі.

ҰҰК 1929 жылы 26 қаңтарда Ұлттық тәуелсіздік күні деп жариялайды және Ганди үшінші жалпы үнді сатьяграханы басқарады. Келесі жылы ол тұзға салынатын салыққа қарсы наразылық айтады. 1932 жылдың басында ол тағы да абақтыға жабылады. Ганди жақындауға болмайтындар кастасына қатысты саясатқа қарсылық білдіріп, алты күн нәр татпайды. 1933 жылы аштық жариялау 21 күнге созылады. Ағылшын билігі аштық жариялағанда оны түрмеден шығарады, өйткені Гандидің өліміне қатысты

айыптаудан қорқады. Оның жұбайы Кастурбай да белсенді түрде саясатқа араласып, бірнеше рет тұтқындалады.

Ганди 1936 жылы өзінің ашырамын Севаграмға (Орталық Үндістан) көшіріп, сол жерде «Хариджан» (Құдайдың балалары) деп аталатын апталығын шығарады. Құдайдың балалары деп ол жолауға болмайтындар кастасын атаған. 1942 жылы ҰҰК «Үндістаннан кетіндер» деген резолюция шығарады және Ганди соңғы жалпыұлттық сатьяграхи кампаниясының жетекшісі болады. Ол әйелімен бірге тұтқындалып, Пуна абақтысына жабылады. 1943 жылдың ақпан айында ол 21 күндік аштықты жариялайды. 1944 жылы оның әйелі қайтыс болады және Гандидің денсаулығы да нашарлайды. 1944 жылы мамыр айында ол бостандыққа шығады.

БҰҰ 2007 жылы Махатма Гандидің туған күнін, яғни 2 қазанды Зорлық жасамаудың халықаралық күні деп белгілейді, өйткені Ганди зорлық жасамау идеясын нақты саясатта жүзеге асырған адам болатын.

Философиялық көзқарастары:

Енді Гандидің негізгі идеялары мен өмірлік қағидаларына тоқталатын болсақ, Гандиде философиялық жүйе анық әрі жүйелі түрде берілген тұтас философиялық жүйе де, философиялық трактаттар да жоқ. Сонымен қатар, Ганди өзінің көзқарастарын ауыстырып отырған және оны ол ашық мойындаған, өйткені қатып қалған ақиқаттарды жақтамады. Осыған байланысты оның рухани қалыптасуы мен дамуындағы негізгі бағдарларды жеке қарастыру қажет болады.

Ең әуелі Гандидің көзі тірісінде де, қазір де оның тұлғасы мен шығармашылығына деген көзқарастың әртүрлі және қарама-қайшы болғанын атап өту қажет. Ганди қатты сынға да, келемежге де жиі ұшыраған адам.

Үнділік ілімдер, негізінен, рухы жағынан сананы кеңейтуге, супраменталдық, нирваналық және осыларға ұқсас күйлерге жетуді көздесе, Христос ілімі жанды кеңейтуге шақырады. Сана бір нәрсені білуге, тануға, дамуға және өзінің санадан тыс, супраменталдық қабілеттерімен тәңірмен теңесуге ұмтылады, ал христиандық ілімде жанды кеңейту туралы, яғни әлемге және адамға деген көзқарасты өзгерту туралы айтылады. Айтпақшы, Гандидің «махатма» деген есімінің екі мәні бар. «Маха – Атма», «Ұлы жан» деп бейнелі түрде Мохандас Гандиді Рабиндранат Тагор атаған. Бірақ, «Махатма» деп Үндістанда адамзаттың жерден тыс кураторларын, жерден тыс тәлімгерлерді, «Шамбала» деп аталатын нәрсенің өкілдерін атайды. Барша Агни Йога, Құпия Доктрина (Брахма Видья), Артур Синнеттің кітаптары – Махатмалардан аян арқылы бізге жеткен ілімдер.

Гандидің мұраты, оның негізгі идеясы – толстойдың мұраты сияқты, яғни өзін-өзі іштей, адамгершілік тұрғыда жетілдіру, өміріне махаббаттың, зорлық жасамаудың, зиян келтірмеудің қағидаларын енгізуге талпыну. Бұл адамгершілікке бүкіл адами өмірді, оның барлық салаларын, оның ішінде саясатты, әлеуметтік қатынастарды бағындыруға талпыну. «Қоғамдық өмірдің жағдайлары адамдарда адамгершілік даму деңгейімен анықталады». Махатма Гандидің бұл негізгі ұстанымы, оған қарама-қарсы

нәрсені, яғни қоғамдық өмірдің белгілі бір материалдық жағдайы жасалса, адамдар да жақсы болады-мыс дегенді айтатын тұжырымдамаларға, теорияларға, доктриналарға қарсы тұрады.

Маркстің «адам барлық қоғамдық қатынастардың жиынтығы» деген формуласын, қоғам нағыз адами қатынастардың жиынтығы болуы тиіс деп өзгерткен дұрыс. Махатма Ганди мәселені осы тұрғыда қарастырды. Ең алдымен адам өзгеру керек – сонда қоғам да өзгереді. Адамдар адам болмайынша немесе соған ұмтылмаса, қоғам өзгермейді. Адамгершілік даму жолында жасалатын алғашқы маңызды қадам – бұл, әрине, «сену» деген сөзбен белгіленетін нәрсе. Әдетте, сенімді бір нәрсенің бар болуына сенім деп түсінеді. Бірақ сенімнің мұндай қарабайыр түсінігі нақты, дәл емес. Бір нәрсенің бар болуына сенім – таза сенім емес, білім. Ал сенім (толық немесе киелі сенім) - шексіз сенім арту болады. Бәріне де сеніммен қарау: Құдайға, адамдарға, әлемге, қоршаған шындыққа.

Сондықтан Ганди былай дейді: «Адами мінез-құлықтың ең тиімді әрі лайықты тәсілі – адамдардың сөзіне сену. Басқаша айтқанда, ішкі рухани даму жолындағы маңызды қадамның бірі – өзінің нақтылыққа деген теріс көзқарасын оң көзқарасқа ауыстыру. Біз, ойша болса да, бір нәрсеге көңіліміз толмайды, өкпеліміз, қызғанамыз, көре алмаймыз, ыза боламыз, біреуді сыртынан жамандаймыз. Біз үнемі алаңдап, қорқып жүреміз. Енді алдымызда өте ауыр міндет пайда болады. Егер біз адам боламыз десек, өзіміздің нақтылыққа деген көзқарасымызды өзгертуіміз керек. Мысалы, қорқынышты қуаныш, өмірге, адамдарға, айналадағы оқиғаларға деген ризашылық алмастыруы тиіс. Үрей қуанышқа өзгеруі тиіс. Қайталаймын, бұл, әрине, өте күрделі нәрсе, біз оның жалпы сұлбасын ғана беріп отырмыз. Бірақ, мынадай нәрсені түсінген абзал: бізге қатысы бар нәрселер, ауыртпалық әкелетін нәрселер – біздің осалдығымызды, осал тұсымызды көрсетеді. Бір жеріміз ауырса, сол жер осал және сол жерді емдеу қажет. Сонымен, айналадағы шындықтың барлық өткір әсерлері біздің нені түзеуіміз керек екенін көрсетеді, демек, біз ызаланбай, соларды бізге көрсеткен нақтылыққа риза болуымыз керек. Мұның бәрін философиялық тілмен айтқанда, біздің витальді мәніміз рухани бастауға толы болу керек. Психикалық нәрсе рухани нәрседен басым болуы тиіс. Басқаша айтсақ: жан ақылдан биік тұру қажет.

Ганди шығармаларында өмір сүруге үйрену керек, адам болуға үйрену керек дегенді үнемі айтатын. Адамдар өзімшіл талабынан, үрейден, өзімшілдіктен бас тартып, айналасындағы адамдарға зиянын тигізуді қойып, жасампаздықпен айналысу қажет.

Ганди өзінің өмірлік әрекеттерімен аталған ақиқаттарды тануға ұмтылады. Түйсіну арқылы немесе Бхагавадгитаның дүниетанымына сүйеніп, ол өмір бойы алға жылжуға, шынайы рухани дамуға ұмтылған. Оның адамзат үшін жасаған еңбегі зор. Сондықтан, Ганди XX-ғасырдың ең ірі тарихи тұлғасы ретінде даусыз мойындалу керек.

Философиялық афоризмдері:

- Өз тіліне әлі келмеген адамда шынайы шындық болмайды.

- Еріксіз пайда болатын ой – ақылдың сырқаты, оны ауыздықтау ақылды ауыздықтағанды білдіреді және бұл желді ауыздықтағаннан да қиынырақ.
- Егер біз өзіміздің барлық міндеттерімізді орындасақ құқықтарымызды көп іздемейміз. Ал өз міндеттерімізді орындамай, құқықтарымызға ұмтылар болсақ, олар бізден шалғайда жылтыраған шамдай алыстай түспек.
- Егер біз өз жақынымызды жақсы көрмесек, ешқандай өзгерістер, тіпті олар революциялық сипатта болсын, бізді жақсылыққа бастай алмайды.
- Зорлық – шын мәнінде ішкі әлсіздік сезімнің белгісі.
- Жек көруді – махаббатпен, жалғандықты – шындықпен, зорлықты – шыдамдылықпен жеңу керек.
- Үнемі жетілуге ұмтылу – әркімнің құқығы. Ол – оның жеке наградасы.
- Газет – ұлы күш, бірақ та ешбір кедергісі жоқ жойқын тасқынның жағадан асып, егінді жоятыны сияқты журналистің бақылауға бағынғысы жоқ жүйрік қаламы тек бүлдіруге, күйретуге әкеліп соқтырады. Сырттан бақылаудың себеп-салдары бақылаусыздықтан да бетер болады. Бақылау іштей жасалса ғана пайда әкеледі.
- Мәңгілік ақиқаттар өздерінің мәңгілік екендігіне қарамастан үнемі еске түсіріп отыруды қажет етеді.

Әдебиет:

1. Қазіргі Шығыс философиясы. 20-томдық /«Әлемдік философиялық мұра», 18-том. «Жазушы», — Алматы: 2008. 5-359 бб
2. Шығыс философиясы. «Мәдени мұра» сер., ОҚ. «Жазушы», — Алматы: 2009. 89-96 -бет.
3. Намбудирипад Е.М. Махатма Ганди и гандизм. Изд-во иностр. лит., — Москва: 1960
4. Комаров Э.Н., Литман А.Д. Мировоззрение Мохандаса Карамчанда Ганди. «Наука», — Москва: 1969
5. Мартышин О.В. Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди. «Наука», — Москва: 1970
6. Бессмертный лотос: Слово об Индии /Сост. А.Сенкевич. «Мол. Гвардия», — Москва: 1987
7. Открытие Индии: Философские и эстетические воззрения Индии XX в. /Редкол.: Э.Комаров, «Худож. лит.», — М: 1987
8. Горев А.В. Махатма Ганди 2-е изд. «Международные отношения», — Москва: 1989
9. Девяткин С.В. Искусство сатьяграхи //Опыт ненасилия в XX столетии. /Под ред. Р.Г.Апресяна. «Аслан», — Москва: 1996
10. Рыбаков Р. Б. Ненасильственная борьба за мир без насилия (Ахимса в индийской традиции и в учении М.К.Ганди) //«Пацифизм в истории. Идеи и движения мира», ИВИ РАН, — Москва: 1998.

ДЖАВАХАРЛАЛ НЕРУ

(14 қараша 1889ж. Аллахабад,
Британдық Үндістан – 27 мамыр
1964ж. Нью-Дели, Үндістан)

— Үнді Ұлттық Конгресінің және Үнді ұлт-азаттық қозғалысының сол қанатындағы көшбасшы-лидерлерінің бірі, (сондай-ақ, Пандит (Ғалым) Неру деген атымен де белгілі) 15 тамыз 1947 жылы Үндістан өз Тәуелсіздігін алғаннан кейінгі тағайындалған елдің алғашқы премьер-министрі.

Оның әкесі Мотилал Неру елдегі ең ірі Үнді Ұлттық конгресі партиясының

жетекшілерінің бірі болды. Ол өзінің баласы Джавахарлалды атышулы Харроудағы ағылшын мектептерінің біріне оқуға жібереді. 1912 жылы Неру Кембридж университетіндегі заң факультетін тәмамдап, Үндістанға келді. Ол Аллахабадта орналасып, сонда әкесінің адвокаттық канторында жұмыс істеді. Бір жағынан ол Үнді Ұлттық конгресінің мүшесі бола отырып, Үндістанды отаршылдардан тазарту үшін жан аянбай араласты. Өзінің туған жерінде Ганди ілімдерімен таныса жүріп, европалық идеялары мен үнді дәстүрлерін байланыстыра отырып, содан нәтиже шығаруға тырысты. Отаршылдық билік оны бірнеше рет бар-жоғы 10-жылдай түрмеге жапты. Компаниялардың британ товарларына қарсы байкот жариялауға белсене араласты.

1927 жылы Неру ҰҰК (Үндістан Ұлттық конгресінің) төрағасы болып сайланады. 1938 жылы партиядағы адамдардың саны 5 млн-нан артып кетті. Сол уақытта мұсылмандар мен үнділіктер арасында жанжалдар ушығып кеткен болатын. Мұсылмандар «Алланың ақ жолына түскендердің елі» - тәуелсіз Пакистан мемлекетін құруды талап етті.

1946 жылы Неру Үндістанның уақытша үкіметінің вице-премьері болып сайланды. Ал, 1947 жылдың маусымында — тәуелсіз Үндістанның үкіметтің алғашқы басшысы және сыртқы істер және қорғаныс министрі болды. 15 тамыз 1947 жылы Неру Делиде тәуелсіз Үндістан республикасының туын көкке көтерді. 1948 жылдың ақпанында Үндістаннан британ әскерлерінің контингенттері кете бастады. 1947-1948 жылдары Кашмирге байланысты Үндістан мен Пакистан арасында соғыстар жүрді. 1947 жылы Нерудің жақтастары парламентте 86% - орынға ие болды. 1950 жылдың қаңтарында Нерудің басшылығымен Үндістан зайырлы және демократиялық республика болып жарияланды.

Елдің ішкі саясатында Неру Үндістан халқын ынтымақ-бірлікке шақырды, мұсылмандар мен үндістерді, билік үшін жауласып жүрген саяси партияларды бір ымыраға келуге шақырды, ал экономикада – жоспарлау принциптері мен рыноктық экономикаға жол бастауға шақырды.

Әлемдік беделге ие болған Неру саяси блоктарға қосылмау жөніндегі саясаттың авторына айналды. Сөйтіп, ол бейбітшілік орнатуға батыл қадамдар жасады.

1955 жылы Неру ССРО-ға ресми сапармен келді. 27 мамыр 1964 жылы жүрек талмасынан қайтыс болды.

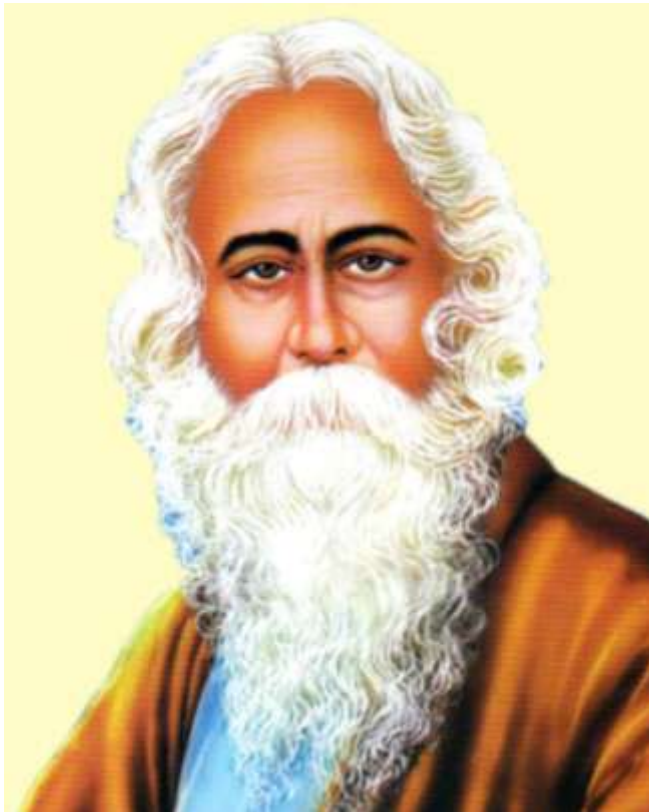
Философиялық афоризмі:

- Ақиқат құдықтың түбінде жатады, бетіндегінің бәріне өтірік билік жүргізеді. Кейде жасырын түрде, кейде ұят дегенді сыпырып тастап ашықтан-ашық.

Әдебиет:

1. *Қазіргі Шығыс философиясы. 20-томдық /«Әлемдік философиялық мұра», 18-том. «Жазушы», — Алматы: 2008.*
2. *Агни Йога или Учение Живой Этики. —В 5-ти томах. Предисловие, комментарий, словарь. «РИПОЛ классик», — Москва: 2004*
3. *Безант А. Древняя мудрость /очерк теософических учений/. — Москва: 1992.*

РАБИНДРАНАТ ТАГОР

(7 мамыр, 1861ж. Калькутта
– 7 тамыз, 1941ж. сонда)

— атақты үнді жазушысы, ақын, сазгер-композитор, суретші, қоғам қайраткері.

Шығармаларын бенгал тілінде жазды. Әдебиет саласы бойынша Нобель сыйлығына ие болған (1913ж.). Үндістан және Бангладеш мемлекеттерінің әнұранының авторы.

Үнді ақыны Рабиндранат Тагор Калькуттада туды және дәулетті отбасындағы он төрт баланың кішісі болатын. Оның әкесі Махариши Дебендранат Тагор (санскр. Девендранатха

Тхакура), Үндістандағы қасиетті жерлерге мінәжат етуге жиі шығатын брахман еді. Шешесі Шарада Деви Тагор 14 жасқа толғанда қайтыс болған. Анасынан айырылған жасөспірім Тагор қарапайым әрі жалғыздықтан зарыққан өмір кешті. Ол енді сегіз жасынан бастап өлеңдер жаза бастайды, алғашқыда үйде, сосын жеке мектепте, атап айтқанда Калькуттадағы Шығыс семинариясында, Бенгальдық академияда және оған дейін педагогикалық училищеде оқыды. Онда ол бенгал тарихы мен мәдениеті жөнінде көптеген мағлұматтар алады. 1873 жылы әкесімен болған бір саяхатта ол солтүстік Үндістанның ең табиғаты керемет жерлерді көріп, елдің көпғасырлық тарихы мен мәдениетінен ләззат алады.

Сол жылы ол Англияға Лондондағы Университет колледжіне құқықты оқу үшін барады, бір жылдан соң диплом ала алмастан Үндістанға қайтып оралады, кейбір уақыттары Калькуттада тұрады, онда ол ағаларына арқа сүйеп отырып бірталай өлеңдер жазды. 1883 жылы ол Мриналини Девиға үйленеді, одан екі ер бала және үш қыз бала сүйеді.

Шығармалары:

«Кешкі әуендер» (1882), «Таңғы әуендер» (1883), «Ақынның тарихы» (1878), және т.б.

1890 жылы әкесінің өтініші бойынша Тагор Шығыс Бенгалиядағы Шелайдехо елді-мекенінде басқарушы болып сайланды. 1901 жылы Тагор Шантиникетанға қоныс аударады, Калькуттаның маңынан мектеп ашады. 1902 жылы Тагор жан-жолдасынан айырылғаннан кейін «Естелік» сияқты лирикалық өлеңдер жинағын бастырып шығарды. 1903 жылы туберкулез ауруынан қыздарының бірі қайтыс болады, ал 1907 жылы холерадан ақынның кіші баласы дүние салады.

1912 жылы үлкен баласы АҚШ-қа оқуға аттанды, өзі Лондонға барып, біраз өлеңдерін ағылшын тілінде бастырып шығарады. Тек Үндістан ғана емес, бүкіл әлем оның шығармаларымен танысты, сол үшін де оған 1913 жылы Нобель сыйлығы берілді. Дүниежүзінің ғалымдары оған «Шығыс пен Батысты жақындастырушы тұлға» деп баға берді. Нобель комитеті бөлген қаржыны Тагор Визва-Бхарати мектебіне аударды, кейін бұл оқу орны бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін ақысыз білім беретін Университетке айналды.

Тагор Үндістанның төрт бірдей университетінің құрметті дәрежесі, Оксфорд университетінің құрметті докторы атағын алды. 1941 жылы ол ұзақ науқастан кейін Калькуттада дүние салды.

Философиялық афоризмдері:

- Адамның шын арқа сүйері – өзі өмірімен жанды байланысты болатын әрі сол жанның өзімен бірге өсетін мұраттары.
- Адамға әсемдік сезімін дарытпайынша, одан нағыз азамат шығара алмайсың.
- Тәңіріңнің өзі сыйлады мені,
Болғаны үшін өз сөзім.
Иіліп едім сүйем деп сені,
Салмай да қойды ол көзін.
- Адам аңға айналған кезде нағыз жыртқыштан да қауіптірек.
- Жалынға оның жарығы үшін алғыс айт; бірақ елеусіз қалған шырағыңды ұмытпа.
- Сен – Лотос жапырағының астындағы шықтың ірі тамшысысың, ал мен – оның жоғарғы бөлігіндегі кішкентай ғана тамшымын деді Шық тамшысы Көлге.

Әдебиет:

1. *Открытие Индии: Философские и эстетические воззрения Индии XX в. «Худож. лит.»*, — Москва: 1987
2. *Степанянц М.Т. Восточная философия: Вводный курс. /Избранные тексты.* — Москва: 1997.
3. *Шаймерденұлы Е. Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер)/ Р.Тагор. «Өлке», — Алматы: 2004.*
4. *Чаттерджи С.Датта Д. Индийская философия.* — Москва: 1966

Адамзаттың рухани мәдениетінде өзінің бірегей, қайталанбас қабілетімен ерекшеленетін Үндістан – адам санымен және көне тарихымен, қазіргі технологияны қарқынды дамытумен басқа елдердің назарын өзіне аударып отырған алып мемлекет.

Қазіргі үнді философиясының ықпалы мен таралуының басты себебі, оның өзіндік бірегей ерекшеліктеріне байланысты. Ол жиырмасыншы ғасырдың батыс философиясынан да, үнділік ежелгі және орта ғасыр классикалық философиясынан да ерекшеленеді. Жаңа заманның үнділік ойы ең өзекті деген жалпы адамзаттық мәселелерді қарастырады, сондықтан қазіргі жаһандық дағдарыс жағдайында ол белгілі бір бағдар беретіндей қабылданады.

Аталған ерекшеліктер қандай? Соңғы бір жарым ғасырда үнділік ойдың айқын сипаты мен тәлімдік тұжырымдары қандай болып келеді?

Өзінің «Рамакришна өмірі» деп аталатын кітабында Ромен Роллан үнді мәдениетінің мәні мен оның батыстық мәдениеттен түбірлі ерекшелігін дәл тапқан, өйткені Үндістанның мыңдаған жылдық тарихы Ең Биік тұрған Шындықты игеруге ұмтылған халықтың тарихы болады; Батыс адамы физикалық табиғатты бағындырған кезде, Үндістанның халқы трансцендентті шындыққа ұмтылған.

Ерте замандарда ең жоғары білім эзотериялық еді, яғни оны даналар ғана білетін. Бұл білім «млечха» (бөтен) және надан адамдардың қолына түспеуі мұқият қадағаланатын. Бірақ қазіргі адамзат сыртқы нәрсенің соңына түсіп, өзіндік адами қасиеттерден оңай айырылатын жағдайға жетті. Сондықтан Үндістанның жаңа заман ойшылдарының қосқан үлесінің ең басты ерекшелігі, олардың ежелгінің тылсым білімін жария етіп, дәлірек айтсақ, Ғаламның пайда болу құпиясы мен адамның мәні туралы білімнің бір шетін ғана ашумен байланысты.

Жаңа заманның үнді философиясы өмірмен тығыз байланыста дамыған. Бұл жерде «өмір» дегенде біз әлеуметтің жетілуін, экономикалық өсуді, өнеркәсіп не ауыл шаруашылық өндірісін емес, экзистенциалдық, тұлғалық мағынадағы өмірді меңзейміз, ол – нақты жеке адамдардың тіршілігі мен дамуы, адамның өмірі.

Үндістанның философиясымен үстірт танысқан кезде оның басқа өткендегі және қазіргі діни-философиялық қозғалыстардан ерекше болатынын аңғаруы қиын емес. Ол – оны жасағандардың интернационалды, көпұлтты құрамы. Е.П.Блаватская мен Рерихтар – орыстар; Г.Олкотт пен А.Синнетт (Блаватскаяның серіктестері, Теософиялық қоғамды ұйымдастырушылар) – ағылшындар; Шри Ауробиндо ісін жалғастырушы Мирра Альфассаның (Ана) әкесі – түрік, анасы – мысырлық; ал Шри Ауробиндо мен Ананың шәкірттері Павитра мен Сатпрем – француздар.

Үнді ойшылдарының жалпы планетарлық дүниежүзілік дін туралы идеялары, олардың дүниетанымдық әмбебап сипаты төзімділікке, рухани келісімге, мәдени бірлікке шақыратын бүгінгінің үндеулерін жүзеге асыру үшін негізге алынуы мүмкін (Шығыс философиясы.ОҚ. «Жазушы»,—А: 2009. 117-бет).

Қазіргі заманғы Қытай философиясында екі негізгі дін және екі басты философиялық бағыттар бар, олар: конфуцийшілдік және даошылдық. Конфуцийшілдік пен даошылдықтың жалғыз Құдайдың маңында топтасатын монотеистік діндерге, айналыс, иудаизмге, христианшылдық пен исламға ешқандай қатысы жоқ және бұл екі осы философияның басқалардан негізгі айырмашылығы болады. Конфуцийшілдік Құдайға көңіл бөлмеген соң дін болып есептелмейді және даошылдықты да дін деуге келмейді, сондықтан оларды Қытайдың философиялық ілімдері деп есептейміз.

Конфуцийшілдік пен даошылдықтан әйгілі «инь» мен «ян» тұжырымдамасындағы қараңғы мен жарықтың, қатты мен жұмсақтың, әйелдік пен еркектіктің қуаты көрініс тапқан табиғаттың үйлесімділігіне деген берік сенім өз бастауын алады, осы екі бағытта барлық қытай сенімдерінің тамыры жатыр. Бұл философиялардан тағы бір өте маңызды идеяның, яғни Қытайдың келешектегі философиясы мен дінінде қамтылатын адамдар игілігіне деген қамқорлық идеясының бастау алатынын ұмытпау қажет. Тарихшылардың айтуынша, нақ сол философия, сол сенім Қытайдың болашақ философиясының дамуына негіз болған, дәл солай олардың саяси, әлеуметтік, материалдық мәдениеті де Қытайдың болашақ өркениетінің гүлденуіне негіз болды.

ХУ ШИ (ХУ ШИ-ЧЖИ)

(17 желтоқсан, 1891ж. Шанхай
– 24 ақпан, 1962ж. Тай-бэй)

— XX-ғасырдағы атақты қытай философы.

1926 жылы Шанхайда оның төрт томдық жинағы жарық көрген. 1917 жылы ол Колумбия университетінде 26-жасында «Ежелгі Қытайда логикалық әдістің дамуы» атты докторлық диссертация қорғайды. Бұдан басқа да философиялық еңбектері бар, олар Қытайда бірнеше мың данамен басылып шықты.

Шығармалары:

«Қытай философиясының тарихы» (1992) деген көлемді еңбегі бар.

Ху Ши Конфуцийдің «Өзгерістер кітабын» логикалық еңбек деп бағалайды. Философияның өз әдісіне тәуелді болатынын, батыс пен шығыс философиясына тән құбылыс екені олардың тарихи дамуынан көрінетіндігін Ху Ши атап көрсетеді. Соңғы 900-жылда қытай философиясы тарихынан логикалық әдістің философия дамуына тигізген терең де жан-жақты әсерлерін ол таппайды. Ал қазіргі Қытайда философия мен ғылымның дамуы оларға сәйкес келетін логикалық әдістің жоқтығынан зардап шегуде дейді. Сун және Син заманаларындағы жаңа мектептер кезінде ғайып болған конфуцийшілдыққа жаңа түр беруде және оларға тән емес екі логикалық (дедуктивті және индуктивті) методтарды пайдаланып, қайтадан тірілте бастағанын айтады Ху Ши.

Философиялық көзқарастары:

Қытай философиясының болашағын ол конфуциялық идеалдардың моралистік және рационалистік тұсауларынан босану бағытымен байланыстырады. Оның пікірінше, бұл жолда біздің жыл санауымыздағы үшінші, төртінші және бесінші неоконфуциялық мектептерінің қайта өрлеуі үлкен рөл атқарады. Сонымен қатар Батыстың ғылым мен логикалық әдістерінің жетістіктерін кең пайдалану қажет.

Ол қытай философиясы дамуының бірінші кезеңін философия әдісін анықтау үшін зерттейді. Ху Ши әуел бастан-ақ Қытай философиясында логика дамып, ал мораль теориясы, саясат, білім мәселелері логика териясы мен әдісін айқындау жолында көмекші роль атқарғанын пайымдайды. Осы жолда Қытай екі кезеңнен – ақындардан софистер ғасырына және софистерден логика ғасырына өтті және бірінші софист ретінде Лао-цзыны атап көрсетеді.

«Өзгерістер кітабындағы» ең маңызды логикалық доктрина ретінде Ху Ши Сян идеясын сипаттайды. Идеалды форма Конфуций логикасының негізгі бөлігі. Бұл идея Аристотельдің формалды себептеріне немесе Ф.Бэконның форма туралы ұғымына жақын келеді. Екінші – пайымдау теориясы – цы. Конфуций бұл теорияны рационалдандырды дейді Ху Ши.

Ежелгі Қытайдағы логикалық әдісті дамытуға Мо Дидің де үлесі бар. Ху Ши оның пайымдаудың үш заңы туралы ойларын қарастырады және Конфуцийдің логикалық әдісімен салыстырады: таным, себеп, форма, дедукция мәселелерін айқындайды. Кітаптың соңғы бөлігінде эволюция және логика мәселелерін зерттегенде, Ху Ши Гегель, Спенсер, Бергсон сияқты европалық ойшылдармен қатар, Чжуан-цзы логикасын да, Сюнь-цзының логикалық идеалдарын да жан-жақты қарастыруға күш салады.

Әдебиет:

1. *Шығыс философиясы. «Раритет», — Алматы: 2006. 165-166 беттер*
2. *История философии: Энциклопедия. «Интерпрессервис»; «Книжный Дом». — Минск: 2002.*
3. *Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы. /XX-ғасырдағы Шығыс философиясы. «Раритет», — Алматы: 2006.*
4. *Китайская философия: Энциклопедический словарь. — Москва: 1994.*
5. *Степанянц М.Т. Восточная философия: Вводный курс. /Избранные тексты. — Москва: 1997.*
6. *Қазіргі Шығыс философиясы. «Жазушы», — Алматы: 2008.*

ФЭН ЮЛАНЬ (ФЭН ЧЖИШЭН)

(4 желтоқсан, 1895ж. Хэнань
провинциясы, Танхэ – 26 қараша,
1990ж. Пекин)

– XX ғасырдағы қытай философиясындағы ең ірі кәсіби философтарының бірі.

1915 жылы Пекин университетіне түседі. 1919 жылы АҚШ-та білім алып, Колумбия университетінде философия ғылымының докторы деген атақ алады (1924 жылы). Ең алғашқы еңбектерінде Фэн Юланьға Лян Шуминнің мәдениеттану идеялары әсер еткен болатын. Ху Шидан бір ерекшелігі, жаңа неоконфуцианство ілімін жасады. Қытай мен Батыс философиясындағы идеяларды жүйелеуге талпынып, Сунь конфуцианствосы мен позитивизмнің негізін салып, өз үлесін қоспақшы болды.

Шығармалары:

«Өмір идеяларын салыстырмалы зерттеу» деген шығармасында бір-біріне ұқсас әртүрлі мәдениеттердің тенденцияларын қарастырады.

Философиялық көзқарастары:

Фэн Юланның көзқарасы бойынша, шын метафизикалық философия ізденіс объектісіне ең абстрактылы, ең жоғарғы принциптерді, қоғамдағы адамдардың күнделікті өмірімен байланыспайтын абстрактылы нәрселерді алады. «Философия деп жазды ол, – физикалық реалдықпен емес, керісінше, шындықпен жұмыс жасайды. Сондықтан ол біздің позитивті білімімізді, бізді қоршаған әлемді тану, кеңейтіп, ұғайту жағдайында емес. Метафизикалық дәстүр реалды заттар мен құбылыстарды тану барысында әлемнің белгілі бір шектеулерінен шығып кете алады». Фэн Юланның пікірінше, бұған Қытай философиясы жата алады. «Философияның ең негізгі мәні, – дейді Фэн Юлань, – субъектінің моральдық жағынан өркендеуінде, тұлғаның жоғарғы жетістікке жетуінде. Адамдар бірдей қайталана беретін әрекеттер жасауы мүмкін, бірақ әртүрлі өмір сферасында соңғысы бірде-бір құндылыққа ие болмауы мүмкін». Мұндай сфераларды Фэн Юлань төртке бөледі: табиғи немесе нәрестелік, утилитарлы, моральды және трансцендентті.

Табиғи ортада тұрған адам өзінің әрекетін әлі тани алмайды. Олар инстинкттер немесе қоғамдық дәстүрлер арқылы анықталады.

Утилитарлы ортада тұрған адам өзіне пайда болу үшін билік жүргізеді. Өзінің жасаған әрекетіне толығымен есеп беріп, тек өзінің қызығушылығы арқылы жұмсайды. Егер кімде кім өзін қоғамның бір мүшесі екенін мойындап, моральды ортада тұрса, оның істеген әрекетінің бәрі этикалық мағына береді. Егер адам өзінің айналасындағы нәрсені танып, өзін тек

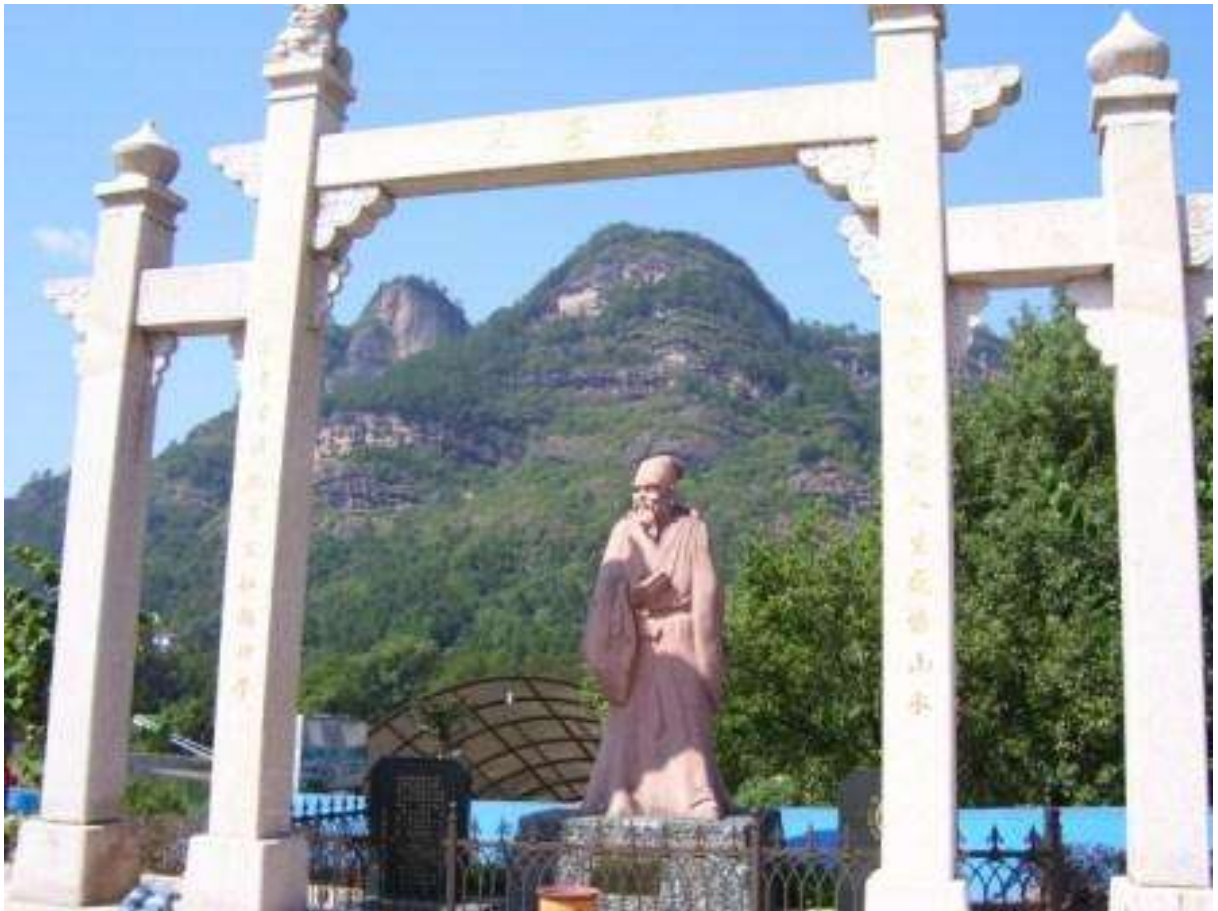
қоғамның бір мүшесі ғана емес, сол қоғамның азаматы ретінде таныса, мұндай жағдайда адам трансцендентті ортада болады. «Өмірдің утилитарлы және табиғи ортасы, – деп жазды Фэн Юлань, – адамға туа салысымен берілген, ал моральды және трансцендентті ортасы адамның рухымен жаратылған. Индивидтің өзі белгілі бір тәртіпке, жауапкершілікке, талаптарға сай болуы керек. Қытай дәстүрлері бойынша философия функциясы мынадан көрінеді: өмірдің екі жоғарғы сферасына жетуге көмектесу керек. Өмірдің моральды ортасында болу үшін міндетті түрде моральды жетілген адам болу керек. Трансцендентті сферада болу үшін міндетті түрде данышпан болуы шарт. Философияның өзі қалай данышпан болуды үйретеді». Фэн Юланның пікірі бойынша, данышпан деген бір құдыреттілік те емес, оның әрекетінде қандай да бір жоғарғы күштер де жоқ, басқа адамдарданерекшелігі бір керемет нәрсе жасауда емес. Оның мәні адам болмысының шындығын тереңдей түсінуінде.

Қазіргі метафизикалық жүйе позитивті әдістен басталып, негативті әдіспен аяқталмаса, философия, түптеп келгенде, сәтсіздікке ұшырайды. Дегенмен, ол позитивті әдістен басталмаса, философия туралы ең қасиетті нақты түсінік қалыптаспайды. Қытай философия тарихында позитивті әдіс ешқашан толығымен дерлік дамымады, практикада ол жиі лақтырылып тасталды. Сондықтан қытай философиясында нақты түсінік жоқ. Нақты түсінікшілік философияның ақыры емес, бұл ең қажетті сәт. Оған әрбір философ мұқтаж болып отыр. Ал батыс философиясы тарихында негативті әдістің толық дамымаған түрі жоқ. Бұл екі әдістің бірігуі болашақ философияның туындауына септігін тигізді».

Жалпы, Фэн Юлань барлық қытай философиясы тарихына тоқталып, оны гностицизм тарихы ретінде қарастырды, ал Батыс философиясын рационализм тарихы ретінде қарастырды.

Әдебиет:

1. Фэнь Юлань. *Краткая история китайской философии*. — СПб: 1998.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /XX-ғас. Шығыс философиясы. «Раритет», — Алматы: 2006.167-169 беттер.*
3. *Китайская философия: Энциклопедический словарь*. — Москва: 1994.
4. Немировская Л. *Философия. Курс лекций*. — Москва: 1995.
5. Степанянц М.Т. *Восточная философия: Вводный курс. /Избранные тексты*. — Москва: 1997.
6. *Қазіргі Шығыс философиясы. «Жазушы», — Алматы: 2008.*

Қазіргі кезде даошылдық өзінің дамуындағы жаңа кезеңге- яғни ғибадатханадан тыс «фәнилік» ілім ретінде психо-техникалық деңгей өздігінен құнды әрі анықтаушы саналатын кезеңге қадам жасады деуге болады. «Даостық йоганың» мұндай ренессансы қай дәрежеде даошылдықты қайта жаңғыртуға пайдасы болатыны әзірге белгісіз.

Неоконфуцийшілдер әуелгі конфуцийшілдікте әлі аса дами қоймаған онтологиялық, космологиялық және гносеопсихологиялық мәселелермен айналысқан. Даошылдық пен буддизмнен бірнеше абстрактілі ұғымдар мен тұжырымдарды алған жаңа конфуцийшілдер оны этикалық түсіндіру жолымен сіңірген. Конфуцийшілдіктің моральдық басымдылығы жаңа конфуцийшілдікте этикалық әмбебаптылыққа айналды және оның шеңберінде болмыстың кез келген қыры моральдық категория тұрғысынан түсіндіріле бастады, бұл адами мәндердің жүйелі өзара сәйкестігі арқылы көрініс тапты. Жаңа конфуцийшілдіктің қазіргі түсіндірушілері мен жалғастырушылары мұндай көзқарасты бір мезетте теология болып табылатын «моральдық метафизика» деп анықтайды (Шығыс философиясы. /Қытай философиясы. «Раритет», — Алматы: 2006. 170-бет). Көне қытай философиясымен сусындаған, әрі өзара тығыз сабақтастық орнатқан қазіргі заманғы қытай философиялық ғылымы өзінің қазіргі жүргізіп отырған саясатынан да көрініс тапты.

Қазіргі заманғы жапон философиясының ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ, 30-шы жылдардың соңында жапондықтар философиясындағы негізгі философиялық бағыт – экзистенциализм болып саналды. Прагматикалық философия соғыстың соңында жапон зиялыларының арасында кеңінен таралған болатын, бірақ кейіннен құлдырауға түсті. Ал неоплатонизм және оның кейінгі модификациялары аналитикалық философия және семантикалық философия түрінде соңғы жиырма жылда болған, ал экзистенциализм соңғы соғыс жылдарынан кейін де тұрақты позицияда сақталып, жапон қоғамының әртүрлі рухани өмірінің сферасында қалыптаса бастады. Осыдан келіп, экзистенциалистік позициялар Жапонияда жалпы бүтіндей әлеуметтік-экономикалық, саяси-идеологиялық факторлардың әрекетімен анықталады (Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /XX-ғасырдағы Шығыс философиясы. «Раритет», —Алматы: 2006. 183-беттер). Оны біз қазіргі заманғы жапон философтарының ішіндегі ең танымал деген - Нисида Китаро мен Дайсэцу Тэйтaro Судзукидің өмірінен, жазған еңбектерінен және философиялық көзқарастарынан көре аламыз.

НИСИДА КИТАРО

(17 маусым, 1870ж. Кахоку, Жапония
– 7 маусым, 1945ж. Камакура,
Жапония)

— қазіргі заманғы жапон философиясының басты өкілі.

Философиялық шығармалары:

«Ізгілікті тану», «Бейболмыстың сана шеңберіндегі анықтамасы» және т.б.

Оның басты мақсаты – Шығыс мәдениетінің ерекшелігін тану болды, ол – оның философиясында жатыр.

Философиялық көзқарастары:

Шығыс философиясының басты ұғымы – бейболмыс деп санайды. Бейболмыс – бұл дзэн іліміне байланысты. Философия мен дзэн-буддизм қосылады. Дзэн – дегеніміз «Мен», реалды өмір, онымен санаспауға болмайды. «Мен» тікелей әлемде пайда болған жоқ және одан бөлініп ешқайда шыға аламайды. Мүмкіндігі жоқ. Ол тек ешқашан жоғалмайды, сондай-ақ қажеттілік те туындамайды. Сондықтан да оған осы әлемнен сыртқа шыға аламын деп ұмтылмауы керек. Н.Китароның қарастырған проблемалары – «Сана проблемасы», «Ойлау мен тәжірибие», «Ойлаудан түсінікке ауысу», «Өзіндік сана мен терістеудің шектелуі және жапон мәдениетінің проблемасы» болды.

Нисида Китаро философиясында буддизм сектасының мистикасы «Дзэн» дегенде, ол дүниеде әлемнің бар екеніне сенеді. Қайғыру істің реалды жағы. Орын мен уақыттың нақтылығының сыртында ғылым да, өмір де жоқ. Нисида Китаро фидеистер мен тееистер сияқты реакционистік идеяларды жақтады. Оның «диалектикалық терістеу» мен «диалектикалық» жөніндегі ойы буддистік және мистикалық өсиеттерге сай келеді. Адам (творение) жаратушы ретінде Жаратушымен бірге абсолютті бір бүтін және нақты фактылы және тарихи қажетті, тек абсолюттік көрінісінің кезеңі немесе «диалектикалық жалпылық», сондықтан да адам Құдай образы болып табылады.

Ол алғашында Аристотель философиясына сүйенеді. «Бірақ, – дейді Нисида, – Аристотельдің логикасын нақты болмыстың логикасы деуге болмайды». Сосын ол Гегельге сүйенеді, бірақ Гегельдің логикасы әрі абстрактылық терістеудің диалектикасы емес. Оның ойынша, заттың объективтік қарастырылуының ғылыми әдісі диалектикалық болып табылмайды. Бұнда нисида Китаро оны феноменализмге жақын дейді. Көптеген проблемалар жөнінде феноменалистік көзқараста ойлау мүмкін емес, ғылыми позицияда бола отырып, нақты ақиқат болмыс туралы, дәл осылай феноменология позициясы бойынша, ақиқат объективті болмыс

жөнінде ойлауға болмайды. Ол Канттың таным теориясына да жүгінеді, бірақ ол да қанағаттандырмайды. «Мен»-ді Китаро Кантқа сай логикалық формадан шықпай көрсетеді. Ең алдымен, қарама-қайшылықтан, форма мен мазмұн байланысынан, субъект пен объект байланысынан шығады. «Менің заттар туралы ойлау әдісім логика субъектісіне сүйенеді», – дейді ол. Бұл таным теориясының интеллектуалистік әдісі. Заттар туралы жалған объективтік ілім жоқ, ал абсолютті бейболмыс бар.

Маркс пен Энгельсті оқып, марксизмге терістеушілік білдірді, яғни қарсы болды. Бұл әлемде қоғам мен мемлекет адамның өмірінде ерекше, ол адамдық өмірді қалыптастыруға ұмтылады, олар реалды күштерге сүйенеді. Өзінің ойлауының нәтижесінде көрінетін заттар бар, яғни бұл тек мистикалық қабылдаудың сезінуі болып табылмайды, керісінше, бұл екінші рет болмыстың негізін ашу болып табылады. Оны ойша саралау деп те атайды. Бірақ ол бергі өмірден шығады. Біз адамдар индивидуум ретінде мәңгілікке әсерден бөліне алмаймыз.

Нисида Китароның идеялық позицияларын бірден анықтау қиын. Ол жастық шағынан бастап шығармаларында буддистік секта – «Дзеннің» әсерінде болды, бірақ ол Батыс философиясын да оқыды. Оның кезінде социалистік идеялар прогрессивті болды. Оның идеялары ұлттық және рухани идеялар. Нисида халықтық идеялар ағымының дәл ортасында тұрды. Европа идеялары Жапониядағы қазіргі рухтың өсуіне өз әсерін тигізді.

Егер тарихи байланыстыру жөнінде айтсақ, Нисида Китаро Галилейден кейінгі Батыс философтарына мән бермеуіміз керек дейді, керісінше, «Дзэн» іліміне көп мән беріп, соған сүйенуіміз керек деп, өзінің ұстазы Ходзе Токиеси және жақын досы Судзуки Дайсэтсу ілімдерін жақтады.

Нисида Китаро бойынша, философия- объективтік бақылаудың, анализдің, түсінудің, сын әдісінің іргелі теориясы, тарихы және адам әрекетінің қалыптасуы. Нисида философиясы соңғы кезеңге дейін Аристотельдің әсерінде болды. Яғни объективті логикалық болды. Оның философиясын абстрактылы мистикалық және метафизикалық деп атауға болады. Адамның өзіндік санасы өзінің қалыптасқан кезеңіне қайтіп оралады және әрі қарай ұмтылады, демек, онда басқа болмыс байқалады. Ол өзімен өзі, ал нақты түрде абстрактылы өзіндік сана «жоқ».

Философиялық афоризмі:

- Өзгеге қарап, өзінді түзе (жапон мәтелі).

Әдебиет:

1. Михалёв А.А. Проблемы культуры в японской философии. К.Нисида и Т.Вацудзи. ИФ РАН. —Москва: 2010. С.77 .
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /XX-ғасырдағы Шығыс философиясы. «Раритет», —А: 2006. 177-180 бет.
3. Қазіргі Шығыс философиясы. «Жазушы», —Алматы: 2008.

ДАЙСЭЦУ (ТЭЙТАРО) СУДЗУКИ

(8 қазан, 1870ж. Исикава жанындағы
Канадзава қаласы, Жапония – 12 шілде,
1966ж. Жапония)

— қазіргі заманғы жапон
философтарының бірі.

Шығармалары:

«Дзэн-буддизмнің негіздері» деген еңбегінде ең негізгі мәселе – философия мен дзэннің қарым-қатынасы мәселесі жөнінде айтылады.

1892 жылы Токио университетінің филология факультетін тамамдады. Жас шағында Энгаку-дзидегі Риндзай-сю, үлкен Камакура ғибадатханасындағы дзэндік мектептің оқушысы болды. 1909-1920 жылдары білім алғаннан кейін Гакусюин Университетінде және Токиодағы императорлық университетте сабақ берді. 1921 жылдан кейін 20 жылдай Отани университетінде дәріс оқыды, сонда профессорлық ғылыми дәрежесін алды. 1936 жылы оқытушы ретінде әрі тәжірибие алмасу мақсатында Ұлыбританияда болып, сондаю, буддизм туралы дәріс оқыды. Көп жылдары АҚШ-та және Европада болды, буддизм жөнінде Колумбия, Гарвард және т.б. да көптеген университеттер мен колледждерде дәріс сабақтарын жүргізді.

Философиялық көзқарастары:

Негізінен ол буддизм махаянасын зерттеді. Шығыс мәдениетінің құбылыстарына, адаптация проблемасына басты назар аударды. Философияға және мәдениеттануға қызығушылықтың орталығы Чань-буддизм мектебі болып табылады. Чань-буддизмнің «жасырын» санасын ашып, батыс дәстүріне түсінікті етуге тырысты. Судзуки чань-буддизм текстеріне түсіндірме жасап, бір жүйеге келтіруге тырысқан болатын. Оның пікірінше, Чань-буддизм адам мен қоғамға міндетті түрде ортамен өзара байланыс, динамикалық процесс ретінде қажет. «Чань,- дейді ол,- әрқайсымызға «өмірдің суретшісі» болуға мүмкіндік береді. Егер кімде-кім дзэнді күнделікті өмірде сезінбесе, мәнін дұрыс ұқпаса, онда оның ілімі түсініксіз және құпиялық мағынаға ие болады».

Сонымен, дзэн ілімі абсолютті абсурд және мағынасыз немесе оның ішкі шындығын жасыру мағынасында өте шиеленісіп кеткен. Дегенмен, дзэн ілімі, қолдаушылардың айтуларына қарағанда, мұның парадокстары арнайы жасырылмаған. Бұл парадокстар мына себептен пайда болды: адам тілі тереңде жатқан шындықты ұғыну барысында әлсіздеу болды, шындық затқа айнала алмады. Адамдар өздерінің ішкі қайғыруларына нақты бір айқын ұғымды қолдана алмайды. «көмір қара» – бұл өзінен өзі түсінікті, бірақ дзэн бұған қарсы шығады. «Көмір қара емес» – бұл да түсінікті. Мұны түсінуіміз

үшін, сұрақтың мәніне дұрыс үңіле білуіміз керек. Осымен байланысты дзэндегі жеке тәжірбие «барлығы» болып табылады. Жеке тәжірбие жоқ болғандықтан, кез-келген идея бізге түсініксіздеу болуы мүмкін. Жас нәрестеде ешқандай айқын идея жоқ, ол егер болған жағдайдың өзінде де, шындықпен үйлеспей, түсініксіз болады. Сондықтан заттарды толығымен және айқын тану үшін жеке тәжірбие керек деп қорытындылауға болады. Өмір жайлы мәселе қозғағанда, онда жеке тәжірбие міндетті түрде қажет. Мұндай тәжірбиесіз, оның мәнінсіз заттар, ұғымдар ешқашан дұрыс бола алмайды. «Дзэн-буддизмнің негіздері» деген еңбегінде ең негізгі мәселе-философия мен дзэннің қарым-қатынасы. Дзэн деген ілім – бүкіл Шығыс философиясының жиынтығы. Дзэн біздің қарапайым ұғымдағы философия емес. Дзэн – мистицизмнің ерекше бір түрі. Мистика – деген тыныштық, ұстамдылық (невозмутимость). Дзэн дегеніміз – мистицизмнің мағынасы. Дзэнді түсінбей мистицизмді түсінбейміз. Дзэннің мәні – адамның ішкі күйіне ешбір делдалсыз, тікелей араласу. Батыс адамы дүниемен тікелей қатынас жасамайды, табиғатпен тікелей араласпайды. Өздерінің сыртқы қасиеттеріне көп мән береді. Шығыста адам мен табиғат бір-бірімен тікелей қатынаста болады.

Дзэн және буддизм екеуі бір-бірімен қарым-қатынаста. Бірінші, дзэн діндер философиясының рухы болып табылады. Екінші, буддизм – дзэннің бір көрінісі, Дзэнде барлық рухтың негізі жатыр. Яғни буддизмнің бір өрнегі болып табылады. Будданың барлық айтқан сөздері абстракция болып табылады. Дзэн нақты болу керек. Нақты болу үшін не істеуіміз керек? Ол үшін буддизмнің рухы, метафизикалық жоғарылықтан өмірдің практикалық негізіне жеткізуіміз керек. Дзэн қандай да бір болмасын догматикадан, стереотиптен алыс. Дзэн – барлық философияның кристаллизациясы.

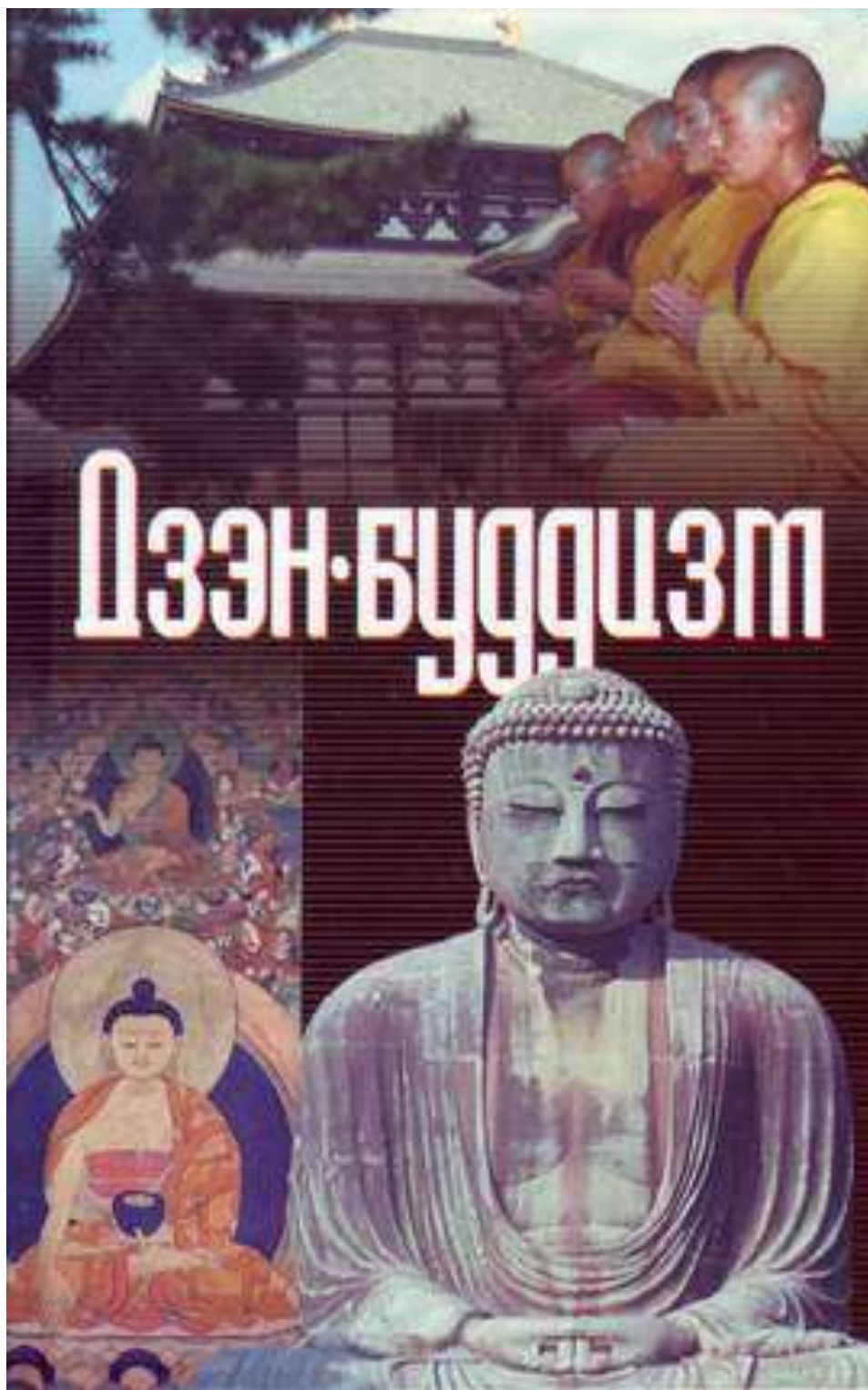
Дзэннің негізгі идеясы сыртқы процестер мен контактісіне кірумен байланысты, яғни тікелей түрде іске асыруы тиіс. Дзэн өзінің рухани күйін буддизмнен бөлмейді, бірақ ол барлық діндер мен философияның рухы болып табылады. Дзэнді аяғына дейін танып-білсең, онда табиғаттағы абсолютті үйлесімділікті тани түсесің. Дзэн-буддизмнің мәні – өмірге жаңа көзқараспен қарауға үйретеді.

Философиялық афоризмдері:

- Ат үстінде, төсекте және түзге шыққанда бәрінен жақсы ойланасың (жапон мәтелі).
- Көзжұмбай берілуден опасыздыққа дейін бір-ақ елі (жапон мәтелі).
- Басты назарды жұмысқа емес, қызметкерге аударыңыз! (жапон ұраны).
- Шыдамдылық – өмір бойына берілетін қазына (жапон мақалы).
- Егер сен жолыңда кедергіге кездеспесең, онда сен қалыптасқан жоқсың. Оны алтынға сатып ал (жапон даналығы).
- Адамның мінезін оның қан тобы бойынша анықтау:
 - 1-жақсы достар;
 - 2-максималистер, стресс жағдайында жиі болады;
 - 3-өктем және шығармашыл адамдар;
 - 4-ойшылдар; (жапон психологтарының көз жеткізген пікірлері).

Әдебиет:

1. Шығыс философиясы. «Раритет», —Алматы: 2006. 180-183 беттер
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /XX-ғасырдағы Шығыс философиясы. «Раритет», —Алматы: 2006.
3. Судзуки //Буддизм как культурно-исторический феномен. Словарь

Қазіргі азиялық мұсылман елдерінің философиялық ойлау жүйелері тез дамып келеді. Оған көптеген ғасырлар бойында Таяу және Орта шығыс елдеріндегі қоғамдық өмірдің барлық жағына – мәдениетке, өнерге және білімге ислам идеологиясының әсері көбірек болса, енді егемендік алу, дербес өмір сүруі, ежелден бергі рухани тарихының қайта жаңғыруы себеп болуда (Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /XX-ғасырдағы Шығыс философиясы. «Раритет», —Алматы: 2006. 184-беттер). Қазіргі мұсылман философиясы өзгеруші әлемнің бағыттары мен үрдістеріне сәйкес дамиды, бірақ оның негізгі ережелері өзгеріссіз қалып, өз кезеңінің тірегі болып табылады. Ең алдымен, бұл ғылым мен діннің синтезі. Мұсылман философиясында дайындалған сенім мен зерденің үндескен бірлігі мынадай бағыттардың

- ❖ мұсылмандық модернизм
- ❖ мұсылмандық экзистенциализм
- ❖ мұсылмандық феноменология
- ❖ мұсылмандық сұхбаттасу
- ❖ мұсылмандық антропология
- ❖ мұсылмандық персонализмнің дамуына әсер етті.

Қазіргі мұсылман философиясының бастауы фәлсафа (ортағасырлық мұсылман философиясы) және басқа исламдық парадигма негізінде дамыған философиялық-діни ағымдар болып табылады.

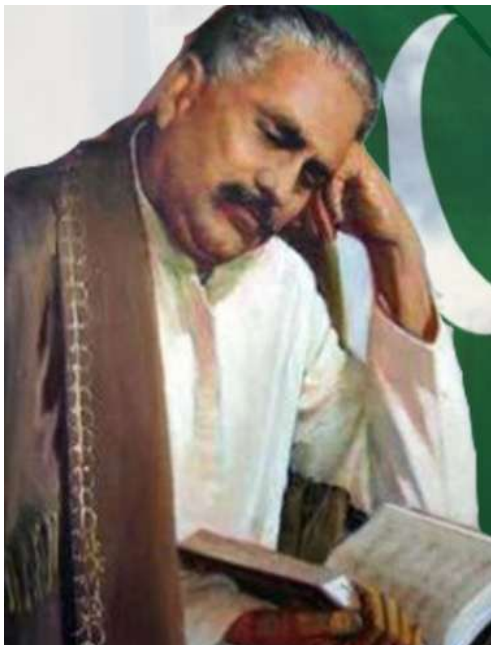
Қазіргі заман шындығы жаңа жағдайдағы герменевтика мен компаративистика сияқты бағыттарға жол ашты. Нәтижесінде Шығыс пен Батыс философиясының жалпы мәселелерінің іске аса қоймаған бағыттары пайда болды. Әрқашан басты болып табылатын адам мен Құдайдың байланысы жайлы ислам философиясындағы жағдай мұсылман антропологиясының дамуына әсер етті. Қазіргі мұсылман философиясының барлық бағыттары адамгершілік философиясы арқылы орындалды. Адамгершіліктің метафизикалық мәнін қайта құру – адамгершілік императивтері мен материалдық қажеттіліктердің арақатынасы мәселесін қарастырған исламдағы аксиологиялық дискурсты дамытты.

Мұсылмандық философия өзін түрлі философиялық бағыттарда Батыспен сұхбаттасуға тырысушы, бірегей, адам онтологиясы мен экзистенциясының негізгі мәселелерін қарастырушы ретінде көрсетеді. Мұсылман философиясының бағыттылығы философиялық антропология, тіл философиясы, дін философиясы, ғылым философиясы мәселелерін дайындауда жаһанданған әлем жайындағы өзінің бірегейлігін сақтай отырып, оның келешегі мен мүмкіншіліктері жайлы айтады.

Ашылу мен жаңаруға тырысу, сұхбаттасуға қабілеттілік Ирандағы, Египеттегі, Қазақстандағы, Ресейдегі, АҚШ-тағы, Германиядағы, Франциядағы, Түркиядағы әртүрлі мұсылмандық дискурстарды дамытты. Мұсылман философтары қазіргі кезде тек мұсылман елдерінде тұрмайтындықтан бұл мәселе одан да қиындай түседі, сол елдің дәстүріне тән философиялық талдау жасауға қажеттілік туады.

Атақты мұсылман философтары жаңа тарихи жағдайда тарихи-философиялық әлемдік процестегі компаративистика мен герменевтиканы іске асырады. А.Аффифи И Мадкур, Ф.Рахман, С.Х.Наср, А.Бадави, А.Лахбаби, М.З.Махмуд, О.Амин, М.Байрактар, О.Фаррух, А.К.М.Али, М.Уалиуддин, А.Маудуди, М.Мотаххари, С.М.Хаменей, М.Айдын, Х.Алтынташ, М.Хамидуллах, С.М.Хатами, М.Фахри, Х.Улкен және басқалары классикалық мұраға, Афгани, Абдо, Риданың модернистік исламдық іліміне сүйене отырып, қазіргі философиялық логиканы және әлеуметтік-саяси шындықты бейнелейтін тұтас философиялық бағыттарды құрады.

Бір кездері басталған философияны жаңартудың модернистік жобасы қазір постмодерн тарихы аясында дамуда. Қазіргі мұсылман философтары да батыстағы жаһандық мәселелерге алаңдауда. Мұсылман философтарының модернистік, экзистенциалдық, ғылыми, сұхбаттық жобалары адамның осы әлемдегі Құдайды, Әлемді, Басқаны және өзін түсінуге бағытталған (Шығыс философиясы. «Мәдени мұра» сер., ОҚ. «Жазушы», —Алматы: 2009. 358-360 беттер). Міне, қазіргі заманғы мұсылман елдеріндегі философиялық тұлғалардың еңбектерінің басты құндылығы да осында.

АЛЛАМА МУХАММАД ИКБАЛ

(9 қараша, 1877ж. Сиялкот, Британдық
Үндістан – 21 сәуір, 1938ж. Лахор,
Пенджаб, Британдық Үндістан)

— қазіргі заманғы мұсылман елдері
философиясының өкілі, ақын, философ және
қоғам қайраткері.

Лахорда оқыды, кейін Англия және
Германияда білім алды. Оның еңбектері
1890-шы жылдардың соңында шыға
бастады. Тек Үндістандағы емес, сондай-ақ
бүкіл әлемдегі мұсылман жұртшылығына
үндеу жасады.

Философиялық шығармалары:

Парсы тілінде «Мен деген құпия», 1915; «Өзіндік құпиялар», 1918;
«Шығыс үндеуі», 1923; «Джавидтің еңбегі», 1932. Оның бірқатар еңбектері
«Керуен қоңыраулары» (1924) урду тілінде жазылды. Оның шығармашылығы
гуманизм мен патриотизмге толы еді.

Оның өмір сүрген отаны – Үндістан. Негізгі еңбегі – «Персиядағы
метафизиканың дамуы» зорастризмді, оның философиялық космологиялық
ілімдерін пайымдауға арналған. Жанның мәні туралы Икбалдың айтқан
ойларының мәні зор. Ол жан үш бөлікті модельден тұрады деп есептейді –
ақыл, жүрек және рух. Жүрек танымының ең жоғары құралы ретінде
саналады, ол ақыл мен рухты байланыстырады.

Философиялық көзқарастары:

Икбалдың Мани және Маздак туралы айтқан ойлары ерекше. Мани
жарық принциптеріне он идеяны, ал қараңғы принциптеріне бес идеяны
жатқызады. Маздак болса, осы принциптерді қолдай отырып, Құдай-
жаратушы еске сақтау, даму, түсіну қабілеттерімен айрықшаланады дейді.
Бұл қабілеттер жеке адамның қасиеттері көрінеді.

Икбал өзінің «Персиялық дуализм» деген еңбегінде бірнеше нақты
тұжырымдар жасайды. Парсылардың исламға дейінгі ойлары бірқалыпты,
үзіліссіз дамыған. Екіншіден, дүниедегі өмір сүрушілердің бірлік принципі-
оның нағыз философиялық негізі; үшіншіден, универсумның монистік
принциптік қозғалу басы зорастризм жақтастарының сұхбаттасынан нәр
алады; төртіншіден, исламға дейінгі парсы ойында пантеистік бағыттар
болмаған.

Көне философия ислам тарихындағы ұлы мәдени күш бола тұрса да,
грек философиясы мұсылман ойшылдарының дүниетанымын кеңейтсе де,
жалпы алғанда, олардың Құран туралы түсініктерін көлегейлейді, бұрынғы
зерттеушілер грек философиясының негізінде оқыды. Құран рухани мәні
жағынан антиклассикалық деп түсіну үшін де оларға 200-жыл керек болды.
Икбалға евроцентристік көзқарастар ұнамады. Ол оған арабтардың Жерорта

маңы елдерін жаулап алуын қарсы қойды. Осының негізінде европалық өркениет дамыған, бірақ қазіргі кезде ол өзінің жасампаздық күшінен айырылды. Икбал Европада болған кезінде өзін нағыз мұсылман ретінде сезінгенін, ал өз діндестерінің бөлінгендерінен қатты күйзеліске ұшырадым деп жазды.

Икбалдың дүниетанымы қалыптасуында бұрынғы мұсылман ойшылдарының, әсіресе ортағасырлық сопышылдық қалдырған мұра басты орында тұрды. Ол Джамал ад-Дин Румиді (1207-1273) өзінің рухани ұстазы ретінде санады. Икбалдың философиялық жүйесі оның үнді қалаларында 1928-29 жылдары оқылған дәрістер циклы және «Исламдағы діни ойлардың құрылымы» деген атпен шыққан жеке кітабының негізінде жазылған. Өз жүйесінде Икбал мынадай үш идеялық тұғырнаманы келтіреді:

- ❖ исламның басқа діни жүйелерінен жорамалдық басымдылығын;
- ❖ мұсылман ойын соңғы бес ғасырда мойындады;
- ❖ ислам «құрылымын» сенім рационализациясы бағытында міндетті түрде «ғылым мен сенімнің үйлесіміне» жеткенге дейін тарату керек.

«Дін дегеніміз өте маңызды мәселе; ол тек бір ғана ой, бір ғана іс-әрекет емес; ол – адам болмысының көрінісі. Сондықтан философия дінге баға береді, оның бейнелі жиынтығы процесінің негізі боларлықтай күші барын мойындау керек», – дейді Икбал.

Адамдардың алдында тұрған жалғыз жол – құрмет сақтау, бірақ қазіргі білімдерге тәуелсіз көзқарас білдіре отырып, ислам ілімін осы білімдер қатарында ұғыну керек. Тіпті бұл, осы кезге дейінгі ғалымдардың көзқарасына қарсы болған күнде де, ақиқаттың мистикалық танымынан бас тартқандығы Икбалдың толыққанды философиялық идеяларының мәресі болды.

Әдебиет:

1. Пригарина Н.И. *Поэтика творчества Мухаммада Икбала*. — М: 1978
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /XX-ғасырдағы Мұсылман елдерінің философиясы*. «Раритет», —Алматы: 2006.185-бет.
3. Аникеев Н.П. *Выдающийся мыслитель и поэт Мухаммад Икбал*. — Москва: 1959.
4. Гордон-Полонская Л.Р. *Мусульманские течения в общественной мысли Индии и Пакистана*. — Москва: 1963
5. Пригарина Н.И. *Поэзия Мухаммада Икбала (1900—1924 гг.)*. — Москва: 1972.
6. *Творчество Мухаммада Икбала*. /Отв. ред. Пригарина Н.И. — Москва: 1982
7. *Қазіргі Шығыс философиясы*. «Жазушы», —Алматы: 2008.

СЕЙИД ХОСЕЙН НАСР

(7 сәуір, 1933ж. Тегеранда туған)

— қазіргі заманғы атақты иран-мұсылман философияларының бірі.

Философиялық шығармалары:

«Үш мұсылман данышпаны», «Исламдағы ғылым мен өркениет», «Ислам космологиялық доктринасына кіріспе», «Таным мен қасиет», «қазіргі әлемдегі дәстүрлі ислам», «Схватка человека и природы: духовный кризис современного человека» (1968), «Знание и Посвящённый» (Эдинбург, 1981), «Мусульманское искусство и

духовность» (Нью-Йорк, 1987) және т.б. философиялық еңбектері мұсылман философиясында үлкен із қалдырған туындылар.

12-жасынан АҚШ-та тұрады. Әйгілі баптистердің орта мектебінде білім алады, кейіннен Массачусетс технологиялық университетінің (МТУ) физикалық факультетін аяқтайды, физика саласынан бакалавр дәрежесін алады, Гарвард университетінде «геология және геофизика» мамандығы бойынша оқиды, 1958 жылы ғылым тарихы мен философиядан докторлық дәрежесіне ие болады. Содан Иранға оралады. 1958 жылдан 1968 жылға дейін (Гарвард университетіндегі оқытушылық қызметіне байланысты арасына үш жыл салып) С.Х.Наср Тегеран университеті гуманитарлық ғылымдар мен әдебиеті факультетінде философия тарихынан дәріс оқиды. 1968 жылдан 1972 жылға дейін аты аталған факультеттің деканы болады, кейіннен – Шираздағы университеттің президенті, сосын Тегеран университетінің ректоры болып тағайындалады. С.Х.Насрдың басшылығымен 1973 жылы философия саласы бойынша Ирандық шах академиясының іргетасы қаланады (қазір ол Иран философия институты деп аталады), ол осы оқу орнының директоры болып Батысқа қоныс аударғанша істеді.

Қазіргі кезде Иранда философиялық ойдың негізінде екі бағыт қалыптасқан, оның біріншісі – Хайдегерлік бағыт. Оның негізгі өкілі Ахмад Фабрибидің, ал екінші бағыт – Сейид Хосейн Насрдың есімдерімен байланысты.

Философиялық көзқарастары:

Исламды түсіну дегеніміз – ол осы принциптерді мойындау болып табылады. Наср ислам мәнінің үш деңгейін – әмбебаптық, антропологиялық, гносеологиялық деңгейін көрсетіп берді. Бірінші деңгейде, қалай болғанда да, кеңістіктегі барлық жандар – «мұсылмандар». Екінші деңгейде – ислам

зандарын орындаған, соған сенген адам ғана мұсылман болып есептеледі. Үшінші – ислам түсінігіндегі таза биік деңгейінде мұсылмандар ортақ мағынада емес, ерекшелігі мен бірлігіне байланысты анықтап, гностик Құдаймен бірге тіршілік етеді. Яғни құдайлық интеллектісін ол өзінің мөлшері интеллектісіне аударады. Ол Құдаймен бетпе-бет, «оның исламы және табиғат исламы – егіз». Наср бойынша, ислам гностицизмінен европалық ақылмен түсіну өте қиын. Құран – табиғат мәтінімен оның символикалық сөздерінде айтылған көшірмесі. Ол көбіне басты назарды әртүрлі діни-философиялық типологиясының мұсылман әлеміндегі мектептеріне аударды.

Наср «Білім және әулиелік» деген монографиясында ислам идеясы жөнінде алғашқы он тарауында айтып өтеді:

- ❖ Исламды түсіндіру әртүрлі мәністе беріледі: сайлау түрінде және салыстырмалы түрде (ислам жәнетағы басқа діндер), исламдағы философия және басқа әлемдік философия түрінде түсіндіріледі.
- ❖ Әулие түрі – қасиетті таным және рационализм.
- ❖ Ғылым мен сенім.
- ❖ Дәстүрлі адам және прометейлік адам.

Бұл еңбегінде Наср Алла-тағаланы пайымдаушы, нағыз жоғары деңгейдегі метафизикалыққа дейін көтеруге тырысады. Ол Оны бір мезгілде жоғарғы болмыс және болмыс трансцендентті – имманентті болып табылады деп анықтайды. Алланы Қытайдағы дао, даоспен сәйкестендіреді. Мұхаммед Пайғамбар уағыздаушы ретінде «Құдай шапағатын», Құдай еркіндігін шындық арқылы көрсетеді. Осы ислам түсіндірмесінде «адхирейлік және прометейлік» адамның нақты анықтамасын береді: адхирейлер – «аспан мен жер арасындағы көпір» десе, прометейлік адам – бұған қарсы тезис. Оның негізгі сипаттамасы: ол – жер әлемін жаратушы, оның негізгі міндеті – Құдайды ұмыту. Қасиетті сезімнен айырылған прометейлік адам өзі табиғаттың құлына айналады. Олар табиғатты құртушы ғана емес, сонымен қатар табиғатқа деген қасиетті қатынасты бұзушы болып саналады.

Осыдан кейін, Наср осы түрлердің мәдениеті мен өркениетін қарастыруға көшеді, олар: үнділік, қытайлық және «әмбебап адам» мәселесіне, яғни кемелденген адам идеясына ойысады. Оның көзқарасы бойынша, әрбір діни дәстүр осы адамның бейнесін және басқа діннің пайда болуын бірге қалыптастырады. Бұл мынадай қасиетті кітаптарда: Құран, Таурат, Авеста, сонымен бірге Буддада, ведалық кітапта, Қытайдың Инь-Ян ілімінде баяндалады. Оларға осы негізде шығыстық философия және дін әсер еткен.

Әдебиет:

1. Сейид Хоссейн Наср. *«Исламское искусство и духовность»*. Дизайн. Информация. Картография, —Москва: 2009.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /XX-ғас.мұсылман елдерінің философиясы. «Раритет»,—А:2006. 196-198б*
3. *Қазіргі Шығыс философиясы. «Жазушы», —Алматы: 2008.*

ДЖЕБРАН ХАЛИЛЬ ДЖЕБРАН

(6 қаңтар, 1883ж, Бишари –
10 сәуір, 1931ж, Нью-Йорк)

— шыққан-тегі ливандық, американдық философ, суретші, ақын әрі жазушы. Күллі XX-ғасырдағы атақты араб жазушысы және философы. Ол – философиялық романтизмнің негізін қалаушы.

Философиялық шығармалары:

«Пайғамбар» (1923), «Нақұрыс» (1958) деп аталады. Әлемнің 100-ге жуық тілдеріне аударылған.

1895 жылы Джебран Халиль Джебран анасы және туған-туысқандарымен АҚШ-қа қоныс аударды. Олар Бостонда тұрды.

1904 жылы Халиль Джебран «Эмигрант» деп аталатын арабтілді газетке өзінің мақалаларын жаза бастайды. 1906 жылы «Нимфы долины» атты араб тілінде еңбегін жарыққа шығарады. 1908 жылы «Духовный мятеж» деген екінші еңбегі басылып шықты.

1908 жылы Джебран оқуын жалғастыру мақсатында Парижге қоныс аударады. Европада екі жылдай болып, 1910 жылы АҚШ-қа (Нью-Йорк) қайтады. Джебран Халиль Джебран осы жерде тұрып, көптеген дүниелерді жазды. Ол 1931 жылы қайтыс болды.

Философиялық көзқарастары:

Джебранның ойынша, абсолюттік поэзия жасауға болады, ал абсолюттік философия құруға мүмкіндік жоқ, себебі өмір қозғалысы мәңгілік және көп ретте бейғам. Өмір рефлексиясы (ағысы) қалай өзгерсе, философия да солай өзгеруі тиіс. Ол ақын ретінде, ақын – өмірді рух көзімен, ал философ – зердемен көреді дейді. Джебранның философиясында маңызды жайттар – Құдай, дін, өзінің сенімін өз әрекетінен бөліп алу мәселелері. Өмір мен өлім өзен мен көл сияқты біртұтас, ажырамайды. Джебранның философиялық романтизмі оның әлемдік философиялық классикамен, соның ішінде ортағасырлық араб-мұсылман философиясымен тығыз байланысты. Ол философ пен ақын арасындағы қарым-қатынас туралы былай дейді: «Егер философ болмысты төмен деп, оған абсолютті билік берсе, онда ақыл бақылаушы ретінде көрінеді. Ондағы ең негізгі дәлел – өмір қозғалысы мәңгі, сондықтан да философия да өмір рефлексиясы сияқты өзгеріп отыруы керек. Поэзия рухани жағынан, ал философия пайымдауымен көрінеді, ғасырмен бірге өзгереді, адамзат талпынысына сәйкес келеді.

Джебранның тарихи-философиялық ойлауында маңызды орынды араб-мұсылмандық және ортағасырлық классикалық философия алады. Ибн

Синаны өз заманының ғұламасы ретінде бағалай отырып, оны біртіндеп барлық кезеңнің ғұламасына теңейді. Өйткені Ибн Сина өзінің философиясын біріктіріп, Шейх деңгейінде көтеріле отырып, барлық өмірін «алғашқы шындық қасиетін ашуға» арнаған және барлық ұлы поэмаларда Адам елестетуі көрінісі феномені өмір сүреді: жаңа туған танымдық тілек, сұрақтар, ақыл мен үздіксіз бейнелеу арқылы Ибн Синаға рухтың құпиялылығын ашу кезеңі туды. Білім адамды Құдайға деген рухани сезіммен елітуші өмірлік ақыл болып табылады, оның рационалистік дәстүрге деген сипаттамасын, қызығушылығын тудырған ең жақсы қорытынды болды.

Әл-Ғазали шығармашылығында, Джебранның зерттеуі бойынша, Батыс пен Шығыс ғұламаларының көзқарасы сәйкес келеді. Ол әл-Ғазали мен Августин Блаженныйды қатар қойып, оларды «ешбір күмәнсіз жандық туыстық», бірлік бастауының күрделі жалғасы ретінде қарастырады. Бұл бастаудың мәні – жанның түбіндегі сезімдік әлем мен ақылды әлемге ұмтылу, сол арқылы философия мен метафизиканың сыртқы байланыстарының құдыретті әлемімен сәйкес келеді. Джебран: «Әл-Ғазали өз ілімінде сопылық жолды таңдаса, ал Августин өмірін шындықты іздеу жолына арнады», – деп атап көрсетті. Бірақ Джебран олардың бірталай айырмашылықтарын көрді. Мұнда ол әл-Ғазалиға барынша мән береді, өйткені әл-Ғазали Августиннен қалған мұраны жалғастырып қана қоймай, арабтар мен гректердің ғылыми мұрасын да жоғары деңгейге жеткізген болатын.

Джебран үнділік мистиктерді метафизикалық байланыстыратын кезең өзінен кейін пайда болғанын әл-Ғазалиден байқаған болатын. Джебран араб-мұсылман әлемінің тарихын екі кезеңге бөледі: Ибн Сина, Ибн Рушд, Әл-Ғазали кезеңдері философиялық-діни поэтикалық, ғылыми ойлардың шарықтау кезеңі болып саналады. Классикалықтан кейінгі кезең - бұл рухани жеміссіз, ақылмен келген өнер ұмтылған кезде немесе адамзат билікке еліту тудырған уақыттағы исламның мұраларына түсіндірме жазған кезең.

Философиялық афоризмдері:

- Рас, сен шынында да ешкімге ештеңе берешек емессің. Сен барыңды бәріне бөліп беруге тиістісің.
- Мен үшін шындықты ашудағы сүлесоқтық пен сылбырлық Шығыста тәлім-тәрбие деген атпен белгілі таза екіжүзділікпен, мекерлікпен пар-пар.
- Сөз құрсауына алынған әрбір ойымды мен өз істеріммен құтқарып алуға міндеттімін.
- Өзгенің ғана кемшіліктерін көре білгеннен жаман кемшілік бар ма?
- Тәкаппар болу – өзіне қажеттіден аз алу деген сөз.
- Кішіпейілділік дегеніміз – қолдағы нәрсені бөлісу деген сөз емес, өзіңе аса қажет нәрсені өзгеге беру.
- Үйренбесең өнерге де, даналыққа да қол жеткізе алмайсың.
- Өз ақылы туралы жоғары пікір ұстанған адамды үйреткісі келген адам уақытын босқа жоғалтар.

- Іс біткен соң емес, оған кіріспес бұрын ойлан.Адамның сыртқы сұлулығы, егер ол ақылмен толықпаса, жануардікіне ұқсайды.
- Меніңше, өзгені сүймегенді – өзге ешкім де сүймейді.
- Бақытсыздықта борышына адал болу – ұлы іс.
- Бәрін білуге ұмтылсаң, барлығынан мақұрым қаларсың.
- Адамдар жақсылықты басқара алмаған және оны тиісті дәрежеде пайдалана алмаған жағдайда, ондай жақсылықтан жамандық туындайды.
- Нашар азаматтар өздері алған құрметті қызметке неғұрлым лайықсыз болса, олар соғұрлым ақымақ әрі тұрпайы бола түседі.
- Біз көңілді болғаннан күлмейміз, қайта күлу біздің көңіл қошымызды келтіреді.

Әдебиет:

1. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. *Философия тарихы /XX-ғасырдағы Мұсылман елдерінің философиясы. «Раритет», —Алматы: 2006. 202-204б.*
2. Григорян С.Н. *Из истории философии Средней Азии и Ирана. — Москва: 1960.*
3. Шаймерденұлы Е. *Ақиқат айнасы (философиялық афоризмдер) /Д.Джебран. «Өлке», —Алматы: 2004.*
4. *Қазіргі Шығыс философиясы. «Жазушы», —Алматы: 2008.*

Қорыта келе, Шығыс философиясының, соның ішінде Қазақ Елі философиясының XX - ғасырда біршама жетістіктерге жеткенін байқаймыз. Рухани дағдарыстағы Батыс Шығыс философиясындағы «Табиғатқа қайта оралу!» қажеттігіне, «антроптық» қағиданы, яғни философияның негізгі мәселесі ретінде адам мәселесі болу керектігіне, «ортаңғы жол», «ымыраға келу», «ақыл-ойдың шектелгені», сондықтан оны ар-ұждан талаптарымен ұштастыру жөніндегі ойларына, ең соңында, жеке адамның қоғамнан тыс болмысының құндылықсыздығы жөніндегі т.с.с. идеяларына шынайы қызығушылықпен қарайды (Мырзалы С. Философия/ XX-ғас. Шығыс діни философиясы. «Бастау», —Алматы: 2008. 394-бет).

Шығыс халықтарының өзіндік тарихы, оның өмір салты мен әлеуметтік құрылымының ерекшеліктері осы халықтардың дүниетанымдық, философиялық және қоғамдық-саяси көзқарастарының өзгеше дамуын тудырды.

Философияның негізгі мәселелері Шығыста да, Батыста да бірдей және оларды шешу жолдары да ұқсас, мысалы, көне Үнді елі мен көне Грекияның философиялық бағыттарын салыстыруға болады. Бірақ философиялық зерттеу әдістері кейде бір-бірінен өзгеше болып келеді және философиялық ойдың тарихи дамуы да бөлектеу (Шығыс философиясы. «Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», —Алматы: 2009. 5- бет).

Жалпы, шығысты түсіну үшін, мистицизмді білу керек. Мысалы, жапондардың ойынша – дзэнді білу шарт. Осы мистицизмнің де түрлері әрқилы болып келеді – рационалды, иррационалды, тыс және оккультный, ақылды және фантастикалық. Шығысқа тыныштық, бірқалыптылық тән, ол әрқашан мәңгілікпен келіп тіресе береді. Шығыстың жаңа методологиясы толығымен дерлік батыстық ойлауға қарама-қайшы. Батыс адамдары үшін зат не өмір сүреді, не өмір сүрмейді. Олардың айтуынша, біз туылдық, демек, біз өлімге тағылынуымыз керек. Ал, Шығыс адамының ойлау типі өзгеше, біз ешқашан туылмадық және ешқашан өлмейміз. Туылу мен өлім жоқ, бастауы да, аяғы да жоқ. Батыс адамының ойынша, бастама болу керек, Құдай әлемді жаратуы тиіс. Ал, Шығыс адамының ойынша, жаратушы Құдай жоқ, заттардың бастамасы жоқ, логос та, сөздің бастамасы да жоқ. Бұдан шығатын қорытынды – Шығыс адамына тән ойлау, ол адамның ішкі рухани күйіне үңілу, дүниемен тікелей қатынасты қалау (Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәлі К. Философия тарихы /XX-ғасырдағы Шығыс философиясы, «Раритет», —Алматы: 2006. 200-бет). Нақтырақ айтқанда, көшпенді бабаларымыздың дүниетанымы бойынша адамзат баласы табиғатқа қарсы әрекеттерден бас тартып, қайта сол табиғаттың заңымен өмір сүрулері керек.

• ҚОРЫТЫНДЫ

Адамзат тарихындағы ең қасіретті жиырмасыншы ғасыр бізге оңай мұра қалдырған жоқ: қырғын соғыстар, діни экстремизм, терроризм, ұлтаралық соғыстар мен дінаралық қақтығыстар, рухани азғындық, экологиялық және антропологиялық апаттар. Бірақ үміттің сәулесі, адамдардың санасы мен ізгілікті еркіне деген сенім бізге өмір сүруге және болашаққа қатысты жоспарлар құруға көмек береді. Бейбітшілікті, саяси-әлеуметтік тұрақтылықты, қауіпсіздікті қамтамасыз ету әлемдегі адамзаттық болмыстың шынайы рухани негіздерін сақтау мәдениет пен руханият арқылы іске асатыны даусыз. Қазіргі әлемді «үлкен ауыл» деп атайды, өйткені барша халықтар мен елдер өте тығыз байланыста. Әлемнің бірлігі бүгін ерекше қасиетке ие. Бұл бірлік дәстүрдегі, ғұрыптар мен нанымдардағы ерекшеліктерді өшіру есебінен емес, керісінше, халықтарда, мәдениеттерде, діндер мен жеке адамдарда сол өзгешеліктер мен ерекшеліктердің дамуы мен көрінісі арқылы жүзеге асады (Батыс философиясы. /«Мәдени мұра», ОҚ. «Жазушы», —Алматы: 2009. 353-бет).

Жаһандану – адамзат бұрын басынан кешпеген алып өркениеттік ығысу. Философия мұндай іргелі өзгерістерді қабылдай отырып, оларды философиялық тілмен жеткізуге ұмтылады. Ондай тіл жаһанданудың өзі сияқты өте күрделі. Бірақ философияның дәуірдің мәселесін қабылдауы маңызды нәрсе. Бұл постмодернизм, халықаралық философиялық бағыт, оның ішінде басты рөлді философиялық тұлғалар иеленеді (Сонда. 407-бет).

Қазіргі философияның басты міндеті – батыстық философия негіздерінің деконструкциясы және рационалдылықтың жаңа балама түрлерін табу. Мәселе «архаикаға өтуде», табиғатпен жоғалған бірлікті қайта қалпына келтіруде емес. Мәселе басқаша қойылады: ақыл мен өркениеттің барша тапқан құнды нәрсесін сақтай отырып, табиғатпен тірі, тікелей байланысты қайта қалпына келтіру қажет. Рационалдылық па? Ия, бірақ оған адам – әлем қатынасының байлығы мен толыққандылығы қайтарылуы тиіс, ол Батыста қалып, Шығысқа бару дегенді білдіреді (Сонда. 443-бет).

Жаһандану заманындағы еліміздің күрделі ішкі және сыртқы мәселелерін ұлттық мүдде тұрғысынан дұрыс шешуге мұрындық болатындар білікті де білімді еркін ой иелері – тұлғалар, соның ішінде философиялық тұлғалар кешенді проблемаларды шешуге қашанда қабілетті.

ЖАЗБА ҮШІН:

Қадірменді оқырман! Осы аталмыш еңбекке байланысты айтар ойларыңыз бен сын-пікірлеріңіз, ұсыныс-тілектеріңіз болса мына телефон нөмірлері арқылы тікелей хабарласуларыңызға болады:

8 775 524 98 99 (автор), 8 714 2 54 57 02, 917-888 (баспахана).

ТОТИН Б.Қ.

ФИЛОСОФИЯ

(тұлғалар бейнесінде)

Подписано в печать 11.02.2013 г.

Формат 60х84 1/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman.

Печать офсетная. Объем 22,55 п.л. Тираж 25 экз. Заказ 190

